१ उत्पत्तिप्रकरणं

प्रथमं

2

१

वा०
टी०
उ०
प्र०
१

ॐस्वस्तिश्रीगणेशायनमः॥ सत्यंज्ञानमनंतमेकमजरंनित्यंविभुंशाश्वतंप्रत्यग्ब्रह्मरसायनसुखघनं
पूर्णंपरंपावनं स्वात्मज्योतिरनादिमध्यनिधनंमायाविलासैर्मुहुर्विश्वाकारमपामयमभयंवंदेविसु
द्धंपदं १ ज्ञानादेवात्मनोमोक्षोनतुकर्मसमाधिभिः॥ अज्ञातोसौस्वहृदयस्थःसेवेतिकीर्त्यते अथ
ग्रंथोक्तसाधनसंपन्नस्याधिकारिस्तावद्विचारयेत्प्राज्ञोयावद्विश्रांतमात्मनि संप्रयात्यपुनर्नाशां
शांतिंतुर्यंपदाभिधामिति यावत्तत्वापरोक्षावधारणंकर्त्तव्यतयाविहितंविचारप्रकारंप्रकरणद्वयो
पवर्णितसमस्तसाधनसंपन्नायाऽधिकारिमूर्द्धन्यायश्रीरामायग्रंथोपदिश्यतेसम्यगेवंज्ञानक

ॐश्रीगणेशायनमः॥ वसिष्ठउवाच॥ वाग्भाभिर्ब्रह्मविद्ब्रह्मभातिस्वप्नइवात्मनि यदिदंतत्स्वश
ब्दोत्थैर्यैर्यद्वेत्तिसवेतितत् १

मोधुनेतिप्रतिज्ञापूर्वकमुत्तरग्रंथनविस्तरेणवर्णयिष्यन्भगवान्श्रीवशिष्ठःसृष्टिप्रकारोपवर्ण
नमुखेनब्रह्माद्वैतंप्रतिपादयिष्यन्सोत्पत्तिप्रकरणस्यसुखप्रबोधायप्रथमंसंक्षिप्यतात्पर्यंदिद
र्शयिषुस्तत्रेदंतर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिसृष्टिप्रदर्शकश्रौतसंदर्भसोहंब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्या
र्थबोधद्वारा नापिहृष्टांतैकदेशेनबोधोद्देयसंतिउपादेयतयाश्रात्तोमहावाक्यार्थनिर्णयइति
प्रागुक्तरीत्यापर्यवसानमितिदर्शयतिवाग्भाभिरित्यादिना ब्रह्मैववाग्भाभिर्महाजाखंडाकारवृत्तीद्ध
स्वात्मप्रकाशैर्ब्रह्मवित्स्वतत्वंसाक्षात्कृत्वसत्भातिपारमार्थिकनित्यमुक्तपूर्णस्वरूपेणप्रकाश वाक्यानमः
१

युक्तंपूर्णंनित्यमुक्तब्रह्मभावरूपंमोक्षफलंफलमपिवेत्तिजीवन्नेवसाक्षादशाक्षादनुभवतितथा
चश्रुतिस्तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणांतद्धैतत्प
श्यन्नृषिर्वामदेवःप्रतिपेदेअहंमनुरभवंसूर्यश्चेतीति अथवायत्मुमुक्षुणामज्ञात
त्वाज्जिज्ञासितमिदंसर्वजिनानामात्मत्वेनप्रसिद्धंब्रह्मवचनंवाक्वाचकशब्दप्रपंचःभाती
तिभासकाश्यपार्थप्रपंचश्चश्रुताभिस्त्रयंवाइदंनामरूपंकर्मेतिश्रुतिदर्शितद्वैतप्रपंचभावेर
विविक्तंतयाब्रह्मवित्स्वयंप्रपश्यत्आत्मनिस्वस्मिन्स्वप्नइवबंधबंधशोकमोहादिदुःखिस्वभावंभाति तत्र
थाभातिमपिब्रह्मस्ययोधिकारीस्वशब्दोत्थैःस्वात्ममात्रपरिशेषकनेतीत्यादिवाक्यकृतैर्द्वैतनिषेधैर्यत्तया
२ दृशंपरिशिष्टंवेत्तिसएवतद्ब्रह्मतत्त्वंवेत्तिनत्वध्यारोपितनामरूपादिसंवलितदर्शीसर्वः अथवावागि
तिवचनादिक्रियाशक्तिप्रधानानिकर्मेन्द्रियाण्युपलक्ष्यंतेभाइतिप्रकाशप्रधानानिज्ञानेन्द्रियाण्येते
दीरैर्योब्रह्मवित्त्वस्तुतोब्रह्मापिपश्यतिसब्रह्मसन्नपिआत्मनिस्वप्नइवाब्रह्मभूतोन्यथाभातिबहिर्मुख
त्वत्तत्वदर्शनासिद्धेःपराञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्नित्यादिश्रुतेःयस्त्वधि
कारीयत्प्रसिद्धमिदंप्रपंचरूपंचरूपमपिस्वशब्दोत्थैर्ब्रह्मैवेदंसर्वंआत्मैवेदंसर्वमित्यादिपरमार्थैर्वाक्यबो
धैर्यत्सर्वाधिष्ठानसन्मात्रंवेत्तिसबाह्यवाह्येन्द्रियःप्रसरःप्रत्यङ्मुखस्तद्ब्रह्मवेत्ति तथाचवाह्यदृष्ट्या राम:
ब्रह्मापिदृष्टमनर्थएवप्रामाणिकप्रत्यग्दृष्ट्यातुजगदपिदृष्टंपुरुषार्थायेतिसदृष्टिप्रपंचनव्याजेनप्रत्यग् २

तेस्वप्नमुक्तौवाक्यजन्यवस्त्वातिरिक्तंनापेक्ष्यते इतिभावः तत्कुतः यतो यदिदंदेहेंद्रियादिविषयदादि
च्वदृश्यंएवंधुरूपंआत्मनिप्रसज्यमानंतद्ब्रह्मण्येवस्वप्नइवाविर्भूतंभाति न हि स्वप्नबंधस्यानु
वृत्तिः प्रबोधातिरिक्तंसाधनमपेक्ष्यत इतिभावः तथाचश्रुतौ ज्ञाविषयभयीषु तेना मामनंते
किमुतत्प्रनोवेयस्मात्तत्सर्वमभवदितियात्तेदुक्तंब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेववेदहंब्र
ह्मास्मीतितस्मात्तत्सर्वमभवदितिसर्वंद्वैतंसंसारिभूमानंदैकंस्वभावमितिसर्वार्थः अ
स्यांश्रुतौब्रह्मस्वयंस्वतत्त्वबोधान्मुक्तबंधंपूर्णमभूदित्युक्तेस्तदेवप्राक्स्वतत्त्वाप्रबोधात्स्वप्न
इवद्वैतप्रियाप्रियदर्शनपरिच्छेदलक्षणंबंधमनुभवतीतिबंधस्यमिथ्यात्वंचएवब्रह्मत्वं
चस्फुटतममवगम्यते तत्रयथातदुपपादकार्थवादस्तु तानीतन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतसएव
इहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यइत्यादिप्राक्तनसृष्टिप्रवेशादिवाक्यानांजगज्जीवभावयोरज्ञातब्र
ह्ममात्रोपादानकयोरुत्पत्त्यादिकालत्रयेपिब्रह्मातिरिक्तत्वासंभवान्मिथ्यात्वमेवेत्युपपा
देनेन [illegible] स्वप्रधानेनमहावाक्यतात्पर्यविषयब्रह्माद्वैतपर्यवसानंतद्वच्चापिबोध्यमितिभा
वः भवतुतथाकिंनस्तेनेतितत्राहतद्दिनातद्ब्रह्मइदानींतनोऽस्मदादिरपियोधिकारीस्वश
क्त्यैः श्रवणाद्युपायैर्यत्याहशांतत्वात्तत्तथावेत्तिअहमेवब्रह्मेतिसाक्षात्करोतिसतत्स्वा

तिरितिभावः तथा च स्वप्नेमात्वत्तिरस्कृदुपदेशादिति ॥ अथवा यथाऽब्रह्मविज्जाग्रद्यादिच्चिरवासनावासितः स्वप्नेऽप्रवि
घयाकुलस्तनभर्त्स्नभीषणादिवाऽभिभर्यकंपनपलायनगर्त्तपतनादिप्रतिभासमिश्रोपलक्षितो दुःखीभाति यथा वा
उपासको जाग्रद्देवभाववासनावासितः स्वप्ने देवइव राजेव स्तुतिसंसनादिवाद्यभर्जदेशा एक्रीडनविमानारोहणनभो
विहारादिप्रतिभासमिश्रोपलक्षितो भातितथा ब्रह्मविदपि चिराभ्यस्तश्रवणादिवासितः स्वप्ने ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं स
र्वमहमेवेदं सर्वोस्मीति परमार्थप्रतिपादकाभिर्वासितब्रह्मभावप्रतिभासमिश्रो भातितथा फलावस्थायामपि स्वप्नव
त्परलोकफलस्यापि दृष्टाभ्यस्तवासनानुसारित्वसंभवाल्लीलोपाख्यानादौ मुत्पादयिष्यमाणत्वात् नन्वत्र किं प्रमाणं
तत्राह यदि यदिदं स्वप्नवत्परलोकस्यापि वासनानुसारित्वं तत्स्वयमेव श्रद्दयं तिवोधयंतिनतद्मूलसापेक्षयेति स्व
3 शब्दाः श्रुतस्तद्रुव्ये स्वतःप्रमाण्यं तैरध्यवसीयतेऽपपत्र्यैन घ्नं तीव जिनं तीव स्त्रीवविच्छादयति गर्त्तमिव पततीव
पततियदेवजाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मनुतेऽ यदेव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोस्मीति मन्यते सोऽस्य परलोकः तत्र इह व्या
घ्रो वा सिंहो वा यद्यद्भवंति तदाभवंति यच्चित्तस्तन्मनयो भवति गुह्यमेतत्सनातनं मनोक्तौः नायाल्लस्मिन् शरीरे इ
त्यादिश्रुतिभ्यः यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरं तं तमेवेति कौंतेय सदा तद्भावभावितः तस्मात्सर्वेषु कालेषु
मामनुस्मर युध्य च इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेत्यर्थः तथा चाभ्यासदशायां योयद्वेतिसंसारीलानंब्रह्मभाववासफलावस्थाया
मपि तद्वेलनुभवतीति निरंतरं ब्रह्मानुभववासनैव दृष्टौ कार्येत्युसतिप्रकरणतात्पर्यार्थ इति भावः ॥ अथ वा वाग्भिः श्रुतिस्मृ
त्यादिशब्दप्रमाणैर्भिविंदद्दनुभवप्रकाशैः श्च ब्रह्मविद्ब्रह्मैव यदिदमस्याज्ञानदशाप्रसिद्धमवस्थात्रयं तत्
आत्मनि स्वप्नइव भाति तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः इति श्रुतेः तस्मात्संभावनामात्रः संसारः प्रलयगालनिठक्रेर्थेसं

दृष्टत्वुत्पादनेऽस्य प्रकरणस्य तात्पर्यमित्यर्थः अथवा वक्ष्यमाणैर्भिक्तूपदेशवाग्भिर्भातीति दृष्टांतं तात्पर्यानोपपत्तिप्रका
शैश्चैतदुच्यते इति शेषः यद्ब्रह्मविदेव परमार्थतो ब्रह्म न ब्रह्मनामकमर्थांतरमव्यवहितविप्रकृष्टदेशे स्वात्मनोऽन्यदेवा
स्तीति भ्रमितव्यमिति यदिदं दृश्यप्रपंचरूपं तत्स्वप्नइवात्मन्येवाध्यस्तं न तदपि परमार्थसत्यमन्यदस्तीति भ्रमि
तव्यमिति तत्रोक्तब्रह्मभावजगद्वद्द्वयोर्विवेक्यविवेकी वा यद्देवशब्दोद्देश्यैर्ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं देवदत्तोऽहमिति
स्वाभाविकलौकिकप्रसिद्धमिथ्यास्वशब्दजन्यैर्ब्रह्मैवाहं चिदेवाहमित्यादिशास्त्रीयसत्यार्थस्वशब्दजन्यैर्वा प्रत्ययैर्यद्ग्राह्यं
स्वरूपं स्वस्य वेत्ति स तदेव वेत्ति पुनः पुनरनुभवति संसारार्थोऽनात्मदर्शिनः संसार एव फलति ब्रह्मात्मदर्शिनस्तु ब्रह्मभावए
वेति तद्दर्शि नैव भाव्यमिति भावः अथवानन्तु प्रागुपदिष्टमेव ब्रह्म यथास्थितब्रह्मतत्त्वं सत्तानियतिरुच्यते अस्मनंतविला
सासासर्वगः सर्वसंश्रय इत्यादिना तत्रोपदिष्टं ब्रह्मणि शमाद्यभ्यावाञ्छितास्थैर्ये प्राप्ते समादिसाधनानि तद्दृष्टीकाराय
पौरुषप्रयत्नस्योपदिष्ट इति नोपदिष्टव्यांतरमवशिष्यते यदि सकृदुपदिष्टवाक्यार्थप्रकाशे ब्रह्म न भाति तर्हि शतकृ
त्वोऽप्युपदिश्यमानं तथैवेति किमस्येव पुनः पुनरुपदेशेनापि [illegible] पेक्षणप्रायेणेत्याशंक्याह वाग्भाभिरिति यो ब्रह्मवित्
ब्रह्मवेत्ता श्रोता वाग्भाभिः सकृदुपदेशवाक्यार्थप्रकाशैर्हेतुभिर्यद्ब्रह्म स्वयमेवेति भाति प्रपद्यते तत्स्वप्नइव बाधितप्रायं
नष्टं तत्तरं भवति निद्रावशोऽनिरूढमनाद्यादि स्वनाम यद्विलोपांशुप्रबोधकः वाक्यमिव न सम्यगवधारयतीति वार्थः
सएव हे देवदत्त हे यज्ञदत्तेत्यादि चिरमवहारान्निरूढस्वनामसंबोधनोत्थैरिव बहुकालाभ्यस्तश्रवणाद्यभ्यासदृढ
परिच्छिन्नमहामहावाक्यार्थप्रत्ययैर्यद्वेति स एव तद्वेति तादृशासंदिग्धस्वात्मबोधस्त्वाविद्योच्छेदहेतुरित्यर्थः तथाच
तत्रह [illegible] दानिश्चयापरोक्षानुभवाय पुनः पुनरुपपत्तिभिरुपदेशो यावत्फलोदयमभ्यसनीय इत्युत्तर ग्रंथोपप

बसत्वेतिनतुकल्पितोपाध्यात्मासत्वेतिजडात्मनो वेदनशक्त्यभावान्नान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्ति श्रो ते
तिदृष्टुं तरप्रतिषेधाद्वेतिभावः तस्माच्च बहिरर्थप्रकाशज्योतिरंतरं सत्कीर्णत्वेपिनांतरुपनीतार्थप्रथायां
तत्संकरइतिजागरेपिस्वयंज्योतिरात्मा विवेकिभिः सुबोधइत्तिसदेवतत्क्रिमर्थपरेणाभावमित्याशयः अथशब्दो
त्येः प्रसयैयीभ्दातियच्चोपनिषद्क्षाज्जिमननादिप्रकाशेअहं ब्रह्मविद्वहोतिचाभगतित त्सर्वस्वप्नइवाप्रबुद्धस्यएवा
त्मनिभातिनमृतात्मनि यत्रनान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेतिश्रुतेः सर्वाणिचशास्त्रा
णिविधिनिषेधमोक्षपराणिअविद्यावद्विषयाणिनातिवर्तंते इतिभाष्याच्चतदिदंरहस्यंयोनस्तद्वेदतद्वेदेतिवि
प्र १ द्वंवन्नाहयोयद्वेतीतिविद्वदनुभवैकसिद्धमिदमित्यर्थः दुःकहस्यास्यापद्यसत्व धीभिरपिदुर्गमाः इमेगुरुप्रसा
शा॰ देनदर्शार्थ्याःसंकाशिताः ॥१॥

4 न्यायेनानेनलोकेस्मिन्सर्गेब्रह्मावरेसति किमिदंकस्यकुत्रेतिचोद्यमूर्ध्वेनिराकृतम् २

इत्थंप्रकरणार्थसंक्षेपोद्देशनमुखेनाचांतरविषयेप्रदर्शितेप्रपंचमिथ्यात्वज्ञानलक्षणावांतरप्रयोजना
नुवंधीप्राक्तनचोद्यपरिहारोप्यर्थात्सिद्धइत्याह न्यायेनेति अनेनसंक्षेपतोदर्शितेनविस्तरतोवक्ष्यमाणे
नाध्यस्तस्याधिष्ठानात्पृथगसत्वन्यायेनाध्यारोपापवादन्यायेनवाब्रह्मावरेध्यासोपक्रमेणास्मिन्परिदृ
श्यमानेसर्गेप्रपंचरूपेसतिसर्गेवाऽपवादक्रमेणलोकेवलोक्यमानेब्रह्मावरेब्रह्माकाशमात्रेसति तदेतद्भगव
न्ब्रूहिकिमिदंपरिणश्यतिकिमिदंजायतेभूयः किमिदंपरि वर्द्धतइत्यादिनाभवान्प्राक्पृष्टवांस्तोनाशाद्यसंभ

शयश्चैतस्यात्मलयदृष्ट्यानिरीद्वाताभिति वार्त्तिकादिप्रसिद्धं यदनुभवश्च तदुक्तार्थद्वयं योधिकारी स्वः स्वीयः करतला
मलकवदपरोक्षीकृतात्मतत्त्व उपदेशकुशल आचार्यस्तस्योपदेशशब्दो र्थैरनुभवानुकूलैरूहापोहाद्युपायैर्यद्यादृ
शं वेति स एव स्वानुभवतोपि तद्वेति आचार्यवान्पुरुषो वेद आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत् आचार्यः शान्ता
कुशलानुशिष्ट इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः अथवा ब्रह्मविदामनुभवसिद्धं ब्रह्म व्यवहारे वाग्भाभिस्तत्त्वंपभाति यथा वा
गघटादिशब्दसंकेतात्स्वानुरंजितमर्थं प्रकाशयंतीतद्भावायत्तेव स्वयं प्रथते यथा भा आलोकोपि तथा प्रथते ए
वं ब्रह्मापि भाषया नुरंजितं तदविविक्तस्वप्रकाशं प्रथत इत्यर्थः नन्वसंगाद्वितीयस्य कथं परानुरंजने न प्रथनं
तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणादात्मन्यध्यासेन स्वप्न इव वदंतनोति तदिदं तत्सर्वप्रपंचविवर्त्तोपादानमित्यर्थः
तथा च कारणस्य कार्यानुरंजनं युक्तमेव कार्यमिथ्यात्वाच्च नासंगाद्वितीयताविरोध इति भावः तत्त्वथाभूतं ब्रह्म
शब्दैस्तैरनुगतस्वयंरूपमात्रपरामर्शपात्मादिशब्दनिरुक्तस्य बोधैर्येव वेति स तत्तदसंगोदासीनस्वप्रकाशचि
न्मात्रस्वभावं वेति न विशेषनामरूपसंवलितदर्शीत्यर्थः अथवा ब्रह्मस्वप्रकाशत्वाद्ब्रह्मवित्स्वप्रथायामन्यानि
रपेक्षामपि वाग्भाभिर्वीणेवास्यज्योतिर्भवति आदित्य एवास्य ज्योतिर्भवतीति श्रुत्युक्तैर्ज्योतिरंतरैर्व्यामोहात्स्वप्न इवात्मनि
ज्योतिरंतरासंकीर्णदशायामेव समाध्यादौ निरूढं भाति न संसारजागरे अतस्तत्रैवास्य ज्योतिर्भवत्यात्मनेवा
संज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते इति स्वयंज्योतिरेव स्फुटीभावप्रदर्शनात् इत्यंसस्वप्नेवुत्थादितस्य स्वयंज्योति
रात्मनो जागरेप्यनुभवे उपायमाह यदिति इदमिति तदिति स्वमिति च शब्दैरुक्तैराधिभौतिकाधिदैविकाध्या
त्मिकाविषयत्रयस्यैवेभेकारं प्रतिपत्ति आगच्छतीति यतः तथापि धयद्विषयग्राजातं तद्बोवेति स तत ब्रह्मै

स्वप्नवदात्मनीति यदुक्तं तस्य तात्पर्यं तं विशदयन् स्वप्नवदिति भिन्नाभो देहवित् जीवभावापन्नं सत् यज्जगत्पश्यतीति यथा स्वप्नदर्शनं विषयबाध्येपि न बाध्यते जगद्दर्शनमपि दृष्टोऽसत्त्वे तात्पर्यमिति भावः एवमहमिति प्रत्यगात्म तादात्म्येन त्वमिति पराग्भावेन च भासमानं प्रपंचरूपमपि स्वप्नसंसारदृष्टांते दार्ष्टांतिकत्वेन समन्वितं संबंधं तत्स्य मिथ्यात्वे तात्पर्यमिति भावः अथवा ननु प्रमाणजस्य कथमप्रमाणजं स्वप्नदर्शनं दृष्टांतस्तत्राह देहविदिति यद्यपि वाह्यं जगत्प्रमाणैः पश्यति तथापि कार्यकारणात्मकव्यष्टिसमष्टिदेहभासकः स्वयमेव न वाह्यप्रमाणसापेक्ष इत्यर्थः ननु रूपादिमत्वाद्देहोपि चक्षुरादिनैव भासतां तत्राह त्वमिति यदि चक्षुरादिना भासेन तत्

स्वप्नवत्पश्यति जगद्भिन्नभो देहवित्स्वयं स्वप्नसंसारदृष्टांत एवाहं त्वं समन्वितम् ४

5

हीदमित्येव भासेत तद्विषये सर्वत्रेदंत्वदर्शनात् अहंत्वं तत्र भासमानं स्वप्नसंसारदृष्टांते एव समन्वितं युक्तमित्यर्थः अथवा अस्तु देहस्य स्वप्रकाशत्वं तथापि कथं वाह्यनामरूपात्मकजगन्मात्रस्य तथात्वं तत्राह अहं त्वं समन्वितमिति न वाह्यरूपादि तावन्मात्रं निकृष्टं भासते किंतु रूपमहं पश्यामीति त्रिपुटीभूतमहमर्थसंवलितत्वमर्थरूपं न तु साक्षिमात्रं वेद्यत्वात् स्वप्नसंसारदृष्टांते दार्ष्टांतिकं भवेदिति शेषः न ह्यध्यस्तगोचरज्ञाने सत्यार्थो विषयो भवति अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु नान्यत् रूप्यं च न परिस्फुरति भ्रमे त्विति सिद्धांतात् वाह्यप्रमाणानां व्यवहारेष्वर्थाविसंवादमात्रेणापि व्यवहारिकप्रमाणविद्यातादिति भावः ४

वमस्त्वेतत्स्वतो निराकृतमेवोक्ते सतोनाशाद्यनभ्युपगमान्नश्वरस्य सत्वानभ्युपगमश्चोद्यविषयाभावादित्य
र्थः २ इत्थमवांतरविषयफले प्रदर्श्य विस्तरोक्तिं प्रतिजानीते अहमिति इदं संक्षिप्य दर्शितमर्थजातं वक्ष्मि
विस्तरेणेत्यर्थः प्रमाणतो नुभवतो च यथाज्ञानं परीक्षणतो यथावस्तु साधनोपपत्तिनिरूपणतो यथा
क्रमं श्रोतृबुद्धिपरिपाकानुसारतश्च यथास्वभावं सर्वत्र पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः अथवा यथाव

अहं तावद्यथाज्ञानं यथावस्तु यथाक्रमं यथास्वभावं तत्सर्वं वक्ष्मीदं श्रूयतां बुधः ३

स्थितिसर्गपूर्वावस्थास्थितिस्तदा सर्वजगतः सन्मात्ररूपत्वात् यथाज्ञानमिति सर्गारंभकलनोन्मु
खत्वोक्तिः यथाक्रममिति स्थूलीभावेन सृष्टिक्रमोक्तिः यथास्वभावमिति जगदारोपदशायामप्यवि
कृतस्वभावोक्तिः सर्वमिति ज्ञानप्राप्यपूर्णभावोक्तिः तस्मात्सर्वमभवदिति श्रुतौ पूर्णभावे सर्वशब्ददर्श
नात् बुद्ध्युत्तमाधिकारस्मारणं श्रवणादरोत्पादनार्थं ३

उक्तं ह्प्रमाणाश्रुतिगम्यत्वाद्दृतं यच्चाप्नोतीति यदादत्ते यच्चात्तिविषयानिह यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति शब्द्यत इति व्यासोक्तरीत्याऽऽत्माऽसत्यतो लक्ष्यविधिसात्परं वृहत्त्वाज्जगदाकारवृंहत्वाद्ब्रह्मयथाशास्त्रविद्भिरनुभूयमानं सत्यं व्यवहारउपदेशोपदेशस्तदर्थं १२ सर्गादौ तस्यान्तःसमष्टिजीवभावमाह सइति तथाभूतात्स्वभावेन स्थित एव मोहादन्यो जडआकाशादिक्रमोद्भूतलिंगसमष्ट्यात्मा तदनुप्रवेशात्तदभिमानेन सइवोल्लसंस्तदंतर्गतिप्राणधारणोपाधिनदेहनिष्ठ्यतुत्तरभाविवागमित्यत्वधीनत्वाम्दाविनाजीवनाम्नाकदर्थितां कुत्सितार्थत्वेन संपादितां जीवत्तां एतीव भ्रान्त्याऽवस्त्वतस्तुनैवेतीत्यर्थः। १३ इत्थं ज्ञानशक्तिमात्रसाधं सर्गमुक्त्वा क्रियाशक्तिसहकृतत्साध्यंतमाह तत इति जीवशब्दार्थः क्रि

ऋतमात्मा परं ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः १२ स तथाभूत एवात्मा स्वयमन्य इवोल्लसन् जीवतामुपजातीव भाविनामकदर्थितां १३ ततः स जीवशब्दार्थकलनाकुलतां गतः मनो भवति भूतात्मा मननानंथरीभवन् १४ मनः संपद्यते तेन महतः परमात्मनः सुस्थिरादस्थिराकारस्तरंग इव वारिधेः १५ तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः तेनेत्थमिंद्रजालश्रीर्विततेयं वितन्यते १६ यथा कटकशब्दार्थः पृथक्त्वार्हो न कांचनात् न हेमकटकात्तद्वज्जगच्छब्दार्थता परे १७

याशक्तिप्रधानप्राणधृतिस्तत्कलनेन आकुलतां वंचलतां भूतात्माभौतिकलिंगात्मा संकल्पविकल्पमननान्मंथरीभवन् जाड्येन मंदीभवन् १४ तेन मनोभावेन महतः महतः परमात्मन इति ल्यब्लोपे पंचम्यौ तादृशपरमात्मभावं विसृज्येत्यर्थः मनः संपद्यते मनोधर्मसंकल्पादीनात्मन इति मन्यते १५ तदेवं समष्टिमनोभावमापन्नो हिरण्यगर्भः स्वयं ब्रह्म स्वयमन्येनावोधितमपि पूर्ववासनानुरोधाद्विराडादिभुवनादिभावं तत्र चलविधमूतत्वाम्रभावमिति नित्यं स्वैरमेव संकल्पयतीत्यर्थः तेन सत्यसंकल्पेन १६ इत्थमध्यारोपसहस्रेणापि नाधिष्ठानस्य पारमार्थिकस्थितिभंग इति दर्शयितुं दृष्टांतमाह यथेति हेमकटककुण्डलकांचनात्कटकशब्दार्थो यथा पृथक्त्वार्हो नेत्यन्वयः परे ब्रह्मणि प्रतिभा

अथेत्यानंतर्यहेतुतासंगतिर्दर्शिता ५ ननुबंधनिरासोपायार्थिनो मम किमनेन दृश्यमिथ्यात्वपरोत्पत्तिप्रकरणश्रवणे नेत्यत्राह बंध इति ६ ननु न दृश्यासंभवमात्रेण बंधनिवृत्तिः उत्पत्तिवृद्धिनाशस्वर्गनरकादेर्बंधस्य द्रष्टृधर्मत्वाभ्युपगमे न आत्मको बंधः तः पातेन दृश्यनिवृत्तावपि तदानिवृत्तेरित्याशंक्याह उत्पद्यत इति द्वाभ्यां सत्यमुत्पद्यते यः स एव बद्धाप द्रायस्वर्गनरकादीन्बंधमोक्षौ चानुभवेत् न त्वात्माठस्यत्वादिस्वभावः स्वस्वरूपानवबोधेनैव तस्योत्पत्त्यादिभ्रमविभाव नादित्यर्थः ७ यतः स्वानवबोधादेव बंधो ऽतः स्वावबोधार्थं तत् दृश्यासंभवं तावद्वक्ष्यमाणप्रकारं कथयामि यथा उत्प द्यादित्संबंधः संसृतौ दृश्यसंसारकोटौ एतन्नात्मकोटौ आत्मा तद्दृश्योत्पत्तेः पूर्वं यथा तथैव नाल्पमात्रमपि विक्रियत

मुमुक्षुव्यवहारोक्तिमयात्प्रकरणात्परं अथोत्पत्तिप्रकरणं मयेदं परिकथ्यते ५ बंधोयं दृश्यसद्भावाद्दृश्या

भावेन बंधनं न संभवति दृश्यं तद्यथेदं तच्छृणु क्रमात् उत्पद्यते यो जगति स एव किल वर्द्धते स एव मोक्ष

माप्नोति स्वर्गं नरकं च वा ७ अतस्ते स्वावबोधार्थं तत्तावत्कथयाम्यहं उत्पत्तिः संसृतावेति पूर्वमिव हि यो

यथा ८ इदं प्रकरणार्थं तं संक्षेपाच्छृणु राघव ततः संकथयिष्यामि विस्तरं ते यथेप्सितम् ९

यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पांते प्रविनश्यति १० ततस्तिमितगं

भीरं न तेजो न तमस्ततं अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ११

इत्यर्थः तथा च श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बंधो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थतेति ८ अथ मेवास्य प्रकरणस्यार्थ इति वक्ष्यमाणविस्तरो बोद्धा तता यास्मिन्सर्गे संक्षेपतः प्रपंचयिष्यामीत्याह इदमिति अयं न्यासोप्र करणार्थ इति कर्मधारयः प्रकरणार्थं उत्पत्तिप्रकरणे यो बोद्धा ता इदमेतत्सर्गप्रतिपाद्यमिति वा ९ पूर्वमेव हि योयपेत्युक्तार्थस्योपपादनाय प्रलयावस्थापरिशिष्टात्मरूपं वक्तुं पूर्वसर्गस्य कारणेन लयप्रकारं दृष्टांतेनाह यदिदमिति सांख्यनैयायिकाद्यभिमतप्रधानपरमाण्वादिपरिशेषात्मकप्रलयवैधर्म्यार्थं दृष्टांतोक्तिः १० स्तिमि

तमक्रियममूर्तत्वात् गंभीरमपरिच्छेद्यत्वात् अरूपत्वान्न तेजः भारूपत्वान्न तमः निर्द्धर्मकत्वादनाख्यं अज्ञानावृत त्वादनभिव्यक्तप्रपंचसंस्काराधारत्वाद्वा अनभिव्यक्तं ११

हेविचारकाद्दृश्यस्यसतः दृश्येसतीतिकीतिश्यादिना दृश्यव्याधिर्नशाम्यतीत्येतावदेवनकिंत्वन्योप्येतिप्रागतीत्यर्थः षष्ठीचाना
दरइतिभावलक्षणेषष्ठीदृश्यसत्तानानादरादुपेक्ष्यकिंतुचिरेणवाध्येत्यर्थः २५ किंचदृश्यस्यस्वतःसत्ताभ्युपगमेसत्तोवा
धायोगादनिर्मोक्षःस्यादित्याहजगदिति २६ नन्वयंदृष्टांतपोध्यानादिबलाद्दृश्यनिर्मुक्तेदृश्यसमावेशायोग्यपरमाणू
दरादौवागवातिष्ठन्दृश्यनिर्मुक्तोभविष्यतीतिकथमनिर्मोक्षस्तत्राह अचेत्येति तपआदिनाअचेत्योवोढुमशक्यअज्ञातः

नचातर्केभव द्दोदेर्नतीर्थैर्नियमादिभिः सतोदृश्यस्यजगतोयस्मादेतिविचारकाः २५ जगद्दृश्यंपत
यद्यस्तिनशाम्यत्येवकस्यचित् नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः २६ अचेत्यचित्स्वरूपात्मायत्रय
त्रैवतिष्ठति दृष्टात्रास्यदृश्यश्रीःसमुद्रेस्यपरमाणूदरे २७ तस्मादस्तिजगद्दृश्यंतत्तस्यमृष्टमिदंमयात्यक्तंत
पोध्यानजपैरितिकांजिकत्वस्थितं २८ यादृशमजगद्दृश्यमास्तितत्प्रतिबिंबति परमाणूदरेप्यस्मिंश्चि
दादर्शेतथैवहि २९ यत्रतत्रस्थितेयद्वद्दर्पणेप्रतिबिंबति अब्धावभुवीनदीवारिचिदादर्शेतथैवहि ३०
ततस्तत्रपुनर्दुःखंजरामरणजन्मनी भावाभावग्रहोत्सर्गःस्थूलसूक्ष्मचलाचलः ३१

आत्मायस्यसद्रष्टा तातादृशात्मनएवदृश्यबीजदलादणूदरेपिभ्रांत्यावैपुल्यप्रतिभासाविरोधात्तत्रापिदृश्यबंधोदुर्वार
इतिभावः २७ उक्तंउपसंहरतितस्मादितितस्यस्थानेप्रसक्तदेशांतरप्राप्त्यात्यक्तंचेत्यर्थः कांजिकंपर्युषितौदनो
दकंसुराविशेषोवा २८ परमाणूदरेप्यात्मनिब्रह्मांडसमावेशसंभवनार्थमादर्शइति यथाविपुलप्रदेशेतत् राम॰ ७
थैवनसंकोचेनेत्यर्थः २९ ३० स्थूलोजगरेस्सूक्ष्मःस्वप्नेभावाभावग्रहःसुषुप्तौतत्सर्गइतिचलाचलःस्थिरः ३१

7

अथैतस्यानंतर्यहेतुना संगतिर्दर्शिता ५ ननु बंधनिरासोपायार्थिनो मम किमनेन दृश्यमिथ्यात्वपरोत्पत्तिप्रकरणश्रवणे
नेत्यत्राह बंध इति ६ ननु न दृश्यासंभवमात्रेण बंधनिवृत्तिः उत्पत्तिवृद्धिनाशस्वर्गनरकादेर्बंधस्य द्रष्टृधर्मत्वात् अस्य
न आत्मको बंधः अतः पातेन दृश्यनिवृत्तावपि तदानिवृत्तेरित्याशंक्याह उत्पद्यत इति द्वाभ्यां सत्यमुत्पद्यते यः स एव वद्ध्याप
द्यय स्वर्गनरकादीन् बंधमोक्षौ चानुभवेत् न त्वात्मा उत्पत्त्यादिस्वभावः स्वस्वरूपानवबोधेनैव तस्योत्पत्त्यादिभ्रमविभाव
नादित्यर्थः ७ यतः स्वानवबोधादेव बंधो गतः स्वावबोधार्थं तत् दृश्यासंभवं तावद् वक्ष्यमाणप्रकारं कथयामि यथा उत्प
द्यादिसंबंधः संसृतौ दृश्यसंसारकोटौ एति नात्मकोटौ आत्मा तु दृश्योत्पत्तेः पूर्वं यथा तथैव नाणुमात्रमपि विक्रियत

मुमुक्षुव्यवहारोक्तिमयात्प्रकरणात्परं । अथोत्पत्तिप्रकरणं मयेदं परिकथ्यते ५ बंधोयं दृश्यसद्भावाद्दृश्या
भावेन बंधनं न संभवति दृश्यं तु यथेदं तच्छृणु क्रमात् उत्पद्यते यो जगति स एव किल वर्द्धते स एव मोक्ष
माप्नोति स्वर्गं नरकं च वा ७ अतस्ते स्वावबोधार्थं तावत्कथयाम्यहं उत्पत्तिः संसृतावेति पूर्वमेव हि यो
यथा ८ इदं प्रकरणार्थं तु संक्षेपाच्छृणु राघव ततः संकथयिष्यामि विस्तरं ते यथेप्सितम् ९
यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजंगमं तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पांते प्रविनश्यति १० ततस्तिमितगं
भीरं न तेजो न तमस्ततं अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ११

इत्यर्थः तथा च श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बंधो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थतेति ८ अथ
मेवास्य प्रकरणस्यार्थ इति वक्ष्यमाणविस्तरो योजाततयास्मन्सर्गे संक्षेपतः प्रपंचयिष्याह इदमिति अयं वासौ प्र
करणार्थश्चेति कर्मधारयः प्रकरणार्थं उत्पत्तिप्रकरणे प्रोक्ता इदमेतत्सर्गप्रतिपाद्यमिति वा ९ पूर्वमेव हि
यो यथेत्युक्तार्थस्योपपादनाय प्रलयावस्थापरिशिष्टात्मरूपं वक्तुं पूर्वसर्गस्य कारणे लयप्रकारं दृष्टांतेनाह
यदिदमिति सांख्यनैयायिकाद्यभिमतप्रधानपरमाण्वादिपरिशेषात्मकप्रलयवैधर्म्याय दृष्टांतोक्तिः १० स्तिमि

तमक्रियममूर्तत्वात् गंभीरमपरिच्छिन्नत्वात् अरूपत्वान्न
तेजः भारूपत्वान्न तमः निर्धर्मकत्वादनाख्यं अज्ञानावृत
त्वादनभिव्यक्तं प्रपंचसंस्काराधारत्वाद्वा अनभिव्यक्तं ११

वा॰ टी॰ उ॰ ७

हेविचारकाद्दृश्यस्यसतः दृश्येसतिकिंतिशयादिना दृश्यव्याधिनिर्मोक्षत्तीसेतावदेवनकिंत्वन्योप्येतिप्रागतीतस्यर्थः षष्ठीचाना
दरइतिभावलद्दानेषष्ठी दृश्यसत्तानानादरादुपेक्ष्या किंतु विरेणवाध्येत्यर्थः २५ किंचदृश्यस्यस्वतः सत्ताभ्युपगमेसतोवा
धायोगादनिर्मोक्षःस्यादित्याहजगदिति २६ नन्वयंदृष्टांतपोध्यानादिबलाद्दृश्यनिर्मुक्तेदृश्यसमावेशायोग्यपरमाणू
दरादौवागत्वातिष्ठन्दृश्यनिर्मुक्तोभविष्यतीतिकथमनिर्मोक्षस्तत्राह अचेतेति तपआदिनाअचेतोवोद्धुमशक्यअज्ञातः

न च तर्कैर्न ... र्नोदैर्न तीर्थैर्नियमादिभिः सतो दृश्यस्य जगतो यस्मादेति विचारकाः २५ जगद्दृश्यं तद्
यद्यस्ति न शाम्यत्येव कस्यचित् नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः २६ अचेतश्चित्स्वरूपात्मा यत्र य
त्रैव तिष्ठति दृष्टा तत्रास्य दृश्यश्रीः समुदेत्यपरमाणूदरे २७ तस्मादस्ति जगद्दृश्यं तत्स्थं मृष्टमिदं मया लक्षितं त
7 पोध्यानजपैरिति कांजिकत्वमिवात् २८ यदि राम जगद्दृश्यमस्ति तत्प्रतिबिंबति परमाणूदरेप्यस्मिंश्चि
दादर्शे तिष्ठते वहि २९ यत्र तत्र स्थिते यद्वद्दर्पणे प्रतिबिंबति अब्धभ्रभुवी नदी वारि चिदादर्शे तिष्ठते वहि ३०
ततस्तत्र पुनर्दुःखं जरामरणजन्मनी भावाभावग्रहोत्सर्गः स्थूलसूक्ष्मचलाचलः ३१

आत्मायस्यसद्रष्टातातादृशात्मनएवदृश्यवीजैर्दूरलादणूदरेपिभ्रांत्यावैपुल्यप्रतिभासाविरोधात्तत्रापिदृश्यबंधोदुर्वार
इतिभावः २७ उक्तंउपसंहरति तस्मादिति स्वस्थानेप्रमृष्टंदेशांतरप्राप्त्यात्यक्तंचेत्यर्थः कांजिकंपर्युषितौदनो
दकंसुराविशेषोवा २८ परमाणूदरेप्यात्मनिब्रह्मांडसमावेशसंभवनार्थमादर्शैइति यथाविपुलप्रदेशेत्त राम॰ ७
थैवनसंकोचेनेत्यर्थः २९ ३० स्थूलोजगरेसूक्ष्मःस्वप्नेभावाभावग्रहःसुषुप्तौत्सर्गइतिचलाचलःस्थिरः ३१

द्वयोःपृथक्त्वानङ्गीकारेणएकसत्तासिद्धासम्भवानागंतुकब्रह्मभावेसतःजगद्भावेऽतत्तदधीनानस्वतस्त्वसाहब्रह्मण्येवेति इदंजगत्अ
नंतात्मपरिस्पंदरूपपरिच्छेदस्वभावंब्रह्मस्वभावएवास्ति जगच्छब्दाकार्यमेतवदात्मस्वभावेऽनास्तिकटकात्मतायथाहेमस्वभावे
ऽस्तिनकटकस्वभावस्तद्वत् १८ यदिसत्तोनास्तिकथंसत्तीवभातितत्राहसतीतितापोऽरूमरीचित्तस्त्वकल्पितनद्याऽलह
रीवजागतीइंद्रजालश्रीरसत्यपिसतीवप्रवितन्यतइत्यन्वयः १९ तस्यात्मसत्वंऽअविद्यकत्वेनअविद्यात्मकत्वादि
त्यभिप्रेत्यतदनुरूपनामभिरविद्यांदर्शयति अविद्येति विद्यापोह्यत्वादविद्याऊर्ध्वाधस्तिर्यक्संसरणहेतुत्वात्संसृ
तिःअस्वातंत्र्यप्रयोजकत्वाद्बंधःमिथ्यात्वान्मायाभ्रमहेतुत्वान्मोहःदुस्तरत्वान्महत्स्वरूपावरकत्वात्तमइत्यादीनिनामानि

ब्रह्मण्येवास्त्यनंतात्मन्यथास्थितमिदंजगत् नजगच्छब्दकार्यस्ति हेम्नीवकटकात्मता १८ सतीवाप्यसतीताय
नद्येवलहरीचला मनसेहेंद्रजालश्रीर्जागतीविप्रतन्यते १९ अविद्यासंसृतिर्बंधोमायामोहोमहत्तमः क
ता २ ल्पितानीतिनामानियस्याःसकलवेदिभिः २० बंधस्यतावद्रूपंत्वकथ्यमानमिदंशृणु ततःस्वरूपंमोक्षस्यज्ञास्यसी ह ४
दुनिभानन २१ द्रष्टुर्दृश्यस्यसत्तांगबंधइत्यभिधीयते द्रष्टादृश्यवशाद्बद्धोदृश्याभावेविमुच्यते २२ जगत्त्वमहमि
त्यादिर्मिथ्यात्मादृश्यमुच्यते यावदेवतत्संभवतितावन्मोक्षोनविद्यते २३ तेनेदंनेदमित्यर्थप्रलापेनोपशाम्य
ति संकल्पजनकेदृश्यव्याधिःप्रसुतवर्द्धते ॥ २४

२०२१ ज्ञानेनबाधितंप्राप्तुंचयोग्यंबंधमोक्षयोःस्वरूपमाहद्रष्टुरिति अंगेति प्रियसंबोधने २२२३ ननुयदिदृश्यासंभव
एवमोक्षस्तर्हितदातदोपस्थितस्यदृश्यस्यनेदंनेदमितिनिरासेनरोगनिरासेनारोग्यमिवसंसेत्स्यतीतिकिंतत्वज्ञानायासे
नेत्यतआहनेदमिति नेदमितिप्रलापोहिसतिदृश्येबाधितार्थंतार्थत्वात्तद्विरोधिदृश्यांतरोत्पादनेनसंकल्पेनतत्तदुत्पादने
नपूर्वदृश्यनिरासकोवाच्यस्तथासत्येकदृश्यनिरासापदृश्यद्वयजननाद्वर्द्धनइत्यर्थः २४

किंयमज्ञत्वादना[illegible]त्मानमेव पाषाणादिसमाधौ भावयेत् तत्तदंते फलकालेपि तद्रूपतामेति न ज्ञात्र परिशेषसमासिद्धिरि
त्याह दृष्टेति ३८ समाधिबललब्धनिर्दुःखपाषाणभावेपि न स्थैर्यप्रसंगोस्तीत्याह न चेति इत्ययम[illegible]र्थः सर्वैः समाधिनिष्ठै
रनुभूयते ३९ मा भूदनिरूढानां स्थैर्यं तद्भावायतिपर्यंतनिरूढसमाधीनां तु स्थैर्यं स्यादित्[illegible] आह नचेति रूढिंया
तास्त्वचेतननिलपाषाणतादितुल्याः समाधयः सर्वसंसारशांत्युपलक्षितम[illegible] अपदमोक्षरूपं न भवंति ४०

द्रष्टा यदि पाषाणरूपतां भावयन्बलात् किलास्ते तत्तदंतेपि भूयोस्योदेति दृश्यता ३८ न च पाषाणता
तुल्या रूढिं याताः समाधयः भवंत्यपदं शांतं चिद्रूपमजमद्वयं ४० तस्माद्यदीदं सदृश्यं तन्न शाम्येत्कदा
चन शाम्येत्तपोजपध्यानैर्दृश्यमित्यज्ञकल्पना ४१ आलीनं वल्लरीरूपं यथा पद्माद्रिकोटरे आस्ते क
मलिनीबीजं तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ४२ यथा रसः प[illegible]र्णेषु यथा तैलं तिलादिषु कुसुमेषु यथामोदस्त
था द्रष्टरि दृश्यधीः ४३ यत्र यत्र स्थितास्यापि कर्पूरादेस्तु गंधिता यथोदेति तथा दृश्यं चिद्धातोरुदरे
जमन् ४४ यथा चात्र तवस्वप्नः संकल्पश्चित्तराज्यधीः स्वानुभूत्यैव दृष्टांतस्तथा हृद्यस्ति दृश्यभूः ४५

8

अतः प्रागुक्तमेव सिद्धमित्याह तस्मादिति ४१ साविद्ये द्रष्टरि दृश्यसद्भावं दृष्टांतैः साधयति आलीनमित्यादिचतुर्भिः पद्माद्रिकोट
रे भाविकमलिनीवल्ल्याः बीजमुपादानभूतं आलीनं सूक्ष्मीभूतं पद्मवल्लरीरूपं यथा आस्ते प्रसततउसत्ययोगात्तथा द्रष्टरि दृश्य रामः
सहिता धीरस्त्येवेत्यर्थः ४२ सत्कार्योद्भवोपि दुर्वार इत्यत्रापि दृष्टांतमाह यत्रेति ४४ यदुक्तं परमाणूदरेपीति तत्रा[illegible]पित ८
माह यथेति यथा तव हृदि भ्रांतमनोराज्यधीः स्वानुभूत्यैव दृष्टा स्वप्नः संकल्पश्चेति विपरिणामः ४५

ज्ञाननिरपेक्षसविकल्पकसमाधिनादृश्यमार्जनमाशंक्याह इतिमिति अस्मत्तस्यप्रमार्जनायोगात्तन्मूर्त्तौलसमाधिभंगादिति
भावः ३२ अतएवननिर्विकल्पकसमाधिनापितन्मार्जनमित्याहसतीति सतिलनिर्विकल्पकसमाधौचित्तसत्वेचेतनत्वंतक्षा
ध्रेत्वर्यत्वंचोपपद्यते दृश्येसतिलनिर्विकल्पकसमाधितैवकुत इत्यन्वयः नचात्म यस्तुषुप्तत्वंतुर्यंचापीतिपाठेलस्पष्टम् ३३
अस्त्वेवासमाधिसंसारोदुर्वारइत्याहव्युत्था नइति भातिभासमानेप्रतीचिप्राप्तेभवतीत्युत्तरेणान्वयः ३४ भूयोप्यनर्थेनि

इदंप्रमार्जितंदृश्यंमयाचाहमास्थितः तदेवात्मयंवीतंसमाधौसंस्थितिस्मृते ३२ सतितस्मिन्कुतोदृश्येनिर्वि
कल्पसमाधिता समाधौचेतनत्वंत्लतुर्यंचाप्युपपद्यते ३३ व्युत्थानेहिसमाधानात्सुषुप्तात इवाखिलम् ज
गद्दुःखमिदंभातियथास्थितमखंडितम् ३४ प्राप्तंभवतिहेरामतत्किंनामसमाधिभिः भूयोनर्थेनिपा
तोहिक्षणसाम्येहिकिंसुखं ३५ यदिवापिसमाधानाननन्तनिर्विकल्पेस्थितिंव्रजेत् तदद्वयसुषुप्ताभंतन्म
न्येतामलंपदम् ३६ प्राप्यतेसतिदृश्येस्मिन्नकिंनामकेनचित् यत्रयत्रकि लायातिदृश्यतास्यजग
द्भ्रमः ३७

ते २

पातेसंभावितेसति क्षणमात्रसमाधानेनकिंसुखंकिमित्यात्क्षेपेसुखंनास्तीत्यर्थः ३५ यदिनिर्विकल्पेस्थितिंकदाव्युत्थानंव्र
जेत्तर्हिअद्वयसुखंविनापिज्ञानंप्राप्तमितियदिमन्येतिपराभिप्रायानुवादः अद्वयसुषुप्ताभमितिमोक्ष्यानुच्छेदादपुरुषा
र्थतास्त्वचिता ३६ उत्तरमाह प्राप्यतइति अस्मिन्मनोलक्षणेदृश्येसति केनचित्समाधियत्नवतापिकिंनामदृश्यंन
प्राप्यते यतोल्पचितितायत्रयत्रविषयेआयातितत्रतत्र तदनुबंधिजगद्भ्रमोदुर्वारइत्यर्थः ३७

वा०
टी०
उ०
८

तद्यथाकृतायविर्जितायाधरेयाः संयंतीत्यादिश्रुत्या हिरण्यगर्भपदप्रापकसंवर्गविद्यादिधर्मैः सर्वप्रजाकृतधर्माणामंतर्भाव
वर्णनात्परधार्मिकः ध्यानमात्मचिंतनं तदेकनिष्ठः २ चिरंजीवति मृत्युवशो न भवति यदा तदेत्यर्थः ३ ४ तत्पुरं मेरु
मध्ये प्रसिद्धं सत्यलोके मृत्योस्तत्र प्रवेशात् उद्युक्ताः उद्योगयुक्ताः उद्योगयुक्ताः समर्थाः समाधिविघातकप्रतिरोधा
पत्पूर्वमेव ब्रह्मणा प्रकारतया संकल्पितोऽग्निः एवं मृत्युः ६ अग्निज्वालानां महतीं मालां वलयं तिदार्य ७ अव

अस्तीहाकाशजो नाम द्विजः परमधार्मिकः ध्याननिष्ठः सततं प्रजानां च हिते रतः २ स चिरंजीवति
यदा तदा मृत्युरचिंतयत् सर्वाण्येव क्रमेणाहं भूतान्यद्मि किलाक्षयः ३ एनमाकाशजं विप्रं न कस्मा
द्भक्षयाम्यहं अप्रतिमकुंठिताशक्तिः खङ्गधारा इवोपले ४ इति संचिंत्य तं हंतुमगमत्तत्पुरं तदा स्वजं
सुद्यमयुक्ता न स्वकर्माणि केचन ५ तत्तत्सदनं यावन्मृत्युः प्रविशति स्वयं तावद्देनं दहत्यग्निः कल्पां
९ तज्ज्वलनोपमः ६ अग्निज्वालामहाजालां विदार्यांतर्गतोऽप्यसौ द्विजं दृष्ट्वा स मादातुं हस्तेनेच्छत्सयत
तः ७ नचाशकत्पुरो दृष्टमपि हस्तशतैर्द्विजं बलवानप्यवष्टब्धुं संकल्पपुरुषं यथा ८ अथागत्य यमं मृत्यु
रपृच्छत्संशयच्छिदं किमित्यहं न शक्नोमि भोक्तुमाकाशजं विभो ९ यम उवाच ॥ मृत्यो न किंचिच्छक्तस्त्व
सि= मेको मारयितुं बलात् मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तृणीति नेतरत् १० तस्मादेतस्य विप्रस्य मारणीयस्य यत्नतः
कर्माण्यन्विष्य तेषां त्वं साहाय्येनैनमत्स्यसि ११ ततः स मृत्युर्बभ्राम मत्कर्मान्वेषणोद्धृतः मंडलानिर्गतोऽस्त्रस
तासिसरितो दिशः १२ राम०

ष्टब्धुं स्प्रष्टुं ८ एकः असहायः तत्कर्तृणि मारणकर्तृणीति इतरत् तस्मान्नेतरत् त्वदशक्तौ कारणमिति शेषः ९ अन्विष्यां कु ९
रु इध्मगतोऽध्यन्नलोष्टादिभिः साहाय्येन आनुकूल्येन १० कस्मिन्देशेऽयं प्राक्किं कर्म कृतवानिति सप्रणिधानं पर्यालोचन
मेव चिरं प्रियत्नं निष्पाद्यत्वाद्भ्राम इत्युच्यते न देशसंचारणं कर्मलिंगसमवायिनां दृष्टानां बहिरन्वेषणप्रसक्तेः १२

एवंउक्तदृष्टांतवत् एवंद्रष्टारमपिदृश्यपलदाणरूपकानिहंतिस्त्रीवेषेणमोहयित्वाउरुभ्रान्तिध्वलः पिशाच्योक्तरूपिकाइत्युच्यते ४६
यदिसर्वंदृश्यंहृद्यस्तितर्हितुनैवसर्वैःकुतोनानुभूयते तत्राह यथेति देशकालकर्मपरिपाकाभ्यपितदाविर्भावसहकारिणइति
भावः ४७ अतर्क्याकार्यवैचित्र्यशक्तिश्चमत्कृतिः सायथावीजादिद्रव्यस्योदरेकोटरेहृदिसारभागेएवास्तितथाचिन्मात्र
स्वभावस्यविद्याशरीरिणोप्यात्मद्रव्यस्यास्युदरेतत्श्चिदचित्संवलनस्वभावभूताजगत्स्थितितीतानागतजगत्सत्ताअस्तीत्यु
क्तार्थनिगमनं ४८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेप्रथमःसर्गः १

तस्माच्चित्तविकल्पस्थापिशाचोवालकंयथा विनिहंत्येवमप्येतंद्रष्टारंदृश्यरूपिका ४६ यथांकुरोंतर्वीजस्यसंस्थि
तोदेशकालतः करोतिभासुरंदेहंतनोत्येवंहिदृश्यधीः ४७ द्रव्यस्यहृद्येवचमत्कृतिर्यथासदोदितास्यस्तमितोक्ति
तोदरे द्रव्यस्यचिन्मात्रशरीरिणस्तथास्वभावभूतास्युदरेजगत्स्थितिः ४८ इतिश्रीमहारामायणेमोक्षो
पायेषूत्पत्तिप्रकरणेवंधहेतुवर्णनंनामप्रथमःसर्गः १ श्रीवशिष्ठउवाच इदमाकाशजाख्यानंश्रु
णुश्रवणभूषणं उत्पत्त्याख्यंप्रकरणंयेनराघवबुध्यते १

अज्ञोभवतिकदेहात्मात्मसुभद्रोनतत्त्ववित् आकाशजोहिजइवचिन्मात्रान्मेतिकीर्त्यते कामकर्मवासनासंभृताविद्योपहित
आत्मैकजगद्बीजंमत्सुवीजंचविद्यायातद्बीजशक्तिदाहेऽनघसुवर्णो भवतीतिप्राग्युक्तार्थेविशेषंदर्शयिष्यंजगदाद्येस्त्रष्टत
त्वशोधनेनवदपमाणंर्थयोद्योतसंग ताभाख्यायिकांवर्णयिष्यन् श्रीवशिष्ठउवाच इदमिति आकाशादध्यस्ताऽवि
द्यानैल्याधारत्वेनाकाशसदृशाद्विद्याव्यक्ततत्वादीषत्प्रकाशात्प्रक्षुत्वाणोजातः आकाशजोलिंगसमष्ट्यात्माहिर
ण्यगर्भस्तस्याख्यानम् १

तस्यापि तत्प्राक्तनकर्मादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह प्राक्तनानीति २४ ननु तर्हि कथमयमस्माभिः प्राणदेहादिविक्रियावान्दृश्यते तत्राह प्राणे
ति तदस्माभिः स्वाविद्यया भ्रांत्या दृश्यते न त्वस्य तत्र सत्यताधीरस्तीत्यर्थः २५ कथं तर्हि तस्य देहादिधीस्तामाह संस्थितेति चित्स्तं
भे चिद्रूप एव शालभंजिकाप्रतिमा आत्मीयं भिन्नं चिद्विलक्षणमाकारं भावयंतीव स्थिता तथा च भावनामात्ररूपत्वान्न वास्तव
मित्यस्य धीरित्यर्थः २६ क्वचित्स्वदृष्टांततात्पर्यमनुद्घाटयति यथा स्तंभे संस्थिता शालभंजिकेत्यर्द्धमधिकं यथा २७ २८

प्राक्तनानि न संत्यस्य कर्माण्यद्य करोति नो किंचिदप्येवमेषोऽत्र विज्ञानाकाशमात्रकः २४ प्राणस्पंदोऽस्य
कर्मलक्षणं चास्मदादिभिः दृश्यते स्माभिरेवं तन्न त्वस्यास्त्यत्र कर्मधीः २५ संस्थिता भावयंतीव चिद्रूप एव परा
त्मदात् भिन्नमाकारमात्मीयं चित्स्तंभे शालभंजिका २६ तथैव परमार्थात्मा स्वात्मभूतः स्थितो द्विजः
यथा द्रवत्वं पयसि स्पंदत्वं च यथांबरे २७ स्पंदत्वं च यथा वायोः स्तथैव परमे पदे कर्माणि एष द्यतना
न्यस्य संचितानि न संति हि २८ न पूर्वाण्येष वर्तते नेह न संसारवशंगतः सहकारिकारणानामभावे यः प्रजा
यते २९ नासौ स्वकारणाद्भिन्नो भवतीत्यनुभूयते कारणानामभावेन तस्मादेष स्वयंभवः ३० कर्त्तानिष्ट
वैनाप्यद्य कथमाक्रम्यते वद यदैष कल्पनां बुध्यास्तत्तिनाम्नीं करिष्यति ३१

उपपादितप्रकारेण कर्मासंभवानुवादस्य फलकीर्त्तनं न संसारवशंगत इति प्रसिद्धरजतकारणजन्यशुक्तिरजतस्येव तत्
दीयदेहादेर्मिथ्यात्वनिर्णये तत्प्रयुक्तकार्यत्वादिबाधानमव्याक्रमणप्रसक्तिरित्याह सहकारीत्यादिना स्वदेसंतेन २९
३० ननु जीवांतराणामप्येतद्व्यष्टिबालकर्मतैवास्तु ना गृह्णतीत्यत्राह यदैष इति यस्य जीवस्य षड्भ्यादिमान्देह एवा
हमिति निश्चयोऽस्ति स मूढः पार्थिवदेह एव भवति तथैव ब्रह्मा यदा सत्यसंकल्पबुध्यास्तत्तिनाम्नीं कल्पनां करिष्यति
तदा सत्यपाग्रहीतुं शक्यत इत्यर्थः ३१

पुराणिमहानगरोपकंठेशाखानगराणि १३ १४ लब्धवाननुपलब्धवान् अपरःसंकल्पयितुरन्यःपुरुषः १५ अनुजीविनोभृत्यानां
१६ १७ आरब्धाधिकारफलानांफलारंभेनैवविनाशात्संचितानांज्ञानेनबाधादागामिनांबीजाभावान्नसंसेवेत्युक्तिः १८
सहकारिणएमभिमानरागादीनिभृत्योमारणेवासहकारिणि कर्माण्यद्यतनानीतिशेषः १९ संबंधइति तथाचस्त्वंतदधिग

वनजंगलजालानिशैलानद्यस्तटानिच द्वीपांतराण्यरण्यानिनगराणिपुराणिच १३ ग्रामाण्यखिलराष्ट्राणिदे
शांतर्गहनानिच एवंभूमंडलंभ्रांत्वानकुत्रचित्सकानिचित् १४ नाप्याकाशजकर्माणिलब्धवान्सुमहोद्यमः वंध्या
पुत्रमिवप्राज्ञःसंकल्पाद्रिमिवापरः १५ समंत्यक्त्वागत्वायमंसर्वोपि कोविदं परायणंहिप्रभवःसंदेहेष्वनुजीवि
नां १६ ॥मृत्युरुवाच॥ आकाशजस्यकर्माणिकस्थितानिवदप्रभो धर्मराजोथसंचिंत्यसुचिरंप्रोक्तवानिदम् १७
आकाशजस्यकर्माणिभृत्योसंतिनकानिचित् एषआकाशजोविप्रोजातःस्वादेवकेवलात् १८ आकाशादेवयो
जातःसव्योमैवामलंभवेत् सहकारीणिनेसंतिनकर्माण्यस्यकानिचित् १९ संबंधःप्राक्तनेनास्यनमनागपिकर्मणा
अस्तिवंध्यासुतस्येवतथाजगताकृतेरिव २० कारणानामभावेनतस्मादाकाशमेवसः नैतस्यपूर्वकर्मास्तिनभसीव
महाद्रुमः २१ नैतदस्यावशंचित्तमभावात्पूर्वकर्मणां अद्यतावदनेनाद्यंनकिंचित्कर्मसंचितं २२ एवमाकाशको
शात्माविशदाकाशरूपिणि स्वकारणेस्थितोनित्यःकारणानिनकानिचित् २३

मउत्तरपूर्वयोर्द्वयोरश्लेषवि नाशाविति अजातान्कृतेरनुत्पन्नाकारस्येव २० कारणानांअविद्यादीनांविकारहेतूनांवा तस्मा
द्विकारायोगात् २१ मास्तुशारीरंमानसंतुस्यान्नाहतेतदिति पूर्वदेहस्पंदवासनावशोहि चित्तस्पंदस्तदभावादेवाद्यतनं
शारीरमपिआद्यमदनार्हत्वंसोःकर्मनसंचितं २२ एवंचतत्पयंपरब्रह्मस्वभावएवनहश्यस्वभावइत्याहएवमिति २३

तथा च परदृष्ट्यध्यस्तदेहादिनास्य निर्विकल्पकतादिहानिरिति प्रागुक्तमप्याहतमित्याशयेनाह स एव इत्यादिना ३९ ४०.४१
वेदनाया बहिर्मुखत्वे चित्त्वक्षतिस्तन्मात्रसंपूर्णाता विद्दृशः प्रातिभासिकरूपेणैव वेदनाशंकातिस्तर्हि कथं तत्राह तस्मादिति अधि
ष्ठानतत्त्वपरिचयेन विषयबाधे तत्प्रतिपत्तयो वेदना अपि यथा चिदाकाशस्तथैव तद्भावादवतिष्ठंत इत्यर्थः ४२

संविन्मात्रस्वभावत्वाद्देहोऽहमिति तिष्ठति काकतालीयवद्भ्रांतमाकारं तेन पश्यति ३८ स एष ब्रह्मणस्तस्मिन्सर्गा
दावेव बोदरे निर्विकल्पचिदाकाशरूपमास्थायास्थितः ३९ नास्य देहो न कर्माणि न कर्तृत्वं न वासना एवं शुद्ध
चिदाकाशो विज्ञानघन आततः ४० प्राक्तनं वासनाजालं किंचिदस्य न विद्यते केवलं व्योमरूपस्य भारू
पत्वेव तेजसः ४१ वेदनामात्रसंशांता विदशोऽस्मिन्न दृश्यते तस्माद्यथा चिदाकाशस्तथा तत्प्रतिपत्तयः ४२
कुतः किलात्र दृष्ट्यादेः कीदृशः संभवः कथं एतदाक्रमणे मूलं तुतस्मान्मायत्त्वमभव ४३ गृहीतुं युज्यते
व्योम न कदाचन केनचित् स्फुलेतद्दिस्मितोऽमलं तु जगाम निजमंदिरम् ४४ ॥रामउवाच॥ ब्रह्मैव कथितो
देवस्त्वया मे प्रपितामहः स्वयंभूरजएवकात्मा विज्ञानात्मेति मे मतिः ४५ ॥वशिष्टउवाच॥ एवमेतन्मया राम
ब्रह्मैव कथितस्तव विवादमकरोत्पूर्वं यमेनैतत्कृते पुरा ४६ मन्वंतरे सर्वभक्षो यदा मृत्युर्हरन्प्रजाः बल
मेत्यज्वजाक्रांतावारंभमकरोत्स्वयं ४७

22

यत्र चित्स्वभावानां वेदनानामप्यसहनं तत्र दूरे दृष्ट्यादि सहनसंभावनेति तव नामक्रमणं प्रत्याशेत्याशयेनाह कुत इति ४
द्विज २ ३ ४४ आकाशज इति नामांतर प्रतिपादितो ब्रह्मैव मया आख्यायिकातात्पर्याज्जगन्मिथ्यात्वमपि परिज्ञातमिति
सूचनेन गुरुं प्रहर्षयन् श्रीरामउवाच ब्रह्मैवेति विज्ञानात्मा जीवसमष्टिरूपः ४५ विवादं संवादं ४६ मन्वोःअंतरे सं
धिकालेऽज्वजस्याक्रांतौ मारणे आरंभमुद्योगं ४७

३२ पृथ्व्यादिमयदेहकलनायाः अभावात् नरूपवान्नाकारवान् ३३ निर्विकारस्य शून्यस्य स्वविकारमजस्य जन्म सतां पृथ्व्यादीनाम
सत्वं चोक्तमसंभावयन् मृत्युरुवाच भगवन्निति ३४ परस्याकाशत्वोक्तिः पृथ्व्यादीनामसत्वोक्तिश्च न शून्यत्वाभिप्रायेण
किंतु कार्यस्य कारणात्पृथक्सत्ताशून्यत्वाभिप्रायेणैवमजस्यजन्मोक्तिर्विवर्त्ताभिप्रायेण न परिणामाभिप्रायेणेत्याशयं शून्यं च
यत्पृउवाच नकदाचनेति यतो यद्द्विजः परमार्थतः केवलविज्ञानभामात्रं तत्ततो हेतोस्तथैव सदा स्थितो न विक्रियत इत्यर्थः ३५
आद्यंतयोस्तन्मात्रपरिशेषात् तदेवास्य स्वाभाविकं सत्यरूपमित्याशयेनाह महाप्रलयेति सार्द्धेन ३६ तदाप्रलये स्थितमि

पृथ्व्यादिमानयमहमिति यस्य च निश्चयः स पार्थिवो भवत्याशु ग्रहीतुं च शक्यते ३२ पृथ्व्यादिकलनाभावादेष विप्रो
नरूपवान् दृष्टरज्जेव गगनं ग्रहीतुं नैव युज्यते ३३ मृत्युरुवाच॥ भगवन्जायते शून्यात्कथं नाम वदेति मे
पृथ्व्यादयः कथं संति न संतीति वदवाकथं ३४ यम उवाच॥ नकदाचन जातोसौ न च नास्ति कदाचन द्विजः केवल
विज्ञानभामात्रं तत्तथास्थितः ३५ महाप्रलयसंपत्तौ न किंचिदवशिष्यते ब्रह्मास्ते शांतमनंतात्मैव केवलं ३६
शून्यं निलोदितं सूक्ष्मं निरूपाधि परं स्थितं तदा तदनु येनास्य निकटे द्रिनिभं महः ३७

तन्वयः यदुक्तं दृश्यते स्मामिरेवं तदिति तदुपपादयति तदन्वित्यादिना तदनु सर्गारंभकाले येन वासनादृष्टसंभृतजीवाविद्या
हेतुना अस्य संचिन्मात्रं स्वभावत्वात् निकटे पुरो विषयभावेन अद्रिनिभं पर्वतवदनिर्वार्यं विराड्रूपं चतुर्मुखं वा देहोहमि
त्यभिलाषाहं महः स्थूलं रूपं चेतति इत्थं स्फुरति तदा तेनैव साहशाविद्याहेतुना काकतालीयवदकस्मात्स्वप्न इव
भ्रांतं मिथ्याभूतं तमाकारं पश्यति अस्मदादिजन इत्यर्थः ३७ श्रीरामायनमः

मनोरूपो यतो ब्रह्म तात्संकल्पमयं जगत् मनोराज्यवदेवेदमसदित्यत्र कीर्त्यते मनोमात्रं च संकल्पः पृथ्व्यादिरहिताकृतिरिति
प्रायुक्तिरयुक्तेति मन्यमानः श्रीरामउवाच ॥ एवमेवेतिद्वाभ्यां मनःशुद्धं पृथ्व्यादिरहितत एवमेव प्रसिद्धं उत्तरत्र तर्हि स्यि
र्थेतिदिति प्रयोगात्तदाकांक्षितमत्र पदीलध्याहार्यं १ अत्रास्मिन्ब्रह्मणः शरीरे प्राक्तनी पूर्वशरीरसर्गकालोद्भूता स्मृ
तिः तवमम अन्यस्य वा पुरुषस्य भूतानां पृथ्व्यादीनां च शरीरे प्राक्तनी स्मृतिर्यथाकारणं तथा कस्मान्न कारणं यं यंवा
पिस्मरन्भावमित्यादिस्मृतेः यदि प्राक्तनी स्मृतिः तर्हि तदुद्भवाधारसंस्कारदेहादिकमपि प्राक्तनं दुर्वारमिति भावः २ सत्यं पू
र्वदेहादिसिद्धो तदनुभूतगोचरा स्मृतिः कारणं स्यात्तदेवासिद्धमिति ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ पूर्वमिति द्वाभ्यां ननु तद्वैतन्नो
कजिदेवेत्यादिश्रुतिभिस्तत्क्रतुन्याये नेनवहेरण्यगर्भपदस्य कर्मोपासनसमुच्चयफलत्वप्रसिद्धेः कथं प्राग्देहवासनाद्य

श्रीरामउवाच ॥ एवमेव मनः शुद्धं पृथ्व्यादिरहितं त्वया मनो ब्रह्मेति कथितं सत्यं पृथ्व्यादिवर्जितम् १ तदत्र
प्राक्तनी ब्रह्मणः स्मृतिः कस्मान्न कारणं यथा मम तवान्यस्य भूतानां चेति मे वद २ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ पू
 र्वदेहोस्ति यस्याद्य पूर्वकर्मसमन्वितः तस्य स्मृतिः संभवति कारणं संसृतिस्थितेः ३

सत्योक्तिः कथं वा मनोपमसत्तद्देहस्य पृथ्व्यादिमयत्वोक्तिर्मनसोन्नमयं हि सोम्य मन इत्यत्र विकारत्वपरश्रुतिविरोधाद् पंची
कृतभूतकार्यत्वसिद्धो तविरोधश्चेति तात्सत्यम् अदृष्टेरेवं यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति सह हि स्वं च तत्पूर्वं यं श्रुतिस्मृ
तिसिद्धतदीयतत्वदृशा त्रैकालिकप्रपंचस्यापि नासीदस्ति भविष्यतीति त्रैकालिकबाधान्न पूर्वदेहवासनादि सत्वमि
तितयोक्तिः बाधितानुवृत्तौ तु मनसि तद्देहे च दृग्ध्यपदेतां तत्वमिव न पृथ्व्यादिमयत्वं यथा पूर्वमस्तीति न कश्चिद्विरोधः
यत्राबाधिताज्ञमनः संकल्पनगरादेरपि न सत्वं भौतिकत्वं वा तत्र किं वाच्यं तत्वज्ञानबाधितानुवृत्ते विरिंचिमनः संकल्पजस्य
विश्वस्य तथात्वमिति अभिप्रेत्य वक्ष्यमाणं जगन्मिथ्यात्वोपयिकत्वात् तत्वदृष्टिमेवाष्टभ्य पूर्वदेहवासनाद्यपलापयोनाज्ञदृष्ट्य
नुवाद्युपास्तिफलश्रुतितिरस्कारेणेति ३

कथमशरीरेपिम्लो:पुनरुद्योगइतिचेद्यासनितयेत्याह यदेवेति ४८ अख्यायिकामुखोक्तार्थकुंठत्तोवदंस्तच्छरीरादेमनोमात्र
त्वमाहब्रह्मेति ४९ ५० आकाशेयथाअवाङ्मुखेंद्रनीलमहाकहाकार:पृथ्व्यादिरहितोभातितथेत्यर्थ: ५१ स्वयंचित्ताचिन्मात्र
स्वभावतोवास्ति ५२ संकल्पमात्रमेवमनोरूपंनपृथ्व्या:ऽधिघटितंसएवब्रह्मापद्मजइत्यर्थ: ५३ निराकारस्यसंकल्पस्यक
थंपुरुषाकारस्तत्राहयथेति चित्रकृतोहिलेख्यप्रतिमाकारमंत:संकल्पेनविधायततएवबहिर्लिखेत्त:अंतस्थापुत्रिकाचित्र

तदेवधर्मराजेनयमेमाप्यअनुशासित: यदेवक्रियतेनित्यंरतिस्तत्रैवजायते ४८ ब्रह्माकिलपराकाशवपुरा
क्रम्यतेकथं मनोमात्रंचसंकल्प:पृथ्व्यादिरहिताकृति: ४९ यस्मिन्व्योमचमत्कार:किलाकारानुभूतिमान् स
चिद्व्योमैवनोतस्यकारणत्वंनकार्यता ५० आकाशस्फुरदाकार:संकल्पपुरुषोयथा पृथिव्यादिरहितोभाति
स्वयंभूर्भासतेतथा ५१ नदृश्यमस्तिनद्रष्टापरमात्मनिकेवलेस्वयंचित्तात्तथाप्येषस्वयंभूरितिभासते ५२ नि
र्मलेव्योम्निमुक्तालीसंकल्पस्वप्नयो:पुरं अपृथ्व्यादियथाभातिस्वयंभूर्भासतेतथा ५३ संकल्पमात्रमेवैतन्मनो
शा= ब्रह्मेतिकथ्यते संकल्पाकारपुरुषोनास्यपृथ्व्यादिविद्यते ५४ यथाचित्रकृदंतस्थानिर्देहाभातिपुत्रिका तथैव
भासतेब्रह्माचिदाकाशान्तरंजनम् ५५ चिद्व्योमकेवलमनन्तमनादिमध्यंब्रह्मेतिभातिनिजचित्तवशात्स्वयंभू:
आकारवानिवपुमानिववस्तुवंध्यातनूजइवतस्यतुनास्तिदेह: ५६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यमहारामायणेउ
त्पत्तिप्रकरणेअघुस्रष्टिकत्वंवर्णनंनामद्वितीयोध्याय: २ ॥

प्रतिमायथानिर्देहापितदाकाराभाति तथैवचिदाकाशस्यांतरंयदंजनम् प्रतिबिंबग्राहकंमनोततब्रह्माप्रजापतिशरीराकारं
भाति ५४ तत्रमनसमस्तदाकारकल्पनापरिमोनवास्तव: किंतुशुद्धंब्रह्मैवाज्ञानतथाविवर्तइत्याह चिद्व्योमेति ब्रह्मा
स्वयंभूश्चिदाकारवानिवेत्यन्वय: ५५ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेद्वितीय:सर्ग: २ ॥ ॥

वा॰ टी॰ उ॰ प्र॰ १२

तेनजीवस्यापिचिन्मात्रतासिद्धेत्याह निर्वाणमात्रमिति यतःसचितोपाधिस्त्रित्रतांत्यचित्तमात्रंभूतोपिपरमार्थतःसचिदाका
शएवास्तेनभौतिकपुरुषादिभावमायातीत्यर्थः १३ स्वतामूर्तंभावस्तस्योदयः १४ एतदुपादानस्थूलस्यैतन्मात्रत्वादनन्यै
तत्स्वरूपिणी १५ अथ्यस्तामनोविकारस्यजगतोध्यस्तत्वेवफलितेत्याह प्रतिभानेति प्रतिभानंप्रतिभासस्तन्मात्रसि
द्धाकृतेःप्रातिभासिकाकारइत्यर्थः अथवापरमार्थाच्चिन्मात्राकाराच्चिन्मात्ररूपपृथगपिसर्गएवंपरिदृश्यमानाऽचिदाका

निर्वाणमात्रंपुरुषःपरोबोधस्सएवच चित्तमात्रंतदेवास्तेनायातिवस्त्वधादितां १३ सर्वेषांभूतजातीनांसंसा
रव्यवहारिणां प्रथमोसौप्रतिस्पंदश्चित्तदेहःस्वतोदयः १४ अस्मात्पूर्वात्प्रतिस्पंदादनन्यैतत्स्वरूपिणी इयंप्र
विसृतासृष्टिःस्पंदसृष्टिरिवानिलात् १५ प्रतिभानाकृतेरस्मात्प्रतिभामात्ररूपपृथक् विभात्येवमयंसर्गःसत्या
नुभववान्स्थितः १६ दृष्टांतोत्रभवत्स्वप्नस्वप्नस्त्रीसुरतंयथा असदप्यर्थसंपत्यासत्यानुभवभास्वरं १७
अपृथ्व्यादिमयोभातिव्योमाकृतिरदेहकः स्वदेहइवभूतेशःस्वात्मभूःपुरुषाकृतिः १८ संचित्संकल्परूपत्वा
न्नोदेतिसमुदेतिच स्वापनत्वात्स्वभावस्यनोदेतिवचनसाम्यति १९ ब्रह्मासंकल्पपुरुषःपृथ्व्यादिरहिताकृतिः
केवलंचित्तमात्रात्माकारणंत्रिजगत्स्थितेः २० संकल्पएषकचतियथानभस्स्वयंभुवःव्योमात्मैवतथाभाति
भवत्संकल्पशैलवत् २१

रेणविभातीत्यर्थः १६ स्वप्नेयोन्यःस्वप्नस्तत्रत्यस्त्रीसुरतमितिसद्भ्रमकल्पनांतर्गतस्थूलकल्पनादृष्टांतत्वोपपत्त्यर्थं
अर्थसंपत्याव्यवहारप्रयोजननिष्पत्त्या १७ तथाचप्रागुक्तंनासंभावितमित्याह अपृथ्व्यादीति १८ नोदेतिपरमा रामः १२
र्थतःसमुदेतिभ्रांत्यातत्राद्यमुपपादयतिस्वापत्वादिति जगत्भावस्वदविद्याद्यधीनत्वाभावादितिभावःस्वभावस्यस्वस्व
रूपस्थितेः १९ यथायादृशप्राणिकर्मानुरोधेनयेनप्रकारेणकचतिविकसतितथातेनप्रकारेण २१

73

४ स्वचित्तं देहद्वयं जीववच्चित्तं तदेककारणमिति तस्य स्वतः प्राक्तनाभावोक्तिः ५ आतिवहनमर्चिर्धूमाद्यभिमानिलोकांतरप्रापणं तत्र साधुः समदादिलिंगदेहद्वयातिवाहिकः सूक्ष्म इति यावत् आधिभौतिकः स्थूलं भूतजः ६ ७ कारणात्मनां चंद्रशरादिव्यावहारिकप्रमाणवेद्यपंचीकृतभूतरूपकारणात्मनां कारणाभावात् अविद्या अपंचीकृतभूतानामनन्यपरस्फूर्तिचिद्रु राध्यवेद्यत्वेन साक्षिवेद्यत्वेन च प्रातिभासिकत्वेन व्यावहारिकसत्त्वाभावात् प्रागुक्तरीत्या वा कारणाभावादित्यर्थः ८

ब्रह्मणः प्राक्तनं कर्म यदा किंचिन्न विद्यते प्राक्तनी संसृतिस्तस्य तदा देवेति कुतः कथं ४ तस्मादकारणं भाति वा स्वचित्तैककारणं स्वकारणमनन्यात्मा स्वयंभूः स्वयमात्मवान् ५ आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्यास्य स्वयंभुवः न त्वाधिभौतिको नाम देहो जस्योपपद्यते ६ ॥श्रीराम उवाच॥ आतिवाहिक एवास्ति देहोऽन्यस्याधिभौतिकः सर्वेषां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव किं ७ ॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ सर्वेषामेव देहौ द्वौ भूतानां कारणात्मनां अजस्य कारणाभावादेक एवातिवाहिकः ८ सर्वेषां भूतजातीनामेकाजः कारणं परं अजस्य कारणं नास्ति तेनासावेकदेहवान् ९ नास्त्येव भौतिको देहः प्रथमस्य प्रजापतेः आकाशात्मा विभात्येष आतिवाहिकदेहवान् १० चित्तमात्रशरीरोऽसौ न पृथ्व्यादिक्रमात्मकः आद्यः प्रजापतिर्व्योमवपुः प्रतनुते प्रजाः ११ ताश्चाप्रि व्योमरूपिण्यो विनान्यैः कारणांतरैः यद्यत्तस्य तदेवेति सर्वैरेवानुभूयते १२

प्रकारांतरेणाप्याह सर्वेषामिति ९ आकाशात्मा चिदाकाशमात्ररूपः आरोपितस्याधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावात् १० इत्थं च तत् संकल्पकल्पितजगतोऽपि तदधिष्ठानचिन्मात्रता कलितेति विवक्षुराह चित्तेति क्वचित्तु रहितेति ११ अन्यैस्तत्संकल्पव्यतिरिक्तैः कारणांतरैः कारणभेदैः यतो यस्मादुपादानाज्जातमिति शेषः अनुभूयते कनककुंडलादौ तथा च जगतो ब्रह्ममात्रतासिद्धेति भावः १२

इत्थंचबाल ज्ञानांजगतएवबाधेदेहादीनामाधिभौतिकानाम्संभवइत्याह आधिभौतिकतेति ३१ कैमुतिकन्यायेनाप्युक्तमर्थंद्र
ढयति आतिवाहिकेति आतिवाहिकः प्रातिभासिकः सोपिनास्त्येवतत्राधिभौतिकस्य वार्ताः कुतः कथंकेनप्रकारेण ३२
मनुष्यस्येति प्राक्तनोपासनावस्थायाम् लोक्तिः ३३ विरिंचित्वंसर्वस्त्रष्टृत्वंहियस्मात्तद्धिविरिंचित्वंविरिंचेः संकल्पनात्मकंमनः
सोपकरणात्मकं नबाह्योपकरणाधीनंस्फारतांविपुलतांइदंविश्वं ३४ अत्रमनसितेनहेतुनामनसावाकल्पितं अध्यस्तमा

आधिभौतिकतानास्तिरज्ज्वामिवभुजंगता ब्रह्मादयः प्रबुद्धास्तुकथंतिष्ठंतितत्रते ३१ आतिवाहिकएवास्तिन
प्रबुद्धमतेः किल आधिभौतिकदेहस्यवार्त्तावात्रकुतः कथं ३२ मनोनाम्नोमनुष्यस्यविरिंच्याकारधारिणः मनो
राज्यंजगदितिसत्यरूपमिवस्थितं ३३ मनएवविरिंचित्वंतद्धिसंकल्पनात्मकं स्ववपुःस्फारतांनीतमनसे
दंवितन्यते ३४ विरिंचोमनसोरूपंविरिंचस्यमनोवपुः पृथ्व्यादिविद्यतेनात्रतेनपृथ्व्यादिकल्पितं ३५
पद्मात्पद्मानीवात्रमनोहृद्यस्तिदृश्यता मनोदृश्यदृशोःभिन्नेनकदाचनकेनचित ३६ यथाचात्रतस्वप्नः
संकल्पश्चित्तराज्यधीः स्वानुभूत्यैवदृष्टांतस्तस्मादस्तिदृश्यभूः ३७ तस्माच्चित्तविकल्पस्थपिशाचोबालकंय
था विनिहंत्येवमेषांतर्द्रष्टारंदृश्यरूपिका ३८

त्मनीतिशेषः ३५ मनोहृदिमनोतःदृश्यतालक्षणायादृश्यवर्गः ननुकथंविरुद्धमिदमुच्यते पृथ्व्यादिविद्यतेनात्रमनो
हृद्यस्तिदृश्यतेतिच तत्राह मनोदृश्येति यतोमनश्चदृश्यंचतयोःसमाहारोमनोदृश्यंतदुभयदृक्साक्ष्यात्मा चतेउभे
केनचित्कदाचनमभिन्नेनाविवेचितेयावत्तेनविवेचितेतावदज्ञानानुच्छेदादृश्यस्यैवेत्युक्तमितिभावः अथवामनएवदृ
श्यदर्शनंदृश्यंदृक्चतेनभिन्नेतथाचमनसउच्छेदएवदृश्यदर्शनोच्छेदइतिभावः ३६ तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धंदृ
ष्टांतान्वदन्निगमयतियथेति ३७

24

धि

आतिवाहिकं सर्वेषां संकल्पशैलविलक्षणाधिभौतिकत्वार्थक्रियासामर्थ्याद्यनुभवस्तत्राह आतिवाहिकमिति स्वरूपविस्मृ
आतिवाहिकभावविस्मृतत्वाच्च २२ तर्हि विरिंचेरप्यस्मदादिवदातिवाहिकभावविस्मृतिः किं न स्यात्तत्राह इदमिति इदं
वैरिंचं रूपं महाचित्तेः मायाशबलब्रह्मणः प्रथमतासर्वस्थूलप्रपंचापेक्षया कारणीभूतसूक्ष्मभूतात्मकेतियावत् तन्ते
द्योगेन संकल्पेन सत्यसंकल्पत्वात्तथैव संप्रबुद्धं प्रबलतामाविर्भूतं प्राप्तस्तामोनाच्छादितत्वेन विरिंचेः शुद्धसंविलात्ला

आतिवाहिकमेवांतर्विस्मृत्याद्दृढरूपया आधिभौतिकबोधेन मुधा भाति पिशाचवत् २२ इदं प्रथमतो
द्योगसंप्रबुद्धं महाचित्ते नोदेति शुद्धसंविलादातिवाहिकविस्मृतिः २३ आधिभौतिकतातेन नास्योदेति पिशा
चिका असत्यात्मजगत्स्वेवमिथ्याजाड्यभ्रमप्रदा २४ मनोमात्रं यदा ब्रह्मा न दृश्यादिमयात्मकाः असत्यात्म
जगत्स्वेव मिथ्याजमनोमात्रमतो विश्वं यद्यजातं तदेव हि २५ अजस्य सहकारीणि कारणानि न संति यत्
तज्जस्यापि न संत्येव तानि तस्मात्तु कानि चित् २६ कारणं कार्यवैचित्र्यं तेन नात्रास्ति किंचन यादृशं का
रणं शुद्धं कार्यं तादृगिति स्थितं कार्यकारणताद्यत्र न किंचिदुपपद्यते यादृगेव परं ब्रह्म तादृगेव जगत्त्रयं २८
मनस्तामिव याते न ब्रह्मणा तन्यते जगत् अनन्यदात्मनः शुद्धाद्द्रवत्वमिव वारिणः २९ मनमातन्यते सर्वमि
सदेवेदमाततं यथा संकल्पनगरं यथा गंधर्वपत्तनम् ३०

तिवाहिकविस्मृतिरुदेतीत्यर्थः २३ २४ यदा यस्मिन्कल्पे यत इति वार्थः यस्माज्जातं यज्जातं २५ इत्थं चान्नेन सोम्य शुं
गेनापो मूलमन्विच्छेति श्रुतिदर्शितन्यायेन जगतो मानोमात्रत्वं मनस ब्रह्ममात्रतेति ब्रह्माद्वैतं फलितमित्याह अज
स्येत्यादित्रिभिः २७ इत्थं च भेदकाभावात्कार्यकारणभावायोगाज्जगद्ब्रह्मैव संपन्नमित्याह कार्येति ३०

मिहिकानां तुषाराणामारंभेण समंततः अविध्यमतां अंतः शीतलाद्भृति साधारणं विशेषणं ७ सम्यक्संक्रांतनिश्चेष्टतानिर्व्यापारांतराणि यैः
८ अशेषाणां वस्तूनां छाया अशेषाणां श्रोतॄणां दीर्घाः कंधराः कंठाः वचनक्रमं श्रोतुमिव दीर्घत्वमाजग्मुः असमाजग्मुः
असमासस्फोटदस्सः ९ प्रतीहारो द्वारपालः प्रह्वो नम्रो भूत्वा १० संहृत्य उपसंहृत्य ११ एवमस्त्विति उक्त्वा १२ १३ सभाशब्दो

उत्तस्थुर्मिहिकारंभसमंतान्नभसि भुवि । ज्ञानस्रवणादंतः शीतला शांततामिव ७ बभूवुरल्पसंचारा जना दशसु
दिक्ष्वपि सावधानतया श्रोतुमिव संत्यक्तचेष्टिताः ८ छाया दीर्घत्वमाजग्मुर्वसिष्ठवचनक्रमं इव श्रोतुमशेषा मति ३
णां वस्तूनां दीर्घकंधराः ९ प्रतीहारः पुरः प्रह्वो भूत्वाह वसुधाधिपं । देव स्नानद्विजार्चादिकालो गतो भृशम्
१० ततो वसिष्ठो भगवान्संहृत्य मधुरां गिरं । अद्य तावन्महाराज कृतमेतावदस्तु वः ११ प्रातरन्यद्वदिष्यामि इ
25 त्युक्त्वा मौनवानभूत् । इत्याकर्ण्यैवमस्त्विति उक्त्वा भूपतिर्भृत्यकृत्यये १२ पुष्पपादार्घ्यसन्मानदक्षिणादानपू
जया सदेवर्षिमुनीन्विप्रान्पूजयामास सादरम् १३ अथोत्तस्थौ सभा सर्वा सराजमुनिमंडला मंडलाकीर्ण
रत्नौघपरिवेषाकृततारा १४ परस्परांगसंघट्टरणत्केयूरकंकणहारभाराहतस्वर्णपदाभोरुस्तनांतरा १५
शेखरोत्संगविश्रांतप्रबुद्धमधुपस्वनैः सघुंघुमशिरोभारावभिद्विरिव मूर्द्धजैः १६ कांचनाभरणोद्योतकन
कीकृतदिङ्मुखाः बुद्धिस्थमुनिवागर्थसंशांतेंद्रियवृत्तयः १७ जग्मुर्नभश्चरा व्योमभूचरा भूमिमंडलं
चक्रुर्दिनसमाचारं सर्वे ते स्वेषु सद्मसु १८ रामः १५

जनकवचनः निःस्पृहैर्मुनिभी राजदत्तरत्नानामुपेक्षणान्मंडलाकारेणाकीर्णानां रत्नौघानां प्रभापरिवेषेणाकृतजनान
ना १४ अपहृतास्वर्णजितित्तयवस्त्राणां आभा कांतिर्यैस्तथाविधानि उरःस्तनांतराणि यस्यां १५ शेखरस्य शिरोग्रस्य
उत्संगवर्द्धिस्थितभागे घुंघुमेत्यव्यक्तध्वन्यनुकरणम् १८

दृश्यधीर्मनः ३९ ननुकिमर्थंमहतायत्नेनदृश्यमिथ्यात्वंसाध्यतेतस्यसत्वेकाहानिस्तत्राह सेव्वादिति स्थितोपिशाम्येत्किंपुनर्मिथ्या
भूतमित्यर्थः तत्केवलत्वमेवविमोक्षमाहुः ४० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेतृतीयःसर्गः ३ कृत्वोपदेशंप्र
म १ थमुत्थानादि निशाक्रमः प्रातरागमनंचित्तस्वभावश्चात्रवर्ण्यते एकरसेएकाग्रे १ एकरसतामेवलिंगेदर्शयतिशांतेति

यथांकुरोंतर्बीजस्यसंस्थितोदेशकालतः करोतिभासुरंदेहंतथेच्छोसेवदृश्यधीः ३९ सत्वेन्नशाम्यतिकदाचनदृश्यदुःखं
दृश्येत्वशाम्यतिनबोधरसैकेवलत्वं दृश्येत्वसंभवतिबोधरसोद्भभावः शाम्येत्स्थितोपिहितदस्यविमोक्षमाहुः इतिश्री
महारामायणेवसिष्ठेबधहेतुवर्णनंनामतृतीयःसर्गः।।३।।श्रीवाल्मिकिरुवाच।।कथयत्येवमुद्दामवचनेमु एां ५
निनायके श्रोतृमेकरसेजातेजनेमौनमुपस्थिते १ शांतेष्वकिंकिणीजालरवमुस्पंदनंविना पंजरान्तरहारीतेषु
तेष्वप्यस्तकलेषु २ स्तुतिसक्तविलासासुस्थितासुललनास्वपि चित्रभित्ताविवन्यस्ते समस्तेराजसद्मनि ३ मुहूर्त्त
शेषमभवद्दिवसंमधुरातपं व्यवहीरारविकरैस्सहतानवमायवुः ४ ववुरुत्फुल्लकमलप्रकरामोदमांसलाः वायवोमधु
रस्पंदाः श्रवणार्थमिवागताः ५ कृतंचिंतयितुंभानुरिवाहोरत्नवनाश्रमं तत्याजैकांतमगमच्छून्यमस्तगिरेस्तटं ६

त्यादिना हारीताःपक्षिविशेषाः २ राजसद्मनिलक्षणयाराजसद्मस्थप्राणिनिकायेकायेचित्रभित्तौन्यस्तेचित्रइवस्थितेइतिविप
परिणामेनानुषंगः ३ तानवंअल्पतां ४ आमोदेनमांसलाःपुष्टाःमधुराःमंदत्वात्सुखकराःस्पंदोयेषांसर्वत्रविशेषणानिसाधा
रणानि उपमानमुत्प्रेक्षावा ५ भानुःश्रुतंश्रवणविषयंतमर्थंचिंतयितुंमननेदृढीकर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षाशून्यंजनशून्यं ६

नीहारपटावृतत्वाद्विस्फुरत्तास्तारकाः कनीनिकाश्च यासां ताः धवस्य भानोरस्तमयाद्विधवा इव २६ तेजो लक्षणेन
दुग्धप्रवाहेण पूरयन् रसायनमयम् तत्तन्मयाकारः २७ कृताः ज्ञानगिरो येन तथाविधान्महीपानाश्रिताः २८
विचित्राः वसिष्ठोपदिष्टार्थाः स्वचेतसीव स्वधामास्पदेषु प्रतिष्ठास्तु विशश्च मुनिर्विश्रान्ताः २९ श्यामा रात्रिः उषः प्रत्यू

परमां ध्यमुपाजग्मुर्दिशोऽविस्फुटतारकाः लेवदीर्घमतः केश्यो विधवा इव योषितः २६ आययौ भुवनं तेजः
क्षीरक्षरेण पूरयन् रसायनमयाकारः शशिक्षीरार्णवो नभः २७ जग्मुस्तिमिरसंघाताः पलाय्य क्वाप्यह
र्पतौ कृतज्ञानगिराश्रिता महीपानामिवाज्ञताः २८ ऋषयो भूमिपालाश्च मुनयो ब्राह्मणास्तथा चेत
सीव विचित्रार्थाः स्वास्पदेषु विशश्च मुः २९ यमकायोपमा श्यामा ययौ तिमिरमांसला आययौ मिहिकास्फा
रा तत्र ते घामुखः शनैः ३० अन्तर्धानमुपाजग्मुस्तारा नभसि भास्वराः प्रभातपवनेनैव हृता कुसुमवृष्टयः ३१
दृष्टपतामाज गामार्कः प्रभोन्मीलितलोचनः विवेकवृत्तिर्महतां मनसीव नवोदिता ३२ भानोर्भासाम्बुवितैर्मे
घलेशैः किंचित्किंचिल्लुंकमच्छाययेव पूर्वं क्ष्माभृत्सीतवासास्तमोधैस्ताराहारः श्रीयुतः खंसमेतः ३३ सभां पुन
रुपाजग्मुर्नभश्चरमहीचराः ह्यस्तजेन क्रमेणैव कृतप्रातस्तनक्रमाः ३४ पूर्ववत्तं निवेशेन विवेशासकला
सभा बभूवास्पंदिताकारा वातमुक्तेव पद्मिनी ३५ अथ प्रसंगमासाद्य रामो मधुरया गिरा उवाच मुनिशार्दूलं
वसिष्ठं वदतां वरं ३६

26

षः ३० हृताः अपनीताः कुसुमवृष्टयः वृष्टिनिपतितकुसुमानीवेवत्यत्र तात्पर्यं ३१ प्रभारुन्मीलितानि जनलोच
नानि येन ३२ नमोद्वैरितिपाठे तमोविघातकैः कांचनशृंगैरित्यर्थः ३३ ह्यस्तनेन पूर्वेद्युस्तनेन ३४ वातमुक्ता निर्वा
तापद्मिनी पद्मवती सरसीव प्रसंगप्रस्तावं ३५

श्यामा कृष्णा वा लांगनी पक्षे यौवन मध्यस्था सुंभवाद्‌ उपमान दर्शनस्या पितत्का स्ताता गम्यते १९ सत द्रुसतदास्या पुरुषो ब्रह्मत-
त्तिष्ठ स्वतयोव्रतं २०-२१ अवदाता निर्मला: चित्ते अर्थान्निद्राह्तेइति गम्यते २२ किंचित्कुंकुम छाय येव चित्र्या माना भींसा भू-
षिते मेघै: पीतवासा: गौरा लक्ष्मी हारेण श्रिया च युक्त: सप्रायुक्त: पाश्वासो स्नाद्रि भींसा भूषिते मेघले शैलरूप लक्षितं अर्थान्तरा
हारं श्रीयुतं चेति समान धर्म करवं ज्ञा काशेच समेतु: प्रविष्ट: यथा पीतवासा विष्णुरुक्त धर्मा श्रीयुत: निरुवेरणां स्वानुभू

एतस्मिन्नंतरे श्यामा यामिनी समदृश्यत जनसंघाद्विनिर्मुक्ता गरुडेवलांगना यथा १९ देशांतरं भासयितुं
ययौ दिवसनायक: सर्वत्रालोककर्त्ता एव सत्पुरुषव्रतं २० उदभूद्‌ भिल्ल संध्या तारानिकर धारि-
णी उत्फुल्ल किंशुक वनावसंत श्रीरिवोदिता २१ चूतनीपकदंबाम्र आम्रचैतग हीदरे निस्पिलि:रेख
गाश्चितेवदाताहतयो यथा २२ मानोभींसा भूषितै मेघलेशै: किंचित्कुंकुम छायदेव पाश्वासोद्रि: किंचित ४
पीतवासा: समेघै: स्ताराहार श्रीयुत: रवंसमेत: २३ पूजामादाय संध्यायां प्रगतायां यथा गतं अंधकारा: स
मुत्तस्थुर्वेलालावपुषा यथा २४ अवसर्पयिकपूर्णा स्पंदी हेलाविधुतपल्लव: कोमल: कुमुदासंसी ववावा
॥ शीतलोनिल: २५

पथ्यापि नां हृदया काशं यथा प्रविशति तद्वत संध्या सुहि भणव ज्ञानं प्रशस्तामिति समासो कृ ज गम्यते २३ संध्यादेवी
पूजामादाय गतायां तत्क्षणा वेलालावपुषा यथा समुत्तिष्ठंति तद्वत २४ कलिकाविकाशात्कुमुदन्यास संता च्छंसत्यनुमा
ययतितत्कौत्ल: विशेषण जयानुसारात शीतलत्व हृणाम्मा घ सौरम्य योस्त्युपलक्षणं २५

ननु चित्संवलितैव वृत्तिः पदार्थप्रतिभासनमित्युच्यते तत्र चित्तः सत्यत्वे कथं तद्धटितमनसो मिथ्यात्वं तत्रासत्यमिति मिथ्यावि
षयाकारान्मिथ्यात्वासत्यचित्संवलितात्सत्यं वा यथा विवक्षमस्तु न तत्राग्रहः यादृशं मनस्तत्समष्टिरपि तन्मात्रस्वभावा
सैव विरंचिरित्येतत्तनव्यवहर्तमित्याह सत्यमिति ४५ यदि सर्वाकारमनोदेहोसौ तर्हि तस्य किमन्यत्स्वरूपं तत्राह आतिवा
हिकेति सूक्ष्मरूपमेव विरंचिमिलितावस्थिते मिश्रणं स्वंचीकरणे स्थूलदृष्ट्यादिबुद्धिं स एव धत्ते तदेवास्यस्व

सत्यमस्त्वथवासत्यं पदार्थप्रतिभासनं तावन्मात्रं मनोविद्धि तद्रूपैव पितामहः ४५ आतिवाहिक[illegible]देहा
त्मा मन इत्याभिधीयते आधिभौतिकबुद्धिं तु स आधत्ते चिरस्थितेः ४६ अविद्या संसृतिश्चित्तं मनो बंधो मल
स्तमः इति पर्यायनामानि दृश्यस्य विदुरुत्तमाः ४७ नहि दृश्यादृते किंचिन्मनसो रूपमस्ति हि दृश्यं चोत्पन्नमेवै
तन्नेति वक्ष्याम्यहं पुनः ४८ यथा कमलबीजांतः स्थिता कमलवल्लरी महाचित्सरमा एवं तत्स्थं दृश्यं जगत्स्थि
तं ४९ प्रकाशस्य यथालोको यथा वातस्य चापलम् यथा द्रवत्वं पयसि दृश्यत्वं द्रष्टरीदृशं ५० अंगदत्वं य
थाहेम्नि मृगनद्यां यथाजलं भित्तिर्यथा स्वप्नपुरे तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ५१ द्रष्टरि दृश्यत्वमनन्यदिव यत्स्थि
तं तदप्युन्मार्जयाम्यास्थ त्वच्चित्तादर्शतो मलं ५२

रूपमित्यर्थः ४६ मन आदि प्रपंचः सर्वोप्यविद्याविलासत्वादविद्यैव तस्याश्चोत्तरोत्तरं नामादीत्याह अविद्येति ४७ य
द्युत्पन्नस्य दृश्यस्याविद्यात्वं मनस्त्वं वा तर्हि कथं तयोरनादित्वप्रसिद्धिस्तत्राह दृश्यं चेति ४८ तथा च विलविद्यास्थि
तिरेव जगत्स्थितिरिति फलितमित्याशयेनाह यथेति ४९ सा विद्यचित्तो दृश्यप्राप्यमि चारा दृश्यस्य तत्स्वभावताफलिते
त्याह प्रकाशस्येति ईदृशं एवंप्रकारं स्वभाव इति यावत् ५० तत्स्वभावत्वे तदैक्यसत्ताफलितेत्याह अंगदत्वमिति ५१

रूपंतात्त्विकंस्वरूपंयद्रूपंमनोबद्ध्यतिजगतोपितदेवरूपमितितन्निस्तत्वात्तालक्षणमिथ्यात्वंसेत्स्यतीतिरामाशयः ३६ ३७ नाम
मात्रादित्र्प्रतएवतत्कार्येष्ववाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतमिथ्यात्वोपपत्तिरितिभावः शून्यजडाकृतेरितिभूतव्योम्नोम
नसश्चासाधारणं ३८ नभःसाम्यमेवोपपादयतिनेति ३९ इदंजगदस्मान्मनसःभ्रमस्तद्धिविषयोध्वस्तइतियावत्तदुपमं ४० य
द्यपिमनोनामपरमार्थतोनास्त्येवतथापिशास्त्रीयव्यवहारोपयुक्तंकल्पितंतद्रूपमाह मध्येइति प्रसङ्गेपुरःसतःस्फटादिप

श्रीरामउवाच॥ भगवन्मनसोरूपंकीदृशंवदमेस्फुटम् यस्मात्तेनेयमखिलातन्यतेलोकमंजरी ३७ **श्रीवसिष्ठ
उवाच॥** रामस्यमनसोरूपंनकिंचिदपिदृश्यते नाममात्रादृतेव्योम्नोयथाशून्यजडाकृते ३८ नवाह्येनापिहृदयेस उ३२
द्रूपंविद्यतेमनः सर्वत्रैवस्थितंचेतद्विद्धिरामयथानभः ३९ इदमस्मात्समुत्पन्नंमृगतृष्णाम्बुसन्निभं रूपंलक्षणस्यं द्वि४
कल्पाद्द्वितीयंदुभ्रतोपमं ४० मध्येयदेतदर्थस्यप्रतिभानंप्रथांगतं सतोवाप्यसतोवापितन्मनोविनेतरत् ४१
संकल्पनंमनोविद्धिसंक यदर्थप्रतिभानंतन्मनइत्यभिधीयते अन्यन्नकिंचिदप्यस्तिमनोना कदाचन ४२
ल्पातन्नभिद्यते यथाद्रवत्वात्सलिलंतथानिलात् ४३ यत्रसंकल्पनंतत्रतन्मनोगतथास्थितं संकल्पमन
सीभिन्नेनकदाचनकेचन ४४ संदेयथा२ ल्प२

रोद्वेलसतोवा अर्थस्यमध्येयदेतत्तदाकारप्रतिभानंप्रथांगतंसर्वजनानांतन्मनइत्यर्थः ४१ तदेवसंक्षिप्याह यदिति
निराकारचितोयोर्थाकाराभासस्तन्मनइत्यर्थः ४२ एवंव्यतिरेकमन्वेत्तलक्षणमुक्त्वाअसाधारणंलक्षणमाहसंकल्पन
मिति ४३ तदेवविषयभेदेप्यव्यवस्थितिप्रदर्शनेनद्रढयतियत्रेति ४४

वा॰
टी॰
उ॰
१८

असत्तोप्यविद्ययासद्वनुवेधाद्दृश्यसत्ताभ्रमः केवलीभावसाक्षात्कारेणविद्यानाशे तेनायंभ्रमः समुदेतीतिगूढाभिसंधिः प्र
श्नमंजीवन्मुक्तदर्शनलिंगेनानिर्मोक्षप्रसंजने नच दृश्यसत्ता विश्वासंवारयन्विवर्त्तवादमाश्रित्य श्रीवसिष्ठउवाच अस्ये
त्यादिनाचेतनत्वेनाभिमतंदेहादिमुक्तिमेष्यति अचेतनंतुनंक्ष्यतीतिवाधरणंवद्धे बोक्तः ६१ परिणामवा देदोषमाह
यदीति अयंभावः परिणामवादेतुत्तरोत्तरावस्थाभिः पूर्वपूर्वावस्थातिरोभावमात्रेनोच्छेदः सतोऽसत्त्वायोगात्तथाचनाशस्त
त्वाणापच्छि विकारेणपितिरोहितस्यद्वैतस्यचित्तेप्रकृतौवास्थितस्यकामकर्मवासनावीजात्पुनरुद्भवोदुर्वारइत्यनिर्मोक्षप्र

श्रीवशिष्ठउवाच ॥ अस्यदृश्यपिशाचस्यशांत्यैमंत्रमिमंशृणु रामात्संतमयंयेनमुक्तिमेष्यतिनंक्ष्यति ६१
यदस्तितस्यनाशोस्तिनकदाचनराघव तस्मात्तत्त्वंक्षमप्येतवीजरूपंभवेद्हृदि ६२ स्मृतिवीजाच्चिदाकाशेपुनरुद्भू
तदृश्यधीः लोकशैलांवराकारंदोषंवितनुतेऽतनुं ६३ इत्यनिर्मोक्षदोषःस्यान्नचतस्येहसंभवः तस्माद्देवर्षिमु
28 नयोदृश्यंतेमुक्तिभाजनं ६४ यदिस्याज्जगदादी दंतस्मान्मोक्षो नकस्यचित् वाह्यस्थमस्तुहृत्स्थंवाद्द
श्यंनाशायकेवलं ६५ तस्मादिमांप्रतिज्ञांत्वंशृणुरामातिभीषणां यामुत्तरेणग्रंथेननूनंत्वमवबुध्यसे ६६
अयमाकाशभूताद्रिरूपोहंचेतिलक्षितः जगच्छब्दस्यनामार्थोननुनास्त्येवकश्चन ६७

संगइति ६१ स्मृतिग्रहणंभोगोपयुक्तांतःकरणवृत्तिप्रमुखजन्मात्रोपलक्षणं ६३ मुक्तिभाजनंजीवन्मुक्ताः ६४ ननुचि
दात्मायंस्ववाह्यप्रधानस्थमेवदृश्यंपश्यतु अविवेकात्स्वहृत्स्थतयापश्यतिसोऽस्यसंसारः विवेकज्ञानोदयात्तदविवेकाभिमा रामः
नविक्तौससपिवहिस्तस्मिंस्तनोमोक्षःस्यादितिसांख्यरीतिमाशंक्याहयदीति ६५ तस्माद्विवर्त्तवादएवपरिशेष्यतइ १८
त्याशयेनाह तस्मादिमादिनाविषयरागिणामारंभादीनां भीषणांपृथाजगेदयादाचार्याः अस्पर्शयोगोनामैष
दुर्दर्शः सर्वयोगिनांयोगिनोविभ्यतिह्यस्मादभयेभयदर्शिनइति ६६ ६७

यदिति दृश्यस्य द्रष्टृरूपकसत्तापगमे अन्यसत्तयान्यस्य सत्वायोगाद्दृश्याभावे तद्बलात्तस्य द्रष्टुश्चिन्मात्रस्य यद्द्रष्टृत्वं भवे
त्तत एव बाधितादृश्यात्सतः सन्मात्रचिद्रूपेण परिशिष्टस्यात्मनः तत्केवलीभावं विद्धीत्यर्थः ५२ अस्त्वेवं तथापि कथं प्रतिज्ञा
तेम स्वचित्तादर्शे दृश्यमलमार्जने सिद्धतीति तत्राह ततामिति भावैर्न्विते तत्ताकैवल्यबोधेन तद्भावः वातस्पंदनप्रसृतेव नजला

यद्द्रष्टुरस्याद्द्रष्टृत्वं दृश्याभावे भवेद्बलात् तद्विद्धि केवलीभावं तत एवासतः सतः ५३ ततामुपगते भावे रागद्वेषा
दिवासनाः शाम्यंत्यस्पंदितवाते स्पंदनद्युध्वता यथा ५४ असंभवति सर्वस्मिन् दिग्भूम्याकाशरूपिणि
प्रकाश्ये यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ५५ त्रिजगत्त्वमहं चेति दृश्ये सत्तामुपागते द्रष्टुः स्यात्केवलीभाव
स्तादृशो विमलात्मनः ५६ अनाप्ताखिलशैलादिप्रतिबिंबे हि यादृशी स्याद्दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरू
पिणी ५७ अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशांते दृश्यसंभ्रमे स्यात्तादृशी केवलास्थिते दृश्यविवर्जिते ५८ श्रीराम उवाच
सर्वेन्नसाम्यत्येवेदं नाभावो विद्यते सतः असत्ता च न विद्योस्मिन् दृश्ये दोषप्रदायिनि ५९ तस्मात्कथमियं शा
म्येद्दृश्यविषूचिका मनोभवभ्रमकरी दुःखसंततिदायिनि ६०
स्तन्दृ२

शापादिद्युध्वता: ५४ निर्विषयज्ञानस्थितिमसंभावयंतं दृष्टांतेनानुभावयति असंभवतीत्यादिभिः ५५ असत्तामितिच्छेदः
५६ केवलदर्पणात्मरूपिणी ५७ चितो दृश्योन्मुखत्वं वीक्षणं तच्छून्ये ५८ दृश्यस्यासत्वे खलूक्तः केवलीभावः स्यात्त
देवानुभवविरुद्धं सत्वसदित्येव दृश्यानुभवादिति परिणामवादमभिप्रेत्य श्रीरामः शंकते सत्वदित्ति द्वाभ्यां ५९ मनसाभावो
जन्मादिस्तद्भ्रमकरी ६०

७८ वितितेन चिरंभावनाविपुलेन ७९ केवलमनाएव चंचलशक्तितया चलतित त्रैवस्फुरतीत्यादि भ्रमभावनमितिभावः ग्र पर तां सांसारिकदशाप्रयुक्तमयकर्षं केवलं कैवल्यलक्षणोत्कर्षं चोपयंति ८० **इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुर्थः सर्गः ॥४॥** विश्वस्यमूलं हि मनस्तस्यमूलमिहोच्यते तदेवमः नमस्तत्त्वं विश्वसेतिच वक्ष्यव गुपि ते एवं मनो मिथ्यात्ववर्णनेन प्रकरणार्थे क्लृप्ते नाधिष्ठानतत्त्वं तदारोपप्रकारं तस्य मिथ्यात्वे कारणं च विस्तरेण जिज्ञास

१९ मनोदृश्यमयं दोषं ततोतीमं द्वयात्मकं असदेवसदाकारं स्वप्नः स्वप्नांतरं यथा ७८ तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संक ल्पयति देहकं तेनेयमिंद्रजालश्रीर्विततेन वितन्यते ७९ स्फुरतिवलाति गच्छति याचते भ्रमति मज्जति संह रति स्वयं अपरतामुपयात्यपि केवलंति चंचलशक्तितयानमः ८० **इत्यार्षे वाशिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे ऐंद्रवोपाख्याने अर्थकल्पनं नाम चतुर्थः सर्गः ४॥ श्रीरामउवाच ॥** भगवन्मुनिशार्दूल किमिवेह मनो भ्रमे वि द्यते कथमुत्पन्नं मनो मायामयं कुतः १ उत्पत्तिमादावितिमे समासेन वद प्रभो प्रवक्ष्यसि ततः शिष्टं वक्तव्यं वद तां वर २ **श्रीवशिष्ठउवाच ॥** महाप्रलयसंपत्तावसतो समुपागते अशेषदृश्यसर्गादौ शांतमेवावशिष्यते ३ आस्तेनस्तमितो भास्वानजोदेवो निरामयः सर्वदा सर्वकृत्सर्वः परमात्मा महेश्वरः ४ यतो वाचो निवर्तंते यो मुक्तैरवगम्यते यस्य चात्मादिका संज्ञा कल्पिता न स्वभावजा ५ २१

मानः श्रीरामउवाच भगवन्निति किं विद्यते मनो भ्रमे परमार्थभूतं मूलं किमित्यर्थः १ सर्वजगदुत्पत्तिमूलमपहाय म नोमूलमात्रप्रश्ने वीजमाह आदाविति अद्वयमूलपरिज्ञानेनैव संदेहपतः सर्वमूलपरिज्ञानोपपत्तिरित्याशयः २ तत्राद्यप्रश्नोत्तरं मुख्यत्वादिस्तरेणासर्गसमाप्तेर्वशिष्ठउवाच महाप्रलयेति अर्थाजगति असतां सूक्ष्मीभावादर्थ क्रियासमर्थताभावेनाऽशेषदृश्यवर्गस्य आदौ शांते तेनिर्लेपं ३ सर्वकृत्सर्वक्रियाशक्तिसंपन्नः ४ मुक्तैर्जीवन्मुक्तैरव गम्यते प्रत्यग्अनुभूयते सोभावः अनारोपितरूपं तज्जः न किं त्वारोपितधर्मजाः ५ रामः २९

पू.तेः

६८ प्रतीतो यद्ब्रह्मैकं तदेव पूर्णं प्रसरति यतस्तच्छांतावस्थात्रयेशांतं वियदादिद्वैतं व्यवस्थितं यतश्च व्योमन्येन घटाद्युपा
धिलाभाव्योमेवोदितं अतो ब्रह्मण्येव ब्रह्म तिष्ठति नाणुमात्रमपि तद्विकृतमित्यर्थः तथा च भाष्यं यत्र हि यदध्यास
स्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अणुमात्रेणापि न संबध्यत इति ६९ चित्तबुद्धिप्रतिबिंबितचैतन्यं ७० उक्ते विवर्तवादे
पामराणामसंभावनामुद्घाटयन् श्रीरामउवाच वंध्यापुत्रेणेत्यादिना अत्र प्रायः पदार्थवाक्यार्थयोरभियासंभवप्रद

यदिदं दृश्यते किंचिद्दृश्यजातं पुरोगतं परब्रह्मैव तत्सर्वमजरामरमव्ययम् ६८ पूर्णात्पूर्णं प्रसरति शां
ते शांतं परं स्थितं व्योमन्येवोदितं व्योम ब्रह्मणि ब्रह्म तिष्ठति ६९ न दृश्यमस्ति सद्रूपं न द्रष्टा न च दर्शनं न शून्यं
न जडं नो चिच्छांतमेवेदमाततं ७० श्रीरामउवाच ॥ वंध्यापुत्रेण पिष्टाद्रिः शशशृंगं प्रयायति प्रसार्य भु
जसंपातं शिलानृत्यति तांडवं ७१ स्रवंति सिकतातैलं पठंत्युपलपुत्रिकाः गर्जंति चित्रजलदा इति वेदं वचः
प्रभो ७२ जरामरणदुःखादि शैलाकाशमयं जगत् नास्तीति किमिदं नाम भवतापि ममोच्यते ७३ य
थेदं न स्थितं विश्वं नोत्पन्नं न च विद्यते तथा कथय मे ब्रह्मन्येनैतन्निश्चितं भवेत् ७४ श्रीवशिष्ठउवाच
नासमंजितवागस्मि शृणु राघव कथ्यते यथेदमसदाभाति वंध्यापुत्र इवारवी ७५ इदमादावनुत्प
न्नं सर्गादौ तेन नास्त्यलं इदं हि मनसो भाति स्वप्नादौ पत्तनं यथा ७६ मनएव च सर्गादावनुत्पन्नमस
द्वपु तदेतत्स्फुटबुद्ध्यामि यथैवमनुभूयते ७७

र्शनायत्तथा दृष्टांताः ७१ इत्येतानि वचांसीव प्रतिभांतीति शेषः ७२ भवता प्रामाणिकमूर्द्धन्येनापि मम विवेक
शालिने प्रतार्यस्या पीतिपामराशयं सर्वस्योक्तिः ७३ इदानीं स्वाशयानुरूपमाह यथेति ७४ उक्तदोषं परिह
त्यासतोपि सत्यवमृद्धं नं स्वप्नदृष्टांतेन संभावयिष्यन् श्रीवशिष्ठउवाच नेत्यादिना आरवी धनीमान् ७७

वा॰
टी॰
उ॰
२०

संसारलहर्या असारदृष्टय एव असारदृष्टयः अर्द्धोपेण निःसेन बहस्तेन चान्धतेन स्वखेन जलेन च संपूर्णम् इति यथायोग
मुभयविशेषणं १४ भानुर्येभ्यस् आतिततेसंततविस्तीर्णमरीचयस्तदुदकानि १५ प्रपंचात्मनानाशरूपः स्वरूपेणत्ववि
नाशात्मास्वरूपमतमत्वादंतरंगुप्तःमहत्तमत्वात्सर्वतोऽप्यतिरिक्तः निष्प्रपंचतयावशिष्टः तथाचश्रुतिः पादोऽस्य स
र्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतंदिवीति १६ प्रकृतिर्मायासैवव्रततिर्लताव्योम्निशुद्धचितियेनेश्वरेण १७ समुद्गके

20

प्रसरंतियतस्त्रिजगत्याः संसारासारदृष्टयः अर्द्धयामृतसंपूर्णादिंभोदादिवदृष्टयः १४ आविर्भावतिरोभाव
मयास्त्रिभुवनोर्मयः स्फुरंसतिततेयस्मिन्मराविवमरीचयः १५ नाशरूपोऽविनाशात्मायोंतस्थः सर्वजंतु
षु गुप्तोयोऽप्यतिरिक्तोऽपिसर्वभावेषुसंस्थितः १६ प्रकृतिर्वततिर्व्योम्निजाता ब्रह्मांडसत्फला चित्रमूलेंद्रि
यदलायेननृत्यति वायुना १७ यस्मिन्मणिः प्रकचतिप्रतिदेहसमुद्गके यस्मिन्निंदोस्फुरंत्येता जगज्जालम
रीचयः १८ प्रशांतेचिद्घनेयस्मिन्स्फुरंत्यमृतवर्षिणि धाराजलानिभूतानिसृष्टयस्तडितःस्फुटाः १९ च
मत्कुर्वंतिविपदालोकनयामिथः अनज्ञातमसघेनयेनस त्सलमाणतं २० चलतीदमनिच्छस्ययोगोपाय
स्यसन्निधौ जडंपरमरक्तस्यशांतमालमनितिष्ठतः २१

संपुटके १८ भूतानिजाड्यप्रधान्यात्धाराजलानिस्फुटाः चित्प्रकाशप्रधानाः सृष्टयस्तडितः १९ चमत्कुर्वंति विचित्रकार्याणि
कुर्वंति २० यः प्रसिद्धो देवनरतिर्यगादिकायः अरक्तस्यासंगस्यानिष्टतअयस्यसन्निधौ इदंदृश्यप्रभृतमतएवपरमसंतंज
डमपि चलतियदसंस्कारपदार्थयणस्सामान्येननपुंसकं २१

रामं॰
२०

सर्ववादिनामपि स एव तद्बुद्धिकल्पितविशेषैः सिद्धांतविषय इत्यविवादः सर्वाधिष्ठाने तस्मिन्नित्याह य इति विज्ञानमात्रं द्र
ष्टिक विज्ञानमात्रं ६ सर्वेषां प्रलयगालापि स एवेत्याह वक्तेति त्र्यंतं स्पष्टम् ७ अस्यलापादकाविद्यावृत्तत्वान्पासमरहस्याद्
सत् अत एव दूरगः ८ देवाः प्रकाश प्राधान्यान्मरीचय इ अचेतनजगंति लबुद्बुदानीजायंत इतिशेषः ९ यांति
प्रलयेनापि येति तस्यैव स्वप्रकाशत्वान्स्वपरप्रथानिर्वाहय इति आत्मानं प्रकाशयतीत्यभेदेपि राहोः शिर इतिवद्रूप

यः सुमान्सांख्यदृष्टीनां ब्रह्मवेदांतवादिनां विज्ञानमात्रं विज्ञानविदामेकांतनिर्मलं ६ यः शून्यवादिनां शून्यो
भासको योर्कतेजसां वक्ता मंतात्र्यंतं भोक्ता द्रष्टा कर्तासि देवसः ७ सन्नप्यसद्यो जगति यो देहस्थोपि दूरगः
चित्प्रकाशो ह्ययं यस्मादालोक इव भास्वतः ८ यस्माद्दिव्यादयो देवाः सूर्यादिव मरीचयः यस्माज्जगंत्यनंता
निबुद्बुदा जलधेरिव ९ येयांति दृश्यवंदानि पयांसीव महार्णवं य आत्मानं पदार्थं च प्रकाशयति दीपवत्
१० य आकाशे शरीरे च दृषत्स्वप्सु लतासु च पांसुष्वद्रिषु वातेषु पातालेषु च संस्थितः ११ यः स्रावयति संरुद्धं
पुर्यष्टकमितस्ततः येन मूकीकृता मूढाः शिलाध्यानमिवास्थिताः १२ व्योम येन कृतं शून्यं शैला येन घ
नीकृताः आपो द्रुताः कृता येन दीपो यस्य वशो रवि १३

चारः १० तस्यैव सर्वान्तरत्वेन सर्वगतत्वमाह य इति ११ संरुद्धं स्वस्वव्यापारेषूद्युक्तं कर्मेंद्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि भूतसू
क्ष्माणि प्राणा अविद्याकामः कर्मेति करणमिति पुर्यष्टकं इतस्ततो नवीहि अस्यविद्यास्या द्रावयति चेतनायां चेतनता
यत्प्रयुक्तेत्यर्थः एवमचेतनानामपि वैचित्र्ये स एव हेतुरित्याह येनेत्यादिना यस्य वशः सन् रविः दीपोपि स्वभावः प्र
काशक इति यावत् येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति श्रुतेः १३

अनुष्ठानमिवबहुप्रमाणप्रयत्नेसंपाद्यत्वात् ज्ञानमपिगौणप्रानुष्ठानमुच्यते कर्मकोटिभिरपिदुर्भेद्यस्यज्ञानमात्रेणनिकृतावनुरूपंदृष्टां तमाह मृगतृष्णेतिनिरूपितंदृष्टं २ नातिदूरेनातिसन्निहितेक्रियामंतरेणलभ्येविषमादिस्थेचफलेक्रियासफलस्यादात्मा त्वन्नतथेति तस्यनक्रियालभ्यतेत्याह नहीति विस्मृतकंठचामीकरवत्ज्ञानलभ्यतांस्वस्पष्टलभेत्याहस्वानंदेति ३ अत्रास्यामुक्त देवप्राप्तौ ४ अत्रतस्याप्तिसाधनेज्ञानेपिकुतःसर्वथाकर्मनिरपेक्षतातत्राह साधनमिति यद्यतोमोहजालस्यबाधनंअकृत्रि मंनित्यसिद्धंब्रह्मैवचरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढंसद्बाधनंबाधेकरणंनान्यदित्यर्थः ५ दुःखानिकृत्तोजीवन्मुक्तोवाताहसाध

अत्रज्ञानमनुष्ठानंनस्वल्पमुपयुज्यते मृगतृष्णाजलभ्रांतिशांतौचेदंनिरूपितं २ नह्येषदूरेनाभ्यासेनाभ्योविषमेन ल१
चस्वानंदाभासरूपोसौस्वदेहादेवलभ्यते ३ किंचिन्नोपकरोत्यत्रतपोदानव्रतादिकं स्वभावमात्रेविश्रांतिमृतेना
न्यास्तिसाधनं ४ साधुसंगमसच्छास्त्रपरतैवात्रकारणं साधनंबाधनंमोहजालस्यपदकृत्रिमं ५ अयंसदेवइ
त्येवसंपरिज्ञानमात्रतः जंतोर्नजायतेदुःखंजीवन्मुक्तत्वमेतिच ६ श्रीरामउवाच॥ संपरिज्ञानमात्रेणकिलानेना
त्मनात्मना पुनर्दोषानबाधंतेमरणाद्याःकथंचन ७ देवदेवोमहानेषप्रयत्नेनविवेकेनविकासिना सदेवोज्ञा
यतेरामनतपःस्नानकर्मभिः ८

धि२

सा
नांतरंस्यात्तत्राह यमिति ६ तमेतंवेदानुवचनेनेतिप्रसिद्धंयज्ञदानतपसांज्ञानसाधनत्वश्रवणात्किंचिन्नोपकरोतीत्युक्तिःसाधु
क्तिःसाधनमत्रतपआदिविषयातीव्रतरतपआविर्भावयेतिमन्यमानः श्रीरामउवाच॥ संपरीति ७ अदूराच्छीघ्रंप्राप्यतेज्ञा रामः
नेनप्राप्यतेशीघ्रंतत्ज्ञानंकेनोपायेनसिध्यतीत्यर्थः ८ विविदिषार्थविहितानांनिष्कामकर्मणांजन्मांतरानुष्ठितसाधा २१
रणानांविविदिषोत्पत्तावेवोपक्षयात्सत्यामुक्तविविदिषायांश्रवणादिप्रयत्नएवोपयुज्यतेनतपआदीतिमन्यमानः
श्रीवशिष्ठउवाच॥ त्यपौरुषे

सर्गकालेवस्पंदस्याभावंप्रलयकालेचप्रलयेनेत्यादिनियमोनियतिस्तदवच्छेदकौदेशकालौतस्माद्बीजाद्यंतर्गतिकार्यस्यबीजो
च्छूनतयाचलनंबीजपुटंभित्वांकुरादिनिर्गमनेनस्पंदस्ततःकांडपत्रशाखादिक्रमेणफलावसानोव्यापारःक्रियेत्येवंक्रमेणस
र्वभावाः॥येनसत्तांव्यवहारार्थतांगताःसर्वसत्तातिगामिनेतितस्यजगद्विलक्षणपारमार्थिकसत्वोक्ता २२ अपवासएवमायिक
क्षोभादिभावचिंतयाक्षोभादिभावेनसंपन्नोनततोन्यक्षोभादिशब्दभागस्तीत्याह शुद्धेति तथाचश्रुतिःसर्वाणिरूपाणिविचिं
त्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तइतिचमलकुर्वतीत्याद्येतदंतश्लोकचतुष्टयेनजगदारोपअस्मिन्सत्यपुतत्वमुक्तंसंप्रतितस्य
मिथ्यात्वेकारणमाह कुर्वन्नपीति निर्विकारेअतएवस्वस्मिन्स्वजातीयाद्युदयादिमतियतोयंस्थितस्ततोयंमहतांजगतांब्रह्मांडानां

नियतिर्देशकालौचचलनंस्पंदनंक्रियाइतियेनगताःसत्तांसर्वसत्तातिगामिना २२ शुद्धसंविन्मयत्वाद्यःस्वंभवेद्यो
मश्चिंतया यदार्थश्चिंतयार्थत्वमिवतिष्ठत्यधिष्ठितः २३ कुर्वन्नपीहजगतांमहतामनंतवृंदंनकिंचनकरोतिनकाश्च
नापि स्वात्मन्यनस्तमयसंविदिनिर्विकारेस्वक्तोदयस्थितिमतिस्थितएकएव २४ ॥इतिमोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे
मूलकारणदेववर्णनंनामपंचमःसर्गः ५॥श्रीवसिष्ठउवाच॥अस्मद्देवाधिदेवस्यपरस्यपरमात्मनः ज्ञानादेवपरा
सिद्धिर्नत्वनुष्ठानदुःखतः १

वृंदंतत्रविचित्रलीलाश्चकुर्वन्नपिनकिंचत्कार्यंनकाश्चनक्रियाःकरोतीति निर्विकारोपादानकत्वमेवकार्यमिथ्यात्वेहेतुरित्यर्थः २४
इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेपंचमःसर्गः ५॥ ज्ञानादेवमोक्षप्राप्तिरात्मनोनतुकर्मभिःज्ञानोपायश्चतोयत्नः
क्रियश्चात्रोपवर्ण्यते इत्थंजगन्मूलकारणदेवस्वरूपमुपवर्ण्यतत्प्राप्त्युपायज्ञानसाधनान्युपदिदिक्षुः॥श्रीवसिष्ठउवाच॥अ
स्मेतिदेवस्यहिरण्यगर्भस्यादिकारणत्वात्तदधिदेवस्यद्योतकत्वाद्देवानामिंद्रियमनसामपिसाक्षित्तयाप्रकाशकत्वात्तेषामधिदेव
स्येतिवा १

वा० टी० उ० २२

आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ता विद्या ज्ञानमध्यात्मविद्या तदुत्पत्त्यनुकूलविचारात्मककथायाः आश्रयं शास्त्रमुपनिषत्सूत्रभाष्यैत
द्ग्रंथादि २१ ननु सत्स्वनेकेषूपायेषु सुकृतः साधुसंगमसच्छास्त्रेष्वेव प्रशंसेति तत्राह सच्छास्त्रेति अविद्याः मोहाः विद्याविरो
धिनो रागादयश्च जलानां पंकाइति शेषः मतयोबाह्यमनोऽन्तर्योयोगाभ्यां छिन्नघ्नंति २२ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रका
शे उत्पत्तिप्रकरणे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ विरिंच्यादिजगन्मूलं यो देवः प्राक् निरूपितः निरस्तनिखिलोपाधेस्तस्य तत्त्वमिहोच्यते
प्रसंगाज्जिज्ञासितसाधने परिज्ञाने यस्तु तत्ज्ञगत्कारणस्य वास्तवं रूपं जिज्ञासुः श्रीरामउवाच ॥ य इति यो विरिंच्यादिकारण

अध्यात्मविद्याविद्यानां प्रधानं तत्कथाश्रयं शास्त्रं सच्छास्त्रमित्याहुर्मुच्यते तद्विचारणात् २१ सच्छास्त्रसत्संग
मजैर्विवेकैस्तथा विनश्यंति बलादविद्याः यथा जलानां कतकानुषंगाद्यथा जनानां मतयोपि योगात् २२ इति श्री
वाशिष्ठरामायणे उत्पत्तिप्रकरणे मुमुक्षुप्रयत्नोपदेशो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ श्रीरामउवाच ॥ य एष देवः कथितो
यस्मिन् ज्ञाते विमुच्यते वद क्वासौ स्थितो ब्रह्मन् कथमेनमहं लभे १ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ य एष देवः कथितो नैष दूरे
22
व तिष्ठते शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विश्रुतः २ एष सर्वमिदं विश्वं विश्वं चैष सर्वगः विद्यते ह्येष एवैको
न त्वं विश्वाभिधास्ति दृक् ३

ऽतः एषः प्रसंगात् संभूतो देवः प्राक्कथितः असौ क्व कस्मिन्नुपाधावनावरणेनाभिव्यक्तः कीदृशे वा तत्त्वे स्थितः कथं लभेदित्यौत्सु
क्योक्तिः साधनानां सर्वमुक्तत्वादंतरंगोपायांतरप्रश्नो वा १ तत्रादौ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह य इति नैष दूरे व तिष्ठत इत्यौत्सुक्य राम० २२
परिहारार्थमुक्तिः शरीरे सामान्याभिव्यक्त्या तदंतर्हृदयपुंडरीके तु विशेषतः सम्यगभिव्यक्तः स्थित इत्यर्थः २ तर्हि किं
देहपरिच्छिन्न एव सः नेत्याह एष इति तर्हि किं विश्वविश्वाकार एव नेत्याह नेति सर्वाधिष्ठानभावेन सर्वगतत्वप्रतिपा
दनाय विश्वात्मत्वोक्तिरिति भावः ३

तत्कुतस्तत्राह रागादीति सतिएतदोषे धनार्जने परवंचनाद्यवश्यंभावादितस्मुद्धैरेवदोर्ल
नवास्तवंसाधनमितिशेषः १० तत्कुतस्तत्राह रागादीति सतिएतदोषे धनार्जने परवंचनाद्यवश्यंभावादितिशुद्धैरेवदोर्ल
भेदानादेःकाम्यफलमपिदुर्लभंदूरे ततो ज्ञानमोक्षं प्रत्याशोत्याशंनाह रागादीतिद्वाभ्यां ११ १२ मुख्यमोक्षधर्मवादो
द्विधादर्शयतिसच्छास्त्रेति १३ इतिरागतिरूपायांतरं १४ १५ कल्याजीवसाधनसंपत्ता भोगगं धंभोगवासनांत

इत्यादेषतमःक्रोधमदमात्सर्यवर्जनं विनारामतपोदानं क्लेशएवनवास्तवं १० रागाद्युपगतेचित्ते क्वयिलापरं
धनं यदर्ज्यते तस्यदानाद्यस्यार्थीस्तस्यतत्फलं ११ रागाद्युपहतेचित्ते व्रतादिक्रियतेचयत् तद्दंभःप्रोच्यतेतस्यफलम्
स्तिमनागपिच १२ त स्मात्पुरुषयत्नेनमुख्यमोक्षधर्माहरेत् सच्छास्त्रसज्जनासंगौसंसृतिव्याधिनाशिनौ १३
श्रत्रैकंयौरुषंयत्नंवर्जयित्वेतरागतिः सर्वदुःखक्षयप्राप्तौनकाचिदुपपद्यते १४ शृणुतत्पौरुषंकीदृग्गात्मज्ञा
नस्यलब्धये येनशाम्यत्यशेषेणरागद्वेषविषूचिका १५ यथासंभवयाकल्यालोकशास्त्राविरुद्धया संतोषसंतुष्ट
मनाभोगगंधंपरित्यजेत् यथासंभवमुद्योगादनुद्विग्नतयास्वया साधुसंगमसच्छास्त्रपरतांप्रथमंश्रयेत् १७
यथाप्राप्तार्थसंतुष्टोयोगर्हितमुपेक्षते साधुसंगमसच्छास्त्रपरःशीघ्रंसमुच्यते १८ विचारेण परिज्ञातस्वभावस्य
महामते अनुकंप्याभवंत्येतेब्रह्मविष्ण्विंद्रशंकराः १९ देशेयंसुजनप्रायालोकाःसाधुंप्रचक्षते सविशिष्टःससाधुः
स्यात्तंप्रयत्नेनसंश्रयेत् २०

दभिनिवेशमितियावत् १६ अनुद्विग्नतयाग्र शक्यमिदमितिनिर्वेदउद्वि ग्नतातद्वर्जनेन स्वयाग्रालायाहितयेतियावत्
१७ गर्हितंशास्त्रशिष्टैर्विनिंदितं १८ परिज्ञातःस्वभावः श्रात्मतत्त्वंयेनास्य १९ साधुंलक्षयतिदेशइतिसुजनाःश्रुति
स्मृत्याचारनिष्ठास्तत्प्रायास्तत्पुरालोकाजनायंप्रचक्षतेसचेद्विशिष्टैर्ज्ञानवैराग्यादिगुणैः सहितःस्यात्तर्हिससाधुःस्या
दित्यर्थः २०

ननुमूर्त्तस्थूलशरीरातिरिक्तयात्तज्ज्ञानादेवजरामरणाद्यत्ययः सिद्धोऽशरीरंवावसंतंनप्रियेस्पृशत इति श्रुतेरित्याशं
क्याहपश्चुरितिअमूर्त्तःस्थूलदेहस्थून्योप्यसौनकृतार्थः यतोऽयं अज्ञानवान्चेतनीयंपन्मनस्तद्रूपोऽनर्थश्च स्वयं
भूत्वास्थितः अतोदुःखस्यैवभाजनं अशरीरमित्यादिश्रुतेस्तुस्थूलसूक्ष्मकारणरूपदेहत्रयरहितं प्रियाप्रियेनस्पृ
शतइत्यर्थोनस्थूलदेहमात्ररहितमितितथात्वेपिस्वप्नेप्रियदर्शनादितिभावः ८ कीदृशस्य तर्हितत्सज्ज्ञानात्कृतकृ
त्यतातत्राहचेत्येति चेत्यनिर्मुक्तोऽचेत्योन्मुखतासमाधौप्रसिद्धा ९ तत्रश्रुतिप्रमाणयति भिद्यतइति मूलाज्ञान
नाशात्तत्कार्यांतःकरणतादात्म्याध्यासलक्षणहृदयग्रंथिर्भिद्यतेनश्यति तन्नाशादेव तन्मूलकसंशयादयोपीत्यर्थः

परस्त्वोह्यमूर्त्तोपिदुःखस्यैवैकभाजनं चेतनत्वाच्चेतनीयंमनोनर्थः स्वयंस्थितः ८ चेत्यनिर्मुक्तताया
2.3 स्यादवेद्योन्मुखता यदा अस्यसाभरितावस्थातांज्ञात्वानानुशोचति ९ भिद्यतेहृदयग्रंथि श्छिद्यंते
सर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे १० तस्यचेत्योन्मुखत्वंचेत्यासंभवनंविना रोद्धुं
नदृश्यतेदृश्यंचेत्यंशाम्यतिवैकथं ११ अचेत्यचित्त्वरूपं यत्तच्चासंभवनंविना कस्वरूपोन्मुखत्वंहिके
वलंचेत्यरोधतः १२

परंकारणमव्यवरं यस्मात्तथाविधे १० ननुतर्हिचित्तनिरोधलक्षणयोगेनैवचेत्योन्मुखत्वस्यरोद्धुमशक्यत्वात्किं
ज्ञानप्रयासेनतत्राह तस्येति चेत्यस्यदृश्यस्यासंभवनंज्ञानेनमूलतोबाधंशाम्यतिवैकथंविनाज्ञानमितिशेषः
तथाचविनाज्ञानंतादृशस्वरूपसमाधिरेवनसिध्यतीत्यर्थः ११ एवंमोक्षोपिज्ञानमंतरेणदुर्लभइत्याह अचेत्येति
यन्मोक्षाख्यमचेत्यचित्त्वरूपंतच्च असंभवनंप्राग्युक्तं चेत्यासंभवनंविना कहियस्मात्समाधौकेवलंस्वरूपोन्मु
खत्वमपिचेत्यरोधतोदृश्यबाधादेवभवतितत्रकिंवाच्यंमोक्षेतदावश्यकत्वमितिभावः १२ रामः २३

नकेवलंकायीलिकविश्वमेवतद्व्यतिरेकेणनास्तिकिंतुतत्कारणमायापिसहतद्गुणाभिमानिदेवैरित्याशयेनाह चिन्मात्रमेवइति
गरुडस्येश्वरोनियंताविष्णुः तपनस्सवित्रिमूर्त्तीमलप्रसिद्धेस्तत्संज्ञायुक्तिः ४ चिन्मात्रमित्यत्रकर्त्तरिक्विवंतान्मात्रबिचेतन
मात्रंविश्वमित्यर्थोलभ्यते तच्चलोकेआबालगोपालंप्रसिद्धंस्वरूपार्थीपर्यवसितंचेतिनोपदेशार्हमितिमन्यमानानामाशय
मुद्घाटयन् श्रीरामःशंकतेबालाअपीति ५ नासौकर्त्तरिक्विपन्नपिलभावेतथाचनोक्तदोषइतिमन्यमानोवसिष्ठःप्रायुक्तक
ल्पनिंदतिचिन्मात्रमितिकिंचिदल्पमपिनविज्ञानंभ्रांतेरज्ञानलेशस्याप्यनिवृत्तेरितिभावः ६ कुतोनविज्ञातंतत्राहचेतन

चिन्मात्रमेवशशिभृच्चिन्मात्रंगरुडेश्वरः चिन्मात्रमेवतपनश्चिन्मात्रंकमलोद्भवः ४ श्रीरामउवाच॥ बाला
अपिवदंत्येतद्यच्चितेतनमात्रकंजगदित्येवकैवात्रनामस्यादुपदेशिता ५ श्रीवशिष्ठउवाच॥ चिन्मात्रंचेतनंविश्व
मितियज्ज्ञानवानसि नकिंचिदेवहिविज्ञातंभवताभवनाशनं ६ चेतनंरामसंसारोजीवएवपशुःस्मृतः एतस्मादेव
निर्यांतिजरामरणभीतयः ७

मिति कर्त्तरिक्विवंतत्वेचित्चेतनशब्दोऽल्पार्थोस्यात्तंनंद्याद्दित्सुप्रत्ययस्यापिकर्त्तर्येवविधानात्चितिकर्तृतदर्थःस्यात्
नचनित्यचितेःकर्तृसंभवइत्यनित्यमनोवृत्तिप्रतिफलचित्स्वविग्रहेतदाश्रयभूतमंतःकरणमेवालततयाऽऽहुस्तदात्मा
जीवउक्तः स्यात्सचबहिर्मुखतयाविषयानेवसरतयापशुपन्यथुः एतस्मादेवदेहेंद्रियविषयवासनानुसारात्तद्दे
हपरिग्रहेजरामरणादयोनस्थानिर्यांतीवाविर्भवंतीत्यर्थः ७

१६ १७ एवंममाहितोरामः सर्गोपक्रममष्टव्यार्थमेवप्रासंगिकोक्तिव्यवहितमितिपुनःस्पष्टं पृच्छतिरूपमितिकार्यबाहुल्यान्मोहा
नितिबहुवचनं १८ तत्रलोकेनिर्विषयानाव्रतापरोक्षचि द्रूपंतदियुक्तेष्वनुभवयथानारोहायपातत्रमारोह तितथाह
देशादितिशाखाग्रचंद्रदर्शनेचक्षुद्वारानिसृतातःकरण मिपक्षापरोक्षसंविदःशाखादेशाद्दूरंचंद्रदेशं निमेषांतरमा
त्रेणप्राप्तायाशाखाचंद्रयोर्युगपद्ग्रहणान्यथाउपपत्त्याशाखाप्रदेशमारभ्यचंद्रपर्यंतमनुस्यूतत्ता अवश्यंवाच्याअंतरा
लेविच्छेदेकारणानुभवयोरभावात् तत्रतस्याःशाखाचंद्रप्रदेशयोःसविषयत्वपिमध्येयद्वपुस्वरूपंतदेवनिर्विषयापरो

जीवएवहि [illegible] संसारश्चेतनादुःखसंततिः अस्मिनज्ञातेनविज्ञातकिंचिद्भवतिकुत्रचित् १५ ज्ञायतेमा
माचेद्रामदुःखस्यसंततिः त्वयमेतिविषावशशोतावैवविषूचिका १६ श्रीरामउवाच॥ रूपंकथयमेब्रह्मन्
यथावत्परमात्मनः यस्मिन्दृष्टेमनोमोहान्समग्रान्संतरिष्यति १८ श्रीवशिष्ठउवाच॥ देशाद्देशांतरंदूरंप्राप्ता
याःसंविदोवपुः निमेषेणैवयन्मध्येतद्रूपंपरमात्मनः १९ अत्यंताभावएवास्तिसंसारस्यजगत्स्थितेः यस्मि
न्बोधमहांभोधौतद्रूपंपरमात्मनः २० द्रष्टृदृश्यक्रमोयत्रस्थितोप्यस्तमयंगतः पदनाकाशमाकाशंतद्रूपंप
24 … तद्रूपं १
रमात्मनः २१ अशून्यमिवयच्छून्यंयस्मिन्शून्यंजगत्स्थितं सर्गौघेसतियच्छून्यंपरमात्मनः २२

द्रचिद्रूपंप्रसिद्धमितिपरमात्मनोपितद्रूपंज्ञेयमित्यर्थः १९ यथास्थितेनैशाविकारमंतरेणैवस्वस्यानेमिथ्यात्वमाप
न्नस्येतियावत् जगत्स्थितेरितिपाठेपिगच्छतिवाक्यमितिजगदितिव्युत्पत्त्यासाअयमेवार्थः २० तदेवस्पष्टमाहद्रष्टृ रामः
तिअकाशवधिष्ण्यपरिच्छिन्नत्वेनविपुलत्वादाकाशं २१ जगत्स्वभावशून्य [illegible] पियत्सर्ववस्तुयाथात्म्यभूत २४
स्वरूपेणपूर्णत्वादणुमात्रेणाप्यशून्यंशून्यम [illegible] सदपिजगदस्मिन्स्थितंसद्भावमापन्नमित्यर्थः सर्गत्वदर्शनेश्रो
घाःयस्यतथाविधेअथानेसनित्यत्वसदप्यनुपयोगाच्छून्यमिवशून्यम् २२

यस्मिन्निति ननु रामस्येदं प्रश्नं श्लोकद्वयमप्यसंगतं चेतनं रामसंसारो जीव एव यः प्रभुः स्मृत इति जीवस्वरूपस्य तदाधारस
मनोमूलकारणस्य च प्रागुक्तत्वेनायं श्लोकानुत्थानात् ब्रह्मस्वरूपस्य च गौणश्लोके पृष्टत्वेन पुनः प्रश्नानर्हत्वादिति
चेत् एवं तर्हि न यथाश्रुतप्रश्नो रामाभिप्रेतः किं त्वाक्षेपः तथा हि ननु एव संसार इति व्याहृततस्य ब्रह्मत्वमात्सो ब्रह्मणोपि सं
सारित्वप्रसंगात् तदप्राप्तौ तत्साधनज्ञानशास्त्रादिवैयर्थ्यं तस्मादन्यदेव जैवं रूपं वाच्यं तथा तथा तदाधारोपि किं ब्र
ह्मैव उन्यन् आद्ये ज्ञानेन ब्रह्माध्यस्तसर्वद्वैतेन सह बाधापत्तौ परघातन्यायापत्तिः द्वितीये ब्रह्माद्वैतव्याघात इति मन्य
मानः श्रीरामः पृच्छति यस्मिन्निति व्योमवद्रूपी कल्पितरूपवान् कुंभकस्मिन्नाधारे तिष्ठति कीदृशः किं संसारको द्वैतान्य
कोटाविलपर्थः १३ किं च यदि जीवः संसारको टावेव तर्हि तस्य संसारार्णवतारको यः शास्त्रेषु पद्दृश्यते स कीदृशः न हि जल

श्रीरामउवाच ॥ यस्मिन् जीवे हि विज्ञाते न विनश्यति संसृतिः व्योमरूपी पशुस्त्वज्ञः स ब्रह्मन् कुत्र कीदृशः १३
साधुसंगमसच्छास्त्रैः संसारार्णवतारकः दृश्यते परमात्मा यः स ब्रह्मन् [illegible] न्वद कीदृशः १४ श्रीवशिष्ठउवाच
यदेतच्चेतनं जीवो विशीर्णे जन्मजंगले एतमात्मानमिच्छन्ति येते ज्ञाः पंडिता अपि १५

धिमेव जलाब्धेः कश्चित्तारयति तस्माद्व्याहृतं जीवस्य संसार त्ववचनमिति १५ स्यादेतदेवं यदि जीवसंसारे तज्जीव एव त
ज्ञानान्मुच्येत जीव एव वातात्विकश्चात्मा स्यात् न त्वेवं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्स
र्वमभवदिति श्रुतौ ब्रह्मण एव स्वाज्ञानात् संसारः स्वज्ञानान्मुक्तिरिति प्रतिपादनविरोधात् नान्योतोस्ति द्रष्टेत्यादिवत्
न थात्वंतर प्रतिषेधविरोधाच्च यदात्व एवैष एतेनैव जीवेनात्मनेति श्रुतेरिदं कारासदलाकल्पितत्वाच्चानात्मभूते
न संसारको दृतं तदभूत तेनैव जीवे नात्मतया भ्रांत्या गृहीतेन तदहं जीवोहमिति मन्यमानः संसरतीति तदावस्यैव संसा
रित्वं पर्यवसन्नमिति तद्भावार्थैर्मर घातन्यायापातादिदोषइत्यभिप्रेत्य श्लोकमेवद्ढयन् श्रीवशिष्ठउवाच ॥ यदेतदि
चि० त्यादिना जन्मग्रहणं शरीरसंघोपलक्षणम् १५

उक्तेर्थेउपपयतिमाहनेतिविदः ब्रह्मणः प्रतिविंबोनास्तिबुद्धावितिशेषः बुद्धौप्रतिविंबितंहिब्रह्मस्वावरकमज्ञानंदेहज
त्वतः प्रतीयेतनत्वाध्यस्तसत्यतावुद्धौब्रह्मप्रतिविंबतितिविरोधिद्वैताक्रांतबुद्धावद्वैतप्रतिविंबानुदयादित्यर्थः ननु
द्वैतप्रतिविंबशून्यतादशायांब्रह्मप्रतिविंबतांतत्राह कचिदिति यथा आदर्शः कचिदपिकिंचित्प्रतिविंबग्रहणं
विनानावतिष्ठते तद्वद्बुद्धिरपिद्वैतप्रतिविंबग्रहणंविनेत्यर्थः ३० आनयोपपत्यापिप्रागुक्तंसिद्धमित्याह जग
द्दितिस्वसत्तासंभवंमिथ्यात्वं तन्निश्चयमितियावत् ३१ रामः किंचिदधिकंविशेषमभिप्रेत्यद्वितीयंप्रश्नमुत्थापय

नविदः प्रतिविंबोस्तिदृश्याभावादृतेक्वचित् कचिन्नाप्रतिविंबेनकिलादर्शोवतिष्ठते ३० जगन्नाम्नो
स्यदृश्यस्यचसत्तासंभवंविना बुध्यतेपरमंतत्वंनकदाचनकेनचित् ३१ श्रीरामउवाच ॥ इयत्तोदृश्यजात
स्यब्रह्मांडस्यजगत्स्थितेः मुनेकथमसत्तास्तिसुमेरुः सर्षपोदरे ३२ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ दिनानिकति
चिद्रामपदितिष्ठस्यखिन्नधीः साधुसंगमसच्छास्त्रपरमस्तदहंक्षणात् ३३ प्रमार्जयामितेदृश्य
बोधेमृगजलंयथा दृश्याभावेद्रष्टताचशाम्येद्बोधोवशिष्यते ३४ द्रष्टृत्वंसतिदृश्येस्मिन्दृश्यत्वंसत्यये
द्वके एकत्वंहिसतिद्वित्वंद्वित्वंचैकत्वयोजने ३५

25

तिइयतइति भवेदेवंयदित्वहारिजगदध्यस्तंस्यात्तदेवत्वसंभवंचिन्मात्ररूपत्वात्परमस्कृद्मेब्रह्मणिइयत्तोब्रह्मांडवि
स्तृतस्थूलप्रपंचस्याध्यासावटनादेतदाह सुमेरुरिति ३२ भवेदेवंयदिजगत्तिस्थूलतावि मर्शसहासात् ननु
सातथास्थूलताप्रत्यपएवयदातवास्माभिः कालेनोपपत्तिभिः शिथिलीकरिष्यतेतदात्वमस्यदुक्तमवधारयि
ष्यसीत्यभिप्रेत्य श्रीवशिष्ठउवाच ॥ दिनानीत्यादिना अखिन्नधीरनुद्विग्नचित्तः ३३ ३४ दृश्यद्वैताभावेनकेव
लंद्रष्टरेवाभावः किंतुद्वित्वैकत्वयोरपीत्युपपादयतिद्रष्टृत्वमिति द्रचूकेद्रष्टरीत्यर्थः एकत्वंहिद्वित्वादावन्यत्रत्र

महाचित्त्वचुरत्वादस्थूलादिधर्मकमप्यज्ञदशापाषाणवद्वहुत्स्थूलंअंतरजडमेवजडं वा इवार्थे वा शब्दः जडमिवस्थितमित्यर्थः २३ बाह्यमधिभूताधिदैवमाभ्यंतरमध्यात्मंचयस्मिन्संसिद्धंतत्सहितंसर्वजगद्येनसंगममाध्यासिकतादात्म्यसं
प्राप्यसत्सदितिव्यवहारयोग्यतात्वदात्मणांस्वरूपसत्तामाप्नोतीत्यर्थः २४ प्रकाशादेरालोकादियथाश्रात्मतयासंस्थि
तं तथेतिलोकदृष्ट्या दृष्टांतोक्तिः वस्तुतस्त्वात्मालोकायदिनुगतंब्रह्मैवसर्वभावानामात्मानत्वांतरालिकाः प्रकाशादयइ
ति २५ यत्स्वत्वप्रमाणैर्यथावगम्यतेतत्तथैवसतरनरूपातरेणब्रह्मवचनावगम्यते तत्कथंसद्रूपंनिश्रेत्वंशकंजगत्त्व

प३

यन्महाचिन्मयमपिवहत्पाषाणवत्स्थितंजडंवाजडमेवांततत्तद्रूपंपरमात्मनः २२ सबाह्याभ्यंतरंयेनसर्वंसिद्ध्या
प्यसंगमंस्वरूपसत्तामाप्नोतितद्रूपंपरमात्मनः २४ प्राकाशस्येयथालोकःशून्यत्वंनभसोयथा त. थेदंसं
स्थितंयत्रतद्रूपंपरमात्मनः २५ श्रीरामउवाच ॥ सद्रूपंपरमात्मेतिकथंनामहिबुध्यते इयतोयस्यजगन्मा
म्नोदेशस्यासंभवःकथं २६ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवर्णवत् अत्यंताभावसं
बोधेयदिरूढिरलंभवेत् २७ तज्ज्ञानंब्रह्मणोरूपंभवेन्नान्येनकर्मणा दृश्यात्यंताभावत स्तुज्ञतेनान्याशुभा
गतिः २८ अत्यंताभावसंपत्तौदेशस्यास्ययथास्थितेशिष्यतेपरमार्थोसौबुध्यतेजायतेततः २९

तथावगम्यमानंकथमसदितिरामःशंकतेसद्रूपमिति इयतइदंप्रमाणस्यविपुलस्यबहुप्रमाणसिद्धस्यचेत्यर्थः २६
ब्रह्मप्रमाणैर्नविगम्यते इत्यसिद्धंअसतिप्रतिबंधकेमहावाक्यैस्तदवगमात्प्रतिबंधनिरासस्तुतदध्यस्तद्वैतमिथ्या
त्वबोधनेनैवनहिसंपादिकप्रत्यक्षापरज्ञातत्वंयोधयितुंशक्यमित्यभिप्रेत्य श्रीवशिष्ठउवाच ॥ भ्रमस्येत्यादिना २७
यःशिष्यतेसबुध्यतेयोबुध्यतेसततोबोधात्बोद्धुरात्मैवजायतइत्यर्थः २९

अनुभवयत्यानाराहे किंयुक्तिसहस्रेणापि लब्धापराब्देबोधो मुक्तस्येवेत्यवहेलनामाशंक्याह यदिति तज्ज्ञा
स्तलक्ष्याः अवमत अनादृ[illegible]त्य कष्टे निर्युक्तिके आग्रहो अभिनिवेशो यस्य तत्थाविधो योभवति तं मज्ञमेव विदुः
प्राज्ञा इति शेषः ४५ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तमः सर्गः ७॥ प्रागुक्तं तत्त्वविज्ञानं सद्गुरुशास्त्रेभ्यो
नवाप्यतः सच्छास्त्रेष्वप्ययं ग्रंथः सर्वः फल इतीर्यते वदामि युक्तित इति यत्प्रतिज्ञातं गुरुणा तत्र श्रीरामः पृच्छति

26

यन्नाम युक्तिभिरिह प्रवदंति तज्ज्ञास्तत्रावहेलनमयुक्तमुदारबुद्धे योयुक्तियुक्तमवमत्य विमूढबुद्धिः क
ष्टाग्रहो भवति तं विदुरज्ञमेव ४५ आर्षे परचिते रामायणे वालकांडे मोक्षोपाये भूत्पत्तिप्रकरणे जगदा
दिदृष्टपासत्ताप्रतिज्ञानाम सप्तमः सर्गः ७ श्रीरामउवाच॥ कथैतज्ज्ञायते युक्त्या कथमेतत्प्रसिध्यति न्या
यानुभूतमेतस्मिन्नज्ञेयमवशिष्यते १ श्रीवशिष्ठउवाच॥ बहुकालमियं रूढा मिथ्याज्ञान विषूचिका
जगन्नाम्न्यविचाराख्या विनाज्ञानं न शाम्यति २ वदाम्याख्यायिकां राम याइमां बोधसिद्धये तांश्चे
च्छृणोषि तत्साधो मुक्त एवासि बुद्धिमान् ३ नोचेदुद्वेगशीलत्वादर्द्धादुत्थाय गच्छसि तत्तिर्यग्धर्मिण
स्तेद्य न किंचिदपि सेत्स्यति ४ योयमर्थं प्रार्थयते तदर्थं यतते तथा सोवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छ्रा
न्तो निवर्त्तते ५ साधुसंगमसच्छास्त्रपरो भवसि राम चेत् तद्दिनैरेव नो मासैः प्राप्नोषि परमं पदं ६

कथैतदिति यदिदं दृश्यं ते राम तद्ब्रह्मैव निरामयमिति यदुक्तं एतत् एतस्मिन्निरूपणेनाप्यस्यैव परामर्शः १ २ वदामि रामः २६
वक्ष्यामि इमाः स्वल्पदृष्टयुक्तिप्रधानाः संनिहिताः ३ नोचेत् नश्रृणोषि चेत् अश्रवणे हेतुमाह उद्वेगेति त
तर्हि तिरश्चां पश्वादीनां धर्मस्य च्छास्त्रश्रवणायोग्यता तद्वतः ४ ननु महतामपि दुर्लभमिदं कथं मादृशेन
लभ्येतेति मेदमतेरनाश्वासमाशंक्याह य इति निवर्त्तते अर्द्धप्रयत्नादिति शेषः ६

इत्थं चद्वैतैक्यवर्जितं सन्मात्रं परिशिष्यत इत्याह द्वित्वैक्येति ३६ प्रकारांतरेणापि दृश्यमार्जनं प्रतिजानीते ३७ सतो
हि सत्ताविकारो विवर्तः स्वरूपं वोच्येत न तत्रयमपि खपुष्पादौ त्रयस्याप्यदर्शनादेवं सतोप्यसत्त्वस्वरूपव्याघातादे
वासंभववीत्य निर्वचनीयता सिद्धौ न तस्यामार्जने क्लेश इत्यर्थः ३८ एवमुत्पत्तिरपि सतोव्यर्था सतस्तु संभवेनीति

एकात्मवेदयोरेव सिद्धिर्भवति नान्यहि द्वित्वैक्यपद्रष्टृदृश्यत्वद्वयेसदवशिष्यते ३६ अहं तावदिजगद्दृश्यं
सर्वं तेमार्जयाम्यहं असंताभावसंवित्त्या मनोमुकुरतोमलं ३७ नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते
सतः यत्तु नास्ति भावेन कः क्लेशस्तत्रमार्जने ३८ जगदादावनुत्पन्नं यच्चेदं दृश्यते ततं तत्स्वात्मन्येव वि
मलेब्रह्मविलासत्वकं हि तत् ३९ जगन्नाम न चोत्पन्नं न चास्ति न च दृश्यते हेम्नीव कटकादित्वं किमेत
न्मार्जनेश्रमः ४० तथैतद्विस्तरेणाहं वक्ष्यामि बहुयुक्तिभिः अवाधितं यथात्तत्त्वं स्वयमेवानुभूयते ४१
आदावेव हि नोत्पन्नं यत्तस्येहास्तिता कुतः कुतो मरौ जलसरिद्द्वितीयेंदौ कुतो ग्रहः ४२ यथा वंध्यासु
तोनास्ति मरौ जलं यथा नास्ति नभोवृक्षस्तथा नास्ति जगद्भ्रमः ४३ यदिदं दृश्यते राम तद्ब्रह्मैव निरा
मयं एतत्पुरस्ताद्वक्ष्यामि युक्तितो न गिरैव च ४४

हेम्नि कल्पितं कटकत्वं हेमदृष्ट्यैव बाध्यमित्याह जगदिति द्वाभ्यां ३९ ४० वक्ष्यमाणप्रकारोक्तीरपि प्रसंगा
त्प्रतिजानीते तथेति ४१ अनुत्पन्नस्य सतैव ग्रहणमप्यसदेवेत्याह आदाविति ४२ एवं च भ्रांतितद्विषयं
योरप्यसत्तासिद्धेति सदृष्टांतमाह यथेति ४३ किंतर्हि दर्शनाभासेषु परमार्थतोस्ति तदाह यदिदमिति यु
क्तित आख्यानाद्युपपत्तितः ४४

स्वात्मविचारणात्मिकया प्रकृतग्रंथकथयैव नश्यति धनैर्दानैस्तपोभिः कृतैर्द्वैतशास्त्रश्रवणैः कर्मकांडरूपैर्वेदैरद्वैतवेदशा
स्त्रलक्षणेन कथनेन वाक्यप्रबंधेन उदितयाज्ञहोमादियत्नशतेन च तेषां संसृतिदुःखं नो नश्यतीत्यर्थः १७ इतिश्रीवाशिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे ऽष्टमः सर्गः ८॥ जीवन्मुक्तस्य लक्षमाणितस्य सर्वात्मना तथा जगत्प्रलयसिद्धात्मस्व
रूपं चेहकीदृशमिति आत्मविचारोपि यावदवधारणं तेदकप्रवणता लक्षणमेवास्ति पेक्ष्यतेन कदाचित्को व्यापारांतरव्यवहिताक्तो
वा आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीत्यादिश्रुतेरिसभिप्रेत्य श्रीवशिष्ठ उवाच तद्वि
ताइत्ति तस्मिन्नात्मन्येव चिंतयेयातजताः तत्रात्मावेवो धुक्ताप्राणजीवनव्यापारा येषां १ ज्ञाने ज्ञानसाधनश्रवणादौ

नश्यति संसृतिदुःखमिदं ते स्वात्मविचारणाकथयैव नो धनदानतपःश्रुतवेदैस्तत्कथनोदितयत्नशतेन
१७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मोक्षोपाये मुमुक्षु प्रकरणे सच्छास्त्रनिरूपणं नामाष्टमः सर्गः ८॥
श्रीवशिष्ठ उवाच॥ तद्विचितास्तद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परं कथयंतश्च तं नित्यं तुष्यंति च रमंति च १ तेषां ज्ञा
नैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणां सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहा मुक्तता च या २ श्रीरामउवाच॥ ब्रह्मन्विदेहमु
क्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणं ब्रूहि येन तथैवाहं यते शास्त्रदृशा धिया ३ श्रीवशिष्ठउवाच॥ यथास्थितमिदं य
स्य व्यवहारवतोपि च अस्तंगतं स्थितं व्योम जीवन्मुक्तः स उच्यते ४ राम॰ २७

एकनिष्ठा अनन्यव्यापारता लक्षणं स्थितिर्येषां विदेहा देहविगमाद्या मुक्तता च नान्येत्यर्थः २ श्रवणादिफलोत्पत्ति
संजिते जीवन्मुक्तविदेहलक्षणे जिज्ञासुः श्रीरामउवाच॥ ब्रह्मन्निति शास्त्रलक्षणदृशा च क्षुभोत्पादितया धिया ३ विदे
हमुक्ते जीवन्मुक्तिपूर्वकत्वात्पाद क्रमादार्थः क्रमादार्थः क्रमो बलीयानिति न्यायेन प्रथमक्रममुल्लंघ्य प्रथमं जीवन्मु
क्तलक्षणं श्रीवशिष्ठ उवाच यथेति शास्त्रानिषिद्धव्यवहारवतोपि यस्य विश्वं परमार्थदृशा बाधादस्तंगतं सत् व्योम आ
काशमिव शून्यं स्थितं दर्पणं नगरमिव प्रतीयमानमपि नास्त्येवेत्यर्थः ४

१८ कुतोस्यातमत्वंतत्राह सर्वेषामिति ९ वाङ्मयेवाक्यसंदर्भात्मके ग्रंथे १० यथास्वप्नादौ स्थिते एवस्वप्नोयमिति परिज्ञाते स्वप्नसत्यत्वभावनाऽस्तमायेतितद्वत् ११ अन्यत्र ग्रंथांतरे यत्बोधोपयुक्तिजातंविज्ञानशास्त्रधनानांकोशङ्गृहे १२ बोधस्येतरग्रंथजन्यबोधस्यापिपरंउत्कृष्टंबोधं पंचम्यर्थेषष्ठी १३ यस्मैएतन्नरोचतेसोऽन्यत्सच्छास्त्रंविचारयत्विना

> **श्रीरामउवाच॥** आत्मज्ञानप्रबोधार्थंशास्त्रंशास्त्रविदांवर किंनामतत्प्रधानंस्याद्यस्मिनज्ञातेनशोच्यते ७
> **श्रीवशिष्ठउवाच॥** आत्मज्ञानप्रधानानामिदमेवमहामते शास्त्राणांपरमंशास्त्रंमहारामायणंशुभं ८ इतिहासोत्तमादस्माच्छ्रुतात्बोधःप्रवर्तते सर्वेषामितिहासानामयंसारमुदाहृतः ९ श्रुतेस्मिन्वाङ्मयेयस्माज्जीवन्मुक्तत्वमक्षयं उदेतिस्वयमेवातइदमेवातिपावनं १० स्थितमेवास्तमायातिजगद्दृश्यंविचारणात् यथास्वप्ने परिज्ञातेस्वप्नादावेव भावना ११ यदिहास्तिनदन्यत्रयन्नेहास्तिनतत्क्वचित् इमंसमस्तविज्ञानशास्त्रकोशंविदुर्बुधाः १२ यइदंशृणुयान्नित्यंतस्योदारचमत्कृतेः बोधस्यापिपरंबोधंबुद्धेरेतिनसंशयः १३ यस्मैनेदंत्वहंचयेरोचतेदुःकृतोदयात् विचारयतुयत्किंचित्सच्छास्त्रं ज्ञानवाङ्मयं १४ जीवन्मुक्तत्वमस्मिंस्तुश्रुतेसमनुभूयते स्वयमेवयथापीतेनीरोगत्ववरौषधे १५ श्रुतमात्रेहिशास्त्रेस्मिन्आत्मन्येवस्थितंदात्मन यथावदिदमस्माभिर्निर्णुक्तंवरशापवत् १६

स्माकंतत्रप्रदेयइत्यर्थः १४ कस्तर्हिअस्यातिशयेहेतुस्तमाहजीवन्मुक्तत्वमिति १५ एतज्जीवन्मुक्तत्वंआत्मनास्वयमेववेत्त्यनुभवति इदमस्माभिरुक्तंवरवत् शापवद्वायथावत्यथार्थमेववेतिनान्यथेत्यर्थः १६

वा० टी० उ० २८

शीतलो रागाद्यतापित्तः यंतो यं रागादिविषये ष्वपि पदार्थेषु पूर्णस्तिष्ठामप्यात्मा नहि हेयोपादेये स्वात्मनिग्रस्त इति मिथ्यात्वेन
निश्चितेवार्थे रागादिसंभव इतिभावः १३ इदानीं प्रष्टुमष्टं विदेहमुक्तलक्षणं वक्तुमुपक्रमते जीवन्मुक्तेति कालेनवशीकृते
ग्रस्ते प्रारब्धक्षयेसतीतियावत् १४ तस्यादेहो विद्वदनुभवसिद्धं स्वरूपलक्षणमाह विदेहमुक्तेति उदयास्तमयो ऋष्यपक्षयो
सन्व्यक्तः असन्व्यक्तः नच अहं अहं नेति चनन च इतरः १५ तस्य लोकदृष्ट्यासार्वात्म्यलक्षणं तटस्थलक्षणमाह

यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः पदार्थेष्वपि पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते १३ जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा देहे
कालवशीकृते विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनो स्पंदतामिव १४ विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति न सन्नासन्न
दूरस्थो न चाहं न च नेतरः १५ सूर्यो भूत्वा प्रतपति विष्णुः पाति जगत्त्रयं रुद्रः सर्वान्संहरति सर्गान्सृजति पद्म
जः १६ खं भूत्वा पवनं स्कंधं धत्ते सर्षिसुरासुरं कुलाचलतां भूत्वा लोकपालः पुरासदः १७ भूमिर्भूत्वा बिभ
र्तीमां लोकस्थितिमखंडितां तृणगुल्मलतां भूत्वा ददाति फलसंततिं १८ बिभ्रज्जलानलाकारं ज्वलति द्रव
ति द्रुतं चंद्रोमृतं प्रसवति मृतं हालाहलं विषं १९ तेजः प्रकटयत्याशास्तनोत्यान्ध्यं तमो भवत् शून्यं सद्व्योमतां
मेति गिरिः सन्रोधयत्यलं २० करोति जंगमं चित्तः स्थावरं स्थावराकृति भूत्वार्णवो वलयति भूस्त्रि
यं वलयो यथा २१

सूर्य इत्यादिना १६ कुलाचलो मेरुर्मानसोत्तरश्च तयोरेव लोकपालपुरप्रसिद्धेः १७ लोकस्थितिं जनमर्यादां १८ — राम: २८
हालाहलसंज्ञं विषं भूत्वामरणं प्रसवति छंदसो विकरणव्यत्ययः २९ तेजो भवत्प्रकट यत्याशाः दिशः चित्तः करण
भिव्यक्तचैतन्यतः स्थावराकृतिः अस्फुटविलासाज्जडप्रायाकृतिर्भूत्वेरेव स्त्रीतां २१

28

योऽप्यवहत्तस्मिन्नपिनैवकिंचित्करोमीयुक्तोमन्येततत्त्वविदितिभगवदुक्तदिशाजाग्रदपिसुषुप्तवन्निर्विकारआस्ते ४६ निर्विका
रेणात्मनिसुषुप्तइवतिष्ठतीतिसुषुप्तस्यतथाभूतोपियोऽविद्यानिद्राद्वयात्स्वात्मनिजागर्त्तिदेहेंद्रियादिव्यापारेचेयपल
ब्धिलक्षणंजाग्रद्यस्यनविद्यतेयस्यबोधोनिर्वासनइतिजाग्रद्वासनोद्भवानितितैःस्वप्नोपियस्यनविद्यतेइतिभावःअनु
रूपंयथोचितंनटइवानुकाराभिनयमितिवाअंतःनिरावरणत्वेनतिष्ठतीत्यच्छस्वच्छःस्वपिस्वयंइतिकः ८ नलिप्यतेकर्त्तृत्वलीक

बोधैकनिष्ठतांयातोजाग्रत्येवसुषुप्तवत् यआस्तेव्यवहर्त्तैवजीवन्मुक्तःसउच्यते ५ नोदेतिनास्तमायातिसुखेदुः
खेमुखप्रभायथाप्राप्तस्थितेर्यस्यजीवन्मुक्तःसउच्यते ६ योजाग्रतिसुषुप्तस्थोयस्यजाग्रन्नविद्यतेअस्यनिर्वा
सनोबोधःसजीवन्मुक्तउच्यते ७ रागद्वेषभयादीनामनुरूपंचरन्नपियोंतर्व्योमवदच्छस्थःसजीवन्मुक्तउच्यते ८ तेउ ३
यस्यनाहंकृतोभावोयस्यबुद्धिर्नलिप्यतेकुर्वतोकुर्वतोवापिसजीवन्मुक्तउच्यते ९ यस्योन्मेषनिमेषार्धाद्विदः
प्रलयसंभवौपश्येत्त्रिलोक्याःस्वसमःसजीवन्मुक्तउच्यते १० यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयःहर्षाम
र्षभयोन्मुक्तःसजीवन्मुक्तउच्यते ११ शांतसंसारकलनःकलावानपिनिष्कलःयःसचित्तोपिनिश्चित्तःसजी
वन्मुक्तउच्यते १२

र्तृत्वाभिमानाभावादित्यर्थः ९ यस्यविदश्चिदात्मनउन्मेषादावरणविघटनात्त्रिलोक्याःप्रलयंनिमेषादावरणाच्चसं
भवंयःपश्येदित्यर्थः विदेहमुक्तावेवंनिमेषोन्मेषात्मकादित्यस्यपरेचावरणाभावाच्चोभयत्राप्यच्छीदिलुक्तिः १० नोद्वि
जतेनबिभेतिलोकोजनःयत्तोसौहर्षामर्षभयहेतुज्ञानाभिमानोन्मुक्तः ११ यत्तोसौसचित्तःसचेतनोपिनिश्चित्तोनिर्मन
स्कःशांतासंसारस्यकलनासत्यतामतिर्यस्यसःपरहस्यकलावान्देहावयववानपिनिष्कलोनिरवयवः १२ रामः

अनन्यदद्वयंआभासमात्रंचिन्मात्रंसत्रंसन्मात्रभावस्तदवबोधतः ३० प्रसंगदृश्यापर्यालोचनेनदध्यस्तस्यासत्त्वंदृष्टांतैर
नुभावयतिअहंहीत्यादिना ३२ ३३ ३४ एवंदर्शितिदृष्टांतान्पर्यालोच्यगुरुक्तार्थंश्लोकद्वयेनसंभावयंस्तत्रविपरीतभाव
नाविहीपात्पुनरसंभावनाविकल्पोदयैरप्रतिष्ठितेनमनसावधारयितुमशक्नुवन्निवतदवधारणोपायंपृच्छतिअसंतिसा

वी नन्यत्वंशांतमाभासमात्रमाकाशनिर्मलं ब्रह्मैवजगदित्येतत्सत्यंसत्यावबोधतः ३० अयंहिहेमकटके विचा
र्यापिनदृष्टवानकटकत्वंक्वचिन्नामत्रणोनिर्मलहाटकात् ३१ जलादृतेपयोवीचौनाहंपश्यामिकिंचन
वीचित्वंतादृशंदृष्टंयत्रनास्त्येवतत्रहि ३२ स्पंदत्वंपवनादन्यन्नकदाचनकुत्रचित् स्पंदएवसदावायुर्ज
गत्तस्मान्नभिद्यते ३३ यथाशून्यत्वमाकाशेतापएवमरौजलं तेजएवसदालोकेब्रह्मैवत्रि जगत्तथा ३४
श्रीरामउवाच॥ असंताभावसंपत्त्याजगद्दृश्यस्यमुक्तता यथोदेतिमुनेयुक्त्यातांममोपदिशोत्तमां ३५
२९ मिथःसंपन्नयोर्द्रष्टृदृश्ययोरेकसंख्ययाः द्वयाभावेस्थितिर्यातेनिर्वाणमवशिष्यते ३६ दृश्यस्यजगतस्तस्मा
दसंतासंभवोयथा ब्रह्मैवेत्थंस्वभावस्थंबुध्यतेवदमेतथा ३७ कयेतद्दायतेयुक्त्याकथमेतत्प्रसिध्यति एत
स्मिंस्तुमुनेसिद्धेनसाध्यमवशिष्यते ३८ श्रीवशिष्ठउवाच॥ बहुकालमियंरूढामिथ्याज्ञानविषूचिका
नूनंविचारमंत्रेणनिर्मूलमुपशाम्यति ३९ नशक्यतेऽकस्मादेषासमुत्सादयितुंद्रागत् समप्रयतनेहाद्रौ
समाहारोवरोहणे ४०
दिनाजगदृश्यासंताभावसंपत्तिर्वाधस्तया ३५ मिथःएकसंख्ययोः संपन्नयोर्वाधपरिशिष्टस्वप्रकाशात्मभावा राम॰
पन्नयोरितियावत् ३६ ३७ ३८ उक्तार्थस्यसकृत्संभावनोदयेपुनःपुनश्चिरमननाभ्यासएवतत्प्रतिष्ठावधार २९
णोपायइति श्रीवशिष्ठउवाच॥ बहुकालमित्यादिना ३९ शिखरारूढस्यपुंसःसर्वतःसमंअथःप्रतपनंयस्मा
त्तथाविधेद्रौसमेतुल्येआरोहणेयथाऽकस्मिवकर्तुंनशक्यतेतद्वत् ४०

परमार्कवपुरनाच्चरणाच्चिदात्मप्रकाशांतं तत्प्रकाशरूपमाप्तं त्रिजगदादित्रसरेणुवं तं पदार्थौघं विसारयन्विस्तारयन्नपि स्व
यं शांतं निर्विकारमेवावतिष्ठते २२ २३ प्रतिबंधबाहुल्येन समदृष्टिदौर्लभ्यं मन्यमानस्तत्प्राप्त्युपायसौलभ्यं श्रीरा
मउवाच कथमिति हि यस्माद्विषमा दृष्टिः एषा मुक्तिः दुःप्रापा अपक्वचित्ताप्राप्तापि तत्रचित्तस्थैर्यस्य दुष्करत्वाद्दु
राराहेति मम निश्चय इत्यन्वयः २४ एवं सौलभ्यं रामं तत्प्राप्त्युपायोपदेशेनाश्वासयन् श्रीवशिष्ठउवाच मुक्तिरित्यादि

परमार्कवपुरात्मप्रकाशांतं विसारयन् त्रिजगत्त्रसरेणवौघं शांतमेवावतिष्ठते २२ यत्किंचिदिदमाभा
तिभानं भानमुपेष्यति कालत्रयगतं दृश्यं तदसौ सर्वमेव च २३ श्रीरामउवाच॥ कथमेवं वद ब्रह्मन्संभूयते न२
विषमा हि मे दृष्टिरेषा यद्दुःप्रापा दुराक्रमेति निश्चयः २४ श्रीवशिष्ठउवाच॥ मुक्तिरेषोच्यते राम ब्रह्मैत
त्समुदाहृतं निर्वाणमेतत्कथितं शृणु तत्प्राप्यते कथं २५ यदिदं दृश्यते दृश्यमहंत्वत्वादि संयुतं सतोप्यस्या
स्यनुत्पत्त्याबुध्येत यतदवाप्यते २६ श्रीरामउवाच॥ विदेहमुक्तास्त्रैलोक्यं संपद्यंते यदा तदा मन्ये ते सर्गता
मेव गता वेद्यविदां वर २७ श्रीवशिष्ठउवाच॥ विद्यते चेत्त्रिभुवनं तत्ततां संप्रयांति ते यत्र त्रैलोक्यश
ब्दार्थो न संभवति कश्चन २८ एतत्त्रैलोक्यतायातं ब्रह्मेत्युक्तार्थधीः कुतः तस्मान्नो संभवत्येषा जगच्छ
ब्दार्थकल्पना २९

ना २५ नात्मन्यारोपितमत्यक्तमहंत्वं परामृश्य तनत्वं त्वं सतः सदिति भासमानस्याप्यस्य वध्यापुत्रस्येवासंत
मनुत्पत्त्या २६ ब्रह्मणः सार्वात्म्यश्रवणात् ब्रह्म प्राप्तौ तद्भावेन संसारप्राप्तिरेव किं न स्यादिति रामः शंकते विदे
हेति ते विदेहमुक्ताः सर्गतां संसारभावमेव गता इति मन्ये २७ प्रागुक्तासत्ता अनुत्पत्तिमेवावलंब्य वसिष्ठः परिहरति
विद्यते चेदिति तर्हि तत्ततां तत्सर्गरूपतां ते मुक्ताः यत्र न संभवंति तत्र उक्तार्थधीः कुत इत्युत्तरेणान्वयः २८
उक्तार्थधीस्त्वं ब्रह्मैकतार्थबुद्धिः तस्मादित्युपसंहारः २९

श्लो२८

अनाख्यत्वादेवाव्यपदेशात्म अप्रमयदेश्यतामेवप्रपंचयतिनसदित्यादिना भवनं कालसंबंधरूपसत्तिर्वातद्वाभावः ४९ नविद्य
तेआदिकारणंयस्यतदनादि ५० मुक्तामुजांहंसानांतत्सरिष्णुमलात्स्वं मुक्तात्मनापश्यान्द्व हंसात्मनाचद्दृष्टत्तदुभयानुगत
इयवद्दिचित्रभ्रांत्यादिदृष्टमुक्तामयहंसवद्वायअदमध्यारोपदृष्ट्यानैवेदंमयवादृष्टंशासदसदात्मको मुक्तामुक्तावस्था
द्वयानुगतः ५१ कर्णनासाद्यभावेपिअवणादिकमस्यस्वप्नेप्रसिद्धं तथाच श्रुतिः अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्य
त्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णइति ५२ येनालोकेनप्राणुक्तसद्रूपंलक्ष्यतेसचिदालोकोपिसएव तथाअज्ञानसत्वेस

किम किमप्यव्यपदेशात्मपूर्णात्पूर्णतराकृति नसन्नासन्नदसन्नभावोभवनंचन ४९ चिन्मात्रंचेत्यरहितमनंत
मजरंशिवं अनादिमध्यपर्यंतंपदनाधिनिरामयं ५० यस्मिन्जगत्प्रस्फुरतिदृष्टमौक्तिकहंसवत् यश्चेदं
30 यश्चनैवेदंदेवःसदसदात्मकः ५१ अकर्णजिह्वानासात्वग्नेत्रःसर्वत्रसर्वदाशृणोत्यास्वादयतिजिघ्रत्स्पृशति
पश्यति ५२ सएवसदसद्रूपंयेनालोकेनलक्ष्यते सर्गचित्रमनाद्यंतं स्वरूपंचाप्यरंजनं ५३ अर्धोन्मीलितदृ
ष्टिभ्रूमध्येतारकवज्जगत् व्योमालेवसदाभासंस्वरूपंयोभिपश्यति ५४ यस्मान्यदस्तिनविभोःकारणंशश
शृंगवत् यस्येदंचजगत्कार्यंतरंगौघइवांभसः ५५

र्गचित्रंअज्ञाननिवृत्तौलनाद्यंतंस्वरूपंचाप्यप्राप्यरंजनंप्रपन्नंसएवेसर्थः ५३ एवंजीवन्मुक्तदशायांबाधितजगदा
भासदर्शनमपिसएवेत्याह अर्धेति यथायोगिनःखेचरमुद्रायांभ्रूमध्येदृष्टिनिवेशेअर्धोन्मीलितचक्षुर्दृश्यभ्रूमध्ये रामः
निविष्टं सूक्ष्मतारकंअस्फुटत्वात्सदाभासंजगत्पश्यतितद्वद्व्योमालेवसदाभासंस्वरूपंपश्यति सोपिसएवेसर्थःखेचर ३०
मुद्रायास्तु लक्षणमुक्तंयोगशास्त्रेकपालकुहरेजिह्वाप्रविष्टाविपरीतगाभ्रुवोरंतर्गतादृष्टिर्मुद्राभवतिखेचरीनपी
ड्यतेसरोगेणनचलिप्यतेकर्मणावाध्यतेन सकालेनयोमुद्रांवेत्तिखेचरीमिति ५५

॥४१ वक्ष्यमाणजगत्प्रलयाख्यायिकां ४२ अथ प्रलयाख्यायिकानंतरमुत्पत्तिप्रकरणं जगदुत्पत्तिप्रक्रमः सच निर्विकारोपादान
कोऽकर्तर एव पर्यवस्यतीति वंध्यामिथ्यात्वेऽस्वतःसिद्ध एव मोक्ष इति तद्द्वारेणाशय इत्यादिना यदुत्पद्यत इति प्रतिपाद्यते तेन मुक्ते
न तत्तद्दृश्यत्वेन स्वेन भूयते स्थीयते इत्यर्थः ४३ ४४ अजातैव खात्मिका भातीत्युक्तमर्थं प्रलयाख्यायिकया समर्थयितुमुपक्र
मते यदिदमिति यदिदं जगद्दृश्यते तत्प्रलये ऽसद्भवतीत्युत्तरेणान्वयः महाप्रलये प्राकृते रुद्रादीनां परिणामिनि तिरोभावयित

तस्मादभ्यासयोगेन युक्त्या न्याय्योपपत्तिभिः जगद्भ्रांतिर्यथा शाम्येत्तथेदं कथ्यते शृणु ४१ वक्ष्याम्याख्यायिकां
राम यामिमां बोधसिद्धये तां चेच्छृणोषि तत्साधो मुक्त एवासि बोधवान् ४२ अथोत्पत्तिप्रकरणं मयेदं तव कथ्य
ते यत्किलोत्पद्यते राम तेन मुक्तेन भूयते ४३ इत्थमित्थं जगद्भ्रांतिर्भित्तिजातेव खात्मिका इत्युत्पत्तिप्रकरणे क
थ्यतेऽस्मिन्मयाधुना ४४ यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं सर्वं सर्वप्रकाराढ्यं ससुरासुरकिंनरं ४५
तन्महाप्रलये प्राप्ते रुद्रादिपरिणामिनि भवत्यसदृश्यात्म क्वापि याति विनश्यति ४६ ततः स्तिमितगंभीरं
न तेजो न तमस्ततं अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ४७ न शून्यं नापि चाकारं न दृश्यं न च दर्शनं
न च भूतपदार्थौघोऽयदनंततया स्थितं ४८

रि विनश्यतीत्यस्य व्याख्या असदृश्यात्मेति ४६ किं शून्यांतं नश्यतीनेत्याह तत इति अनाख्यमनभिव्यक्तमिति नाम
रूपप्रतिषेधः ४७ तत्प्रतिषेधेनामरूपशून्यवस्तुनो जगत्यत्यंतामाशंक्याह नेति तर्हि तस्याशून्यस्याकारदृश्य
दर्शनादिति भावः परिशेषात्स्यात्तत्राह नापीत्यादिना आकारमिति छांदसं मलयीयाऽजंतं वा ४८

वागिंद्रियाभावान्मूकोपमोपि सर्ववाक्यवृत्तिनिमित्तत्वादमूकः एवंमनन विकाररहीनत्वादुपलोपमोपि मंतृत्वादिवाधर्मं
नास्ति किंचन क्रियादिनिमित्तं यस्य सोऽकिंचनः ६४ समस्तानामंगानामप्यंगानि यस्य अत एव सहस्राण्यनंतानि
करलोचनादीनि यस्य ६५ एताः प्रसिद्धं जगद्रूपाः ६६ आसाः कामाः [illegible] दिशः प्रतीतिर्वा ६७ दीपे सति तद्यदि क्रिया
इव स्फारिः अपरिच्छिन्ने आभासे प्रकाशरूपे अत एव साक्षिणि यस्मिन्सति चित्तस्येहाश्चेष्टाः प्रवर्तंते ६८ वारिधेरि

मूकोपमोपियोऽमूकोमंतायोप्युपलोपमः योभोक्तानियतत्प्तोपिकर्त्तायश्चाप्यकिंचनः ६४ योनंगोपि
समस्तांगः सहस्रकरलोचनः नाकिंचित्संस्थितेनापि येन [illegible] व्याप्तमिदं जगत् ६५ निरिंद्रियवलस्यापि
यस्याशेषेंद्रियक्रियाः यस्य निर्मनतस्यैताम नो निर्माणरीतयः ६६ यदनालोकनाभ्द्रातिसंसारो [illegible]रगभी
तयः यस्मिन्दृष्टे प्रलीयंते सर्वाशाः सर्वभीतयः ६७ साक्षिणि स्फार आभासे ध्रुवे दीप इव क्रियाः सति यस्मिन्
३१ प्रवर्तंते चित्तेहाः स्पंदपूर्विकाः ६८ यस्माद्घटपटाकारपदार्थशतपंक्तयः तरंगगणकल्लोलवीचयो वा
रिधेरिव ६९ स एवा[illegible]वान्यतयोदेति यत्पदार्थशतभ्रमैः कटकांगदकेयूरनूपुरैरिव कांचनं ७० य
स्त्वमेकोवभासात्मायोहमेते जनाश्रयः यश्चानवममवुद्धात्मा नाहं नैते जनाश्रयः ७१ अन्येवाप्यतिरि
क्तेवसैवासेवचभंगुरा पयसीव तरंगाली यस्मात्स्फुरति दृश्यभूः ७२ रामः ३१

वप्रवर्तंते इत्यनुषज्यते ६९ सच्चिदात्मैन्यतया जडप्रपंचात्मना ये प्रसिद्धास्तत्ते पदार्थ[illegible]शतभ्रमास्तेतिकर्मधारया
दित्थंभावेतृतीया ७० यः अवभासात्मत्ववभासः त्वयासाक्षात्कृतात्मा सन्नत्वमेवैकः एवं मयाजनैर्वासाक्षात्कृ
तस्तत्तदात्मैकः अवुद्धात्मा तद्विपरीत इत्यर्थः ७१ असाअनन्याप्यन्येव अनतिरिक्ताप्यतिरिक्तेव अतिरेकोत्र
पृथक्त्वमिति निपोनरुक्तं संसारात्रुसिद्धेवासेवात्तिसिद्धेव [illegible] ७२

एवं सर्वत्र सर्वाधारतत्पदार्थस्वरूपं प्रदर्श्य तत्पदार्थस्य ज्ञेयत्वं दर्शयितुमुपक्रमते ज्वलत इत्यादिना सर्वतः सामान्यतो ज्वलतो दीप्यमानस्य चित्तस्थानेषु ललनात्कालादजस्रं विशेषाभिव्यक्त्या ज्वलमस्तिष्ठतः ५६ यथांधस्य दिने जातमप्यप्रकाशरूपं तथा दृश्यरूपं विना तिमिरोपमाः ५७ यस्मिन्मनोभावेन सस्पंदे जगल्लक्ष्मीः समुदेतीव निस्पंदो स्तः प्रसक्तं गते प्राप्ते ऽर्थं च समुदेति चो वंधारणे अलातं ज्वलदुल्मुकं निशि भ्राम्यमाणो चक्राकारता प्रसिद्धा ५८ उक्तमे

ज्वलतः सर्वतोऽजस्रं चित्तस्थानेषु तिष्ठतः यस्य चिन्मात्रदीपस्य भासा भाति जगत्त्रयं ५६ यं विना कांदयो
प्येते प्रकाशास्तिमिरोपमाः सति यस्मिन्प्रवर्त्तंते त्रिजगन्मृगतृष्णिकाः ५७ सस्पंदे समुदेतीव निस्पंदांत
र्गते न च इयं यस्मिन् जगल्लक्ष्मीरलातैव चक्रता ५८ जगन्निर्माणविलयविलासो व्यापको महान् स्पं
दास्पंदात्मको यस्य स्वभावो निर्मलोऽद्वयः ५९ स्पंदास्पंदमयी यस्य पवनस्येव सर्वगा सत्ताम्नैवाभिन्नैव व्य
वहारान्न वस्तुतः ६० सर्वदैव प्रबुद्धोयः सुप्तो यः सर्वदैव च न सुप्तो न प्रबुद्धश्च यः सर्वत्रैव सर्वदा ६१ यद
स्पंदं शिवं शांतं यत्स्पंदं त्रि जगत्स्थितिः स्पंदास्पंदविलासात्मा य एको भरिताकृतिः ६२ आमोद इव पुष्पे
षु न नश्यति विनाशिषु प्रसन्नस्योप्यथाग्राह्यः शौक्ल्यं शुक्लपटे यथा ६३

वस्पष्टमाह जगदिति यस्य स्वभावः पारमार्थिकतत्त्वं तु निर्मलोऽद्वयः ५९ उक्तस्पंदास्पंदयोः सद्रूपयष्टगीतयोरनन्यथाभावात्तद्व्यतिरिक्तान्यथाभावस्य विवर्त्ततास्य विसानानान्मैव वस्तुत इत्यर्थः ६० तस्य प्रबुद्धाज्ञसुप्तादिरूप सिद्धं त्रैविध्यमाह सर्वदैवेति ६१ मुमुक्षुहेयोपादेयताप्रयोजकमपि तस्योक्तरूपद्वयमेवेत्याशयेनाह यदिति ६२ आमोद इव सार इति शेषः सर्ववस्तुषु प्रसन्नत्वं तिषु प्रधारूपेण स्थितोपि वृत्तिविषयनिष्कर्षेण ग्राह्यो ग्रहीतु
मशक्यः ६३

विरोधमिवसंभाव्यप्रागुक्तेप्रलयलक्षणेक्रमात्तस्यपरिहारेणतात्पर्यमिहवक्ष्यति महाप्रलयेयत्स्यात्किंचिदवशिष्यतेतन्न
तेजानमहत्त्वादिविरुद्धरूप मसंभावितंमन्यमानस्तद्योतकतात्पर्यजिज्ञासुः श्रीरामएकत्तरार्थसंभावनोपन्यासेनप्र
श्नभूमिकांरचयतिमहाप्रलयेति आकारविलयेऽनाकारताप्रसिद्धेःसंभावितमिदमितिद्योतनायनामेतिनिपा
तः १ इदानींपृच्छ्यार्थंदर्शयति नेत्यादिना नष्टस्यशून्यतादुर्लभातेजस्तमसोरन्यतरनाशेन्यतरतापरिशेषो
ऽप्यप्रसिद्धइत्यर्थः प्रकाशस्यविलयात्तदानींपरप्रकाशरूपत्वाभावेपिस्वद्योतवस्तुमात्रप्रकाशेनभास्वरंकथंनभ
वेदित्यर्थः २ दृश्यातिरिक्तस्यदर्शनत्वप्रसिद्धेर्नदृश्यंनचदर्शनमित्युक्तिव्याघातमभिप्रेत्याहकथंवेतियदि

श्रीरामउवाच॥ महाप्रलयसंपत्तौयदेतदवशिष्यते भवत्येतदनाकारंनामनास्त्यत्रसंशयः १ नष्टशू
न्यंकथमेतत्स्यान्नप्रकाशंकथंभवेत् कथंवानतमोरूपंकथंवानैवभास्वरं २ कथंवानैवचिद्रूपंजी
वोवानकथंभवेत् कथंनबुद्धितत्त्वंस्यात्कथंवानमनोभवेत् ३ कथंवानैवकिंचित्स्यात्कथं
32 वासर्वमित्यपि प्रश्नयेववचोभंग्यामयमोहइवोदितः ४ श्रीवसिष्ठउवाच॥ विषमोयमितिप्रश्नो
भवतासमुदाहृतः भेत्तास्म्यहंत्वयत्नेननैशंतमइवांशुमान् ५ महाकल्पांतसंपत्तौयत्तत्सदवशि
ष्यते तदाभनयथाशून्यंतदिदंशृणुकथ्यते ६

तुदृश्यदर्शनातिरिक्तोद्रष्टैवप्रसिद्धइत्युच्यतेतत्तर्हिसजीवोबुद्धितत्त्वंमनोवाकथंनभवेत्तेषामेवमतभेदेन रामः
द्रष्टृत्वप्रसिद्धेस्तथाचतेषामेवलोकेप्राणिवाचकभूतशब्दाभिधेयत्वान्नचभूतपदार्थोपिइत्युक्तिव्या ३२
घातइतिभावः ३ यद्योक्तेयत्स्वमेकोवभासात्मायेहमेतेजनाश्रयःयश्चनत्वयबुद्धात्मानाहंनैतेजना
श्चइतितदपिस्वोक्तिव्याहतमित्यभिप्रेत्याहकथंवेति किंचित्त्वमहमादि ४ यदाशयतिःक्रमप्रश्नोतिप्र
श्नःभेत्ताछेत्तात्वत्प्रश्नबीजंसंशयंस्वाशयोद्घाटनेतिशेषः अंशुमान्सूर्यः ५ ६

कालस्यकलनाःषड्भावविकाराःदृश्यतादर्शनफलव्याप्तिःमानसीकलनाइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारविषयामनोरथ
विकल्पाःयेननिमित्तेनकुमादीयसंविदानंदरूपतानिर्वाह्याइतियावत् तच्चत्रयंयस्यभासाजगद्विभासनसेव
नान्यत् अज्ञानसाधारणीसर्वव्याप्तिःसत्ताअनावृतमात्रव्याप्तिर्दर्शनं तत्रानुकूलवेदनीयमात्रव्याप्तिरानंदतेल
वांतरौपाधिकवैलक्षण्येपिभारूपव्याप्तेरेकत्वादितिभावः ७२ देहकर्मेंद्रियोपाधौक्रियांज्ञानेंद्रियोपाधौरूपा
दिअंतःकरणोपाधौचेतनंप्रमातारंयत्स्वरूपःसन्वेत्तितस्मात्निष्कृष्टचिद्रूपमसौयेनविषयव्याप्तकृत्ति

यतःकालस्यकलनायतोदृश्यस्यदृश्यता मानसीकलनायेनयस्याभासाविभासनं ७३ क्रियांरूपं
रसंगंधंशब्दंस्पर्शंचचेतनं यद्वेत्तितदसौदेवोयेनवेत्तितदप्यसौ ७४ द्रष्टृदर्शनदृश्यानांमध्येय
द्दर्शनंस्थितं साधोतदवधानेनस्वात्मानमवबुध्यसे ७५ अजमरमनाद्यंशाश्वतंब्रह्मनित्यंशिवम
मलममोघंवंद्यमुच्चैरनिंद्यंसकलकलनशून्यंकारणंकारणानामनुभवनमवेद्यंवेदनंविश्वमंतः
७६ इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणेमोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणेपरमकारणवर्णनंनामनवमःसर्गः ९

निष्कृष्टेनचिद्रूपेणवेत्तितदप्यसौदेवइत्यर्थः ७४ तथाचत्रिपुटीसाक्षीसइतिफलितमित्याह द्रष्टृइति अवधा
नमेकाग्रेणमनसाउपाधिभ्योनिष्कृष्यदर्शनं ७५ इत्थंतत्त्वंपदार्थौनि दिश्यवाक्यार्थमंतेदर्शयति अज
मितिकारणंकारणानामितितत्पदवा च्यार्थस्यनिर्देशः शून्यमित्यंतस्तत्पदलक्ष्यार्थस्य विश्वंकृत्स्नंवेद
नमित्यवस्थात्रयद्रष्टृत्वंपदवाच्यार्थः अवेद्यंवेदनमितिवेद्यावस्थात्रय निर्मुक्तत्वंपदलक्ष्यस्यसमभिव्याहा
राद्अखंडवाक्यार्थोपदेशइति ७६ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेनवमःसर्गः ९ ॥ ॥ ॥

वा० पयःपृक्तशीत्यावेष्टनं कथं तर्हि संपुटिकादृष्टांतस्तत्राहतदिति तद्देतश्चापुक्तं संपुटिकादि परमार्थे ब्रह्मणि एकदेशेन तु सन्नानु
टी० कुलांशेन २२ नन्वकालकालीनाजगत्सन्तानइत्यासामयाधिक्येद्वयोस्तु तत्रयुगपल्लोपस्तेसांशत्वतयोस्वचार्मिव्यतिरि
७० क्तसन्तानस्युपगमाहीति एषकन्तानानिरासेसंभावेनैवनापत्तीसाशयेनात्तनकदाचिदिति २३ नन्वशून्यत्वेनोहेतिनशा
३३ म्यतीतिशून्यार्थकनजोकथमुक्तेरखसत्तात्तः प्रश्नर्त्यति प्रतियोगीन्यशून्यत्वंसिद्धवक्तृत्पतदपेक्षयावस्त्वंतरेतद्धन्यक
ल्पतेकल्पितान्वशून्यतामपेक्ष्य प्रतियोगिन्यशून्यत्वमितिपरस्परसापेक्षकल्पनेऽशून्यताशून्यते कुतः संभवः इत्यर्थः २४
इत्थं प्रथमप्रसपरब्रह्मवस्त्वाप्यहितौयमसिसगमादन्तेब्रह्मणीत्यादिना स्वविंधनस्यपार्थिवंधनस्यबाध्येनहि सूर्यानलादिः

तत्संपुटिकावेष्टितपरमार्थेजगत्स्थितेः एकदेशेनसदृशमुपमानंनसर्वतः २२ नकदाचिदुदेतीदंपरस्मान्न
33 चशाम्यति इत्थंस्थितंकेवलंसद्ब्रह्मस्वात्मनिसंस्थितं २३ अन्यापेक्षयान्यशब्दार्थपरिकल्पना अद्वयस्य वा रामः
संभवः शून्यताशून्यते कुतः २४ अप्रमेयप्रकाशोऽहि नसंभवतितत्तेजः सूर्याग्निलिंदुतारादिः कुतस्तत्रविला ३३
मये २५ महाभूतप्रकाशानामभावस्समुद्भवते महाभूताभावजंतुतेनात्रनतमःक्वचित् २६ स्वानुभूतिःप्रका
शस्यकेवलंव्योमरूपिणः पोतराशिसमतेनैवनत्वेनानुभूयते २७

संभवःस्वव्ययेतुब्रह्मणिस्यकुतस्तातेनप्रकाशस्वरूपिणीरितिभावः एतेनकथंवानैवभास्वरमित्यस्यापुत्तरमुक्तमेव २५ कथंवानतमो
रूपमित्येतत्समाधत्ते महाभूतेतिसूर्यादिमहाभूताभावजंतुतमः एवंचाग्न्यादिमहाभूतप्रकाशानामभावोविरोधीसन्परप्रकाश्य
पुरुषस्यादिष्वेवतमउत्पद्यते नस्वप्रकाशेतेनात्रनतमउत्पद्यते तुशब्दोमेयातमोव्यावृत्त्यर्थः २६ स्वप्रकाशत्वात्मनुभवेनसाधयति
स्वानुभूतिरितियद्यपिबुद्ध्यादयोऽन्येनानुभूयंतेतथापितेषामतप्राप्तिसमतेनैवानुभूयन्तेस्वाधिष्ठिताऽनुभवनंनापेक्षतेत्सुतस्याऽनव
रस्थापत्तेरित्यर्थः २७

स्तंभोत्कीर्णप्रतिमायाः स्तंभसत्तातिरिक्तसत्ताभावात् सत्तयास्थितेरनुत्कीर्णदशायामप्यनपायादिति भावः ७ अयं प्रपंचो
व्यवहरतः सत्यो वा परमार्थतोऽसत्यो वा भवतु यत्तु यस्मिन्नधिष्ठाने अवभासते तत्स्य न स्वरूपतान्स्वरूपस्याऽऽएवाधिष्ठानत्वायो
गादित्यर्थः ८ अन्वयमुखस्समर्थितमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयते यथेति तथा तस्य इदं जगत् शून्यं तेनेति संबंधः यतो ब्रह्मैव
प्राग्जगद्दृष्टं तेन हेतुनेत्यर्थः ९ ननु तदा यदि जगदास्ति तर्हि प्रलयानुपपत्तिः यदि नास्ति तर्हि प्राप्ते वा तत्स्वरूपतेति स त्रास
त्वद्यानंदष्टांतेवारयति सोम्यति वीचिः लीनेतिशेषः स्वरूपात्स्वरूपं अनिर्वचनीयत्वं स्वरूपास्वरूपोभयकल्पनाधिष्ठानं पर

अनुत्कीर्णा यथा स्तंभे संस्थिता शालभंजिका तथा विश्वं च स्थितं तत्र तेन स्वरूपं न तत्त्वदं ७ अयमित्थं महाभोगो
जगदाख्योऽवभासते सत्यो भवत्वसत्यो वा यत्र तत्र न लभ्यते ८ यथानुपुत्रिका शून्यः स्तंभोनुत्कीर्णपुत्रिकः त
थाभातं जगद्ब्रह्म तेन स्वरूपं न तत्त्वदं ९ सोम्यंभसि यथा वीचिर्न चास्ति नास्ति च नास्ति च तथा जगद्ब्रह्मणीदं स्वरूपा
स्वरूपपदं गतं १० देशकालादिशांतत्वा शुक्तिकारचनं द्रुमे संभवस्यपातो विना नंतो विमुच्यते ११

मार्थवस्तु प्राप्नुमितिवा १० यदि स्तंभपुत्रिकावदेव प्रलये जगदस्ति तर्हि कथं वादिभिस्तत्र विमुच्यते तेन स्तंभपुत्रिका
यांतत्राह देशेति पुत्रकारचनयोग्य कर्तृकर्मधारदेशस्य गृहादिकालस्य आदियदा कर्तृकरणयकारणदेष्वविषयेशांतत्वालि
एकां स्तंला सर्वसामग्री संपत्तेरित्यर्थः द्रुमे द्रुमावेकारस्तंभे पुत्रिका रचनं संभवति तेनानंतस्सत्ता संभावयितुं शक्यं इत्यर्थः स तं २
नंतेत्रिविधपरिच्छेद स्वरूपेब्रह्मणि तु अपायायपोह सामग्र्यदर्शनमित्यर्थः वेदांतिभिर्ग्रंतस्तेन प्रसिद्धेन गादिनेनविमुच्यते मोहः प्राप्य
तत्रत्यर्थः ११

वक्ष्यमाणसप्रपञ्चं भ्रमात् भ्रमिकागतानां सुषुप्त्युत्तरयोस्तुल्यं २४ उक्तार्थमेव पूर्वोत्तरार्धाभ्यां स्पष्टमाह तेनेति सर्वा
भासानां संस्काराणां समुद्गकः २६ अनाकारब्रह्मात्मना कथं साकारजगत्सत्तेत्याशंक्य यथा नानाकाराणां भूमीणा
मेकाकारजलात्मनैव्याविरोध इत्यभिप्रेत्याह आकारिण्य इति सौम्ये निश्चलजलाः प्रसन्ने २७ एवमुपाधिभूतस्य ज
गतः कारणव्यतिरेकमुक्त्वा तदुपाधिकजीवस्यापि तदाह पूर्णादिति यत्पूर्णाद्ब्रह्मणः सकाशादौपाधिकभेदेन जीवभा
वेन प्रसरति तत्परमार्थतः पूर्णमेव तत्र साकारस्य पूर्णत्वायोगाद्यत्पूर्णं तन्निराकृति यदि पूर्णं तर्हि किमर्थं विश्वात्म

रूपालोकमनस्कारास्तन्मया एव नेतरत् यथास्थितमतो विश्वं सुषुप्तं तुर्यमेव वा २५ तेन योगी सुषुप्तात्मा
व्यवहार्यपि शान्तधीः आस्ते ब्रह्म निराभासं सर्वाभाससमुद्गकः २६ आकारिण्यो यथा सौम्ये स्थितास्तोयेम
होर्मयः अनाकृतौ तथा विश्वं स्थितं तत्सदृशं परे २७ पूर्णात्पूर्णं प्रसरति यत्तत्पूर्णं निराकृति ब्रह्मणो विश्व
माभातं तद्विश्वार्थे विवक्षितं २८ पूर्णात्पूर्णं प्रसरति संस्थितं पूर्णमेव तत् अतो विश्वमनुत्पन्नं यच्चोत्पन्नं
तदेव तत् २९ चेत्यासंभवतस्तस्मिन् यदेका जगदर्थता आस्वादकासंभवतो मरीचिकैव तीक्ष्णता ३०

ना(य)ज्जीवभावेन चाभानं तत्राह यदिति यद्विश्वात्मनाभातं तद्विश्वार्थे स्वस्वरूपलाभप्रयोजनसिद्ध्यै विवक्षितं दि
क्षितं क्रमादधिकारिशरीरप्राप्त्या स्वतत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञानतिरोहितस्वात्मलाभार्थं जगज्जीवभावेन प्रसरतीत्यर्थः रामः ३४
तथा च श्रुतिः रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति २८ कथं तदिदक्षितं तदाह पूर्णादिति उ
क्तार्थं २९ यद्यस्मात्कारणाज्जगच्छब्दार्थता एकाएकरसा संपन्नेत्यर्थः यदे इति पाठे का इत्यपन्हवे ३०

34

द्वितीयतृतीयप्रश्नोत्तरमुपपादितमुपसंहरति मुक्तमिति इति उक्त विधया बोधमिति शेषः जगत्स्थितेः इदं नस्थातीयायाः कोश
गृहस्थानीयं ब्रह्माकाशोदरस्थं विद्धीत्यर्थः १८ अंशोपांशप्रश्नोत्तरमाह विल्वस्येति मध्यं दरस्य १९ अत्रापि घटः घटकः
सिंहावलोकनन्यायेनाह तत्कथमिति स्वात्मकं शून्यं २० ननु जालं ततः स्थितायाधुवो घटादेंतर्गतं तज्जलादेर्वा आधारस्वभाव
ना २ त्वादर्शितं कथं ब्रह्मांतर्गतजगतः ब्रह्मस्वभावता तत्राह जलादीति तदुक्तामृत लाघुपमानश्रीर्न समायते साकारसंततो वसानं
दर्शनावधिर्यस्यास्तथाविधा तस्य निराकारस्य ब्रह्मणो तत्स्थं तज्जगत्तु विलीनत्वान्निराकारमेवेति तथैवेत्यर्थः २१ उक्तमेवा

मुक्तं तमःप्रकाशाभ्यामित्येतदजरं पदं आकाशकोशमेवेदं विद्धि कोशं जगत्स्थितेः १८ विल्वस्य विल्वमध्यस्य
यथा भेदो न च न तथास्ति ब्रह्मजगतोर्न भिन्नानापि भिन्नता १९ सलिलांतर्यथा वीचिर्मृदोंतर्घटको यथा तथा
यत्र जगत्सत्ता तत्कथं स्वात्मकं भवेत् २०॥ तलाघुपमानश्रीः साकारांतासमानसा ब्रह्मत्वाकाशविशदं तस्यांत त ४
स्थं तथैव तत् २१ तस्माद्यादृक् चिदाकाशमाकाशादपि निर्मलं तादृक्स्यात्तादृगेव जगच्छब्दार्थभागपि २२ म
ल २ रीचैर्यथा तैद्गाप्यमृते भो नतु न दृश्यते चिन्मात्रत्वं चिदाकाशे तथा चेत्यकलाविना २३ तस्माच्चिदप्य चिद्रूपं चेतरि
क्तं तदात्मनि जगत्तानादृगेवेयं तादृगात्मात्मतावशात् २४

र्थस्फुटमाह तस्मादिति २२ अत एव चतुर्थप्रश्नोपि निराकृत इत्याह मरीच इति ससंदृश्यातिरिक्तमेव दर्शनत्वे प्रसिद्धं
तत्तु दृश्याभावेन दर्शनत्वव्यवहारार्हमिति भावः २३ तस्मादिति अत एव चिदादिशब्दाः प्रातीचित्त्वलक्षण्ये एव प्रवर्तंते न सु
त्वक स्येति भावः यथा जन्मत्त्वये चित्तस्तद्विषयतालक्षणचित्तानिवर्तंते एवं चिद्विषयत्वलक्षणजगतो जगतायीत्या
हजग तेति तावन्मात्रात्मतावशाद्धि हिः रूपालोकाश्रंतर्मनस्कारा अत अयाइत्युत्तरेण संबंध २४

वा० टी० उ० ३५

यथासमाधौ निरोधेन वृत्तिसंक्षये सति निर्विघ्नात्मन्यनन्तः स्वमात्मानं मनः स्वरूपमापि नाशयित्वा यदनाख्येयं स्वप्रकाशसद्रू
पमवशिष्यते तदित्यर्थः ३९ एवं निर्विकल्पसमाध्यारंभे दृश्याभावाद्द्रष्टा प्रमातापि विलीन कल्पातीतीति त्रिपुटीलयभासनं सा
क्षिरूपं तदित्यर्थः ४० एवं समाधिमुत्थानप्रक्रियाले भाविजीवस्वभावायाश्चित्तेस्वे सोन्मुखं यद्वपुः स्वरूपं तदित्यर्थः यद्य
पि समाधिमध्यकाले विस्फुरत्परमात्मस्वरूपमेव तथापि तदा तिसूक्ष्मत्वान्नाहं रज्जूनां भासदशायां लक्षयितुं शक्यमिति सा
ष्टान्तप्रदर्शनं ४१ इदानीमारूढानुभवसिद्धतत्त्वाप्यस्फुरद्रूपेणापि तद्दर्शयति अंगेति ब्रह्माकाराविच्छिन्नापरोक्षवृत्ति

नाशयित्वा स्वमात्मानं मनसो वृत्तिसंक्षये यद्रूपं यदनाख्येयं तद्रूपं तस्य वस्तुनः ३९ नास्ति दृश्यं जगद्द्रष्टा दृश्या
भावाद्विलीनवत् भातीति भासनं यस्यात्तद्रूपं तस्य वस्तुनः ४० चित्ते जीवस्वभावायाय दच्चेत्योन्मुखं वपुः चिन्मा राम ३५
त्रं विमलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः ४१ अंगलग्नेपि वातादौ स्पर्शाद्यनुभवं विना जीवतश्चेतसो रूपं यत्तद्रूपं परमा
35 त्मनः ४२ अस्वमायास्वनंताया अजस्यायायाम नःस्थितेः यद्रूपं चिरनिद्रायास्त तदात्मस्य शिष्यते ४३

मत्वाच्चेतसो जीवतद्वचित्ते जीवस्य वसनि क्षीरोदकवद्भुल्याप्यैकरस्येनानिरोधस्तत्वाच्चितमनादत्येत्यर्थः षष्ठी चानादरइतिभाव
लक्षणे षष्ठी वातादौ अंगलग्नेपि स्पर्शाद्यनुभवं विना स्फुरद्यद्रूपं तदेव तद्रूपमित्यर्थः क्वचित्तु पुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धस्थाने
अंगुष्ठस्याथवांगुल्या वा नाद्यस्पर्शने सतीति पठ्यते तत्र अंगुष्ठस्याथवांगुल्याश्चापे वातादयो नोदनादि व्यापारास्तेषामस्पा
र्शने स्पर्शप्रतिसंधाने समित्यर्थः वागति गंधनयोः भावे क्तः ४२ इदानीं योगाभ्यासविधुराणामप्यनुभवपर्यवसानोहितं तथाह अ
स्वप्नायइति स्वप्नदर्शनशून्यमशावमकुण्ठाद्याविच्छिन्नामनोविश्रांतिहेतुर्यो स्वष्टप्तिसैव चेत्ततो जाड्यं नास्ति संभाव्येत तद्रूपं प्रलये ३५

हीर

एकरसत्वादेव चित्र चेत्यादिना नीरसता अप्रसत्यैव सत्येव प्रतिभासत इत्यर्थः एवं चोपाध्याभावे प्रतिबिंबजीवभावार्हता कुतः नास्त्येवेति जीवो वा न कथं भवदिति शंकापि निरस्तेति भावः ३१ जीवो हि अणुर्मध्यमपरिणो वा युक्त्यापायादिदूषितत्वादसुहृत्स्वभासनीयविषयभोक्ता प्रसिद्धः ननु तद्विपरीतमित्याह परमाणोरपीति द्वाभ्यां ३२ ३३ यद्दिग्विषयप्रयावल्लक्षणं चिद्रूपत्वमेव न सहते तदनुकूलप्रतिकूलविषयभोक्तृता लक्षणं जीवत्वं सुतरामित्याह चिद्रूपमिति एतेन कथं ननु

सत्येवेयमसत्येव चित्र चेत्यादिना परे तद्भावात्प्रतिबिंबस्य प्रतिबिंबार्हता कुतः ३१ परमाणोरपि परं तदणीयोऽणीयसः शुद्धं सूक्ष्मं परं शांतं तदाकाशोदरादपि ३२ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नरूपत्वादतिविस्तृतं तदनाद्यंतमाभासं भासनीयविवर्जितं ३३ चिद्रूपमेव नोपन्नं लभ्यते तत्र जीवता कथं स्याच्चित्तता कारावास्ता नानिलरूपिणी ३४ चिद्रूपानन्दपादेव तत्र नास्त्येव जीवना ननु द्विता न चित्तता वा नेंद्रियत्वं न वासना ३५ एवमित्थं महारंभपूर्णमप्यजरं पदं अस्त्यहृत्स्याप्यितशांतं सत्यमाकाशतोऽधिकं ३६ श्रीराम उवाच परमार्थस्य किंरूपतस्यानंतचिदाकृतेः पुनरेतन्ममाचक्ष्व मुनिपुंगव बोधवृद्धये ३७ श्रीवसिष्ठ उवाच महाप्रलयसंपत्तौ सर्वकारणकारणं

शिष्यते परमं ब्रह्म तदिदं वर्णये तव ३८

द्वितत्वं स्यात्कथं वा न मनो भवेदिति शंकापि प्रस्तुतेत्याह कथमिति ३४ उक्तमेव स्पष्टयति चिद्रूपेति ३५ सर्वप्रश्नसमाधानेन फलितमुपसंहरति एवमिति ३६ एवं समाहितो रामः समाहितेन चेतसि येन रूपेण तदपरोक्षमनुभावितुं शक्यं

तदसाधारणं स्वरूपं पर्दे चेतुकामः पृच्छति परमार्थस्येति ३७ तदिदमपरोक्षं ३८

मायिकव्यवहारपरस्यापिज्ञस्येश्वरस्यवायत्पाषाणवदचलमासनं अच्छिद्रस्येवसर्वजगदवकाशदात्वाद्व्योमत्वंच
स्यातिशेषस्तदित्यर्थः ४९ वेद्यादित्रिपुटीजन्मादिनिमित्तंयत्सच्चिदात्मरूपंतदेवतदित्याह वेद्येति ५० निमित्ततापिन
परिणामेनःकंडविव-त्तभावेनेत्याह वेद्येति ५१ स्वप्नैरिंद्रियोपलब्धितजागरे अप्रसुप्तंमनोयत्सुषुप्तात्मरूपंस्यात्तद

व्यवहारपरस्यापियस्यापाषाणवदासनं अच्छोम्बुइवव्योमत्वंतद्रूपंपरमात्मनः ४९ वेद्यवेदनवेत्तृत्वरूपत्रय
मिदंपुरः यत्रोदेत्यस्तमायातितत्तत्परमदुर्लभं ५० वेद्यवेदन वेत्तृत्वंयत्रेदंप्रतिविंबति अबुध्यादौमहाद
र्शेतद्रूपंपरमंस्मृतं ५१ मनःस्वप्नेंद्रियैर्मुक्तंयद्रूपंस्यान्महाचितेः जंगमेस्थावरेवापितत्सर्वांतेवशिष्यते ५२
स्थावराणांहियद्रूपंतच्चेद्बोधमयंभवेत् मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तंतत्परेणोपमीयते ५३ ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्र
सदाशिवादिशांतौवपरममेतदिदेकमास्ते सर्वोपाधिविलयवशादविकल्परूपंचैतन्यमात्रमयमुज्झितविश्व
संगं ५४ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेमहाकल्पांतावशिष्टपरमभाववर्णनंनामदशमः सर्गः १०॥ ॥ ॥

वस्थावरेजंगमेचदृश्यप्रलयकालेवशिष्यते ५२ स्थावराणांरूपमचलस्वभावपरेणपरमार्थतां ५३ उक्तंप्रलया
तत्वावस्थानमुपसंहरति ब्रह्मेतिएतत्सर्वानुभवसिद्धप्रत्यगात्मभूतंइहास्मिन्जगतिसर्वोपाधिविलयःसर्वोपा
धिलयःमायासबलनाद्व्याप्तमुज्झितम् ५४ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेदशमः सर्गः १०॥

ओम्नोहृदयंरहस्यंशून्यत्वंपवनस्यहृदयमंतर्बहिःपूर्णत्वंशिलायास्तुघनत्वंसैवाचेतनस्यचेतनभिन्नस्यचेतनरहितस्यचवि
ष्योम्नःसतोयद्रूपंभवेत्तत्तदित्यर्थः ४४ किंबहुनासर्वस्यापिजीवतश्चेतनचित्तपरित्यागियास्थितिःपरिशिष्यतेसातद्रूप
मित्याहअचेतनस्येति ४५ यद्दृष्टकोटौअन्नमयांतेआत्मातयाप्रस्तुतस्यचिदाकाशस्यैकैककोशविवेकेनपर्यालोच्यमा
नस्यानंदमयकोशस्याप्यांतरत्वान्मध्यंदर्श्यकोटौचम् तत्प्रपंचसारम्भ्रात्यादिसाक्षात्काप्रकाशसाम् तत्प्रपंचसारम्
तस्यखस्याकाशस्यालिंगसमष्ट्यात्मनोऽव्याकृताकाशस्यवाऽऽंतरत्वाद्यत्मध्यंदर्शनस्यचाद्वयादिवृत्तिरूपस्यचांत
तःस्फुरणरूपत्वाद्यन्मध्यंक्रमादानंदसच्चिद्रूपंप्रसिद्धंतदित्यर्थः तथाचतैत्तिरीयाणामुपनिषदिअन्नमयादीनांको

यद्व्योम्नोहृदयंयद्वाशिलायापवनस्यच तस्याचेतनस्यचिद्व्योम्नस्तद्रूपंपरमात्मनः ४४ अचेतनस्यामन
स्कस्यजीवतोयत्स्वभावतः स्यात्स्थितिःसापराशांतासत्तातस्याद्यवस्तुनः ४५ चिदाकाशस्ययन्मध्यंप्रकाश
स्यापिस्वस्यवादर्शनस्यचयन्मध्यंतद्रूपंब्रह्मणोविदुः ४६ वेदनस्यप्रकाशस्यदृश्यस्यतमसस्तथा वेदनंयद
दे२ नाद्यंतंतद्रूपंपरमात्मनः ४७ यतोजगदुदेतीवनित्यानुदितरूप्यति विभिन्नवदिवाभिन्नंतद्रूपंपरमार्थकं ४८

शानामांतरमानंदमयकोशंप्रदर्श्यतस्यप्रियमेवशिरःमोदोदक्षिणःपक्षःप्रमोदउत्तरःपक्षःआनंदआत्माब्रह्मपुच्छं
प्रतिष्ठेतितस्याप्यंतरंब्रह्मदर्शितं बृहदारण्यकेचद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेतिप्रस्तुत्यतस्यैतस्यमूर्तस्यैष
रसइतितस्यैतस्यामू॰ तस्यैषरसोयएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषइतितदुभयसारंप्रदर्श्यअथातआदेशोनेतिनेतीतिमू
र्तामूर्तारोपाधिष्ठानांतदांतरंब्रह्मतन्निषेधेनदर्शितंप्रतिबोधविदितंमतमित्यत्तलवकारिणामुपनिषदिब्रह्मणः
सर्वबुद्धिवृत्त्यांतरत्वमुक्तमिति ४६ बुद्धिवृत्तेरपरिस्फुरणस्यविषयस्यज्ञानस्यचयत्साक्षिभूतंवेदनंतेषामाद्यंतप्रया
लादनाद्यंतंतदित्यर्थः ४७

सत्ताभावेउसादिरपिजगतोनसिध्यतीत्याहनचेति ५ ननुभयसद्दासिद्धोसत्वादिमतोनवंध्यापुत्रादिरुपमानंअसतासतउ
पमानत्वादर्शनाच्च अतःपरिशेषाद्विकल्परुपस्तत्त्वसमयएवोपमानंजन्मनाशादिमत्त्वेनतस्यजगत्साधर्म्यसंभवादि
तिरामःशंकतेवंध्येति ६ स्यात्तस्योपमानंतायकयमे यजगदंतःपातोनस्यात्तदंतःपातेत्वतस्यनोपमानतासंभवइ
त्यपरमार्थसतोजगतोमद्दुक्तएवदृष्टांतःपरिशिष्यतइत्याशयेनवशिष्ठउवाच तुल्यस्येति तुल्यस्योपमात्वमिष्टस्यदृ
श्यस्योपमेयत्वाहिमिमं तत्तुल्यात्वात्तामेनदुःस्थस्योपमात्वनशक्यस्योपमेयकोटिप्रविष्टैर्भावकैर्यत्तोलनंउपमावच्च

नचोत्पन्नंनचध्वंसियत्किलादौनविद्यते उत्पत्तिःकीदृशीतस्यनाशशब्दस्यकाकथा ५ श्रीरामउवाच॥
वंध्यापुत्रनभोवृक्षकल्पनातावदस्तिहि सायथानाशजन्माढ्यातथैवेदंनकिंभवेत् ६ श्रीवशिष्ठउवाच॥
तुल्यस्यातुल्यदुःस्थस्यदृश्यस्यभावकैःकिलतोलनंनिरन्वयायथैवोक्तिर्जगत्सत्तातथैवहि ७ यथासौ
वर्णेकटकेदृश्यमानमिदंस्फुटं कटकत्वंतुनैवास्तिजगत्वंनतथापरे ८ आकाशेचयथानास्तिशून्य
त्वव्यतिरेकवत् जगत्वंब्रह्मणितथानास्त्येवाप्युपलब्धिमत् ९ कज्जलान्नयथाकार्ष्ण्यंशैलंचनयथा
हिमात् पृथगेवभवेद्बुद्धंजगन्नास्तिपरेपदे १०

नंतत् निरन्वयाअनन्वयालंकारोदाहरणं तायथाउक्तिस्तथैव यथागगनंगगनाकारसागरःसागरोपमइत्यु
क्तिरनुपमत्वेपर्यवस्यतितथैवस्यादितिनविकल्पनादृष्टांतःअतोजगतःपृथक्तातायथामदुक्तवंध्यापुत्रादिसत्तात
थैवेत्यर्थः असतःसद्दृष्टांतत्वादर्शनेप्यसद्दृष्टांततरनविरुद्धंतेवंध्यापुत्रइवरवपुष्पसमादित्युक्तिदर्शनादितिभावः
७ ननुप्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्यकथमसत्वमित्याशंक्यतथाविधस्यापिसम्यग्दर्शनेवाधदृष्टेरसत्वंवहुतरदृष्टांतेषु
प्रसिद्धमित्याहकटकमित्यादिपंचभिः ८ उपलब्धिमदुपलभ्यमानमपि ९

37

सदधिष्ठानतःसत्ताप्रलयेपिनवार्यते स्वतस्तुसत्ताजगतःसर्गेप्यत्रनिवार्यते नन्वस्तुप्रलयेजगत्सत्तासामान्यालकव
त्समात्रपरिशेषात्प्रातिस्विकसत्तयाजगतोनिवृत्तावपितादृप्येणसत्तासर्गेलिप्रलयवेलदृश्यस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात्
स्वतंत्रसत्ताध्यपरावाच्यात थाचतयोपितंजगद्ब्रह्मणिनवर्तमानमन्यत्रतिष्ठतीत्येवसंभाव्यतेनाभावोविद्यतेसतइति
सतोऽसत्वस्यलयैववारितत्वात् तथाचयत्रतिष्ठतितदेवजगतःपरायणमुपदिश्यतामितिमन्यमानः श्रीरामउवाच॥
इदमितिइदमेवंविधचतुर्दशभुवनदेवन भास्वरतियेगाद्यनंतविस्तारंरूपंयस्यइदमि त्यंभास्वरंस्फुरटत्तरंदृश्यं

श्रीरामउवाच॥ इदंरूपमिदंदृश्यंजगन्नास्तीतिभास्वरं महाप्रलयसंप्राप्तौभोब्रह्मन्क्वैवगच्छति १ श्रीव
शिष्ठउवाच॥ कुतआयातिकीदृग्वावंध्यापुत्रःक्वगच्छति क्वयातिकुतआयातिवद्याव्योमकाननं २
श्रीरामउवाच॥ वंध्यापुत्रोव्योमवनंनैवास्तिनभविष्यति कीदृशीदृश्यतातस्यकीदृशीतस्यनास्तिता ३ श्री
वशिष्ठउवाच॥ वंध्यापुत्रव्योमवनेयथानस्तःकदाचन जगदाद्यखिलंदृश्यंतथानास्तिकदाचन ४

प्रसह्यादिदृढीकृतजगन्महाप्रलयसंप्राप्तौक्वेवतिष्ठतितदेतिशेषः गच्छतीतिपाठेपिप्राप्त्यर्थसंगमेरुक्तएवार्थ १
सर्वपदार्थानामुत्पत्तिकालेयादिदृक्षयकुत्तयाकुतआदागमनंस्यात्तर्हितस्यप्रलयेन्यत्रगमनंतत्रस्थितिश्चस्या
त्तदेवतावदंध्यापुत्रवदस्यनीस्तीत्याशयेनवशिष्ठउवाचकुतइति २ रामोदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यंशंकतेवं
ध्येति तात्कालिकस्यसत्ताभविष्यत्कालिकसत्ताप्रलयेद्युताचतयोर्नास्तीतिवैषम्यमितियोग्यस्तिलाप्रसिद्धो
नास्तितापितयोर्दुर्वचेत्यर्थः ३ यद्येवंतर्हिजगदपिस्वसत्तयानास्तिनभविष्यतिनदृश्यमयीतितस्यतत्साम्य
मेवेतिवशिष्ठआहवंध्येति ४

जगल्लयस्य सूचनत्वेन स्वप्नस्य च कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तताया एतत्त्वलेन वैधर्म्यं द्रष्टृदृश्यसंबंधस्य च स्वाभाविकत्वेनानिवा र्यत्वात् मुक्त्यसंभवं च रामः शंकते एवं चेत्यादिना इदं दृश्यं विश्वं एवमुक्तरीत्या स्वप्नानुभूतिवदसच्चेदा कल्पांतं व्यवहाराविसंवादां हि सुघनं दृढमिति प्रत्ययो यस्मिंस्तत्तथाविधं कथं जातमित्यर्थः स्वप्नानुभूतेर्भेदिति पाठेपि स्वप्नदृष्टांततया स्वप्नानुभूतिमत्त्वसदृशमित्येवार्थः २१ द्रष्टा दुर्वार इति शेषः एवमुत्तरवाक्ययोरपि द्वयोर्मध्ये एकस्य द्वयोर्हि मुक्तिः स्यात् स एव दुर्घट इति भावः २२ कुतो दुर्घटस्तत्राह असंतेति असंतं भूलापविशेषेण संभवो यस्य मूलाविद्याबाधेनात्यं

श्रीराम उवाच ॥ एवं चेत्तत्कथं ब्रह्मन्सुघनप्रत्ययं वद इदं दृश्यं विश्वं जातमसत्स्वप्नानुभूतिवत् न सति दृश्ये किल द्रष्टा सति द्रष्टरि दृश्यता एकसत्त्वे द्वयोर्बंधो मुक्तिरेकक्षये द्वयोः २२ असंतासंभवो यावद्दोषो दृश्यस्य नन्द यः तावद्द्रष्टरि दृश्यत्वं न संभवति मोक्षधीः २३ दृश्यं चेत्संभवत्यादौ यस्मान्नाशमुपालभेत् तद्दृश्यस्मरणानर्थ रूपो बंधी न शाम्यति २४ यत्र क्वचन संस्थस्य स्वादर्शस्येव विद्यते प्रतिबिंबो लगत्येव सर्वस्मृतिमयो ह्यलं २५ आदावेव हि नासत्तं दृश्यं नास्त्येव चेत्स्वयं द्रष्टुर्दृश्यस्वभावत्वात्तत्संभवति मुक्तता २६ तस्मादसंभवन्मुक्तेर्मम प्रोत्साय युक्तिभिः असंतासंभवो यावत्तत्कथयात्मविदांवर २७

तिकइत्यर्थः दृश्यत्वमपरिहार्यमिति शेषः अतो मोक्षधीर्न संभवतीत्यर्थः २३ मास्त्वत्यंतासंभवबोधः संभूत्यैवाविद्ययाद्द योस्तु तत्राह दृश्यमिति तत्तर्हि स्मरणमिव स्मरणसंस्कारात्मना स्थितस्य पुनरुद्भवः स एवानर्थः दृश्यप्रदेशपरिहा रेणैव दृश्यासंभवोपपत्तिशंकायास्तु परिहारस्तत्रैव प्रागुक्त इत्याह यत्रेति २५ यद्यनुत्पन्नं स्यात्तदा द्रष्टुस्त्रै तन्यस्य दृश्यस्वभावत्वान्मुक्तता संभवेत् न त्वनुत्पन्नमनुभूयते अतो न दृष्टः स्वभावनिर्मुक्तिरिति भावः २६ तस्मा न्मम असंभवन्मुक्तेर्मुक्त्यसंभवस्य शंकाति शेषः यावत् निरूढः स्यात्तावत्कथय २७

मू
११द्वं अनुभूयमानमपि १२ १३ कथंकारणासंभवस्तभाव इेति दृष्ट्यादेर्जडवस्तुनो हिजडमेवकारणंभवितुंशक्तंनत्वं
संभवजाड्यब्रह्मण्कचिदपिस्वविरुद्धपरिणामादर्शना दितिभावः १४ परिणामदृष्ट्यानेदंकिंचिदुदितंविवर्तदृष्ट्याऽय
घपिविरुद्धरोपोपिसंभवतितथापितत्कारणमेवेत्थजगद्भावेनावस्थितंनपृथक्कार्यसत्तास्तीत्यर्थः १५ नन्वज्ञान
मेवतर्हिपरिणामिकारणमस्तीतिकथंकारणाभावस्तत्राह अज्ञानमेवेति यदज्ञानमेवजगदाकारपरिणतंभातीत्यु
ना२
यथाशैत्यंनशशिनोनहिमाद्व्यतिरिच्यते ब्रह्मणेनतथासर्गोविद्यतेव्यतिरेकवान् ११ महानद्यांययातो
यंद्वितीयंदोपयेद्रुता नास्त्येवेजन्नामदृष्टमप्यमलात्मनि १२ आदावेवहियन्नास्तिकारणासंभवात्स्वयं वर्त्त
मानेपितन्नास्तिनाशः स्यात्तत्रकीदृशः १३ कासंभवभ्रतजाड्यं दृष्ट्यादेर्जडवस्तुनः कारणंभवतुंशक्तंक्व
यायाआतपोयथा १४ कारणाभावतःकार्यंनेदंतत्किंचनोदितं य त्तत्कारणमेवास्तितदेवास्तितदेवेत्थम
वस्थितं १५ यज्ञानमेवयद्भातिसंविदाभासमेवतत् यज्जगदृश्यतेस्वप्नेसंविल्लंचनमेवतत् १६ संवित्क
चनमेवांतर्यथास्वप्नेजगद्भ्रमः सर्गादौब्रह्मणितथाजगल्लंचनमात्रतं १७ यदिदंदृश्यतेकिंचित्सदेवा
नि२ त्मसंस्थितं नास्तमेतिनचोदेतिजगत्किंचित्कदाचन १८ यथाद्रवत्वंसलिलंस्पंदनंपवनोयथा यथाप्र
काशआभासोब्रह्मैवंत्रिजगत्तथा १९ यथापुरमिवास्तेतर्वि देवस्वप्नसंविदः तथाजगदिवाभातिस्वात्मै
वपरमात्मनि २० सं
च्यतेतत्संविदंजगदात्मना आभासयतीति १ संविदाभासं विदमेवजगदात्मनाविवर्तयतीत्यर्थः अज्ञानपरिणाम
स्यसंविद्विवर्तत्वमेवस्वप्नेप्रसिद्धमित्याह यदिति १६ तदेवस्पष्टमाह संविदिति १७ तथाचजगतोब्रह्ममात्रत्वंप्र
तिज्ञातंतत्सिद्धमित्याह यदिदमिति आत्मनिपरमार्थस्वभावे १८ स्वप्नसंविदः स्वप्नद्रष्टुरंतर्गतावित् चैतन्य
मेवपुरमिवयायाआस्ते २०

39

वा० टी० उ० प्र० ३९

अत्यंतासंभवं वक्तुमपवादेन कृत्स्नशः सर्गस्तदनुरूपो स्मिन्नध्यारोपः प्रपंच्यते प्रतिज्ञार्थं वक्तुमुपक्रममाणः श्रीवशि
ष्ठ उवाच एतस्मादिति १ यथा प्रति पुरुषं सुषुप्तात्मरूपमेव स्वप्नवद्विवर्त्तते तथा ब्रह्मापीति दृष्टान्तानुसारिणीयं कल
नेत्यर्थः तत्रैकपुरुषवासनामात्रकार्यत्वात्स्वप्नेन स्वघनप्रलयः सर्ववासनाकार्यत्वाच्च प्रपंचः स्वघनप्रलय
इति पूर्वशंकापरिहारमभिप्रेत्याह सर्वात्मकं चेति सर्वात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति श्रुतौ सर्ववाचीदंपदसामा
नाधिकरण्यात् तत्स्थानं सर्वसुषुप्तसमष्टिप्रलयावस्थं ब्रह्म २ यद्यस्मात्कारणाद्विश्वं चिन्मणेः सत्तामात्रमात्मा परमार्थिकं

श्रीवसिष्ठ उवाच एतस्मात्परमाच्छान्तात्पदात्परमपावनात् यथेदमुत्थितं विश्वं तच्छृणूत्तमया धिया १
स्था० सुषुप्तं स्वप्नवद्भाति भाति ब्रह्मैव सर्गवत् सर्वात्मकं च तत्तस्यानंतत्रातावत्क्रमं शृणु २ तस्यानंतप्रकाशात्मरू
पस्यानंतचिन्मणेः सत्तामात्रात्मकं विश्वं यदजस्रं स्वभावतः ३ तदात्मनि स्वयं किंचिच्चेत्यतामिव गच्छति अ
गृहीतात्मकं संविदहंमर्शनपूर्वकं ४ भाविनामर्थकलनैः किंचिदूहितरूपकं आकाशादणुशुद्धं च सर्व नो
स्मिन्भाति बोधनं ५ ततः सा परमा सत्ता चेतश्चेतनोन्मुखी चिन्नामयोग्या भवति किंचिल्लभ्यतया तया ६

पं यस्य तथाविधं तत्तस्मात्स्वे चेत्यतामिव गच्छतीत्युत्तरेण संबंधः ३ तस्य प्रथमं स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति श्रुतिसिद्ध
मीक्षणभावं दर्शयितुं तदित्यादि त्रिभिः संविदा अहंमर्शनपूर्वकं गृह्णतीत्यात्मकं अहंकाराध्यासं विनेति यावत् आका रामः
शादणुशुद्धं च यद्बोधनं तत्सर्वस्मिन्स्वविषये भाविनाम रूपानुसंधनैः किंचिदूहितानि रूपकाणि यस्मिंस्त ३९
थाविधं सत्स्वे चेत्यतामिव गच्छतीत्यन्वयत्रयः ४।५ तस्येक्षणवृत्तिं तद्विषयोपाधिभिर्मायीश्वरजीवभावौ दर्शयति तत
इति चेतः ईक्षणात्मिका वृत्तिस्तत्सहिताच्चेतनात्तदभिव्यक्ताच्चेतन्यं तदुन्मुखी तत्प्रधाना सती चेतयतीति चित् ईश्वर
स्तन्नामयोग्येत्यर्थः वाक्प्रवृत्तिविषयधर्मवत्वेन वाग्व्यवहारलभ्यतया ६

पंक्तिंस्वप्नवैषम्यंतस्यवक्ष्यमाणस्यकथाख्यायिकया समाधानंवशिष्ठःप्रतिजानीतेअसदिति दीर्घयामंडपोपाख्या
नादिविस्तारितयायद्यपिस्तुघनप्रसयंतथाप्यसदेवसदात्मनांव्भातीसंशोस्वप्नसाम्यमस्त्येवस्तुघनप्रसयतालचिरानु
वक्ष्येतिभावः २८ व्यवसायःसर्वेषांव्यवहारस्तत्कथावाक्यैः २९ तेनैवतद्वितीयशंकानिरासस्तत्वेविश्रांतिलौकिकव्यवहा
रस्यासत्त्वप्रतीहअसत्तेति ३० प्रयोजनादिभावेग्रह्यंतइतिग्रहाप्रयोजनभावेतत्त्यजंतइत्युत्सर्गास्थूलसूक्ष्मादिविषये
षुचलाः तदनुरूपादृश्यो व्यवहारहेतवः नवेधयिष्यंति रागा द्युद्रेकेननपीडयिष्यंतीत्यर्थः प्राग्व्याख्यातोवार्थोऽत्रा

श्रीवशिष्ठउवाच॥ असदेवसदाभातिजगत्सर्वात्मकंयथा एवमहंकथयाम्यद्यदीर्घयाकथयामिते २८
व्यवसायकथावाक्यैर्यच्चतत्रानुवर्णितं नविश्राम्यतितावद्धिदियंश्रोतुर्यथाहृदि २९ असत्तांभावमस्यास्त्वंज
गत्सर्गभ्रमस्थितेः बुद्ध्वैकध्याननिष्ठात्माव्यवहारंकरिष्यसि ३० भा वाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मच
लाचलाः दृश्यास्त्वांवेधयिष्यंतिन महाद्रिमिवेषवः ३१ सएवास्त्येकएवात्मानद्वितीयास्तिकल्पनाज
गत्त्रयोत्पन्नंतत्तेवदर्शयामिराघव ३२ तस्मादिमानिसकलानिविजृंभितानिसोपीदमंगसकलास
कलंमहात्मारूपावलोकनमनोमननप्रकाराकारास्पदंस्वयमुदेतिनिलीयतेच ३३ इतिश्रीमोक्षो
पायेउत्पत्तिप्रकरणेपरमार्थवर्णनंनामएकादशःसर्गः ११॥

सः ३१ अत्रद्वितीयकल्पनारहितेपरमात्मनि ३२ हेअंगइमानिजगंतितस्मादात्मनःशकाशाद्विजृंभितानिआविर्भूता
निकिंतटस्थेश्वरादिराद्विवभेदेननेत्याहसइति समहात्मापिसकलासकलंसमष्टिव्यष्टिरूपंइदंवहिरिंद्रियैर्दृश्यमा
नंरूपावलोकनप्रकारास्पदमंतस्तुमनोमननप्रकाराकारास्पदंमहात्मास्वयमेवोदेतिविलीयतेचउदयविलभावे
नभ्रांत्याविभाव्यतइत्यर्थः ३३ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेएकादशःसर्गः ११॥ ॥ ॥

वा० एवंप्रायात्मिका चिपदहंकारेण विपर्याय आत्मा स्वरूपं यस्याः तथाविधा संविद्विय कार्यगोचर संकल्पवृक्षस्य बीजमित्यर्थः
टी० अतएव तस्याहंकारस्य कणएकदेशवदपरिच्छिन्नस्पंदशक्तिप्रधानतया महत्तत्त्वाभिर्भवति आविर्भवतीत्यर्थः ४२ तस्याए
उ० वचिदहंतोपाहितपरसत्तायाः सर्वशब्दवीजभूतशब्दतन्मात्रात्मता भावनातद्दुर्लक्षितिरिसा हाचिदिति एवतः आकाशभावाः
६० तिस्मृत्यौदीघतघनीभूयस्वतन्मात्रिशब्दतन्मात्रं भवतीत्यर्थः यद्यपि सांख्यादर्शनपुराणादिषु तन्मात्रेभ्योभूतोत्पत्तिः प्र
सिद्धा तथाप्यात्मनःआकाशःभूतस्तत्तेजोभ्योजतेत्यादिश्रुतिषु वियदादीनां साक्षाद्दुष्मोपादानकत्वश्रवणात्तदर्थो

एवंप्रायात्मिकासंविद्बीजं संकल्पशाखिनः भवत्यहंकारकलाऽऽस्मनःस्पंदया महत् ४२ चिदहंतावतीव्यो
40 मशब्दतन्मात्रभावनात् स्वतो घनीभूय शनैः स्वतन्मात्रं भवत्यलं ४३ भाविनामार्थरूपं तद्बीजं शब्दौघशा राम::
खिनः पदवाक्यप्रमाणाख्यं वेदवृन्दं विकासितं ४४ तस्माद्देशत्वसविलासा जगच्छ्रीः परमात्मनः शब्दौघनिर्मि ६०
तार्थौघपरिणामविसारिणी ४५ चिदेवं परिवाराढ्या जीवशब्देन कथ्यते भाविशब्दार्थजालेन बीजमाकाशशाखिनः ४६

दृश्यते हि न्यमानस्ये त्यादौ शब्दसामान्यस्य तद्विशेषोपादानत्वश्रवणात् आकाशादिवशब्दसामान्यात्मकतन्मात्रोसति
तकतेतिनदोषः ४३ शब्दतन्मात्रस्य वेदादिसर्वशब्दविशेषोपादानत्वमाह भाविति ४४ तस्माद्विद्भावापन्नात्परमा
त्मनो जगच्छ्रीः देशत्वसविलासेति आहरतु सभुवमसृजत एतइतिवै प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमितिमनुष्या
निंदवइतिपितॄनित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ४५ यदुक्तं भाविनीबादिनामिकेतितद्व्याख्यातेनास्यैव प्राणस्यात स्मरणानिमित्तेनासिद्धमि ४०
त्याह चिदिति एवमुक्तप्रकारेवाघंतः संततिपरिवारो यस्याः सातस्यव सस्फूर्तीकारहेतुमाह बीजमितिरूपमत्रस्फूर्तीकार ४६
ता

विरान्य स्याघनादृढीभूताद्द्क्षिणसंवेदनायस्यास्तथाविधासतीग्रहीताकलनातद्विषयस्सूक्ष्मप्रपंचात्मभावलक्षणपरिछेदकल ना
ययाभ्रतएवपरंपदमपरिछिन्नमप्यात्मभावंविस्मरणोनोज्झितितदाभविप्राणधारणोपाधिकजीवाहरण्यगर्भादिनामिका ४
संभवतीत्यर्थः ७ तथाभावेपिनब्रह्मसत्तायाः स्वरूपक्षतिरित्याह सत्तेति तदाब्रह्मसत्तैवभावनामात्रसारासंसरणोन्मुखी ४
भवतिनविकारादिक्रियासारेत्यर्थः तत्कुतस्तत्राह वस्तुस्वभावेनेति कथंतर्हिजीवभावस्तत्राह ग्रन्विति तामिमांसत्ता
मेवानुसरत्स्वरूत्रौसयर्दखउत्तिष्ठतीत्यर्थः ८ इदानींमहाभूतसर्गविवक्षुः प्रथममाकाशसर्गमाह समनंतरमिति ग्र

घनंसवेदनायस्याद्धाविजीवादिनामिका संभवत्यात्तकलनायदोज्झतिपरंपदं ७ सत्तैवभावनामात्रसारासं
सरणोन्मुखी तदावस्तुस्वभावेन बत्तिष्ठतितामिमां ८ समनंतरमेतस्याःस्वसत्तोदेतिभूत्यता शब्दादिगु
णाबीजंसाभाविष्यदभिधार्थदा ९ ग्रहंतोदेतितदनुसहवैकाल तया भविष्यदभिधार्थनबीजंसुस्वजग
स्थिते १० तस्याःह्येः पराया स्तुस्वसंवेदनमात्रकं एतज्जालमसद्रूपंसदिवोदेतिविस्फुरत ११

स्याजीवसत्तायाःसमनंतरमेवस्वसत्ताउतरभूतावकाशदत्वरूपताप्रापादुदेति स्पर्शादिसर्गोतरंभविष्यांतीनां
ग्राशाद्यभिधानांभ्रासमंताकाशतेप्रकाशतइत्याद्यर्थदा ९ तत्रप्रागुक्तजीवस्याहंताभिमानंतुदाभूतिर्द्विपराद्धेप
त रितिभूतंदापुः कालत्वंधृंवाहंतेति भविष्यादेत्यादिपूर्ववत १० इयमाकाशाहंकारकालत्रयसृष्टिर्नहिरण्यगर्भादेव किंतु
ततद्रूपोयहितपरमात्मसत्तया एवतस्याएवसर्वकारणतादित्याहतस्याइतिशक्तिशब्देनात्रपरसत्तैवोच्यते तस्याअवि

वा॰
टी॰
उ॰
५९

ततः पृथिवीसर्गमाह भविष्यदिति असौ जलभावापन्नः परमात्मा पृथिव्येवाहमिति संकल्पनात्मकः सन् भविष्यत्तद्रूपसंक
ल्पनामा भूत्वा गंधसंकल्पात्मगुणैः स्वस्य गंधतन्मात्रत्वं प्रपश्यतीत्यर्थः २४ तस्योपयोगमाह भावीति भूगोलकले
न ब्रह्मांडगोलकलेन ज्योतिषे प्रसिद्धभूगोलकलेन आकृतिर्मनुष्याद्याकारः २५ एवमुत्पन्नानां भूतानां मिश्र
णेन ब्रह्मांडाकारपरिणतिमाह चित्तेति पूर्वोक्तिभूतानां भावापन्नया चित्ता ब्रह्मांडाकारेण विभाव्यमानानि अंतर्द
शगुणैरावरणैरावरणांतरं बुद्बुदादीनीव ब्रह्मांडात्मना परिणतानीत्यर्थः २६ कियत्कालं ते वा विविमिश्रभावेनाव

भविष्यद्रूपसंकल्पनामा सौ कल्पनात्मकः संकल्पात्मगुणैर्गंधतन्मात्रत्वं प्रपश्यति २४ भाविभूगोल
कलेन बीजमाकृतिशाखिनः सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति २५ चिता विभाव्यमानानि त
न्मात्राणि परस्परं स्वयं परिणतान्यंतरं बुनीव निरंतरं २६ तथैतानि विमिश्राणि विविक्तानि पुनर्य
था नश्युद्धान्युपलभ्यंते सर्वनाशांतमेव हि २७ संवित्तिमात्ररूपाणि स्थितानि गगनोदरे भवंति
वटजालानि यथा बीजकणांतरे २८ प्रसवं परिपश्यंति शतशाखं स्फुरंति च परमाण्वंतरे भांति त्राण
स्कंधीभवंति च २९ विवर्तमिव धावंति निर्विवर्तानि संति च चिद्बोधितानि सर्वाणि द्रागेकपिंडीभवंति च ३०

स्थानं तदाह तथेति एतानि भूतानि विमिश्राणि यथा पुनः सर्वनाशपर्यंतं न विविक्तानि शुद्धान्युपलभ्यंते २७ ब्रह्म
सत्तयाध्यक्षतामेव स्थूलात्मना विभाव्य इति सदृष्टांतमाह संवित्तीति गगनमत्र अव्याकृताकाशः २८ ननु सूक्ष्मात
मत्वा द्वन वकाशे भूतन्मात्रे भूस्थूलावस्थिति विरुद्धा तत्राह प्रसवमिति न वास्तवं तत्रावस्थानं किं त्वमापिकम्प्र
सवादिदर्शनमात्रं तच्च परमाण्वाद्यंतरे पि संभवति स्वप्ने सूक्ष्मतमनाडीछिद्रेष्वपि विशालतमजगद्दर्शनादिति
भावः २९ तेषां स्थूलभावे पिन स्वरूपसौक्ष्म्यापायो विवर्तस्याविकारकत्वादित्याह विवर्तमिति तत्र हेतुश्चिद्बोधितानी
ति अविकारचिदनुविद्धत्वादित्यर्थः अत एव न विलंबइत्याह द्रागिति परिणामपक्षे हि कृष्या ओपचये इव

श्रीरामः
४१

41

तस्य व्यष्टिप्राणभावेनाध्यात्मिकसर्वक्रियाहेतुत्वमाह चतुर्दशेति चतुर्दशभुवनभेदाच्चतुर्दशविधं प्राणिजालं ततउक्तात्प्राण
वायोर्निर्मितात्स्वेनव्याप्तांतरालं जगज्जठराणि ब्रह्मांडोदराणि तद्रूपं गर्तौघं प्रसरिष्यति संचरिष्यति १७ तस्यैव वायुत्वाभिमा ८२
नोपहितचैतन्यस्य स्वस्य शीतविशेषोपादानस्पर्शतन्मात्रभावमाह वेत्यर्धेकोनपंचाशत्पवनस्कंधविभागैः सर्वपदा
र्थक्रियास्पंदनिमित्तत्वं चाह प्रसंप्राप्तेति द्वाभ्यां प्राणसंप्राप्ताभिधाचारापि वायुभावाभिमानेजवात्प्रस्फुरद्वपुः १८ १९
ततस्तेजस उत्पत्तिमाह तत्रेति चिद्विलासः प्रकाशात्मकत्वभावनाशेषं पूर्ववत् तेजसस्तन्मात्रं रूपतन्मात्रं २०

चतुर्दशविधं भूतजालमावलितांवरं जगज्जठरगर्तौघं प्रसरिष्यति वै ततः १७ प्रसंप्राप्ताभिधाचारा
चिज्जवात्प्रस्फुरद्वपुः सावैवस्पर्शतन्मात्रं भावनाभवति द्रागलं १८ पवनस्कंधविस्तारं बीजं स्पर्शौघशा
खिनः सर्वभूतक्रियास्पंदस्तस्मात्संप्रसरिष्यति १९ तत्रैव चिद्विलासेन प्रकाशोनुभवाद्भवेत् तेजस्त
न्मात्रकं तद्भविष्यदभिधार्थकं २० तत्सूर्याग्निबीजं भाद्विबीजमालोकशाखिनः तस्माद्रूपविभेदेन संसा
रः प्रसरिष्यति २१ भावयंस्तनुतामेव रसस्कंदवाभसः स्वदनं तस्य संवस्य रसतन्मात्रमुच्यते २२ भाविवा
रिविलासात्मा तद्बीजं रसशाखिनः अन्योन्यस्वदनेतस्मात्संसारः प्रसरिष्यति २३

ततो जः द्विजं भेवंद्राणव्यादानाविद्युत आदिपदाच्चंद्रनक्षत्रादि २१ ततो जलोत्पत्तिमाह भावयन्निति स तेजोभूतग्रा
त्माग्रं भसोरस्कंध इवाहमस्मीति तनुतां तरीरतापरिच्छिन्नतां वा भावयन्सन् नतभ्द्भावमापद्यत इति शेषः तस्य जला
त्मकस्य संघस्य भूतं द्रव्यस्य जिह्वया आस्वादनेन मधुरमिदमिति यत्स्वदनं तद्रसविशेषोपादानसामान्यरूपत्वाद्र
सतन्मात्रमुच्यत इत्यर्थः २२ तस्यैव रसेंद्रियविषयभावेनान्योन्यस्वदनेन द्विषयरागाद्युद्भवेन पुनः पुनर्विषि
याजनप्रवृत्त्या लासंसारः प्रसरिष्यतीत्यर्थः एवं पूर्वत्रापि २३

परिणमत उपचयतः इत्यं धर्मिसिद्धोशब्दादिविषयमात्राणांवासनात्मनारवांतर्गतानांस्वप्न इवमनना तद्धटितंमनोरू
पंएतदेवसंपद्यत इत्यर्थः ४ तस्यस्थूलदेहभावापत्तिमाह उच्छूनादिति वासनात्मनांशब्दतन्मात्राणांअन्यैःस्पर्शादित
न्मात्रैर्भाविनान्मेलना संचीकृतभावे नोदनादाध्यात्मिकमहाभूतरूपिणः स्थूलदेहभावापन्नात्मनसइत्तियाव
त उक्तमुपसंहरति जटितीत्यादिना अक्रतं अनिद्रासंपन्नं ६ ७ पश्चादुत्तरकालेस्वप्नविलस्वप्नं दृष्टासंस्वानुभू
यमानं वस्तु तस्य तदसंगमे देहचिन्मात्रात्मकमेवेतियच्चिन्मात्रात्मकं तत् यत्तत्रस्थमपि जगदाद्यंकुरं मुंचात्स्वेवसुत्तरे

ततोवृद्धित्वकलनमहंतापरिणमतः एतदेवमनस्तादिशब्दतन्मात्रकादिमत् ४ उच्छूनादन्यतन्मात्र
भावनाभूतरूपिणः अयमित्थंमहा गुल्मोजगदादिर्विलोक्यते ५ झटित्येवंक्रमेणेति स्वप्नेपुरमिवाकृ
तं महाकाशमहाटव्यामुन्दोभूयनश्यति ६ जगत्करजकुंजानांबीजमेतवायजं नापेक्षतेकिंचिदपीहि
तिवार्यनलादिकं ७ एतच्चिदात्मकंपश्चात्किलोर्व्यादिकरिष्यति संस्वप्नविस्फुरमिव चिन्मात्रात्मकमेवय
त् ८ जगदाद्यंकुरंयत्रतत्रस्थमपिमुंचति जगतःपंचकंबीजंपंचकस्यचिदव्यया ९ यद्बीजंतत्फलंविद्धि
तस्माद्ब्रह्ममयंजगत् एवमेवमहाकाशेसर्गादौपंचकोगणः १० चिच्छक्त्यास्वांगभूतात्मकल्पितोस्ति
नवास्तवः अनेनोच्छूनतामेत्ययदपीदंवितन्यते ११ तद्रूपाकाशरूपात्मकल्पनात्मनिसन्मयं कचि
त्वनामतत्सिद्धंयदर्सि द्धेनसाध्यते १२

णान्वयः ८ पंचकंतन्मात्राणां ९ एवमित्यादेःसर्वस्योत्तरान्वयः १० चिच्छक्त्याचेत्यप्रथनशक्त्यास्वांगभूतात्मास्व
रीरमिवसंपन्नस्वरूपः अनेनपंचकगणेन इदंस्थूलं ११ आकाशरूपमिवस्वकल्पनाधिष्ठानात्मनि स्थितत्वात्स
न्मयंनस्वत इत्यर्थः तदेवोपपादयतिक्वचिदिति १२

उक्तार्थंसारणेनोपसंहरति तन्मात्रेति एतदुक्तप्रकारं छांदसीक्लीवता ३२ इत्थं यदुक्तं ब्रह्मैव जगदाकारं भातीति तत्सिद्धमित्या
ह वीजमिति जगतस्तन्मात्रपंचकं वीजं कारणं तस्य च वीजं परेण परमात्मना अव्यवहिता साद्यात्संबद्धा जगत्स्थितिहेतुमा ता३
याशक्तिरेव इत्थं च तत्परमात्मतत्वमेव मायाशक्त्या वीजं भवात् मायापगमे तदेव भवतीति प्रतिज्ञार्थसिद्धिरित्यर्थः ३२
इति श्रीवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशः सर्गः १२ सर्गोत्तया प्राग्जगग्दावो वर्णितो ब्रह्मणोन्यतः जीव
भावोधुना तस्य देहहाद्यास्ति अवर्ण्यते प्रलये सुषुप्तावि वविलये न मायाशवलब्रह्मभावं प्राप्तानां जीवोपाधीनां सु
नराविर्भावक्रमं सहेतुकं श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ परमद्दूलादिपंचभिः विकाररहितत्वे वम्यशून्यमायाशवलत्वात्समेचाधिष्ठाने

एवा
तन्मात्रगणमेतत्स्यात्सासंकल्पात्मिका चितिः वेदनात्तत्र सरेएत्वा भमनाकारैव पश्यति ३१ वीजं जगत्स्वनंतुपं
चकमात्रमेव वीजं पराव्यवहितास्थेति शक्तिराद्या वीजं तदेव भवतीति सदानुभूतं चिन्मात्रमेवमजमाद्यम
तो जगच्छ्रीः ३२ इति मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे जगदुत्पत्तिवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः १२ श्रीवशिष्ठउ
वाच ॥ परमे ब्रह्मणि स्फारे समे रामसमस्थिते अनुत्पन्ने नभस्तेजस्तमः सत्ता चिदात्मनि १ स्वयं चेत्यत्वकलनं
सतः स्वांशश्चेतनात् उदेति चित्तकलनं चितिशक्तिस्त्वचेतनात् २ ततो जीवत्वकलनं चेत्यसंयोगचेतनात्
ततोहंभावकलनं चैत्यैकपरतावशात् ३

स्थिते अनुत्पन्नानां नभस्तेजस्तमआदीनां याकारएगत्वनासत्ता तद्रूपे चिदात्मनि १ चितश्चेतयितृस्वभावत्वद्क्षणं जीवत्व
स्यविषयकरणसिद्धिपूर्वकत्वात्तदध्यासं प्रथमं दर्शयति स्वयमिति कल्पनं तत्र हेतुः सद्वस्तुनस्तत्प्रथा स्वभावतैव एव
मुत्तरत्रापि यदेवाध्यस्यते तत्स्यास्वभावतायाश्रितिपूर्वसिद्धत्वात्सर्वत्र निमित्तता २ मायात्राहंभावः अहंभावकलन
मिति पाठे तु स्पष्टं सा हि जीवभावस्य निरूढावस्था एकपरतातावन्मात्रोहमित्यभिमानः ३

तस्याभावनोपचयादुपचयमाह यदित्यादिना यच्चेतति तदेवोच्छूनमिव भावयति १९ यद्भावयति तत्संकल्पेंदुर्यथा न सन्न तथा असदेवेत्यर्थः तद्भावनफलमाह तमेवेति २० द्रष्टृदृश्यभावसंवलने तस्योपचयं दर्शयति किंचिदित्यादि अण्डतेजः कणभावमपहाय तारकासादृश्यं विदन् किंचित्स्थौल्यमादत्त इव अयमेवास्य भूतमात्रासंवलितलिंगात्मभावः २१ अयं जीवततस्तादृशवेदनात्स तारकारूप एवस्वात्मा आसवभूव तत्र हेतुद्वयमाह यथाभावितेति सोहमिति भावाभिनयः २२ अयं लिंगदेहत्रयो भाविस्थूलदेहप्रत्ययश्च चित्तकल्पनावशादेवेत्याह चितादिति तारकाकारं प्रागुक्तं लिंगाकारं २३

अण्डतेजःकणोस्मीति स्वयं चेतति चिंतया एतदेवोच्छूनमिव भावयत्यात्मनांबरे १९ असदेव सदाकारं संकल्पेंदुर्यथा नसन् तमेव भावयन्द्रष्टृदृश्यपरूप तया स्थितः २० एकवद्वित्तामेति स्वप्ने स्वमृतिबोधवत् किंचित्स्थौल्यमिवादत्ते ततस्तारकतां विदन् २१ यथाभावितमात्रार्थभावितात्मस्वरूपतः स एव स्वात्मा स ततोप्ययं सोहमिति स्वयं २२ चित्तात्प्रत्ययमाधत्ते स्वप्ने स्वाप्निवयांपतां तारकाकारमाकारं भावि देहाभिधं तथा २३ भावयत्यतितत्तद्भावं चित्तं चेत्यार्थतामिव परित्यज्यैव तद्दार्ह्यं ततस्तारककोटरे २४ अंतर्भातिवहिश्चापि पर्वतोमुकरे यथा कूपसंस्थो यथा देहः समुद्रे कणतं वचः २५

तत्र दृष्टांतश्चित्तं चेत्यार्थतां विषयाकारतामिवेति वस्तुनः सर्वोपाधिवाह्यस्यापि मोहात्तद्भावयतीत्यागेनोपाध्यंतर्भा वस दृष्टांतमुपपादयंस्तस्य स्वप्नादिवासनामयसंसारमाह परित्यज्यैवेत्यादिना तारककोटरे उपाध्यंतःकल्पिताका
शे २४ यथासर्वत्रव्यवहारसमर्थो देहः कूपसंस्थस्तावन्मात्रव्यवहारी भाति यथा वा दूराच्छुवणयोग्यमप्याक्रो शादिवचः समुद्रकणतं संपुटकावरुद्धमवहिःप्रसारि २५

ननु पंचकगणस्य ब्रह्मण एव ध्यस्तस्यास्तु ब्रह्ममात्रता तत्कार्यस्य तु सा कथं तत्राह अथेति २३ तत्संचकं तत्कार्यस्थूलभूत पंचकमपि चिद्ब्रह्मैव हीति कारणकार्ययोरेकत्वप्रसिद्धेरेव हेतोरित्यर्थः तथा च प्रौढस्त्रिजगत्क्रमो ब्रह्मैवेति सिद्धमित्यर्थः कथम् भिन्नं कारणं त्वं चतुरस्रत्राह यथेति २४ तत्तस्मात्पूर्वकालिकवत्स्वयं प्रोत्तरकालिकं सर्वं ब्रह्मैवेति शेषः उपसंहरत्येवमिति २५ तदु पाधिकजीवभावोऽप्यसन्नेवेति दर्शयिष्यन्स्वतः सत्तानुभवासंभावनादृष्टांतेनापनुदति स्वप्नेति ब्रह्माकाशरूपे पराकाशे परमप्रकाशे आत्मनि जीवाकाशत्वं असत्सदिवानुभूयते २६ अवदातात्मा प्रपश्यतीत्यध्यात्मसान्वयः २६ वस्तुतः पृ थिव्यादीनां परिच्छेदोपाधीनामसंभवाद्व्योम्नि गंधर्वनगरगृहघटादिपरिछिन्नः खादेव कल्पनया उदितः खात्मैवेष

स्वरूपं यदि कल्पात्म तत्कथं सत्यतामियात् अथ चेत्यं चकं ब्रह्म ब्रह्मात्मकतया धिया २३ तत्संचकं चिद्धि प्रौढो ब्रह्मैव त्रिजगत्क्रमः यथा स्फुरति सर्गादावेवं पंचकसंभवः २४ तथैवाद्येह भूतत्वेयातिकारणतां स्वयं ए वेन जायते किंचिज्जगज्जातं न लक्ष्यते २५ स्वप्नसंकल्पपुरवदसत्सदनुभूयते ब्रह्माकाशपराकाश जीवाकाशत्वमात्मनि २६ इति चित्यवदातात्मा पृथ्व्यादीनामसंभवात् इत्येव जीवः कार्यतो व्योम्नि खात्मा इवोदितः २७ जीवाकाशस्त्विमं देहं यथा विंदति तच्छृणु जीवाकाशः स्वप्नमेवासौ तस्मिंस्तु परमेश्वरे २८

जीवः कथित इत्यर्थः २७ एवं सामान्याभिमानेन ब्रह्मणः समष्टिजीवभावमुक्त्वा विशेषाभिमानेन व्यष्टितद्भावेन स्थूलदे हांतं तादात्म्यारोपक्रमं प्रपंचयितुमारभते जीवाकाश इत्यादिना तत्रादौ भावनयैव समष्ट्युपाधेर्व्यष्टिं पतः कारणं कुरारंभं

पि २ दर्शयति जीवाकाश इत्यादिना तस्मिन्परमेश्वरे कल्पितः समष्टिजीवाकाशो विस्तृतमपि स्वं आण्डं त्वप्रतरः स्फुलिंग वत्तजिः कणोऽस्मीति चिंतयात्तथैवात्मानं चेत्यनुभवतीत्युत्तरेणान्वयः एतदेवाभिप्रेत्याह श्रुतिः यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिं गा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरंतीति २८

वा० तस्यैव जलांतर्गत ब्रह्मांडशरीराहंभाववेदनं तदन्तश्चतुर्मुखशरीराहंभाववेदनं चेति द्वैविध्यमाह कश्चिदिति ३५ आत्मन आत्मत्वेना
टी० धिमतात्त्विंताद्देवनिर्मिताद्यथा संकल्पमात्मनो गर्भगेहवासनिमित्तत्वाद्गर्भगृहं देशादिकल्पनावेदनं भावयन्निर्मादिनिर्मा
उ० नेश्वरएवतत्स्वदेहस्थानां स्थानयोनानामानं चैव धातीप्रतरेणान्वयः ३६ ३७ उपपादितायाउत्पत्त्याख्यानिकायाः प्रस्तुतोपयो
४४ गमाह द्वयमनुत्पन्नमित्यादि ३८ ३९ ४० अरागं रंगद्रव्यशून्यं ४१ बाह्यमानसव्यापारनिर्मितमांतप्रयत्नेनत्वकृतमिति भेदः नन्वत्र

॥ कश्चिज्जलगतं वेत्ति कश्चित्संप्रातटस्वरूपिणं आविब्रह्मांडकलनं पश्यत्यनुभवत्यपि ३५ आगर्भगेहं चिंताद्यया
संकल्पमात्मनः देशकालक्रियाद्रव्यकल्पनावेदनं सतत् ३६ भावयन्निर्मितानाशदेव भातिकल्पिते आतिवा
हिकदेहोसावित्यसत्यजगद्भ्रमे ३७ असत्यएवकचति स्वप्ने खोड्डयनं यथा ह्युत्पन्नुत्पन्न एवासौ स्वयंभूः स्वयमु
त्थितः ३८ आतिवाहिकदेहात्मा प्रभुराद्यः प्रजापतिः एतस्मिन्नपि संपन्ने ब्रह्मांडाकारिणि भ्रमे ३९ निर्किंचि रामः ४४
दपिसंपन्नं न च जातं न दृश्यते तद्गुल्माकाशमाकाशमेवास्थितमनंतकं ४० संकल्पनगराकारमेतत्सदपि नैस
त् अनिर्मितमरागं च एतत्खचित्रमुत्थितं अकृतं चानुभूतं च न सत्ये सत्यवत्स्थितं महाकल्पेविमुक्तात्मा ब्रह्मा
दीनामसंशयं ४२ स्मृतिर्न प्राक्तनी काचित्कारणं वा स्वयंभुवः तेनयादृक्स्वयंभूः स्यात्तादृक्तज्ज्ञमिदं स्मृतं ४३

ध्वदृष्टसंस्कारादिसामग्रीजन्यमेव जगत्किं न स्यात्तत्राह महाकल्पेति अयं भावब्रह्मणो महतेसर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे
परस्परांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदं यावदधिकारमावस्थितिराधिकारिणामित्यादि स्मृतिस्तत्रोपदर्शितन्यायेन महाक
ल्पांते प्राक्तनानां ब्रह्मादीनां मुक्त्वावधारणात्तदीय दृष्टसंस्कारेणाग्रिमजगन्निर्माणं प्रसक्त्यासकेऽकल्पादौ हिरण्यग
र्भादिपदं लभते न तेन कश्चिदपि प्राग्विचित्रं जगत्स्मरणमित्यनुभवभेमसंस्कारासंभवाज्जगतो न संस्कारजत्वमिति स्वप्नेंद्रजालवदक

त्रि

यथावास्वप्नसंकल्पयोःसंविद्देहांतरेस्वप्नादिपश्यतितथाब्रह्माण्डकेप्राग्भुक्तस्फुलिंगस्यदृशोपाधौस्वात्मरूपतयाकैतत्तारकांतस्थौवासना
मयदेहादिव्यवहारांश्चेततीत्यर्थः चित्तंचेत्यार्थः तामिवेतिदृष्टांतपक्षेपिपरित्यज्यैत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयमेवंयोऽस्यस्वप्नसंकल्पयोर्वाहि
मयदेहादिव्यवहारांश्चेततीत्यर्थः चित्तंचेत्यार्थः तामिवेतिदृष्टांतपक्षेपिपरित्यज्यैत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयमेवंयोऽस्यस्वप्नसंकल्पयोर्वाहि
ह्मविषयस्वाम्नायंस्वरूपंपरित्यज्यैवस्थितंभातियथाकूपजलप्रतिबिंबितोदेहः यथावायुर्हृदिसंपुटगतंप्रतिध्वनिक्वचित्स्यात्तोवृएतद्वि
सनामयंवेत्तिशिष्टप्राग्वत् २६ तदेतद्वासनामयदेहादिव्यवहारदशानिष्कर्षेणबुद्धिचित्तादिपरिमाणमलातद्रूपकंपरमार्थदृशा

स्वप्नसंकल्पयोःसंविहेत्येतज्जीवकोऽएडके स्वरूपतारकांतस्थोजीवोयंचेततिस्वयं २६ तदेतद्बुद्धिचित्तादिज्ञान
सत्तादिरूपकंजीवाकाशस्ततस्तत्रतारकाशका—शकोशगं २७ प्रोक्तोहमितिभावेनइत्थंप्रसरतीवखे ततोरंध्रद्
योनेवभाविवाह्यामिथंपुनः २८ येनयश्यतितत्नेत्रयुग्नाम्नाभविष्यति येनस्पृशतिशौवेत्वक्षष्ठ्योतिश्रुतिमुसा
२९ येनजिघ्रतितद्घ्राणंसस्वादात्मानिपश्यति तन्नस्यस्वदनंपश्चाद्रसनाख्योल्लासिष्यति ३० स्पंदतेयत्सतद्वायुस्त्वकं
मैंद्रियव्रजरूपालोकामनस्कारजानमित्ययिभावयत् ३१ आतिवाहिकदेहात्मातिष्ठत्यंबरमंबरे एवमुच्छूनतांतस्मि
भावयेत्तैजसःकणो ३२ असत्यांसत्यसंकाशाद्ब्रह्मासेजीवशब्दवत् दृश्यंसजीवशब्दार्थःकलनाकुलतांगतः ३३
आतिवाहिकदेहात्माचित्तदेहांबराकृतिः स्वकल्पनांतराकारमंडसंस्थंप्रपश्यति ३४ ष्टा ४

विमर्शे तुज्ञानसत्तानंदस्वरूपकमेवतस्यस्थूलदेहभावनयातजाग्रद्व्यवहारसंसारंप्रपंचयतिजीवाकाशइत्यादिना २७
२८ २९ ३० यत्स्पंदतेतद्वायुःप्राणादिवृत्तिः ३१ भावयत्स्वस्वमस्याप्रतिब्रह्म ३२ चित्तदेहांबरमेवास्थौल्येनस्थूलदेहाक्
तिर्यस्यस्फुलिंगाकारादिवाह्यविषयांतस्वकल्पनाकारंब्रह्मतदंतसंस्थंआवरणादिसंस्थापकंअंडंब्रह्मांडंप्रपश्यतीत्यर्थः ३४

इत्थमपवाददृष्ट्यास्तु तो जगतः शून्यत्वमुक्त्वा अधिष्ठानदृष्ट्यालाह अथवेति ५३ सिंहावलोकनन्यायेन प्रागुक्तं स
र्वमनुसंधायोपसंहरति आकाश एवेति परमे ब्रह्मणि प्रजेशः स्वयंभूराकाशः शून्यमेव यः समः परमात्मा स एव शून्य
प्रजेशाद्यात्मना कचति प्रथते हि यस्मात्स प्रजेशः आतिवाहिकवपुर्मनोमयशरीरो न पांचभौतिकः तेन तत्संकल्प
मयत्वरूपत्वेन दृश्यादि न सत् सत्यं यथा न जातमनुत्पन्नं शशशृंगादिना स्तित द्वदित्यर्थः यथा न जातं नास्ति च तथोप
पत्तिमिति शेषो वा ५४ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रयोदशः सर्गः १३

चिन्मयत्वात्सदेवांतेऽस्वप्ने स्वमरणं यथा अथवा स्वस्वरूपत्वात्सदेवेदमनामयं ५३ अखंडितमनाद्यंतं ज्ञा
नमात्रां वरोदरं आकाश एव परमेब्र यमः प्रजेशो नित्यं स्वयं कचति शून्यतया समो यः स ह्यातिवाहिक
वपुर्नतु भूतरूपी दृश्यादि तेन न सदस्ति यथा न जातं ५४ मोक्षोपाये वृत्पत्तिप्रकरणे स्वयंभूत्पत्तिवर्ण
नं नाम त्रयोदशः सर्गः १३ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ इत्थं जगदहंतादि दृश्यजातं न किंचन अजातत्वाद्धि ना
स्त्येव यत्त्वास्ति परमेव तत् १ परमाकाशमेवादौ जीवतां चेतति स्वयं निस्पंदांभोधिकुहरे सलिलस्पंदतामि
व २ आकाशरूपमजहदेव वै जीवतं ह्यघतां स्वप्नसंकल्पशैलादाविव चिद्वृत्तिरांतरी ३ दृश्यादिरहितो
दे होयो विराडात्मनो महान् आतिवाहिक एवासौ चिन्मात्रच्छनभोमयः ४

प्रागवर्णितजीवभावे परिच्छेदादिसंशयात् युक्त्या निरस्य ब्रह्मैक्यं शिष्यमत्रानुवर्णयिते तत्रादौ समष्टिविराड्जीवपरि
च्छेदनिरासाय कृतानुवादेन भूमिकारचयति इत्थमित्यादिना १ तदनुगुणं विराड्देहकल्पनां विवक्षुस्तदर्थं स
मष्टिजीवभावसिद्धिमाह परमेति २ आकाशरूपमजहदित्येतत् स्वप्नेष्वपि आंतरी संकल्पात्मिका चिद्वृत्तिरेवे
वदपमाणं विराडूपाधिविषयां हृद्यघतां आत्मनाभ्रांत्या प्रेमास्पदतां वेतीव ३ संकल्पजलोक्तेः फलं दर्शयति दृ

45

रामः ४५

ननुतर्ह्यनादिसाद्दृश्यनुभवादेवसंस्कारोस्तुतज्जश्चप्रपंचोस्तुतत्राह अनादीति अवनिकादिकेदृष्ट्याद्दिसर्गविषये यादृ
शंतादृशंभवेदितिशेषः साद्दिलेघस्वप्नादेर्मिथ्यात्वदृष्टेस्तज्जनितसंस्कार तस्यापिमिथ्यात्वमेवस्यादितिभावः ४४ यादृक्स
संभृत्तादृक्तज्जमितियदुक्तंतद्विकृणोतिस्फुतइति स्वयंभूःस्फुतइवस्फुतः स्म र्यमाणातीतपदार्थवद्व्योममात्रात्मा
शून्यमात्रस्वभावस्तथाजगदपीत्यर्थः यत्रयत्रदेशेकालेचयथातोयेद्रवत्वंनभिद्यते इत्यग्रिमन्त्रोत्रापिसंबंधः नाम

अनाद्यनुभवात्स्वित्थंयोत्रास्त्यवनिकादिके स्वप्नानुभूतंदृष्ट्यादिप्रबोधेयादृशंभवेत् ४४ स्फुतःसव्योममात्रा
त्मासर्वदेवस्फुतंजगत् यत्रयत्रयथातोयेद्रवत्वंनामभिद्यते ४५ तत्रतत्रतथानान्यःसर्गोस्तिपरमात्मनि स्र
ष्टिरेवमियंप्रोक्तासमएवमयास्थितः ४६ आत्मैवंनामब्रह्मांडंव्योमात्मैवातिनिर्मलं दृश्यमेवमिदंशांतंस्वात्मनिर्मि
तविभ्रमं ४७ निराधारंनिराधेयमद्वैतंचैक्यवर्जितं जगत्संविदिजातायामपिजातंनकिंचन ४८ परमाका
यव३ शमाशून्यमच्छमेवस्थितं सर्वसंसारतानास्तियदेवतदवस्थितं ४९ नाधेयंतत्रनाधारोनदृश्यंनचद्रष्टता ब्र
ह्मांडंनास्तिनब्रह्मानचवैतंडिकाक्वचित् ५० नजगन्नापिजगतीशांतमेवाखिलंस्थितं ब्रह्मैवकचतिस्वच्छ
मित्थमात्मनात्मनि ५१ चिताद्द्रवत्वात्सलिलमिवावर्ततयात्मनि असदेवेदमाभातिसदिवेहानुभूयते ५२

तिप्रसिद्धो ४५ प्रोक्ताभातिपरमार्थतस्तुसमोजगद्देशमयशून्यएवास्थितः ४६ उक्तमेवविकृणोतिभातीत्यादिना ४७
द्वैतव्यवहाराभावेव्यावर्त्याभावादेकत्वसंख्यापिवर्जितं संविदिभ्रांतो ४८ सर्वःसंसारोयस्मिंस्तद्भावोनास्ति ४९ वै
तंडिकास्मोहमदांधजनवैतंडघटा जगद्विमर्शस्यापिपद्माभावात्असत्तावादिनोवैतंडिकतावा ५०
स्था

वा० टी० उ० ४६

एकस्वभावत्वेनैव व्यष्टिसमष्ट्योरेकत्वं प्रसाध्यते तेन ब्रह्मैक्यपरिशेषः सिद्ध इत्याह अस्मादित्यादिना येव्यष्टिजीवाः सहकारिका
रणानामभावात्कोसहायएवपरिस्पंदते तथाविधात्तस्माद्विराजः संप्रसरंति तेसएवनान्ये तथाविधाद्ब्रह्मणस्तु नांशा
त्वादीनां ततोभेदादर्शनादितिभावः १२ १३ १४ व्यष्टिसमष्टितन्मूलानामेकत्वे व्यष्टिसमष्ट्योर्वास्तवत्वं तन्मूलस्यैव
वस्तुतेतिकुतः मूलसमष्ट्योर्वास्तवत्वं व्यष्टिविभागस्यैव प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य वास्तवत्वं किं न स्यात्सेनासमाजादौ
समष्ट्युपगमेपि व्यष्टिपरिशेषेण तस्याः सत्यत्वक्लृप्तेरिति मन्यमानः श्रीरामउवाच ॥ किंस्यादिति व्यष्टिमात्रसत्यत्वे व्यष्टिजी
वएवैकबुद्धिपरिमितत्वादेकदेशावस्थितत्वेपि परस्परसंश्लेषे ऐकपिंडात्मतापत्तेर्वा कल्पितसमष्ट्यात्मा संभाव्यत इतिभावः १५

अस्मादेकप्रतिस्पंदाज्जीवाः संप्रसरंति ये सहकारिकारणानामभावात्त्व सएव ते १२ सहकारिकारणानाम
भावे कार्यकारणं एकमेतदतो नान्यः परस्मात्सर्गविभ्रमः १३ ब्रह्मैवाद्यो विराजात्मा विराजात्मैव सतां जीवा
काशः सएवेत्थं स्थितः पृथ्व्याद्यसद्व्रतः १४ श्रीरामउवाच ॥ किंस्यात्परिमितो जीवो राशिराहो अनंतकः
आहोस्विदस्त्यनंतात्मा जीवपिंडो बलोपमः १५ धाराः पयोमुच इव शीकरा इव वारिधेः कणास्तप्तायस इव
कस्मान्निर्यांति जीवकाः १६ इति मे भगवन्ब्रूहि जीवजालविनिर्णयं ज्ञातमेतन्मया प्रायस्तदेव प्रकटीकुरु १७
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एकएव न जीवोस्ति राशीनां संभवः कुतः शशशृंगं समुड्डीय प्रयातीव हि ते वचः १८

46

रामः ४६

अवश्यं चैवमभ्युपेयं अन्यथा कष्टिवारिधिजलकणवद्विस्फुलिंगवद्वा समष्टेरुद्भवे अनित्यत्वापत्त्या कृतहानाकृताभ्याग
मः स्यादित्याशयेनाह धारा इति कस्मादिति यस्मान्निर्यांति तत्संभावयितुं शक्यमित्यर्थः १६ विशेषजिज्ञासया वैपरीत्या
पादनं न दुर्मेधस्तया खेदाशयान्नवबोधादित्याह ज्ञातमिति १७ प्रयोजनवत् ब्रह्मात्मैकत्वसिद्ध्यर्थं एकाधिष्ठानाने
ककल्पना लघीयसीति समष्टिजीवं परिकल्प्य तदुपहिते व्यष्टिकल्पना मयोक्ता न व्यष्टिसमष्ट्योरन्यतरस्य सत्यत्वापजी
वोत्सादिप्रतिपादनाय वा तत्र च न त्वदाकाशंकाप्रसर इत्याशयेन वसिष्ठउवाच एक इति अप्यर्थे एवकारः १८

द्वयोनिवासस्तद्रहितः स्थिरंचिरस्थायिस्वप्नपुरं यदिस्यात्तदातदुपमः चित्रकृतः स्थितं निश्चलं यदि चित्तं स्यात्तदा तद्वासनात्म
कचित्रसैन्यसमाकृतिः ५ अनिखाततः अंगुलीएग्यैमहास्तंभकुत्रिको यातत्समा अयेन्येतेसर्वेषुपमायस्याब्रह्माकाश
लक्षणेस्तंभेअनिखातात्माअंगुलीएखरूपा शा लिभंजिकेतिरूपकं ६ आधिभौतिकंरूपमित्युक्त्वा तस्याधिदैविकम
पितत्थे साह आद्यइत्यादिना तत्रहे तत्आन्त्रा एवर्णितानेवस्मारयंति प्राक्तनानामित्यादिसाद्धेनस्वकार्याणांस्वक

अद्वयः स्वप्नशैलाभः स्थिर स्वप्नपुरोपमः चित्रकृत्स्थितचित्तस्थचित्रसैन्यसमाकृति ५ अनिखातमहास्तं
भपुत्रिकौघसमोपमः ब्रह्माकाशेऽनिखातात्मा स्तुस्तनेशालभंजिका ६ आद्यः प्रजापतिः पूर्वं स्वयंभूरिति विश्रु
तः प्राक्तनानांस्वकार्याणामभावादप्यकारणः ७ महाप्रलयपर्यंतेब्याद्यकालपितामहाः मुच्यंतेसर्वएवातः
प्राक्तनंकर्मतेषुकिं ८ सोकुड्यएवकुड्यात्माहृश्यादृश्यः स्वयंस्थितः नचद्रष्टंनच द्रष्टान स्त्रष्टासर्वमेव
च ९ प्रतिशब्दपदार्थानांसर्वेषामेवएवसः तस्मादुदेति जीवालीदीपालीदीपकादिव १० संकल्पएवसंकल्पा
त्मिलेतिद्वयादिवर्जितः आदिमादिवनिः शून्यस्वप्नात्स्वप्नांतरंयथा ११

स३

मणां ७ ८ अकुड्येदर्पणेदो प्रतिबिंबकुड्यात्मेवदृश्योप्यसत्त्वान्नदर्शनार्हः असत्त्वमुपपादयितुं असंगनिर्विकार
चितिद्रष्टादृश्यंदर्शनं सर्वयास्तदृष्टिः सर्जनंभोक्ताभोगइतित्रिपुटीत्रयासंभवमाह नचेति सर्वमित्यनुक्तपक्षपरिग्रहः ९ एवं
सर्वनिमेयोपि प्रतिशब्दार्थानांशून्यतायस्मादेवः प्रसगात्मैवप्रतिशब्दपदार्थात्मा स्थितः १० यन संकल्पात्मकविराट्कार्य
ब्रह्मादेहिनामपिसंकल्पमात्रयमतंनसलक्ष्याद्यादिघटितत्वमित्याह संकल्पइति पथा आदिमाद्धिरण्यगर्भान्निष्पात्मा
न्नितराशून्योविराडूपत्वन्नस्तद्वदिराजोप्यस्याप्यात्मापीत्यर्थः ११

उक्तमभ्युपगम्य श्रीरामः प्रागुक्ते व्यष्टिसमष्टिजीवयोरभेदे व्यष्टिजीवेष्वदरपि समष्टिधर्मत्वेनामोघत्वापत्ताभोगमोदाव्य
वस्थांशंकते एवमिति एतत्प्राग्वर्णितमेवमेवेत्यभ्युपगमः जगज्जीवाः अन्येसर्वेजीवाः २८ ब्रह्मप्रथमंसत्यसंकल्पसमष्टि
जीवभावापन्नंसत्स्वसंकल्पाधानकृत्रिमव्यष्टिजीवभाव मापद्यते तत्रपूर्वसंकल्पविरुद्धेर्थेन व्यष्टीनांसत्यसंकल्पतासिद्धि
रितिहरंश्रीवशिष्ठउवाच महाजीवेति यथाजगद्व्यवस्थासिध्यति तथेत्यमहमेवसर्वदासर्वेषुसत्यसंकल्पः स्यामितीच्छा
वदितियावत् निर्विभागं व्यष्टिविभागात्पूर्वंतिष्ठत्यंनिरंतरमित्युत्तरान्वयि २९ इच्छासत्यसंकल्पः आदिपदात्तेनेतरेच्छा
प्रतिरोधः द्वित्वं व्यष्टिविभागः ३० स्वशक्तीनांस्वांशजीवानां अनेनदंडचक्रादिक्रमहोपकरणेनेत्थंभ्रमणादिनाघटादिभवानीति

श्रीरामउवाच॥ एवमेतत्कथंब्रह्मन्नेकजीवेच्छयाखिलाः जगज्जीवानुयुज्यंते महाजीवैकतावशात् २८ श्री
वशिष्ठउवाच॥ महाजीवात्मतद्ब्रह्मसर्वशक्तिमयात्मकं स्थितंतथैच्छमेवेहनिर्विभागंनिरंतरं २९ यदेवेच्छति
तत्तस्यमवत्याशुमहात्मनः पूर्वं तेनेच्छमिच्छादित्ततो द्वित्वमुदेति यत् ३० पश्चाद्द्वित्वविभक्तानांस्वशक्तीनां
प्रकल्पितः अनेनेत्थंहिभवतीत्येवं नक्रियाक्रमः ३१ तंविनानुदयेत्तासांप्रधानेच्छैवरोहति शक्त्याद्यजातया
ब्राह्म्यानियमोयंप्रकल्पितः ३२ अस्याजीवाभिधानायाः शक्त्यापेक्षा फलत्यसौ धानशक्तिनियमान्नुष्ठा
नेनविधानतः ३३ प्रधानशक्तिनियमः सुप्रतिष्ठोभवेद्यदा तत्कलंशक्त्यधीनत्वान्नेहितानांक्वचिद्भवेत् ३४

47

क्रियाक्रमो न संकल्पमात्रादित्यर्थः ३१ ननु तर्हि किमयमन्येषामपि महर्षीणां क्रियाक्रमं विनापि संकल्पादेव कार्यदर्श रामः ४७
नं तत्राह तमिति एवंतं क्रियाक्रमं विना कार्यानुदये नियमे सति यत्क्वचित्तासां महर्ष्यादिव्यष्टिशक्तीनां क्रियाक्रमं वि
नाप्यद्धारोहतीति तत्प्रधानस्य समष्टेरिच्छैवरोहति अस्यायं संकल्पः सिध्यत्विति प्रधानस्यैव तत्रेच्छा कल्प्यत इत्यर्थः
३२ उक्तार्थमेवस्पष्टयति स्याइति असौ फलति ३३ क्रियाक्रमस्यापि फलसिद्धिः प्रधानसंकल्पाधीनैवेत्याह प्रधा
नेतिसुप्रतिष्ठः सम्यक्फलसिद्ध्यनुगुणो यदिभवेत्तदा ईहितानां कायादिचेष्टानामपि फलं भवेदिति संबंधः ३५

१९ कलनःप्रतिभासाः २० कलाःकल्पनाकौशलानि विंदते लभते अनुसंधत्त इति यावत् २१ ततत्संकल्पप्रतिक्रमानुसारिणा चित्तमात्राणां आभासानमनुप्रवेशेनैव निमित्तेन तामेव कलां मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपेण विभक्तां प्रपश्यति यथालतां क्रमेण स्वांकोरकितामथ संप्रफुल्लितां च पश्यति तद्वत् २२ दर्शनप्रकारमेव विषयप्रयंनेन विशदयमेतु निर्विक्षेपस्वरूपमात्रावस्थिवेदने नियोजयति विषयीकरोतीति यावत् २३ तथाप्रकचनंचास्या

नजीवोस्तिनजीवानांराशयःसंतिराघव नचैकःपर्वतप्रख्योजीवपिंडोस्तिकश्चन १९ जीवशब्दार्थकलनाःसमस्तकलनान्विताः नेहकाश्चनसंतीतिनिश्चयोस्तुतवाचलः २० शुद्धचिन्मात्रममलंब्रह्मास्तीहहि सर्वगंतद्यथासर्वशक्तित्वादिदंदत्तेयाःस्वयंकलाः २१ चिन्मात्रात्तुक्रमेणैव संप्रफुल्ललतामिव ननुमूर्त्तामम्मूर्त्तांवातामिवाशुप्रपश्यति २२ जीवोबुद्धिःक्रियास्पंदोमनोद्वित्वैक्यमित्यपि स्वसत्तांप्रकाच[illegible]तीतांनियोजयतिवेदने २३ साबुद्धेवमवसेवंभवेद्बुद्धैवबोधतः अबोधःप्रेक्षयायातिनाशंनतुप्रबुध्यते २४ यथांधकारोदीपेनप्रेक्ष्यमाणःप्र[illegible]णश्यति नचास्याज्ञायतेतत्त्वमबोधस्यैवमेवहि २५ एवंब्रह्मैवजीवात्मानिर्विभागोनिरंतरः सर्वशक्तिरनाद्यंतोमहाचित्सारस्रूपवान् २६ सर्वनिरुद्धतयालस्यनकश्चिद्भेदकल्पना विद्यतेयाहिक[illegible]लनासातदेवानुभूतितः २७

विषयेवतद्गमेतुनिर्विक्षेपस्वरूपमात्रावस्थितिरित्याहसेति अबुद्धाअज्ञानात्कृत्वैवंउक्तरूपाभवतिप्रेक्षयात्मप्रबोधेनप्रबोधएवदुर्लभइत्याहनात्विति २४ निवर्तितस्याबोधस्यतर्हि किमात्मनापरिशेषः नतावद्बोधात्मनातस्यतदकारणत्वाद्विरोधाच्च नाप्यन्यात्मनान्यपरिशेषादित्याशंक्याह यथेति २५ उपपादितमुपसंहरतिएवमिति चिदेवसारोग्रवाध्यांशस्तेनैवपरमार्थरूपेणरूपवान् २६ सर्वतोप्यनारुद्धतयाअपरिछिन्नतयाविषयभेदापगमेतत्कलनभेदोपिवनष्टेदवनातयभेदइवागतइतिब्रह्ममात्रपरिशेषइत्याह विद्यतइति २७

वा० वहिर्वहिःस्थो त्योलकमेपरंपरायांजगद्रूपा डेतेयस्य तथाविधमहंताएं ४४ तथाचचिच्चमत्कृतेरेवजगदितिना
टी० मकरएंनजगत्पृथगस्तीतिफलितमित्याह चमत्कारेति ४५ चिदधीनमहंकारकल्पनंतदधीनंतन्मात्रादिजग
उ० त्कल्पनमितिस्थितेपदधीनमन्यकल्पनंतदेवपरिशिष्टमित्याह चितइति ४६ सदसतीःसमान्ततयोःकल्पनयो
४८ र्मध्येवं चाहंचेतिनपरिछेदकल्पनेवतुसत्यस्यजात लागेकृतेशेष ःस्वतरावविकल्पकाभावान्सन्मात्ररूपः
संपद्यतेइत्याह जीवेति भावप्रधानो निर्देशःजीवभावंप्रतिहेतुर्निमि त्तंवासनाकर्मादि आदिपदादुपादानपरिग्रहः
भवत्यर्थःसत्तातदात्मकः ४७ ज्ञानेन दृश्यतत्संवलितसत्तापायेपूर्सिद्धाधिनसत्तायथास्थितैवोदितामेघापायेनिर्म

आत्मन्यात्मानेवास्यास्यस्फुरतिवारिवत् जदं दंतमहंतारगुंतदेषासंप्रपश्यति ४४ च मत्कारकरीचाक
यच्चमत्कुरुतेचितिः स्वयंस्वात्मनितस्यैवजगन्नामकृतंततः ४५ चितश्चैसमहंकारःसैवराघवकल्प
ना तन्मात्रादिचिदेवातोद्विलेकलेकसंस्थितेः ४६ जीवहेलादिसं लागेलंचाहंचेतिसंसज शेषःसद
सतोर्मध्येभवत्स र्वात्मकोभवेत् ४७ चितायथादौकलितास्वसंतासातथोदिता अभिन्नादृश्यतेव्योम्नः
सत्तासतेनविद्महे ४८ विश्वंखंजगदीहास्वंखमस्ति विबुधालयः साकारश्चिच्चमत्कारस्तपलान्ना
न्यदस्तिहि ४९ योयद्विलासस्तस्मात्सनकदाचन भिद्यते अपिसावयवस्तस्मात्केवानवयवेक
या ५० चित्तेर्निर्मलमचेत्यायानिनभ्याविततात्कृतेः यद्रूपंजगतोरूपंतत्तत्स्फुरणरूपिणः ५१

48

एव्योमसत्तावादित्याह चितेति ४८ अनुभा वितंनिष्प्रपंचत्वमनुमानेनापिदृढयतिविश्वमिति ईहास्वोमनश्चे
ष्टारूपंस्वच्छंजगत्स्वंशून्यमेवतथाविबुधानामिंद्रि यवदधिष्ठातदेवानामालयःसाकारःस्थूलश्चविश्ववि रामः ४८
श्वविराड्रूपइतिद्विविधमपिविश्वखंशून्यमेवास्तिचिच्चत्कारस्तपला दित्यर्थः ४९ तत्रव्याप्त्यादि सिद्धयेउदाह
रणंदिदर्शयतियोयदितिसावयवजलादेःकार्येतरंगादावपितथादृष्टंनिरवयवचितःकार्येकैवकथेत्यर्थः ५०
इत्थंचनामरूपनिष्कृष्टापरिछिन्नाचिद्रूपमेवजगत्सात्विकरूपंकलितमाहचितेरिति ५१

एवं च निष्कर्षे ब्रह्मैव महाजीवः स एव व्यष्टिसमष्टिकोटिद्वयं भवतीति फलितमित्युपसंहरति एवमिति ३५ विस्तारोक्तं
बोधसौकर्याय संक्षिप्य दर्शयति यान्ति चेत्येतिसमम विषमं ब्रह्मरूपं ३६ ब्रह्मभावो जीवानामुपासनेन समष्टिभावप्रा
प्तिक्रमेण वा अत्रैव ज्ञानेन साक्षाद्वा समुदेतीत्याह एवमिति आत्मजीवत्वं प्रागुक्तब्रह्मभावमहाजीवत्वं पर्याप्ता
त्माणं हेमतारसौषधैः पाकक्रमेण वा स्पर्शसंयोगेनाक्रमेण वा भवति तद्वत् ३७ जीवजगद्भावो विमर्शविचम
त्कारमात्रं तन्न वस्त्वंतरमित्याह अत्रेति आंतरे प्रत्यग्रूपे महाकाशे ३८ ३९ कोसौ चिच्चमत्कारस्तमाह चितइ

एवं ब्रह्म महाजीवो विद्यते तादिवर्जितः जीवकोटी महाकोटी भवत्यथ न किंचन ३५ चेत्यसंवेदनाज्जीवो
भवत्यायाति संसृतिं तदसंवेदनाद्रूपं समायाति समं पुनः ३६ एवं कनिष्ठजीवानां ज्येष्ठजीवक्रमाक्रमैः समु
देत्यात्मजीवत्वं ताम्राणामिव हेमता ३७ अत्रांतरे महाकाश इत्थमेष गणोप्यसन् स्थाले व सदिवोदेति चि
च्चमत्कारणात्मकः ३८ स्वयमेव चमत्कारो यः समापद्यते चितः अविच्छिन्नो मदेहादि तदहंभावनं विदुः
३९ चित्तो यस्मान्निदाले हस्तन्मयत्वादनंतकः स एव भुवनाभोग इत्तित स्थां प्रविंदति ४० परिणामवि
कारादिशब्दैः सैव चिदव्यया ताद्रूप्यादभेद्यापि स्वशक्त्यै विबुध्यते ४१ अविच्छिन्नविलासात्मस्वतो
त्यस्वदनं चितः चेत्यस्य च प्रकाशस्य जगदित्येव तत्स्थितं ४२ आकाशादपि सूक्ष्मो मायाशक्तिश्चिं
तनाच्चितः सा स्वभावत एवैतामहंतां परिपश्यति ४३

त्ति जगत्संस्कारसंस्कृतमायाप्रतिफलनेन तादेकरस्येन स्वात्मास्वादश्रीदालेहः तस्यामासश्चितिप्रविंवति स्फुर
ति ४० सा चिदालीढा चित्तवास्तवचिद्रूपाभेदेऽमश्यक्यापि परिणामादिशब्दैर्भिन्नेव विबुध्यते ४१ चितस्तद
धानप्रकाशस्य चेत्यस्य च स्वतः स्वभाविकं पदं विच्छिन्नविलासात्म अविविक्तस्वभावापन्नं स्वदनं तदेव ज
गदिति प्रांतस्थितमित्यर्थः ४२ तत्राप्यहंतादर्शनं पूर्वं तत्कृतात्वं परिच्छिन्नजगद्रूपदर्शनमित्याह आका
शादिति द्वाभ्यां ४३

वा॰ एवंजगज्जीवभेदनिरासे फलितमुपसंहरति शांतेति हि यस्मात्तुच्छतरकार्यकारणादिभावस्वभावंजगत्स्वान्गुक्तीत्या चित्स
टी॰ काशस्यच्छदप्रांतइवतदभिन्नसत्तासस्फूर्तिकं तस्माद्धेतोरन्यन्नविद्यतेइ तिशांताशेषप्रसंगात्मरूपमेवसंपन्नमि
उ॰ त्यर्थः ५८ तत्रसर्वानर्थनिवृत्तिंदर्शयति अच्छेद्यइति ६० एतदपरिज्ञानादेवदेहेत्वादिनोविवाभेदोनास्माकमित्याह विभा
४९ गइत्याह इत्थमिति ६२ चेत्योरसआसक्तिस्तद्रूपजलसेकानुविद्धसंतप्तश्रीकापाशक्तिर्मायाकालादिनामिकास्वमंज
रीतनोति आकाशेप्रथममूर्तेऊर्ध्वदेशेचविशदा ६३ यथाब्रह्मस्वाधीनकल्पनाक्रमैर्जगज्जीवभावंप्राप्तंतथास्वा

शांताशेषविशेषंहि चित्प्रकाशच्छटाजगत् कार्यकारणकादित्वंतस्मादन्यत्रविद्यते ५९ अच्छेद्योहमदा
ह्योहमक्लेद्योशोष्यएवच नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोहमितिस्थितं ६० विवदंतियथात्वत्रविवदं
२ तोयथाभ्रमैः भ्रामयंतोवयंत्वेतेजाताविगतविभ्रमाः ६१ इत्थमूर्तेत्रसंरूढेविकारादिद्दष्यकभवेत् ना
मूर्तेतत्रकचितेचित्त्वेसदसदात्मनि ६२ चित्तरोश्चेत्यरसतःशक्तिकालादिनामिकां तनोत्याकाशविशदां
चिन्मधुश्रीःस्वमंजरी ६३ [illegible] स्वयंविचित्रंस्फुरतिचिदंडकमनाहतं स्वयंविलदाणस्पंदंचिद्वायुरंड
49 जात्मकः ६४ स्वयंविचित्रंकचनंचिद्धारिननिरवातगं स्वयंविचित्रधातुत्वंश्रेष्ठांगमपिनिर्मितं ६५

धानैरेवबोधक्रमैःस्वरूपेवतिष्ठतइत्याहस्वयमि त्यादिसार्द्धचतुर्भिः चित्स्वयमेवानाहतमच्छिन्नं गर्भमिवसत् राम॰
प्रथमाकाशकल्पनेसच्चिद्रत्वांदंडकमंडसदृशंब्रह्मांडरूपंवास्फुरति ततोंडजात्मकोवायुःतच्चनतडागादिनि ४९
खातगंभूसणीसाक्तदयोगात् साचि स्वयंविचित्राःस्वर्णरजतादिधातवोयस्योपधिमांयम्भ्वाविश्रेष्ठानांदेवा
सुरमनुष्याणामंतोंगं देहादिभावमपिनिर्मीणेनप्रार्थितं ६५
[illegible]

वैपरीत्यदर्शनेपि जगद्रचनाविद्रचने वेति फलितमित्याह मन इति ५२ एवं जगत्त्रिन्मयत्वे सति चिद्धर्मत्वैव फलितेत्या
ह चित इति चित्त्रित्वयोरकल्पनस्त्यभानाद्भेदो न वस्तुत इति जगत्कुतः ५३ वर्णितां जगत्त्रिन्मात्रमुक्तिवैचित्र्यैर्दृढंमुपा
दयितुमुपक्रमते चित्तेरित्यादिना चितेरर्थप्रथनशक्तिरेव जीवस्तदुपाधिभूततन्मात्रमात्रं सज्जगदिति वेषेण स्थितेत्य
र्थः ५४ तत्र चित्तादहंकारशक्तिस्फुरणमेव स्पंदनकर्म प्राणसंवलने जीवशब्दवाच्यं भविष्यतीत्याह चित्तादिति ५५

मनोबुद्धिरहंकारो भूतानि जरयो दिशः इतियायास्तद्रचना त्रितस्तत्वाज्जगत्स्थितेः ५२ चितश्चित्वं
जगद्भिद्भिन्ना जगच्चित्वमस्ति हि अजगत्वाद् चिच्चित्स्याभ्यानाद्भेदो जगत्कुतः ५३ चित्तेमरीचिवीजस्यनि
जायांतश्च मलकृतिः सान्वैषा जीवतन्मात्रमात्रं जगदिति स्थिता ५४ चित्तात्वशक्तिकचनं यदहंभावनं चि
तः जीवस्पंदनकर्मात्मा भविष्यदभिधोद्यसौ ५५ यच्चिच्चित्वेन कचनं स्वसंपाद्याभिधात्मकं स्वविकारैर्व्य
वच्छेद्यं — तेनो न विद्यते ५६ चित्स्पंदरूपिणोरस्ति न भेदः कर्तृकर्मणोः स्पंदमात्रं भवेत्कर्म स एव पुरुषः
स्मृतः ५७ जीवः चितः परिस्पंदः पुंसां चित्तं स एव च मनस्त्विंद्रियरूपं सत्तानानेव गच्छति ५८ ॥ ॥ ॥

तथाभावेपि न चित्स्वभावे भेद इत्याह यदिति यद्यपि चितश्चित्वेन कचनं स्वविकारैरहंतादिभिर्व्यवच्छेद्यं स्वसंपाद्यजीवा
द्यभिधात्मकं संपन्नं तथापि तद्व्यवच्छिन्नरूपमुपाधिमिथ्यात्वान्न विद्यते इति नो भिद्यते नो भिद्यते नैव भेदप्रसक्ति इति २
क्रि २ रित्यर्थः ५६ चित्स्पंदशक्तिभेदादहंकारप्राणोपहितजीवभेदमाशंक्याह चिदिति चित्प्रधानोहंकारः कर्ता स्पंदप्र
धानः प्राणः क्रियान हि स्वक्रियया कर्ता भिद्यते अतः स चित्स्पंदसंवलित एव मुख्यो जीव इत्यर्थः ५७ एवं चित्तं
मन इंद्रियादिभावेपि न जीवभेदः जीवोपाधिमनस एव गोलकभेदेनेंद्रियभावेनावस्थानादित्याह जीव इति ५८ ॥

स्या ना   ह जी   ति

वा॰
टी॰
उ॰ प्र॰
५०

७३ ७४ सर्वत्रश्चिदपृथक्त्वादेव जगतः चिद्धर्मत्वमभिप्रेतमितिस्फुटमाह चित्सत्तैवेति ७५ खेमलत्वं तैल्यमिव प्रतीतमपि नास्थि
तं असदपि भुवनत्रयं इत्युक्तो विधयास्तन्मयत्वेन सदित्यर्थः ७६ जगदत्तात हि विस्तंतरं स्यात्तत्राह अविकल्पेत्येति कल्पि
तानिरूपितसत्तामत्रयोरधिष्ठानातिरेकादर्शनादित्यर्थः सावयवनिरवयवयोः कथमपृथक्त्वमिति वदतस्ताकिंकान्
दनुभवापलापिनो धिक्करोति अवयवेति ७७ तत्र युक्तिविरोध माह न विद्यत इति अब्धिभिरूर्म्यादिभिस्तदीश्वरैश्च

जगच्चिदिक्षुमाधुर्यं चिद्वीरस्निग्धता जगत् जगच्चिद्धिमशीतत्वं चिज्ज्वालाज्वलनं जगत् ७३ जगच्चि
त्सर्षपस्नेहो वीचिश्चित्सरितो जगत् जगच्चित्क्षौद्रमाधुर्यं जगच्चित्कनकाङ्गदं ७४ जगच्चित्पुष्पसौगन्ध्यं
चित्फलताग्रफलं जगत् चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चिद्वपुः ७५ अत्र भेदविकारादि न खेमलमिवास्थि
तं इ तीदं सन्मयत्वेन सदसद्भुवनत्रयं ७६ अविकल्पतदात्मत्वात्सत्तासत्तैकतैव च अवयवावयविना
शब्दार्थौ शशशृङ्गवत् ७७ अनुभूत्यपलापाय कल्पितौ येऽङ्गिगस्तुता न न विद्यते जगद्यत्र साब्धयम्बु
वीन दीश्वरं ७८ चिदेकत्वात्प्रसंगः स्यात्कस्तत्रेतरविभ्रमः शिलाहृदयपीनापि स्वाकाशे विशदेव चित्
७९ धत्तेंतरखिलं शांतं सन्निवेशं यथा शिला यथार्दनिकराकाशेत्वयमाकाशजो मलः ८०

सहितं जगत् ७८ प्रसज्यत इति प्रसंगः कर्मणि घञं तत्र इतरस्यावयवादेर्विभ्रमः कः प्रसक्तः स्यादित्यर्थः विशदा स्वच्छा
७९ शांतं मिथ्यात्वादसदेवाखिलं यथा स्फटिकशिलाप्रतिबिंबनगरसन्निवेशं धत्ते तद्वत् कुतोऽखिलस्य शांतत्वं तत्राह
पदार्थेति स सर्व पदार्थाधिष्ठाने चिदाकाशजो मलो वाय्वादिः सावयवप्रपंचः तत्र भूताकाशे प्रसंगस्वभावे यदि
तत्कार्यश्लेषा न संति तदा चिदाकाशे सत्ताद्याः श्लेषाः सुतरां न संतीत्यर्थः ८०

50

रामः
५०

जगदाप्यायकचंद्रात्मनापिस्वयमेवाभूदित्याह स्वायमिति मौमौषधिरत्नभेदानामपिचंद्राधीनत्वात्स्वविचित्रेत्युक्तं अत्र
तेजःसर्गः प्राक्क्रमादर्यक्रमोवृत्तीयानितिप्रागुक्तवायुसर्गानंतरं बोध्यः स्वचिदंडकमित्यादिसमस्तसर्वत्रकाशकं वबोध्यं ६६
स्वज्ञानादेववाह्येदृश्ये ऽस्तंगतेसतिउदिताग्राविर्भूतसूक्ष्माभवन्त्रवतिष्ठतइतिशेषः ज डेषुस्थावरादिषु ६७ उक्तमे
वार्थंसंक्षिप्याहार्द्धेन स्वविचारेस्पंदस्वभावप्राणाद्यात्मव . कल्पनेस्पंदिसंसार्येवभवतिस्वविच्चाविर्भूतचित्ता त्वचि

स्वविचित्ररसोल्लासा चिद्रूपोऽस्त्यासतत्तोदिता स्वचिदेवप्रकटश्चिदालोकोमहात्मकः ६६ स्वयमस्तंगते
वाह्येस्वज्ञानादुदिता चितिः स्वयंजडेषुजाड्येनपदंसौषुप्तमागता ६७ स्वयंस्पंदितयास्पंदि चित्ताच्चितिम
हानभः चित्प्रकाशप्रकाशोहिजगदस्तिचनास्तिच ६८ चिदाकाशैकशून्यत्वंजगदस्तिचनास्तिच चि
दालोकमहारूपंजगदस्तिचनास्तिच ६९ चिन्मारुतपरिस्पंदोजगदस्तिचनास्तिच चिद्घनध्वांतरूपत्
वंजगदस्तिचनास्तिच ७० चिदर्कालोकदिवसोजगदस्तिचनास्तिच चित्तकज्जलरजस्तैलपरमाणुर्जग
त्क्रमः ७१ चिदग्न्यौष्ण्यंजगल्लेखाजगच्चिच्चंद्रशुक्लता जगच्चिच्छैलजठरंचिज्जलद्रवताजगत् ७२

तावत्स्वभावेवतिष्ठतइत्यर्थः तदवस्थस्यकिंजगदस्तिउतनास्तिसत्वेसंसारापत्तिरसत्वेत्वसत्वातिप्रसंगइत्याशं
क्यसर्वदाजगतो ऽब्रह्मसत्तयासत्वमेवस्वसत्तयात्वसत्वमेवेत्याह चित्प्रकाशइत्याद्यर्द्धषट्केनसर्वत्रचित्ततोप
जीवित्वप्रदर्शनायप्रकाशादिभावरूपित्वतद्धर्मतोक्तिः प्रकाशस्यतेजसःप्रकाशोभास्वररूपं ६८ ६९ ७०
तैलदाहेकज्जलस्येवजगदाधेचिदवशेषात्कज्जलत्वोक्तिर्नकार्यत्वाभिप्रायेण ७२

 शश्वद्दृष्टांतयुक्तो यो ह्येवमुक्तार्थमनुभावयन्विस्तरस्तं मंडपाख्यानमत्रोपक्रमते मुनिः जगच्चिदाकाशमेवेति प्रतिज्ञा कथं
 तर्हि दृश्यं भाति तत्राह यथेति यथा विमले व्योम्नि भ्रांत्या मुक्तानां संघो मौक्तिकं भाति तद्वत् चिद्गगने स्वात्मैव यथा ज
 गत्तथा दृष्टांतः स्फुटतामिति शेषः १ न चोलकर्तेति तदुक्तं चैतन्यांतराप्रसिद्धेर्निर्विकारासंगस्य कर्तृत्वासंभवा
च्चेति भावः २ दृष्टपवि दोजगत्स्वरूपा ३ जगदितिमहत्त्वेन मटैरवगतमपि विविद्दृष्ट्या वस्तुतो जालसूर्यमरीच्याण्डका
दप्यतिफलिवत्याह जालेति सूर्यभायाः यो जालछिद्रप्रयुक्तो दंडमुसलाद्याकारस्तदंतर्गतानि रजांसि प्रविशद्वाद
स्त

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ जगदाकाशमेवेदं यथा हि व्योम्नि मौक्तिकं विमले भाति स्वात्मैव जगच्चिद्गगनं यथा १
अनुत्कीर्णैव भातीव त्रिजगच्छालभंजिका चित्स्तंभे नैव सोत्कीर्णा न चोत्कर्तात्र विद्यते २ समुद्रे तज्ज
लस्पंदाः स्वभावादच्युता अपि वीचिवेगा भवंतीव पुरो दृष्टविदस्तथा ३ जालांतर्गतसूर्याभा जाला
 काररजांस्यपि जगद्भानं प्रतिस्थूलान्यण्डप्रतियथाचलाः ४ जगद्भानं न भातीदं ब्रह्मणो व्यति
रेकतः जालसूर्यांशुजालं लमतिरेकानुभूतिदं ५ अनुभूतान्यपीमानि जाग्रति व्योमरूपिणि दृष्ट्यादी
51 नि न संत्येव स्वप्नसंकल्पयोरिव ६ पिंडग्रहो जगत्यस्मिन् विज्ञानाकाशरूपिणि मह नद्यां जलमिव न
संभवति कुत्रचित् ७

न्येषां स्थूलतमत्वं किं वाच्यमित्याशयः अथवा जगदवभासकसाक्षिचित्प्रकाशस्य सूर्यालोकादिप्रकाशांत रामः
दंतर्गतपरमाण्वादिस्थौल्यप्रतिसूक्ष्मत्वमित्याह जालेति ४ तदेवोपपादयितुं मरीचितद्दण्डवैधर्म्यं चित्त ५१
दर्शयति जगदिति ५ व्यतिरेकतो न भाती त्युक्तेरनुभवविरोधं परिहरति अनुभूतान्यपीति ६ अनेकादि
नावस्थाभिन्नस्य कथं स्वप्नसंकल्पसाम्यं तत्राह पिंडेति पिंडग्रहो मूर्तत्वास्वीकारः ७

तर्हि चित्पसतो जगत्सन्निवेशस्य कथं भानं तत्राह पल्लवेति यथा पल्लवं शिरारेखासन्निवेशं पल्लवात्पृथगनिरूढत्वाद सदेवत
दन्यात्मकतया स्थितं धत्ते चिदपि तथा जगदित्यर्थः ८१ नि विकाराकाशोपादानकत्वाज्जगद्विकारस्य मिथ्यात्वमुक्तं सं
प्रति मिथ्याविकल्पसहस्रात्मकचित्त त्वमष्ट्यात्मकहिरण्यगर्भनिदा नकत्वादपि जगतो मिथ्यात्वमित्याह समस्तेति ८२
चित्तकार्यमानोरथिकविकल्पानामसत्वादेव चित्तमकारणं मतं देवपितामह इत्यर्थः चेत्यासत्वे चितोप्यसत्वं तस्या

सत्तासत्तात्मतात्वत्तामत्ताश्लेषाधसंततिते पल्लवांतरलेखौघसन्निवेशवदाततं ८१ अन्यानन्यात्मकं चित्तं २
मिदं धत्ते तांश्चेत्स्वभावतः समस्तकारणौघानां कारणादिः पितामहः ८२ स्वभावतो कारणं च चिडनुभू
ततः न चासत्वमचेत्यायाश्रितो वाचापि सिध्यति ८३ यदस्ति तदुदेतीति दृष्टं बीजादिवांकुरः गगनद्व
सु रूपभेदमस्ति त्रिभुवनमंगमहाचितो तस्याः परमपदमयं समस्तदृश्यं त्विदमिति निश्चित्य वानभवा
नुभूते ८४ इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधये स्तमिनो जगाम स्नातुं सभा कृतन
मस्करणं जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ८५ दिनं तृतीयं ३ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे ब्रह्म
प्रतिपादनं चतुर्दशः सर्गः १४ ॥

स्तदव्यभिचारदर्शनादिति वाचापि चितो ऽसत्वं न सिध्यति हि यस्माच्चिदनुभूतिततः सिद्धानुभवविरुद्धवचनवाचः
प्रामाण्यमित्यर्थः ८३ यदि जगत्स्वतः सत्स्यात्तदा ज्ञानादुपायसहस्रैरप्यनुच्छेद्यमेव स्यात्सत्वं त्वात्यंतिकोच्छेदा
संभवेन पुनराविर्भाववर्जनाद निर्मोक्षप्रसंगः स्यादित्याशयेनाह यदिति यदि दृश्यस्य सत्तायां महानाग्रहस्तर्हि
अनुभवेन भेदं निरस्य परमपदात्मकचिन्मयत्वेन तत्सत्तैव साक्षीकार्येत्याह गगनइति ८५ इतिश्रीवाशिष्ठ
इति तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुर्दशः सर्गः १४ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्तरीत्या महाकाशे मायाकाशे स्थितं जगद् भित्तिमलिनावरणं चिदाकाशमेव परिछिन्नजगद् भेदे चितोपि तावन्मा
त्रतां वारयति तद्धास्येति तद्देशास्य चिल्लदेशस्याणुमात्रस्याल्पतरस्यापि अल्पांतःकरणवृत्तितद्वासनापरिछिन्ना
णुतमचिप्रदेशेपि सर्वजिगत्परिछेदभावेन तदंतर्भावस्य जगतस्तदपेक्षया मरकलेदूरनिरस्ताब्रह्मचैतन्यस्य तावन्मा
त्रतेति भावः २५ कथं व्योमवच्छून्यप्राय चित्तवृत्तितद्वासनांतर्मूर्त्तविपुलतमजगदवस्थितिस्तत्राह आकाशेति
पिंडग्रहो मूर्त्तिस्वीकारः तत्रानुभवारोहाय दृष्टांतमाह संकल्पेति २६ उक्तेर्थे रामस्य संदेहव्यामोहानवधारणानि

जगदेवं महाकाशे चिदाकाशमभित्तिमत् तद्देशस्याणुमात्रस्य लीलायामसरकं २५ आकाशरूप
मेवाच्छं पिंडग्रहविवर्जितं व्योम्नि व्योममयं चित्रं संकल्पपुरवत्स्थितं २६ अत्रेदं मंडपाख्यानं शृणु श्र
वणभूषणं निःसंदेहो यथैवार्थो श्रित्वे विश्रांतिमेष्यति २७ श्रीरामउवाच ॥ संक्षेपेणैव हृदये ब्रह्मन्समा
सेन वद प्रभो मंडपाख्यानमखिलं येन बोधो विवर्धते २८ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ अभूदस्मिन्महीपीठे
कुलपद्मो विकाशवान् पद्मो नाम नृपः श्रीमान्बहुपुत्रो विवेकवान् २९ मर्यादापालनांभोधिर्द्वि
षतिमितिरभास्करः कांताकुमुदिनीचंद्रो दोषतृणहुताशनः ३० मेरुर्विबुधवृंदानां यशश्चंद्रोऽभ
वार्णवे सरः सद्गुणहंतानां कमलाम लभास्करः ३१

लिंगैरुपलक्ष्या श्रीवशिष्ठस्तदपनोदाय तदुपपत्तिसहस्रकथानुरंजनान्वितं विस्तृतं मंडपाख्यानं श्रावयिष्यन्
प्रतिजानीते अत्रेति २७ समासेनानुपयुक्तार्थसंक्षेपे णपूर्वतर प्रतिज्ञायामिवोक्तिविलंबमाशंक्याह आधि
ष्वति २८ कुलस्य वंशस्य पद्म इव यशःसौरभ्यहेलवालसन्नः २९ वर्णाश्रममर्यादावेलाब्धीप मर्यादाच ३० विबु
धा विद्वांसो देवाश्च तद्वृंदानां कमलाः संपदस्तल्लक्षणकमलानां भास्करः ३१

52

८ जगतां दृश्यश्रीर्दृशि साद्दि चैतन्यएवैं कतः स्वप्नमारोप्य केन च सारासारविवेचकबुद्धिलक्षणेन तुलामध्यकंटकत्र देशेन तुलिता साम्येनावधारिता चेत्सैव जागरे स्वप्न इव कलनोन्मुक्तासती व्योम शून्यं ब्रह्मैव वा जृंभते प्रथते ९ तथा च अविवेकदृशैव ब्रह्मादिशब्दार्थो जगच्छब्दार्थभेदो नातत्त्वज्ञदृशेत्याह वर्जयित्वेति १० कथं तर्हि तत्त्वज्ञदृशा जगत्प्रतीति तत्साद्दिदर्शनमित्युक्ते शून्यात्मकनभः प्रतीतदालोकस्य प्रकाश त्वदर्शनमिवेत्याह इदमिति साद्दि

जगत्त्वपि जडग्राहैः स्मितं संकल्पनगरोपमे मनोसरिद्धिवाभाति दृश्यता भ्रांतिरूपिणी ८ स्वप्नादृश्येव जगतां तुल्यां देशेन केन च तुलिता कलनोन्मुक्ता दृश्यश्रीर्व्योम्नि जृंभते ९ वर्जयित्वाज्ञविज्ञातजगच्छब्दार्थभाजनं जगत्त्वहंत्वशब्दानामर्थे नास्त्येव भिन्नता १० इदं त्वचेत्यचिन्मात्रं भानोर्भानं नभः प्रति तथास्वच्छमांयथामेघं प्रति संकल्पवारिदः ११ यथा स्वप्नपुरं स्वच्छं जाग्रत्पुरवरं प्रति तथा जगदिदं स्वच्छं संकल्पितजगत्प्रति १२ तस्माद्दचेत्यचिद्रूपं जगद्व्योमैव केवलं शून्यौ व्योमजगच्छब्दौ पर्यायौ विद्धि चिन्मयौ १३ तस्मान्न किंचिदुत्पन्नं जगदादीह दृश्यकं अनाख्यमनभिव्यक्तं यथास्थितमवस्थितम् १४

चैतन्यं प्रति जगद्दर्शनं तर्हि किंरूपं तत्राप्याह तथेति ११ कथमसंतमलिनस्य दृश्यस्य स्वच्छत्वमचिन्मात्रत्वेत्याशंक्य प्रातीतिकालिकैव बाह्यमानसदृश्ययोर्मलिनता रोभावकाले तु परस्परापेक्षया स्वच्छत्वमतैव परिशिष्यत इत्याह यथेति जगत जाग्रत्प्रपंचः सांकल्पिकग्रहणं स्वप्नस्याप्युपलक्षणं १२ उपसंहरति तस्मादित्यादिना शून्यौ शून्यार्थावर्थशून्यौ वा १३ १४

वा०
टी०
उ०
५२

अत्र वृत्तिः कामभोगेभ्योऽप्यधोद्दः स्वान्तसानना देवैरप्यनन्यया कर्तुं मशक्येत्यत्र कीदृते अनन्यदपितापतिरिति प्रेमरसस्य कृत्रिम
त्वे हेतुः १ उद्यानेष्वित्यादीनां रेमेऽत्र त्यन्नेवान्वयः २ संतानकाः कल्पवृक्षविशेषाः स्वप्रभावादिंदुप्रसादा हन्प्राप्रासेषां त
लेषु ३ ४ ५ तरतां प्लवमानीनां तारशीकरणं मासारोधारासंयातः ६ देवर्षिमुनिगेहेषु सह यात्रा सूपरमणं कुसु

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ भूतलाप्सरसा हैमनन्यदपिता पतिः अकृत्रिमप्रेमरसं सरेमे कांतया तया १ उद्यानेवनगु
ल्मेषु तमालगहनेषु च पुष्पमंडपरम्ये षु लतावलयसद्मसु २ पुष्पांतः पुरशय्यासु पुष्पसंभारवीथिषु व
संतोद्यानदोलासु क्रीडापुष्करिणीषु च ३ चंदनकुसुमशैलेषु संतानकतलेषु च कदंबनीपगेहेषु पारिभद्रद्रुदरेषु
च ४ विकसत्कुंदमंदारसमकरंदसुगंधिषु वसंतवनजालेषु कूजत्कोकिलपक्षिषु ५ नानारत्नतृणोनां चस्थ
लेषु मृदुदीप्तिषु निर्झरेषु तरत्तारशीकरासारवर्षिषु ६ शैलिनां मणिमाणिक्यशिलानां फलकेषु च देवर्षि
मुनिगेहेषु हरपुण्याश्रमेषु च ७ कुमुद्वतीषु फुल्लासु स्मेरासु नलिनीषु च वनस्थलीषु फुल्लासु फुल्लासु कदलीषु च ८ सुर
तैः सुरतासक्तैः सुंदरैः सुंदरेहितैः उहितैः वेणुलान्योन्य घनप्रेमरसाधिकैः ९ प्रहेलिकाभिराख्यानैस्तथा चौरसुलिपिभिः प्रश्न
यदेवज्ञस्ते लयागत्वचतुर्थकैः १० नाटिकाख्यायिकाभिश्च श्लोकैर्बिंदुमतिक्रमैः देशकालविभागैश्च नगरग्राम
मचेष्टितैः ११ स्रग्दामममालावलितैर्नानाभरणयोजनैः लीलाविलोलचलनैर्विचित्ररसभोजनैः १२ ॥

वृत्तीषु निशिनलिनीषु दिवा ८ सुरमहैः सुरतैः सुंदरीणां विषयेणामोहितैरस्मितैः ईहितैर्विलासचेष्टितैः ९ प्रहेलिकाः
लौकिकपरिहासकथाः आख्यानानि पौराणिकानि अक्षरमुष्टयादयो गूढविशेषाः १० नाटकस्यार्थः प्रबंधानादिकाः श्लोकेणमात्रा
स्वायिका अनिबंधकथा अपि काः बिंदुर्बिंदुमतिभिः क्रमंतेऽत्र व गम्यंत इति बिंदुमतीकर्मेऽर्थनाशयश्लोकैः नगरग्रामचेष्टिते

राम: ५२
[illegible]
५२

संग्रामे वीरुत्त्राया त्वां परेषां यवनचूव प्रकंप्यत्तमापिता अतएवमानोर्जितन्मनोलक्षणोमातंगानांकेसरी शत्रूनानभंगेन नमापितान्
हंते सोशायः दर्पितः प्रियः २२ तस्यं दृशनुजे त्वमासुराशीति मधुवंसंतः २३ सर्वोसाध्यधरणहृदादिसाधनोद्योगः साहसंदुस्के
प्राविषवल्ली नामनलउद्दाहकः कुसायांकृत २४ वलिताविप्तिताकमललक्ष्मीः २५ सर्वास्वनुरक्तिषु भर्त्सेवाप्र कारेषु

संग्रामवीरुत्त्यवनोमनोमातंगकेसरी समस्तविद्यादर्पितः सर्वाश्चर्यगुणाकरः २२ सुरारिसागरक्षोभविलस
न्मंदराचलः विलासपुष्पोद्यमधुः सौभाग्यकुसुमायुधः २३ लीलालतालास्यमहत्साहसोत्साहकेशवः सौजन्य
कैरवशशीदुर्लीलावल्लिकानलः २४ तस्यास्तिशुभगाभार्या लीलानाम विलासिनी वंसंसौभाग्यवलितकमलेवोदि
तावनौ २५ सर्वानुरक्तिललितलीलतामधुरभाषिणी सानंदमंदचलिताह्लितीयंहृदयस्मिता २६ अलकालिमनोहा
रिवदनांभोजशालिनी सितांगीकर्णिकागौरीजंगमेवसरोजिनी २७ लतावलासकुंदौद्यभासिनीरसशालिनी
प्रवालहस्तापुष्पाभामधुश्रीरिवदेहिनी २८ अवदाततनुःपूर्णस्पर्शनाल्हादकारिणी शृंगेवगागतादेहवती ६३
हंसविलासिनी २९ तस्यभर्तलपुष्पेषोः सकलाल्हाददायिनः परिचर्याचिरंकंतुमन्यारतिर्वोदिता ३० उद्विग्ने
प्रोद्विग्नामुदितासमालाकुलिते प्रतिबिंबसमाकांतासंक्रुद्धेकेवलंभीता ३१ ॥इतिश्रीउत्पत्तिप्रकरणेमंड
पोपाख्याने राजवर्णनंनाम पंचदशसर्गः १५ ऽऽ ॥ ऽऽ ॥ ऽऽ ॥ ऽऽ ॥ ऽऽ ॥ ऽऽ

सर्वेषांपरिजनानां वाग्नुनुरक्तिवनुकुलाचरणेपुललिता २६ अलकाएवप्रल्लयोभ्रमराःसितांगीनिर्मलांगीकर्णिकेव
कर्णिकयागौरीएवमग्रेपुपमानसाधारणविशेषणेनियाज्यानि २७ रसःप्रेममकरंदस्य २८ अवदाततनुःस्वच्छदेहाः
२९ ३० ३१ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेपंचदशःसर्गः १५ ऽऽ ॥ ऽऽ ॥ ऽऽ ॥

 शुद्धांतसांततः पुरं स्वमंडपैः २८ ज्ञप्तिं चिद्रूपां २९ नाथमकृत्वेति ननु यास्त्री भर्तुरननुज्ञाताऽपवासव्रतं चरेत् आयुष्यं हरते भर्तुर्मृ
 ताऽनरकं मृच्छतीति निंदितमिदं कथं यथाशास्त्रमिति चेत् अव्यक्तं वाऽपरोक्षं वा सदा भर्तुर्हितं चरेत् व्रतोपवासनियमैरुपचारै
 अलौकिके रितिशास्त्रान्निंदाया भर्तुर्हितातिरिक्तस्वकाम्योपवासादिविषयत्वाददोषः ३० सर्वस्मिन्नशास्त्रार्थे अस्त्वेवं यं फा

तस्तु मम भर्तुर्जीवे स्मिन्निजे शुद्धांतमंडपे भर्त्ता विलोकिता नित्यं निवस्यामि यथा सुखं २८ अद्यैवाभीप्सितदर्थं दे
वीं ज्ञप्तिं सरस्वतीं जयोपवासनियमैराराध्य पूजयाम्यहम् २९ इति निश्चित्य सा नाथमनुक्त्वैव वरांगना य
थाशास्त्रं चचारोग्रं तथा नियममास्थिता ३० त्रिरात्रस्य त्रिरात्रस्य पर्यंते कृतपारणा देवद्विजगुरुप्राज्ञवि
द्वत्पूजापरायणा ३१ स्नानदानतपोध्याननित्योद्युक्तशरीरिका सर्वास्तिक्यसदाचारकारिणी क्लेशहा
रिणी ३२ यथाकालं यथोद्योगं यथाशास्त्रं यथाक्रमं तोषयामास भर्त्तारमपरिज्ञातसंस्थितिः ३३ त्रिरा
त्रशतमेवं सा बाला नियमशालिनी अनारतं तपोनिष्ठामतिष्ठत्कष्टचेष्टया ३४ त्रिरात्राणां शतेऽवाप्ते पूजिता
54 प्रतिमानिता लब्धा भगवती गौरी वागीशा समुवाच ताम् ३६ राज्ञ्युवाच ॥ जय जन्मजराज्वालादाहदोषशशिप्र
भे जपहार्दधिकारौघनिर्वाणरविविभ्रमे ३७ अंब मातर्जगन्मातः त्रायस्व कृपणामिमां इदं वरद यं देहि यदहं
प्रार्थये शुभे ३८ एकं तावद्विदेहस्य भर्तुर्जीवो ममांतिके अप्रसादेव हि मायासीन्निजातः पुरमंडपात् ३९ द्वि
तीयं लाभमहो देवि प्रार्थयेऽहं यदा यदा दर्शनाय वरार्पीयित्तदा मे देहि दर्शनं ४० इत्याकर्ण्य जगन्माता तां तदा
स्त्वेवमिति स्वयं उत्क्रांतं ज्ञानमगमत् प्रीत्या योगिरिवार्णवे ४१

लमिति बुद्धिः सर्वास्तिक्यं ३१ अतिष्ठत् अनुष्ठितवती ३४ बाह्योपचारैः पूजिता भावोपचारैः प्रतिमानिता ३५ भावि
भर्तुर्जीवनं ब्रह्मविद्याप्राप्तिभाग्यानुरूपामेव स्तुतिं देव्या राज्ञ्युवाच जयेति ३७ इमामामिति शेषः ३८ यदा यदा वरा
र्थीय दर्शनाय प्रार्थये तदा दर्शनं देहीत्यन्वयः ४१

फुल्लैः पुष्पैर्लताभिर्गुंजाभिर्विदेहस्य गोपनं पिधानं येषु तत्तथाविधैर्नखव्रणैर्नखक्षतैः १३ अनुधावनेनस्पर्शः समालं
भनं तत्प्रधानलीलाभिः १४ नौभिर्यानं जलेषु युग्ममिति हस्तस्यानांदंतानां दमनेन शिक्षितानां मुष्टादीनां च गमाग

आर्द्रकुंकुमकर्पूरतांबूलीदलचर्वणैः फुल्लपुष्पलतागुंजदेहगोपनखव्रणैः १३ समालंभनलीलाभिर्मालाप्र
हरणक्रमैः गृहे कुसुमदोलाभिरन्योन्यंदोलनक्रमैः १४ नौयानयुग्महस्ताश्र दंतोष्ठादिगमागमैः जलके
लिविलासेन परस्परसमुद्रणैः १५ नृत्यगीतकलालास्यतालतांडवमंडनैः संगीतकैः संकथनैर्वीणामुरज
वादनैः १६ उद्यानं पुंसरित्तीरकंदेषु वनवीथिषु अंतःपुरेषु हर्म्येषु कुल्लदोलावदोलनैः १७ सा तथा सुख
संरक्ता तस्य प्राणयिनी प्रिया एकदा चिंतयामास सुभ्रूः संकल्पशालिनी १८ प्राणेभ्योपि प्रियो भर्त्ता ममैव जग
तीपतिः यौवनोल्लासवान् श्रीमान् कथं स्यादजरामरः १९ भर्त्रानेन सहोत्तुंगस्तनी कुसुमसद्मसु कथं स्वैरं चि
रं कांता स्येयुगशतान्यहं २० तथा पतेय त्वमतस्त योजपयमेहितैः रजनीशमुखो राजा यथा स्यादजरामरः २१
ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धान्विद्यावृद्धानहं द्विजान् पृच्छामि तावत्मरणं कथं न स्यान्नृणामिति २२ इत्यानीय यथा
संपूज्य द्विजान्सा पप्रच्छ सानता अमरत्वं कथं विप्रा भवेदिति पुनः पुनः २३ विप्रा ऊचुः ॥ तपोजपयमैर्देवि सम
स्तासिद्धसिद्धयः संप्राप्यंते अमरत्वं तु न कदाचन लभ्यते २४ इत्याकर्ण्य द्विजमुखाच्चिंतयामास सा पुनः इदं स्वप्र
ज्ञयैवाशु भीता प्रियवियोगतः २५ मरणं भर्त्तुरग्रेमेय द्विदैवाद्भविष्यति तत्सर्वदुःखनिर्मुक्ता संस्थास्ये सुख
मात्मनि २६ अथ वर्षसहस्रेण भर्त्तादौ चेन्मरिष्यति तत्करिष्ये यथा येन जीवो गेहात्र यास्यति २७

मैथुनक्रमणपरिवर्तनैः १५ गीतकथालापाः संकथनानि १६ १७ १८ १९ २० यमैहितैर्नियमानुष्ठानैः २१ २२ इति चिं
तयामासेति सर्वत्र मेनान्वयः अमरत्वं भर्त्तुः स्वस्य चेति शेषः २३ स्वप्रज्ञैवइदं वक्ष्यमाणं चिंतयामास २५ २६ आत्मनि स
र्वदुःखनिर्मुक्ता परलोके एतज्ज्ञानास्मारणाभावेन भर्त्तृवियोगदुःखाप्रसक्तेरिति भावः २७

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां न यथाप्राक्तनसर्गयोः मनोमात्रविलास त्वात्तल्यत्वमिह बोध्यते अशरीरिणैव वास्तु नवरप्रदानाभ्या मनुकंपमाना श्रीसरस्वत्युवाच शावीभूतमिति पुष्प पुंजकं पुष्पराशौ १ नोइति निषेधार्थो निपातः पूर्ववयी २ प्राक्तनव रस्यासत्ता शंकां वारयति एतदीय इति ३ यथा यथः शोभाः फुल्यंती पद्मिनी यथोभिरागे तात्वा स्यते तद्वत् ४ सुधांतो वरोधः ६ शुद्धध्यानसहितमहाधिया आदत्तवागते ला ह्लादयामास त्युत्प्रेक्षा अर्त्ति ह्रीसेतद पवादेन शाछ्ठसा हेलादि

तिं२ **श्रीसरस्वत्युवाच॥** शावीभूतमिमं वत्से भर्तारं पुष्पपुंजके आच्छाद्यस्यापयैनं त्वं पुनर्भर्तारमेष्यसि १ पुष्पा णिम्लानि मेष्यंते नानचैष विनंक्ष्यति भूयश्चैतव भर्तायं मचिरेणैक रिष्यति २ एतदीयश्च जीवोसावाकाशद त्तव ननिर्गमिष्यति द्विप्रमितो ततः पुरमंडपात् ३ षट्पदश्रेणिनयनासमाकर्ण्येति वंधुभिः सा समाश्वासि ता गत्पयोभिरिव पद्मिनी ४ पतिं संस्थाप्य तत्रैव पुष्पप्रकरगोपितं किंचिदाश्वासिता तस्थौ दरिद्रेव निधानि नी ५ तस्मिन्नेव दिने सेषा तस्मिन्कुडांतमंडपे अर्धरात्रे परिजने सर्वस्मिन्निद्रयाहृते ६ ज्ञप्तीं भगवतीं देवीं शु द्धध्यानमहाधिया दुःखादाह्लयपयामास सा सोवाच समुपेत्य तां ७ किं स्मृतास्मि त्वया वत्से धत्से किमिति शो कितां संसारभ्रांतयो भांति मृगतृष्णांबुवन्मुधा ८ **लीलोवाच॥** कममात्र स्थितो भर्ता किं करोत्यथ कीदृशः स मीपं नय मां तस्य नैकाशक्नोमि जीवितुं ९ **श्रीदेव्युवाच॥** चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं द्वा भ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने १० तच्चिदाकाशकोशात्म चिदाकाशैकभावनात् अविद्यमानमप्या शु हृश्यते यानुभूतये ११ रामः ५५

नायुक्ता सासरस्वती ७ तत्रादौ शोकापनयाय तद्धेतूनां मिथ्यात्वमाह संसारेति ८९ इह लोकवत्परलोककल्पनाया अपि चिन्मात्राधिष्ठानकत्वं दर्शयितुं चिदाकाशं विविच्य दर्शयति चित्तेति वासनामयं चित्ताकाशं निरूढं व्यावहारिकं तृतीयकं उभयसंधावुभयशून्यं चिदाकाशं तल्लक्ष्यमिति भावः १० ततत्वस्थमत्रावस्थालादिवस्तु तच्चिदाकाश कोशात्मकमेव अतः स्वप्नगविद्यमानमपि चिदाकाशस्य काग्र्यं चिंतनादाशु दृश्यते एवं हृश्यते अपरं तत्र गत्वा अनुभू

55

४२ पद्मानेमिकटकाःमासामध्यकटकाऋतवोनाभिकटकायस्यात्रिनाभिचक्रमजरमितिश्रुतेः त्रितयानुस्यूतानि दिना
न्यरास्तिर्यगनुप्रोतशंकवःकेशरप्रायायस्यवर्षःसंवत्सरोन्नदंडकोयस्य तादृशं त्रिंशत्कलालमेकोनाभिर्मध्यछिद्रंयस्य
तथाविधेसूर्याद्रिस्पंदमये ४३ रणरणंउत्तिदेहस्येपुत्तरा ह्लभते यस्तुत्तस्ताणेनादितिंगैःप्रसन्नाभायंचेतनं लिंगं
तद्धीन्प्रतर्द्धिः तिरोभावमायंयो ४४ नलिनीपद्मिनी ४५ विषवद्दुष्टेननिःश्वसनेनध्वस्तोविवर्णीकृतसशल्ये
वेणुत्वेन्द्रमरुगीयंयोम्युपमेतिनयथाशब्दयोनरुतंयसशल्येतिमृग्याप्रपिविशेषणं ४६ सद्मश्रीगृहशोभाभूषि

अथसाराजमहिषीपरितुष्टेष्टदेवता श्रुतिगीतेवहरिणीबभूवानंदधारिणी ४२ पद्मामासर्तुकिटकोदि
नारेवर्षदंडकेद्दाणनाभौस्पंदमयेकालचक्रेवहसथ —— ४३ अंतर्द्धिमाज गामास्याःप सुत्तस्वेतनंत
संदृश्यमानमेवाश्रुशुष्कपत्ररसोयथा ४४ रणरणंडितदेहास्मिन्स्फुतेतत्पुरमंडपे निर्जलानलिनीवासौ
परांम्लानिमुपाययौ ४५ विषोष्मश्वसनध्वस्तसकलाधारपल्लवा प्रायसामरणावस्थांसशल्येवमृगी
यथा ४६ प्रापसातमसांधत्वंतस्मिन्मरणमागते दीपज्वालालवेद्दीप्तसद्मश्रीरिवभूषिता ४७ कार्श्यं
मायन्नाणेनासौबालाविरसतांगता यथास्रोतस्विनीस्रोतःक्षयेद्वारविधूसरा ४८ द्विपमाक्रंदिनी
द्विपंप्रमोनाकानवियोगिनी बभूवचक्रवाकीवमानिनीमरणोन्मुखी ४९ अपतत्तामतिमात्रविह्वलांसक्ष
पाकाशभवासरस्वती शफरीहृदशोषविह्वलांप्रथमाकष्टिरिवानुकंपत ५० इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्र
काशेउत्पत्तिप्रकरणेमंडपोपाख्यानेराज्ञीपरिदेवनंनामषोडशःसर्गः १६ ॥ ॥ ॥

ताप्रदीपेनालंकृता ४७ स्रोतसःप्रवाहस्य क्षयेशोषेणविधूसरा ४८ मानिनाप्राग्भर्तृसन्मानवती तत्क्षयान्मरणो
न्मुखी ४९ सकृपाप्राग्बहुजन्मस्वाराधितत्वात्तत्त्वज्ञानदानपर्यवसितकृपावती आकाशभवाअशरीरिणीति
यावत् अनुकंपते अनुकंपाफलंआश्वासनंलंभयते ५० इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेमंडपोपाख्या
नेषोडशःसर्गः १६ ॥

वा० सर्वदेशराजानां तद्दृश्यतां दर्शयति कर्णाटेति क्रियाक्रमो व्यवहारस्तं धीदास्थापनं निर्णीता ग्रहस्तवशकृता: २१ मालवानामीशेन राज्ञा
टी० समाक्रान्ता स्तांगणादेश विशेषा: २२ महेन्द्रपर्वते भवो माहेन्द्र सिंहस्तपस्वी तेनोज्ञासहसलक्षविक्रमादि विचित्रागगनापगाय
उ० यस्मै २३ पश्चिमाब्धितटं स्वालोकितवानिस्माब्धितटालोकोऽइतसेन वर्णीतः असंख्यानाम्भ्रणी वद्वानाकलाभि: कीर्तिभि: २४ तूर्याय वा
५६

कर्णाटनायराचितपूर्वदेशक्रियाक्रमं सुराष्ट्राधिपानिर्णीतसर्वम्लेच्छजरापयं २१ मालदेशसमाक्रान्तसर्वयाम्भ्रांस्त
तेगणं दक्षिणाब्धितटयातलंकाहूनविनोदितं २२ पूर्वाब्धितट माहेन्द्रसिंहोत्कगगनापगं उत्तराब्धितटाया
तहूतवीर्णितग्रघवकं २३ पश्चिमाब्धितटालोकवर्णीनासमयक्रमं असंख्यवद्धभूपालकलाकीर्णविस्ता
जिरं २४ यन्त्रवाटपठद्द्विप्रजितपर्यायनिःस्वनं वंदिकोलाहलोल्लासप्रतिश्रुद्धनकुंजरं २६ गेयवाद्याद्य रामः
तध्यानप्रघनङ्गगनांतरं हयहस्तिरथायाजिरन्तोमितेचघनांवरं २७ पुष्पकर्पूरस्तूपाद्यगंधामोदितपर्वतं ५६
सर्वमंडलसंभाररचितानेकशासनं २८ यशस्कर्पूरजलदसम्भ्रभ्रांवरपर्वतं रोदसीस्तंभमूर्तैकस्यप्रताप
जितार्ककं २९ प्रारंभसंपरोदारकार्यसमग्रमूमिपं नानानगरनिर्माणसौधागस्त्यपञ्जरं ३० यपाता
थमहारंभा सांतानरपतेः सभां व्योमाल्लिकाव्योममयीमिहि केवांवर्णवी ३१

घस्रेसंवंदिलोकाहलोल्लासप्रतिश्रुतः
प्रतिध्वनिकारा: वनकुंजरा यस्य २६ गेयेभ्यो वाद्येभ्यश्चोद्यते ध्वानैः प्रघनङ्गगनमध्यं यस्य २७ पर्वतशब्देन पर्वतं तद्दृशा:
प्रात्यादानुच्यन्ते सर्वेभ्यो मंडलेभ्यः प्राहृतोपापनादिसंभरांनि पूरांतिग्रहं येभ्यस्तेभ्यो रचितानेकाशाशनं २८ स्वयशःकर्पूररा
स्थापमानाजस्त्रदलक्षणाः सम्भ्रभ्रांभ्रवसेव्रतपर्वता यस्य २९ प्रारंभसंपरेषुगुरुतरारंभेषूदारकार्येषु सव्यग्रा भूमिपा:
सामंतापस्यस्यापतपः ३० यपातप्रविवेशाल्ली सा लावासनामात्तरूपलाद्भुमयेव्योमरूपतामिहकानीहारयपटली ३१

तदर्थं चिदाकाशं परिचाययति देशादिति क्रमिकविषयद्वयावभाससंधौ तदुभयशून्यश्चिदाकाशः सुलक्षणइत्यर्थः १२
आतत्त्ववतां प्राप्तिरेव तद्वाचस्थितभर्तृसमीपप्राप्तिस्तत्रैव भर्तृपरलोककल्पनादित्याशयेनाह तास्मिन्निति १३ क
थं तर्हि तत्प्राप्तिस्तत्रोपायमाह असंतेति तत्त्वदर्शनेनाविद्याक्षये द्वैतानुदयएवोत्पन्नाभावसंपत्तिः तत्र नान्यः पंथा
इति श्रुति मोनामि साभिप्रेत्याह नान्येति मम तर्हि कथं स्नानप्राप्तिस्तत्राह मद्वरेणेति १४ लील यावद्भावादिनै प्र१

देशाद्देशांतरप्राप्तौ संविदोमध्यमेवयत् निमिषेण चिदाकाशंतद्विद्धिवरवर्णिनी १२ तस्मिन्निरस्तनि
शेषसंकल्पास्थितिमेषिचेत् सर्वात्मकंपदंतत्त्वंतदाप्राप्नोष्यसंशयः १३ असंताभावसंपत्त्याजगतस्त्व
तदाप्यतेनान्यथा मद्वरेणत्वंतु प्राप्स्यसि सुंदरि १४ **श्रीवसिष्ठउवाच ॥** इत्युक्त्वासाययौदेवी दिव्यमात्मी
यमास्पदं लीलानुलिल्येवासिनिर्विकल्पसमाधिभाक् १५ तत्त्याजनिमेषेण सांतःकारणपंजरं स्वदे
हं स्वमिवोड्डीनासुक्तनीडाविहंगमी १६ ददर्शीस्वस्याभर्तारं तस्मिन्नेवालयांबरे संस्थितंपृथिवीपालमास्था
नेवहुराजाने १७ सिंहासनेसमारूढंजायजीवेति संस्तुतं प्रस्तुतं मंडलानीककार्यमाहतुमादृतं १८ पताका
मंजरीकर्णराजधानीगृहेस्थितं पूर्वद्वारस्थितासंख्यमुनिविप्रर्षिमंडलं १९ दक्षिणद्वारगासंख्यराजराजेशमंडलं प
श्चिमद्वारणासंख्यललनालोकमंडलं २० उत्तरगासंख्यारथहस्त्यश्वसंकुलं एकभृत्यविनिर्णीतदक्षिणापथविग्रहं २१

एकाग्रं १५ लोकपंजरमड्भेशांतः करण सहितं स्थूलदे १

गम्याहं अभिमानत्याग कन्नविविक्तितां नतुमरणएव द्वुहिर्निर्गमनं १६ स्वमत्रचिदाकाशस्तस्यासती ग्रालयांबरे ग्रविमृ
तस्वावासनाकमीनु रूपदेहगेहपदे संस्थितं १७ प्रस्तुतं उपस्थितं कार्यं ग्राहर्तुंसंपादयितुं १८ पताकामंडलव्याप्तायाराजधान्याः प्रधानगृ
हेस्थितं तत्र आरम्भवहु यद्वहुव्रीहयःसर्वे १९ ललनालोकाः स्त्रीजनाः २० एवमत्यवचसा निर्णीतोदक्षिणापथे विग्रहोयुद्धप्रसंगोयेन २१

वा० टी० उ०प्र० ५७

४६ ४७ ऋक्षपंक्तयो नक्षत्रसमूहाः ४८ पूरैः प्रवाहरूपैः संघैः सुरासुरजनस्य ष्टिप्रवाहकालः ४९ ५० अवस्तृपापो हिमं धावल्यं यशो ल्याभ्यां तत्सादृश्येोपपादनाकीर्णकर्पूरेति कुसुमोद्दांतैर्मकरंदैर्मांसलः पुष्ट आमोदः संजातो येषां तारकादिलादितन् ५१ पर्यंतिपास्थानप्रांतेषु ऋष्यमूकः सुग्रीवालयस्तत्रस्थश्री नुग्रहार्यकेस्य विशेषसन्नि

चोरान्सभ्यान्समानेतुं पयुर्याष्टिकपंक्तयः व्यवहारं कलयितुमुर्व्यामर्ककराइव ४६ आस्थानभूमिं

त्याश्रमार्जयामासुरादृताः प्राक्ट्पयोदमालिनं खंशरक्षासराइव ४७ अंगणं प्रतिदीपौघास्तस्थुःपी

ततमोंभसः आश्चर्यदर्शनायेवसंप्राप्ता ऋक्षपंक्तयः ४८ जनताः पूरयामासुः पौरोरजिरभूमिकाः अब्धी

न्प्रलयसंक्षुब्धान्पूर्णासर्गइवांभसा ४९ आजग्मुर्मंत्रि सामंताः स्वंस्वंस्थानमनिंदिताः त्रैलोक्येपुनरुत्स

न्नेलोकपालायथादिशः ५० बभुराकीर्णकर्पूरसांद्रावश्यायशी तलाः उत्फुल्लकुसुमोद्दांतमांसलामोदितानि इवादे

लाः ५१ पर्यंतेषु प्रतीहारास्तस्थुर्धवलवाससः ऋष्यमूकाकृतायार्तमेघमालाद्रिषु ५२ प्रभापीततमःपुं

जाश्चेलुः पुष्पोत्कराभुवि चंडमारुतविध्वस्तास्तारकानिकराइव ५३ आस्थानं पूरयामासुर्महीपाला नुया

यिनः उत्फुल्लकमलाकीर्णं हंसाइव सरोवरं ५४ सिंहासनसमीपस्थे हेमचित्रासनेनवे उपाविशद्यादसौ

लालीलेवस्मरचेतसि ५५ ददर्श तांश्चयान्सर्वान्पूर्वानिव यथास्थितान् गुरुनार्यान्सखीन्सभ्यान्सुहृत्सं राम: ५७

बंधिबांधवान् ५६ सकलमेव हि पूर्ववदेववासासमवलोक्य मुदं परमां ययौ नृपतिराष्ट्रजनं खलु जीवनाभ्यु

दितया वबभौ शशिवच्छ्रिया ५७ इति श्रीवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशे लीलोपाख्याने संदेहराष्ट्रवर्णनं नाम सप्तपंचाशः सर्गः ५७

धानान्तत्तार्थाः ताः अद्रिषु हिमवदादिषु ५२ चंडमारुतोत्र प्रलयमारुतः ५३ स्मरस्यवेत्तसि लीलारतिरिव स्मरवि

कृतचेतसि लीलास्थंगास्वेष्टवधा ५५ आर्यान्मान्यान् ५६ खलु जीव नं निश्चितं जीवनं तदभ्युदितया ५७ इति श्री

वाशिष्टतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तदशः सर्गः ५७ ॥ ॥ ॥ ॥

57

संक ल्पमात्ररचितामित्युभयान्वयि ३२ ३३ स्वानुस्वीयान्भ्रूतासहेतिशेषः ३४ तैःस्वदेशीयैःसमआचारोयेषांतान् ३५ नर्मसचिवान्रहस्यविचारसहायान् ३६ वासनामयेस्वप्नइवनपूर्वसादृश्यनियमइत्याहतथेति ३७ घनेनिविडेदीर्वे

भ्रमंतीतत्रतामग्रेददृशुस्तेनकेच न संकल्पमात्ररचितांपुरुषाःकामिनीमिव ३२ तथातेतांनददृशुःसंचरंती पुरोगतां अ न्यसंकल्परचितामन्येननगरीयथा ३३ आत्तूनानेनताःसर्वान्स्वान्ददर्शसभागतान् भूते वस्तुसंप्राप्तान्नागरान्नगरांतरे ३४ तद्देशांस्तत्समाचारांस्तथातानेव बालकान् ताएववालवनितास्तां स्तानेवमंत्रिणः ३५ तानेवभूमिपालांश्चतांस्तानेवचपंडितान् तानेवनर्मसचिवान्भृत्यांस्तानेवताहशान् ३६ अथान्यानन्यापूर्वांश्च पंडितान्सुहृदस्तथा व्यवहारांस्तथान्यांश्चपौरानन्यांस्तथैवच ३७ मध्यान्ह कालेदिवसेघनदावाकुलादिशः अंतरिक्षंसचंद्रार्कंसांभोदपवनध्वनि ३८ महीरुहनदीशैलपुरपत्तन मंडितं नानानगरविन्यासजंगलग्रामसंकुलं ३९ क्षिस्थवभूपालंप्राक्तन्याजरसोज्झितं प्राक्तनीजन तांसर्वांसमस्तान्ग्रामवासिनः ४० सा तानालोक्यललनाचिंतापरवशाभवत् तस्मिन्नगरवास्तव्याःकिं

क्रो। तेसर्वेस्थिताइति ४१ पुनःज्ञप्तिबोधेनप्राक्तनांतःपुरंगता ददर्शनचददर्शान्यांश्चाद्धरात्रेतथैवतान् ४२ अपसोत्थापयामासनिद्राक्रांतंसखीजनं आह चातीवमेदुःखमास्थानंदीयतामिति ४३ भर्तुसिंहासन स्यास्यपार्श्वेतिष्ठाम्यहंयादि पश्यामिसभ्यसंघातंतत्रजीवामिनान्यथा ४४ सराजपरिवारोथतत्रयेत्युक्ते यथाक्रमं आसीद्विनिद्रःसबाष्पःसर्वःसर्वस्वकर्मणि ४५

रराएथैः ३८ ३९ ४० तस्मिन्वासनानगरे आलोक्यनगरवास्तव्याःप्राक्तननगरस्थाः प्रज्ञप्तिःसरस्वीतत्प्रसादजे नबोधेनतथैवपूर्ववदेवस्थितानितिशेषः ४२ आस्थानंसभायांसन्निधानं ४४ यथाक्रमंयथोचितंसर्वेस्मिन् स्वस्वोचितकर्मणि ४५

अनुकंपास्पद योग्यचित्तस्य विषये इति शेषः स्थितिर्मर्यादा ९ तत्तस्मादिदं पृच्छामि वद ब्रूहि १० संशयवीजोद्घाटनसमा
धानुरूपं तमात्मस्वरूपं प्रथममनुवदति स्वेत्यादि त्रिभिः मनाक् अल्प ११ निःसं धिमान् निःसर्गो चरतापखंडा
र्थमीति यावत् वर्चांसि यस्मिंस्तथाविधः प्रज्ञानज्योति र्घनः अमृत शीतल मृदु कठिनो निःशेषतापोपशमात् शीतलः
निर्मिति निरावरणो निर्भेदो वा सर्वव्यवहारेष्वग्रतः स्फुरन्निति शेषः १२ यत्रात्मादेशे दिक्कालौ तत्तदा असर्वकार्याणि

लीलोवाच ॥ अनुकंपास्पनो देवि भजं दुद्वेगमुत्तमाः त्वयैवं किल सर्गादौ स्थापिता स्थितिरुत्तमाः ९ तदिदं
प्रभुरः प्रह्वा पृच्छामि परमेश्वरि तद्ब्रूहि लब्धतो नूनं सफलो मे स्वनुग्रहः १० अस्मादशोजिगन्त्मानः स्वाद
प्यधिकनिर्मलः यस्य योजनकोटीनां कोट्यो वपवो मनाक् ११ निःसंधितवबोज्योति र्घनो मृदुसुशी
58 तलः अवेद्यचिदितिरव्यातो नाम्नानिर्भित्तिरग्रतः १२ दिक्कालकलनाकाशप्रकाशनियतिक्रमाः यत्र
मे प्रतिविंबंति परां परिणतिं गताः १३ त्रिजगत्प्रतिविंबश्री र्वहिरंतश्च संस्थिता तत्रैवैकृत्रिमा कास्या कासौ वास्या
दकृत्रिमा १४ श्रीरामायनमः १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

करणाउत्पत्तिः उत्पत्तौ नाम आकाशेवकाशप्राप्तिस्तेजो नयनादिभिः प्रकाशः प्रकाशतानां चापेक्षिपास्यते भेदाभिसेवोपपा
दितमीदृशाव्यवहारोपयुक्तमिति निपतिक्रमाः परांदेशकालविस्तीर्णांपरिणतिं कालवैचित्र्यं गताः प्राप्ताः प्रतिविंबवदंतः
स्फुरंति १३ त्रैलोक्यप्रसंजितं प्रस्तुतप्रभृति त्रिजगादितन्नतयो १४ मध्ये कृत्रिमा कल्पनिकी मिथ्येति यावत् १४

समाधिदृष्टसर्गस्य पूर्वसर्गस्य चाधुना दृश्यत्वात्तुल्यमिथ्यात्वे चिन्मात्रस्थितिरुच्यते इत्यमास्थानादिना विनोदयाम्या
श्वासयामीति गिरा तैरभिप्रायसूचकवचोभिर्या न्बोधयित्वा १ बुध्वैव सुप्तस्य छन्नस्य छन्नभर्तुः पार्श्वे उपविश्यतिशेषः
२ तत्र समाधिदृष्टेतर[...] स्यवकाशाच्चत्तिदेशे इहास्मात्पुरे च ३ तथेहापि संस्थिता इत्यस्तु मज्यते ४ मायात्वमेव दृष्टान्तेन

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ इत्थं विनोदयामीदं दुःखदं चित्तमित्यलं बोधयित्वेंगितैर्भूयानास्थानादुत्थिताथसा १
प्रविश्यांतःपुरे भर्तुः पार्श्वे नपुरमंडपो विवेश बुध्यशुत्तस्य चिंतयामास चेतसा २ अहो विचित्रमायेयमेतेऽ
स्मत्पुरमानवाः वहिरंतरवदेशो तत्र वेहव संस्थिता ३ तालीतमालहिंतालमालिता गिरयोप्यमी यथात
त्र तथेहापि चितमायेयमाततः ४ आदर्शेतिर्वहिश्चैव यथा शैलोनुभूयते वहिरंतश्चिदादर्शे तथा सर्गोनु
भूयते ५ तत्र भ्रांतिमयः सर्गः कः स्यात्कः पारमार्थिकः इति पृच्छामि वागीशामभ्यर्च्योक्तसंशये ६ इति
निश्चित्यतां देवीं पूजयामास सा तदा ददर्श च पुरः प्राप्तां कुमारीरूपधारिणीं ७ भद्रासनगतां देवीमु
पविश्य पुरोगता परमार्थमहाशक्तिं लीला पृष्टुमुपस्थिता ८

संभावयति आ[...] दर्श इति ५ नहि दृष्टान्तवदेवान्यतरस्यैव मिथ्यात्वं नद्वयोरपीति संभवनात्संदेहं दर्शयति तत्रेति
वागीशामभ्यर्च्य तदग्रे स्वेनोक्तं संशयमसंशयं यथास्यात्तथा पृ[...]च्छामि ६ उपविस्थिता लीला पुरोगता
भूत्वोपविश्य पृच्छदित्यन्वयः ८

वा० टी० उ० प्र० ५८

उपादानवैचित्र्यात्सहकारिनिमित्तवैचित्र्याच्चपिंडघटयोर्वैचित्र्यमस्तुयत्खलुतत्त्वोपादाननिमित्तकंयथादीपाद्दीपां
तरंनतत्रवैचित्र्यंदृश्यतेप्रकृतसर्गयोस्थितथात्वमेवत्याशयेनदेवीसमाधत्तेसंपद्यतइतिमुख्यमसाधारणंदंडचक्रा
दि २० लब्धर्तृसर्गस्यतुनासाधारणकारणवैचित्र्यांकल्पयितुंशक्यमुभयोर्मायाकर्मवासनामत्रमूलेकत्वावि
शेषादित्याशयेनाहवदेति एतत्सर्गेतिगतिष्टथ्व्यादिषुमध्येतत्लभर्तृसर्गस्यकिंकारणंयेनवैचित्र्यंस्यात्भौतिकेष्वपि
यथाएतभ्दूमंडलतोभूतिरुत्पत्तिर्जातातथातभ्दूमंडलस्तत्रेति नवैषम्यमित्यर्थः २१ अत्रत्यभूम्यादेरेवतत्रसंभू
त्याद्युत्पत्तिरस्त्वितिचेत्तत्राह गतमिति अगतेन तत्रकार्यजननायोगादितिभावः २२ तस्मादत्रत्यसहकारिकर

श्रीदेव्युवाच ॥ संपद्यतेहियत्कार्यंकारणैःसहकारिभिःमुख्यकारणवैचित्र्यंकिंचित्तत्रावलोक्यते २०
वदत्वभ्दर्तृसर्गस्यकिंपृथ्व्यादिषुकारणंतभ्दूमंडलतोभूतिर्जातातत्रवरानने २१ गतंवेदितउड्डीयकुतःसा
दिहभूतलं सहकारिणिकानिवकारणंन्यत्रकारणे २२ कारणनामभावेपियोदेत्तिसहकारिता तत्स्वैका
रणन्नान्यत्सर्वेणसत्नुभूयते २३ लीलोवाच ॥ स्मृतिःसादेविमद्भर्तुस्तथास्फारत्वामागतास्मृतिस्तत्का
रणंवेद्मिसर्गोयमितिनिश्चयः २४ रामचंद्रायनमः

59

णनामभावेपियासामग्रील[illegible]णसहकारितोदेतिकार्यान्यथा[illegible]नुपपत्त्याकल्प्यतेसातत्स्वसर्गकारणात्का राम: ५८
मकर्मवासनाविद्यात्मकादन्यानाप्यासीदसौदीक्षितावतात्तथावनवैलक्षण्यापसिद्धिरित्यर्थः २३ सत्यैतत्सर्गानुभव
जन्यसंस्कारजःप्रसुप्तततकस्मृति[illegible]तुल्पःस्वप्नइवमभ्दर्तृसर्गोस्त्वितिविधातरेणवैधर्म्यलीलाशंकतेस्मृ
तिरिति २४

नन्वदशी जगत्सत्कृत्रिमत्वं नास्ति वेत्सा शयेन शंसयवीजं निरसिष्यंती देवी प्रकृतिमकृत्रिमत्वमिति १५ विपुलस्वे
नप्रमितस्य तदपर्याप्त देशकालपरिच्छेदो मिथ्यात्वव्याप्तोऽपि रिप्रतिविंबादौ दृष्टः सच मतेः प्रपंचाव दृश्यते
नास्ति न्निति वैधर्म्यदर्शिनी लीलोवाच यथेत्यादि द्वाभ्यां वाधेमावयासि १६ अन्योमिथ्याभूतः यतः स्वाव
स्थित्यपर्याप्तस्यापि देशकालव्यवहारादेः पूरकः प्रतिविंवस्य प्रपर्वतादि स्तथा दृष्ट इत्यर्थः १७ मतेसर्गो
निर्हेतुकः सहेतुकोवा नाद्यः अनुत्पत्तिप्रसंगात् द्वितीये कृतिमहेतुको ऽकृतिमहेतुकोवा तदाद्येपि गुलसर्गे

॥श्रीदेव्युवाच॥ अकृत्रिमत्वं सर्गस्य कीदृशं वद सुंदरि कीदृशं कृत्रिमत्वं स्याद्यथा वक्तुमयेतिमे १८ ली
लोवाच ॥०॥ यथाहमिह तिष्ठामि त्वं चेदविस्थिता विके असावकृत्रिमः सर्ग इति देवि शिवे मृडं १९ य
गानुधासमती मोस्थितः सर्गः सकृत्रिमः अहं मन्ये यतः अन्यो देशकालाद्यपूरकः २० ॥श्रीदेव्युवाच॥
हृत्रिमोऽकृत्रिमात्सर्गो नकदाचन जायते नहि कारणतः कार्यं मुदेत्य सदृशं क्वचित् २१ ॥लीलोवाच॥
दृश्यते कारणात्कार्यं सुविलक्षणमंबिके अंवा दातु मशक्तो स्मरद् घटस्त्वज्जत्तदास्पद २२ ॥०॥

ति २

हेतुकोवा तत्रान्त्यस्याप्रसिद्धेराद्यकल्पे परिशेषे कृत्रिमहेतोरस्यापि सर्गस्य कृत्रिमत्वप्रसंगः भिन्नसत्ताकयोर्हि लैफल
भावादर्शनादिति सर्गयोर्वैधर्म्यमित्याशयेन देव्युत्तरमाह कृत्रिम इति १८ उक्तनियमे लीलाव्यभिचारं शंकमाना
ह दृश्यत इति पिंडभूतान्मृत अंबुजलमादाल मत छरि पिल मशक्तात् तज्जो घटस्तत्सावुन आस्पद धारणसम
र्थो दृश्यते तथाच समशक्तिता नियमवन्न सम सत्ता नियमोपि संभवतीति भावः १९

वा०
टी०
उ०प्र०
६०

कोशकाराः स्ववंधनकोशनिर्मातृकृमिविशेषाः घुंघुमेति धन्यमुकरणं ३३ वातमार्गो द्यौः स एव महावंशः मधुविधायां
द्यौरेवेति स्फ्रीनवंश इत्युक्तेः ३४ लोकानां नादीनां भ्वादीनां प्रांतराः क्षुरग्राम एव मंडपांतर्गतभांडोपस्करातिशयाः
३५ तत्र तस्मिन्मंडपे कोणे लोष्टतलयोर्बहुलंपाशवहुलवदविवादितं अल्पो ग्रामो ग्रामकः स एव गर्तकः ३६ गोमले

जीवौघकोशकाराद्यो व्योमोर्ध्वतलकालि[illegible]मा नभो निवाससिद्धौघमशकाहितघुंघुमः ३३ पयोदध
हधूमोग्रजालावलितकोणकः वातमार्गमहावंशस्थितवैमानकीटकः ३४ सुरासुरादिदुर्बाललीलीला
कलकलाकुलः लोकांतरक्षुरग्रामभांडोपस्करनिर्भरः ३५ सरःस्रोतोब्धिसरसीजलोद्गितमहीतलः पाता
लभूतलस्वर्गभागभास्वरकोटरः ३६ तत्र कस्मिंश्चिदेकस्मिन्कोणेध्वंवरकोटरे शैललोष्टतलप्रख्ये कोणि
रिग्रामकगर्तकः ३७ तस्मिन्नदीशैलवनोपगदेसाग्निसदारः सुतवानरोगः गोक्षीरवान्राजभयादिमुक्तः
60 सर्वातिथिर्धर्मपरो द्विजोभूत ३८ इतिश्रीलीलोपाख्याने सकलजगद्भ्रांतिप्रतिपादनं नामाष्टा द
शः सर्गः १८ श्रीदेव्युवाच॥ वित्तवेषवयःकर्मविद्याविभवचेष्टितैः वशिष्टस्यैव सदृशो न तु वाशिष्ट
चेष्टितः १ वशिष्ट इति नाम्नासौ तस्याभूद्दिंदुसुंदरी नाम्नारुंधती भार्या भूमिव्योमन्यरुंधती २ राम०

नैव क्षीरबलत्ताभेयश्चांतरसंपतेरपि योतनाय क्षीरवानित्युक्तिः सर्वेपि वर्णाश्रमातिथयः पूज्याः पोष्याश्रय ६०
स ३८ इतिलीलोपाख्याने सकलजगद्भ्रांतिप्रतिपादनं नामाष्टादशः सर्गः १८॥ राजदर्शनराज्येच्छादृढ
संकल्पतो जनिः पाश्चस्यापि सर्गस्य प्राग्जन्मात्यात्र वर्ण्यते वित्तं दैवं मानुषं च वाशिष्टानि वेष्टितानीक्ष्वाकुवंश
पौरोहित्यरामोपदेशादीनि तद्रहितः १ प्रसिद्धारुंधती स्वर्गव्योमनिद्र्यं भूमिव्योमनीति विशेषः २

तर्हि तज्ज तस्तस्मात्पूर्वदृष्टस्मृतिसंस्कारद्वाराजातस्तेभर्तुः सर्गः स्मृतिराकाशरूपा स्मृतिरिव पुरोवर्त्तिविषयशून्यत्वादाका
शरूपस्तथा अनुभूतःसंस्कारहेतुरनुभवविषयःपूर्वसर्गोपि यथाव्योमैवयतः सोपि तथा तत्पूर्वसर्गे संस्कारजइत्यर्थः २५
उक्तमर्थं विमृश्याभ्युपगतवती लीलादेव्याशयानुरूपमेवाह स्मृतीति २६ लीलोक्तिमनुमोदमाना देव्युवाच एवमिति तस्
र्व्यापात्रसन्सर्गो यस्मिन्स आत्मैव भर्तुस्ते सर्गभावेभाति २७ अस्यापि सर्गस्य पूर्वसर्गगोचरसंस्कारजन्यभ्रांतित्वमभ्युक्ता वै० ४

श्रीदेव्युवाच ॥ स्मृतिराकाशरूपा च यथा तज्जस्तथैव ते भर्तुः सर्गोनुभूतोपि स व्योमैव तथावलो २५ लीलोवाच ॥ स्मृत्याकाशमयः सर्गो यथा भर्तुर्ममोदितः तथैवेममहं मन्ये सर्गं त्वन्निदर्शनं २६ श्रीदेव्युवाच एवमेतदसत्सर्गो भर्तुस्तेभाति भासुरः तथैवाहमिहाभाति पश्याम्येतदहं स्तुते २७ लीलोवाच ॥ यथा पत्युर मूर्त्तोस्मात्सर्गात्सर्गभ्रमात्मकः जातस्तथा कथयमेग्रम्यमानिवृत्तये २८ श्रीदेव्युवाच ॥ प्राक्स्मृतेर्भ्रांतिमात्मा सर्गोयमुदितोयथा स्वप्नभ्रमात्मको भाति तथेदं कथ्यते शृणु २९ अस्ति कश्चिच्चिदाकाशे क्वचित्संसारमंडपः आकाशकाचदलवत्संस्थानाच्छादिताकृतिः ३० मेरुस्तंभस्थलोकेशपुरं श्रीशालभंजिकः चतुर्दशायवर कश्चिज्जगत्त्रिभानुदीपकः ३१ कोणस्थभूतवल्मीकआप्तपर्वतलोष्टकः अन्ने कपुत्रजरद्वप्रजेशब्राह्मणास्पदः ३२

र्थस्योपपादनायमंडपोपाख्यानारंभं प्रतिजानीते प्रागिति २९ तदुपयोगितया संसारं जीर्णमंडपत्वेन रूपयति अस्ती
त्यादिना क्वचिच्चिदाकाशैकदेशे तत्रापि क्वचित्स्वकृतकरणभागे कश्चिदिति पाठे स्पष्ट आकाशरूपं यत्काचखंडवन्नील
मूर्धावयवसंस्थानं तेनाच्छादिताकृतिः ३० लोकपालतत्पुरं श्रीलक्षणाः प्रतिमा यस्मिन् चतुर्दशभुवनरूपा अवर
काअंतः कोष्ठा यस्मिन् त्रिभुवनांतरालं निगर्त्ता यस्मिन् ३१ भूतवल्मीकाः वल्मीकप्रायनगरादिव्याप्ताः पर्वतलोष्टं
आपस्मिन् प्रजेशो ब्रह्मा स एव ब्राह्मणः ३२
जे

चिंतितवानचिंतापूर्वकं संकल्पितवान् १० ११ १२ सुचरित्राचरणशिखणैः पुरंध्यारयंतीतिपुरंध्यस्तासां दिशां चमुखानि कर्पूरमिश्रचंदनेनपशशांकमादिंदूदयेनेवावदातानिसप्रकाशानिकदाकुर्यां १३ एवमिच्छामुपवार्येष्टविषयेसंकल्पमाहइत्थमिति १४

मव
तमालोक्यमहीपालमिदं चिंतितवानसौ अहोनुरम्यानृपतासर्वसौभाग्यभासिता १० पदातिरथहस्त्यश्वपताकाछत्रचामरैः कदाहंस्यांदशदिकुंजपूरकोहंमहीपतिः ११ कदामेवायवःकुंदमकरंदसुगंधयः पास्यंतःपुरःस्त्रीणांसुरतश्रमशीकरान् १२ कर्पूरेणपुरंध्रीणांपूर्णेनयशसादिशां इंदूदयवदातानिकदाकुर्यांमुखान्यहं १३ इत्थंततःप्रभृत्येवविप्रःसंकल्पवानभूत स्वधर्मनिरतोनित्यंयावज्जीवमतंद्रितः १४ हिमाशनिरिवांभोजंजर्जरीकृत्यमादृता जलेजर्जरितेवाथजराद्विजमुपाययौ १५ आसन्नमरणस्याथभार्याश्चापिमुपाययौ तस्यसाप्यतिदुष्प्रापौलितेवग्रीष्मभीतितः १६ मामथाराधितवतीसाततस्त्वमिवांगना अमरत्वंसुदुःप्राप्यंबुध्वेमंसाकरोत्वरं १७ देविस्वमंडपादेवजीवोभर्तुर्भृतस्यमेमायासीदित्यतस्तस्याःसएवांगीकृतोमया १८

हिमालिकाश्रशनिर्वज्रमंभोजमिवसरोजलेजर्जरःसेलशैशिल्पंतद्वत्तेवृचेसर्पः १५ सुष्पतोर्वसिंत्ते १६ स्वमंडपाद्दहिरितिशेषः मायासीदेवेत्यन्वयः अतःप्रार्थनात्सप्रार्थितोऽर्थेगीकृतोदत्तइतियावत् १८

चेतनोजीवस्तत्तया तत्स्वरूपस्थित्या प्रसिद्धारुंधतीवशिष्ठयोस्तावज्ज्ञातयाजीवन्मुक्तत्वात् तयोस्तूत्तरजन्मभाविज्ञानले
न तदानीमज्ञातयावद्धत्वादित्यर्थः ३ ४ सानोःप्रस्थदेशे सरलाः समाःशाड्वला हरिततृणभूमयो यस्मिन् ५ आखेटकंमृ
गया विभित्सया विदारणसंभावनया आशंकायां सन्वक्तव्य इति सन् ६ लतावनं चामरैः पताकाभिश्चाकीर्णं चंद्रां
शुकुर्वाणं तथा खंसितछत्रमंडलैः कृष्यसौगंधकुर्वाणं ऽभयत्र तत्सदृशमिसर्पः ७ अश्वानां पादभिः खुरत्राणैर्लोहैः ख

वित्रवेषवयःकर्मविद्यादिभवचेष्टितैः समैवसाप्पहंधन्यानलचेतनसात्तया ३ अकृत्रिमप्रेमरसाविलासा
लसगामिनी सास्पसंसारसर्वस्वमासीत्कुमुदहासिनी ४ सविप्रस्तस्यशैलस्यसानौसरलशाड्वले कदाचि
दुपतिष्ठन्सन् ददर्शाथोमहीपतिं ५ समग्रपरिवारेण यांतमाखेटकेच्छया महतासैन्यघोषेण मेरोरिव
विभित्सया ६ चामरैःकीर्णचंद्रांशुपताकाभिर्लतावनं कुर्वाणंखंसितच्छत्रमंडलैः कृष्यकुट्टिमं ७ अश्वपादू
त्खनह्माजरेणुपूराक्रांताम्बरं हास्तिकोन्नंभितकरवातादालकगोपितं ८ महाबलकलावर्त्तइवाद्रिगुभूतमंडे
लं कचत्कांचनमाणिक्यहारकेयूरमंडलं ९

नं लांमृदुलात्खननेअनुकूलीभवत्यांद्भूम्यांजातैः रेणुभिः पूरिताकाशा आरोहति हस्ती तिवत्कर्मण्यापानुकूला
चरणविक्षदायाकरुलात्कृत्प्रत्ययः तर्हि किं राजापि रजोभिः कीर्णः नेत्याह हास्तिकेति हस्तिनांसमूहो हास्तिकं
अचित्तहस्तिधेनोष्ठगितिढक् तदुत्थस्तैरुत्तंभितानिरुद्धाः कराः सूर्यरश्मयोवाताश्रयैस्तथाविधैरदालकैः
स्वर्णरजतमुक्तामंडपैर्गोपितं रक्षितं ८ कलकलाः कोलाहलास्तैर्दिग्भ्रमादावर्त्तवद्द्रवंतिदशदिशांमृगादि
भूतमंडलानियस्मात्तं ९

तत्रगिरिग्रामेवासरं वर्त्तते इतिशेषः कंदरशब्देनगुहमंडपोगौरामोच्यते २८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्ति
प्रकरणेएकोनविंशःसर्गः १९ अतिप्राग्जन्मचरितेष्वसंभावनकातरालीलात्र बोध्यतेदेव्याहद्वाभ्यांतेआपय
तिभिःसद्विजोधुभूपत्वमागतःसन्तेभर्त्तासंपन्नः १ शिवस्त्रशिवाचशिवौ २ उक्तांकथामुपसंहरतिसर्गद्वयवृत्
प्राक्तनोपिसर्गोभ्रमएवेत्याहषड्भिः इति तत्रब्रह्माकाशस्यजीवभावभ्रमएवमूलमित्याहभ्रांतीति ३ उत्तरोत्तरभ्रमेषूक्तभ्र

तत्रास्यविप्रस्यगृहाणिसंतिभूःस्थावरादीनथनानिसंति आद्याष्टमंवासरमालभ्यसोजीवोगिरिग्रामक
कंदरस्थः २८ इतिश्रीलीलोपाख्यानेब्राह्मणमरणंनाम [illegible] एकोनविंशःसर्गः १९ ॥श्रीदेव्युवाच॥
सतेभर्त्ताचसंपन्नोद्विजोभूपत्वमागतः यासावरुंधतीनामब्राह्मणीसात्वमंगने १ इहमेवकुरुते राज्यं
तौभवंतौस्थदंपतीचक्रवाकाविवनवौभुवौजातौशिवाविव २ एषतेकथितःसर्वःप्राक्तनःसंसृतिक्रमः
भ्रांतिमात्रकमाकाशमेवंजीवस्वरूपधृक् ३ भ्रमादस्माचिदाकाशेभ्रमोयंप्रतिविंबितः असत्यएवव्यास
सोभवतोभवभिंगदः ४ तस्माद्भ्रांतिमयःकःस्यात्कोवाभ्रांत्युज्झितोभवेत् सर्गोनिरर्गलानर्थबोधना
न्योविजृंभते ५ ॥श्रीवशिष्ठउवाच॥ इत्याकर्ण्यचिरंचारुविस्मयोत्फुल्ललोचना भूलोवाचवचोलीला
लीलालसपदाक्षरं ६ ॥लीलोवाच॥ देविमोस्त्ववचोमिथ्याकथंसंपन्नमीदृशं क्वचित्सविप्रःस्वगृहेक्वे
मेवयमिहस्थिताः ७ रामः ६२

मोहेतुरितिदर्शयतिभ्रमादितिस्वदृष्ट्याग्रसत्यएवधिष्ठानदृष्ट्यासत्योवा ४ एवंचमिथ्यानर्थबोधत्वेनसर्वस
र्गाणांतुल्यत्वमेवेत्याहतस्मादिति ५ असंभावनयाचिरंविस्मयोत्फुल्ललोचनाभूत्ला ६ मिथ्यात्वंतत्रप्रथ
वालवच्चस्त्वमिथ्याइदृशविरुद्धमिदंकथंसंपन्नमित्यर्थः इहास्मिन्विप्रुस्तेदेशे ७

62

पंचत्वं मरणं प्रांतःकरणवासनावच्छिन्नं ब्रह्मजीवाकाशस्तद्भावेन स्थितः १९ नृपः संपन्न इत्युत्तरत्रान्वयः परमश
क्तिमान्दैवमानुषशक्तिविशिष्टः २० तेजएव शक्तिः प्रभावप्रतापशब्दाभ्यां विभज्योक्ते विष्टपान्त्रिविष्टपं भूपाताल
योः पृथग्ग्रहणात् २१ दावाग्नौ पुनःप्ररोहसंभावनापि स्यान्न तु कस्यान्न तु कल्पाग्नौ विषयाएव वायवश्चाप

अथ कालवशाद्विप्रः स पंचत्वमुपाययौ तस्मिन्नेव गृहाकाशे जीवाकाशतया स्थितः १९ संपन्नः प्राक्त
नानल्पसंकल्पवशात्तः स्वयं आकाशवपुरेवैष पतिः परमशक्तिमान् २० प्रभावजितभूपीठः प्रतापाक्रां
तविष्टपः कृपापालितपातालस्त्रिलोकविजयी नृपः २१ कल्पाग्निररिवृंदानां स्त्रीणां मकरकेतनः
मेरुर्विषयवायूनां साध्वब्जनादिवाकरः २२ आदर्शः सर्वशास्त्राणामर्थिनां कल्पपादपः पादपीठं द्विजा
न्मनामेकाधर्मभृतां नृपः २३ स गृहाभ्यंतराकाशे चित्ताकाशमयात्मनि तस्मिन्द्विजे शवीभूते भू
ताकाशशरीरिणि २४ सा तस्य ब्राह्मणी भार्या शोकेनात्यंतकर्शिता शुष्केव माघशिंबीका हृदयेन द्विधाभव
त् २५ भर्तृसहसवीभूता देहमुत्सृज्य दूरतः आतिवाहिकदेहेन भर्तारं समुपाययौ २६ नदीनिखातमिव तं भर्ता
र मन्वस्तत्पसा आजगाम विशोकत्वं सा वासंतीव मंजरी २७

लहे तुलान्ते धांमे हरिवा प्रकंप्यो विष्टंभकश्च २२ धर्मलक्षणस्यामृतत्विषश्चंद्रस्य राकापूर्णिमा २३ चित्तसंस्काराव
च्छिन्नब्रह्माकाशप्रचुरात्मनि अतएवाकाशशरीरिणि शवीभूते सति २४ परलोकातिवहनयोग्येन मानसे
न देहेन निखातं निम्नदेशं सा प्रसिद्धा वासंतीव वसंतकालप्ररूढा २७

२० सर्वप्रपंचमिथ्यात्वे चिन्मात्रपरिशेषे चानुभवसिद्धं दृष्टांतमुखेनानुमा न प्रमाणान्याह स्वप्नेति २१ अनेन
सर्गेणान केवलं गेहाकाशएव नष्टः यैते किं तु तदेकदेशस्वजीकाशे कदेशोपि अतोमिथ्यात्वमित्याह स्थि तइति द्वाभ्यां २२
निर्मलेनभसिकुंडलितकेशाकारभ्रमः केशोंडुकः २३ एवंच विप्रदर्शनस्य विपुलसर्गीतः प्ररोहेणास्य ततरीकुट्टेण
भेणैवन विनाशशंकापीत्याह तस्मिन्निति एवंकारो भिन्नक्रमः तस्मिन्सदनेऽस्मिन्सर्गेपुरे चांतर्निरूढेपीतिशेषः

इदं लवीयं सदनं तज्जेहाकाशकोशगं विद्धि मां त्वां च सर्वं च तद्विद्योमैव केवलं २० स्वप्नसंभ्रमसंकल्प
स्वानुभूतिपरंपराः प्रमाणान्यत्र मुख्यानि संवाधाय प्रदीपवत् २१ स्थितो ब्राह्मणगेहांतर्द्विजजीवस्तदंबरे
ससमुद्रवनापृथ्वी स्थिताज्व इवषट्पदः २२ तस्मात्कस्मिंश्चिदेकस्मिन्पल्लवे कोणकोटरे इयंयत न देहादि
केशोंडुकइवांबरे २३ तस्मि न्नस्मिन्पुरे तन्वितदेव सदनंस्थितं तस्मात्किं न्नसरे एवं तज्जगद्दमि

63

वस्थितं २४ परमाणौ परमाणौसंतिवत्से चिदात्मनि अंतरंतज्जगंतीति किं लेतन्नामशंक्यते २५ लीलो
वाच ॥ अष्टमेदिवसे विप्रःसमृतःपरमेश्वरि गतो वर्षगणोऽस्माकं मातः कथमिदं भवेत् २६ श्रीदेव्युवाच
देशदैर्घ्यं यथानास्ति कालदैर्घ्यं तथांगने नास्त्येवेत्ति यथान्यायं कथ्यमानं मयाशृणु २७ यथैतत्प्रति
भामात्रं जगत्सर्वविभासनं तथैतत्प्रतिभामात्रं क्षणकल्पावभासनं २८

तद्विप्रसदनं स्थितमेव न विदीर्णमित्यर्थः एवं च तस्माद्विप्रसदनादुदाहृतात्किमाश्चर्यं यतस्त्रसरेणावंतरपि जगद्वृंदं
स्थितं इवकारो मिथ्यात्वेन सामंजस्यपरिहारद्योतनार्थः २४ आकाशादिजगत्सर्गे न प्राक्तनी निरवकाशता
विरोधिनीति परमाणवष्टिन्नचिदात्मन्यपि तत्संभवे निरालंबे वा संभवाशंकेत्याह परमाणाविति २५

समाधिदृष्टभर्तृसर्गोपि स्वगृहे असंभावित इत्याह तादृगिति ८ असंभावनापुष्टये देव्युक्तार्थे दृष्टांतैरसमंजसता मुपपादयति मत्त इत्यादित्रिभिः ९ १० ११ यथावत् यथैतदुपपद्यते तथेत्यर्थः १२ असामंजस्योपपादनसंभावि तमन्यत्ववदनं परिहरंती देव्याह नाहमिति द्वाभ्यां नियतीनां नान्यत्वं वदेदित्यादि श्रौतनियमानां १३ १४ राजवा सनोपहितचिद्व्योमात्मैव १५

तादृग्भूलोकांतःसा भर्तृत्वे शैलास्तादृशो दश कथं मांति गृहस्यांतर्मंडपे त्वयि ये व्यवस्थिताः ८ मत्तैरावतो बद्धः सर्षपस्येव कोटरे मशकेन कृतं युद्धं सिंहौघैरणुकोटरे ९ पद्माक्षे स्थापितो मेरुर्निगीर्णो भृंगसूनुना स्वप्नाभ्रगर्जितं श्रुत्वा चित्रं नृत्यंति बर्हिणः १० असमंजसमेवैतद्यथा सर्वेश्वरेश्वरि तथा गृहांतः पृथ्वी च शैलोघ्रेत्यसमंजसं ११ यथावदेतद्देवेशि कथयामलया धिया प्रसादानुगृहीता हि नोद्विजंते महौजसः १२ श्रीदेव्युवाच ॥ नाहं मिथ्या वदामीदं यथावच्छृणु सुंदरि भेदनं नियतीनां हि क्रियते नास्मदादिभिः १३ विभिद्यमानामन्येन स्थापयाम्यहमेव यां मर्यादां तां मया भिन्नां कोपरः पालयिष्यति १४ स ग्रामद्विजजीवात्मा तस्मिन्नेव स्वसद्मनि व्योम्न्येवेदं महाराष्ट्रं व्योमात्मैव प्रपश्यति १५ प्राक्तनी स्मात्स्मृतिर्लुप्ता युवयोरुदितान्यथा स्वप्ने जाग्रत्स्मृतिर्यद्वद्देतन्मरणे मंगने १६ यथा स्वप्ने त्रिभुवनं संकल्पे त्रिजगद्यथा असत्यैवेयमाभाति सत्येव घनसर्गता १७ तस्मात्सत्यावभासस्य चिद्व्योम्नः कोशकोटरे १८ असत्साध्यात्स्मृत्सन्नां स्मृत्यानामतद्व्यसत् मगत्प्रमातरंगीणातरंगोपि न सद्यतः १९

तावेवं चेत्कुतो न प्रत्यभिजानीवो मरणात्स्ववाक्यं किंरूपं तत्राह प्राक्तनीति १६ असत्यस्यापि सत्यवद्भाने निमित्तमाह तस्मादिति पंचकोशांतर्गतसत्यचिद्व्योम्नो निमित्तादित्यर्थः १८ प्राक्तनसर्गस्यासत्यत्वे स्वसर्गस्य किं तत्राह असत्यादिति १९

वा॰ स्वंशत्वेनैव पारमार्थिकरूपं यस्य तत्ता जगद्रूपेण नास्त्येव किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्भातीति तत्राह यच्चेति अधिष्ठानचैतन्य
री॰ मेव सर्वप्रमाणैर्भातीति तस्यैवाज्ञाततत्वेनाबाध्यत्वेन च प्रमाणयोग्यत्वान्न जडं तत्रावरणकृत्साभावेन प्रमाणकृति
उ॰ फलाभावादिति भावः ४० स्वचेत्येति आरोपितत्वेनाधिष्ठानादपृथक्त्वादिति भावः अतोऽन्याश्रितः ४१ रसतन्मात्रमे
प्र॰ वहि जलस्य तत्वं न च तत्र वीचित्वं रसनयानुपलंभात् यत्तु च दृष्टं तथाग्रहणं तद्भूतांतरसंसर्गोपाधिकमिति भा
६४

स्वरूपत्वात्तु नास्त्येव यच्च भाति चिदेव सा यथैवांबु त्वनि ह्रीणा परमव्योमरूपिणी ४० स्वचेत्यार्पितथैवै
षा परमव्योमरूपिणी तस्मात्स्वैत्यमतो नान्यद्वीचित्वादिव वारि ता ४१ वीचित्वं च रसेनास्ति शशशृंग
वदेव हि सैव चेत्यमिवापन्ना स्वभावादच्युतात्मकं ४२ तस्मान्नास्त्येव दृश्यार्थः कुतोऽतो द्रष्टृदृश्यधीः
निमेषेणैव जीवस्य स्मृतिमोहादनंतरं ४३ त्रिजगद्रूपसर्गश्रीः प्रतिभामुपगच्छति यथादेशं यथाका
लं यथारंभं यथाक्रमं ४४ यथोत्पादं यथोत्पादं यथामातृ यथापितृ यथोरसं यथावयो यथासंविद्य
64 थास्थानं यथेहितं ४५ यथाबंधु यथाभूतं यथेहास्तमयोदयं अजात एव जातोऽहमिति चेतति चिद्व
पुः ४६ देशकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्धीन्द्रियादि च घटितैवम्भूतैरंतर्वपुः पश्यति यौवने ४७ एषा माता
पिता ह्येष बालोऽभूवमहं त्विति नानुभूतोऽनुभूतो वा यः स्यात्स्मृतिमयः क्रमः ४८ पश्चादुदेत्यसौ रामः
तस्य पुष्पस्येव फलोदयः निमेषेणैव कल्पोऽगत इत्यनुभूयते ४९ रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चंद्रे तथा ६४
ह्यभूत् कांताविरहिणामेकं वासरं वत्सरायते ५०

वः ४२ ४३ वासनानां प्रतिनियतदेशकालादिविषयत्वात्तत्प्रयुक्तप्रतिभापि तथैवेत्याह यथादेशमित्यादिना ४४
राद्रसयोनौ शंभोर्वरात् मातृसमानवयः प्राप्तः प्रथमं यौवने प्राप्तेऽपि कल्पितबाल्यादिस्मृतिमयः क्रमः पश्चा
ददेतीति परेण संबंधः ४७ प्रसिद्धं चेदं मार्कंडेयादिपुराणेषु लोके चेत्याह रात्रिरिति ५०

जन्म१

भा

प्रतिभांमात्रत्वंकुतस्तत्राह क्षणेति यातः क्षणकल्पादिसर्वंजगत्तामत्तांध्यासादीनात्मभ्रमवतामेवप्रतिभासतइति
शेषः तत्प्रतिभासक्रमंवक्तुंप्रतिजानीतेयथावदिति २९ ३० व्योमेवाधारदेहादिशून्योपिचेततितिस्मरतिसंस्कारउद्भ
वतीतियावत ३१ ३२ आस्पदंगृहं ३३ ३४ ननुबांधवानांदेहसंबंधित्वेनकल्पनात्तदीयत्वेपिकथंस्वीयत्वंतत्राह

क्षणकल्पजगत्सर्वंत्वित्तामत्तात्मजन्मनां यथावत्प्रतिभासस्यवक्ष्येक्रममिदंशृणु २९ अनुभूयक्षणं
जीवोमिथ्यामरणमूर्छनां विस्मृत्यपूर्वकंभावमन्यंपश्यतिसुव्रत ३० तदैवोन्मेषमात्रेणव्योम्न्येवव्योम
त्म्यपि आधेयोयमिहाधारेस्थितोहमितिचेतति ३१ हस्तपादादिमान्देहोममायमित्यपश्यति यदे
वचेततिवपुस्तदेवेदंसपश्यति ३२ एतस्याहंपितुःपुत्रोवर्षाण्येतानिसंस्थितिमे इमेमेबांधवारम्यामममेदं
रम्यमास्पदं ३३ जातोहमभवंबालोवृद्धिंयातोहमीदृशः बांधवाश्चास्यमेसर्वेतथैवविच रंत्यमी ३४
चित्ताकाशघने कलात्स्वेप्यन्येपिभवंति ते एवंनामोदितोप्यस्माचित्तेसंसारखंडके ३५ नकिंचिदप्यभ्यु
दितंस्थितंव्योमेव निर्मलं स्वप्नेदृष्टिरियदश्चित्तदृश्यपेचिदेवसा ३६ सर्वगैकतयायस्मात्सास्वप्नेदृ
ष्टदर्शिना यथास्वप्नेतथोदेतिपरलोकदृगादिभिः ३७ परलोकेयथोदेतितथैवेहाभ्युदेतिसा तत्स्वप्न
परलोकेहलोकानामसतांसतां ३८ नमनागपिभेदोस्तिवीचिनामिववारिणि अतोऽजातमिदंविश्वम
जातत्वादनाशिच ३९

चित्तेतिस्वप्नचित्तस्याकाशस्यचदृढतरैक्याध्यासात्तेव स्तुतोन्येपिस्वस्वीयाअपिभवंतीत्यर्थः एवंनामैवंसति
देहभावपन्ने ३५ सर्वत्रसर्वेषुद्रष्टृदृश्यभावेनकल्पितभेदेष्वनुगताचित्तदुभयबाधेएकतयादृष्टदर्शनाभूयोदृ
ष्टायस्मात्तस्मान्नकिंचिदप्युदितमितिपूर्वत्रान्वयः ३६ असतामेवभ्रांत्यासतां ३८ ३९

भ्यु१

वा० टी० उ० प्र० ६५

चिद्व्योम्नो व्योम्निमायाकाशे ४ घटादिधविकारे व्याप्त्यप्राधान्येन सर्गः अंशत्वप्राधान्येन जगत्स्फूर्तिरितितद्धेतु
र्भासनोच्यते साहि सन्निहिते सांप्रतिके पि दूरं कल्पम्अतिदेशकालविप्रकर्षालिना शाम्यते निःक्रियैव चक्षणतद्भा
सालक घटिकामुहूर्त दिनपक्षाद्यालनाच्चयो विपर्यासो भ्रमस्तदेकरूपिणी ५ उक्तमुपसंहरति नानुभूतेति ६
नन्वननुभूते ऽनुभूतत्वभ्रमः क्व दृष्टस्तत्राह नानुभूत इति ७ नन्वनादौ संसारे सर्वमेवानुभूतमिति स्फूर्तिरे

भ्रांतिरेवमनंतेयं चिद्व्योम्नो व्योम्नि भास्वरा अयकुड्यजगन्नाम्नीनगरीकल्पनात्मिका ४ इदं जगदयं
सर्गः स्फूर्तिरेवेति जृंभते दरकल्पदारुणाभ्यासविपर्यासैकरूपिणी ५ नानुभूता च स्फूर्तिरित्थं द्विरूपिणी
पूर्वकारणरिक्तैव चिद्रूपे वप्रवर्तते ६ नानुभूतेऽनुभूतत्वं संविदं तरदेत्यपि स्वप्नभ्रमादावन्यस्मिन् पित
रीवपितृः स्फूर्तिः ७ कदाचित्स्फूर्तितां स्वस्या प्रतिभामात्रमेव सत् भाति प्रथमसर्गेषु रूपेणतदनुक्रमात्
८ इत्थं त्रिभुवनादीदमनुभूतं स्फुतोत्थितं केषांचित्तन्विकेषांचिन्नानुभूतं स्फुतोत्थितं ९ प्रतिभासत
एवेदं केषांचित्स्मरणं विना चिदणूनां प्रजेशत्वं काकतालीयवद्यतः १०

वेयं प्रमुष्ट तन्नाकास्तु न भ्रांतिस्तत्राह कदाचिदिति प्रतिभा अननुभवः प्रजापतेः प्रथमसर्गे विलक्षणः स्वरूपेणास्फु रामः ६५
तिरूपेण ८ तथा च अननुभूतमेव प्रतिभासत इति न नियम इत्याह इत्थमिति ९ प्रजेशत्वं प्राक्नानुभूतमेव
सहसिद्धं च तद्व्ययमिति स्फूर्त्या तत्र ज्ञानोदयाच्च शंभावे पुनर्जन्माया योमादिति भावः १०

65

५१ लकिलद्दाणे अलंकितप्रमाणैरलक्षितंवदंतितच्छीलेष्वलंकितवादिषुमुग्धजनेष्विति एतत्सर्वोक्तंसर्वंहृष्टंअ
विद्यमानकेवलसमभ्दानंकिल [illegible] त्वद्विरुद्धभानमपिप्रसिद्धमित्याह अन्यमिति आकीर्णांजनसमाजव्यामृतां ५२
मरिचवीजकणेतैक्षणंस्तंभेषुअरचितप्रतिमाजालंचयथास्थितं एवंयस्मिन्नजेइदंदृश्यंअन न्यसत्तयैवास्ति
तस्यात्मनः अस्तिवंधनविमोक्षदृशः अस्तीतितिइंतप्रतिरूपकमव्ययंसत्यवंधमोक्षहृष्टयइत्यर्थः कुतोनिमित्ता
काः [illegible] किंरूपाःस्युः सर्वथाप्यसंभाविताइत्यर्थः ५३ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेविंशः

स्ततोजातोहमन्योमेपितेतिस्वप्नतास्तिच अभुक्तस्यैवभोगस्यभुक्तधीरुपजायते ५१ भुक्तेप्यभुक्तधीर्दृष्टमि
त्यलंकित -- द्विषु अन्यमाकीर्णतामेतितुल्यंव्यसनमुत्सवैः ५२ विप्रलंभोपिलाभश्चप्रमदस्वप्नादिसंविदि ते
क्षणेयथामरिचवीजकणेस्थितं स्वस्तंभेषुदारुचितपुत्रकजालमंततः दृश्यंखननन्यदिदमेवमजेस्तिशांततस्या
स्तिवंधनविमोक्षदशःकुतःकाः ५३ इतिलीलोपाख्यानेपरमार्थप्रतिपादनंनामविंशःसर्गः २०॥
श्रीदेव्युवाच॥ प्रतिभातिजगत्यास्मुप्ततमोहादनंतरं जीवस्योन्मीलनादक्षणेरूपाणीवाखिलान्यलं १ दि
क्कालिकलनाकाशधर्मकर्ममयानिच परिस्फुरंत्यनंतानिकल्पांतस्थैर्यवंतिच २ ना [illegible] नुभूतंनयदृष्टं
मयाकृतमित्यपि तत्क्षणात्स्मृतितामेतिस्वप्नेस्वमरणंयथा ३

स्थूलंविचारतःसूक्ष्मंतदाविद्याविचारतःसापिचिन्मात्रमेतिदेव्यालीलाबोध्यते उक्तमेवार्थविशेषंवक्तुंपुनः
प्रपंचयंत्याह प्रतिभातीति १ धर्ममयानिस्वर्गादीनिकर्ममयानिगंगादीनिकल्पांतपर्यंतंस्थैर्यवंतिहृष्टपिमादीनि
२ मायिकस्मृत्यनुभवाभासयोःप्रसिद्धस्मृत्यनुभववैधर्म्यमाहनानुभूतमिति ३

यो॰ २०॥

वा॰ टी॰ उ॰ प्र॰ ६६ यद्यप्युक्तमस्य सर्गस्य ब्राह्मणब्राह्मणीसर्गाभ्यस्तवासनाकार्यत्वं तत्रानुपपत्तिं लीलाशं कते ब्राह्मणेति एतत्स
र्गकारणभूता संस्मृतिरत्र सर्वत्र संस्कारः स्मरणीयं स्मरणयोग्यं प्रागनुभूतमिति यावत् इदं एतत्कालदृश्यं विना
इदानीतनप्रागसत्वेन तदनुभवाभावान्न संस्कारलक्षणा वास नातदानीं संभवतीत्यर्थः १६ न संस्कारवासना
एव द्वितीया या अपि वदप्रमाणत्वात् यदि तु संस्कारमपि तत्रावश्यकं मन्यसे तर्हि पितामहस्य सर्वज्ञतया भाव्य
र्थेप्यनुभवसंभवात्तदीयसंस्कारस्तत्र कारणं तद्देहादिसर्गे तु तस्यापि संस्कारो न हेतुः न च पूर्वं पितामह

लीलोवाच ॥ ब्राह्मणब्राह्मणीरूपे सर्गे कारणसंस्मृतिः कथमभ्युत्थिता सास्यास्मरणीयमिदं विना १६

श्रीदेव्युवाच ॥ पितामहस्मृतिस्तत्र कारणं तस्य न स्मृतिः पूर्वं न संभवत्येव मुक्तत्वात्पद्मजन्म
नः १७ पूर्वं न संभवत्येव स्मरणीयमिति स्वयं पद्मजादिसमायाति चैतन्यस्य तथा स्थितेः १८ अभू
वमहमित्यन्यः प्रजानाथः प्रजापतेः काकतालीयवत्किंचिद्भवति प्रतिभामयः १९ एवमभ्युदिते लो
के न किंचिन्न कदाचन क्वचिदभ्युदितं नाम केवलं चिन्नभःस्थितं २०

त१

संस्कारो हेतुस्तस्य पूर्वकल्पांते मुक्तत्वादित्यर्थः १७ स्मरणीयाभावप्रयुक्तोपि स्मृत्यसंभवस्तत्रास्तीत्या राम॰ ६६
ह पूर्वमिति तस्मात्पूर्वपद्मजदेहादिवासनाचितमायोपहितचैतन्यस्य तथा स्थितेस्तदेव स्वयं इति एवं वि
धेन अपूर्वपद्मजात्मना विवर्ततइत्यर्थः १८ पूर्वपद्मजवासनाचित्ताविद्यायास्तदीयतत्वज्ञानेन बाधेन
नेत्याह अभूवमिति १९ प्रतिभासमयत्वादेव हि तस्य तत्सर्गस्य च बाध उपपन्न इत्याशयेनाह एवमिति २०

66

यतोवासनापुंजात्मकचित्तमयः संसारस्ततस्तदुच्छेदादात्यंतिकनिर्वासनात्मिकाविस्मृतिरेवमोक्षः फलित
रेवमोक्षः फलितइत्याह अत्यंतेति ईप्सितानीप्सितेप्रियाप्रिये असरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रु
तेरुक्तोनस्तस्तत्राह काचनेति यामोक्षेकाचनविस्मृतिशिष्यतेसाकस्यविषयस्यभोक्तृत्वयित्वयुक्तेप्रिया
रेच प्रियेस्यातामित्यर्थः तथाचश्रुतिर्यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदिसाद्यौकेचनेतिपाठेत्वस्य
र्थं ११ अहंताजगतोस्थितिःप्रतिष्ठाअविद्यातस्याअसंताभावसंपत्तिर्वाधः १२ सर्पशब्दा[illegible]र्थयोरसंभव

अत्यंतविस्मृतंरूपंमोक्षइत्यभिधीयते ईप्सितानीप्सितेतत्र नस्तःकाचनकस्यचित ११ असंता
भावंस्थितंअनुत्पादयमयंसत्काशांतोपिस्थितेः अनुत्पादमपीह्येषानोदेत्येवविमुक्तता १२ रज्जां
सर्पभ्रमःसर्पशब्दार्थासंभवंस्थितं अनुत्पादमपसत्काशांतोपिहिनशाम्यति १३ अर्धशांतोनशां
तोसौसमस्यर्थतयापुनःउदेत्येकपिशाचांतेपिशाचोन्मोह्यधीमतः १४ संसारश्चायमाभोगीपरमे
वेतिनिश्चयः कारणाभावनोभातियदिहाभातमेवतत १५

स्यभावंरज्ज्वात्मनास्थितंतत्काउपेक्षानुधेतियावत १३ ननुयोगेनमनोवृत्तिप्रशमादेवसशाम्यतुकिंज्ञाने
नतत्राह अर्धेति तेनविक्षेपांशशांत्याअर्धशांतोप्यसौनशांतः व्युत्थानेपुनर्विक्षेपार्थतयाउदेति अधी
मूढत्वात्तद्वतः १४ तथाचज्ञानेनैवनिस्तार[illegible]इत्याह संसारइति कारणाभावतः अविद्यावाधाद्यदि
भातितत्तर्हिअभातमेवनयनपुनरा[illegible]वरणदिशंकास्तीत्यर्थः १५

पारणानि मुख्यानि दर्शितं इदं वक्ष्यमाणं कौलकमुक्तं तन्निधिनाशाय २६ २७ तदवलोकने पूर्ववत्समाधिनैव तद्देहविस्मरणमावश्य
कमित्याह अवेत्येति चिद्रूपमयी प्राचुर्यमयट् कारणब्रह्मरूपतामित्तिया वत् २८ चिन्नभःस्थितमायाकोमात्मानं
तेसमं २९ सहपश्यावो द्रष्टव्याव: अर्गलं तविष्कंभःप्रतिरोधक इति यावत् ३० अनुग्रहे अयुक्तादाग्रहादभिनिवेशात् ३१
मायामात्रत्वादसत्त्वानि मुधाग्रहात् मिथ्याज्ञा त ऊर्मिकांगुलिमुद्रिका ३२ ऊर्मिकात्वमहेमरूपमित्यर्थः ३३ काचिन्माया

इदानीसहमेतस्यां यावत्सरिणतादृशि नाभ्यासेन विज्ञाता वाम्दिंधीदं देवि कौलकं २६ यत्रासौ ब्राह्मणो गेहे ब्राह्म
ण्या सहितो भवत् तं सर्गं तां गिरिग्रामं नय मां तं विलोकये २७ श्रीदेव्युवाच ॥ अत्रैव चिद्रूपमयी परमां पावनीं दृशं अ
वलंब्य ममाकारमवस्तु अभवामलाः २८ ततः प्राक्स्वसं देहं व्योमात्मानं नभःस्थितं भूमिष्ठ नरसंकल्पोगज्ञानात
पुरं यथा २९ एवं स्थिते तं पश्यावः सह सर्गमनर्गलं अयं तद्दर्शनद्वारे होहि परमार्गलं ३० लीलोवाच ॥ अमुना दे॰ ५
देवदेहेन जगदन्यद्वाप्यते न कस्माद्वत्रमे युक्तिं कथयानुग्रहाग्रहात् ३१ श्रीदेव्युवाच ॥ जगंती मान्यमसत्तीनिम्
र्मितीमुधाग्रहात् भवद्भिरवबुद्धानि हेमानि वोर्मिकाधिया ३२ हेम्नूर्मिकारूपधरे प्यूर्मिका त्वं न विद्यते यथात
था जगद्रूपे जगन्नास्ति च ब्रह्मणि ३३ जगदाकाशमेवेदं ब्रह्मैवेह हृश्यते दृश्यते काचिदप्यत्र धूलिरंबुनिधाविव
३४ अप्रपंचो मिथ्यैव सत्यं ब्रह्माहमहदयं अत्र प्रमाणं वेदांता गुरवोऽनुभवस्तथा ३५ ब्रह्मैव पश्यति ब्रह्मना ब्रह्म ब्रह्म
पश्यति सर्गादि नाम्नात्र प्रथितः स्वभावोऽस्यैव चेदृशः ३६ न ब्रह्म जगतामस्ति कार्यकारणदोदयः कारणानामभा रामः
वेन सर्वेषां सहकारिणां ३७ याव [illegible] दभ्यासयोगेन न शांता भेदधीस्त्वं नूनं तावदतद्रूपा न ब्रह्म परिपश्यसि ३८ ६७

धूलिर्विरोधिन्यंबुनिधौ प्रतिबिंबं धूलिरिव ३४ उक्तेर्थे प्रमाणसंभावनाम्लोच्छेदाय दृढतराणि प्रमाणानि दर्शयति
अप्रपमिति मुख्यं प्रमाणं वेदांता तत्तात्पर्यार्थस्यानुभवापयणा यगुरवः स्वानुभवस्तत्फलीभूतं प्रमाणमित्यर्थः ३५ स्व
भावस्त्वाकृतसत्ता ३७ अतद्रूपा अब्रह्मदेहाद्यात्मबुद्धित्वात्तद्रूपा न नूनमिति वितर्के ३८

67

द्विविधायाः पूर्वानुभवजन्यसंस्कारजायाः अनाद्यविद्याशक्तिस्तत्पवासनांतरजायाश्च हैरण्यगर्भ्या अन्यदीयायाश्च पर
मंपदम् अमायाशवलंब्रह्मसृष्टेस्तु न कार्यकारणभावादिभेदगंधोपपत्तिरित्याह कार्येति २१ अविमर्शात्मकमायाकृतः कार्य
कारणविकल्पो विमर्शे बाध्यत इति दर्शयितुं विमृशति कार्यमिति यः कार्यं तत् वः कारणमिति त्वरीबीजादिसहकारिभिः कार
णैः स्यात् तत्रोपकारमकुर्वाणेन नासहकारित्वयोगादुपकारस्तस्यापि कार्यं तत्पाविधैरेवं वा अमितानवस्थापत्तेस्तस्योपकार
स्याभावात्कार्यकारणभावबाधे तत्कल्पनाधिष्ठानतत्त्वबोधे कथं न शाम्यतीति भेदकारणभावादिलयः २२ ननु तत्त्वयुक्त्यैवं अनुभ
वारूढं लिंदं कथं स्यात् क्षितितद्दर्थप्रत्यगदृष्टिं अनुसादयति महाचिद्रूपमिति स्मर्यते येन तत्स्मरणं चित्संवलितं सृष्टिसमष्टेस्तः त्विदं
कारणं तदेव वेदनं तद्धि मायाशबलस्येश्वरस्य कार्यं तत्र मायोपाधेरीं तत्करणकारोपाधेश्च भेदे परामृश्यमाने तदुपहित
धिष्ठानसन्मात्रेपि भेदकल्पनार्यस्तत्वाकारणसत्ताधीनजन्मेति भ्रांत्या पूर्वावस्थं सत्कारणं उत्तरावस्थं सत्कार्यमिति चेत्सि

द्विविधायाः सृतेरस्याः कारणं परमं पदं कार्यकारणभावोसावे कएवचिदंवरे २१ कार्यं च कारणं चैव कारणैः
सहकारिभिः कार्यकारणयोरैक्यं तदभावाच्च शाम्यति २२ महाचिद्रूपमेव त्वं स्मरणं विद्धि वेदने कार्यकारणतातेन
शब्दो न च वास्तवः २३ एवं न किंचिदुत्पन्नं दृश्यं त्रिजगदाद्यपि चिदाकाशे चिदाकाशं केवलं स्वात्मनि स्थितं २४
लीलोवाच॥ अहो नु परमा दृष्टिं दर्शिता देवि मे त्वया रूपश्रीर्जायते प्रातः भयेवदारुणद्युतिः २५

तत्र तथाविद्याकिंत्वमायात कार्यकारणानुपेद्युत तद्भयानुगत सन्मात्रालंकमहाचिद्रूपमेव स्मरणं विद्धि तेन यथोक्तलक्षणेन
प्रत्यग्दर्शनेन बाधिता कार्यकारणता स कार्यकारणेसशब्द एव परिशेष्यते सोप्यनेपादशा दृष्टो न वास्तव इति इयं प्रत्यग्दृ
ष्टिः स्फुरतमुपपादिता समाभिः स्वाराज्यसिद्धौ पिंडावस्थाद्यस्त्वमेव नसिकल्पयतो हे त्वं कार्येलधीः स्यान्न सन्मात्रदृष्टेकंस्फु
टमभिमृशतो नैव हेत्वन्यकार्यं तदन्यापि प्रपंचौकृतिति कलयतो ब्रह्मविभ्रमस्य हेत्वः सन्मात्रं त्वेक रूपं यद्दुपरिमृशतो नैव मा
यीनाविभ्रममिति वार्त्तिके चोक्तं तस्मात्संभवनामात्रः संसारप्रपंचगालाने उक्तत्वपर्षसंशय श्रेत्स्यात्मस्तमदृश्यानिरीक्षतामिति
दृश्यं च निःप्रपंचत्वं प्रतिष्ठितमित्युपसंहरति एवमिति चिदाकाश इति स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेरिति भावः २४ तयाहष्टमाप्र
तिबुध्वा लीलोवाच अहो इति दर्शनेन घोतते प्रकाश्यत इति दर्शनद्युतिः स्फुटेतियावत् २५

वा० टी० उ० प्र० ६८

त्वंकथमेक्षिस्वेनदेहे नेतिशेषः ४८ सांकल्पिकसत्तया सन्नपिबालकः नकुड्यालेवरुद्धःकुड्यभेदकः ४९
यत्कुद्रूपस्यैवसत्वगुणस्यनिर्माणंकार्यमस्मद्देहादितच्चिद्रूपस्येवतत्वरस्माद्रूलक्षणमनागल्पमेवभिद्यतेयथादुग्ध
पटेमलकायोवस्तुतत्समंदेभेवत्सतीतिभावः ५० ५१ तोयस्य ... कालेन ... योगस्य ... नानयदेतिमनोमयेदेहे
... गत्युभिरित्यर्थः ५२ तर्हिमदेतोपि वस्तुनोमनोमात्रत्वेन ... भावेन संयोगेन वामिलितःसन्तत्रैलतत्राह

इमंदेहमिहास्थाप्यस्तुत्वसत्वानुपातिना चेतसातंपरंयामिकंत्वंकथमेषितत् ४८ श्रीदेवुवाच॥ संकल्पव्योम
रूद्रास्ति यथासन्नपिबालकः नकुड्यालानकुड्येनरोध्यतेनापिकुड्यहा ४९ शुद्धैकसत्वनिर्माणंचिद्रूपस्येवतत्कि
ल प्रतिभानमत्रास्तस्मात्सरस्माद्धिद्यतेमनाक् ५० सोयमेताद्दशोदेहोतेनसंत्यज्ययाम्यहं श्रुतेनैवतमाप्नोमि
देशंगंधमिवानिलः ५१ यथाजलंजलेनाग्निरग्निनावायुनानिलः मिल ... त्येवमलोदेहोदेहैरन्यैर्मनोमयैः
पा ५२ नहिपार्थिवतासंविदेत्सपार्थिवसंवि ... दा एकत्वंकल्पनाशैलशैलयोःक्वाहतिर्मिथः ५३ आतिवाहिकएवाय
68 त्वाद्दशोस्त्रिदेहक आधिभौतिकतावुद्ध्यागृहीतस्त्रिरभावनात् ५४ यथास्वप्नेयथादीर्घकालध्यानेयथाभ्रमे
यथाचसतिसंकल्पेयथागंधर्वपत्तने ५५ वासनातानवंनूनंपदातेस्थितिमेष्यति तदातिवाहिकोभावःपुन
रेष्यतिदेहके ५६

विं
नहीतिघटादिआविकारःपार्थिवस्तम्भादावेनसंवेद्यतइतिपा ... र्थिवतासंवित्त्वद्देहस्तद्विरुद्धचिन्मात्रसंविदामद्देहेनैक राम: ६८
त्वंसंयोगंवानहिहतिःआहतिरभिघातः ५३ नन्वस्यापिमानसत्वकथंपार्थिवत्वतत्राह आतिवाहिकेति ५४ ५५
कदातर्ह्यस्यपार्थिवभावनिवृत्तिस्तत्राह वासनेति तनोर्भाविस्तानवमल्पताएष्यतिसमाध्यभ्यासेनेतिभावः ५६ राम

योगरूढिं द्व दव्युत्पत्तिं तदमे पश्यामः ३९ आकाशमयं शुद्धकाशमयं शुद्धचित्ताकाशमयं ४० ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चित्तं वि
शुद्धेन तेन अर्हाः सदा ब्रह्मदर्शनयोग्याः वस्तुतो ब्रह्मात्मकानां जगद्व्यवहाराणामंशे लेशे संस्थानमवस्थितिं पश्यंतीति वि
परिणमय्यानुभूयते पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ४१ कलमतः करणे चिदाभासस्तद्रूपा
त्मात ब्रह्म प्रागनुक्तां गिरिग्रामकं च ४२ अनेन देहेनानुपलंभे सांकल्पिकत्वमेव हेतुरिति कैमुतिकन्यायेन दृढयति य
त्रेति ४३

तत्र रूढिमुपायाता इथमेत्वस्मदादयः अभ्यासाद् ब्रह्मसंपत्तेः पश्यामस्तोहितत्परं ३९ संकल्पनगरस्यैव ममाकाश
मयं वपुः ब्रह्मैव चातः पश्यामि देहेनानेन तत्सदं ४० विशुद्धज्ञानदेहार्हास्तथैते पद्मजादयः ब्रह्मात्मजग
दादीनामंशे संस्थानमंगने ४१ तदभ्यासं विना बालेनाकारो ब्रह्मतां गतः स्थितः कलनरूपात्मा तेन तत्रा
नुपश्यसि ४२ यत्र स्वसंकल्पपुरं स्वदेहेन न लभ्यते तत्रान्यसंकल्पपुरं देहोन्यो लभते कथं ४३ तस्मादेनं परित्य
ज्य देहं चिद्व्योमरूपिणी तत्पश्यसि तदेवाशु कुरु कार्यविदां वरे ४४ संकल्पनगरं सत्यं यथा संकल्पितं प्रति
सदेहं वा विदेहं वा नेतरं प्रतिकिंचन ४५ आदिसर्गे जगद्भ्रांतिर्यथेयं स्थितिमागता तथा तदाप्रभृत्येवं नियतिः
प्रौढिमागताः ४६ लीलोवाच ॥ त्वयोक्तं देवि गच्छावो ब्राह्मण ब्राह्मणी - - जगत्स हेतीदमिदं वच्मि कथं गंत
व्यमंवहे ४७

पश्यासि इदपसि वर्तमानसाक्षी व्योम्ह वर्तमानवन्निर्देशः ४४ सदेहं देहसाध्यं विदेहं वा संकल्पितं तन्नगरव्यवहारोपभो
गं प्रति सत्यसमर्थक्रियासमर्थं इतरं व्यवहारं प्रति तु न किंचन तुच्छमिति यावत् ४५ धातृसंकल्पिकस्यास्य जगतोऽ
सत्सांकल्पिकस्य च सांकल्पिकत्वाविशेषेपि कुतोऽयं तरवैलक्षण्यमिति चेदनादिनियतिरूपेश्वरेच्छालक्षणमा
याशक्तिवशादेवेत्याह आदिसर्ग इति ४६ रामचंद्राय नमः ॥ श्री

वा० टी० उ० प्र० ६९

यच्चाप्युक्तं कलनाधीना सर्वकल्पनेति तत्र लीलानुपपत्तिं शंकते एकस्मिन्निति पौर्वकालिकं दुग्धमौत्तरकालिकाद्दध्याद्याकारे
परिणते दधिभावे च दुग्धमविद्यमानं भवति कीलसंबंधरहिते नित्यं विद्यमाने ब्रह्मणि कलनाख्यप्रथमविकारस्यैव नावसरइ
त्यर्थः ६४ सत्येहि विकाराभ्युपगते तद्दुक्तदोषः स्यान्नमिथ्याभूत इति देवी परिहरति कटकमित्यादिना ६५ ६६ कलाकलनं
विषयः ६७ कचनं आपातप्रतिभासः अतिशायितो महिमा यतिमणिस्तस्यैव ६८ उक्तभ्रांतेर्हेतुं लीला पृच्छति एतावंतमिति ६९

लीलोवाच ॥ एकस्मिन्नेव संशांतो दिक्कालाद्यविभागिनि विद्यमाने परे तत्त्वे कलनावसरः कुतः ६४ श्रीदेव्युवाच
कटकत्वं यथा हेम्नि तरंगत्वं यथांभसि सत्त्वं च यथा स्वप्नसंकल्पनगरादिषु ६५ नास्त्येव सत्स्वनुभवे तथा नास्त्येव
ब्रह्मणि कल्पनाव्यतिरिक्ताऽमलत्स्वभावादनामया ६६ यथा नास्त्यंबरे पांसुः परे नास्ति तथा कला अकलाक
लनं शांतमिदमेकमजं ततं ६७ यदिदं भासते किंचित्तत्तस्यैव निरामयं कचनं काचकस्येव कांतस्यातिमणे
रिव ६८ लीलोवाच ॥ एतावंतं चिरं कालमेते देवि वयं यदा भ्रमिताः केन नामापि द्वैताद्वैतविकल्पनैः ६९ श्रीदे
व्युवाच ॥ अविचारेण तरले भ्रांतासि चिरमाकुला अविचारः स्वभावोस्य सविचाराद्धि नश्यति ७० अविचारो वि
चारेण निमेषादेव नश्यति एवासत्येव तेनांतरविद्येषा न विद्यते ७१ तस्मान्नैवाविचारोस्ति नाविद्यास्ति न बंध
नं न मोक्षोस्ति निराबाधं शुद्धबोधमिदं जगत् ७२ एतावंतं यदा कालं त्वयैतत्र विचारितं तदा न संप्रबुद्धासि त्वं भ्रां
तेवाभव आकुला ७३ अद्यप्रभृति बुद्धासि विमुक्तासि विवेकिनी वासनातानवं बीजं पतितं तत्र चेतसि ७४

69

रामः ६९

विचारबाध्यत्वादविचारशब्दितो मोह एव तद्धेतुरिति देव्याह अविचारेति ७० एवाऽविचारलक्षणा अविद्या विचारबो
धिता ब्रह्मसत्तैव संपद्यत इति शेषः ७१ तद्बाधस्य त्रैकालिकत्वमाह तस्मादिति बंधाभावान्मोक्षोऽपि नास्ति ७२
मज्ञानेन द्वैतवासनाबाधे तत्तत्वासनाशेषो वासनातानवं तदेव मुक्तिबीजं ७४

अन्येषां स्थूलदेहस्य नाशदर्शनाज्जीवन्मुक्तयोगिदेहस्यापि नाशएव संभावितो नातिवाहिकभाव इति संभावयंती लीलापृच्छ
ति आतिवाहिकेति घनतां दार्ढ्यं गते समाध्यभ्यासेनेति शेषः ५७ तत्वविदेहो ज्ञानबाधितत्वाद्दग्धपटवन्नास्त्येव प्राग्वा
सनामात्राच्च पटाभासवत्प्रतिभासमानोपि वासनातानवे ततोपि सोऽप्यपादातिवाहिकभावमेवापद्यते न नाशमित्याशये
नोत्तरमाह यदित्यादिना ५८ उक्तमपि ५९ आतिवाहिकत्वहिनिमित्तं ब्रह्मज्ञानमातिवाहिकज्ञानं हि कल्पितः प्रपं
चः प्रागभूत्तज्ज्ञानेन समूलं स निवर्तत इति व्यवहारकल्पना ध्यायात् दर्शेवत्तत्वदृशा तत्स्याप्रपि संभावना नास्तीत्या
ह कल्पनेति कल्पितासमर्थिता तथा चोक्तं गौडपादैः प्रपंचो वि निवर्तेत कल्पितो यदि केन चित् उपदेशादयं वादो ज्ञा

लीलोवाच ॥ आतिवाहिकदेहत्वं प्रत्ययेन लसां गते तामवाप्नोति यं देहो दशामाहो विनश्यति ५७ श्रीदेव्युवाच
न२ यदस्ति नाम तन्नैव नाशा नाशक्रमो भवेत् वस्तुतो यत्तु नास्त्येव नाशः स्यात्तत्र कीदृशः ५८ रज्ज्वां सर्पभ्रमे नष्टे सत्य
बोधवशात्स्वतः सर्पो न नष्ट इत्येवं नष्टो वेत्येवं केव साकथा ५९ यथा सत्यपरिज्ञानाद्रज्ज्वां सर्पो न दृश्यते तथातिवाहिक
ज्ञानाद्दृश्यते नाधिभौतिकः ६० कल्पनापि निवर्तेत कल्पिता यदि केनचित् सा शिला सम्पास्तैव यानेहास्ति कश्
चन ६१ परं परे पराधूर्णि मिदं देहादिकं स्थितं इति सत्यं वयं भद्रे पश्यामो नाभिपश्यसि ६२ आदिसर्गे भवेच्चिद्व कल्प
नाकल्पितं यदा तदा ततः प्रभृत्येकसत्यं तद्दृश्यमवेद्यते ६३

तेद्वैतं न विद्यत इति ६१ कथं तर्हि यूयं स्वदेहादि पश्यथ तत्राह परमिति परे एव ब्रह्मण्याघूर्णमिदं देहादिकोश पंचकं स्वदेके
कांतः प्रवेशेन स्थितं तत्सर्वं ब्रह्मैव स्वेम हि स्मिन् परे स्थितमिति वयं सम्यग्बाधितं पश्यामः त्वं तु प्ररूढबोधत्वान्नाभिपश्यसि ६२
नन्व दृश्या चित्कथं दृश्यसत्यतां तामापन्ना तत्राह आदीति अदेति चित्कालनः सर्गे तिंगोचरयं सा अखिलं नाम धर्मि भवेत्तय
त्प्रपंचाकारणकल्पनया स्थूलं तत्प्रकल्पितं तदा ततः प्रभृत्येकमनुगतसत्यं दृश्यानुरोधात्स्वयमपि दृश्यमभूत् तं स्वं स्वयम
वेद्यते भ्रांते सर्पः ६३

वा०
टी०
उ०प्र०
७०

निर्वासनावीजे अननुभूतवासनावीजे नष्टच्छिन्नवासनावीज इत्यर्थः पुनः स्वप्नानायतेः अवासनावीजे वाधितसर्ववासनावीजे वि
मुक्तताजीवन्मुक्तिः ४ ननु जीवन्मुक्तानामपि वासनासत्त्वे व्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह येयमिति न वासना किल शुद्धस
सर्ववासनाबाधावधेरधिष्ठानसत्त्वस्यैव शुद्धवासनेत्यभिधाने यथा दग्धपट इति भस्मन एवाभिधानं तत्प्रवर्तनं सर्ववास
नानुगतसत्तासामान्यमेव तथोच्यत इत्यर्थः ५ मूढा सुषुप्तेरवान्तरभेदं दर्शयति येति वासनानां सुषुप्तिरनुद्भोभिभवश्च त
थाचानुभूतवासना निद्रा सुषुप्तिरभिभूतवासनं जाग्रन्मोहो मूढ इत्यर्थः जाग्रति घनतरो[...]भूतवासनानां सहसोत्
स्वप्ने निर्वासनावीजे यथोदेति सुषुप्तेना जाग्रत्स्ववासनावीजे तथोदेति विमुक्तता ४ येयं तु जीवन्मुक्तानां वास
नासा न वासना शुद्धसत्त्वाभिधानं तत्सत्तासामान्यमुच्यते ५ याऽसुप्तवासना निद्रा सा सुषुप्तिरिति स्मृता यत्तु
प्तवासनं जाग्रद्धिनो सो मोहमुच्यते ६ प्रक्षीणवासनानिद्रा तुर्यशब्देन कथ्यते जा[...]ग्रत्यपि भवत्येव विदितेप
रमे पदे ७ प्रक्षीणवासनायेह जीवतां जीवनस्थितिः अमुक्तैरपरिज्ञाता सा जीवन्मुक्ततोच्यते ८ शुद्धसत्त्वानुप
तितं चेतः प्रतनुवासनं आतिवाहिकनामेति मंतव्यादिवाबुतां ९ आतिवाहिकतां यत्तु बुद्धं चित्तान्तरैर्मनः सर्वजन्मा
70 तरगतैः सिद्धैर्मिलति चेतरत् १० पदात्तेयमहंभावः स्वभ्यासाद्धांतिमेष्यति तदोदेष्यति तेस्फारा दृश्यांता बोध
तास्वयं ११ आतिवाहिकताज्ञानस्थितिमेष्यति शाश्वती यदा तदा ह्यसंकल्पाल्लोकानुद्रद्रक्षसि पावनान् १२

न्नदुःखातिशयेन प्रसह्याभि[...]भवाद्भुतलमपरित्यज्यैव मोहभावापत्तिस्तदेति ष्टवनायघन इति मोहविशेषणं ६ निद्रेस
विवक्षितं यतो जाग्रत्स्वप्नज्ञानात्समूलवासनाक्षये तुर्ये भवत्येवेत्यर्थः ७ तदेव जीवतो जीवन्मुक्तिरित्याह प्रक्षीणेति ८ रामः
प्राग्व्याख्याते शुद्धसत्त्वे अनुपपतितं समाधिपाटवात्स्थिरप्रतिष्ठितं ९ बुद्धेः व्युत्थानव्यवहारका[...]लेप्यालब्धवो ७०
धवन्मनः सर्वान्तरगतैः जन्मान्तरगतैश्च चित्तान्तरैः सिद्धैश्च देवयोग्यादिशरीरैरेकीभावेन मिलति १० दृश्यप्र
पंच[...]स्यांतात्परमावधिभूता बोधता स्वाभाविकचिद्रूपता ११ असंकल्पात्सं[...]कल्पादूषिताना तत एव पावनान् १२

पुनर्द्वैतवासनाप्ररोहमाशंक्याह आदाविसादिना ७५ मनःस्कंदे अधिरूढे सति ७६ ७७ इति एवंविधया निर्विकल्पस
माधिप्रतिष्ठया कतिपयकालवशात् गगनस्य मायाकाशस्य तत्कार्याणां च अंतरस्याधिष्ठानभूतस्य निर्मलस्यात्मनः
अवनेनावलंबनेन विगतो भ्रांतिकलंकरूपः कालिमा यस्याः अतएवाकलंका संस्कारकलंकनिर्मुक्ता सती सकलप्राणि
नां कलनानां भ्रांतीनां तत्कार्यवासनानां तत्कारणाविद्यायाश्च अंतःबाधावधिभूतो यो मोक्षाख्यः परमपुरुषार्थः स

आदावेव हि नोत्पन्नं दृश्यं संसारनामकं यदा तदा कथं तेन वास्यते वासिनाधिका ७५ असंतांभावसंपन्नौ
द्रष्टृदृश्यपदे शांमनः एकध्याने परे रूढे निर्विकल्पे समाधिनि ७६ वासनाद्वयवीजेस्मिन्किंचिदंकुरितेहृ
दि क्रमान्नोदयमेष्यंति रागद्वेषादिकादृशः ७७ संसारसंभवश्चायं निर्मूलत्वमुपेष्यति निर्विकल्पसमाधानं
प्रतिष्ठामलमेष्यति ७८ विगतकलनकालिमाकलंका गगनकलांतरनिर्मलाव नेन सकलकलनकार्य
कारणंतः कतिपयकालवशाद्भविष्यसीति ७९ इत्यार्षे रामायणे मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे विश्रांत्युपदेशो
नाम एकविंशः सर्गः २१ श्रीदेव्युवाच॥ यथास्वप्नपरिज्ञातात्स्वप्नदेहो न वास्तवः अनुभूतोप्ययं तद्वद्वासनाता
नवादसन् १ यथास्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नदेहः प्रशाम्यति वासनातानवात्तद्वज्जाग्रद्देहोपि शाम्यति २ स्वप्नसंकल्प
देहांते देहो पंचेन्पते यथा तथा जाग्रद्भावनांते उदेत्येवातिवाहिकः ३

त्वमेवं भविष्यसीत्यर्थः ७९ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकविंशः सर्गः २१॥ अवस्थात्रयेलक्ष्मात्रजी
वन्मुक्तिस्थितिस्तथा वासनातानवोपायस्तदभ्यासश्च कीर्त्यते प्रागुक्तं ज्ञानदार्ढ्यात् स्थूलदेहभावनिवृत्तिमातिवाहिक
भावप्राप्तिं च दृष्टांतैर्बोधयितुं देव्युपक्रमते यथेति अयं स्थूलदेहः १२ जाग्रद्भावना स्थूलदेहाहंभावनातस्याः अंते
मूलोच्छेदादुच्छेदे सतीत्यर्थः ३

वा० टी० उ० प्र० ७१

२० लीलाप्रश्नश्लोकौ स्पष्टौ २१ २२ २३ तत्रादावभ्यासस्वरूपमाह चिंतं चिंतनमिति असंदिग्धस्वबुध्यारोलापचिंतनं
अभिज्ञवृद्धांतरसंवादाय कथनं परस्पराज्ञातांशप्रबोधानन्योन्यप्रबोधनमित्येतैरुपायैः संभावनो निवृत्तिरेतदेकपरत्वे
न च विपरीतभावना निवृत्तिरिति फलानि २४ दृढवैराग्यदीप्त्येव तत्त्वज्ञानानीतिरक्तौ स्तुतिमुखेन दर्शयति ये इति भोग
भावनानि विषयवासनास्ते वा तानवमपद्मयं भावयंति यत्नेनोत्पादयंति २५ औदार्यं सर्वपरिग्रहत्यागस्तत्त्वज्ञाना

जीवितं मरणं चैव संकल्पसुखं च यथा असत्येवभात्येवं तस्मिंस्त्रिशरीरके २० लीलोवाच ॥ तदेतदुपदिष्टं मे ज्ञानं
देवि लयामलं यस्मिन्नुक्ते तिगते शांतिमेति दृश्यविषूचिका २१ अत्रोपकुरुते ब्रूहि कोभ्यासः कीदृशोथवा द्वे ३
सकथं पोषमायाति पुष्टे तस्मिंश्च किं भवेत् २२ श्रीदेव्युवाच ॥ यद्येन क्रियते किंचित्तेन येन यदा यदा विनाभ्यासे
न तन्नेह सिद्धिमेति कदाचन २३ तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः २४
ये विरक्ता महात्मानो भोग्यभावनतानवं भावयंत्यभवायांत भ्याभुवि जयंतिते २५ उदितौदार्यसौंदर्यवैराग्यरस
रंजिता आनंदस्यंदिनी येषां मतिस्तेभ्यासिनः परे २६ असत्ताभावसंपत्त्या ज्ञातुर्ज्ञेयस्य वस्तुनः युक्त्याशास्त्रैर्यतंते ब्र
71 ह्माभ्यासिनः स्थिताः २७ सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परे २८ दृ
श्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे रतिर्बलोदिता यासौ ब्रह्माभ्यास उदाहृतः २९

सौंदर्येण वैराग्यरसेन च रंजिता परे उत्कृष्टाः २६ श्रवणादिपरत्वमपि तदभ्यासत्वदाणमि साह असत्तेति युक्त्या प्रमा
णतत्त्वावधारणानुकूलया प्रत्ययेयतंते तत्त्वावधारणानुकूलया वा शास्त्रैरध्यात्मशास्त्रैः २७ त्रैकालिकदृश्यबाधद रामः
र्शनाद्वृत्तिरपि तदभ्यास इत्याह सर्गादाविति २८ बलं मननजन्यविद्यावादार्थं तदुदिता रतिरात्मनि २९ ॥ ॥ ७१

२३ गिरिग्रामकदिदृक्षाप्रतिबद्धे चेतसि बोधपूर्तिवासनातावल्प्यासो वा न संभवतीत्याशयेनाह यावदिति २४ ननु किमर्थं
मादेहावस्थाप्य नलद्देहसंश्लेषाद्स्यापि गमनशक्तिः किं नस्यात्तत्राह मांसदेह इति २५ किं वरवशाद्यवशाद्वालबद्धचना
देवनादेव संश्लेषं नैष्यतिनत्याह यथेति मृहृते मेषु बालानभिज्ञतमेषु बालानभिज्ञतमेषु सिद्धांश्रमयोदीकृत्य सर्वा
नुभवसिद्धोर्थोमयानदित्तो नाष्टवैर्यौविलासं पादितइत्यर्थः २६ यदि लोकसिद्धवस्तुस्वभावो नुविपर्यस्यति तर्हि वा
सनानवेप्यस्य देहस्यातिवाहिकभावो न संभावयितुं शक्य इत्याह अवबोधेति चित्तशरीरता आतिवाहिक शरीरता
२७ ननु जीवानां परलोकगमनमप्यातिवाहिकदेहेन प्रसिद्धं स्थूलदेहस्य मृतस्यैवात्रैवावस्थानं दृश्यते तत्कथमे
कस्यातिवाहिकभवेन जीवनं स्थूलभावेन जीवनं स्थूलभावे न मरणं चैकदेशाशंक्याह उदेष्यंतीचेति साप्रातिवा

वासनातानवे तस्मात्कुरु यत्नमनिंदिते तस्मिन्प्रौढिमुपायाते जीवन्मुक्ता भविष्यसि २३ यावन्न पूरितस्तेषु शी
तलो बोधचंद्रमाः तावद्देहमवस्थाप्य लोकांतरमवेक्ष्यते २४ मांसदेहो मांसदेहे नैव संश्लेषमेष्यति न तु चित्त
शरीरेण व्यवहारेषु कर्मसु २५ यथानुभवमेवेत्थं व्यवस्थितमुदाहृतं आबालसिद्धं संसिद्धं न नाम वरशापवत्
२६ अवबोधवशेनाभ्यासाद्देहस्यास्थैव जायते संसारवासनाकार्ये नूनं चित्तशरीरता २७ उदेष्यंति च सैवा
त्र केन चिन्नोपलक्ष्यते केवलं तु जनैर्देहो म्रियमाणोऽवलोक्यते २८ देहस्त्वयं न म्रियते न च जीवति किं
च ते केकिलस्वप्नसंकल्पभ्रांतौ मरणजीविते २९

हिकता च मरणकाले अत्रास्मिन्नेव शरीरे उदेष्यंति केन चित्तम्रियमाणेन जीवता वा नोपलक्ष्यते तद्यथा येशं स्कारीत्या
दिश्रुतेः पारलौकिकदेहनिर्माणाय म्रियमाणस्य स्वज्ञानकल्पितदेहारंभकमृत तमात्राशसंवलितस्यैव परलोकेग
मनात्तत्सांमात्राणां तेनानुपलक्षितानाम प्यातिवाहिकभावाविरोधात् यस्त्वन्याज्ञानकल्पितभूतमात्रांशो देहः सोन्यैर्ज
नैर्म्रियमाणवलोक्यत इत्यर्थः २८ किं चा वास्तवोयं देहो न म्रियते न च जीवति ते जीवनमरणे च किं न किंचिदस्तीति ना
त्र विरोधशंकापुक्तेत्यर्थः २९

वा० टी० उ० प्र० ७२

सकलं समग्रं अमलं अलंकं च यथास्यात्तथा पूर्णेंदुरिव येवदने इति विग्रहः नत्सरलः सकलासहितः पूर्णेंदुरिवेति शोभमाला
पत्तेः २ उत्कीर्णेषु त्रिकेइतिशेषः चित्रे चित्रलिखितप्रतिमे ४ संकोचे सर्वेंद्रियप्रत्याहारलक्षणे परितः प्रसृताः आमोदले
खाः परिमलभागा याययोस्ते ५ निर्वर्तिसरदि गिरौ भ्रष्टे अवतीर्णे अभ्रमालिके यथा शुद्धे प्रशांते शीतले स्पंद विवर्जिते चूतदल
६ बाह्यं देहायनात्मवस्तु तज्ज्ञो चरां संविदं प्रतिसंधानं यथान्यत्र ऋतंतरे वसंतादावुपस्थिते पूर्वं रसं त्यजतः पुराणपत्रशोभा
दिदर्शनादित्यर्थः ७ आत्यंतिकदृश्योपशमेन निर्विकल्पकसमाधिप्रतिष्ठया तत्प्रसादात्कालेरण सम्यक्त्वैकालिकदृश्य

अम्लानमालावसनप्रावपार्श्वासनस्थिते सकलामलपूर्णेंदुवदनद्योतितास्पदे ३ समाधिस्थानंगलात स्थलनिष्क्र
लांगिके रत्नस्तंभादिवोत्कीर्णे चित्रभित्ताविवार्पिते ४ सर्वस्त्यजत्याश्रिताः संकोचं समुपागते दिवसांतदवाजि
न्योप्रसृतामोदलेखिके ५ बभूव तत्प्रशांते शुद्धे स्पंदविवर्जिते गिरौ शरदि निर्वातइव भ्रष्टाभ्रमालिके ६ निर्वि
यथा४ कल्पसमाधानाज्जहद्बाह्यसंविदं कल्पलतेकां पूर्वमृत्वंतरे रसं ७ अहं जगदिति भ्रांति दृश्यस्यादावनुद्भवः य
दाभ्यामवगतस्त्वत्यंताभावनात्मकः ८ तदा दृश्यपिशाचोयमलमस्तंगतो द्वयोः असत्वादेव चास्माकं शशशृंग
72 मिवानयः ९ आदावेव हि यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथा भातं भातमेवातोस्मज्जगत्स्वप्नांबुवज्जगत् १० स्वभावकेलशा
तंस्त्रीदृश्यं तद्बभूव ह चंद्रार्कादिपदार्थौघदूरमुक्तमिवांतरं ११ व २

रामः ७२

बाधएव परिनिष्ठितोहेत्वरित्याह अहमित्यादि सार्द्धेन ८ समाधाविवं सर्वदापि त्रैकालिकदृश्यबाधोस्माकमनुभवसिद्धइ
तिवशिष्ठो रामं संबोध्याह असत्वादिना सार्द्धेन अस्माकं दृशाजगत्भानं मृगतृष्णांबुवद्भातं शशशृंगमिवयतोयदा
दावेव नास्ति तद्वर्तमानेपि तथेति अन्वयेन ९ दृश्यास्तमये तेकथं बभूवतुस्तदाह स्वभावेति चंद्रार्कादिभिः सर्वपदार्थौघै
दूरे मुक्तं अंबरं स्पृणादो वायूपलत्तेः प्राग्वाद्यंत प्रलये च प्रसिद्धं तदिव ११

दृश्यमिथ्यात्वदार्ढ्यकृतरागाद्युच्छेद एव प्राग्ज्ञानोपयोगीति तदा तदभ्यासलक्षणं नान्यदाहृश्यं इत्याह दृश्येति तत्त्वेो द्वयाद्वैषादि
निरोध्युदुःखं ज्ञानोत्तिविस्तारयतीति दुःखततः ३० तत्रहेतुमुक्ताभ्यासफलदर्शयन्नुपसंहरति यस्माच्चामरसा ज्ञाकारात्मकं
ज्ञानं तद्ब्रह्म यं ब्रह्म च दृश्यस्यासंभवोयस्मात्सस्मिन्वा तथा विधोबोध इति कथ्यते इत्यर्थः ३१ चेतसि चित्ते इ सेव मभ्यस्तैः सर्वता
पेशमहेल्लवाद्भिमशीततैः सततविवेकविवोधवारिसेकैर्भवैः संसारस्तद्भाणां बहुलनिशायां रूपमहानात्रो प्रवृत्ता
मोहलक्षणानितो तन्निद्राश्रेशोवासंस्कारात्मना प्युपरिशिष्यमाणानगलत्तिविशीर्यत्ते महनी मिहिकानीहार पटली ३२ इ
तिश्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वाविंशः सर्गः २२

दृश्यासंभवबोधेन विनाक्षेपादितानवं तपद्दृश्यते तस्मान्नज्ञानं तद्दुःखततः ३० दृश्यासंभवबोधोहिज्ञानंज्ञेयं च
कथ्यते तदभ्यासेन निर्वाणमिसभ्यासो महोदयः ३१ भवबहुलनिशानि ... तांतनिद्रा सततविथमुनौ दिवसौ जगा
मसायंतनाय विधये सुमिनो जगाम स्नाद्भसभाकृतनमस्करणा जगाम श्याद्यो परविकरैश्च सहाजगामः ३३ इतिश्री
महारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे विज्ञानभ्यासवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः २२ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इतिसंकथनेन
लातस्यां निशि प्रांगने उस्रप्रेपरिजनेन नमर्थातः पुरःमंडपे १ दृढाखिलार्गलद्वारगवाक्षोददत्तचेतसि पुष्पप्रकरनि
ष्कूतमांसलामोदमंथरे २

योगात्स्थूलततनुं त्यक्त्वा गिरिग्रामदि दृष्ट्वा परमहे व्योम्निंगतिः स्फारे वर्ण्यते ज्ञप्तिलीलयोः परिजनेश्चनूनमपरिशेषं स्वप्ने
सत्यथवांगने ज्ञप्तिलीलं समाधिस्थानकं गत्वा तस्थाउ रिति च लर्थस्थेनान्वयः १ ददचेतसीति प्राक्तन परिजन
विशेषणं गौ एवं वा दृढाः अररिपलाः सर्वेविहुविधा इतियावत् अर्गलाः कपाटविष्कंभापेषु तथा विधा द्वारंगवाक्षाय
स्मिन् पुष्पप्रकारै निष्कूते निरस्तै मांसलैः पुष्टे रामोदैर्मंथरे भार ... ते इतियावत् २ ॥

उच्छूनं विध्रुंगंभीरमेकार्णवमिव कोमलमिव कोमलं स्निग्धं कोमलमरुत्तां मंदमारुतानामासंगेन संश्लेषेण सुखभोगदं २ उच्छू
न्यतालक्षणे ऽप्रभासि निमज्जनादवगाहनादलमत्यंतमाल्हादकं अथवा जगच्छून्यतालक्षणे ब्रह्मांभसि प्रथमं निमज्जना
न्निर्गमनात्प्राणिभ्रमराणामाल्हादहेतुभूतं कमलं अत्र गंभीरमिति साक्षाद्विशेषणं पूर्वं लिदृष्टांतस्येति न [illegible] पौनरुक्त्यं स
ज्जनादपि प्रसन्नं प्रसन्नतरं ३ आशासु दिक्षु मेघा दिग्भृंगस्थे निर्मलतामोदपीनोदरलक्षणे पीनोदरांतनिविष्टे वासुधा

एकार्णवमिवोच्छूनं गंभीरं निर्मलांतरं कोमलं कोमलमरुदासंगसुखभोगदं २ आल्हादकमलं सौम्यं शून्यतांभो
निमज्जनात् प्रसंतसुच्छं गंभीरं प्रसन्नमपि सज्जनात् ३ भृंगस्थानिर्मलांभोदपीनोदरसुधालये विशन्त्रलरा
शासु पूर्णचंद्रोदरामले ४ स्निग्धगंधर्वमंदारमालामोदमनोहरे चंद्रमंडलनिष्क्रांते रमाते मधुरानिले ५ सस्त
नुभूरिघमातिते तडिद्रक्ताज्वसंकुले सरसीवजलापूरे मंथरे मेघमंडले ६ भूतलौघमहाशैलमृणालांकुरकोटि
षु दिक्षु वभ्रमतः स्वैरं भ्रमपोसि सरसीष्विव ७ धाराग्रहधराधीरगंगानिर्झरधारिणी भ्रमतु वीत विदुध्वमेघमं
डलमंडपे ८

73

लये सौधे ४ क्वचिद्व्योममंडलसन्निधौ चंद्रमंडलनिष्क्रांते शैत्यसौरभ्ययोः पूर्वविशेषणभ्यां लाभान्मधुरशब्दो मांध
सुखस्पर्शपरः ५ धर्मोकितापस्तस्यांते ऽवसानभूते तडित इव रक्ताज्वानि रसः पद्मोतडितोरक्ताज्वानीव मेघमंडल
पद्मे ६ ततभूतलौघस्थामहाशैला हिमवत्कैलासादयो मृणालानामज्वकंदानामंकुरकोटयइवयासु ७ निर्झ
रशब्देन तच्छीकारालक्ष्यंते ८

वक्ष्यमाणव्योमगमनेतयोर्देहवैलक्षण्यमाह तेनेति २२ तत्त्वदूरनभोगमनकल्पनं स्वगृहमंडपाकाशदेशमात्रएव कृतं नब हिरित्याह गेहांतरिति देहांतरितिपाठे हृदयात्कंठपर्यंतं प्रादेशमात्रं नाडिमार्गमारुह्येत्यर्थः संविदा उद्बुद्धपूर्वसंस्काररस कल्पविदा २३ चेत्या विषया यासां वित्तेः वित्तेः स्वभावो विषयानुरूपव्यवहारकल्पनाहृशादेत्यर्थः २४ तत्रस्थे गेहस्थेवाश द्वोवधारणे चिदूपाकाशमावांप्लुवावहे दूर्येवंरूपयाचित्र ध्यानमानसकल्पनोहत्या २५ वस्तुतश्चिदाकाशदेहेऽस

तेनैववस्त्रानदेहेनव चारस्त्रापिदेवता मानुषीत्वितरेणाप्युध्यानज्ञानानुरूपिणा २२ गेहेदेहांतरेव प्रादेशमात्रमा रु ह्यसंविदा वभूवलश्चिदाकाशरूपिणी व्योमगाकृती २३ अथतेललनेलीलोलेलालितलोचने स्वभावान्वेल सेवित्तेनभोदूरमितोगने २४ तत्रस्थेवाथचिद्रूपाप्लुवातेनस्थलं कोटियोजनविस्तीर्णं दूराद्दूरगतांतरं २५ दृश्यपानुसंधानेनिजस्वभावाम्बकाशदेहे अपितेमिथोत्र परस्पराकारविलोकनेन वभूवलः स्नेहपरेवयस्ये २६ इतिश्रीमहारामायणेवालकांडेमोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेलीलोपाख्यानेलीलाप्रज्ञादेव्योर्ज्ञानदेहाकाश गमनंनामत्रयोविंशः सर्गः २३ श्रीवसिष्ठउवाच॥ दूराद्दूरमभिप्लुत्यशनैरुच्चैःपदंगते हस्तांहस्तिसमालंब्यमां लोदद्दृशतुर्नभः १

पिप्राक्संकल्पितदृश्यपानुसंधानसहितचिताभिताभ्यां निजस्वभावात् वयस्येसख्यौ २६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणेत्रयोविंशःसर्गः २३ अनंतविश्ववैचित्र्यविलासैःसंभृतांतरंनभोत्रवर्णयति पंचाशद्यांलोकस्तिलीलयोःउ च्चैःपदमूर्ध्वस्थानं १

वा० टी० उ० प्र० ७४

क्वचित्तु यतः पारिजाततकल्पलतावनो परिश्चालोलविमानगणानाकेतनं स्थानं अतः समीपस्थहृष्यात्तदननं जरिका
कारमिव दूरस्थहृष्यात्तु वैडूर्यमयभूतलमिव स्थितमित्यर्थः २५ मनोवेगैर्महासिद्धैर्वातगमागमो वायुसंचारवेगः स
ज्जितो यस्मिन् घुघुमितिध्वन्यनुकरणं २६ २७ वास्तस्कंधाश्रावाहप्रवाहा दयो वायुभेदा २८ विमानसीत्कारो विमा

परिजातललनालोलविमानगणाकेतनं अतो मंजरिकाकारमिव वैडूर्यभूतलं २५ मनोवेगमहासिद्धतित वात
गमागमं विमानगृहदेवस्त्रीवोपवाद्यसघुघुमं २६ त्रैलोक्य वरभूतौघसंचारविरलोत्तरं अन्योन्याहृष्टसंचारस्तु
रास्तरकुलाकुलं २७ पर्यंतस्थितकूष्मांडः रक्षःपैशाचमंडलं वातस्कंधमहावेगवहद्वैमानिकव्रजं २८ वहद्वि
मानसीत्कारसुषिरग्राह्य घनध्वनि गृहद्रंघ्रनसंचारात्प्रबलद्वाततयंत्रकं २९ निकटातपदग्धल्पसिद्धसिद्धो
ज्झितास्पदं अर्काश्रमुखवातास्तदग्धमुग्धविमानकं ३०

74

वेगध्वनिस्तस्य मोषणं सुषिरमभिवस्तेन ग्राह्या घनध्वनयो मेघशब्दा यस्मिन् वातयंत्रकं वायुविष्टंभयंत्रस्तपंजो ७४
तिश्चक्रमं २९ क्वचित्सूर्यसंनिहितदेशे निकटातपेन दग्धैः संतप्तैस्तपोयोगरसायनादिनाल्पसिद्धैः सिद्धाख्यदेव
योनिशेषैरुज्झितस्वस्थानं अर्केण तदीपाश्रमुखवातेश्च यथायोगामस्ताः जिता दग्धाश्चाल्पा विमानकायस्मि
न् ३०.

महाश्चिरारंभे भुवि नतज्जननिर्माणे रतिमंथरं संक्लिष्टं ८ यद्यपि प्रज्ञप्त्या प्राग्दृष्टमेव न तथाप्यन्योन्यं परस्परसाहित्येन दृष्टपूर्वमदृष्टं सर्वेषां कटकोटराः गर्भच्छिद्रादयो यस्य सर्वप्राणिभवदुःखानां आश्रमीभूतच्छिद्रमिति वार्थः आसूत्र्यमाणस्वेहेलः १० विचित्राभरणप्रख्यैर्भूतलैर्लज्जालयाभुवनतलैः शोभनानि विमानानि येषु तैः ११ पद्मरागमणिमा

ततो मधुरगामिन्यो विश्राम्यंती स्वशक्तितः शून्ये दृष्टशालभ्योनिमहारंभातिमंथरं ८ अदृष्टपूर्वमन्योन्यं सर्वेषां कटकोटरं आसूत्र्यमाणमाशून्यं जगत्कोटिशतैरपि १० उपर्युपर्युपर्युच्चैरन्यैरन्यैरलंकृतं पृथक् विचित्राभरणाकारैर्भूतलैस्तु विमानकैः ११ परितः स्फुरितज्योत्स्नामेवादिकुलभूभृतां पद्मरागतटोद्योतैः कल्पकालालोयमोदरं १२ मुक्ताशिखरभासुरे हिमवत्सानुसुंदरं कांचनाद्रिस्थलार्चिर्भिः कांचनस्थलभासुरं १३ महामरकताभाभिः शाड्वलस्थलनीलिमं द्रष्टृदृष्टपतयासक्तजातध्वांतोत्थकालिमं १४

यानां तटानां पद्मरागमणीनामुद्द्योतैः प्रकाशैः तेषामेव भूभृतां मुक्तामयशिखराणां भासुरैः प्रभाप्रवाहैर्हिमवतः सानुः प्रस्थदेशस्तद्वद्भासुरं १३ तथा तेषामेव भूभृतां महामरकतानां महार्हहरिन्मणीनां प्रभाभिर्घासहरितस्थलस्य नीलिमेव नीलिमा यस्य तथा क्वचित् द्रष्टृणां सन्तदृष्टानां स्वरूपभेदानां क्वचिदासक्तास्ततरः सञ्जातउल्लङ्घ्यो ध्वांतोत्थकालिमा यस्मिंस्तथाविधं १४

वा० दिगंतविश्रांतत्वात्तादिगधिष्ठातृलोकपालानां पुरोगतद्भुवस्थितेध्वांतवद्दृष्टिप्रसरनिरोधिनि धूमधूम्रेम्बर
टी० पेमंदिरे २६ स्वर्गेगीयमाने दिव्यस्तवेस्त्रादीयके तन्मतामदनाक्रांतास्रनभोमार्गगायस्मिन् अनारतंवहति
उ० पृ० त्र नद्योधिसमूते ज्योतिश्चक्रेसूर्यादिगत्यालक्षितः शुक्लकृष्णपक्षादिकालविभागोयस्मिन् १८ वज्रचक्रादिशब्दैस्तदधिष्ठा
७५

लोकपालपुरो ध्वांतधूमधूम्रेभ्रमंदिरे सिद्धगंधर्वमिथुनप्रारब्धसुरतोत्सवं २६ स्वर्गगीत
तवोन्मतमदनाक्रांतमार्गगं अनारतवहद्दिव्यचक्रलक्षितपक्षकं २७ वातस्कंधातिखातांत
र्वहत्त्रिपथगाजलं ज्योतिश्चक्रेलोकनाव्यप्रसंचरत्त्रिदशार्भकं २८ सदेहसंचरद्वज्रचक्रशूला
सिशक्तिमत् क्वचित्तिमितिभवनं गायन्नारदतुंबुरुं २९ मेघमार्गेमहामेघमहारंभाकुलं
क्वचित् चित्रन्यस्तसमाकारस्तकल्पांतवारिदं ३० उत्पतत्कज्जलांद्रीद्रसुंदरांभोधरांक्व 75
चित् क्वचित्कनकनिष्पंदकांतातपांतवारिदं ३१ रामायतनम: ॐ राम: ७५

दे न्योदेवताउच्यंते न्योवताउच्यंते अतःसदेहोपपत्ति: २९ मेघमार्गप्रदेशेमहामेघानां पुष्कलावर्तकादीनां
महताप्रलयहर्षारंभेणाकुलं क्वचित् क्वचित्तुचित्रन्यस्तवन्निव्यापारस्तकानि शब्दाश्चकल्पांतवारिदायस्मिन्
३० कनकस्पतिष्यंदोद्भवकांतासपोग्रीष्म: सप्तवतापसदंतःप्रावृडादि: ३१ रामायतनम ३१ ॐ

पश्च्यांसंचारसन्तरैरंगैस्ततदुदिताचरणान्याचारास्तैश्चंचलमिवचंचलंधूपधूपैरंबुदयाणांवरमिवस्थितंविष्णुनासद
शोवीर्यइतिरामइवकल्पितभेदादुपमेयता २१ इंद्रचंद्रादिभिःस्वर्गप्राप्तितस्वस्वलोकायाहृतानामतएवान्यानुपेक्षाहंदृष्ट
कपाधावतीनांदेवस्त्रीणामप्सरसांस्वांगेभ्योविभ्रष्टानिंपाशिंस्तयाविधंयतःअतस्ताःसमीहमानानांसामान्यसिद्धानाभि
भ्रादिवदणिमाद्धि विशेषसिद्धिशून्यानांहाग्र्येत्वरागांयःसघत्तदीयोग्रतेजःपुंजस्तत्रोथास्सूर्यादिनातिरोभावकं

लोकपालाश्रयोकंदसंचाराचारचंचलं देवांतःपशिकादग्धधूपधूम्रांबुदांबरं २१ स्वस्वर्गीहृतदेवस्त्रीस्वां
गविभ्रष्टभूषणैः सामान्यसिद्धसंघोग्रतेजःपुंजतमोबलं २२ बलवत्सिद्धसंघट्टगमागमविघट्टितैः घ
नैःसांशुकपार्श्वस्थहिमवन्मेरुमंदरे २३ काकोलूकोगृध्रसारसैरशिभूते अलैर्कृतं न्वसद्धिडीकिनीसंघै
स्तरंगैरिववारिधिं २४ प्रवृत्तैःयोगिनीसंघैःस्वकाकोष्ठस्वराननैः निरर्थयोजनशतंगत्वागच्छद्भिरावृतं २५

तमोबलंतमोगुणप्राबल्यमिवनीलंस्थितमित्यर्थः २२ तथाबलवतांसिद्धानांदेवयोनिविशेषाणांसंघट्टः संमर्दस्त
द्युक्तगमनागमनाभ्यांविघट्टितैःचूर्णितैर्घनैर्मेघैस्तंभ्द्यादिवपार्श्वस्थहिमवदाद्यधित्यकाश्रयणात्सांशुकाःसवस्त्राइव
संपन्नाहिमवन्मेरुमदरायस्मिन् २३ उलूकादयःपक्षिभेदाः २४ योगिनीनामणिमादिसिद्धिमलात्स्वस्थानएववेसि
तलाभेपित्यर्थंदूरंगत्वाआगच्छद्भिरित्यर्थः २५

वा० टी० उ० प्र० ७६

अपरशब्दः प्रतीचीपरः परिशेषात् उत्तरायामिति सर्वनाम्नो वृत्तौ पुंवद्भावश्छांदसः दिशः संचरंतीति दिक्संचारास्तेषां
कुलं ४२ क्वचिल्लोकालोकगिरेः परतः ४३ हिमानी हिमसंहतिस्तज्जठरवदाशीतं ४४ क्वचिद्दैत्यभयादुत्साद्य वहद्भिः
देवानुचरैः पुरोवृत्तं पुरस्कृतं कल्पवृक्षदललतावनं यस्मिन् ४५ क्वचिद्वैमानिकानां स्वर्गिणां निपातेन दीर्घभूततत्तेज

ऊर्ध्वाधोगमनव्यग्रसुरासुरगणं क्वचित् पूर्वापरोत्तरायाम्यदिक्संचाराकुलं क्वचित् ४२ अप्रियोजनल
क्षाणि क्वचिद्दुःश्रायभूधरं अविनाशितमःपूर्णं दिवजृंभोपमं क्वचित् ४३ अविनाशि बृहत्तेजः क्वचिदकी
नलोपमं हिमानीजठराशीतं क्वचिच्चंद्रादिसमस्त ४४ क्वचिद्दैत्यसुरोत्कृत्तकल्पवृक्षदललतावनं क्वचि
द्दैत्यसहतोत्तुंगप्रपतद्देवपत्तनं ४५ वैमानिकनिपातेन वह्निलेखांकितं क्वचित् क्वचित्कोलशतोत्पातमिथः
संघट्टपद्धितं ४६ क्वचित्क्षुभग्रहगणवगूहीताभ्रमंडलं क्वचिद्रात्रितमोव्याप्तं क्वचिद्दिवसभास्वरं ४७
क्वचिदुद्गर्जदंभोदं क्वचिन्नष्टाम्लांबुदं वातावकीर्णशुक्लाभ्रखंडपुष्पोत्करं क्वचित् ४८ क्वचिदसंत
तिः शून्यमवदातमनंतरं आनंदमृदुशांतात्सुखस्येव हृदयं ततं ४९ शुक्लवाहनभेकौघैः क्वचिज्जलकृता
रवं शून्यतावारिवलितं क्षेत्रमाकाशवासिना ५० मयूरहेमचूडादिपक्षिभिः क्वचिदावृतं विद्याधरीणां
देवीनां वाहनं विहितास्पदे ५१ रामः

सायतदुल्कावह्निरेखयेवांकितं चिह्नितं यद्वितं पदवन्निविडं ४६ अग्न्यंश्रेष्ठं ऊर्ध्वभागमंडलं यस्य ४७ अभ्रखंडा ७६
एव पुष्पोत्करी पुष्प्यायस्य ४८ नितरां दृश्यपदार्थशून्यमवदातं स्वच्छं अनंतरमज्ञानमेघांतरायरहितं अंतर्नीर
जस्कं शुक्लोपलक्षितसर्वनभश्चरवाहनान्येव भेकौघास्तैः शून्यतावारिणा वलितं पूर्णं क्षेत्रं केदारं ५१

76

इतियावत् ३२ वातनधां वायुप्र

ऋष्यमूकेगिरौप्रवरामायएवर्णितप्रकारैर्एवं वर्षतोवुदाएवांशुकानिष्ठ्यवनोनिश्रलइतियावत् ३२ वातनधां वायुप्र
वाहेप्रौढविमानान्येवप्रवाह्यमानतृणपत्त्रवस्थानेयस्मिन् ३३ मेरुनयोलद्धारण्यावार्धिकेगिरिएस्तत्कल्पैस्ततस्तवर्णैः
वाहेप्रौढविमानान्येवप्रवाह्यमानतृणपत्त्रवस्थानेयस्मिन् ३३ मेरुनयोलद्याण्यावार्धिकेगिरिएस्तत्कल्पैस्तत्सवर्णैः
वातधूलिप्रवाहैर्विधूसरंचित्रैएवलंशवलमंगकंयस्य ३४ दूरेस्ताःसंरंभाःक्रोधादयोयेनसाधुचित्तेनः ३६ तद्ध्यैर्निष्प्र
लैःपुरैः राकीर्णैर्विहंतिभ्रमंतित्रिपुरादिपुरवराणियस्मिन् ३७ ३८ अमत्र्चंद्रएवामृतपूर्णलात्र्चंद्रसदृशंवामायास

क्वचिद्दिग्दाहहतापाद्यंऋष्यमूकांवुदांशुकं क्वचिन्निष्ठ्यवनांभोधिसंरंभस्रून्यताजलं ३२ क्वचिद्वातनदीप्रौढ
क्वचिद्दिग्दाहहतापाद्यंऋष्यमूकांवुदांशुकं क्वचिन्निष्ठ्यवनांभोधिसंरंभस्रून्यताजलं ३२ क्वचिद्वातनदीप्रौढ
विमानतृणपल्लवं क्वचिच्चलंदलिभ्रांतस्वच्छलक्षांतिनिर्मलं ३३ क्वचिन्मेरुनदीकल्पवातधूलिविधूसरं क
चिद्दिमानगीर्वाणप्रभाविचित्रवलांगकं ३४ क्वचिन्निरंतरोत्तप्तमार्तंडमंडलमालितं क्वचिन्निसंनवद्वीवद्ध
ध्येयोगीश्वरीगणं ३५ क्वचिक्कांतसमाधिस्थविश्रांतमुनिमालितं समंदूरास्तसंरंभसाधुचित्तमनोहरं ३६
गायत्किन्नरगंधर्वस्फुरस्त्रीमंडलंक्वचित् क्वचित्तत्ध्वपुराकीर्णविहत्सुरवरं क्वचित् ३७ क्वचिद्रुद्रपुराकीर्णं
क्वचिद्ब्रह्ममहापुरं क्वचिन्मायाकृतपुरं क्वचिदागामिपत्तनं ३८ क्वचिभ्रमच्चंद्रसरःक्वचित्लाध्वमयंसरः
क्वचित्सरत्सिद्धगणं क्वचिदिंदुकृतोदयं ३९ क्वचित्सूर्योदयमयं क्वचिद्रात्रितितोमयं क्वचित्संध्यांशुकपि
लंक्वचिन्नीहारधूसरं ४० क्वचिद्धिमाद्रिधवलं क्वचिद्वर्षपयोधरं क्वचित्स्थलइवाकाशएवविश्रांतलो

रोयस्मिन्स्तथ्यमयंदेवशक्त्याघनीभूतजलमयंसरोयस्मिन् विभक्तपलुकुञ्छांदसः ३९ ४० आकाशएवविश्रांतलोक
यस्मितिविश्रांतिक्रियायाअधिकरणेसापेक्षत्वानित्सलात्संबंधिशब्दत्वाच्चनसापेक्षमसमर्थंभवतीत्यसमर्थसमासता
तथाचोक्तंसंबंधिशब्दःसापेक्षोनित्सःसर्वःसमस्यतेवाक्यवत्सोव्यपेक्षाहिवृत्तावपिनहीयतेइति ४१

वा० टी० उ० प्र० ७१

स्वशरीरेण देवताशरीरेण प्रोड्डीने आदित्ये दीप्तोक्तिः ६२ ज्यौतिषक्रप्रक्रियामाश्रित्याह पातालेति भूगोलं परितोभ्रमता
दित्येभूच्छायापि परितोभ्रमंती पातालगेऽर्के ऊर्ध्वं प्रसरति सैव श्यामलाकस्तस्य चोपनेस्त्रुपमंदगतौ आक्रमणेरितिया
वत् सेयं चंद्रग्रासे उपपत्तिः अर्कग्रासे तेनैप मुपपत्तिरितिश्लेषादर्थौत्तरमुच्यते पातालशब्देन लक्षणया चंद्रस्याधव
हितः पश्चाभागस्तज्जेऽर्के सति चंद्रमंडले जनिताया भुवाश्छायाप्रतिबिंबस्ते न श्यामलापादनालोकाकाश्वसंपन्नश्चंद्र
स्तेन चोपने रिति ३३ वैमानिकैर्देवसांगनाविस्मयार्थं निर्मितमायासर्गानिलोराध्धू तंमायाकुसुमकाननेयस्मि
स्वशरीरेणजंगादिसरितांसन्निधानतः प्रोड्डीनमत्स्यमकरकुलीरांबुजकूर्मकं ६२ पातालगार्कजनितभू
छायाचोपनैः क्वचित्क्वचिन्मंडले षु ग्रस्तचंद्रार्कमंडलं ६३ क्वचित्सर्गानि लाधूतमायाकुसुमकाननं
पतत्पुष्पहिमासारत्र सद्वैमानिकांगनं ६४ उदंबरोदरमशककक्रमभ्रमज्जगत्त्रयां तरगतभू तसंच
यं विलध्य तद्दूरलल्लनेखमुच्चकैर्महीतलंपुनरपिगंतुमुद्यते ६५ इत्यार्षे महारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्ति
प्रकरणे लीलोपाख्याने गगनवर्णनंनाम चत्वर्विंशः सर्गः २४ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ नभस्थलाद्गिरिग्रामं
गच्छंसौ कंचिदेवत्ते ज्ञप्तचित्तस्थितंभू मितलं ददृशतेः स्त्रियौ १

निसर्पः ६४ इत्थं नभसि वर्णितिनभस्वर वैभवेरागो माभूदिति तां स्तुष्टीकुर्वन्नाह उदुंबरेति मशकक्रमो मशाक्रम
णीदातद्वदितियावत् ६५ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुर्विंशः सर्गः २४ ॥ सप्तद्विपद्वीपसंवी रामः
तं ब्रह्मांडवरणैर्युतं अष्टं भुवनं ताभ्यां दृष्टमत्रोपवर्ण्यते कंचित अष्टवर्ज्ञप्तिचित्तस्थितं ज्ञप्त्या लीलायै प्रदर्शयितुम ७७
भिप्रेतमितियावत् १

गुहः स्कंदः अग्नेर्विहनैः शुकैः यद्यपि मेषवाहनत्वमग्नेः प्रसिद्धं तथाप्यत्रोक्तेः शुकवाहनत्वमपि बोध्यं ५२ प्रेतेशो यमस्त
न्महिषस्य महिम्ना रहत्कायत्वेन तृणग्रामशंकात्तृण [illegible] तृणशेभ्रमः ५३ अन्योन्यैः परस्परं प्राप्तुमशक्येन गरयेयस्मिन्
तत्र हेरंत [illegible] रालेन गानां पर्वतानामपि रंध्रकरणसमर्थो विलवत्तरो निलो यस्मिन्निति ५५ घर्घरवातो यंयथा स्यात्त
था पक्षैः उड्डीनाः पर्वता यस्मिन् ५६ वहद्भिः उड्डीय गच्छद्भिर्गिरिभिर्ध्वस्ताश्चूर्णिताः कदलदोऽत्र वृद्धुच्छ्रिताः अंबुदा

क्वचिदभ्रांतरोलंबलक्ष्महमाघ्रसमंडलं क्वचिदग्निशुकैः श्यामं शाड्वलानामिवस्थलं ५२ क्वचित्प्रेतेशमहिष
महिम्ना वामुनांबुदं क्वचिच्छ्रेष्ठतृणग्रामशंकाग्रस्तास्तितांबुदं ५३ क्वचिद्देवपुरव्याप्तं क्वचिद्दैत्यपुरान्वि
तं अन्योन्याप्राप्य नगरंध्रकरानिलं ५४ क्वचित्कुलाचलाकारलक्ष्मदैरवभासुरं क्वचित्सपक्षशैलेंद्रसम
लसद्धिनायके ५५ क्वचिद्घर्घरवातोघपक्षप्रोड्डीनपर्वतं क्वचिद्गंधर्वनगरस्फुरत्क्रीडदवंधुरं ५६ क्वचिद्व
हद्गिरिध्वस्तकदलदोच्छ्रितांबुदं क्वचिन्मायाकृताकाशनलिनीजलशीतलं ५७ क्वचिदिंदुकरास्पृष्टिशीत
लाह्लादमारुतं क्वचित्तप्तानिलादग्धद्रुमपर्वतवारिदं ५८ क्वचिदत्यंतसंशांतवातादेकांतनिर्ध्वनि क्वचित्सर्वर्तु
ल्याभ्रशिखाकूटशतोदयं ५९ क्वचित्प्रावृड्बोन्मत्तघनाभ्रवप्रघर्घरं क्वचित्सुरासुरगणप्रक्षेत्तरणदुर्गमं ६०
क्वचिद्व्योमाब्जिनीहंसीस्वनाहतगजवाहनं क्वचिन्मंदाकिनीतीरनलिनीलुंठकानिलं ६१

यस्मिन् अंबुधिमितिपाठेप्यवृनिधीयं तेयेष्वितिमुसत्ताल्लांबुदा एवोच्यते ५७ ५८ एकांतंनितांतं निर्ध्वनि ५९ ६०
अब्जवाहनपदे षष्ठ्यादसोज [illegible] लोपः नलिनीनां [illegible] लुंठकः सौरभ्यापहारी ६१

सालीला ७८ ९ आपादृ८ तोकं गनाह्वयं वर्णयति आपादग्रहणमामस्तकलक्ष्याप्युपलक्षणं विविधानाम
म्लानानां मालानां वलनै र्यापनैः १० आमधुः फलमाकांताः पूरयन्तो पूरयन्त नपुंसकैकवि शेष्योपक्रमा
ल्लिंगवचनव्यत्ययश्छांदसः रसायनैरद्रिकाश्रितैः ११ अलकलतानां सन्निधावालोलत्वादलिलेन परिण
तैर्लोचनैरितियावत् कटाक्षानां नीलोन्मिश्रधवलछवि लाकुवलयोन्मिश्रमालतीकुसुमोच्चयप्लवेनोत्प्रेक्षा १२

श्रीवशिष्ठउवाच ॥ अथ सा निर्मलज्ञानचिराभ्यासेन सुंदरी संपन्नात्यल्पसंकल्पा सत्यकामा च देववत् ७ विं
तयामास समामेते देवीं वेमांस्व बंधवः यसंतत्ता वसामान्यललनारूपधारिणी ८ ततोऽन्तःपुरजनस्त
वलनसुंदरं वसंतलक्ष्म्याः युगलमिवामोदितकाननं ९ सर्वौषधिवनग्रामं पूरयंतो रसायनैः शीत
लाह्लादसुखदं चंद्रद्वयमिवोदितं ११ लंबालकलतालोललोचनालिविलोकितैः किरत्कुवलयोन्मि
श्रमालतीकुसुमोत्करान् १२ द्रुतहेमरसापूरसरित्सरणहारिणा देहप्रभाप्रवाहेन कनकीकृतका
ननं १३ सहजाया वपुर्लक्ष्म्या लीलादोलाविलासिनः तरणे चं तरंगाढ्या निजलावण्यवारिधेः १४

द्रवीकृतसुवर्णरसप्रवाहाया सरितः सरणं वेग इव मनोहारिणा १३ वपुः कांतिः लक्षणया लक्ष्म्याः लीलार्थं लक्ष्मी
दोलाः प्रेंखोलिका इव विलासिनो विलसनशीलाये निजलावण्यस्य स्वभावसुंदरब्रह्मात्मकरूपस्य सौंदर्य
लक्षणस्य वा वारिधेः तरंगाढ्यास्तरंगश्रेष्ठाः प्रसिद्धास्ता एते अंगने एव सुन्मेदतया प्रत्यभिज्ञायमानमिति शेषः १४

78

स्वगृहे स्वजना हस्ताभ्यां क्लेशेषां परिदेवितं अनुग्रहोऽत्र लीलाया जगतलें च वर्णिते वक्ष्यमाणकथासंबंधप्रतिपत्तये
उक्तमनुवदति इतीति तस्मात्सदसद्भूपालाधारब्रह्मांडमंडलादन्यत्र ब्रह्मांडमंडलं इति वर्णितप्रकारमनुप्राप्ते १
स्वसद्मगृहे २ चिंतयाविदुराविह्वला दासी यत्र अश्रुधूल्यादि मलाल्परिलिप्तभूषणतिलकादिध्वंसप्रायानि स्त
जनवदनानि यस्मिन् ३

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ इति वर्णितोऽन्यो ततो ब्रह्मांडमंडलात् निर्गत्यान्यदनुप्राप्ते यत्र तद्ब्राह्मणास्पदं १
ततो ददृशतुः सत्यस्वमेवं सिद्धपोषितौ अहृष्यपवनलोकस्य मंडपं ब्राह्मणास्पदं २ चिंताविधुरदासी
कं वाष्पक्लिन्नांगनामुखं विध्वस्तप्रायवदनशीर्णपर्णांबुजोपमं ३ नष्टोत्सवमुरप्रापगमस्मात्तमिवार्ण
वं ग्रीष्मदग्धमिवोद्यानं विद्युद्दग्धमिव द्रुमं वातच्छिन्नमिवांभोदं हिमदग्धमिवांबुजं अल्पस्नेहद
शं दीपमिवालोकमभेदकं ४ आसन्नमृत्युकहरणाकुलवक्त्रकांतिसंशीर्णजीर्णतद्रूपविनोपमानं
कष्टिव्यापायपरिधूसरदेशकन्तजातं गृहे स्वरं वियोगहतं गृहेतत् ६

अगस्तेन आत्तं पीतं ग्रीष्मेण दग्धं शुष्कस्नेहस्तैलादिः दशा मूर्तिः आलोक्यते येन तदालोकनं चक्षुस्तस्य भेदनं दु
र्दर्शमिति ४ करुणशोकोद्दीपको भावविशेषो रसो वा तया आकुलानि रक्तोत्ति यावत् वक्त्रकांतिर्यस्य अत एवासन्न
मृत्यिव स्थितं संशीर्णानि जीर्णरूपाणि यस्मिन् तथाविधं वनमुपमानं यस्य कष्टिव्यापायो अनाकृष्टिः ६

 त

हे देव्यौ कुलं संततिर्द्विजानां स्थितेर्मर्यादायाः स्तंभवदाधारभूतो २३ अथोयमचिरत्वलदाकार्थं शून्यं शून्यमिव २४
पूर्णः पूर्णं जगत्सर्वं वल्काकुः कार्मुकं जगत आतोप्यात्मियं विश्वं लक्ष्यलुब्धे स्वचिंवदिति न्यायेनाह पद्मिणइसा
दिनाशून्ये आकाशे स्वदेहं विक्षिपंतः २५ गुहारूपाणि यानि गुरुणुराराव प्रलापानि लपनानि मुखानि तैराकु
लोव्याप्तो आकुलश्च २६

ज्येष्ठशर्मोदयजन्तुः॥ देव्यावभवतां स्निग्धाविह ब्राह्मणदंपती सर्वातिथी कुलकरौ स्तंभभूतौ द्वि
जस्थितेः २२ तावद्युज्ज्हमुत्सृज्य सपुत्रं पशुबांधवं स्वर्गं गतौ नः पितरौ तेन शून्यं जगत्त्रयं २४ पद्मि
णमुत्क्रमारुह्य विक्षिपंतः प्रतिक्षणं देहं शून्ये मुक्तं भक्त्या शोचंति मधुरैः स्वरैः २५ गुहागुरुगुराराव प्र
५४ लापलीनाकुलः सरित्स्थूलाम्बुधाराभिः परिरोदिति पर्वतः २६ निर्जराक्रंदकारिण्यो मुक्तावरपयो
धराः तप्तनिश्वासनिर्ध्वस्ताः परं काश्मिमि तादृशः २७ द्रुतविद्रुतसर्वांगः करुणाक्रंदकर्कशः उ
पवासरतो ग्रामो दीनो मृतिपरः स्थितः २८ दिवसं प्रतिकृत्वाणां अवधूणायाश्रुतिविंदवः गुच्छलोच
नकोशेभ्यस्तपोस्मानिप तं तपः २९

79

रामः
८०

मुक्तो वगस्त्यक्तां काशास्त्यक्तवस्त्राश्च पयोधरा मेघास्तनाश्च यासां दिक्पद्मेवा प्यधूसरा वायवो निश्वास्या
निश्वासाः कार्श्यमपुष्टिं २७ भूपरिलुंठनाभिहननादिना द्रुमवि द्रुतसर्वांगो ग्रामशब्दो जनपरः मृतिपरो ८१
मर्तुकामः २८ दिवसं प्रति लक्षणोक्तसेत्थंभूतलक्षणेति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ताप आतापः शोकाग्नि रा

प्रत्येकवाहुलतिकयोररुणपाण्योश्च विलोलत्वेन विशेषणगत प्रतिक्षणविन्यासभेदेन समुदाये कल्पितवनस्थान
भेदान्नवं कल्पवृक्षलतावनं किरत् विक्षिपत् कल्पयदिति यावत् १५ अस्फुदितान्यम्लानानि च यानि पुष्पाणि प
ल्लवानि वा तद्रूपैः पादैः पल्लवकोमलौ इति पाठेऽस्पष्टम् अज्जसा दृश्यस्य पुष्पलक्षणकादेव लाभाद्यौ नरुत्तयाप
देमलाभैरित्युक्तं १६

विलोकवाहुलतिकायुगेनारुणपाणिना किरन्नवनवं हैमं कल्पवृक्षलतावनं १५ पादैरस्फुदिताम्ला
नपुष्पपल्लवकोमलैः स्थालज्वदलमालाभैरस्पृशाभ्भूतलं पुनः १६ तालीतमालखंडानां मुक्ताणां शु
चिशोचिषां आलोकनात्कृताशोके जनयन्नालपल्लवान् १७ नमोस्तु वनदेवीभ्यामित्युक्त्वा कुसुमां
जलिं तत्याज्य ज्येष्ठशर्मा यत्नाद्धृतं हजनेनसः १८ पपात पादयोर्देहे तयोर्वै कुसुमांजलिः प्राले
नै ६ यशीकरासारः पद्मिन्याइव पद्मयोर्ज्येष्ठशर्मादयऊचुः जयतवनदेव्यौ नो दुःखनाशार्थमागते प्रा
यःपर वरित्राण मिवकर्म निजं सतां २० इतितद्वचनात्तैदेव्यावूचतुरादरात् श्रुयातदुःखं येनायंत
प्यते दुःखितो जनः २१ ज्येष्ठशर्मादयस्तेते देव्यौ प्रति यथाक्रमं निजंतदुःखमाचख्युर्दंपत्तिव्यसनात्मकं २२

शुचिशोचिषां पांडरवर्णानां १७ ज्येष्ठशर्मादयो ज्येष्ठपुत्रः १८ प्रालेयशीकरासारो हिमांबुकणवर्षः पद्मिन्या
पद्मवल्याः १९ जयतमिति लोट्मध्यपुरुषद्विवचनं २० २१ दंपत्योर्व्यसनं विपत्तिस्तदात्मकं २२

घागजननव्यवहारादतिचापलत्वमपिकलयंत्योवाप्पः सांप्रतघार्मकः असंभावितः भसकायात् प्रयुक्तस्यदेशिय
नतद्यथा आत्मनिस्वस्वरूपसमाधिनिष्ठाइवनिस्यंदानंदं स्थिताः ३७ तात्तग्रहणनानुरत्युपलक्षणं ३८ रा
वशोकमुपवर्णविवक्षितमर्थमाहक्त्वादिति तन्नस्मादितः ३९ पल्लवेनस्वसंतानमूलग्रंथिमिवग्रथोज्जला

अघांकमशकापातस्यंदस्यपतिनायले कलयंत्यः स्थितावाप्पोनिस्यंदानंदमात्मनि ३७ गा
यत्किनरगंधर्वविद्याधरसुरांगन नूनमद्यनभोजातमस्मान्नालाभ्यलंकृतं ३८ तदेवोक्ति
यलीतावदस्माकेशोकनाशनं महत्तादर्शनंनाम्नकदान्वननिःफलं ३९ इत्युक्तवंतसा
न्नमूर्द्धियस्पर्शपाणिनाः पल्लवेनाननतानमूलग्रंथिमिवाञ्जिनी ४० तस्याश्चस्पर्शनितेना
सोदुःखदोर्भाग्यसंकटं जहौघावृद्धनासंगाढ्योष्मतायमिवाचलः ४१ सर्वोयहजनः सोयंत
योर्दिशोर्विलोकनात् लक्ष्मीमान्दुःखः निर्मुक्तोवभूवास्रयायथा ४२ श्रीरामउवाच ॥ तया
स्यलीलयामात्रपुत्रस्यजोष्ठशर्मणः कस्मान्नदर्शनंदत्तंमोहतावन्निराकुरु ४३ रामकृस्त
तर

घायइतिलभ्यते ४० ४१ ४२ लीलायाः सत्यसंकल्पत्वात्पूर्वतनमातृशरीरेणैवपुत्रस्या श्वासनायदर्श
नंकृतोनदत्तमितिराम शंकतेतयेतिमात्रा मातृशरीरेण मोहमिति मोहायगमे तत्कार्यसंशयः स्वय
मेवगमिष्यतीत्याशयः ४३ = राम

80

न्तारऊषरसेनविभूसरारथ्याविधवेवविगतानंदास्थिता ३० कोकिलैरलिभिरुप्रलापिन्य: ३१॥
शतधाकर्तुं चूर्णयितुमिवियावत श्रंभमन्नतत्रत्यशिलातलेषु भ्रांतियाडस्फाटिकशिलातले ३२ मू
का: हर्वबान्नीविधुरा: विललिता आशया डुवांतराभोडोपस्करा द्योयेषु यतस एवंतूपा अतो नि:शंस

प्रशांतजननसंचारारथ्या तारा विधूसरा: विधवाविगतानंदा: संशून्यहर्म्या स्थिता: ३०
कोकिलालिप्रलापिन्योनृक्षिवाप्यहलालना: उत्क्रोशश्वसनादिहं घ्नंतिपल्लवपाणिभि: ३१
आत्मानं शतधाकर्तुं महद्भूम्यशिलातले निर्झरा: प्रयतं त्येनेतायतस्प्रशरीरका: ३२ नि:शोक
यागतश्रीका मूका विलुलिताशया: अंधेनतमसाघूर्णा गृहा गहनतां गता: ३३ उद्यानपुष्पख
डेभ्योरुद्धाभ्रमणवेदे: धूलिगंधोविनिर्याति स्वामामादपरनामकः ३४ चैत्यद्रुमाविलासिन्यो
विरसा: शतेवासरं लता: कृशाविलीयंतेसंकुचत्कुसुमलोचना: ३५ प्रद्वसुमंबुधौरेहं प्रसन्नांगे
लुमाकुल्या: कलकलालोलाद्दोलायंत्यस्तनुभुवि ३६ श्री रा म जी सही रामकृष्णजी

पंगतश्रीका: सर्वोगहनतामरण्यता ३३ स्वामोदापि शोकार्हैर्प्राणपीडाकरत्वात्पूतिरिति निंद्यते ३४ चैत्र
द्रुमान् विलासयंतीति तद्धीला: चैत्यानितपोहस्य छंविलीयंते विशीर्यंते ३५ कल्याखरणं सरिन्नात्राोपलरणं ३६

वा० टी० ५० त्रस्तगभीताः चीणामग्नाः अर्द्धनिद्राः अर्द्धजागरूकाः अनुभवंति तत्प्रयुक्तं पलायनादिकार्यमित्यर्थः ५१ एकंनि
उ० प्र० यतं ५२ कथंबुद्धातदाहआकाशमेवेति भ्रांतितयामिथ्याप्रपंचतया ५३ चतुर्भिः किंवृत्तैः प्रकारप्रकारिका
८२ लनिमित्तान्याक्षिप्यंते ५४ ५५ ननुपुत्रस्नेहाभावेलीलयाकुतः शिरसिहस्तोदत्तस्तत्राहहस्तइति हस्तः शिरसि

वालोऽयमेववेतालं मयमार्गीविदेवने केयोद्भूकं स्वमन्यसुखमन्योवेतिमोहितकं ५० त्रस्तस्ती॥
वार्द्धनिद्राश्चैनेयानांश्चसेदेवखे वेतालवनदुःसाद्धिय शंपत्यनुभवंतिच ५१ यथाभवितेमेतेषां॥
दा२ पौर्णनामतोवपुः अभ्यासजनितंभातिनास्त्येकंपरमार्थतः ५२ लीलयात्तुयथावस्तुबुद्धायपश्चा
दिनास्तिना आकाशमेवसंवित्याभातिभ्रांतितयोदितं ५३ ब्रह्मात्मैकचिदाकाशमात्रबोधैतो व
मुनेः पुत्रमित्रकलत्राणिकथंकानिकयाकुतः ५४ दृश्यमादावनुत्पन्नंयद्भात्यजमेवतत् स
82 म्यग्ज्ञानवतामेवरागद्वेषदशोकुतः ५५ हस्तः शिरसियद्दत्तोलीलयाज्येष्ठशर्मणः तत्प्रभावस्थि
तारंभसंबोधायाश्चिन्हंफलं ५६ बोधोहिचेतनियथैवतयाशुभातिसत्स्वसुखायितयानितरांवि
शुद्धः सर्वत्रराघवसएवपदार्थजालेस्वप्नेषुकल्पितपुरेष्वनुभूतमेतत् ५७ इतिश्रीआर्षमहारामाय
णेमोक्षोपायेलीलोपाख्यानेसिद्धदर्शनहेतुकथनंनामषड्विंशः सर्गः २६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दत्तइतियत्तत्रपुत्रस्नेहफलंकिंतुतस्यज्येष्ठशर्मणः प्रज्ञाविष्टः भार्यस्थिततोआरंभसंबोधोपाक्रनसुकृतोयत्क्रमफ
लप्रदेश्वरबोधोयस्यांतथाविधायाः सर्वाधिष्ठानचिदेवविवर्त्तरूपंफलमित्यर्थः ५६ सर्गसारार्थमनुभववत्त्वुपसं राम
हरतिबोधइति यथैवप्राक्चेततितिचिंत्यति ५७ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेषड्विंशसर्गः २६॥ ८२

लीलायापुत्रगेहादिभिर्मनस्यप्रत्ययं चमिथ्यात्वपरीक्षार्थत्वेनपुत्रस्नेहप्रयुक्तत्वाभावात्पुत्रादिप्रत्ययंचमिथ्यानिश्चयेच
पुत्रस्नेहाभावात्तत्वज्ञानेनमूलवाधात्तरवर्त्तमानशरीरातिरिक्तभौतिकशरीरधारणयोगात्पूर्वशरीरधार
णमितिसापश्यतिकथमुत्तरयितुंवसिष्ठउपक्रमतेवुद्धइत्यादिना येनाज्ञेनमिथ्यापृथ्व्यादिसंग्रहकोदेहः सत्यपृथ्व्यादि
वोधेनवुद्धः तस्यवस्तुतः केवलचिद्व्योमैवभात्यापिंडात्मतांधत्तेअन्यस्यतत्वज्ञानाभावात्केवलमद्वितीयंचि

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ वुद्धःपृथ्व्यादिवोधेनयेनपृथ्व्यादिसंग्रहकः तस्यपिंडात्मतांधत्तेव्योमैवान्यस्यके
वलं ४४ असदेवागतसद्भिभातिपृथ्व्यादिवेदनात् यथावालस्यवेतालोभातितद्वेदनात् ४५
यथापृथ्व्यादिनाभातमपृथ्व्यादिभवत्क्षणात् स्वप्नेस्वप्नपरिज्ञानात्तथाजाग्रत्यपिस्फुटं ४६ पृथ्व्यादि
खतयावुद्धंखमित्येवानुभूयते तथाहिक्षुब्धधातूनांकुड्येषुस्फुटंवोद्यम ४७ स्वप्नेनगरपृथ्वीवाशून्यंखवा
तंचवुध्यते स्वप्नांगनाचकुरुतेमन्याप्यर्थक्रियानरं ४८ खंपृथ्व्यादितयावुद्धंपृथ्व्यादिभवति
-क्षणात् मृतौपापरलोकोपिप्रत्यक्षमनुभूयते ४९ = = = = = = = = = = = =

द्व्योमैवावसिष्टतइत्यर्थः ४४ वालस्यभ्रांत्यानापुरुषस्तद्वेदनाद्वेतालोभाति ४५ स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नत्वपरिज्ञा
नात् ४६ क्षुब्धविरूपादिधातूनांविक्षिप्तानामितियावत् द्वाराभासस्फटिकादिकुड्येषु ४७ नगरंशून्यमुर्वीस
समभुवं खंवातंवुध्यते पादसंवाहनाद्यर्थक्रियां ४८ परमार्थवस्तुयथावोधंविवर्तत इतिसर्वानुभवसिद्धमि
त्याह खमित्यादिना अनुभूयते केश्चिदितिशेषः ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

 नयातः मेरुकाऽविद्योद्वेदनमप्राप्नः अद्वैतकर्मभिः सत्यसंकल्पत्वात्यथार्थक्रियाभिः छायायामध्यंगमः योऽन्येतदनुभवः ― ह्यायाप
 विसंगस्य पुंसायोऽनुभवः सवा ९ लीलादेहएवास्मीति भावादृढसंस्कारः १० अद्यसत्यसंकल्पसंपन्नासि सुतोमांपश्य
 त्वित्यभिमतं ईप्सितं ११ १२ एवंप्रत्यक्षमुपदर्शनेनोपदेनचप्रज्ञोत्कार्थेनिवृत्तासंभवाशंकामंडपाकाशांतरेवभर्तृपरलो

अद्वैतेयोनयातोसोकथमेद्वैतकर्मभिः युक्तेनायसंस्थस्यछायायोगानुभवः कुतः ९ लीलास्मीतिविनाभ्या
संतवनासंगतोभवत् यदाभावस्तदासत्यसंकल्पत्वमभून्नते १० अद्यासिसत्यसंकल्पासंपन्नातेनमांपु
तः संपश्यत्वित्यभिमतंफलितंफलितेतवसुंदरी ११ इदानीतस्यभर्तुस्त्वसमीपंयदिगच्छसि तत्रनव्यवहा
४२ रस्तेपूर्ववत्संप्रवर्तते ॥१२॥ लीलोवाच ॥ इहैवमेदिराकाशेयातेनिर्विघ्नमममाभवत् इहैवसमस्तोभूत्वासंपन्नो
वसुधाधिपः १३ इहैवतस्यसंसारेतस्मिन्भूमंडलांतरे राजधानीपुरेतस्मिन्पुरतोस्थितः १४ इहैवांतःपु
रेतस्मिन्समस्तोममभूपतिः इहैवांतःपुराकाशेतस्मिन्नेवपुरेनयः १५ संपन्नोवसुधापीठेनानाजनयेदम्ब
रः सर्वीजवजवीभावइहैवैवमवस्थितः १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कद्व्यपस्यब्रह्मांडसहस्राणांचसंभवमनुवदंतीलीलापुनः स्वभर्तृमंडलदर्शनंप्रार्थयतेइहेत्यादिना १३ व्यवस्थितः वसु
धाधिपइवत्यनुषज्यते १४ १५ सर्ववस्तूनांआर्जवमकायपृथक्स्थस्यपारमार्थिकंब्रह्मतस्मिन्कल्पितोजवीभावोमाभि
कचलनादिविकारः एवंउक्तेरहस्यस्तलक्षणइहैवमंडपाकाशेव्यवस्थितः १६ श्रीरामजीसहाय ॥ ॥ ॥

लीलात्र विस्मता भूयो भर्तृदर्शनलालसा ज्ञप्त्या प्रबोधिता सरस्वत्या स्वजन्माद्याह भूरिशः तस्य द्विजस्य नो मंडपकोटरे मंडपाकाशे
तत्र ज्येष्ठशर्मादीनां पुरोदेशस्य द्वावतार्द्धिमंतर्द्धानं आपयत्तु प्रापतुः १ स्व व्यापारः स्वगृहकृत्यं तत्परे २ संलीना इतरजनदृश्या
अंतर्हिता तर्हि ते किं वस्तुतः संदेहेनेत्याह व्योमरूपेति आत्मकसंकल्पशरीरा तादृशीमिति यावत् स्मयाद्विस्मयात् ३ न
न्वन्योन्यसांकल्पिकस्यान्योन्याद्दृश्यत्वात्कथं तयोः संवादो घटतीति रामस्य शंकां लिंगेनोपलक्ष्य स्वयमेव वसिष्ठः समाधत्ते

॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ तस्मिन्निरितते ग्रामे तस्य मंडपकोटरे अंतर्द्धिमाभ्याययत्तु स्तत्रस्थे एव ते स्त्रियौ १ अस्माकं
वनदेवीभ्यां प्रसादः कृत इत्यथ यातं दुःखं गृहजनेन स्वव्यापारपरे स्थिते २ मंडपाकाशसंलीनां लीलामाह सरस्व
ती व्योमरूपा व्योमरूपां स्मयात्स्त्रीमिव स्थिताम् ३ संकल्पस्वप्नयोर्येषां यत्र संकथनं मिथः यथेहार्थक्रियां धत्ते
तयोः सा संकथा लघ्वा ४ पृथ्व्यादिनाडीप्राणादिरूप तेषां भवन्ति तातयोः सा संकथन संवित्तिः स्वप्नसंकल्प
योरिव ५ ॥श्रीसरस्वत्युवाच॥ ज्ञेयं ज्ञातमशेषेण दृश्यं दृष्टं ब्रह्मसंविदः द्रष्टृदृश्यं ब्रह्मसन्नाकिमन्यद्वद पृच्छसि
६ ॥लीलोवाच॥ मत्स्य भर्तुर्जीवोसो यत्र राज्यं करोम्यहं तत्राहं किं न ते दृश्यास्मीह सुतेन किं ७ ॥सरस्वत्यु
वाच॥ अभ्यासेन विना वत्से तदा ते द्वैतनिश्चयः नूनमस्तंगता नाभून्निःशेषं वरवर्णिनि ८ श्रीरामजी सदा सहाय

संकल्पिते लोके येषां देवतानुग्राहह्रिनादृष्या निरूपो रिवतुल्य एव परस्परं संवादः संकल्पः स्वप्नो वा जातस्तेषां तत्र च मिथः संकथनं
यथा आतरकालिकीमर्थक्रियां धत्ते तयोः अपि सा लघ्वा संकथा संवादोपि तथेत्यर्थः ४ अधिभूतं पृथ्व्यादि अध्यात्मं नाडीप्रा॥
णाद्युपलक्षितशरीरं सापि अंते ते विना ५ इत्यमुकार्थशंकां समाधाय प्रस्तुतकथामनुसरति श्रीसरस्वत्युवाचेति ६ ॥ किं
कारणं न दृश्येत्यर्थः ७ अभ्यासेन विना अभ्यासाभावादित्यर्थः द्वैतनिश्चयः प्रपंचसत्यतानिश्चयः ८ रामकृष्ण श्री

वा॰ टी॰ परमार्थदृष्ट्यात्वाह आकाशमात्रमिति एतेषां संसारमंडलानां दृश्यं पारमार्थिकं वपुः स्वरूपं मंडपानस्य चिदाकाशमात्रं तेष्वेतेषु
उ॰ प्र॰ २८ अर्कस्यत्विजालांतस्थमरीचौ २९ एवं दर्शितब्रह्मांडवैरवतानि महद्भिः पसमुद्रभुवनाधारं भूमेरपि महात्यपि चिद्
८४ छिद्रतल्पादृक्सानिधानकाष्ठबीजानि तावन्मात्रमपि न भवतीत्यर्थः वस्तुतः पृथ्व्यादिभेदरहितेहितेवाविश्वगद्भातिचिंतया
आविद्यकदृढवासनया ३१ आत्मज्ञानेपि नवस्तुनि कदाचिदपि किंचित्संपन्नमित्याह कचतीति ३२ विचित्राकाराः

आकाशमात्रमेवेषामिदंपश्यपुनःपुनः मेरुमंदरकोटीनांकोटयस्तेष्ववस्थिताः २८ परमाणौपरमाणौ
सर्गवर्गाविरर्गले महाचित्सफुरत्यर्कस्य चीवत्रसरेणवः २९ महारंभगुरूणामपि ब्रह्मांडकानिहि तुल
याधानकामात्रमपितानि भवंतिनो ३० नानारत्नामलोद्योतोवनवज्जातिरेवयथा पृथ्व्यादिभूतरहिता
जगच्छ्रीर्भातिचिंतया ३१ कचतिज्ञप्तिरेवेदंजगदित्यादिनात्मनि ननुपृथ्व्यादिसंपन्नस गोदेवविकिंच
न ३२ यथातरंगःसरसिभूत्वाभूत्वापुनर्भवेत् विचित्राकारकालांगदेशाद्रुमावलेतथा ॥३३॥लीलो
83 वाच॥ एवमेतज्जगन्मातर्मयास्मृतमिहाधुना ममेदंराजसंजन्मनतमोनचसात्विकं ३४ ब्रह्मणस्त्व
वतीर्णायाअष्टौजन्मशतानिमे नानायोनीन्यतीतानि पश्याम्यिवाधुनापुनः ३५ संसारमंडपेदेवीकोस्मि
न्निरभवंपुरा लोकांतराद्भ्रमरीविद्याधरवरांगना ३६ दुर्वासनाकलुषितततोहंमानुषीस्थिता संसारेस्मि [illegible]

कालाःकालांगानिदिनरात्र्यादीनिब्रह्मांडभुवनादिदेशाश्चद्रुमाः महाचितिभूत्वाभूत्वाभवतीत्यर्थः इदंलीलाजन्मराजसंर
जःकार्यदुःसंतापबाहुल्यात् मध्येतिष्ठंतिराजसाइति मर्त्यजन्मनोराजसत्वस्मतेरित्यर्थः ३४ ब्रह्मणोहिरण्यगर्भादेत
त्कल्पादावंतःकरणाधायत्यत्याप्रीतिविवृतयात्वयाअवतीर्णया पश्यामीवस्फुटंस्मरामीतियावत् ३५ लोकांतरंवि
द्याधरलोकस्तदेववाक्ये ३६ मानुषीभूत्वास्थितानंतःपन्नगेश्वरकामिनीअभवमित्यनुषंगः ३७ ॥रामकृष्ण॥ ८४

सगुडके संपुटके १७ अद्राक्षमिति सञ्चितं १८ नकेवलं सांप्रतिकमेवेतन्मंडपाकोशेऽस्मिन् किंत्वातीतानागते सर्वमपि तन्नदैनेक जन्मसंबंधिभिर्बंधनैकमर्त्यशावैर्वाच शरीरेषु सर्वं पाद दर्शनायोगात्संनिहितेषु त्रिभुवनमंडले प्रदर्शिताभिप्रायः शतनाह भूतलेति शतशः संमताः शतसंमताः १९ नेदीयसामेतिकतमानांमध्ये दृष्टनाविषयेईयसुनकोदशः २० पतितः प्रविष्टः २१॥

अस्मिन्नेव गृहाकोशे शर्वां ब्रह्मांडभूमयः स्थिताः समुद्रैवमन्ये यथांतःत्यर्थयोत्करः १७ सदाद्रुमहंम म्येतद्भूर्भुर्ममंडल कचित्पार्श्वेस्थितमिह यथापश्यामितत्कुरु १८ ॥आदित्यवाच॥ भूतलाद्धितिसुते मर्त्ये रत्नवसंमृति अयोनामाथवाभूवनवूनदह्व शतसंमता १९ नेदीयसां त्रयाणांतु द्विजस्तेभस्मतांगतः राजामात्यांतरगतः संस्थितोतः पुरे सर्वः २० संसारमंडले ह्यस्मिन् तृतीयावसुधाधिपः महासंसारजल धिंपतितो भ्रममाकुलः २१ भोगकल्लोलकलनाविकलोमलचेतनः जाड्यजर्जरविह्वलः संसारांभोधिक कूपः २२ चित्राणि राजकार्याणि सर्वत्र व्याकुलान्यपि सुप्तः स्थितो नृत्यानजागर्ति भववभ्रमे २३ ईश्व रोऽहं महं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी इत्यनर्थमहारत्नावलितो वपुतां गतः २४ तत्कस्यदेवभर्त्तुस्त्वं समी पचरवारीणि बान्यावनांतरं गंधलेखामिव वनांतेय २५ अन्यएवहि संसारः सोन्योब्रह्मांडमंडपः अ न्याएवनतावत्सेव्यवहारपरंपराः २६ संसारमंडलानीह तानि पार्श्वस्थितान्यपि दूरे योजनकोटिनाको

भोगलक्षणानां कल्लोलानां कलनाभिर्विकलो विह्वलः सततएव मसु पुत्रश्चेतनां बुद्धिर्यस्य अतएत दंतः प्रतिफलिताचि ह्वत्रिरपित जाड्येनैव जर्जरा शिथिलप्राया यस्य २२ भवभ्रमे स्वतंत्रतो २४ वाता समहो वात्या पाशादि श्यो यः २५॥ लताविलताः २६ दृहास्मिन्मंडपाकोशे अधिष्ठानचिरस्थायार्थेअंतः संनिधावितियावत् अपि अपघपितयापीहसंसा

१२४

एकाक्षिक्षिंतारं

एकांतं संसारवाचालमिसरखं १२

बा॰ टी॰ अब्धिकल्लोलैरुह्यमानया मत्स्यमया मूर्त्यातिष्ठ्यागस्त्य मत्स्यानां यउपधायाऽऽत इति यलोपः द्विजुनहासुद्धिमभ्रमसति श्रा
उ॰ ख॰ त्या केवर्तत्वं निषिद्धं प्राप्नोयेति यावत् केवर्तैर्यद्वाद्दिनाकृतं आननप्रदेशे ताडनं दैवोपनीतं अंबुनी महत्तरंगजले
८५ कच्छपाक्षोटे कूर्मपृष्ठस्य निचनि यत्तनामोघं व्यर्थं जातं हृहासेत्यर्थः ४७ पीतं पुच्छैर्यामयेति शेषः ४८ सारस्याप

हृंसेनहासुद्धिः अब्धिकल्लोलसह्यमानया मत्स्यांबुककच्छपाक्षोटमोघमाननताडनं ४७ पीतं चर्मैरावतीतो
रेणायत्या मधुरस्वरं पुलिरुसुरतान्तेषु नालिकेरासासव ४८ सारसी सरस्यालिन्यासीत्कारमधु
रस्वरं सारसः सुरतेस्वरं सामंतश्चारुरंजितः ४९ तलीतमालकुंजेषु तरलाननेत्रया सीवप्रे
84 क्षणाविक्षोभैः कृतं कालावलोकनं ५० कनकस्यंदसंदोहसुंदरैरंगपंजरैः स्वर्गभ्रमराबुजिन्यास्तु
तोषितास्तु षट्पदाः ५१ मणिकांचनमाणिक्यमुक्तानिकरभूतले कल्पद्रुमवने मेरो पूनासह
तं॰६ रैःकृतं ५२ कल्लोलाकुलकच्छासुलसत्कुलतासुच वेलावनगुहास्वच्छक्तिरं कूर्मतयास्थितं ५३

श्चिन्यां सरस्यां सप्रेमा अलिनी भ्रमरी अलं स्थितवतीति यावत् मयासीत्कारेण सुरतकूजितेन मधुरस्वरं यथा सामंतः
अधीश्वरः पतिरिति यावत् सारसा रंजितः प्रीणितः ४९ स्त्रीवप्रेक्षणं समदनिरीक्षणं तत्कृतैर्मन्मथविक्षोभैः
कांतस्यावलोकनं मया कृतं अनेन तद्योग्यं जन्मांतरमुक्तं ५० स्यंदद्रवः अभ्रमरोलक्षणया अंबुजिन्यासुराए
वषट्पदा अधरमधुपानादिना तोषिताः ५१ तस्मिन्नेव जन्मनि देवपूना ५२ कूर्मतयाकच्छपीत्वेन ५३ राम ॥ ८५

३८ वासनयेतिपाठस्यार्थं वासनयेतिपाठेतुवनेवासोयस्याः सद्भावेनमुग्धाम्लाघर्ममर्यादानभिज्ञेतियावत् अतएवाध्मा
तादुष्कर्मसंचयातगुलुच्छप्राप्तस्तत्पुष्पपरः गुलुच्छवनविलासिनीलतातोना ३९ ४० अस्त्रीत्वपुंस्त्वंतत्युयुक्तस्यरा
ज्यादिभोगफलस्यदातॄणांप्रावत्तचित्तकर्मणांसमाः संवत्सरान् ४१ कच्छुजलप्रायदेशाः राजदुष्कृतदोषाः प
रस्वापहारादिः ४२ सुराष्ट्रादेशविशेषाः गोत्वंकृतंगोजन्मानुभूतमितियावत् दुर्जनादुष्टाअज्ञावालाश्चेयगोपाला

वदंवनेकुंदजंवीरकरंजवनवासिनी यत्रांवरधरासौमामाशावर्षहमथभवं ३८ वनवासनयामुग्धा
संपन्नाहमथाद्भुता गुलुच्छनयनायत्रद्रुस्तावनविलासिनी ३९ पुण्याश्रमलतासाहमुनिसंगपवित्रि
ता वनाग्निदग्धातस्यैवकन्याभूर्वमहामुने ४० अस्त्रीत्वफलदातॄणांकर्मणांपरिणामतः राजाह
मभवंश्रीमान्सुराष्ट्रेषुसमाःशतं ४१ तालीनोतलकच्छेषुराजदुष्कृतदोषतः नकुलीनववर्ण
णीकुक्कुनस्रागोगीकाभवं ४२ वर्षाण्यष्टौसुराष्ट्रेषुदेवि गोत्वंकृतंमया मोहाद्दुर्जनदुष्टाज्ञवाल
गोपाललीलया ४३ विहंग्यावैरिविन्ध्यस्थावासुराविपिनाववनौ · कोपेनमहताक्षिप्ताऽधमावा
सनाइवा ४४ कर्णिकाक्रोडशय्यासुविश्रान्तमलिनासह पद्मकुड्मलताकोशषुभुक्तकिंजल्क
यारहः ४५ भ्रान्तमुत्तुंगशृंगासुहरिण्याहारिनेत्रया वनस्थलीषुरम्यासुकिएताहत्तममया ४६ ॥ ॥

सेवाताडनानुधावनादिलीलया ४३ विहंग्याविहंगीजन्मप्राप्यायास्ययानिक्षारुणेवैरोरेवव्याधे विन्ध्यस्थावासुरा अ
धमावासनाः द्वैतवासनाः ४४ कर्णिकाक्रोडाः किंजल्कमध्यानितएवसय्याः कुड्मलामुकुलाः अलिनासहे
त्यर्थीदलिनीजन्मप्राप्ययेतिगम्यते ४५ हरिण्यामध्याहारिनेत्रपारम्येक्षणया ४६ रामकृष्ण श्रीरामकृष्ण

वा. टी.
उ. प्र.
८८

दृश्यप्रपंचमिथ्यात्वाच्चिदाकाशस्य सत्यता पर्यन्तो विस्तरेणात्र गिरिग्रामकमवर्ण्यते वज्राङ्गमिव सागराद्युक्तं पूर्वोक्तरीत्या नेककोटियोजनं सम्यक्युक्तं ब्रह्माण्डं यस्य तथाभूतात् मिथ्याभूतकुड्याद्देव्योः स्वप्नगतिनिरोधकत्वदर्शनाच्चिन्मिनानुपपत्तिरिति शंकितुराशयः १ अबाधितावस्थिमत्कुड्यनिरोधकत्वबाधितं स्वप्नतद्दर्शनादित्यापाद्येन वसिष्ठः परिहर

॥श्रीरामउवाच॥ वज्रांगसाराद्ब्रह्माण्डकुड्यान्निविडमंडलात् कोटियोजनसंयुक्तात्कथं ते निर्गते बले १
॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ क्व ब्रह्माण्डं क्व कुड्यानि क्वात्रासौ वज्रसारता किलावश्यं स्थिते देव्यावेनः पुरवरावरे २
तस्मिन्नेव गिरिग्रामे तस्मिन्नेवालयान्तरे ब्राह्मणः वसिष्ठाख्यः स्वास्थ्यादपतिराजनां ३ तमेवमण्डपाका
शकोणकं शून्यमात्रकं चतुःसमुद्रपर्यंतं भूतले सोनुभूतवान् ४ आकाशात्मनि भूपीठे तस्मिंस्तस्य
जयन्ते राज्ञ्या साप्यनुभवति स च सा चाप्यरुंधती ५ लीलाभिधा नासाज्जातातत्यावन्नपिरार्चिता ज्ञप्त्या सह
समुक्तं तयैवमाश्चर्यमनोहर ६ योद्दशमात्रे नभसि सा तत्रैव गृहोदरे ब्रह्माण्डान्तरमासाद्य गिरिग्रामक

तिकब्रह्माण्डमित्यादिना अवश्यं वस्तुदृष्ट्या वितिराजवाचकवेवशास्त्र निष्पन्नदेवीशब्दस्यान्यस्यैवैकशेषः २ आध्याय
अनुभवति दूरस्थ सन् ३ अनुभूतवान्पद्म भूपालः सन् ४ यत्रनेन नगरं तस्मिन्राजसद्म सा चानुभवतीति वर्तमान
सामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः विदूरथवासनाजन्यवस्तुमात्रलीलान्तरात्मतां प्राप्ता सा अरुंधती अनुभवतीति मुख्यव
र्तमानत्वोपपत्तिः ५ ६ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ८८

चलत्तारतरंगासु सरसीषु मयास्वीयेषु चलेषु कुन्दपदानां पटवत् शुभ्रपत्राणां आलीषु पंक्तिषु पद्मभ्रांत्योपविष्टानां स
रसानां आलीनां भ्रमराणां दोलनं अग्रे दोलनसाधनं राजहंसस्य राजहंसीत्वं कृतं अनुभूतमिति यावत् नलिनीनालदोला
स्विति पाठे स्पष्टं ५४ दोलायमाने एकस्मिन् शाल्मलीदले लोलानां बहूनां मशकानां मध्ये ज्ञतः प्रभुत्वस्य कस्य॥
चिन्मशाकस्य तत्रापि वेषु मम सामर्थ्यात् दोलनदारिद्र्यं तामालोक्य तत्संस्कारेणैव मत्तयाहं स्याम मशकयाभूत्वा
नस्थितं यद्यपि स्मरन्भावमिति स्मृतेरिति भावः ५५ शैलस्रवतीषु गिरिनदीषु जलवंजुलाद्देवमासनदन्ती लयाति

चलत्सारतरंगासु दोलनं सरसालिनी चलत्कुन्दपदालीषु राजहंस्येमया कृतं ५४ शाल्मलीदललोलना
मां दोलनदरिद्रुतां मशकस्य मया लोकादिनेमशकयास्थितं ५५ तरत्तारतरंगासु चचद्वीच्य गुंतवनैः
भ्रांतं शैलस्रवतीषु जलवंजुललीलया ५६ गंधमादनमंदारमंदिरैर्मदनातुराः पातिताः पादयोः पू
र्वं विद्याधरकुमारकाः ५७ कीर्णकर्पूरपूरेषु तल्पेषु व्यसनातुरा चिरं विलुलिता स्त्रीषु विविधेष्ववशशि
प्रभा ५८ यानि दृष्टान्यनेकविधदुःखशालाम्बिना सुभ्रांतं मया भ्रमन सम्भ्रमनाकुलांग्या संसारदीर्घसरितस्त्र
लयालहर्या दुर्वारवालहरिणी सरणक्रमेण॥५९॥ ॥श्रीजन्मांतरवर्णनं सप्तविंशः सर्गः॥२७॥ ॥

क्रमेणेति यावत् ५६ स्थानांतराणि धमक्रोनिद्रामात्तुस्रोत्रमत् आन्यथाह गंधमादनेति ५७ तत्रापि दुःखबाहुल्यं दर्शयति की
र्णेति वासनंतदृष्टोगदुःखेनातुरा ५८ उक्तं संक्षिप्योपसंहरति यानीति तुलाकोटेरिवोत्रमनम् ध्रुगतिः संमनममध्यो
गतिस्ताभ्यामाकुलांग्या व्याकुलाविग्रया वातहरिणी वातप्रमीः साहि स्वभावात्स्वप्रवाहानुसारिणी उच्चावचदेशगत सरली
तिप्रसिद्धं ५९॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तविंशः सर्गः॥२७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा.टी. १८ मंजरीपुंजाः पिंजराणि स्वतस्तद्वत् विचित्राणि अंबुदमंडलानि यस्मिन् तत् स्वभ्रमच्छायलताश्मिः स्वतरवस्तत्संश्रयाभ्यामग्रयुक्तं १९ सारव
उ.प्र. लवञ्जि वंजुला नाम निर्गुडका नामैस्तुतैतेषां नीरां वाममूलविस्तारैः स्तुतानि पतनात्मनिरंतराणि सरित्तटानि यत्र नम्रस्यगाग्राः
८७ शाखाग्रशाखावलेवनेयाः शिलास्तत्र ओल्लसल्लताः कासा सात्रां वर्तनः परिवर्तनो मारुतो यस्मिन् २० पुष्पाण्यग्रे येषां तैः शि

नानावर्णोपविलोलसल्लविचित्रवननिर्मले नानानिर्झरनिर्ह्रादकूजन्नवविहंगमे १८ विचित्रमंजरीपिं
जरांबुदमंडले स्वभ्रमच्छायलुच्छायविश्रांतखगसारसे १९ सारवंजुलविस्तारस्तुताखिलसरित्तटे ॥
अस्मसमाप्तशिलास्वमलतावर्तनमारुते २० पुष्पाग्रपिहिताकाशकोशकुड्मकवारिदे पतदीर्घसरि
त्स्रोतःस्फुरन्मुक्ताकलापके २१ चलद्द्रुमवनव्यूहवातवेल्लितसरित्तटे नानावनाकुलोद्यानच्छाया
श्रांतनशीतले २२ अथैतेललनेतत्र तदीदृशतनुःस्वयं गंगिरिग्रामकंसोम्नः स्वर्गखंडमिवच्युतं २३

86

खरद्रुमैः पिहिविहिताः आकाशकोशस्य कुड्मकाः कुड्मप्रतिकृतिभूताः वारिदा यस्य सरित्स्रोतांस्येव स्फुरन्मुक्तामाला
यस्य २१ चलद्रुमाः वनव्यूहा येषु अत एव वातेन वेल्लिनो वेष्टनशीलाः सरित्तटा यस्मिन् २२ गिरिमभिवर्ण्य गिरि
ग्रामं वर्णयितुमाह अथेति २३ = ८७

८ प्रतिभामात्रं तिस्तन्मात्रं ९ वासनामात्रेण सोऽहं त्वं न तत्त्वदर्शिव्यवहारोऽस्त्येव सत्त्वे न तयोः स्वचित्तमेव तथा कचति प्रय।
ने १० ब्रह्माकाशं चिदाकाशमेव ताभ्यां स्वचित्तेन किंचित् संरूपमुन्नीतं कल्पितं यथाऽऽकाशमेव स्वप्नयोगेन भास्वत
इति कल्पितेनाद्भुत ११ जगद्धि वा भाति येन न तद्बुद्धं तद्दोषाति शेषः १२ येन बुद्धं तस्य दृश्यं तु नास्त्येवेत्याह येनेति कथंत

७

ब्रह्मांडात्पारिनिर्गत्य स्वगेहे स्थितिमाययौ स्वप्नात्स्वप्नांतरे प्राप्य यथा तत्स्वगतः पुमान् ८ प्रतिभामात्र
मेवैतत्सर्वमाकाशमात्रकं न ब्रह्मांडं न संसारो न कुड्यादि न दूरता ९ स्वचित्तमेव कचिति तयोस्ताहृद्भ्रा।
नोऽहं वास वासनामात्रसोऽहं त्वं कचत्संताङ्कृतस्तति १० निरावरणमेवेदं ब्रह्माकाशमनंतकं किं।
चित्स्वचित्तेनोन्नीतस्वप्नयुक्तैव भास्वतः ११ चिदाकाशमजं शांतं सर्वत्रैव सर्वदा चित्वाज्जगदिवाभाति
स्वयमेवात्मनात्मनि १२ येन बुद्धं तु तस्यैव तदाकाशादपि शून्यकं न बुद्धं येन तस्यैव तद्वज्रसारचलोपमं
१३ गरुडएवं यथा स्वप्ने नगरं भाति भासुरं तथेतदसदेवांतश्चिद्व्योम्नो भाति भास्वरं १४ यथा मरौ जलं बुद्धं
कटकत्वं च हेमनि असत्सद्धिव भातीदं तथा दृश्यत्वमात्मनि १५ एवमाकर्ण्य पंतोऽतैललनेनाललिता
कृती गहान्निर्ययवाद्या चारुचंक्रमणक्रमे १६ अदृश्यश्यामलेनैकेन प्रतलेनामोदुरोगिरिं अंबिकाकाशकं

प्रत्नोऽपि ब्रह्मांडकुड्याद्बहिर्नीतिः सतीतत्राह न बुद्धमिति १३.१५ दृश्यत्वं दृश्यप्रपंचरूपत्वं १५ बाह्यदेशे चंक्रमणगतिः
१६ आकाशस्य तु हरमध्यांक्तिकुं गहोः शिरः अतिवृद्धदकल्पनास्त्रस्तादित्यमंडलमिति प्रायोक्तिः १७ रामकृष्ण ॥१॥

बा·टी· घ्रांतत्वंशीकरास्वादनेहेतुः उद्भ्रांनलन्दाग्राणांपरावर्त्नः परिवर्तनमिवाहत्रि: प्रवृर्त्तिर्येषांतैर्विहगैर्हंसैः ३१ काक
प्र·उ· गृहणंमार्जालादिनामण्डपलेहाणंजीर्णप्रांतस्तनस्वभुक्तकैरस्माभिर्लेत्तणीयमितिवुद्धाप्रयोगोपिताः संयत्र
८८ देवेरत्तिताग्रामिन्दाखंडाः यत्रघनीभूतपयः ग्रामिन्दा ३२ पुष्पाण्येवशेखरसंभारः शिरोभूषणादिर्वसना।

उत्फाललहरीक्षांतशीकरास्वादनाकुलै नयाम्बुदपरावर्तंहन्निभिर्विहगैर्हतं ३ उन्नालतालविक्षो
तकाकालोकनशंकितैः वालैः प्रगोपितामिन्दाखंडंजीर्णस्वभुक्तकैः ३२ पुष्पशेखरसंभारवस
ग्राम नैवालकं खर्जूरनिवजवीरगहनोपांतप्रीतलं ३३ सौभाग्यहस्तावरयामेजरापूर्णकर्णया।
कुल्लीणयाक्रांतरथ्यंग्रामकीटककांतया ३४ सोरन्नरंगसंघट्टसंएवाग्रतसंकथं कर्म
87 जाड्यघनत्रासवांछितेकांत्रसंस्थितं ३५ दधिलिप्तास्यहस्तांसैः स्निग्धपुष्पलताधरैः नेत्र

इति १

नाचयेषांतथाविधाग्रामवालकायत्र ३३ तत्रभिन्नादिद्रवघूर्णियातिसौमेतिनुमानसीतस्यावपवाः
सौभाग्यग्राणिशास्वास्तान्येवहस्तप्राप्याणापवराणियस्याः ग्रामकीटकाद्वाय्येस्यादरिद्रानीचालसास्तेषां
कांतयावधूजनेन ३४ संगवैस्तारश्रुतिभिर्भवाद्स्कृताः संकथाः संलापायत्रकर्मकरणेजाड्यादकौशला।
दूनस्त्रासोयेषांमुग्धालसनांतेर्वांछितायकोतसंस्थितियत्र ३५ ३६ ८८

रद्धितिविशेषणाद्दुदीर्यं जातिप्रणालीसंघाताः कुचकुचैरितिशब्दानुकरणेन तादृग्यारोपयोक्तिः तथाविधैर्द्विजैः पक्षिभिः
कूजंतः स्वस्थस्यामस्थलीलाश्मकं कुटुंबं यस्मिन् २४ तत्रगोसंयतिमाहगह्वरादिति जवांयवसह्याद्यादिसमद्धिना
हकुंजेति २५ दृषाद्भिःशिलाभिर्नीहारेश्चधूसरं भस्माकुलितमिव उदग्राग्रैर्मंजरीपुंजैर्जटाइवलोविनिशिखां
तराणिकनिपयशिखायस्य २६ शिलाकुहरेषुवारोग्रास्फालात्प्रोच्छलंतः मुक्तासदृशस्य विंदवोयेषांतथाविं

रटत्प्रणालीपटलं पूर्णपुष्करलीगणे । द्विजैः कुचकुचैः कूजत्स्वलीलाश्मकं कुटुंबं २४ गह्वरोद्भूतहुं
कारकारालाखिलकुंजकं कुंजगुल्मकखंडाद्यं सच्छायघनाघाद्भुले २५ दुःप्रवेशार्ककिरणं दृष-
द्वीहारधूसरं उदग्रमंजरीपुंजजटालं चिशिखांतरं २६ शिलाकुहरवास्फालप्रोच्छलन्मुक्तनिर्झरैः
स्फारिताचलनिर्दूतनीरोदकजलश्रियं २७ फलमाल्यमहाभारभासुरैरजिरद्रुमैः अनीयपुष्प
संभारं तिष्ठद्भिरिव संकुलं २८ तरलतरंगझांकारकारिमाहनकंपितैः कीर्णपुष्पसमाकृष्टद्रुमैरपि
रसाकुलो २९ असंकितशिलाकूटस्वबद्धपंडुकैरकृतैः किंचित्कतरवंयत्रैरवर्गकैः शंकितैः खगैः ३०

धेनिर्झरैः स्फारितामंथाचलनिर्दूतनीरोदकजलश्रीर्यत्र २७ अजिरमंगणं २८ रसोमकरंदः प्रेमातिशयस्य ते
नाकुलैर्द्रुमैरपि अर्थिषु सम्यक्पात्रेषु किंपुनर्नरैरितिभावार्थः २९ अपूर्वकैः शंकायाः सर्वरपि अशंकितं यथास्यात्तथा
स्थवत्तानियतनामच्छिद्रूनां कृतैर्हेतुभिर्गुटिकाधनुर्भिनसाम्याकुंकितैरतएवगुप्तैर्निलीनैः खगैः ३० ॥ ॥ ॥

वा॰ टी॰ समस्तेषु सप्तसु संस्थानेषु मधुमल्लिकेयं यथा स्यात्तथा आल्लिप्तं संचितं माल्लिकं मधु यस्मिन् लालिकानिलात्तारं जितकाम्पया
उ॰ प्र॰ निक्रीडामंदिराणि यस्मिन् ४४ नित्यं द्रुतादेव विकचाः प्रफुल्लाः समस्तेति विशेषणे मात्तशायोऽस्यर्थं ४५ प्रतिकूलता
८९ देवकृतामिष्टिकृत्वामिरप्रतिबंधात्स्यपुष्पैः ४६ पुष्करिणी पंक्तिः पूर्णा राजाः पूर्णचंद्राइवयानि कुत्रपद्मानितैः येषु

समस्तपद्मसंस्थानमल्लिकाद्युत्तमाल्लिकं फुल्लाशोकद्रुमोद्यानकृतलालिकमंदिरं ४४ शीकरासारम
रुतानित्याद्रविकद्रुमं कदंबमुकुलप्रोतसमस्तस्तारतोरणं ४५ प्रतिकूलतलताकुल्लकेतकोत्करपांडु
रं बहलमृणालपल्लवोरणांकुरकुसुरारवं ४६ वातायनगृहान्तिर्यत्सौधविश्रांतवारिदं पूर्णपुष्करिणीपं
क्तिपूर्णराजपथोत्तरं ४७ नीरंध्रविटपच्छायाशीतलामलशाद्वलं सर्वशष्यास्यवाविंदुप्रतिबिंबित
४४ मारकं ४८ अनोरलपनत्कुल्लहिमवर्षसितालयं विचित्रमंडपोद्भायत्रसत्फलपादपं ४९ गृह
कांतरालीनमेघसुप्तबिडालकं सौधस्थमेघविद्युद्भिर्नादेयप्रदीपकं ५० कंदरानिलभांकारं
घनघुंघुममंडपं चरच्चकोरहारीतहरिणीहारिमंदिरं ५१ ॥

तरं यथा तृतलं यत्स्नुभिः प्राप्तुभीरुतीर्यत इत्युत्तरमितिवा ४७ ४८ फुल्लैः पुष्पैर्हिमवर्षैस्सिताः शुभ्राः ४९ सुप्ताश्रिरं
टिकाः सुवासिन्यो यत्र अनाद्याः अन्यतः कार्यसिद्धेरनुपादेयाः घनाः प्रतिध्वनिभिर्निर्मिताघुंघुमाः येषु तथाविधा
मंडपायत्र घनाइव घुंघुमगर्जंतोवाचकौहारीतोपक्षिभेदौहारीणि सुंदराणि ५१ ॥ ८९

तीरस्थाकुलेत्यादि पूर्वोक्तवल्लीनां विशेषणं चेदोलास्वांदोलनकारिभिः तरंगविशेषणत्वेनु दोलावदांदोलनकारिभिः
वाह्यमानस्य जलस्य लेशिकाोरस्वाभिरर्कितसेकते ३७ कामभुक्तार्थं ताेयपयोभिलाषभक्तणापरोदनादुद्भूत
वाष्पैरुज्झरास्रवलाः कृष्णास्रवतेज्ञावा वालका यत्र ३८ गोमयासिक्तवलयकरत्वादिति नारीषु कृतक्रोधं यथा
स्यात्तथा मुक्तधम्मिल्लबलानां सुव्यग्रा स्वस्ताक्षस्त्रियोः हस्याविहंसंतोजनायत्र ३९ दांतेर्जितक्रोधैर्भिः पुष्पैः

तीरस्थाकुलवल्लीनां दोलांदोलनकारिभिः । तरंगैर्वाह्यमानस्य लेशिकांकितसेकते ३७ दधिक्षीर
घनामोदमत्तमंथरमंदिरे कामभुक्तार्थतोद्भाष्पउज्झरावलवालके ३८ गोमयासिक्तवलयकर
नारीकृतक्रुधं धम्मिल्लबलानां व्यग्रवत्तत्स्त्रीविहसज्जनं ३९ दांतपुष्पक्षुद्रोत्सवपतल्कुकुरद्वार
संगह रथ्यांगणद्वारकोणेक्रूरकुरंटके ४० गरपार्श्वस्थितस्तंभकुंजैः कुसुमितप्रभैः प्रत्यहंप्रात
कृतागुल्मसाकीर्णिद्राकुसुमांजिरे ४१ चरच्चामरसारंगजालजंगलखंडके गुंजानिकुंजसंजातो
शाव्यसुप्तमृगार्भकं ४२ एकांतागुप्तवत्सैककरांसंदोलमंदिरे गोपाभिर्वश्यीकृतदधिस्वस्ति।

छेदैः यत्रैवाउत्सवात्साहिताः ननुकाक्षलांक्षादिनाकदाचिदपि घातोनाभूदिति वलिकर्मा ननादिभक्तणायपर्ततैः
कक्कुदानां शिरशिखराणां वायसा यत्र सकंटत्वात्क्रूराः कुरंटकाः प्रसिद्धाः गुल्मभेदा यत्र ४० चरंतः शाव्यादि
मस्प्यंतः चमरामृगाः पनिगणेक्षनिकुंजेल लोंगत्वे सजातेषु शावेषु बालत्वेष्वपि ग्रामशावस्य ससीमकेसस्यैद्दि
लंकेःपिप्रैर्महाभाष्याद्दोषासद्भुत्वान्नंदंतजंगलकुंजादिवर्णनेपि नयनविरोधः ४२ गोपानामुच्छिष्टीकृतदधिधुस्वस्ति

बा॰टी॰ आपादमावलितानि माल्यानि यामिस्तथाविधा विलासिन्यः श्रियो येषु वरलताभिराकुलाः आम्राः मार्गणाः शरस्तैभाया
उ॰प्र॰ चकाघायेषु ५९ नीहारशैवैनतज्जलविंदुपंक्तयोलग्नततान एवहारा मुक्तावल्यो येषु तथाविधेर्हैरितस्थलैर्विश्रुतानां
९० ६॰ हेकारैर्हारीणि मनोहारीणि हरितानि तोन्मुखानि हरितत्वणोन्मुखानि गोकुलानि येषु विस्रब्धाविश्वस्तान्मृगाः स
रंत्यस्मिन्नित्यभिकरणे बाहुल्लकोड्डुनिर्झराणां घनशीकरत्वं तद्धिभ्रांत्या बर्हिणानामुन्नतेहेतुः ६१ सौगंधेनमत्त

उन्नासिकौसुमदलालरणस्थपुनामापादमावलितमाल्यविलासिनीनां सर्वत्रसुंदरनवांकुरदंतुराणां।
शोभोत्थसद्वरलताकुलमार्गणानां ५९ संजातकोमलतलोत्पलसंकुलानां निःसृत्यशोदपटसंवलितालया
नां नीहारहरितस्थलविश्रुतानां सौधस्थमेघतडिदाकुलितांगनानां ६॰ नीलोत्पलोत्थसितसौरभसुंदरा
णां हुंकारहारितोन्मुखगोकुलानां विस्रब्धमत्तसारङ्गहारिणामुत्पन्नबर्हिघनशीकरनिर्झराणां ६१।
सौगंध्यमत्तपवनाहतविल्वकवानां वंशोघघिस्खलनविस्मृतदीपकानां कोलाहलाकुलकुलायकुलाकु
लानां कुल्याकुलाकलकलाश्रुतसंकथानां ६२ मुक्ताफलप्रकरसुंदरविद्रुपातशीतानिलद्रुमतालला
पल्लवानां लक्ष्मीमनस्तमिन्तपुष्पविकाशभाजां शक्नोतिकः कलयितुंगिरिमंदिराणां ६३ ॥इतिगिरिग्राम

वद्धतेनपवनेनाहतानिरस्ताः विल्वकवंशस्थोविकल्पपरः वंशस्थोयध्योड्योतिर्लताएवत्वलनाः कोलाहलोत्रयत्निर
वः कुलायानीडं कुल्याशब्देनगिरिनिर्झराणांयास्तकुलानांकलकलकलैर्ध्वनिभिरश्रुतास्मिरफुता इतिया
वत् संकथाः संवादायेषुः ६२ लक्ष्मीशोभां कलयितुं संख्यातुं गिरिमंदिराणां गिरिग्रामस्येतियावत् ॥६३॥इतिग्राम ९०

कंदलैः कंदलीपुष्पैः उद्भांतैरिव निःसृतैरामोदैर्मंथरैर्भरितैः ५२ लावकग्रहणं शुकसारिकादीनामुपलक्षणं काकोलाः द्रोणकाकाः ५३ ५४ आलोलपल्लवलतानां वलयो वेष्टनान्यावलयः पंक्तयो वा तैः सांतायनानां संतानेनाधिकरणानां लताभिर्वल्लताभिः रुद्धान्यपनानि परितो मार्गा येषामिति वा सर्वास्ति सर्गात्पश्लोकस्य गिरिमंदिराणामि

उन्निद्रकंदलोद्भ्रांतमांसलामोदमंथरैः मरुद्भिर्मंदमायातु मारब्धैर्लोलपल्लवे ५२ लावकालापली
लायामालीनलललनागणे कोककोकिलकाकोलकोलाहलसमाकुले ५३ प्रालतालतमालाञ्जु
नीलतत्फलमालिने वल्लीवलयविन्यासविलासललितद्रुमे ५४ आलोलपल्लवलतावलितायना।
नामुत्फल्लकंदलशिलीमुखसुगंधितानां तालीतमालदलतांडवमंडपानामारामतुल्लकुसुमद्रुम।
शीतलानां ५५ सारावबारिचलनाकुलगोकुलानामानीलसस्यकुसुमस्थलशोभितानां तीर
द्रुमप्रकरगुप्तसरिद्गणानां नीरंध्रपुष्पितलतागृहितानकानां ५६ उद्यानकुंदमकरंदसुगंधिता
नां गंधांधषट्पदकुलांतरितांबुजानां सौंदर्यतर्जितपुरंदरमंदिराणां राजीवराजिरजसारुणितांब
राणां ५७ रहोवहोर्मिरिनदीरवघर्घराणां कुंदावदातजलदद्युतिभासुराणां सौधास्थितोऽत्र सितछ्र।

स्यविशेषणानि ५४ सारावाणि सशब्दानि यानि वारिचलनेषु जलोत्तरणेषु आकुलानि गोकुलानि येषां गुप्ताः आच्छन्नाः सरितो नदीप्रवाहा येषु ५६ गंधांधैः षट्पदकुलैरंतरितानि तिरोहितान्यंबुजानि येषु राजसा वा पूर्वोक्तेनेत्याशयः ५७ रंहसा वेगेन वहंतीनां कुंदवदवदातैः शुभ्रैर्जलदद्युतिभिर्भासुराणां कलकंठाः मधुरकंठशब्देना तदुनिर्ल

वा.टी. तादृशस्य ममैवास्य तन्गृहकर्मासक्तस्येति यावत् दुर्धियः अविमृश्यबुद्धेः १० समिदादिसंचयविषये एकनिष्ठा एकाग्रचित्ता
उ.प्र. सावधानेति यावत् ११ तर्णकी वत्सा तस्याः कर्णमूले स्थितानां क्रमोलानि क्ष सत्त्वं ततस्य रातस्य पाकमूलयोः त्वा
९१ दि कर्णादिभ्यः कुण आह चाविति जाहच्च गेहकृते शाकायने पाककेदारस्य स्थाल्येका यद्द्रतानि स्थकसाधनकर्पर॥
णिमथा कर्परपदेन त्यागपात्रस्थालनेहत्याचारेते १२ नीले नीरतरंगा समेतो नधिः कूलं तत्र त्यलस्के: स्नेहात्स

काहकः स्वसंसारः तिस्त्रियप्यसंकथा जायामोविषमूढस्य तादृशस्येव दुर्धियः १० एकनिष्ठा समि
धाकगोमयेधनसंचये म्लानकेवलसंवीतस्फिटलफेनाङ्गाचिका ११ तर्णकी जाहस्य कर्णमिनि
स्वासतत्परा गृहशाकायनासेक सत्वराहृतकर्परा १२ नीलनीरतरंगान्तलग्नतर्पिततर्णिका प्र
७० तितलग्रहद्वारकृतलेपनकर्णिका १३ नीत्यर्थं गृहभृत्यानामादीनकृतवाच्यता मर्यादानियमाद
स्यैवैलेवानिशमन्वुता १४ राम ॥

यमात्स्नेहतर्पिता तर्णिकाः बालवात्सा यया गृहद्वारि कृतानि लेपवंतत्र वर्णिकाः रंगवर्णिकाः रंगवल्लीरचना
यया १३ नीतिर्विनया चारादिशिक्षणं तदर्थं आदानमीषदेव युक्तं यथास्यात्तथा कृताः प्रकाशिताः वाच्य
ताजनवचनीयता ईदृशानां गृहे कथमेवंशीला अविनीता भृत्यास्तिष्ठन्तीत्येवं वदन्ति जनाः इत्येवमादिरूपाः
यया स्वाचारेणापादितत्वमर्यादाशिक्षकत्वमाह मर्यादेति १४ ॥ ९१

लीलायाः प्राक्तनिशाणां प्रत्यभिज्ञा अवलम्बते तयापतिश्रयाणां च यो ग्निलोको घर्मेडिते प्रांतोपांत्यादि साधनसंपन्ने २
स्वरसेन प्रयत्नेनेवेति यावत् ३ चेष्टितानंतरं तत्प्राक्तनजन्मपरंपराचेष्टितमपि ४ जीर्णा हृद्या शुष्कदर्भाणां मध्ये तृण
भागे भेदै विदारणैः रक्तं करोदरं यस्याः सा ५ मंथानो दधिमंथदंड ६ भर्जनी भर्जनयष्ठी चरुस्थाल्यरुपणस्थाली भां

॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ तत्रैतेषु तनुर्देव्यो ग्रामे ततः श्रीलला न्यानि भोगमोक्षश्रियौ शांते पुंसी वसिष्ठे तात्मनि
१ कालेनैतावता लीला तेनाभ्यासेन साभवत् शुद्धज्ञानैकदेहत्वात् त्रिकालामलदर्शिनी २ अथ स
स्मार सर्वास्ताः प्राक्तनीः संसृतेर्गतीः सा स्वयं स्वरसेनैव प्राक्तनमरणादिका ॥३॥ ॥लीलोवाच॥ देवि
देशा मिमं द्रष्टुमस्मात्स्मरामि अहं इतः प्राक्तनं सर्वं चेष्टितं चेष्टितानंतरं ४ इहाभूवमहं जीर्णा सिराली
गीकृशा सिता ब्राह्मणी शुष्कदर्भाग्र भेदरक्त कराद्रा ५ भर्तुः कुलकरी भार्या दोहमंथानशालिनी
माता सकल पुत्राणां अतिथीनां प्रियंकरी ६ देवद्विज सतां भक्ता सिक्तांगी घृतगोरसैः भर्जनीचरु
कुंभादि भांडोपस्कर शोधिनी ७ नित्यमन्वल वास्यैक कांक कंकणप्रकोष्ठका जामातृदुहितृभ्रातृपितृमा
तृ प्रभुपूजनी ८ आदेहं सप्रमत्येव प्रक्षीण दिनयामिनी वार्धे चिरं चिरमिति वादिन्यनिशमाकुला ९

डानामुपस्करोपकरणानां च वलयं बहूनां भारैः कर्मत्वरया भिद्यांते भंगायेन्द्रः ८ देहपदेन तत्पानोलक्ष्यते सप्रमति गर्व
हयोस्मकं पुत्रस्नुषामत्यवर्गान्मति कर्मत्वरार्थं चिरं त्वया स्नातं चिरं त्वया विलोकितं किं चिरमेव से इत्यादि वदनशी
लास्याकुला व्यग्रा ९ ४ तैरालोचामार्जनादिना शोधनशीला ७ एकं काचकंकण ४ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~

वा॰टी॰ तुंबीलताभिरलाबूवल्लीभिः उग्राभिः कटुभिः पुष्पाभिः स्वेनारोप्यायोषिताभिरिव वेष्टितं योऽपनयाकृतिः प्रदेश इति
उ॰ प्र॰ गम्यते महानसस्थानं पाकस्थानं २३ वंधनं प्रत्यन्तवंधनभूताः वंधवः २४ शिलाप्रचुरे कठे आस्फोटनमास्फालनं।
९२ उत्पलशाकैरित्यं तर्विघोषिते तरंगैः साधनैः स्थगिताकाशेति कृतस्वरूपप्रपाः स्यान्नयातुषारीकृताः मध्याह्नदि
वाकरकरोत्करा येस्तथाविधैस्तरद्रुमैर्व्याप्तयाप्यामकल्यपावेष्टितायं जहमंडपश्चालस्यने उन्नवरत्वेषः २५ शीकर

तुंबीलताभिरुग्राभिः पुष्पाभिर्विवेष्टितं महानसस्थानमिदं मम देहमिवापरं २३ एतेरोदनताम्रा
लावंधवाः सुविबंधनं अंगदापितरुद्रान्ता आहरेत्यनलेधनं २४ अनारताशिलाकोष्ठगुहास्फोटन
कारिभिः तरंगैः स्थगिताकाशं स्पष्टतीरलताद्रुले २५ शीकराकीर्णपर्यंतशाड्वलस्थलसन्नतैः।
शिलाफलहकास्फालफेनिलोत्पलशीकरैः २६ तुषारीकृतमध्याह्नदिवाकरकरोत्करैः फुल्ल
९८ पुष्पोत्करासारप्रनादोत्कतुरद्रुमैः २७ विद्रुमैरिवसंक्रांतफुल्लकिंशुककांतिभिः व्याप्तयापुष्परशीनां
समुल्लासनकारिभिः २८ — — — — — — — — — — — — — — — — — —

आप्ताया शाड्वलस्थलस्थाः सन्नताये षां फलहकानि फलकानि तेष्वास्फालनेन फेनिलाः उत्पलवासितशीकरा येषां २६
फुल्लपुष्पोत्करानासरंति आगच्छंतीति फुल्लपुष्पोत्करासाराभ्रसरासत्यएतैः उत्केरत्कैः ठितैरिवस्थितैस्तरद्रुमैः २७
प्रतिबिंबेनसंक्रांतानामंतर्निर्विष्टानां फुल्लकिंशुकानांपलाशानां कांतिभिर्विद्रुमैः प्रवालैरिवस्वपुष्पराशीनांसमु।
ल्लासनेमंडनं तत्कारिभिर्द्रुमैर्व्याप्तया २८ — — — — — — — — — — — — — — — — — — ९२

एवं चिरं स्थितायास्तस्याः जराप्रकर्षेण वामकर्णबाधिर्ये शिरःप्रकंपे कुत्राचिय श्वबलेवनाधी चसंचारे याजीवन
दृष्टान्तावर्णयति जीर्णेति जीर्णपर्णसमानवर्णं स्वदेहस्यैकोदन्तियाय्यः कर्णः स एव शिरःकंपेन कंपमानत्वा
दोलानदधिरूढयेवतदधीनश्रवणव्यवहारया श्रुतएवाल यौवनकाहस्त्यान्नयेनेत ताडुनाहेयेवजण्याः सका
शङ्कीतयेवचरमजीवनवृत्तान्तचिह्निते वाग्रासमित्यर्थः २५ सचरंती भ्रमंती स्मयोऽत्रविस्मयः २६ पाटलेगुल्मे

जीर्णपर्णसवर्णैककर्णदोलाधिरूढया काहताडजराभीतजीवत्येवचिन्हिता २५ इत्युक्त्वा
संचरंती सा शिरवरिग्रामकोटरे संचरंत्याः स रस्तस्याः दर्शयामास सस्मयं २६ इयं मे पाटला
रवेडमंडिता पुष्पवाटिका इयं मे पुष्पितोद्यानमंडपाशोकवाटिका २७ इयं पुष्करिणीतीरदु
धा५ मार्थस्थित तर्णिका इयं सा कर्णिकानाम्नी तर्णिका मुक्तपर्णिका २८ इयं सा मे लसाकीर्णा वरा
कीजलहारिका अस्मिन्कुमंदिने वस्याहिन्याती परिवोढिति २९ इह देवि मया भुक्तमिहोषित
मिह स्थितं इहसुप्तमिहापीतमिह रन्तमिहाहृतं ३० एष मे ज्येष्ठशर्मास्याः पुत्रोरोदिति मंदिरे
एष मे जंगले धेनुदोग्धीचरति शाड्वले ३१ इहैव संतदाहायस्त्वत्तराविधूसरं स्वदेहमिव पंचा [illegible]

रखंडमरखंडितं मंडिता २७ आर्थस्थिता शर्पंडुर्निनिबद्धा तर्णिका यस्याः मुक्तपर्णिका मद्वियोगदुःखाद्विव्यार्थिकेल
भ्यांते २८ मूलसाद्रुःखात्स्वकार्यानुमेति यौवत्कीर्णरजोमिरिति शेषः २९ आहृतमानीतफलधान्यादि ३० ३१
वसंतारंभे होलिकार्थमयकृतमितिशेषः कारणभस्मनाविधूसरं स्वदेहहमिव मम प्रियमिति शेषः पंचाशागवो

[illegible]

वा॰टी॰ नभोमंडपांतः कल्पितमहाकाशपुत्र्लेवउड्डीयत ३९ सोम्येनानुबंधेन निश्चलेनेति यावत् एवार्णवेन संनिभं तुल्यं ४०॥
उ॰ पू॰ भुवनिशारदः प्रदेशपरः ४१ मार्गशब्दो लोकपरो ध्रुवस्य मार्गाभावात् एवमुत्तरपद्यस्यापि ४२ तुषितानां नित्यमुत्तुष्टा
९३ नां मंडलं वैकुंठं जनतः पितरो ग्निष्वात्ता लोकोनेत्यत्र नेति पितृभ्यो वालोकोनेत इति पितृलोकात् शिवलोक एव कव्यवाडादि

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वा प्रणता देवी सा प्रविश्याथ मंडपं विहंगीव तया सार्कं प्रोत्तस्थौ निर्मलं नभः ३
९ भिन्नांजनचयप्रख्ये स्रोम्ये काणवसुंदरे नायणागसदृशं श्लोष्णमामलच्छवि ४० मेघमार्गमतिक्र
म्य वातस्कंधावलिं तथा सौरमार्गमथाक्रम्य चंद्रमार्गमतीत्य च ४१ ध्रुवमार्गोत्तरं गत्वा साध्यानां मा
र्गमेत्य च सिद्धानां समतीतान्वीमुत्तस्यायास्वर्गमंडलं ४२ ब्रह्मलोकोत्तरं गत्वा तुषितानां च मंडलं गो
च३ लोकं शिवलोकं च पितृलोकमतीत्य च ४३ विदेहानां सदेहानां लोकमुत्तीर्य दूरतः दूरादूरमथो गत्वा
३२ किंचिदुच्चैर्बभूवसा ४४ पश्चाद्दालोकयामास समतीतं नभःस्थलं यावन्नार्कं विचंद्रार्कतारायाल
स्यैतत्पयः ४५ तत्रास्तिमितगंभीरमाशाकुहरपूरकं एकार्णवोदरप्रख्यं शिलोदरघनस्थितं ४६॥

पितृदेवाधिष्ठितलोकस्य दूरमधएवावस्थानादत्राप्रसक्तेः ४३ प्राणेषु सदेहाश्च विदेहाश्च भवंत्यालोक्य यापुनरि
ति शिवसालूप्यमुक्तिंप्राप्तानां द्वैधावस्थानोक्तेस्तेषां लोकं अपरिच्छिन्नस्वरूपविस्मरणात्किंचिदुच्चः ४४ यावत्का
लं यावद्दूरं वनर्किं विरालस्यैतत्तमस्थितस्तावत्तस्माद्दालोकयामासेति पूर्वेणान्वयः आशादिशस्तासां कुहराण्यछि ९३

प्रयोरेकएव मानेऽम्नाद्यादि फलानामापूरे तत्र श्लामयाभ्यांसुवयस्याः श्यामवालायस्यां महाकलकलैर्बहुकोलाहलैरावर्त्तैर्मन्त्र
येव २९ ३० वलनं वेष्टनं तेन सुंदरः दलद्रुविशीर्यमाणो गुलुछकै फलपुष्पगुच्छैर्मच्छन्नगवाक्षः ३१ जीवाकाशात

उद्यमानफलापूरसव्यश्यामवालया महाकलकलावर्त्तमन्त्रयाम्यामकुल्यया २९ वेल्लितत्तरला
स्फालजलधौततलोपलः घनपत्रतरुछन्नछायासततशीतलः ३० अथ मालवेनैफुल्ललताव
लनसुंदरः दलद्गुलुछकाछन्नगवाक्षोऽस्ति मंडपः ३१ अत्रमेसंस्थिताभर्त्ताजीवाकासततयाकृतिः ।
चतुःसमुद्रपर्यंतमेखलाया भुवःपतिः ३२ आरम्तेपूर्वमेतेन किलासीदभिवांछितं शीघ्रमस्या
मेवराज्ञेति तीव्रसंवेगधर्मिणा ३३ दिनैरल्पैरिवासौ तु राज्यं ससमृद्धिमत् चिरकालप्रनष्टपदप्राप्त
वान्परमेश्वरि ३४ अत्रासौ भर्त्ता जीवो मे स्थितो व्योम्नि उरहनृपः अद्य पः ते यथा बाग्रुरामोदो वा
निलेयया ३५ इहैवा शुश्रम्या आलितखग्मेव पदं स्थितं मद्भर्त्ता राज्ये समवगतं योजनकोटिभाक् ३६
आवां खमेव स्वस्मै च भर्त्ता राज्यमसेव्वरि पूर्णीतर्हसे प्रोल्लानां महामायेयमाततां ३७ तदेव भर्त्तृन
गरपुनर्गंतुमभीप्सितं तदहि तत्र गच्छावः किंदूरं व्यवसायिनां ३८ ॥

याहेतुना कतिरन्निक यापि भुवःपति भूत्वा संस्थितं ३२ आर इति निपातः न त्वाऽस्मरणोऽडित्वाभावात तीव्रसंवेगो
दृढाध्यवसायः ३३ ३४ ३५ स्थितं पदं परमार्थवस्तु योजनकोटिभाक् समधिगतं भोत्स्यत्यर्थः ३६ खमस्त्राविदाकाशं ३७ ३८
टि

वा॰टी॰ उ॰ प्र॰ ९४

तस्मिन्निर्मलेंबरे ऊर्ध्वदेशादाकल्पं शिलाउन्नमवलोनातिजवेनपतेत्तोहृधोदेशाद्दूरतराद्याकल्पमुन्नतेतेयुत स्त्रुयुतयो
रेतः श्रीतवालेनानेमानकल्पेत्वत्समर्थीपथ्यास्थान्नयाउभयतएकजवगोपिमाहतस्यैजनमेलनं नलभेतकिंपुनः
परितोंततमिति सर्वतोप्यपरिछिन्नंतदित्यर्थः॥६०॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेएकोनत्रिंशःसर्गः २९
तादृशास्तद्विचित्रोस्मब्रह्मांडानंतकोटयः चिन्मोम्निरेखवदृश्यलीलयेत्यत्रवर्ण्यंते नभस्वन्नभसोवीयाकाशयाः
१ तस्मात्तुंगंपरमाकाशं अविद्याशवलचिदाकाशं यथातस्याकाशाद्वर्णितब्रह्मांडलक्षणंजगन्नतेविस्ततंतथास्त्रं

श्याकल्पमुन्नमवलेनशिलाप्यतेत्तूत स्मिन्नलास्यत्तराउपि चास्येतेन्नेत तयोजनेनलभेतेविमलेंबरे
तमाकल्पमेकतनयोप्यथमातृतापि॥६०॥ इतिवासिष्ठपरमाकाशवर्णनंनामएकोनत्रिंशःसर्गः
॥२९॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ एषितन्न्यब्रह्मसांतत्तनभस्वन्नभसोपि यथाशरं दशगुणानतीत्यावरणानस्तण
त्. १ ददर्शपरमाकाशेतस्मिन्माण विवर्जितं तथाततंजगदिदं यथातत्रांडमात्रकं २ तादृशावरणान्सर्गा
न्त्रह्मांडेषु ददर्शसा कोटिशः स्फुरितान्व्योम्नित्रसरेणूनिवातये ३ महाकाशमहांभोधौ महाशून्यत्ववारि
णि महाचिद्रवभावोत्थानुद्धद्यनवुद्बुदभानव् ४ कांश्चिदापततोधस्तात्कांश्चिदुपरिगच्छतः कांश्चिति

ष्ठमात्रकं सर्वब्रह्मांडजातमपिददर्शेत्यर्थः २ तदेवस्पष्टयतितादृशेति स्फुरितान्स्वप्रकाशाधिष्ठानचैतन्येनभासितान् ३
महाम्भत्वमविद्यासेववारियत्र अर्बुदसहस्राणामसंख्यत्वपरं ५ ३ तीरुशानामेडानांकोयोज्ञेयाः सहस्रसः सर्वगत्वात्
प्रधानस्यतिर्यगूर्ध्वमवस्थिताइतिपुराणोक्तिमनुसृत्याह कांश्चिदिति स्वसंविदानंतब्रह्मांडाभिमानीजीवसंविदनुसारेणे
त्यर्थः ५ इदानींतनक्रियाविचित्रादृष्टवैचित्र्येणेत्यत्निरपिप्राक्तनोपासनासंविदनुसारेणेत्याहयत्नेति ६॥ ॥ ॥ ९४

93

तन्नत्र घनत्वान्मुष्टिग्राह्यमिव मुष्टिग्राह्यं कुतः प्राप्तमिति शेषः ४७ ४८ खे द्योतयति खद्योत इति वा खद्योतो ज्योतिरिं
गणः तेन नावलोक्यते तथेत्यर्थः ४९ पदवीपर्याने अणोरप्यणुकस्य कणः परमाणुस्तद्वत् ५० एतत्प्रागेन मा
५१ पुरस्य संपुटस्य कर्परमूर्ध्वखर्परं धूलिलेशा इव ५२ निविडमंडपं निश्छिद्रगर्भमिति यावत् ५३ निश्चयः सत्
ताधाव सापरूत्स्या कल्पित कुड्यादिवस्तुद्व तरन्नि ध्यात्वबुद्धिबाधितं ५४ आच्छादवीजकर्परपद्म ५६ परमे ...

लीलोवाच ॥ तदेव भास्करादीनां क्वाधस्तेजो गतं वद शिलाजठरनिर्व्याद मुष्टिग्राह्यं तमः कुतः ४७
श्रीदेव्युवाच ॥ एतावती भ्रमा व्योम्नः पदवीमागतासि भोः अर्कादीत्यपि तेजांसि यतो दृश्यंत एव ।
नो ४८ यथा महांधकूपार्धः खद्योतो नावलोक्यते यद्वेगेनत्थितालोनाधः सूर्यावलोक्यते ४९
लीलोवाच ॥ अहो नु पदवी दूरमावामेतामुपागते सूर्या पाधोणुकणवन्नमनागपि लक्ष्यते ५० ६
तदुत्तरमन्यास्यां पदवीकान्तु कीदृशी कथं च मातरेतन्मे कथ्यतामिति देवि मे ॥५१॥ **श्रीदेव्युवाच ॥**
इत उत्तरमभ्येते ब्रह्मांडपुरकर्परं यस्य चंद्रादयो नाम धूलिलेशाः समुत्थिताः ॥५२॥ **श्रीवसिष्ठउवाच** इति प्र
कथयंती ते प्राप्ते ब्रह्मांडकर्परं भ्रमर्याविव शैलस्य कुड्ये निविडमंडपं ५३ अक्लेशेनैव तेन तस्मान्निर्गते ग
गनादिव निश्चयस्य हि यद्वस्तु तद्वज्रगुरु सेतरत् ५४ निरावरणविज्ञाना सा ददर्श तु तस्ततं जाला
द्यावरणपारं ब्रह्मांडस्यातिभासुर ५५ ब्रह्मांडाद्दशगुणं तन्तोयं यत्र व्यवस्थितं आस्थितं वेष्टयित्वा तु तत्व
गिवाशोटपद्मजा ५६ तस्माद्दशगुणो वह्निस्तस्माद्दशगुणोनिलः ततो दशगुणं व्योम ततः परमसंवर
५७ तस्मिन्परमके व्योम्नि मध्याद्यं तविकल्पनाः न काश्चन समुद्यंति वंध्यापुत्रकथा इव ५८ केवलं वितते शा

वरं चिदाकाशः अविद्यावानहत्वेना व्याकृताकाशापरिशेषात् ५७ तस्यापरिच्छिन्नतामाह तस्मिन्निति ५८ मह

वा॰टी॰
उ॰ प्र॰
९५

अयं प्रकारो भूतोलं सर्वतः खगोलेन ज्योतिश्चक्राधारेण विक्षिप्तमित्यमुगस्तां ज्योतिः शास्त्रुक्तामपि संभृत इत्याशयेन तदुदाहरति कर्णे
तमाह पिपीलिकानामिति लोष्टिके स्थिते दशासु दिक्षु दशादिक्षु लग्नानां पादः अधस्तव पृष्ठं तु ऊर्ध्वमिति महतां सूर्यादीनामुदाहृते
ततः सिद्धं ते प्रसिद्धमित्यर्थः २२ इत्थं संकोच समाधाय प्रकृतमनुसरन् वे वित्रावर्णयितुं यन्नमते भूतलमाह्लिनात्के यो विद्धसांतराहहि
अन्तर्भूतलं वृक्षवल्लीकजालेन वेष्टितं तन मनुष्यैः व्योमन्तु सुरैरन्तर्नैरन्तर्यमित्रैर्नरसदृशैः किंपुरुषैर्देवैश्च सहिते स लोके वीक्षितामि
त्यर्थः किंचित्तु ब्रह्माण्ड जात भूतेन इदं कल्पनभूतेन सद्यः कल्पनामात्रकेन च सर्वविधप्राणिवर्गेण सहैव संभूते मुत्पन्ने आह स्मोत कं
इत्यालद्रुमफल २४ विंध्याचलस्य वनलंदेरा आभोगकल्पितसंस्थानकरेणवः कारिणः परस्परमात्मने आभोगमायाशबल
संस्थानेन गजा इति वाच्यं करेणुग्रहणं यमकार्थं २५ ननु यथा ब्रह्माण्डोऽस्मिन्नाकाशभूत्यमेवस्वयार्थिदाकाशमपि किंचित्यदर्थं प्र

पिपीलिकानां महतां यथाब्धिवर्तुललोष्टके । दृष्टादिक्षु अधः पादो पृष्ठमूर्ध्वमुदाहृतं २२ वृक्षवल्लीकजालेन केषांचिद्
हि भूतलं समनुनरैः सेनचेष्टितं व्योम निर्मलं २३ संभूतं सह भूतेन संग्रामपुरपर्वतं इदं कल्पनभूतेन प्रकाशो
इभिवत्वचा २४ यथा विंध्यवनाभोगप्रस्फुरत्तिकरेणवः तथा तस्मिन्परामोगब्रह्माण्डकसरेणवः २५ तस्मिन्
सर्वततः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् तत्सर्वमयाल्लीनं तथा तरस्तु के प्रति २६ शुद्धबोधमये तस्मिन्परमालोकवा
रिधौ अजस्रमेत्य गच्छंति ब्रह्माण्डौघास्तरंगकाः २७ अतः शून्याः स्थिताः केचित्संकल्पतपरायणाः तरंगाइव

त्यणु किं न स्यात्तत्राह तस्मिन्निति स्थितो तस्मिन्सर्वं उत्पन्नो ततः सर्वं प्रलये तत्सर्वं यस्मात्स्यादेव तस्मात्सर्वतः सर्वदिक्षु सर्व
कालेषु सर्ववस्तुषु च तदेव तच्छुतस्य हृदयं ममो दशमयः सर्वमयः इति श्रुतिप्रसिद्ध आत्मैव तथा भूतश्च तत्कं प्रत्ययरूपात्र
कंचित्प्रतीत्यर्थः २६ शुद्धबोधमये स्वार्थे न यत् २७ तत्र केचिद्ब्रह्माण्डाः अव्याकृता एवानंतः सन्तीत्याह अत इति पूर्वकल्पी
य सर्वसंकल्पबीजलिंगोपाधिलयेरात्रयस्य समोलयाः सुषुप्त इवेति यावत् असदुह्येदमग्र आसीदितिश्रुता वसद्वद्दे
नैवशून्यताशब्देना व्याकृतमुच्यते तत्र तरोऽस्मर्णवे अबुधो प्रकर्षेणोर्ध्वं नेतर्कंति कथमसतः सत्येति श्रुत्युक्तयु
क्त्या सतीति तर्कतं इत्यर्थः २८ ॥

94

इयं च तदनुभवितृदृष्ट्योक्तं परमार्थस्तु तत्र चिदाकाशे इह एतद्ब्रह्मांडदेशेऽपि नैव किंचिदस्ति ऊर्ध्वमपि नामेत्यर्थं तन्निवारण
यति तेषामेवागमनागमनं नान्यदपि न च किंचनमन्यदेव किंचित् वाङ्मनसगोचरदिग्विभागादि सर्वद्वैतशून्यं परं वस्तु।
अस्ति तस्माद्ब्रह्मांडजाले वर्णितं ततो देहागमे देहप्राप्तिमत्तद्दृश्याभिप्रत्यतत्त्वो चास्मिन्नित्यर्थः ७ यदि धर्मेणैव नास्तिकः तर्हि उत्प।
त्यादिकल्पनेति चेन्न दृष्टिस्तत्र संविदेवैत्यार उत्पत्त्यते स्वभावोऽयमस्याविद्यातत्तत्प्रभवे स्वसंकल्पेऽत्यद्भुत इव शोभय
तीत्यर्थः ८ ननु यद्यधिष्ठाने दिग्विभागो नास्ति तर्हि अध्यस्तेऽपि न स्यात् अध्यस्तस्याधिष्ठानदृष्ट्यात्र निरुक्त निराकाङ्क्षित्वा ५२
शयेन रामः पृच्छति किमध इति इहाधिष्ठान एव यदि ब्रह्मांड स्थितं तर्हि तत्र कल्पनया भासुरे जगति किमधः स्यादित्यर्थः ९ मपि
केप्रपंचेनैतादृशनियमव्यभिचारो दोषायेत्याशयेनाह प्रथममुत्तरमाह वसिष्ठः स सर्वैतिदुरहेति निरद्भुतदृष्टे १०।

नैहैव तत्र नामोर्ध्वं नाधो न च गमागमाः । अस्त्येव परं किंचित्स्वस्मद्देहागमोहितत् ७ उत्पत्तौ तत्र स्वयं संचित्स्वभाव
तः स्वयं कल्पैः प्रासंयाति बालसंकल्पजालवत् ॥ ८ ॥ श्रीरामउवाच ॥ किमधः स्यात्किमूर्ध्वं स्यात्किं तिर्यक्तत्र भासुरे इति
ति ब्रूहि मम ब्रह्मन्निहैव यदि न स्थितं ॥ ९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ स सर्वा वर्णा एते महत्स्यं न विवर्जिता ब्रह्मांडाभांति दुरं हे व्यो
म्निके प्रांडुको यथा १० अस्मात्तं प्रत्यधावन्ति पदार्थाः सर्वएव यत् ब्रह्मांडे पार्थिवो भागस्तदधस्तदूर्ध्वमन्यथा ११ राम

सर्ववस्तुनामीमामरे छायाफले आदाननियमादिकर्मोनदोषइत्याशयेनाह अस्मात्तं प्रत्यधावन्तीति यथाकदंबकेसराणां याधारकाणां काशो
लकमध्यस्यैव मूलदेशकल्पनात्तथा ब्रह्मांडेषु सर्वभावानां पृथिवीमध्यस्याधोदेशकल्पना न च वास्तवाधोदिग्भावे हंत गुरु।
स्य फलस्य गुरुत्वादधः पतने निर्गमनाविरहः स्यादिति वाच्यं गुरुत्वेदिविषयाणां स्वस्वेंद्रियाकर्षणशक्तिरिव स्वस्वैकसंबद्धा।
पृथिव्यादेः स्वांशाकर्षणशक्तिरेव न गुरुत्वं तरं अत एव बहिर्वहिर्दिग्विभागाभावाद्बहुरूपत्त्वमाप्तानामपि ब्रह्मांडानां न पतनादिप्रस
क्तिर्नैवातस्त्ववरणजलादिस्तद्दिश्लेषप्रसक्तिरिति नाधिष्ठानचितिदिग्विभागापत्तेरित्याशयेन समाधत्तेरमाह ब्रह्मांडे इति पा
र्थिवो महापृथिवीरूपो ब्रह्मांडभागस्तस्य सर्वे मोतिकपदार्थात्स्याधः अन्यथा तदन्योनभागउर्ध्वमितिकल्पनेत्यर्थः १२ ॥

वा.टी.
उ.प्र.
९८

तयस्तावदपि तान्नुपितरं परमेश्वरं परस्परस्माऽज्ञायंते परस्परजोऽपेक्षिणः इति पुराणेषु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पभेदेन परस्पर-
स्मादुत्पत्त्यभिधानादुत्पादकप्राधान्ये तेषां गुणभेदात्सर्गस्य सत्त्वादिगुणप्राधान्यप्रयुक्तं वैचित्र्यमपि दुर्वारमित्याशयेना
ह केचिदित्यादिना केचिद्ब्रह्मोद्भवाः ब्रह्मा चतुर्मुखस्तदाख्यादिपुरुषो येषां तथाविधाः विष्णुदेवसर्गीयः सर्गाधिनायो येषां
शून्यस्तु सैव दुर्गा विनायको वा यः प्रजानाथा येषां तन्नर्मे हात्म्यप्रतिपादके पुराणादिषु तेषामपि ब्रह्मादिनियतत्वव
णात् तिर्नां ह्यानि यतस्न् मामेज पस्तादिजतनो येषु २५ ब्रह्मादीनां समप्राधान्ये विचित्रसर्गाः इत्यं च प्राणिवासे

केचिद्ब्रह्मादिपुरुषाः केचिद्विष्ण्वादिसर्गयाः केचिदन्यप्रजानाथाः केचिन्निर्नाथजंतवः २५ केचिद्विचित्रस-
र्गेणः केचिन्निर्यग्नरांतराः केचित्कार्णवापूर्णा इतरे जलवर्जिताः २६ केचिच्छिलागनिच्छिद्राः केचि-
त्कृमिमयंजराः केचिद्देवमया एव केचिन्नरमयांतराः २७ केचिन्नित्यांधकाराज्वालास्तु थाशीतितजं तत
वः केचित्मशकसंपूर्णा उदुंबरफलाश्रयः २८ नित्यंशून्यांतराः केचिच्छून्यस्यंदात्मजंतवः सर्गेणता
दृशेनान्ये पूर्णायं तर्द्वियामिह २९ कल्पनामपि नायाति व्योमपूर्णाः चलो यथा ताहशंवरमेतेषां महाका।

95

नावैचित्र्यात्स्वस्वरूपाभिज्ञावबोधादिवैचित्र्याच यथैकं ब्रह्मांडवैचित्र्यं तु कल्प्यमित्याशयेनाह तीर्यङ्नरांतरा इत्यादिना॥ छि-
निश्छिद्राः नितरां पिंडिताः निबिडा इति यावत् २७ तथा शीलिता दृष्टा जंतवः प्राणिनो येषु ये चकादीनामंधकारेऽपि
दर्शनादिति भावः २८ तादृशेन सर्गेण पूर्णा ये सर्गास्ते तद्द्वियां योगिनां कोऽपि स्फुटव्यवहारकल्पनां सविकल्पकज्ञा
नविषयतां नायांति अस्मद्द्वियामिति पाठेऽप्यस्माकं धीयेषां योगिनामित्येवार्थः ३०॥

९८

स्वभावेन स्वाभाविकेन मोहेन रसो विषयरागस्तदाकुलैरन्यैर्न च ज्ञातो नैवाज्ञातः १९ अन्येषां तु सर्गाणां प्रथमारंभे प्राथमि
काकल्पयुगाद्यारंभे पूर्वोत्पन्नप्राणिभिरदूषितत्वाच्छुद्धाः सुभूयः भुवनेषु सर्गाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः कोशबीजपुटे अंकुर एव स्फु
रत्वात्कलाः २० केषुचित्तु सर्गेषु महाप्रलयस्य संपन्नोऽपि विभवविरहोऽत एव काल इति यावत् सूर्यादयः प्रथमे भुवनं दग्ध्वा
स्वयमपि गलितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः २१ केचित्सर्गा अप्राप्तमरा धारा येषां ये। ननु यत्नासंभवः प्रागुक्तः तस्य का गतिस्तत्राह त
र्थेति यत्नसंवित्स्वरूपैः यत्नेन न विरुध्यत इत्यर्थः २२ तथ्या निश्चलाः अन्ये तथा प्रोदितसंविदः स्वं दाम्रसंविद्वासना प्रेम

केषांचिदंतः कल्लोलः प्रवृत्तो गर्भरावः नष्टुतो न्येन च ज्ञातः स्वभावेन रसाकुलैः १९ अन्येषां प्रथमारंभे स्वच्छ
भूसुविर्जृंभते सर्गः संसिक्तबीजानां कोशांकुरकला यथा २० महाप्रलयसंपन्नो सूर्यार्चिर्विधुतो द्रुमः प्रवृत्ता
लितुं केचिन्नाया हिमकणा इव २१ आकल्पं नियतं त्वेवं केचिदप्राप्तभूमयः यावद्वीर्यं जायंते तथा संवि
न्मयाः किल २२ तथ्या एव स्थिताः केचित्केचिदुत्कमिथोवरे वायोस्पंदा इवाभांति – प्राप्रोदितसंविदः
२३ आचाराद्देशशास्त्राणामाचारा वान्यथोदिते आरंभोपि ततोन्येषामनित्यः संस्थितः क्रमः २४ ॥ ॥

वासनेति यावत् २३ ननु धाता यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुत्या सर्गाणामेकरूपं प्रतिपादितं तद्विरुद्धमिदं कथं वैचित्र्यमुच्य
तेनत्राह आचारादिति तथा श्रुत्या पूर्वकल्पे या दृष्टा धातुः सृष्टिर्लोकद्वये वधितीयादिरितिपाद्युते तत्र वेदशास्त्राणां संबं
धिनः प्रारब्धोपकर्मज्ञानानुष्ठानलक्षणादाचारद्वारतम्यं प्राप्तस्य योग्यप्राप्यमिक एव सर्गो अन्यथा इतरथा तत्सर्गवै
लक्षण्ये नोदिते सति अन्येषां तदुत्तरकल्पीयसर्गाणामारंभोपि तथा पूर्ववत् अस्तु नाम तथापि धात्रंतरसर्गापेक्षया अस

क्रमः अनित्य अनियत एव संस्थित इति वैचित्र्यसि
द्धिरित्यर्थः २४

वा.टी.
उ.प्र.
९८

स्थितेत्यादि बहुव्रीहिर्यान्तःपुरःपुरविशेषणानि अन्तःसमाध्यावस्थितं यस्मिंस्तथाविधं लीलाशरीरं यस्मिन् २ घनसारेण शो
कप्रयुक्तैर्देवैर्लब्धैते अत्यान्यथा महानिद्रुपावसुप्तसायुक्तैर्जनैराकुले ३ अत्र चान्तःपुर एव तन्नभः प्रायुक्तमण्डपाकाशं
४।५ स्फारं विस्तीर्णं ६ जंबालस्य पंकस्य पल्वलं च शान्तमिव स्थितं तमोजलदाभ्यां यत् किल सपंकमिव स्थितं नवदृ [illegible]

स्थितपुष्पभरापूर्णं महाराजमहाशवं शवपार्श्वोपविष्टान्तस्थितं लीलाशरीरकं २ घनरात्रिंतयाल्पाल्पम
हानिद्राजनाकुलं धूपचन्दनकर्पूरकुंकुमामोदमंथरं ३ तमालोक्य परं भर्तुः संसारं गन्तुमारता पद्मा तली
दल्ली संकल्पदेहेनात्रैव तन्नभः ४ विवेश भर्तुः संकल्पसंसारे किंचिदाततं संसारावरणं भित्वा ब्रह्माण्डक
र्परं ५ प्राप्य सार्द्धं तया देव्या पुनरावरणान्वितं ब्रह्माण्डमण्डपं स्फारं ते प्रविश्य तया जवात् ६ ददर्श भर्तुः संक
ल्पजगज्जंबालपल्वलं सिंहीव शैलकुहरं तमोजलदयं किलं ७ देव्यौ विविशतुस्तस्मिन्व्योम व्योमात्मिके ज
गत् ब्रह्माण्डे तत्र यावदर्कमब्धविल्वपिपीलिके ८ तत्र लोकान्तराण्यद्रीनन्तरिक्षमतीत्य ते प्रापतुर्भूतलं शैल
मण्डलांभोधिसंकुलं ९ मेरुणालेरुतं जंबूद्वीपं नवदलोदरं गत्वाथ भारते वर्षे लीलानाथस्य मण्डले १० ए
तस्मिन्नन्तरे तस्मिन्मण्डले मण्डितो वनो वक्रैव वक्रं दत्तं कश्चित्सामन्तो द्विजभूमिपः ११ तेन संग्रामसंरंभेप्रसा [illegible]
र्थं समुपागतैः त्रैलोक्यभूतैस्तद्वामवभूवात्यान्तत्यकंठं १२ अस्मे किलागते तत्र दैत्योदशतुनिभः नभस्थर

लानि नव खेटाः लीलानाथस्य मण्डलं राज्यं ददर्शेत्यन्वयः १० अवस्कंदनेसेनया आक्रमणं सामन्तैर्मण्डलेश्वरैः स्वसहायैर्हि
तो विहङ्गो भूमिपः सिंधुराजः ११ तेन सह संग्रामसंरंभे प्रसक्ते सतीति शेषः त्रैलोक्यस्थैर्भूतैः प्राणिभिः संकटं निबिडितं १२
मिथ्यात्वनिश्चयाद्दतद्वीनादि कुशलत्वाच्चाशंकितं भयशंकारहितं यथा स्यात्तथा आगतेन नभश्चरेत्यादीन्याराम प्रस्थान्न

९८

तादृगितिपदं देहलीदीपकन्यायेन पूर्वेणोत्तरेण च संबध्यते तत्र यांच व्योमपूर्णा चलो यथा पादमस्तादृगेव महाकाशः अशून्य
स्वभाव इति यावत् महाकाशं महाप्रकाशं तत्तादृक्कथा तत्तं वितत्ततं यथा आजीवितस्वजीवनकालमभिव्याप्य प्रगच्छद्भि
वह्निरपि विस्ताष्ठैर्यत्र मीयन्ते इयद् इति न परिमीयत इत्यर्थः ३१ नन्वस्तु ब्रह्मांडं तत्रापि तथापि वाह्यजलाद्या
वरणानां विधारकाभावात्कथं न विश्लेष इत्याशंक्य प्रागस्मदुक्ताभाकर्षणशक्तिमाश्रित्य समाधत्ते प्रत्येकस्येति भूता
ममाकृष्टिः आकर्षणं तत्त्वजोभावः विश्लेषः कटकरत्नवत् परितो व्याप्य स्थितं ३२ जगद्विस्तारवर्णनं तदृशक्तिस्वाप
नव्याजेनोपसंहरिष्यन् इति अस्माकं धियां जगद्वर्णनं विषयेयः सर्वविभवः सदृशील इतिशेषः ततः परं यज्जगद्धियां

आजीवितप्रगच्छद्भिर्विद्याधरैर्यन्न मीयते प्रत्येकं स्यांडगोलस्य स्थितः कटकरत्नवत् ३१ भूताकृष्टिकरोभा
वः स्वस्वभाव — तः यः सर्वविभवोस्माकं धियां न विषयस्ततः ३२ तज्जगत्कथने शक्तिर्नममास्ति महाम
ते भीमांधकारणहने सुमहत्यरण्ये यत्त्वं त्वया दर्शितं परस्परमेव मग्नाः यत्ता यथा प्रवितते परमांबरे तेरवे
स्फुरंति सुबहूनि महाजगंति ३३ ॥ इति मो॰ उत्पत्तिप्रकरणे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
एवमाकलयंत्यौ ते निर्गत्य जगतो निजात् अंतःपुरं ददृशतुः कदित्यैव विनिर्मिते १ रामकृष्णजी सहाय

न विषये विषयः भावः स्त्रीचनाछांदर्शी तत्कथने मम शक्तिर्नास्तीत्यर्थः ३३ नन्वदीपवर्णनाशक्याश्चेत्त्येव जगंतीति
मंतव्यं किंतु परे रत्नद्वीपानेतानि संति मायायां सर्जितानि इति मत्वा भीमेति न दर्शितं परस्परं स्वरूपं यथा
स्यात्तथापत्ताभूतगणाः यथा इति एवं सुबहूनि जगन्ति विद्यायां स्फुरंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥ ३०
पुनः रंतः पुरप्रेक्षा ब्रह्मांडे वैचित्र्यमाकलयंत्यौ पश्यंत्यौ ते खु किंचिद्ब्रह्मांडे कदित्यैव प्रविश्यांतःपुरं ददृशतुस्तत्र च न
चिरमयत्नु किंतु झटित्यैव विनिर्गते इति वसमानानुवादः १ ॥

ब्रह्मांडांतरदर्शनेऽद्भुतादिलक्ष्मसंनद्धसैन्यप्रेक्षा वर्णिते १ निजात्प्राग्भविपात् जगतो निर्जलैव मुक्तप्रकारमनंतको २

वा. टी. प्रसंगाद्धरादीन्लक्षणेजिज्ञासुः राम एवं पृच्छति भगवन्निति अत्र क्रमस्थितस्यापि डिंभाहवस्याबललक्षणप्रश्नोऽस्य स्वर्गालंक
उ. प्र. रणत्वप्रतिरेकात्मकत्वान्नासंगतिकोवाक्यः २३ रणेयुध्यतइति विग्रहः २४ २५ पूर्वोक्तमेवस्पष्टीकुर्वन्नाह अन्यथा
९८ शास्त्रोल्लंघिना २६ २७ शरणागतस्य रक्षणार्थेन युद्धं प्रजेत्यानेन २८ परिपालस्यावश्यपरिपालनार्हस्य स्वदेश
स्य एकपालनेमुख्यद्वारस्य रणे स्थित उद्युक्तः २९ ३० अन्यथा शास्त्रकारिणामाश्रय एव नरकाय किंपुनः प्रतीपद्रवका

श्रीरामउवाच ॥ भगवन्शूरसंशब्देन कीदृशः प्रोच्यते भटः स्वर्गालंकरणं कः स्यात्को वा डिंभाहवो भवेत् २३
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ शास्त्रोक्ताचारयुक्तस्य प्रभोरर्थेन यो रणे मृतो वाप्यजयी वा स्यात्स शूरः शूरलोके।
भाक् २४ अन्यथा प्राणिकृत्तांगो रणे यो मृतिमाप्नुयात् डिंभाहवहतः प्रोक्तः स नरो नरकास्पदं २५।
अशास्त्रसंचारवतो नरस्यार्थेन युध्यते यो नरस्तस्य संग्रामे मृतस्य निरयो ऽक्षयः २६ यथासंभवशास्त्रार्थ
लोकाचारानुवृत्तिमान् युध्यते तादृशश्चैव भक्तः शूरः स उच्यते २७ गोऽर्थे ब्राह्मणस्यार्थे मित्रस्यार्थे।
97 च सनातेः शरणागतयत्नेन सम्मतः स्वर्गभूषणं २८ परिपाल्यस्वदेशैकपालने यः स्थितः सदा राजार्
तास्तदर्थे येते वीरा वीरलोकिनः २९ प्रजोपद्रवनिष्ठस्य राज्ञो राज्ञोऽथवा प्रभोः अर्थे ये ये मृता युद्धे ते वै नि
रयगामिनः ३० ये हि राजानम राज्ञां वाप्यपथ्या शास्त्रकारिणां रणे म्रियंते छिन्नांगास्ते वै निरयगामिनः ३१ ध
र्म्यं यथा तथा युद्धं यदि स्यान्तर्हि संस्थितिः नाशयेयुरलमग्नाः परलोकभयोज्झिताः ३२ ॥

रिसमाश्रय इत्याशयेन पुनराहयेहीति अन्यथा शास्त्रकारिणामर्थे इति शेषः ३१ धार्मिकाश्रितस्यापि अधर्मेण युध्यतो
हतस्य न स्वर्ग इत्याह धर्म्यमिति वधर्मादन्येनेन धर्म्यसंस्थितिः स्वर्गे वा स्थितिः अधर्म्येणापि युद्धेन हतस्य स्वर्गः स्यान्न
हि परलोकस्य निर्भयाः सतः अलुमत्यर्थे अधर्मयुद्धेनापि मताः परा नाशयेयुरित्यर्थः ३२

२४ इति आरभ्य यथायोगं वहेवो बहुव्रीहिसमासाः वेतालादयो भूतजातिभेदाः हुंडुपदेन तत्कर्पयुडुंलस्थले आयुधान्तोऽत्रास मेतान्यातेभ्य आत्मनोरक्षार्थं गृहीतान्याश्रितान्यद्भितदानियैः २६ अक्षाणां मार्गभूतात्संनिहितान्नभोभागात् अहोऽहं पुरुष इत्यभिमान आहोपुरुषिका २७ किंवदंती जनश्रुतिः लीलासुहासविलासयोऽत्कामिरत्कंठितानिः २८ धर्मा तिशयेन अनेरप्रेसाणांप्रेद्वतनुमशकानांप्रयुक्तयोगवलनआग्यारंभकाणांमुनीनांजगत्त्वसयनार्थंएषमानाःदेवा

सिद्धचारणगंधर्वगणविद्याधरान्विते अस्यहस्तासंरध्रस्वर्गलोकाप्रसेवते १४ रक्तमांसोन्मुखोन्तनभृत रक्षःपिशाचकं पुष्पवृष्टिभिरापूर्णाहस्तविद्याधरागते १५ वेतालपेतकूष्मांडे हुंडुलोकनमद्देरैः आ प्रधापातरक्षार्थं गृहीताद्भितेदैवते १६ अक्षमार्गेनभोभागविद्धवद्धतमंडले अहोपुरुषिकालुब्धप्रे तकामाद्दनोद्धरं १७ आसन्नभीमसंग्रामकिंवदंतीपरस्परं लीलाहासविलासोत्कसुंदरीधृतचामरं १८ धर्मप्रेक्षाप्रयुक्तास्य मुनिस्तत्त्वपनस्तवे संपन्नानेकलोकेशवनितावसरस्तवे १९ स्वर्गाहंसूरान यनव्याग्रेंद्रभटभासुरं सुरार्पीलकलोनुगलोकपालाख्यवारणं २० आगच्छदुरसन्मानोन्मुखगं धर्वचारणं अरोन्मुखामरस्त्रैणकटाक्षांचितसद्भटं २१ वीरदोर्दंडकांचिलबलपठस्त्रीगणाकरं भृत्तेन भयहरस्तोत्रवृत्तिः २

स्तवायस्मिन् संपन्ना अनेकेषांगंधर्वादिलोकपालानां वनितात्रियस्तोत्तदवसरो विद्यतेवायस्मिन् अप्सरसः स्वा ऊपेस्यामिनवोत्कंठानमोयगन्दुपुरितिलोकेशाक्ताः स्तुवंतीत्यर्थः २९ स्वर्गाहोः स्वर्गीलेकारत्वात्स्वर्गप्रेष्याः लो कपालाख्यावारणायेरादवतादयः २० अमराणांस्त्रैणोनस्त्रीसमूहेन २१ यशः प्रोन्येनाभिभूतोजस्त्वांचंद्रीकृतः २२

वा॰टी॰ निस्त्रिंशानां खड्गानां धारणां सारा उज्ज्वला धारा वहन्ती जना यत्र परश्वधं परशुः भिंडिपालादयः आयुधविशेषाः ५ कंटकेव
उ॰भ॰ मी ६ कोपात्प्रोद्गमिता निष्प्रयुक्तानि ७ सर्पा इति निरोधायमानि कोष्ठे विततरे खेला सा दृश्या सेनाद्वयमध्ये क्षतेरेखा ल
९८ लरणा या सा मर्यादा रेखा संकोचेर्ध्व निभिर भिभूतत्वा दश्यन्ताः संकथा भिन्ना यावार्त्तो यत्र ८ राजा ज्ञातः पूर्वप्रहारो माभूत्

उज्ज्वलामल निस्त्रिंशधारासार वहज्जनं कवतपरश्वधप्रासभिंडिपालर्ष्टिमुद्गरं ५ गलत्मन्यद्रावित्तुश्चवन
मे पालकोपितं उद्यद्दिनकरालोकचंचत्कनककेकटं ६ परस्परस्वरालोककोपप्रोद्गमितायुधं अन्योन्य
न्यवद्ध दृष्टिं त्वाङ्ग्रिंशभिन्ना विवार्पितं ७ लेखामर्यादया दीर्घवद्धयास्थापिताः स्थिति अनिवार्यमहासे
न्यसंकाराश्रुतसंकथं ८ पूर्वप्रहारस्मयतश्चिरं संघांतदुंदुभिः निवद्धयोधसंस्थान निखिलानीकसं
घरं ९ धनुर्द्धितीयमात्मत्मशून्यमध्यैकसेतुना विभक्तोकल्पवातेन मत्रमेकार्णवं यथा १० कार्य
98 संकटसंरंभचित्तापरवशोष्वरं विरद्धेककंटत्वग्भंगुरातुरातुरहङ्डुहं ११ प्राणसर्वस्वसंत्यागसोद्यो
गासंख्यैनिकं करणाकृष्टतरोघोघत्यागोस्तु रवधनुर्धरं १२ ॥

तिस्रयोरकस्मात्कातनो निभिन्ना निवद्ध प्रायेण योधा एव संस्थानानि प्रधानावयवसंनिवेशो यस्य तथा विधेनानिखिलानीके
नसंघरे ९ धनुर्द्धितपप्रमाणजने पूशान्यात्मकं यन्मध्यं तल्लक्षणैनैकसेतुना १० ईश्वरो राज्ञानो भयाङ्ककंटत्वगि
वभंगुरा कंपमाना आतुराणां भीरूणां हृङ्डुहा यत्र ११ प्राणोपलक्षस्यो यस्य प्रवाहस्य १२ ॥ ९९

परप्राणेन निजप्राणैः पणीकृत्योद्यतायुधः यत्र यत्र हतः शूरः स्वर्गस्तत्र यदेदेइत्यादि सामान्य प्रवादानां तात्पर्यगतिः स्ता-
त्राहयत्रेति ३३ शूरीभूतानां महासत्त्वानां महाबलानां वयितात्वयमित्युक्तिः येस्मिन्क्षणे तद्यथास्यान्नयोतिक्तेति
प्रतीक्षत इति यावत् ३५ मंदारमाल्यानां वलनां शूरोरसि प्रदानाय ग्रथ्य स्वके वरीष्ठु वेष्टनं वातत्राकुलाश्चयाः का

यत्र यत्र हतः शूरः स्वर्ग इत्यवसो ज्ञायः धर्मयोद्धा भवेच्छूर इत्येव शास्त्रनिश्चयः ३३ सदाचारवतामस्वडु-
धारां सहेति ये ते शूरा इति कथ्यंते शेषा डिंभाहवाहताः ३४ तेषामर्थे रणे योन्मिते हंतुत्कंठिताशयाः
शूरीभूते महासत्वदर्पितोन्नि सुरांगनाः ३५ विद्याधरीमधुरमेघरगीतिगर्भमंदारमाल्यवलनाकुलका-
मिनीके विश्रांतकांतसुरसिंधुविमानपंक्तिव्योमास्तवेक्षितरिते शोभमिवोच्छलास ॥ ३६ ॥ आर्षेपर
चित्रगगनवरयुद्धप्रेक्षिकाभ्रतवर्णनं एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अथ वीरवरोत्कं-
ठेन तत्पदपत्ररसिस्थिता लीलावलोकपाभासव्योम्नि विद्यान्वितावनौ १ स्वराज्यमंडले भर्तृपालितेवलमा-
लिते कस्मिंश्चिद्दिनेतारण्ये दृतियामिकाशाभीषणे २ सेनाद्वितयमुत्तुध्वंसोम्याब्धिद्वितयोपमं म-
हारंभयनं मत्तोस्थितेरणरजइयोन्वितं ३ स्फुटस्तज्ञ्जसुसंनद्धसिद्धप्रज्ञिमिवाद्भुतं पूर्वप्रहारसंयातप्रेक्षा-

६

मिन्योपस्मिन्न् उन्नसवार्थमुच्चरितांद् ध्यंगनाधामायस्यातयाविधर्मिवस्तुसेहता ॥ ३६ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे
उत्पत्तिप्रकरणे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ लोकालोकविमानस्थयोर्लीलावलोकितेसन्नद्धसेनाद्वितयंयुध्यत्यत्रोपस-
र्प्यते विद्यासरस्वती तदन्विता लीलाभुवनेसिनो सेनाद्वितयमवलोकयामासेति १ बलेन चतुरंगसैन्येन मालिते
वेष्टिते सिंहश्लिकरतः विद्याचाधारत्वात दृतीयामिकाशामी घोर महाद्रिरारंभेः कार्ये योगैः २ ३ ४ ॥ ॥ ॥

वा.टी.
उ.प्र.
१००

तरङ्गैः लवङ्गितरलैःप्रभापूरैःसपत्नाणीवसंपन्नानि सकलायुधानि यस्मिन् दुंदुभ्यादीनांधमद्धमितिशब्दैःआसोत्थैःशंख
काहलादिशब्दैश्चध्मातंमाध्मायमानंकृतं २० सांप्रतंसेनक्रैःप्रदेशभेदेनव्यूहरचनाभेदं वर्णयन्विशिनष्टि चक्रेति चक्र
व्यूहस्य करैर्निर्मातृभिःपुरुषैः आक्रांतादुर्द्दतादानबायेनतथाविधैःसुरैर्भासुरं नागशब्दश्लेषभिन्नकाभेदात्येनास
र्पेणतथागजाउच्यते २१ कश्चित्तुश्येनव्यूहेनविभिन्नोविभक्तोयःप्रतिसैन्यस्तल्लिवेसंस्तैर्हेतुनाउत्तमतन्त्राव्यूहविन्यासा

नरतरलभापूरसपत्नसकलायुधं धमद्धमितिशब्देःस्माआसोत्थैर्ध्मातखांतरं २० चक्रव्यूहकराक्रांतदुर्द्द
तासुरभासुरं गरुडव्यूहसंरंभविद्रवन्नागसंचयं २१ श्येनव्यूहविभिन्नाग्रसन्निवेशोत्तमध्वनि अन्योन्या
स्फोटनिर्घोषपतद्वारिवृदकं २२ विविधव्यूहविन्यासवातवीरवरारवं करप्रतोलनोल्लासमत्तमुद्गरमंड
लं २३ कृष्णायुधांशुजलदश्यामीकृतदिवाकरं अनिलाधूतयन्मूलसत्केलाभाशरध्वनि २४ अने
ककल्पकल्पाग्रसंवृत्तमिवसंस्थितं प्रलयानिलसंक्षुब्धमेकार्णवमिवोत्थितं २५ सद्यःछिन्नमहामे
रोःयत्नहृयमिवस्फुरत् क्षुब्धमारुतनिर्द्धूतमिवकज्जलपर्वतं २६ ॥

दंतानांवीराणांवराआरावोयस्मिन् करेणप्रतोलनमुद्घमनंतत्कृतेनोल्लासेनमत्तानांभ्रमंतीमुद्गरमंडलानि यस्मिन्
२३ कृष्णानांश्यामानामायुधानामंशुभिरिवोत्थितैर्जलदैःश्यामीकृतस्तिरोहितः इतियावत् यत्सूलासत्कविशो
षास्तैषांसत्कृतमितिवापुंसघनजन्यशब्दानुकरणं २४ कल्पाग्रप्रलयायकल्पंतेसमर्था भवंतीतिकल्पकल्पाः
पुष्कलावर्त्तकादिमेघा अनेकेसतेरग्रैसवृंदंसंधीभूतमिव २५ कज्जलपर्वतोंजनाद्रिः श्यामत्वगंजादिवाहुल्या

१००

युद्धेत्कंठ्या काठिन्यं निर्दयता क्रोध इति यावत् तद्भरेण भ्रुकुटीभिः संकटं दुःप्रवेशं १३ सुसंघट्टोऽभिघानस्तेन कटुटंकाराः कंकटाः वारवाणा यत्र वीरयोधमुखाग्निना आदग्धैरिव शयामीकृतमुखैर्भीरुभिर्निलयनाय प्रेषिताः गिरिकोटरा यत्र १४ संस्थानकयुद्धं तदालोकनपर्यंतं असंदिग्धं जीवितं यस्य सम्यक् अत्तेऽदं चित्रे अंगरहे हेरासक्तास्तत्र

प्रहारपातसंभ्रान्तानिबद्धसंख्यसैनिकं अन्योन्योत्कंठकाठिन्यभरभ्रुकुटिसंकटं १३ परस्परसुसंघट्टकटुकं कारकंटकं वीरयोधमुखोद्दग्धभीरुप्रेषितकोटरं १४ मिथःसंस्थानकालोकमात्रासंदिग्धजीवितं समस्तागरहासक्तप्राप्तसुहृद्भमानवं १५ पूर्वप्रहारसंप्रेक्षाव्यग्रप्राणतयोत्तया संशांतकल्लोलरवं विनिद्रमुपुरस्तोयमं १६ संशांतघोरवसंघाततूर्यनिह्रादंदुभिः भूतलाकाशसंलीनसर्वपांशुपयोधरं १७ पलायनपरैः पश्चात्य त्यक्तमंगलमंडकं विसारिमकरव्यूहमत्स्यसंख्याब्धिभासुरं १८ पताकामंजरीपुंजविजिताकाशतारकं हास्तिकोन्नमितकरकाननीकृततरवांतरं १९

वक्रं दंष्ट्रा शस्त्रनिर्यत्कक्षाद्युपविष्टाः द्भाणानवाक्यपन्न १५ प्राणशब्देन तरु शंचिन्नंलक्षते १६ पांसुपयोधरयोर्यथाक्रमं संबंधः १७ मंगलाः सेनाः मंडनभूताः मूराः मकरव्यूहा नाम मत्स्यानां च संख्या यत्र यस्मिं तथाविधाब्धिरिव भासुरं १८ हास्तिकानां हस्त्यारोहणमुन्नमितैः ऊर्ध्वीकृतैः करैः काननमिव सपद्यमानं कृत्तं खांतरं नभोवकाशो यस्मिन् १९

वा. टी.
उ. प्र.
२०१

अथराजप्रबन्धं नत्वरं अनलयदेनतस्तदृशानि शस्त्राणि विद्युताहेनत सभास्थलसंपते ५ इतः प्रभृतिसर्वाणि सर्गान्तश्लोकस्या रणसंभ्रमविशेषणानि नरंतानृत्तवसानां शस्त्राणां तरलधाराभिः रेखांकितमिति नोप्यस्मिके ६ हुंकारो मिश्रत्वेन तारतम ताद्दूस्पराणांश्रीकांतस्य घनघर्घरारावाणां घस्मरो भक्तकस्तिरस्कर्तेतियावत् शरधाराप्रतिफलितभास्कररश्मिवविता नेयस्य ७ शरखड्गादिप्रहारान्नद्धाङ्कं कटकोवर्मभ्यः टंकारेण प्रोद्भूता केलयाः पावकाः स्फुलिंगा यस्मिन्नहेतिखड्गाः

१२

अथप्रबन्धः प्रसभं प्रलयार्णवं रहसा सेनयोः शस्त्रसंयातः किरन्ननलविद्युतः ५ तरत्तरलधाराभिरेखां कितनभस्तलः ध्वनत्कनत्कणत्कारशब्दमध्यलक्षितटाकृतिः ६ धीरः हुंकारमिश्राघघार्घरारवा घस्मरः प्रवृत्तशरधाराग्रभास्कराचिविंतानकः ७ नंदत्कटकटंकारप्रोद्भूतकणपावकः परस्पराह तिछिन्नहेतिखंडखगांबरः ८ वीरदोर्दुसंचारवरधूननभस्थलः कोदंडचक्रकेकारद्धवद्धमानितेको गनः ९ महाहलहलारावभंगीकृत घनध्वनिः निर्विकल्पसमाधिस्थइवैकघनतावशात् १० नाराचासारधाराग्रलूनस्फुरच्छिरस्करः परस्परासमंसंघट्टरणत्कंकटसंकटः ११ रणरूपलकोजय

खड्गस्य कलान्येव प्रोज्ज्वलमानत्वात् वरायास्तिस्मिन्यथाविधमंबरं आकाशं यत्र ८ दोर्दुमाणां संचारैर्विहृतसंचरद्वने यस्मिन् यथाविधं नभलं यत्र ९ भेगयदेनध्वनिर्लीस्यते हलहलारवेणाभिभवात् गधुनिवद्यत्मीकृतो मेघध्वनिर्यत्र तद्यथासैध व घनोनंतरो बाह्यः कृत्स्नोरसघन एव स्यैर्यमात्मा विज्ञानघन एवेति श्रुति दर्शित एकघनः परमात्मा तद्भाव प्राप्त्या निर्विकल्पसमाधिस्थो बाह्यशब्दादीनां नानुभवतितद्वदित्यर्थः तथाचोक्तं समाधौ बाह्यशब्दादीनावेदिषाधिगच्छतितावत्स

एकविंशति... ८ ११

२०१

२०१

उन्मत्तनृत्येन लोलासंतत्क्षतदावप्राणिपस्य २७ कुंताद्यायुधानामंशवः किरणास्तत्स्वरैः श्यामायमानो दिवसातपो
येभ्यस्तथाविधैर्वारिभिः पूर्यंत इति वा वारिभिः पूरयंति जगदिति वारिपूरा मेघास्तैर्भुवनकोशं अनंतैः प्रवाहैरगाधं एका
र्णवं कर्त्तुं समुद्यतमिवेत्यर्थः ॥२८॥ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥ ॥ शांकल्पि
कविमानस्थप्रज्ञालीलीसमीक्षितः अथ प्रवृत्तः संग्रामः सेनयोरत्र वर्ण्यते श्रुतिः श्रोत्रमाल्हादयतेत्तोपदेशग्रहणप्रतिरो

महानरकसंघातं भित्त्वावनिमिवोत्थितं आलोलकुंतमुसलासिपरश्वधांशुश्यामायमानदिवसातपवा
रिपूरैः एकार्णवं भुवनकोशमिवाचिरेण कर्त्तुं समुद्यतमगाधमनंतपूरै ॥२८॥ आर्षे वासिष्ठे ... वार
भणो नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्युद्धमेतन्मे समासेन ममानघ वद श्रुतिराल्हादयते श्रो
तुर्यस्मादेतादृशैर्गिरां ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अथ तत्रैव तद्दृष्टौ संग्रामं तमवेक्षितुं विमाने कल्पिते कांते रुद्धेऽम्बर ५२
हनुः स्थिरे २ एतस्मिन्नंतरे तत्र लीलेशः प्रतिपद्यतः सम्यक्सोढुमसक्तः सन्मुख्यांतिकरे रणे ३ प्रलयार्णो
वकल्लोलद्वोत्यत्योद्भयभटे जहोसानाविवशिलां भटस्योरसि मुद्गरं ४

धिज्ञामित्तादोषनिवारणेत्यर्थः १ सत्यसंकल्पेन कल्पिते कांते रमणीये नभसि रुद्धे निश्चलीकृते अत एव स्थिरो विमाने अरु
६२ रुहतुः २ तत्र तयोः सेनयोर्मुखव्यतिकरे परस्परं मुखसंघट्टने प्रसक्ते सति प्रतिपद्यतः शत्रुसैन्यात्मलयार्णवकल्लोल
द्वोत्यत्य निर्गत्य उद्भये कस्मिंश्चिद्भटे प्रहर्तुकामे सति लीलेशो विदूरथस्तत्प्रहारं सोढुं शांतुं न सक्तः सन् तस्य भटस्योरसि मु
द्गरं जहो महत्त्वानिति परेणान्वयः ३ ४

वा.टी. १८ केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि तदेव हेति छेदनापराधप्रतीकाय यत्र १९ छिन्नायुधैर्महामल्लानां हेलया
उ.प्र. तिरस्कारेण उज्ज्वलनेन उत्कर्षे बाहुयुद्धेन कीदृशं या लब्धा भूर्जयस्थानं यत्र २० मातंगेन कंपिता नांग्रतिभीषिता
२०२ नांग्रतएव धाविनु मया मातुर्यां लुठतारयो यत्र २१ २२ चर्वितोभवितः चर्वितइति पाठे हिंसितोभ ईसतो वा नागे

महानुसलसंघातपिष्टकरोद्धुरखरः नरष्टूरशिरः पक्षप्रकराकृष्टितोवरः १८ व्योमम्पलभु ४८
जाह्नीरः पूर्णधूलिमयांबुदः छिन्नहेतिनरारब्धकेशाकेशिप्रतिक्रियः १९ नखानखिविनिकृत्ता
त्रिकणीनासाक्षस्कंधरः छिन्नायुधमहामल्लहेलोज्ज्वालनलब्धभू २० पतत्समदमातंगकंपितो
वीलुठद्भयः रणाद्भुतरयोत्पन्नसरक्तक्रसरित्पयः २१ रणोरचितनीहारः कचत्सवरदायुधः एको
कृतघनक्षोभसन्नसागरगर्जितः २२ मत्तहासविलोसनमत्सुकापरिचर्वितः गर्विताङ्गोनागो
द्वरवर्वितांमादगर्जितः २३ हृतस्वभतदीछिन्नचक्रशक्तिमुद्गरः धीरार्णतनुनीरंध्रयोधियो

देर्गजस्त्रेहेः खर्वितानि स्नान्तत्येन गार्जितवच्चाल्पी कृतानि स्तंभोदात्तदूर्जितानि च यत्र २३ हृतस्वस्राघाश्रयेण
प्रहरतां वधाय छित्रायाल्लत्वकूर्मा शक्तादयो यत्र शरलक्षणोणांतं तुभिर्नीरंध्रयः श्योनिरंतरा तनुस्यूता नानावर्णा
योधललक्षणः अद्रिमेखलाः पर्वतनितंवा यत्र २४ ॥ २०२

खड्गधारातरंगैरश्वैर्दंतुराणुन्नतदंतानीव दिङ्मुखानि यत्र २२ खड्गप्रहारेण शत्रोर्विद्धो भेत्तुं छिरो ग्रहणाय प्रहन्तुर्हस्तस्य
तद्दला॥ भाङ्कारणशत्रु एव मुष्टिग्राह्य इव संपन्नो यत्र वा व्हास्फोटकानां स्फुरणमास्फोटैर्लुठत इव चटचटारवो यत्र २३
त्वरया कोशात् अवेहतां निर्गच्छतां खड्गानां लोहसंघर्षसीत्कारसहितोऽज्वलत्कणानां सरणसण इति ध्वनिर्यत्र स्मरताश
रभेरेणाभ्रांतिमार्गा वधोल्लसद्देशा इति यावत् शरताविशारणां खरखरारवो यत्र २४ धगद्धगिति शब्देन सह

हुंकारहतहेत्याग्रसंघट्टकटुटांकृते तरखड्गातरंगाश्वदंतुराघोषदिङ्मुखः २२ हेतिसंघविस्रोभमु
ष्टिग्राह्यरणांगणः चिरसास्फोटकोस्फोटल्लुठच्चटच्चटारवः २३ प्रवहत्खड्गशीत्कारज्वलत्कण २
सणध्वनिः सरभरभ्रांतशरत्खरखरारवः २४ धगद्धगिति विछिन्नकंठोत्थप्राणलोहितः छिन्न
बाहुशिरःखड्गखंडनिर्विवरांबरः २५ कंकटोत्थस्फुरद्वह्निसटास्पृष्टशिरोरुहः रणात्यनटसिद्धा ६
तमत्तपीनरणांगणः २६ कुंत कुंठितमातंगतरंगोत्तुंगलोहितः दंतिदंतविनिर्घातचीत्कार ५

विछिन्नकंठादुत्थाः प्राणलोहितानि च यत्र २५ वह्नेः सटाभिर्ज्वालासदृशज्वालाभिः स्पृष्टाः शिरोरुहाः केशा यत्र असि
ज्ञातानां मत्ताः हर्षपरवशा चित्ताः संपन्नाः पीनाः रणे स्नाहोत्सुकदेहाः स्मरायेन तथाविधो रणांगणरवो यत्र २६
कुंतैरायुधभेदैः कुंठितानां मातंगानां तरंगोत्तुंगो लोहितप्रवाहो यत्र २७ ॥

बा॰ टी॰ नटाकष्यनङ्गाग: स्यात्संचको मज्जकस्तथा मंडपो मेरुपक्ष स्यादिन्नकुद्दालगुञ्जोपि चेति द्विरूपो क्लेकुटैः वहयष्टिभि

७॰ पृ॰ कङ्कोडनेगवामिव प्रकालेनेनेमाङ्गीनाइयादर्शनेजलाः प्रोद्गीनामराज्यत्र नश्रीलाश्च टलोवृन्तकुम्भचमोदिनाल्ली।

१०२ नमानृ एवानाश्चभटा यत्रचोटश्लोवरस्ते ३३ पंकजेरत्नसपर्याः पांडुर: नलनयनोत्पलतलाः सेन्य नामं नगगण

पतीतिपावत् ३४ उत्खातमर्घिकानुजीवयाहं जिष्णुतनामं नरा शिरश्छेदकवंधानोछिन्नशिरस्कदेहानां बंधैरा

१०

चत्र कन्धसंधारश्छिन्नाश्चनरवारणः परभ्रमातसंनाथपतत्समदवारणः ३२ लकुटोऽन्नोडनो

ड्डीनप्रोत्कुमरचटदूरः यंत्रपासारुणसंपातिपिष्टकेतुरथद्रुमः ३३ करवालनिलूनायछत्रपंकज

पांडुरः नेपरालोमसंलीलसेन्यभीष्मलक्षणः ३४ कवंधवधसन्नेत पातसंपिष्टपार्श्वगः सं

कुशांकितसंरब्धसवीरवारितवारणः ३५ परभ्रमातसयातपतत्समदवारणः पाशपाशिवि

शेषस्तवीरातिपरिदेविनः ३६ क्षुरिकाकुंतनिर्भेदगलत्पयपतज्जनः त्रिशूलवलनोन्मत्त।

स्फुरसंकरनर्तनः ३७ ॥

स्कंधवंधनैः सेनेन्द्राणां जीवयनायकानां पातनोत्पथप्रवहरथादिभिः संविष्टाः पार्श्वगायत्र सांकुशानां हस्तिय

कानांमंकुशायोजिनाकितैरपि संरब्धैर्युद्धे प्रहारिभिः शूरैः वारितानि रक्तावारणायत्र ३५ वीराणामतिशयि

तंपरितोदवनं प्राणघूतयंत्र ३६ पयंहरयेपयं स्फुरसंकराः स्फुरवहुलायोधास्तेषां नर्तनोगात्रविक्षेपात् ३७॥ १०२

मेघानां विश्रांतेराक्रमेणोर्मिघेसुवाविश्रांतैर्विघुदादिभिर्विछिन्नाः देपणास्वां यंत्रनिमुक्तपाषाणेभ्यश्चक्रोद्धेश्च दूरविद्रु
ताखेचराः पदादयो यत्र २५ २६ खड्गखंडैस्तारकितं संजाततारकमिवांबरं यत्र शास्त्रावलेन निर्मुक्तैः शास्त्रप्रा
घोद्यैः २७ गगने उन्नमितास्तुंगानि भ्रमतोमराण्येव तोरणानि यत्र २८ खड्गखंडालिरेव व्योम्नः कुंतलाः।

मेघविश्रांतविछिन्नपताकापटचामरः यंत्रपाषाणचक्रौघदूरविद्रुतखेचरः २५ मरणमयक्रांतां
गयाधात्रंदाति घर्घरः कुठाराघातसंघातविदलन्मस्तकव्रजः २६ दूरोद्गीनकेचखड्गखंडता
रकिताम्बरः शक्तिनिर्मुक्तशक्त्योघविभिन्नभांवलावलि २७ सैन्यव्याकुलवेताललललनोन्मुक्त
मुद्गरः गगनोन्नमितातुंगभ्रमत्तोमरतोरणः २८ भुशुंडीभग्नखड्गौघखंडालीव्योमकुंतलः कुं
तवेणुवनन्यस्ततायांबरकचच्छवि २९ खड्गछिन्नछिन्नसेपुत्र राजपूजितसैनिकः न्नलीतंभितस
छत्रग्रहलोणघमिताम्बराः ३० गदानुघारविगलत्स्फुरितांगदधिसुखः प्रासप्रसभसंयिद्धकहृच
छलयोत्कटः ३१

केशा यत्र कुंतस्यमहल्लत्वाणे वेणुवनेन्यस्तैः क्षिप्तलायो दावाग्निरिवांबरे वकं नीच्छविः कृतः कांतिर्यत्र २९ सप्तु
हैः संतोषितैस्तत्वाभिराजैः ३० गदालक्षोणे स्फुधारे हैमेर्विगलतिप्राव स्फुरितांगदादिशोभदानां मुरवा
निपत्र ३१

बा॰टी॰ पुरुलोला सयो येवीरास्तद्देयनिस्त्रिंशैः खड्गविशेषैः वाडिरत्नबकारादिनामावैवस्वतः अर्थात्सएव आधाधिपतिरि
उ॰प्र॰ तिकल्प्यते अस्यथा बहुसेनाविहंगमानां तदंगणेनीतलाया गात् ४३ नीयमानाः अस्याः पुरुनिपतितभटभ्रेशायै
१०४ लथाविधानां स्वापदानां आपु रक्ता दानां नखप्रघातेन रंगुरुः खनेन्नु धीय मानाः आरोहतिह स्ती तिवत्कर्मव्यापा
रांशेकर्मणः स्वातंत्र्य विवक्षणात् कर्तृत्वप्रत्ययः पंगुत्वोपलक्षितशरास्ते धामेरवारेजः रंजयन्निभ्रष्णेन रोचयत ॥

अस्त्राभार्गरवलाजालवद्धसेनाविहंगम लोलासिवीरनिस्त्रिंशनीतवाडिग्रहांगणः ४३ गण
शोनीयमानास्मश्वापदाएवनिर्भरः नखांगुरुखनन्नु रवेधे खारणरणारवैः ४४ मरिवैर्मजनी
203 वरंजयन्सकलारवान् सैन्यनिक्षिप्तकुंभाग्निमत्तयोधैरितायुधः ४५ सैन्यनिक्षिप्तकुंभाग्निदग्ध
योधोज्झितायुधः सैन्यनिक्षिप्तकुंभस्य तन्नागारहतेरणः ४६ सैन्यनिक्षिप्तकुंभस्यविषवारिदल
ज्ज्वनः नाराचवर्षवरवारिदवीरपूरमज्जाभ्रसंभ्रमसमस्तकबंधवल्गी कल्पान्तकालइववेगविवर्त
मान मातंगशैलवलितोरणसंभ्रमोभूत ॥४७॥ सेनयोः प्रथमपतनवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥

कुंभाग्निः प्रसिद्धः ४४ ४५ ४६ विषवारिभिर्दलंतो विशीर्णः नाराचवर्षलक्षणं वरवारि दृष्टनितथाविधानीया
नि वीरपूरलक्षणं मज्जाभ्राणि तेषां संभ्रमेण विलासेनमग्नाः कबंधलक्षणावीहिनो यत्रवेगेनविवर्त्तमाने भ्रम
द्भिर्मातंगलक्षणेः शैवैः लितो विहितः ॥४७॥ इति बालशिक्षतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्ति प्रकरणे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥ १०४
लै १

धनुःप्रहरणं येषां ते धानुष्काः काकलिर्मधुरास्फुटध्वनिः सटाटोपः केसराडंबरः आरभटी साहंकारनादः ताभ्यां नृसिंहे वे
घनटा इव भटा यत्र ३८ वज्रमुष्टिर्मल्लानां प्रसिद्धा तादृग्निविष्टैः पिष्टा येन्यसद्भटास्तैः संकटः प्रोत्पतन्त्यद्भु परिदिशा इत्य
समर्थीस मासमंहादसः ३९ सूरादिद्वंद्वगर्भे बहुव्रीहिः केतनानि पताकाः हलं प्रहरणं युद्धे हलं हन्ति तत्र हता नो हेलने

धावद्धानुष्कसंपूर्णं कुलपूजिता काकलिः भिंडिपाल सटाटोप हुंकारारभटीनदः ३८ वज्रमुष्टि
विनिष्पिष्टपिष्टसद्भटसंकटः श्येनवद्व्योमपरिवीप्रोत्पतत्सद्भुपरिदिशः ३९ अंकुशाकृष्टशूरेशारथ
महद्धकेतनः हलाहलिहतान्नूनहेलाकुंकुलाचल ४० मुसलोल्लासलकुद्दालनिखातवनभूतलः
धनुर्द्विगुणमायामल्लूनलोकशिलावलिः ४१ क्रकचोभयपार्श्वभिन्नमत्तमतंगजः संग्रामो
लूखलस्तुलोकतंडुलमोसली ४२

तत्राकुलाः कुलाचलवदुन्नताः शत्रुकुले प्रबलानि संक्षापावा भूरा यत्र ४० मुसलोल्लवदुन्नतपुरखैरल्लालकुद्दालैरुद्घतख
नित्रैः कराग्रैः निखातान्युन्मूलितानि समीकृतानि च धनुः शब्देन प्रक्षेपेदपद्धोलत्त्यते तद्द्विगुणमायादैर्घ्ययुधसं
चारसौकर्याय छूलाः लूनाश्छिन्नाः छेदो लोकाजना शिलाद्रयश्च यत्र ४१ क्रकचोलूखलादिरूपकोपयादितं मौसलं
भल्लघातदवश्यातामेदेन विवर्तितं मुसलयुद्धं तं नरदाशास्तीति मौसली ४२

वा॰टी॰ श्रीरोऽभीस्त्र तुहिनरायादेति द्वाभ्यां आपादलंबि यां यंत्र शृंखला या प्रोतं च कंचकोपलयंत्रं १२ यास्मादृ तिरणात् संहरन्निति
उ॰ प्र॰ योर्धयमपुरी विशायत्वं १३ स्वप्रेषु कंठाद्र्द्धेषु मज्जद्भिः कंकं कुलेराकुलाः तालेषु द्वाविदित्रतालेरत्नालोउच्छलतो १४ चतु
१०५ र्भिः किं बहुना कालं प्रकार पुरुषसैन्य निशानरुच्छ्रिते १५ स्रवंती नदीः समन्तस्य मकरग्राहा इति स्रवंती सेनया विशेषणं १६
गिरिशृंग संघवत् पतिता सवर्णा गजय इव राजंत इति शेषः १७ शिरश्छेदस्यदुःखवती बुद्ध्या तत्या वि वदितन्छिन्नेनो

आपादशृंखलाप्रोतमम स्थूलोपलद्वये भ्रमयंश्चिरं दारुण्यं चक्रमूर्ध्वमुखोऽजनात् १२ योद्धोपमस्त्वा।
मालिया स्यात् प्रयाति विक्रमात् सर्वतः संहरन्सनामहि यामोपयागतं १३ मज्जच्छिन्नोसिरः स्वयंत्रः मज्जन्कं
कुलाकुला कबंधाः परिवर्तन्ति तालो मालिरत्कोजले १४ गी वीराणागजोरवीबुप्रपन्नाः संकथामिथः
कदाचकलोनरधीराः कथयास्य तिकिंकुतः १५ निशिरत्यागता सेनाः स्रवंतीरिवसागरः समन्तस्य
मकरग्राहाग्रहाननु विषमो भवः १६ कंटेषु करिणां कीर्णाः धारानाराच राजयः पतिताऽइवसंपूर्णाः शृं
गसंघेषु वेश्मयः १७ हा कुंतेन च्छिरो नीतं मम न्यस्य विवितः शिरसा जीवमि त्येवं स्वखेनैव वाशि
तं १८ यंत्र पाषाणवर्षेणये यास्मान्यास्मिंचति सेनानुशृंखलाजालवलनाक्षिपतावलात् १९
वलीपलितनिर्मुक्ता पूर्वभार्या सरस्वती अंगीकरोति भर्त्तारं परे ज्ञापरसोरतं २० आदिवंशविलो
काराः कुंतकाननकांतयः वीराणां स्वर्गमारोढुमिवसोपानपंक्तयः २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्दुंनेन शिरसा स्वर्गारोहणोत्सव दर्शनाद्जीव महं ननुमतः इतिहर्षेण खेयद्भाषितं न खगेन परिहणा वाशित मिव जनैः
श्रुत मिति शेषः तिरश्चां कूजित वा सितं १८ या सेनासिंचति एषा अनुशृंखलाजालेन वलिताबेष्टिता क्षिप्ता निम
तिसेनि कोक्तिः १९ पूर्वभार्या भागेव मता स्मराः सती स्थिता युद्धे मतं स्वभार्त्तारं वलीपलितं निर्मुक्तं देवभूतं परे ज्ञा
यांगी करोतीति देवोक्तिः २० कुंतायुधानं कानने समूहस्तेषां कांतय आदिवेस्व
204

१०५

वर्ण्यते च विशेषेण विचित्रार्थनिबंधनैः रणे प्रवृत्तक बंधरणायुद्धस्येव चमत्कृति नभसः सकाशो त्रत्र सकाशं देवगंधर्वा
दीनां प्रोदगुः प्रादुर्बभूवुः १ वरष्ठिहगमिति नभःसरसोः साधारणं विशेषणं तारकितस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्येति वि
शेषणमेदान्न्वेदकुः त्यनयोपमानेता २ रक्तं पवतो रुधिर शीकरणं पूरैर्निकरैः सिंदूरे णेवारक्तैर्मीरन्तैर्हेतुभिः संध्याः

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अथ राज्ञो युयुत्सूनां भयनां मंत्रिणामपि नभसः प्रेक्षकाणां चलत्रेमाः प्रोदगुर्गिरः २॥
चलत्यथ सरस्वबहष्ठिहगमेवच नभः अर्पशिरः कीर्णं भाति तारकिताकृति २ पश्यरक्तापषपूरसिंदू
रारुणमारुतैः संध्या इव विभांत्येते मध्याह्ने बुदभानवः ३ किमिदं भगवन्व्योमपालाल भरितं स्थितं।
नेदं पलालं वीराणां मते शरभरातुराः ४ यावत्ते भुवि सिंचाते रुधिरेरस्तरे णवः तावंत्यब सहस्रा
णि मदानाभास्यदंदिवि ५ मा भैष्मैते नि स्त्रिंशा नीलोत्पलदलत्विषः ग्रामीवीएवलोकिस्याल।
स्यानयनविभ्रमाः ६ वीरलिंगनलोलानां नितंबसुरयोषितां मेघलाशिथिलीकर्तुं प्रसन्नः कुसुमा
युधः ७ लसद्भुजलतालोलारक्तपल्लवपाणयः मंजरीमन्ननयना मध्वामोदसुगंधयः ८ गायंत्यामधु
रालापैर्नंदनोद्यानदेवताः नवागमनमामीमा प्रशंसाः परिनर्तितु ९ पुत्पलीकेभिनत्यतःकुपरैः क
बिनेरियं सेनाग्राम्यवनितादर्पितदृष्टिचेष्टिते १० हा प्रियं मम मन्येन शिरो ज्वलित कुंडलं सर्वस्य

संध्यासंबंधिनः अंबुदा भानवः सूर्यकराश्च ३ दूराद्द्रोत्करैस्तु पलालभ्रांत्याक्षिप्तत्वमान्य पृच्छति किमिदमिति सप्रस
ङ्गाहनेदमिति ४ ५ लस्यास्वर्गलस्याजपलस्यावा ६ नभश्चरोक्तिवीरेते ७ वीरस्यवीरांतरं प्रत्युक्तिर्लसद्भुजेति द्वा
भ्यां ८ ९ दृष्टिचेष्टितैर्दृष्टिविलासैः १० कालेन सर्या परागे कालेनेव ग्रहस्मा यद्दा राहुः ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९

बा॰की॰ केतुपटाः पताकापटास्त एव मृणालस्यावयवभूतपर्णानि येषां तैः शिलीमुखाः भ्रमराद्याः तत्तत्त्वभ्रमरा यैः ३० चका
उ॰ खं॰ र उपमानद्वयसमुच्चयार्थः ३१ गृहाद्यागच्छंती नामलकोत्थमासितयानुकूलत्वेन शकुनरूपत्वान्मनोरथसिद्धिं शंसिन इ
१०८ ति भावः ३२ इवकारः पूर्वत्रापि संबध्यते तेन कृतेषु व्योम्नि स्थितेषु तेषु तेष्वद्भुताकृतेर्विमानस्य शोभा दृश्यते ३३ मुक्तानुरू

केतुपटमृणालं गदर्दलैर्लघ्वशिलीमुखैः । वहद्यानवलत्पयसं नभः पद्मसरः कृते ३० मत्तमातंगसंघाते
जिरादिवमथिपीलिकाः । भीरवः परिलीयंते स्त्रियपुंवरसीवच ३१ अपूर्वामामसौ दर्पकांतसंगमशंसि
नः । यांति विद्याधरस्त्रीणाममलकोट्यासितानिलाः ३२ छत्रेषु दृश्यमानेषु स्थितेषु व्योम्नि चंद्रला इंदुन
ययशोभा दृश्या कृतात्मस्थानपत्रता ३३ मंडमरकतमूर्छंति निमेषेणामरं वपुः स्वकर्मशिल्पिनिर्मितप्रासाः स्व
205 स्वपुरे यथा ३४ स्थलशाखाविवक्रांतो दृश्यो मुक्तानुरूपव्योमाब्धौ मत्स्यमकरसंकुलावयवाः स्थिताः
३५ प्रारोत्कलंतो सितछत्रकलहंसेन भस्थले भाति संचितपूर्णेंदुविंबलक्षरिवाहते ३६ क्रियते गगनेद्रौ
नेत्रामैरप्यारुघर्घरैः नानावधूतसंरोधतरंगनिकरद्युतिः ३७ इत्थं नेहाति दलिताप्यच्छाचामरकेतवः
आकाशानेत्र विदिशापथः शालिलताइव ३८ बहद्भिर्योजिमसेनपयसनीतान्सपयोरैः शक्तिनिम्न
पायांती सस्यश्रीः शालभैरिव ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यः असंतोषशीला इव अग्राः मत्स्यमकरतुल्याः संकुलावयवा इव स्थिताः अब्धिमत्स्यादीनामकृतेवयवशोभानुरूपाई
तुनानुविशुभातपत्रता ध्वावयवत्वेकालुनिकं ३५ ३६ वातेनावधूतः संरोधः स्थैर्यं येषां तरंगाणां ३७ ३८ सर्वमित
प्रात संबोधनं उपायांती समीपमनुपसर्पंती आसन्नफला च ३९ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥

याभरस्य कामिनी स्वलः काञ्चनेन कान्ताङ्गं गाकर चरणादीनि यस्य तथा विधे भरस्यौरसि मतारद्दृग्सेयं देवपुरं धीभूत्वा भर्तु
रन्वेषणाञ्चिता दृश्यत इति शेषः २२ हा हा तन्मित्ति कातरस्योक्तिः २३ निजान्स्वीयान् २४ धम्मिल्लवलना केशसंयमनं ।
२५ स्वर्गनद्याः गंगायाः विनोदय विश्रामयेत्य स्मरस्योक्तिः २६ कोटिशब्दाः संख्येयपरः कणत्कारैः कंवल्योरणन्तु:

कंलकांचनकान्ताङ्गे भटस्योरसि कामिनी दृश्यं देवपुरं धीयं भर्तुरन्वेषणाञ्चिता २२ हा हं तं सैन्यमस्माकं
भेदैरद्भुत युक्तिभिः महाप्रलयकल्लोलैः सुरशैलस्थलं यथा २३ युध्यध्वमग्र्यतामूढा नयत ताङ्मलान्नरान्
निजान्यादप्रहारेण मैतान्न दारयताधमान् २४ धम्मिल्लवलना व्यग्रघनातंकेष्ठ प्रेरोगणे भवदिव्यशरीरेण
पार्श्वप्राप्तानिनिरीक्षिता २५ कुत्रहेमार विदासुद्ध याशीतलनलानिलैः स्वर्गनद्यास्तटोष्ठेन दूरायातं वि
नोदय २६ विविधायुधसंघट्टस्वेङ्गितो या स्य कोटयः खे कंबंधः करणत्कारैः प्रसता स्ताः का इव २७ ॥
योऽभिज्ञावनदीवाहेव हस्त्यापकवाहिनि चक्रावर्तिनिगाढं ति शिरश्चापण्डुपंकतो २८ भ्रमद्भिरिह
मार्गेषु शिरोभिर्वीरमूर्भृतो आपधांमुलतानालं लग्नासिदलं कंटके २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२७ चक्रे एवावर्तिन्यावर्त्तवति आनकवारेणावसन्नहस्त्रण पंकतां कल्पित पुराणनृपः कल्पित एवं पंकः २८ भ्रमद्भिर्मार्गेषु भ्रम
द्भिर्वीरमर्तो शिरोभिर्निर्भः पद्मसरः कृतमित्युत्प्रेक्षान्वयः तदुपयन्नविशिनष्टि आयुधाद्वित्यादिना आयुधानामंशवः ।
किरणा एव यत्र प्रकम्र लतानां नालानि तेषु लग्नाश्चासयः दलानि विदलनसाधनमूलकुंतादीनि च कंटकायेषां २९ ॥

वा॰ टी॰
यु॰ प्र॰
२०७

206

अक्षोभेषु संचलितसमसमर्थैर्धैर्येकेन प्रत्नमेण स्खलायुवातिशयेन प्रहरणेन यातुधानानां राक्षसानां मायया यातुधानीनयाऽज्यं
उत्सेयं तुपमेयं अरचेष्टितं यत्र नयनेष्ठिलोपष्का दृक्सः संभ्रमेण क्रोधेनाविस्पतेयथासांसंरंभावेत्तणीतथाविधाप्रत्तायो
द्ध्वबुद्धिर्यत्र स्वप्नपत्ते अक्षोभेषु विनाशानुकूलच्छेदभेदादिसंचलनम्यन्येषु स्वाप्नपदार्थेषु एकेन जागरणमात्रेण हरणेन
सुधा यातुधानमायापमेयमिथ्याचेष्टितं संरंभेणावेशेनावेष्टितेष्ठितां स्वयम्भाति तत्र प्रजाय च स्वप्नमिवस्थिते रणे
पुरः स्थिते स्वप्नमिव पश्यामीति भावः ४८ अविरतं निरंतरं याहताहतिरन्योन्यप्रहारस्तदुद्भवेरणज्झरणेध्वनिविशेषैः ४९
वालुकामयः सैकत प्रचुरः ५० सरभसंरससाङ्गैः मधुरैर्विस्मारिभिः प्रसृतैः तूर्याणां वाद्यानां प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः पूरिताः

अक्षोभेकग्रहरणं यातुधान्योन्यचेष्टितं संरंभावेक्षणाप्रज्ञेरणं स्वप्नमिवस्थितं ४८ अनन्यशब्दाविरतह
ताहतिरणज्झणैः जायतीवक्तन्तक्षोभमुद्दितोरणभैरवः ४९ अन्योन्यरणहेतुप्रचूर्णीपूर्णोरणार्णवैः।
वालुकामयएवाभूच्छिन्नच्छत्रतरंगकः ५० सरभसरसवद्भिर्मारितूर्यप्रतिरवैरितलोकपाललोकैः रणगि
रिरपमुग्रपदन्दलरजप्रतिसरतिवृन्नद्वांवरेयुगांते ५१ हाहाधिक्प्रविकटकैकटाननोघप्रोद्दीनप्रकेन
नडिच्छटाप्रकटलाडिच्छटाघनमाः कैकारस्फुरितगुणेरितारणीनानाराचाः शिखरशिलावहंति ५२ ॥ ॥

लोकपालानां लोकायेनतूर्यरवेरनुपन्नो योऽभिनगर्जन्निवेति यावत् अपंररूपमानो रणालतस्त्रोस्य सन्निहितो वा गिरिः पर्वतः यु
गांतेन असितउग्रयोर्युद्धकर्कशयोः सैन्यद्वयलक्षणयोः पक्षयोर्देत्नयासमर्थया प्रतिसरत्या परस्परप्रतिकूलचलनेन छन्नउड्
पेत प्रपन्नइवाभातीत्यर्थः समर्थानपिकठिनकैकटेप्रमोघान्स्वशरानतुशोचंतो वीरा आहुः हाहेति प्रविकटाननिकठिनान्के
कटाः वनोद्यान्सिल्विवलटभियानप्रोड्डीनाभिः प्रकाटत्तडिच्छटासदृशीभिर्ज्वालाभिः प्रतप्ताः नाराचाः संखः शिखरिणः सवि
हितपूर्वं तस्य शिलागणं छित्वा वहंति हाहेति खेदः अभिमतकार्यप्रेरितस्य तदकृत्वा अनभिमतमहाकार्यकारिणो धिग्धिक्कार्य
तैवेति भावः अरणी तडितिपाठे स्फुरितगुणे यद्नेसत्स्वलक्षणायादीरितायाः कर्षणोन्माथिताया अरणीत अरण्या सकाशा

५२ [illegible]

२०७ राम

यत्नकृतिरिति खड्गाघातधमन्तुकरणं सेवमर्त्योर्हृत्कृतिरित्युत्प्रेक्षा ४० हेतयः खड्गायुधान्येव कल्यानिलास्ते तृणाः दं
ताः एव निर्झरवारीणि प्रभूतत्वहि निःसृतत्वसाम्यायांते नागा गजा नगा गिरय इव ४१ मूर्द्धसन्नद्धं रक्तमहाहूदे अभूतान्चक्र
विह्वभान्तिरा भूता गतिर्यस्य तथाभूतं संजीवन्ते स्यंदते ४२ वीरहस्त्यादिकराः कंककटानि च कुंठकाः तंत्री पदानि तेषु खड्गसं

एषा प्रसत्तदोर्दंडभटखड्गछटाकृतिः कठिनार्ककराज्जाता मर्त्यो रेवोग्रहं कृतिः ४० हेतिकल्यानिल
तृणादंतनिर्झरवारयः जलनाशयकालेस्मिन् भग्ना नागा नगा इव ४१ स्वचक्रनाथसुताश्वव्यूढरक्तेम
हाहूदे हाहाभिभूतगात्रकं चेष्टेस्मरत्यपयत्नरं ४२ करकंकेटकुंठकखड्गसंघट्टजं कृतेः कालरात्र्याः प्रन
र्त्यत्याररणवीणाववाद्येत ४३ नरेश्वरवाजिभ्यो च्युतारक्तेनिर्झराः यच्छ्वधुंदुसिक्तेन वायुनारंगिता
दिशा ४४ शास्त्रांभुजलदव्योम्नि कालीचिकुरमेचके शरकोरकमोसुङ्ग्रद्योविद्युद्विद्योतिता ४५ अनंत
रक्तसंसक्तसन्नाववनितलायुधैः भुवनं भात्यभिज्वालमग्निलोक इवाकुलं ४६ भुशुंडीशक्तिशूलासिमुस
लप्रास्यधृष्टयः अन्योन्यछेदभेदाभ्यां करप्रकरोयतन् ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

घट्टकृतेर्हं कृतेर्वादनशीलः ४३ ४४ चिकुराः केशा इवमिव मेचके श्यामे शरा एव कोरकाः कलिकास्तेषां भारः प्रच
यस्तत्र लक्षणस्वक जलदमतिजातिशाद्वः मेघैमिहसे च नेतस्य धानं तितद्ध्योघलं ४५ अनंतैः रक्तसंसक्तैः सन्नैर्विशी
र्णैरवनितलेरायुधैरस्य आकुलं भुवनं अग्निलोक इवाभातीति शेषः अग्निशोक इवेति पाठे अग्निप्रयुक्तेन गराद्द
हशोकेनाकुलमिवेति व्याख्येयं ४६

संतापस्तेन कारा कारस्य व्यूहस्य सेनासन्निवेशस्य प्रतिश्रुतः प्रतिध्वनं यो घनानां मेघानां कंदरा: छिद्राणि घना: कंदरा: पर्पर्व
तगुहा वा यत्र ५ मीनाग्रमीणामतजनानां व्यूहेभ्यो विभिन्न निक्रांता: शरा एवं नैत्रे फलिता: वीजो वीशिरस्का: सर्पपाश्व
यत्र अर्णपत्ले मीनानां मत्सी तां व्यूहेभ्यो निक्रांता: प्रसृता: काशा वीजो धाड्वभ्रुभ्रं अंड सर्पपा यत्र वीचिवरै: प्रबलवी
चिभि: ६ अंभोदशहशामेघवद स्थिरा आवर्ता एव कुंडलानि वयस्य संरंभ: क्रोधस्तेन घनसंचारा सेनैव तिमयलि

मकरव्यूहविस्तारभग्नामग्नभयोग्रनो माहागुडगुडावर्त्तप्रतिश्रुत्नकंदर: ५ मीनव्यूहविनिक्रांतशर
वीजो ग्रसर्पप: हेतिवीचिवरालूनयताकावीचिमंडल: ६ धाराओ वारिकृतां भोदसहशो वर्त्तकुंडला सं
रंभघनसंचारसेनातिमितिमिंगिल: ७ क्रूसायसपरीधानेवलत्सेनां बुभीषण: कवंधावर्त्तलेखात
वर्तैडसैन्याद्भिभूषण: ८ शरशीकरनीहारसांधकारकुकुबाण: निर्मेघाशोचिताशाब्रशवैकघनग्ध
घुम: ९ पतनोत्पतनव्यग्रशिर: सकुलशीकर: आवर्तवक्रव्यूहेषु प्रभ्रङ्गकोश्चक: १० करुपंका
रकोदंडकुंडलोक्सनोद्भट: असंकमेव पातालादिवाद्यतेनिकोपिमान् ११ गमागमपरानंतपताका
छत्रफेपानिल: वहद्भ्रन्नदोरंहमोघमारयद्रुम: १२ गजप्रतिमसंपन्नमहारुधिरबुद्बुद: सैन्यप्रवाहवि

मिंगिलाश्च महामत्स्या जातिभेदा यत्र ७ क्रूसायसं आगस्ता रसनन्मयानि परीधानानि कववाति यस्य तथा विधेनवलज्ञाप
रिवर्तमानेन सैन्यांवुना कवंधं जलमयमर्द्धकामांश्च तदावर्तैरेवायांतर्मध्ये द्वानि भिनिविष्ठानि सैन्यादीनो भूषणानि यत्र
समुद्रपक्षे सैन्यान्यदंतिभद्रयंतीतिरस्ताक्षितान्येव भूषणानीव यस्य ८ निर्घोषेतोऽप्राशोषितादिवासंवेध: क्रूतो अशेषवृश
वायेन अतएवैकघनधुघुम: ९ कोदंडान्येव कुंडलानि सर्पशरीराणिव धानुन्सथनेहुदेने ११ हयहस्तिन एव जले वरायादं

अथयुद्धश्रांतस्य नादृशांकं चित्प्रत्युक्तिः हे छिन्ने चेद्यथाविछिन्नायुधेछायस्य तथाविधे हे मित्र अर्द्धं स्वर्गं निर्दोषं इति वस्माणेहे
तत्र विवतिशेषः ज्वलदनलोज्ज्वलाः पृषत्का बाणा अस्माकं अंगानां हस्तपादादीनामंगं विछेदं कुर्वतो यावन्न भवंति नाव
देवद्राक् शीघ्रमेव द्रुतं पलायितव्यं यथा स्यात्तथा इतो यामः अयं गतयामः पंचतां चतुर्थो यामः प्रहरः यामो यमसंबंधी वासरः
नियतात्मशेनाद्दिनमिव जनस्तया यवहति परिवर्त्तत इत्यर्थः छिन्नेछायमितिपाठे तु छिन्नवर्मादिछायेछाद्य इति शब्देनांगभंगं कुर्वंत
इति योज्यं ॥५३॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुःत्रिंशः सर्गः ॥३४॥ समुद्भवनकल्पांतनानारूप

छिन्ने छाद्यमिति यावदङ्गभंगं कुर्वंतो ज्वलो ज्वलापृषत्काः तावद्द्रुतमितः एहि मित्र यामो यामोयं प्रवहति वास
रस्यत्वर्थः ॥५३॥ रणप्रेक्षकजनोक्तिवर्णनं चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥ श्रीवसिष्ठउवाच अथ प्रादुर्नो भूत्तु
रंगमत्तरंगकः उत्थांडवड्वोन्पतौव भवसरणार्णवः २ छत्रडिंडीरविभ्रांतसितेषुशफरोत्करः अश्वसैन्यो
र्मिसहस्रोलकल्लोलाकुलकोटरः ३ नानायुधनदीनीतसैन्यावर्तविहरतिमान् मत्तहस्तिघटापीठचलाच
लकुलाचलः ३ कचत्तत्कशिलावर्तभ्रमिभ्रांतशिरस्त्रणः धूलीजलधरापीतभग्नस्वरूपभाजलः ४ ॥ ॥

कविस्तरैः संग्रामनभस्तुरंगाणां विस्तारेणात्र वर्ण्यते तत्रादौ द्वयोः श्लोकैः सर्गवाक्यनानि निरूपयिष्यन्नाह अथेत्यादिना २॥
डिंडीराः फेनकूटेषु विस्मिता सिता इषवः शफराः क्षुद्रमत्स्यजातिभेदाः अश्वसादिसैन्यान्येवोच्छलनशीलत्वात्कल्लोलाः २॥
विहरंति भ्रमणं तत्क्षान् घटासमूहस्तत्तत्रणाः आपीठमामूला चलाचला चलाश्चंचलाः कुलाचला मंदरादयो यत्र वलावलेतिपाठे
बलाबलपरीक्षार्थं युद्धेनः कुलाचला इवेति श्लेषेण योज्यं ३ आवर्त्तानं भ्रांतिः परिभ्रमस्तेन भ्रांतानि तच्छिन्नशिरस्त्राणानि यत्र
स्वरूपमानां धूलिभिराछादनं यानत्वेन कल्पांते ४

वा॰टी॰ २५ शरद्धाराभिर्घनैर्निविडैस्तनीकमेघैः २६ जलव्यालैर्दुन्दुभैः अचलः अर्थात्सरस्तान्तर्गत इति लभ्यते अन्योन्यदलनेन पर्वतैः
उ॰ प्र॰ रा शैलैरिति शेषः शस्त्रवर्षिणि संवर्त्तोन्याने उत्थितैरिति वस्तुस्थता २७ दीत्या मूलादयः मिथो विदलनेन ध्वनतः दिशो भ्रमं
१०९ तः कल्पान्तवातजेन परिस्पन्देन भास्यमानानां शिलावृक्षशस्त्रादीनां पदार्थानां लीलाविलासं अधुः अधारयन्नित्यर्थः २८

हेतिवर्षी शनिश्चन्द्रभूतलामलभूधरः गजराजगिरिभ्रातपातपिष्टजनव्रजः २५ शरद्धाराघनानीकमे
घच्छन्नमहानभाः महानीकार्णवक्षोभसंघट्टघट्टिनाद्भुवः २६ व्यात्यउग्रानिलोद्भूतैर्जलव्यालैरिवा
चलैः अन्योन्यदलनव्यग्रैः शस्त्रोन्यानदवोत्थितैः २७ मूलास्त्रिचक्रशरप्रासनिर्जरद्भुसुंडिप्रासादयो
विदलनेन मिथो ध्वनन्तः दीत्या अधुर्दशदिशः शतशो भ्रमन्तः कल्पान्तवातपरिवृत्तपदार्थलीलां २८
मोहोपायेरणवर्णनं पंचत्रिंशः सर्गः ॥३५॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अथ श्रृंगोपमानेषु स्थितेषु शवराशिषु
108 सर्वस्मीस्त्रुभग्नेषु विद्रुतेषु दिशो दशः १ मातंगशवशैलेषु विश्रान्तांबुदपंक्तिषु यक्षरक्षःपिशाचेषु
उत्सरुधिरार्णवे २ महतां धर्मविज्ञानां शीलौजःसत्वशालिनां अङ्गनां कुलपद्मानां वीराणां मानवा
र्तिनां ३ द्वन्द्वयुद्धानि जातानि निमेषानां मिथोयर्जतां मिथो निगरणे कानि मिलत्यापगवृन्दवत् ४ पंजरः पंज
रेणेव गजो येन गजोत्तयः सर्वेनमश्चयेनेनाद्रिरद्रिणेवाभिलद्भूत् ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पंचत्रिंशः सर्गः ॥३५॥ समायुधर्द्वन्द्वयुद्धसहायाश्चात्र वर्णिताः आख्या
भिर्जनपदेस्समंजनपदेश्वराः मातंगशवशैलेषु स्थितेषु शवराशिषु तच्छृंगोपमानेषु सत्स्विति पदेन सहान्वयः १२ शीलं
सुचारित्र्यं सत्वं बलं कुलपद्मानां स्वकुलपद्मवत्स्वपशः सौरभे सुरभीकुर्वाणानामित्यर्थः ३ मिथोन्योन्ययुद्धतो निगर
णे ग्रसनं तत्रोत्कान्युत्कंठितानीवेति द्वन्द्वयुद्धविशेषणं मिलंति यात्रीति शेषः ४ वनेन सहवर्त्तमानसवनो स्वाद्रिणा ने के हि ९

ले३

राम
१०९

अंबरस्थो गंधर्वनगरं सांप्रतमेव समरकल्पांतत्वेन वर्णयति अभूदित्यादिना २४ तरंगा इव विहगा यत्र २५ तुरंगा एव शर भा यत्र शरा एवं भारा: शरान् बिभ्रति ये ते वा यना वनिर्वन भूमिर्यत्र २६ चिरादित्यस्योन्नत्वा भूदित्यनेनान्वय: ससैन्या गजा द्योजलदा इव यत्र २७ पतंति रघुवरास्तानां महारथ्या नागा नियत खड्गा मगा विशेषाणि स्त्रिशाश्च २८ पदान्येव कार व पुष्पौघा: २९ ३० कठिनेन प्रारण संतापेन ३१ कोदंडाधूनं क्षितज्ञ त्रणानां पुष्करावर्त्तरवा प्रलयांबुदानां दखड्गो शिलालेसो:

ससंग्रामो वरस्थाम इवाश्चर्यकरो रणं अभूत्प्रलयप्रकंपकंपिताचलचंचल: २४ तरत्तरंग विहगा: पतत्करिघ टातट: नसत्भीरुमगानीक: स्फूर्जद्दुरघुरारव: २५ सरक्तली शल भशाल भ्रंस्थरसैनिक: तरत्तुरंग शरभा — — वनावनि: २६ चलद्विरेफ निर्ह्रादोरसत्तूर्य गुरुगुरु: चिरात्ससैन्य जलदोल्लुठद्रुदमगाधिप: २७ प्रसा द्धूलिजलदोविगलत्सैन्यसात्रुमान् पतद्रघुवरो भाग: प्रतत्खड्गमंडल: २८ प्रोत्पतत्पदपुष्पौघ: पताकाछत्र वारिद: वहद्रक्त नदीपूर पतत्सारावबारण: २९ सोभत्समरकल्पांतो जगत्केवल नाकुल: पर्यस्तसध्वजछ त्रपताकारथपत्तन ३० पतद्भिमल्लहेत्योघ भूरिभारवर भास्कर: कठिनप्रासंतापतापिताखिलमानस: ३१ कोदंडपुष्करावर्त्तशरधारा निरंतर: वहत्खड्गशिलालेखा विद्युद्दलपिताबर: ३२ उच्छिन्नरक्त जलधिपतितेभ कुलाचल: नभो विकीर्णनियतत्तुन्नोरकणतारक: ३३ चक्रे कुलालांबुदावर्त्तपूर्ण व्योमशिरोंबुद: अन्तक ए३

शिलासंस्कृत धारा एव विद्युत: ३२ नभसि विकीर्णा प्रस्ता: नियतद्भिस्त्रुपुर्वेतिशिष्टी भवंती अन एव ताराः स्थूला येह धिरकणास्त एव तारका इव यत्र ३३ चक्रकुलालानिश्च क्रपरं परा तद्विवंबुदप्रदेशे भ्रमणे तदावर्त्तप्रायाभि: पूर्णा: व्योमशिरा नभो नाडयो बुदाः आयत्यन्तलोकांतरक्रम: परलोक गमनं ३४ रामजी सहाय ॥ राम राम कृष्ण हरि ॥ ॥ ॥

वा॰ टी॰
उ॰ प्र॰
११०

जंबूलाजालमिति कं केऽतजातिभेदस्तद्युतः सादिनः जंबूलाजालिनः कोमलशाद्वलः स्निग्धश्यामपरः मिलिताः इति सर्वे आनु
संगः इत्तो नोपि प्राक्तन सर्वसाधारणः १७ क्षुब्धाब्धि भ्रमतिदलानां यत्र दलानि तानि यावसायस्मिन् १८ उन्मुक्तास्त्रा आयु
ध ... लतकाः कल्लोलशिखरासारे गंगातडः रोदस्योर्द्यावाभूम्योर्धोरं ध्वंसं मूलरालेस एव समुद्रः श्रमरेणोवाहुदूलरः १९
विघातुरिहित्वं तं शौर्यमस्मात्प्रम्भारयो धनुरिति प्रसिद्धं दिव्यमप्रतिहतमस्त्रकं यस्य तस्या विध्वंसो धृजनानां कं तया प्राग्
क्रयाद्रहस्योमिलितयापच ह्रूयतया सैन्य हृपपाद्धं नार्द्धं नकुपितं स्थितं तल्लेनः यतो भूपालाभ्यां सिंधुराजविदूरथा

जंबूलाजालिनो जालिः जंबूलैरतिकोमलैः क्षुभिताः कल्पविक्षुब्धसागरोर्मि घना इवा १७ क्षुब्धचक्रदला
वर्षः शरशीकरमारुतः प्रभ्रमद्भूतिमकरो भीमे कारा विश्राव मे १८ उन्मुक्तायुधकल्लोलसिरःकुल
जलेचरः रोदोरंध्रमसद्द्रोसौ बभूवामरदुस्तरः १९ दिव्यास्त्रकजनानां कंपसद्रूपतयातया अर्द्धेना
र्द्धेनकुपितं भूपालाभ्यां तया स्थितं २० मध्यदेशादि संख्यान प्राग्दिश्यो भ्याजता निमान लीलानाच
एपमस्यपदेजनपदाश्च ये २१ पूर्वस्यां कोशलाकाशिमगधामिथिलोत्कलाः मेखलाः कर्कराष्ट्र
रजथा शंग्यास्रशोड्काः २२ मुख्याहिमारुद्ध्मुख्यास्ताम्रलिप्तालयैवच प्राग्ज्योतिषावाजिमुखाश्च ।

भ्यां तयानरत्तुकूलतया स्थितमित्यर्थः अथवायत्तरत्तांसि पिशाचा असुरा इत्येक तोदेवगंधर्वाः किन्नरा विद्याधरा इत्येक
तइति द्विष्याश्रक जनानां कं तया भावि जयपराजयानुसारि रूपायस्द्रुयतयासैन्यस्यार्द्धंनार्द्धं नकुपितं स्थितं तयोर्भूपाला
भ्यामर्पितयातरत्तुरूपाङ्कृष्टशालितया स्थितमित्यर्थः २० दृष्टानीयपासिंधुराजयोः सहायभूतान्जनान्प्राच्यादिक्र
मक्रमेण तत्तद्देशभेदैः क्रमेणवर्णयितुं वसिष्ठः प्रतिजानीते मध्यदेशान्यादि नाद मानं च तमाणान् २१ देशानामानि स्यसे
निमार्कंडेयादि पुराणोक्तदेशनाम्नामत्र स्थानां चय विघच पिवेलरस्तप अत्यासम्य द्दश्यतेतयोपिवलेनातर लोन्नदे ।

203

४ पेलवासयाः परायुक्ताः पल्वायंते रणे कल्पानलेन ह १० मिलिनामृत्रिंरणे अक्रोडनुद्दरिड्नुईराः ४८

६ महतावलतिचलतीतिमरुद्गलसंते ७ वपुः परस्परसंस्थाने ८ रचितः संपादितः अपूर्वः अभिनवः वारिदोयत्र कर्मणि तु यायुयुधेस्यगिताकाशा आच्छादिताकाशा ९ पेलवाशयामीरुचिताः १० अत्रप्रकरणे तृतीयांतायुधनामभिः सर्वत्र तद्धारिणोलक्ष्यंते भुसुंडीयावेदनभुसुंडीधराः नदायुणयोज्यंते ११ १२ १३ प्रासानामनसंनेदेपरणे नहिदः परशुभिः रुक्मा:

अम्बाघोमिलदश्वानानद्धेनाराचिरंहसा तरंगौ येराविलानरं योधइवार्णवे ६ नरानीकंनरानीकः समायुधपयोधयत् वेणवोयामिवषणवो यामरुत्नोलो मरुद्गले ७ रथोघस्त्वरितोयोयेनलिखिपेषारिलंवपुः नगस्तंगरेणोवदैवेनोद्धीनमासुरं ८ स्वरद्रुरमसरारचिताप्रूर्ववारिदं प्रयुधेस्यगिताकाशाधनुई रणताकिनी ९ विषमायुधयुद्वेषु याद्धारः खड्गिभिः खड्गपाशरोभुसुंडीभिर्भुसुंडयः ११ मुशलैर्मुशलोदाराकुंतिनः कुंतिधारिभिः अस्त्रायुधाअस्त्रिधरैः मासिभिः प्रासपाणयः १२ समुद्गरैभिः सगदैर्विलसद्गदशार्ङ्गकैः शार्ङ्गियोद्धारः शूलैः शूलविशारदाः १३ प्रासाप्रमविदःप्रासैः परश्वधाः परश्वधैः लकुटैर्लकुटिनः पापशापलैरुपलायुधाः १४ पाशिभिः पाशधारिणः शंकुभिः शंकुधारिणः छुरिकाभिश्छुरिकाभिः दिपालेश्च तद्भुताः १५ वज्रमुष्टिधरावज्रैरंकुशैरंकुशोद्धताः हलैर्हलिनिकायज्ञाश्चशूलैश्चत्रिशूलिनः १६

विरव्यानाइतियावत् लूकदावेणइंडाउघाउध्वगायेसोंते लकुटेघाघाते: १४ पाशधारिणः सेनाः शंकुछुरिकेछुरा युधविशेषालक्ष्ताः स्नेत्सगताः १५ वज्रैर्मुष्टिगतेवैज्रमुष्टिभिरितियावत् वज्रमुष्टिप्रावदनमत्तानांसलोहकीलामुष्टिवंधाउच्यतेनिकायोनिपर्व १६ ॥ राम

वा॰टी॰ ४१ ४२ ४३ पश्चिमायां पर्वताः ९ देशाः २८ ४४ ४५ काशानां ग्रासलञ्चयानां चान्तकाः इति पंचजनानां विशेषणं ४६ ४७ दक्षि
उ॰ ग्र॰ णोत्तरकतकेदेशयोः पार्श्वकर्काः ४८ अजनपदः तिष्ठेद्धः ४९ तदेश्वर्या महार्णववतटे ५० पश्चिमोत्तरस्यां देशाः वेणुपतिर्न
१११ कीटकाः सिद्धखंजरस्याः तथा कालिरुहाश्च पि अन्यहेमगिरिः शैलस्तथा रैवतको गिरिः ४१ जयकच्छोमयव
गोयवनास्तत्रजंतवः वाल्हीका मार्गणावंता धूम्रास्तुवकनामकाः ४२ तथा लाजगरुकाश्चैव तथा त्रिगिरि
वासिनः ततो श्वितोकनियुता एते लीलापतेर्जनाः ४३ अथ तत्प्रतिपन्नस्यानि मान् जनपदांछृणु प
श्चिमायां दिशि ग्रोक्तड्मेतावान् महाद्रुमः ४४ मणिसात्रागशैलेंद्राः कुकुरार्यणगिरिस्तथा वनोकेहोमे
घभवश्चकयानस्तु पर्वतः ४५ जनाः पंचजनासाकाशात्रसच्चयांतकाः तथैव भारसस्तथा पारकः क्षां
तिकास्तथा ४६ सेव्याः रमरकाश्चा यायुद्भुत्वा नियमास्तथा हैहयाः मृद्गुणायाश्च ताजिकाहणकास्त
था ४७ पार्श्वकतकयोः कर्का गिरिपर्णी वमास्तथा संत्यक्तधर्ममर्यादास्तेवर्णालिङ्गजातयः ४८ ततो
जनपदो भूमिर्या जिनानां शतद्वयं ततो महेंद्रशिखरी मुक्तामणिमयावनिः ४९ युतो महीधरशतैरयाश्चो
नामपर्यतेः ततो महार्णवो भीमपारिपात्रगिरिस्तटे ५० पश्चिमोत्तरदिग्भागे देशो गिरिमति स्थितः ततो
वेणुपतिश्चैव ततोनरपतिर्मही ५१ तथा काल्याणकाश्चैव मांड्यानेकनेत्रकाः पुलकंदाश्च पाराश्च
भानुमंडलभावनाः ५२ वस्मिलानन्निलादीर्घादीर्घके शाग वाहवः रंगाश्च तनिकाश्चान्याः गुरुहाश्च
लुहास्तथा ५३ ततः स्त्रीराज्यमतुलं गोवृषापत्यभोजनं अथोत्तरस्यां हिमवान् क्रौंचोथमधुमान् गिरिः ५४

220

रपतिर्देशः स्त्रियः मही नित्यात्सववान् ५१ यतो दीर्घके शांगवाहवश्चातो दीर्घाख्या इत्यर्थः ५३ उत्तरस्यां पर्वताः पादे
ता: २ सुपर्यंत पर्वतेषु देशाः ५४

२५ प्राचीचदक्षिणा चानयोरंतरालं दिक् प्राग्दक्षिणा दिक्षु मान्यंतरालइतिवदुक्ती हि: अत्रायिदेशा २६ २७ २८ २९ ८

वृषकोष्टासविम्बोत्रा आम्ममीनाशनास्तथा व्याघ्रवक्त्राः किराताश्च सौवीरा एकपादकाः २४ माल्यवान्नाममंत्री लोत्रशिविराजनएवच वृषलध्वयप्राग्ज्योतिषोदयकरो गिरिः २५ अथ प्राग्दक्षिणायांतु इमेविंध्यादिवासिनः चेद्योवत्सदाशार्णा अंगवंगोपवंगकाः २६ कालिंगपुंड्रजठराविदर्भविलालस्तथा सवरनवर्णाश्च कर्णा त्रिपुरपूरकाः २७ कंटकस्थलतामानः पृथग्दीपककौमलाः कर्णाधाश्चोलिकाश्चैवतथाचार्मवता अपि २८ काकेकोहमकुप्राश्चस्तथाश्मअधरा अपि वलियीमहाग्रीवाः किष्किधानालिकेरिणः २९ अथ लीलापतेरस्यदक्षिणस्यामिमेनृपाः विंध्योपकुसुमापीडामहेंद्रोदर्दुरस्तथा ३० मलायःसूर्योश्चैवगणराज्यसमद्धकाः अंवलीरिलिविस्मालास्तथा शांववतीतिच ३१ दशपूरकथाचक्रोरेविकानुरकछपाः वनवासोपगिरयस्तेभद्रगिरयस्तथा ३२ नारागदंडगाश्चैवनराष्ट्रगणराष्ट्रकाः साहाशेवार्ध्यमूकाश्च कर्कोटावनविंविलाः ३३ येयानिवासिनश्चैवकैरकाः कर्कवीरकाः स्वेविकापासिकाश्चैवधर्मपत्तनयंजिकाः ३४ काशिकालत्कखस्कलामादास्तेताम्रपर्णिकाः गोनर्दाः कणकाश्चैवदीनयतननामकाः ३५ ताम्रीकर्दमराकीर्णासहकौरणकास्तथा वेतुंडकास्तुंववनाल्ताजनद्वीपकर्णिकाः ३६ कर्णिकाभास्कशिवयः कोकणाश्चित्रकूटकाः कर्णाटमंडवटकामहाकटकिकास्तथा ३७ आधाश्चकोलगिरयश्चावंतिकविंचरिकाः चेंडायतालवनीकाः कौंचावाहास्तथैवच ३८ शिलास्तारोदगौदंमर्दनामलयाभिधाः नैचित्रकूटपि खिराले कारनाजनाःस्मलाः ३९ अथ प्रत्यग्दक्षिणस्यांमहारा

क्षिणस्यांपर्वताःदेशाः ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ प्रत्यग्दक्षिणस्यांपर्वताःदेशा ४० रामजीसहाय ॥

[illegible]

वा॰टी॰ रमध्यदेशोजनपदाः २ ३ ४ ५ ६ ७ एतेचान्येचरणेभस्मत्वमागताइतियुद्वक्तंतत्प्रकारमेवजनपदनामभिर्विमन्त्रा
उ॰प्र॰ सर्गसमाप्तेराचष्टे अवंतीत्यादिना अवंतीउज्जयिनीमालवेषुप्रसिद्धातत्रत्यानांस्यंदनश्रेणीरथपंक्तिः कुंतिदेशा
११२ स्थानांपचनदानाचईरितैः प्रेरणैर्युद्धरभसैरितियावत् ईरितैः क्षिप्तैः शस्त्रैरितिवास्यंदमानामयाल्केपमानोद्व

एतेचान्येचवहवस्तत्रभस्मत्वमागताः प्रविशंतः प्रयत्नेन ज्वलमाइवपावके २ अत्रान्यमध्यदेशीया
जनानिदाहलामया तानिमाः शृणु वस्वामिपदाब्जीलामहीभृतः ३ तद्विहिकाः शूरसेनागुप्ता अप्र
घनापर्णाः उत्तरज्योतिमद्धालिमदमाध्यासिकादयः ४ सालूसाकेयमालोसाद्यैर्जेयाः पिप्पलाय
नाः मांडव्याः पांडुनगरासौधीवाद्या गुर्जराः ५ पारिपात्रा कुरा ह्यात्रयामुनोदुंवराअपि राजाका
उज्जिहानाश्च कालकोटिकमाथुराः ६ पांचालधर्मारण्याश्च तथा नारदत्तिलाः पंचालिकाः कु
रुक्षेत्राः तथासारस्वताजनाः ७ अवंतीस्यंदनश्रेणीकुंतीयांचनदेरितैः स्यंदमानाविरूवं तीनि
111 ययानमहाम्भोः ८ कोशाब्लावसानाश्च छिन्नाः शस्त्रावृत्तीजनैः भूमौ निपतिताः सैनोमि
लिलातामसवारणैः ९ अराद्धशापुराः शस्त्रनिकृत्तोदरकंधराः वाणैस्तितिभिराक्रम्ययोजिता
योजनोद्भवे १० त्तीणोदरविनिपातरयात्रतंत्रानिर्यंत्रिताः शांतिकाः शांतिसंचाराः पिशाचेश्व

वंतीपलायमानामहतिस्रोतोनिविप्रयाते निपयातरएवकुञ्जरअपिप्रथमांतदेशवाचिवाच्यानांततीयोतदेशवाविवा
च्येः पराजयोपोधाः ८ मिलिताः संगिताः विमर्दितोइतियावत् ९ वाणैस्तितिभिर्वीणभूमिस्थेसदेशैरितियावत्
आक्रम्यपराजित्यानुधाव्ययोजनेपलायिनाद्देवाप्रान्येहृदेयोजितानिमज्जिताः १० नियंत्रितानिरुद्धाअतएवशो

राम
११२

५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ प्रागुत्तरस्यांदेशा २४ पर्वतः १ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ इतिश्रीवासिष्ठता

कैलाशोवसुमान्मेरुस्तथोदधयुत्तनातुभे मल्लवारेवयोधेयामालवाःसूरसेनिकाः ५५ राजन्याश्चतथा
ज्ञेयाश्चार्जुनाजनयस्तथा त्रिगर्तागकपान्तुद्गमवलास्वस्तवासिनः ५६ अवलाःप्रवलाःशाकाद्यम
धूर्त्तपएवच दशधानागावसन्पर्द्दब्राह्मण्यसनास्तथा ५७ धान्यदाःशरकाश्चैववाटधानास्तथैवच अं
तरद्वीपगांधारास्तथावंतिसुरास्तथा ५८ अथतक्षशिलानामततोवीलवगोधनी पुष्करावर्त्तदेशस्य
यशोवतीमहीततः ५९ ततोनाभिमतिभूमिस्तिस्ताकालवरास्तथा काहकंनगरंचैवसरभूतिपुरंस्तथा
६० तथैवरतिकादर्शाश्चांतरादर्श एवच ततःपिंगलपांड्याश्चयामुनेयातुधानकाः ६१ मानवानांगनाहेम
तालास्वस्वमुखास्तथा हिमवान्वसुमान्क्रौंचकैलासाविन्ध्यनास्तथा ६२ ततोजनपदाभूमिरशीतिशत
योजना अथप्रागुत्तरस्यांतुक्रमाजनपदाञ्शृणु ६३ कालताम्रस्तपुत्राश्चकुणिकाःखदिनास्तथा मा
लवारंधराज्याश्चवनराष्ट्रास्तथैवच ६४ केंडुवत्तासिंहपुत्रास्तथावामनतांगताः साबाकश्चापलवहाः
काम्भिरादरदास्तथा ६५ अभिसारदआर्वीकाःपलोलकुविकोतुकाः किरातायामुयातांश्चदीनस्त्ते
होमहीततः ६६ देवस्थलोपवनभूस्तदनूदितश्रीविंध्यावसोस्तदनुमंदिरमुत्तमंच कैलाशभूस्तदनु
मुंजवनश्चशैलोविद्याधरामरविमानसमानभूमिः॥६७॥ मोक्षोपायेषुत्पत्तिप्रकरणेजनपदवर्णनंनाम
षट्त्रिंशःसर्गः॥३६॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ रत्नोरत्नपक्षिनिलीनलरवारणदारुणे अहंपूर्वमहंपूर्वमितितंसततु
त्यर्थप्रकाशात्पत्तिप्रकरणेषट्त्रिंशःसर्गः ३६ कौशलेतिमध्यदेशीयाजनाजनपदाख्याया तथाजानपदानांचदेहयुद्धजयाः हं
दसोनंदमुता अनुपातिनि अनुसत्यपतनशीले २

वा० टी० सुमंडलीमंडलानामुद्योतैः श्यामो नीलीकृतो यैर्कः सूर्यः सुमंडलीमंडलत्तत्तोवाउद्योतेन श्यामोर्कस्तज्ञत्तत्वेनोम्मातेनउ
उ० ५० क्रंचयदिचेडुहवाहिनः सध्रुद्वारघिमंडलः कस्मात्क्रांतपर्यंतसज्जनत्तयलत्तगमिति २१ ताम्रायवनभेदस्तेषामं
११३ गामोग्रुक्रा वाहिनी सेवनापिकागोडुभटेननायकेन सुक्रा उपसुक्रा अंगीतिरामसंबोधनं २२ नगान्वृत्तशैलान
पिनयंत्यथा कुर्वतिनथा विरोरनैतैः कवचिधनिसिग्धकेनिक्रैतेनेस्फुटनैः भासकैर्गोनपदैः २३ लगुमायालो
डनेन ऋमणेनोपलक्षितसुड्डीन मुडुगोडुभटसंबंधि गुडुगुडारवं शृण्वन्भायणध्वनिं गंधारागवइवेतुपनि

सुमंडलीमंडलोद्युतश्यामोर्कोसंज्ञभीरवत् आशीर्विषवरपः यत्तुर्गागगगहरितेश्विव २१ कांतकां
चनकांतासीतान्वसंग्रामवाहिनीसुक्रागोडुभटेनांगनखकेशविकचरैः २२ रणेनगनयासंरवं
कवचस्थाकनिकैतैः नंगराणाः कणशः कीर्णाः कंकजध्वेसुभासके २३ लकुडालोडनोड्डीनगौडं
112 गुडुगुडारवं शृण्वागां धारगायोमेंडुडुवुर्दविड्राइव २४ आकाशगार्णवप्रख्यो वहञ्चुककर्दवकः
ञ्चकरोमारसीकानां घनेशतमोभसं २५ मंदराहननोड्डीनस्वच्छक्षीरार्णवोद्धरे वनानीवायुधान्यासं
क्षत्रप्रालेपसानुनि २६ पंदुब्रुदेरिवोड्डीनं शस्त्रवृंदैर्नभोंगणे नदस्तंवीचिवलनैर्लोलैः सुतमिवार्णव २७

नसमासः दजभावश्छांदसः २४ वहतां नदीवत्प्रवर्तिप्रोवत तरतां शकानां कर्दवकः लोमः प्राप शाकानीलांबराइतिगम्य
ते पारसीकास्तु धवलांवरा इति २५ अतएवाहमंदरेति तत्प्रुध्यतामायुधानि क्षीरार्णवोद्धरमंदरस्य वनानीव प्रेतका
णांतु प्रालेयसानुनि हद्यनानीयेतिवोध्यं २६ उड्डीनमितिभावक्तः लाटिमप्रततिनत्वंचलनैः संवलनैः वीच्यंतरसंव
लितवीचिभिरिति यावत् भूमिसदृशजांतुयेड्डीनमिव हरमपि नभस्थैर्वैविप्लवनमितिभावः २७ रामायनमः राम

२३ दंतिदंतविनिर्भिन्नादरा दादलितारयः नीतारक्तमहानद्याद्रुमाणं प्लवाइव २

उत्तुंगश्चैवौघमोरवोघनिर्वापयांतेः शोणितगर्तेषु पल्वलादिषु २२ दंडिकानारीतन्वयाः अनिलोद्धूताः निहरिणवि
शोषणं संचिरार्थः हेहयैर्विद्रावितादत्य याद्रुमतेहरिणा वातमम्पः २३ २४ २५ कर्णोरं सुभंडडीनकुंतैराकुलितास्त्रा
छिन्नाः कंधराः कंठयेषामथ विप्रीणैः २६ दाशकाः शकाश्च युध्यमानाः दैवात्करींद्रैमकरव्यूहेनेवरहसा संहतते
तयोविनाशिताः युधाः केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि तद्यथा कृतारंभाः सेनाविनेदुः २७ यांशके श्रीयेनिर्मु

उद्धवैर्भद्रगिरिभिः संग्रामाध्वरदीक्षितैः शोणितगर्तेषु निहिसामरणाः मकरा इव २२ प्रद्रुता विद्रवद्भ्रा
विद्रावितमहारयः दंडिकास्यानिलोद्भूताहेहयैद्धिणा इव २४ नाराचैश्चर्वितास्त्रा नाराजीर्णजर्जरजी
विताः जहुर्जेरन निर्धौदेहान्भारभूतानिवस्थितान् २५ कर्णोद्गसुभटोड्डीनकुंताकलितकंधराः भ
ग्नानलद्भ्रूराः नारकोनिकरा इव २६ करींद्रमकरव्यूहरंहः संहतहेतयः केशाकेशि कृतारंभा वि
नेदुर्दाशिकाः शकाः २७ दाशार्णोयाशानिर्मुक्तकरंखलाजालमीरवः निलीरकृतं जंबाले वेतसास्ति म
नोयथा २८ गुर्जरानीकनाशेन गूर्जरीकेशलुंचनं विहितं तंगनोत्तुंगनासिशंकुशतैरणे २९ ।।
सिषिचुः शस्त्रकर्णोद्धारिंदुभ्योनिगुरुलगुहान् शरधाराचनातीव वीरहेतिप्रभांबुदाः ३० रामकृष्ण

क्रोष्यः खंरवलाजाले भ्यः भीरवः जंबालेपंके वेतसावेतसमूला यथास्तिमयोमत्स्यभेदाः २८ तंगणानां उत्तुंगउर्ध्वतुंगन
मुखछलनं येषां तथाविधेरसिभिः शंकुशतैः अविहितं वारितं २९ शस्त्रकर्णानां कर्णवद्धूधीकृतशस्त्रत्वात्तयाप्रसि
द्धानां अघात्संघातनिर्गतानां वीरहेतिप्रभाविद्युद्भिरंबुदापमानानिगुरुः जानवदाराभजेन प्रतिशरधाराः सिषिचु
रश्वरन् यथावीरहेतिसदृशामभाः अंबुदाः सविद्युद्भ्योहिंदुभ्यो वनानि सिंचंति तद्वत् ३० श्रीरामायनमः कृष्णाय

वा०टी० कारुयोधलूनपंकेषु निरालानं विनेबंधनस्तंभं मग्नाः संतो जीर्णाः मत्तगदेशजा एवं ब्लेषाकुजाः ३९ त्रिगर्त्तराता
उ०प्र० गृहीताः ४० अनिलाज्ञानपदाः ४१ चेतनाविवेकबुद्धिर्जीवानां ४२ कोशलाः कोशलदेशजाः अंतकाइव निघ्नंत इति
११५ शेषः तैः पौरवैरुन्मुक्ताःगदाविरिःरूत्ययोधेषु तथा विधावभूवुरित्यपकृष्यते ४३ तेषुयेभग्नकुलांगा अविस्मयाःप
रपराक्रमेआश्चर्यबुद्धिरहिताः अतएवाईसा कूरमिवीलमर्त्यसदृसमूर्त्तयः संतः अप्रोपर्वतेविद्रुमदुमाः प्रवाल

कारुयोधनिरालानमग्नाजीर्णामत्तगजाः लयमाजस्तुरायुद्धमिद्देग्राविंधनंयथा ३९ मित्रगर्त्तास्त्रिगर्ता
ताभ्रमितोर्ध्वतरणोऽस्मयं विविस्रुयस्तमूर्द्धनः पातालांतेपलायितु ४० मंदानिलचलांभोधिभासुरेमाग
धवले निमग्नावनिलामंदाः पंकेजीर्णगजाइव ४१ चेदपञ्चेतनांद्रुतंत्वगनानारणांगणे पुष्पाणां
पथिपशीलानां सौकुमार्यमिवातयाः ४२ कोशलापोरवारावमसहंतोनकाइव तेरुन्मुक्तागदया
223 सघारप्राक्रनिहृदयः ४३ बभूवुर्भग्नकुलांगाविस्मयाविद्रुमद्रुमाः इवाद्रौ विद्रुमंत्याईसाञ्चस्वर्ण
मूर्त्तयः ४४ नाराचौघमहाहेतिमारुताधूतमूर्त्तयः बभ्रमुर्भ्रमरानीकभासुराजलदाइव ४५ शर
पे२ धाराधरामेघा शरेणाशूर्णमेचकाः शरपञ्चाहुताहस्ताभ्रेमुस्तरूर्जनागजाः ४६ वनराज्यजरांगी
णांकंदाकस्थलजंतवः अमुत्रन्यूरमाकृशाःलवाइवततवः ४७ रथेषुध्वस्तचक्रेषुनिखाते
ष्वत्रमूर्द्धसु विपेतुर्जनसंघातामेघाइववनाद्रिषु ४८

हताएवं विविद्रवंतिपरिधावंतिपरिधावंतीवबभ्रुवुः ४४ ४५ तेषांकोशलानांगर्जनोपलक्षिताःगजाः शराणां
धारोणां यत्रसदृशाकांडगरूढल्यभागाकीर्णताकर्मास्मेघमेषहस्ताभनाउत्पन्नाते ४६ कंदाकस्थलोद्भवाजंत
वोमनुष्यहस्ताहशोवनराजाज्ञानपदास्ताश्चेतेणयाजीर्णाः निर्वलीकृताः संतः परमाकृशाः पेलवास्ततवइवा
भुत्क्षिन्नाः ४७ निखातगर्गेनिरोधाद्येषुध्वस्तचक्रेषुसत्सु अमुत्र अमीषुरथमूर्द्धसुप्रहरिष्यंतः शत्रुजन

संग्रामविवरं ७

शलभैः पतंगैर्निर्भरं भृशं व्याप्तं नीरंध्रं निरवकाशं २८ क्रंताः शत्रवइति देहलीदीपकन्यायेनाभयत्र शेषः २९ किरात सैन्यान्येव कन्यास्तासां अंगे जीवपदेः अनंगनां विदेहनां मन्मथो इंकेच ३० कोशेः सामुद्रवरभेदैः मायया खगैः पक्षीभूतैः ३१ उन्मग्नाः युद्धोन्मग्नाः नर्मलीलातन्निर्मात इति क्रियाविशेषणं ३२ एषदा कृतिं विद्युकारं विशीर्णतामिति यावत्

शतचंद्रं सितछत्रैः शालैः शलभनिर्भरं शक्तिभिः किलनीरंध्रं इस्माकाशकानने २८ वीराराव समाक्रं दकारिणः केपकैः क्रंताः कंकैः कंककुलाक्रांत आज्ञा धूलितमस्तकाः २९ किरातसैन्यकन्यानां कामं कलकलारवैः अंगेरनंगतां नीत्वा भैरवैरिव गर्जितः ३० कोशेनदेहकाः क्रांता अदृश्येषु मायया खगैः निर्द्धतपक्षैः क्षुभितैः पवनैरिव पाशवः ३१ उन्मग्नाः सुविनिर्धूतास्मकृहेतिरणांबराः नाम स्नानमनिर्मल नलुर्जलसुर्जनुः ३२ प्रस्थाण त्रिकिणी जाले पात्रिर्वर्ण मुपागतं साल्वबाणानिलोद्धूतमगमत्सपरा कृतिं ३३ योधास्तु बंडिता कौंतैर्भ्रमत्कुंतैर्विघट्टिताः शवीभूता दिवं तीतारला विद्याधरा इव ३४ धराधरणा धर्मिणा धीरया हीनसेनया लुंठिताः पांडुनागराः स्थलनोद्यासमाप्नतः ३५ तदेहकाः पांचनर्द्दलिताः मल्लकाश्चिभिः कुंतदंत द्रुमोद्रुमानगा इव मतंगजैः ३६ वत्सावत्सानकानीयेश्च अंकैः क्रतागता मही सहयाः कंकचो कृताहताः कुसुमिता इव ३७ श्वेतकाकान्तनल्लनकुठारैर्जर्जरितैः एतद्दा

२३ कौंतैः कुंतिदेशजैः ३४ धरायां युद्ध भूमेडुरणमाक्रमणं तद्धर्मिण्या अहीनाजनपदास्तेषां सेनया ३५ कुंतेर्गजदंतैर्दुमैश्च प्रहरणोद्दामायुधदत्ताः नगाद्रुमाः ३६ वत्सावत्सानकाजानपदाः नीयेर्जानपदैः ३७ श्वेतकाकानजानपदानामानन मुखं शिर इति यावत् जरैर्जानपदैः ह्रतं जीर्णं वल्लं ३८ २२।१६।३२।३।३०।११।१२।२३।२७।

वा॰टी॰
उ॰प्र॰
११५

र्दिता निशुविना सुपियातुधानैर्लंकास्थैः सहायैः परा हता: परावर्त्तिता: ५८ प्रस्तुतं सर्गेनमुपसंहरति किंपदिति जि
ह्मानि तपैर्हि महस्त्राणि सूभिरस्तम सुपर्थं वर्णा पितुम।कुलितो व्यग्रो वा सुकि:शेषापि ॥५९॥ इति श्रीवाल्मीकि रामायणे
काण्डे उत्तरकाण्डे प्रथमे सर्गे ॥ दिग्नांतेसेन यातुधानः यान्तो रणक्षितिः पिशाचभीमवीमस्ताविस्तरेणात्र वर्ण्यते जि
तकाशिभि: सा स्फोटैः परातानां मथनेन च संकुले चटनि सर्वरुधिरजम मांसप्राणोतथा विधेकठिनकंककेटैः संवृतं तु धि
रक्लेदजले वहति प्रसरति सती ति पतंगरण वर्णः १ तेयकपाषाण करकेरे भुक्त्वास्वघम भ्रान्ह एक श्रीतयनता सम

स्तर्वेग: स्वर्दिता: सुगृहयातुधानै: पराहता: तेज:परममाजस्तु: यांता श्च पटवेंधनैः ५८ कियदास्वापत
एतजिह्मानि चयै: किलालमाकुलितत: यासुकिर पिवर्णपितुं न समर्थ दिशाव रराम ॥५९॥ मौद्गल
पायमूल्यां प्रकरणमेतेलीलोपाख्याने नानावर्णने सप्तत्रिंशतितम: सर्ग: ॥३७॥ श्रीव एवमत्याकुले युद्धे सा
स्फोटभयसंकुले आदित्यतमसा रुद्धवरितक्काननककटे १ वहत्यसूल्यंतंतीषु पतंतीषु प्रहश
षु नदीषु सेपरणाष्ठानुचरकेष्वजपंक्तिषु २ मियः पूला प्रकाटेष्वयवहेशी करिणीषु च आयातीषु
प्रयांतीषु दूरशारनदीषु च ३ वहल्लूनशिरः प्रचक्रावर्जन्तरंगितैः स्वार्णविपूरितेहेतिवृंदमंयकि
नीगणैः ४ समीरणरणत्काणशास्त्रपूर्णघनेघनैः सिद्धंतेषु सिद्धेषु कपिकरुद्धयाप्रदेः ५ ॥
श्म४

1114

अपतंतीषु सनीषु नदीषु स्वपंक्तिषु वरकेषु संवरकेषु संकुचंतीषु सतीषु लिंगव्यत्यय श्छांदस: २ शारफलात्मयोर्मि
थ: कोटेन संघटनेनोत्थैर्वहिकणै: शीकरणीषु शारनदीषु ३ वहंति प्रवहंति लूनशिरांसेव प्राणि येषु तथाविधा
श्चक्राण्यावर्त्ता येषु तथाविधैर्हेतिवृंदमंदाकिनीगणै: स्वार्णवेश्याकाशलहरणे समुद्रे पूरितेसति ४ समीर
णरणत्काणै: शमीरणवद्रणत्काणै: शास्त्रपूर्णत्वादेव घनैर्निविडे घनैर्मेघैरत एव वर्षत्वारंभशंकया कपी
नाकरुद्धप्रदेशे प्राणतो पचयोत्कामयया प्रेदै: मेघांतरितेषु सिद्धेषु संदिग्धत इति संदेह: अंतप्रलयायेतथाविधे

राम
११५

शालवनं तालवनं च युद्धे परस्परं जनतयोर्जनसमूहयोर्वलनं मेलनं महावनत्वेन संपन्नं युद्धस्थानं प्राप्य तत्र भुजावकर्त्त-
नं च कराङ्घ्रिरोवकर्त्तनं च प्राप्य यथाक्रमं उत्तालं ऊर्ध्वीभूततालङ्कृतप्रायं स्थाणुकाननं चासीत् शालानां परितः शा-
खाछेदनेन तालप्राप्ततालानां तु शिरःकर्त्तनेन स्थाणुत्वप्राप्तिरित्यतः इति युक्तमेव संपन्नमिति भावः ४९ ५० तारः
स्वारवैः आरवोपस्मिन् सैन्यमेव काननं ५१ पिशाचैः पिशाचप्रधानैः कामरूपादिजानपदैः सह युद्धाय संयुक्ताः दृष्टाः
तैरपहृतायुधाः संतः शीर्णकाइव पलायमानाः पथि कर्णान्यातयित्वा ययुः तर्णपदे कर्णपदेन कर्णवद्गतश्छिन्नपत्राणि

शाल तालवने प्राप्य जनताचलनेवनं भुजावकर्त्तनं चासाद्युत्तालेस्थाणुकाननं ४९ ननर्दुर्नंदनो यानसुंद
रीमतयो वनाः वनोपवनदेशेषु मेरोर्वीरवराश्रिता ५० तावत्तारारवैर्जैसैन काननमुन्नम यावन्नपरपर्णेण
प्रत्येकस्यानलाचिया ५१ छिन्नाः पिशाच संयुक्ता भूतापहृतहेतयः पातयित्वा ययुः कर्णान् शार्णा-
र्णकाइव ५२ जहुर्भग्नेश्वराः कांतिं जिगीषवनोजसा कासाराः कमलानीव स्रुक्स्रोतस्विनोजसा ५३
तुषाकासमसलैः कीर्णा शरशस्त्रासिमुद्गरैः विद्रुता नरकैः त्रिताः कटकछलना अपि ५४ कौन्तेयाः
तुषाकासमसलैः कीर्णा शरशस्त्रासिमुद्गरैः विद्रुतानरकैः त्रिताः कटकछलना अपि ५४ कौंतेया
द्विपयोर्वाहुधाना
माः प्रस्थवासैः स्थित्वा योधिभिरावृताः गुणाइव स्वलाकांता गताव्यमशक्ताः ५५ द्विपयोवाहुधाना
नीतरेणनादायमस्तकं मद्रेपलायागताविलूनकमलाइव ५६ मिथः सारस्वतानीत्वा आदिनांत
कृतजयः पंडिताइव वादेष्वनोद्विपानपराजिताः ५७

गुल्मानुचाले ५२ भग्नेश्वराः हतस्वामिकाः तां जिगीषवनानां जानपदानां मुक्ताः स्रोतस्विनः सरःपूरकनिर्झरायेनत
था विधेन जीवौजसा ५३ नरकैः जनपदैः त्रिताः निरस्ताः कटकछलना अपि विद्रुता पलायिनाः ५४ स्वस्थान एव
स्थित्वा योधिभिर्युद्धशीलैः धीरैः स्थैर्यैः आवृत्ताः परिवृत्ताः ५५ विलूनानि कमलानि येषां विलूनकमलाः पुरुषाइव
५६ सारस्वताः सरस्वतीतीरजाः मिथः कृतजयः कृतयुद्धाः संतः आदिनांत द्विवासनाबधिनीतोनोद्विषाः ५७ ॥

बा॰टी॰ वारिपूरइति अर्थात्स्थलयांतेइतिगम्यते १५ उच्छ्रित्योवहिर्निष्काशितोमंदरोयस्मात्तथाविधस्तीरसमुद्भवन् सामग्र्याकु
उ॰प्र॰ लता १६ जननिर्गमनकष्टेणविकटापूर्ननेश्वरीतस्याउदरमिवभीषणं १७ विलयोवनपतंगभेदाः १८ १९ शवा
११६ नांस्यंदनेनजीवनभ्रांतिदं २० शवराशीनामग्रेषुशिखरेषुविश्रांताअंबुदखंडायत्रत्यतिशयोक्तिः वातच्छिन्नमहाव

विनिर्गतप्रवृत्तैरणदर्थकलहलये वारिपूरचतुर्दिक्प्रलयैकार्णवादिव १५ उच्छिन्नमंदरस्तीर
समुद्भवरत्नाकुलं सैन्यप्रशाम्यदावर्त्तप्रानैः साम्यमुपाययौ १६ क्रमेणासौमुहूर्त्तेनविकटोदरभीष
णं अगा[illegible]स्वपीताणीवबन्धूनामेवरणांगणं १७ शवसंततिसंपूर्णवहद्रक्तनदाकुलं परिकु
न४ ञ्जकारपूर्णंझिल्लिवनोपमं १८ वहद्रक्तसरित्स्रोतस्तरंगारवघर्घरं संकुलाईमत्ताहतसप्राण
225 व्यग्रमानवं १९ स्फलाईस्मरदेहौघस्तनास्त्रकुल्युतनिर्झरं सजीवनरएतस्थशवस्यंदनभ्रांतिदं २०
करीन्द्रशवराशास्यशिखाग्रविश्रांतांबुदखंडकं विशीर्णरथसंघातंवातच्छिन्नमहावनं २१ वहद्रक्तसरीरहः
प्लाव्यमानहयद्विपं शरशक्तिमुसलगदाप्रासासिसंकुलं २२ पर्याणावनसन्नाहकवचावृतभू
तलं केतुचामरपदौघगुत्यशावशरीरकं २३ फणास्फुटकतूणीरकंकूजत्समीरणं शवराशि
पलालौघतल्पसुप्तपिशाचकं २४ मौलिहारांगदद्योतशक्रचापघनावृतं स्वभ्रगालकराक्रष्टसं

नमिवेतिविशेषः २१ २२ पर्याणैः पल्याणैरश्वानां गजानांच स्वर्मादिभिः सन्नाहैः कवचैश्चावृतं भूतलं यत्र गुल्फसाद्र्वंश
द्रुशरीरकंयत्र २३ कणावद्भुधिनुतार्येषास्फुटकेषु छिद्रीकृतेषुतूणीरेषु कीचककुंजेष्विवकूजन्समीरणोवायुर्यत्र २४ रा॰
मौलिनाद्रिर्यतइतिमौहाराश्चूडामणयः अंगदानि वतेषांद्योतिः शक्राचापानांवनेनसमूहेनवाष्ठं व्याप्तं २५ ॥ ११६

शस्त्रघातप्रयुक्तेनौजसा प्राणकांत्या वीरः स्मरइव ६ ७ कृत्ताः प्रवर्तिताः ८ मंदेर्मंदीकृते यंत्रशस्त्रपराक्रमैः व
हुव्रीहिर्वा संहरणमुपसंहारः ९ महतो रथस्योत्तुंगेतु प्रांते कृता धारदीर्घं वं शस्तं भद्रयमिति शेषः नन्वेकएकड
ति द्विवचनं चेद्धी प्यासिविवक्षायां एकं तु हुन्त्री हि वदिति बहुव्रीहि वड्डीवरए केक इति स्यात् तदविवक्षायां तु सरूपेक

अस्य भागदप्राप्तोव प्रतापमधुराकृतिः शस्त्रघातोनस्य वीरइत्याह स्वनुतां ययौ ६ भ्रांता अभाः प्र
मग्ना अहेति सग्रादीत्यय: दिवसेन समं सेना पद्युमैद प्रतापता ७ अथ सेनाधिनाथाभ्यां विचाप
सह मंत्रिभिः दत्ताः परस्परं मता युद्धं संक्षिप्यतामिति ८ तत्र श्रमवशान्मंदयंत्र शस्त्रपराक्रमैः
रणसंहरणे काले सर्वैर्विचारीकृते ९ ततो महारथोत्तुंग केतुप्रांत कृतास्पदं बलयोरारोहे
करकोयोधाः कृतोयथा १० सोंप्युकं भ्रामयामास सर्वैर्दिग्मंडले सितं श्यामिवदीर्घं युद्धं स्मयुद्धं
संहियतामिति ११ ततो रंदुभयोनेद्रुः प्रतिध्वनितदिङ्मुखाः महाप्रलयसंशांतौ पुष्करावर्त
काइव १२ प्रारादिहेति सरितांविस्तीर्णे गगने स्थिते प्रपन्नाः सुखमागंतुं सरसः सरितो यथा १३
योधदोर्दुम संचारस्तन्नामापयोशनैः भूकंपातेव न स्यंदस्वाध्यांत इवार्णवः १४ रणं कृतं।

शेषः स्यादिति चेतन्न नात्रवीप्सा क्यां चानेक विकवचाभात् नान्यकशेषः सह विवक्षाभात्संख्यावाच्येक शस्य
द्विवचनानर्हत्वादेक वचनेन सेनयोः पुरुष भेदप्रत्यायनायोगाच्च तस्मात्परस्परानपेक्षयोरेव पुरुषयोस्तत्र एणभो
हरणक्रियासंबंधाविवक्षायां न कश्चिद्दोष इति १० श्यामारात्रिरंघ्रुमिदीर्घं युद्धं स्मचंद्रमिव ११ १२ सुखमप्रति
वंधमागंतुं पतितुं सरसो मानसादेः सरितः सरघादयो यथा १३ भ्रांतेश्व २६

संस्कार्यशावानयनापस्थाम्यात्तत्याया: शिविरनिविष्टसेनाया: सकाशाद्दुक्रांते निर्गते: प्रत्येकं रणभूप्रवेशे भीरुत्वात्तते:
संततै: क्षिप्रै: शीघ्रप्रवृत्तैरूर्मिः यौथै: क्षतस्वस्वजनशावपरीसरणं यत्र शावान् हरंतीति शववहास्तेषां स्वाभिलषितशवा
न्वेषणलक्ष्यया करा क्रुष्टस प्राणनैरनुचरैर्भृत्यैराकुलं ३५ केशा: शैवालानि वक्त्राण्यंबुजानि च करा एवावर्तास्तथा
रुधिरस्रुनदी शाते यत्र ३६ विदेशमृतानां शोकात्सांक्रंदहेला: दन्तास्तदंगभूषणगजवाजिन अपत्र क्लीवेतुवलक्
छादस: ३७ परोन्य: परमेष्ठिसंबंधतया अभिधा: नामानि ३८ परांक्रममकृत्वैव म्रियमाणा मैथ्ये देवान्यथिते रोजि
क्लैवलवन्नैरेढ्डि शोनि दित: स्वप्रारब्धकर्मसंचयो यत्र दंतिपुष्टसमर्थदत्यंग्रमत प्रापदेहे विमर्दभया दिस्तानि प्रार्थि

सेनाक्रांततनत्क्षिप्रवहुपांथपरीसरणं शावहारकराक्रुष्टसंप्राणानुचराकुलं ३५ केशशैवालवक्त्रा
ब्जचक्रावर्तनदीशातं तरनुरंगतरंगाघवहद्रक्तमहानदं ३६ अंगलग्नायुधोद्गारव्यग्रार्धमृतमानवं
विदेशमृतसाक्रंदहुलागगजवाजिनं ३७ प्राणांतस्मृतपुत्रेष्टमातदेवपराभिधं हाहाहाहीतिकथि
तमर्मच्छेदनेवदनं ३८ म्रियमाणमथोद्विष्टद्विष्टप्रारब्धसंचयं दंतिपुष्टसमर्थाग्रमृतदेहेष्टदैवतं ३९
म्रियमाणमहावलाश्रिताश्रितपलायनं असकितास्यगोवर्त्नभीमास्यंदगनोत्सुकं ४० मर्मच्छेदिशरो
घातमथ्यो विद्धिलदुःस्थिति कवंधवंधप्रारब्धवेतालवनाक्रमं ४१ उद्यमानध्वजछत्रचारुचामरपंकजं

किरत्सधारुणं दिक्षुतेजस्कं रक्तपंकजं ४२

तानि दैवतानि यत्र ३९ म्रियमाणेषु महत्याबाहाघाताघवत्तया अपराचेत अश्वैरे: राश्रितपलायनं यत्र अतएवासं
कितानि: का: अस्रवर्त्नभयानकस्थानेषु विगमनोत्सुका यत्र ४० मर्मच्छेदिन्यां शरघातव्यथ याविद्धिता अनुमिता
जन्मांतरस्वदुःस्थितिर्यत्र पलायमानकवंधानां वंधनेन रुधिरपानाय प्रारब्धा: वेतालवदनाक्रमा: यत्र ४१ रक्तहृदेषु
उह्यमानानि ध्वजछत्रचामराणि वकजानि सितांभोजानि यत्र रक्तहृदेषु सधारागप्रतिफलनादरुणं तेजस्कं तेज: समूह
लेक्षणं रक्तपंकजं कोकनदं दिक्षु किरद्विक्षिपत् ४२ रामकृष्ण सीताराम रामकृष्ण सीताराम जानकीनाथ

रक्तप्रप्रेयस्त्रियुणांतः घर्घरस्वरेणकूजंतः नरदंतुराः उद्घाटितदंताः पुरुः यत्रसजीवनराएवदर्दुराभिकायत्र २६ वरांगक
वचंत्रचित्रकंचुकं २७ पयालांत्रेसंवरमाकुलमांतरमध्येयस्य २८ आनमितमुष्टुयादधरीकृतमितियावत् २९ उ
त्तालुभिरूर्ध्वीकृततालुभिः ३० फूत्कृताफूत्कारेणनिरस्यमानामुखप्रदेसे प्रसृताअस्रस्केप्रणालिकायत्र ३१ स्वल्पजीवैः
शरापूर्णमुखदंधेश्चनरैरंतितानिवद्धाआक्रंदस्वनायत्रअतिवंधने वामकुक्षिस्थोमांसग्रंथिविशेषः पिंडभार्येसुच्यतेतस्या

रक्तस्त्रवणात्किंचिच्छेषजीवनरदंतुरं रक्तकर्दमनिर्मग्नसजीवनरदर्दुरं २६ वरांगकवचप्रस्थ्यनिर्ग
नान्त्रिशतोच्चयं वहदुरोरक्तकोष्ठोघघोररक्तसरित्कुलं २७ साक्रंदवंधुवलितंमृताईमृतमानवं शरायुध
स्थाघोभपर्याणासंवरांतरं २८ हत्यत्कवंधदोर्दंडमंडलानमितावरं मदमेदोवसागंधपीडाईघ्राणि ।
कोटरं २९ उत्तालवईमृतेभाग्रमार्यमाणात्मजीवितं वहद्रक्तनदीवीचिप्रहारहतदुंदुभि ३० उद्गमान
मृतेभग्रमकरालक्षसरित्कुलं म्रियमाणनराणीकपूत्कृतास्रक्प्रणालिकं ३१ स्वल्पजीवशरापूर्ण
मुखदघ्नातितस्वनं पिंडभार्यावसागंधवातातातपीडलोहितं ३२ उत्तासार्द्रमृतेभद्रकराक्रांतकवंधकं
निरधिष्ठितहस्त्यश्वपातितोच्चकवंधकं ३३ रुदत्क्रंदत्परिभ्रष्टशवस्तुधास्रगद्गति मृतभर्तृगलेशस्त्रत्य
क्तप्राणकुलांगनं ३४

वसायाश्चगंधेनोपलक्षितंवातांतेन वायुसंस्पर्शेनउत्पीडमिवघनीभूतंलोहितंयत्र ३२ सादिमरणान्निरधिष्ठितैरनि
यंत्रितैः ३३ रुदद्भिः क्रंदद्भिः परिभ्रष्टैः पतद्भिः शवेश्चवसुधाअस्रग्युद्गतिलोहितोक्षलनंयत्र मृतस्यभर्तुर्गलेआलिंग्येति
शेषः देयापतातेनशस्त्राघातेनत्यक्तप्राणाकुलांगनायत्र वुद्धिपूर्वकंशस्त्रघातेनभर्तृसहगमनंतुनशास्त्रार्थः ३४।

वा० टी०
उ० प्र०
११८

ऊर्ध्वीभूतैः स्थूलान्त्रैर्वृहच्छिद्रैरुच्चकोषैः ५३ रक्तनिस्वनसहिताः भांकारफेत्काररूपाः अर्द्दमत्त प्राणरवा यत्र शिलामुखेषु ललन्त्यास्रवन्त्याः रक्तधारायाः पानाय निरालम्बेन वनपवनविधूननेनोद्धूतरजसः ककोदिखगा यत्र ५४ सद्भूताजीवद्भूताः ५५ किंचिज्जीवत्या कथयाप्रतंतः प्राप्नुवंतः शवा यत्र ५६ ५७ युद्धे हामियुद्धे चेद्भ्रमिः विशेषेणवृतानां मृतानां परिवर्तितानानां चासंख्यानां पद्मादीनां प्रकृतान्यः छिन्नाश्च उरुग्रीवा यस्य प्रसृताः रुधिरोद्गारैः शोभनाः स

इतश्चेतश्च विपतत्कबंधनरदानवं ऊर्ध्वस्थूलान्त्रचक्रौघच्छिन्नसैन्यद्रवज्जनं ५३ रक्तनिस्वनभांकारफेत्कारईमत्तारवं शिलामुखललद्रक्तधाराधूतरजः खगं ५४ सुतालोत्तालवेतालतालतांडवसंकटं पयेत्तरथदार्वितरङ्गीतरितसद्भटं ५५ अंतस्थसज्जीवभटस्यंदिस्यंदनभीतिदं रक्तकर्दमपूर्णास्यकिंचिज्जीवत्कथाह्नवं ५६ किंचिज्जीवनरोङ्गीवदुःखरहस्यवासयं एकामिषोत्कक्रव्यादयुद्धकोलाहलाकुलं ५७ एकामिषार्थयुद्धेहामृतक्रव्यादसंकुलं विवृत्तासंख्याश्वद्विरदपुरुषाधीश्वररथप्रकृतोरुग्रीवीप्रसृतरुधिरोद्गारससरित् । रणोधानमभून्मोहदमवदस्त्रायुधल्वतं सशैलेकल्यांतेजगद्विवविपर्यस्तमखिलं ॥ ५८ ॥ इति श्रीवासिष्ठ ... ३८ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ जहोसूर्य शिरश्छेदसंध्यालेखादभूत्क्षणं अथधीरद्वारक्तकालेनास्तमितारविः १

227

द्वितीयत्र असृक्कास्त्रसेकपल्लविताग्राायुधं ततो यत्र तथाविध ... रणभूमिलक्षणं मृत्योरुद्यानमुपवनमासीत् ५८
इति० वासिष्ठ० सर्गः ॥ ३८ ॥ सर्गस्यास्त्रमपः संध्यारक्तो वेतालसंकुला वीमत्सवर्द्धे लेरात्रो रणस्थानं च वर्ण्यते सूर्यपते अस्तूतेजसि खिन्नेऽपि दिनभासि परिम्लान प्रतापो मंदरश्मिः समुन्नित सक्तः पातित इति यावत् १ सूर्यलक्षणस्य साध्विनः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ शिरसश्छेदयात् नेसति प्राक्र्व्योमरूपेण प्रतिविंवितारक्तत्वि यामिजहो क्षणमल्पकाले २

रथास्तच्चक्राणि चक्रमाड्डरा: पर्वता आवर्त्ताश्च यत्र तथा विधं प्रसिद्धार्णवसत्यकाधिक्या दृष्टं मरक्तार्णवमिव स्थितं ४
३ ४४ हेतोदेशाइति प्रथमांतपाठश्चांदस: ४५ कलापैः मृष ह्योः प्रोतैस्च वलितं व्याप्तं नागा गजास्तदाकारा: शावाः
नागा: सर्पास्तदाकारास्तोमरमुद्गराश्च यत्र ४६ पूर्वाद्धोक्तोर्थोहेतु: ४७ नागामांगजानामंगेभ्युस्सूना: प्रेताहेत्योघाए

श्रीपद्मचरि ८४ ८.

रथचक्रधरावर्तरक्तार्णवमिवाद्भुतं पताकाफेनपुंजाप्पं चारुचामरबुद्बुदं ४३ विपर्यस्तरथं भूमिपं
कमग्रपुरोपमं उत्पातवातनिर्धूतद्रुमंवनमिवाततं ४४ कल्पद्रुमध्वतगत्प्रख्यमुनिपीतार्णवोपमं।
अतिनिष्ठितदेसमिवप्रोभितमानवं ४५ कलापकुंतवलितं भुशुंडीमंडलाकुलं मत्तनागशता
कारशावलोमरमुद्गरं ४६ शिलाशिखरसंजातं तालजालमिवाततं तरद्रक्तनदीतीरजातकुंतो
न्नतद्रुमं ४७ नागांगस्रुतहेत्योघप्रत्ताप्रकुसुमाकुलं कंकक्रूरास्त्ररसनाद्वृंदजालकितांबरं।
४८ अस्रक्सरितीरजातकुंतोन्नतवनद्रुमं असृक्सरोवरोर्ध्वस्थपताकानलिनीगणं ४९ रक्ता
कर्दमनिर्मग्ननराहनसुहृज्जनं करींद्रकुणपायातनिपद्भजनेरितं ५० हेतिलूनलतैर्दैः सं
छिन्नाङ्गकबंधकं असृङ्नदीवहद्भूलिकटकपटनौगणं ५१ रक्तस्तोलस्फुरच्छुक्लवस्त्रडिंडीरपिंडिकं

हरिषेणचरित्रे प

वस्तदास्ति यामंथाव: किरणाहृतयोः कुसुमैः राकुलं जालकितं संजातजालकमिव कृतं ४८४९ करींद्राणां कु
णपेभ्य: आयातनिर्यद्भिरीषन्निर्गतैर्भयकपाद्भिर्जनैरीरितं ५० असृङ्नदीप्रुवहंत: प्लवमाना: हस्तिनो कटगंडा:
कर्पटानि पल्याणवस्त्राणि चनौगना: नौकासमूहा यत्र ५१ डिंडीर: फेन: संचाणपति पेतरात्वतै: क्षिप्रै: शीघ्रकारिभि:
र्भृत्यैर्विक्षिप्ता विविचिता: ५२

अस्थ्यां स्फुटै रासमंता स्फोटैः स्फुटं तच्छितिरिव यात्र वीरवदुन्मुखा प्रधाक्षेन प्रकाशमाना यत्र वेताललललनाभिरारब्धं
जललीला जलक्रीडा तस्यामिव चिताग्निद्युतिरोहितं अंतःस्थानं यत्र २३ २४ सुवंत्यो रक्तिकिणी श्रोहप्रांतौ येषां तथाविधाः
पिशाचका यत्र २५ मध्यमध्यश्चितासु आलोकाः पिशाचैरालोक्यमाना अकटास्रजः शवस्रजा यत्र विरूपिकाः पूतनाः
२६ कुंभांडाः पिचंडिलाः पिशाचजातिभेदाः छुमिछुमिदिति प्रलापा इव शववक्रांतज्वालाशाद्वा यत्र मेदोसृजांवाब्धौ

सर्वांगास्थिस्फुटास्फोटस्फुटच्छितिरिवयोन्मुखं वेताल ललनारब्धजललीलातिरोहितं २३ खकाकपच्च
वेतालतालकोलाहलोल्बणं गमागमेन भूतानां समुद्गीनवनोपमं २४ रक्तमांसवसामेदोहरणव्यग्र
डाकिनी चर्विता स्रग्वसामांसस्रवत्सृक्किपिशाचकं २५ मध्यमध्यवेतालोकप्रकटास्रक्शवस्रजं ॥
विरूपिकानीयमान स्वांसन्यस्तमहाशवं २६ उग्रांडवोग्रकुंभांडमंडलोड्डामरोदरं छुमिछुमित्प्रलापांतमेदो।
सृग्वाप्यसांबुदं वहद्रक्तनदीरंद्ररूढभूचररूपिकं वेतालकुलकंकालकर्षणाकुलकाकले २७ मते
भोदरमंजूषामुत्यवेतालवालकं विविक्तेकरणोद्देशयानक्रीडास्यरासकं २९ मतवेतालकहल
चितालातरणोज्वलं वरुद्रक्तवसामिश्रगंधवंधुरमारुतं २० रूपिकायष्टिकेवांनारणद्दुरटारवं।
अर्द्धपद्युशावाखादलुब्धपत्तोल्लसत्कलिं २१ ॥ ॥

सार्द्धधूमैः सांबुदमिव २७ रक्तनदीरंहसि रूढा निखातयष्टा अत एव भूचरी वलन्त्यमाणा रूपिका यत्र वेतालकु
लनांकंकालानां शवानां कर्षणाकुलो चितानिकाकलानि हर्षकलकूजितानि यत्र २८ चितानां अलातेज्व
लन्मुकैर्यारणात्तेनोज्वलं दीप्तं २० रूपिकाणां पूतनाभेदानां यष्टिकाकरंडस्तासामेव प्रसिद्धः पत्ताणां उल्लसत्क
लिः कलहो यत्र २१

सर्ववलयनाद्वलयाकाराः स्तनतो ध्वनंतस्ताल: करतालापेक्षया स्तनंतो ध्वनतस्तालाश्चद्रौ घोषा वेतालाः ३ दिनलक्षणस्य नागेंद्रस्य गजश्रेष्ठमस्तके मस्त्रेन शाणनिघृष्टमध्यांतासिनावलितखंडिते सति रागो रक्तं तेनारुणं तारानिकरलक्षणं गजमौक्तिकं विकीर्णमित्युत्प्रेक्षा ४ निःसत्त्वपुनिर्गतहंसादिजंतुषु निःशाणेषु वनेषु मसांधकारेण मोहेन चांधेषु रसशालिषु सरस्सु प्राग्जीवनप्रेमवत्सु च रसनाः भागभ्रमरादिभिः प्रोणेष्व ध्वनंत: ५ हेतिपद्मेक्षेक्षुणा मरणदुःखेन प्रोञ्छिताः ६

भूपातालनभोदिग्भ्यः प्रलयाब्धिजलौघवत् समाजग्मुस्तनन्तालावेतालावलयावत् ३ मस्रेधांतासिवलिते दिननागेंद्रमस्तके संध्यारागारुणं कीर्णं तारानिकरमौक्तिकं ४ निःसत्त्वेषु तमोंधेषु रसनारंसशालिषु संकोचं याययुः पद्मामत्तानां हृदयेष्विव ५ मीलत्पत्राः तरणात्सुत्याः क्षुप्रोञ्छितकंधराः कुलायेषु स्वगा आसेद्धं वाणिग्भिर्विहेतयः ६ आसन्नचंद्रसुभगालोकाः कुसुमपंक्तयः उल्लसद्धृदयाजातावीरपत्नी इवश्रियः ७ रक्तवारिमयी सापमग्नगृध्रशिलीमुखा संकुचद्रक्तपद्माभूद्रणभूमिरियाब्जिनी ८ उपर्यभूद्धोमसरस्तारकुमुदमंडितं अधस्त्वभूद्धारिसरः स्फुरत्कुमुदतारकं ९ तमस्यपेतभीतानि भूतानि मिलितान्यलं पयांसीव विसितानि प्रसृतानि दिसेप्रति १० आसीद्गुणगणगायद्वेतालकुलसंकुलं गुणत्कंकालकाकस्यकंककाकोलकेलिकमत ११ अथ काश्चिताञ्ज्वालसत्ताराबरभास्वरं पचत्यश्च पचाशक्तिमेदोमांस

कंधराः कंठाये: ६ आसन्नस्य चंद्रस्य सुभगालोकलक्षणलक्ष्मीदृशाश्चकुमुदादिकुसुमपंक्तयः ७ अब्जिनी पद्मसंध्याराग प्रतिफलनाद्रक्तसदृशवारि प्रचुरा शिलीमुखावाणाः भ्रमराश्च रक्ताण्येव रक्तारणैव वा पद्मानि यस्या ८ ९ प्रागयेतानि वियुक्तानि पश्चान्मिलितान्यपरिचयान्यारस्यारभ्यादानाद्यन्ते पर्थः १० कंकालकानामं केवलत्संगे ११ ॥॥ अथ रणांगणं वक्ष्यमाणविशेषणं आसीदित्यासगर्तितमनुवर्तते १२ १२ रामकृष्णजी की जये राधाकृष्णायनमः

वा० टी० मुक्तिविदुरथैवेग्रमध्ये योऽन्यत्र लीलया: आतिवाहिकदेहस्थत्वं चात्र निरूप्यते निशाचराणां चारेण चिरं घोरे भयानकेर
उ० प्र० ण्यांगणे यामानां यमसंबंधिनां दूतानाम् वराणां निकुंजानां पिशाचादीनां च मध्ये तत्र स्थिते अहनि जनानां यथा विनाचारव
१२० न् एवं वर्णित प्रकारेण स्थिते सतीत्यर्थः १ हस्तेन हर्तुं शक्यैरिव निबिडैस्तमःपिंडैः स्फुटानि प्रकटीभूतानि कुड्यानि य
तथाविधे निशालते गेहे भस्य माट्टिला मेउ छ दं उड्डत वक्रे उज्ज्वले पलायमान चलं तयाभ्रादेर्यस्मात्तथाविधे भू

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एवं निशाचराचार चिरं घोरे रणांगणे अहनीव जनाचारे स्थिते यामावरे हि ते १ हस्ता-
हार्यतमःपिंडस्फुटकुड्ये निशागृहे लाभोछदीप्तोज्ज्वलचलद्भूतसंघे प्रवलाति २ निःशब्दध्वांतसंचारे निद्रा
रूढककुब्वाणे लीलापतिरुदारात्मा किंचित्खिन्नमना इव ३ प्रातःकार्यं विचार्यं श्रमं त्रिभिर्मंत्रकोविदैः
219 दीर्घचंद्रसमाकारे शयने हिमशीतले ४ चंद्रोदरनिभे वासगृहे शिशिरकोटरे निद्रां मुहूर्त्तमगमन्मुद्रि-
तेक्षणपुष्करः ५ अर्धतलसमे व्योमतन्मार्गे त्यज्य तद्गृहं रंध्रैर्विविधमातु चतिलेख वज्रमुकुले यथा ॥ ६ ॥ श्री
रामउवाच ॥ कियन्मात्रमिदं स्थूलं शरीरं वाग्विदांवर रंध्रेण तंतुतनुना कथमाश्वाविशत्प्रभो ७ ॥ श्री
वसिष्ठउवाच ॥ आधिभौतिकदेहोहमिति यस्य मतिर्भ्रमः तस्यासावणुरंध्रेण गंतुं शक्नोति नानघ ८

तसंघे प्रवलातिक्रीडति सति चेतयाचनेघजर्थक विधानमिति भावकः २ रणांगणस्थिति मुक्ता नगरस्थितिमा
हनिःशब्द इति ककुवाणे शब्देन दिक्सूहस्थप्राणिनो लक्ष्यंते ३ ४ अगमत्प्राप्त तेलल नेत्रत्रिलीले ६ सूक्ष्मत
मब्रह्मांडछिद्रान्निर्गमेन प्राक् पृष्ठमवार्य रामः पुनर्दृढीकारायाधिकजिज्ञासया चेपृच्छति कियदिति कियन्मात्रं
चतुर्हस्तममायादैर्घ्यमिति यावत् ७ आसो स्थूलदेहः अणुरंध्रेण सूक्ष्मछिद्रेण ८ रामायनमः ॥ ॥ राम० १२०

तुंगेषुगंगादिदिग्जानामंगलगतः निशाचरस्वगायच्च तारायातोयमेदर्शनैर्हसंतः संमुखीकृतज्वालाः रूपिकायत्र २२
असकृत्किफिल्लिलपतत्सुवेता लेषुहासादसोद्भासा प्रसक्तु प्रधानाविरूपिकायत्र २३ आंत्रमहातंत्रीभिः मायेण संप
न्नानि वादनानि वाधानि यत्र २४ रूपिकाणामालोकनात्पूर्वत्रासआकस्मिकं भयं तस्मात्तेमद्भकं कल्याणोत्सवः २५॥
नभसिसंघटितैरपूर्वैः प्रसिद्धविलक्षणैर्मृतपेटकैः संकटे निरंतरं २६ खेषुखीपेषु भक्षायेत्तेषुपदेषु २७ शिवाजंबु
कास्तन्मुखानलज्वालाभिरखंडं अनुच्छेदं उत्थमितिभिर्मूर्छितैः प्रात्यसंज्ञैरक्तगैरक्तव्यात्तैर्नैरैश्च २८ कवंधकंधरा

तुंगवंगकलिंगांगतेगनांगलगत्स्वगं तारायातोयमहसत्संमुखज्वालरूपिकं २२ पतद्भुतालसोद्भास
मध्यस्थास्रग्विरूपिकं विशाचाकर्णितामर्णयोगिनीगयानायकं २३ प्रस्तांत्रमहातंत्रीप्रायसंपन्न
वादनं पिसाचवासनोक्रांतपिशाचीभूतमानवं २४ रूपिकालोकनापूर्वत्रासाद्भुतमसद्भूतं कचिद्भूता
लरद्ग्रोभिरपरीपूर्णमद्भुकं २५ स्वरूपिकास्कंधपतच्छवचन्द्रलनिशाचरं नभःसंघटितापूर्वभूतपेटकसं
कटं २६ अतिप्रयत्नापहृतम्रियमाणनरामिषं स्वभक्षापेक्षपदेषु विक्षिप्तशवराशिमत् २७ शिवाशु
खानलशिखाखंडोत्थमितिरक्तगैः समुद्गीवनवाशोकपुष्पगुच्छमिवाभितः २८ कवंधकंधरावंधव्यग्रवे
तालवालवालकं पलरसः पिशाचादिकचदाकाशगोल्मुकं २९ आकाशभूधरनिकुंजगुह्यंतरासपिंडो
पमंडिततमोंबुदपीठपूरं व्यालोलभूतरभसाकुलकल्पवालव्याधूतलोककरकांडकपटकल्पं ३०॥ इति

मुद्दिन्नशिरोवंधनक्रीडासुव्यग्रावेतालवालकायत्र पलाशीनांकचंतः दीप्यमानाः आकाशगाः उल्मुकाज्वलदलातानि
यत्र २९ आकाशेभूधरेषु तदीयनिकुंजानां गुहानां चान्तरालेषु च पिंडवद्विविडतयाउपमंडितस्तमोलक्षणः अंबुदपीठ
नोपीठवत्प्रतिष्ठितांवुराणां पूरः समूहोयत्र व्यालोलानांभूतानांरभसेनवेगेन आकुलंकल्पवातैर्व्याधूताः लोकाज

वा॰ टी॰
उ॰ प्र॰
१२२

तत्त्वज्ञानप्रयत्नेनान्यथाभावमुदाहरति सर्पेति । असर्पप्रत्यये रज्जुतत्त्वनिर्णये सति २४ चित्तस्य संविदनुसारित्व
मिव चेष्टायाश्चित्तानुसारित्वमपि प्रसिद्धं तदन्यमित्याह यथेति । ननु स्थूलदेहवदातिवाहिकं चित्तशरीरमपि कुतो रोध्य
ते तत्राह यदिति २६ ननु भौतिकस्यास्य देहस्य ज्ञानबलात्कथं चित्तशरीरत्वप्राप्तिस्तत्राह चित्तमात्रमिति दृढा॰
माद्वेदनाद्वेदनं ज्ञानं तद्बलादिति आयातो वत यावन्न भूतानि चितानान्यथबलं नीतिभावः २७ भूतानां चितादृश्यस्य॰

सर्पैकप्रत्ययो रज्ज्वां सम्यक्प्रत्ययबलात् । निवर्ततेन्यथात्विषा तिष्ठत्येव यथास्थितः २४ यथा संवि
त्तथा चित्तं यथा चित्तं तथेहितं बालं प्रत्यपि संसिद्धमेतत्को नानुभूतिवान् २५ यः पुनः स्वप्नसंकल्प
पुरुषप्रतिमाकृतिः आकाशमात्रकाकारः स कथं केन रोध्यते २६ चित्तमात्रं शरीरं तु सर्वस्ये
व हि सर्वतः विद्यते वेदनाच्चैतत्कचिदेतीवदृढतात् २७ यथाभिमतमेवास्य भवत्यस्तमयोदयं ।
आदिसर्गस्वभावोत्थं पश्चाद्द्वैतैक्यकारणं २८ चिताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं विद्यतत्र

120

क्रमतामुपपादयति यथाभिमतमिति अस्य परमात्मनः स्वाभिमतं चित्तवृत्तिस्पन्दनमिति क्रम्येति यथाभिमतं अस्य
भूतजातस्य अस्तमयोदयमिति समाहारद्वंद्वः स्वभावः स्वाभाविकसज्ञानं कर्मवासना तदुत्थं स्थूलानि भूतानि भौ
तिकानि च द्वैतं तेषां मिलनेनैकदेहभावेनैक्यं च तत्र कारणं पंचीकरणं पश्चाद्भवतीत्यर्थः २८ एवं चित्ताव्य
कृयोरपि न शुद्धचितः पृथक्त्वमित्याह चिताकाशमिति अविनाभावनात्मधिष्ठानसत्ताव्यतिरेकेणास्फुर

राम॰
१२२

तत्कुतस्तत्राह रोधित इति रोधितोपि रुद्धः अत्रास्मिन् छिद्रेण मामि मातुं न शक्तोस्मि नरदेहस्वभावत्वादिति यस्य धीः पूर्वं शतशोनुभूतमेव स्थूलदेहस्वरूपत्वमात्मनोनुभवती भवति शापूर्यपनेर्नित्यवचनात्र भावश्छान्दसः एवमिति एवरीत्या अगमनमेवानुभूयत इत्यर्थः ९ येन तु स्थूलनरदेहतादात्म्यबुद्ध्यभावादातिवाहिकदेहमात्रत्वनिश्चया त्पूर्वार्द्धयोर्वैकालिकदृढवासनासमृद्धः सूक्ष्मतमेपि छिद्रे गच्छामि गमनसमर्थोस्मीत्येव शतशोनुभूतं शनादृश्याग मनस्वभावोऽनुखात्मचेतनो शास्त्रभावः पुरुषः पश्चार्द्धउक्तस्काले तत्क्रियाः स्थूलदेहानुरूपनिरोधादिक्रियाविशि।

रोधितोहमनेनेति न माम्येनेति यस्य धीः अनुभूतानुभवती भवतीत्यनुभूयते ९ येनानुभूतं पूर्वार्द्धं गच्छामीति स तत्क्रियः कथं भवति पश्चार्द्धं गमनोन्मुखचेतनः १० निहिवार्यूर्ध्वमायाति नाधो गच्छति पावकः पाषाणैव प्रसन्ना चित्सा तथैव प्रतिष्ठिता ११ छायायामुपविष्टस्य कुतस्तापानुभूतयः यस्य संवेदनं न्यो। र्थं केन चित्तानुभूयते १२ यथा संविन्नया चित्तं सा तथावस्थितिं गता परमेण प्रयत्नेन नीयतेन्यदशां पु

नः कथं भवति प्रागाविर्भूतशक्तिस्वभावस्यान्यथात्वायोगादिति भावः १० बहिरपि वस्तुशक्तिस्वभावस्तथैव नियतो दृष्ट इत्याह नहीति प्रसन्ना प्रागाविर्भूतशक्तिः ११ स्थूलदेहात्मबुद्धिरहितयोगिनोपि शापादिनामधेयैर्निरोधः स्वाभावैर्द्वैतमात्राध्यासरहितानां तत्त्वज्ञानां तु खं नास्तीति किं वक्तव्यमित्याशयेनाह छायायामिति यस्य परमात्मनः। सम्यग्वेदने साक्षात्कारे सति १२ ननु धिष्ण्यानसंविदि स्थौल्यसौक्ष्म्यादिशक्त्याविर्भावेपि चित्तस्य तदनुविधायित्वं कुतस्तत्राह यथेति न कर्यं तथानाथाभावस्तत्राह परेणेति योगज्ञानाभ्यासादिप्रयत्नेनेत्यर्थः १३ ॥श्रीरामचंद्रायनमः

वा॰टी॰ अनुद्भिन्नउद्भेगाद विपर्ययत्तः कर्मानुसारि प्रबोधो ऽस्य आकाशादिक्रमेण महान्पुलोकात्मा भूत्वा मरुकृततो ऽस्तु।
१२२ ततो प्रारब्धकर्मानुसारि प्रकृतिं २६ वारित्वं मगलक्षा देयथेति शेषः वंध्यापुत्रो ऽयं नरो ऽस्तीति यथा स्वप्ने भ्रमेउद
नीत्यन्वयः २७ सत्स्मलमं चित्तमेव सर्वं जगत्सर्वशक्तिमत् तदेव परिज्ञाततत्वं स्थूलमिव भूत्वा परतंत्रं भवति।
परिज्ञाततत्वं तु व्यवहारे सर्वत्राप्रतिहतं स्वतंत्रमित्युक्तं तत्र किमस्मदादि चित्तं प्रत्येकमेवं शक्तिकं भवत्युतत आ

अनुद्भिन्नप्रबोधो ऽसौ सर्गादौ चित्तदेहकः आकाशात्मा महान्भूत्वा वेति प्रकृततां गतः २६ असत्य
मेव वा सित्वं बुद्धौ देतीवततथा वंध्यापुत्रो भयस्तीति यथा स्वप्ने भ्रमान्नरः ॥२७॥ श्रीरामउवाच ॥ किं
221 चित्तमेतद्भवति किं वा भवति नो कथं कथमेव न संदेहं नान्यद्भवति वीरसंगत ॥२८॥ श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥ प्रत्येकमेव यच्चित्तं तदेवं रूपशक्तिकं पृथक्प्रत्येकमुदितः प्रतिचित्तं जगद्भ्रम २९ क्षणक
ल्पाजगत्संघाः प्रसुद्यंतिगलंतिच निमिषात्कस्यचित्कल्पात्कस्यचित्क्रमेऽस्तु ३० रामकृष्ण

द्ये प्रतिचित्तं विचित्रसर्वभेदसत्वप्रसंगः द्वितीये तु विज्ञाज्जन्ये चिताद्न्यदेव जगद्रूपं स्यात्तथैव सर्वैर्वीक्षणं तथा च
ज्ञानेन चितनशेपिजगद्नुपश्निरेव स्यादित्याशयेन श्रीरामः पृच्छतिकिमिति एतदस्मदादिसंबंधि चित्तं एतद्रू
शक्तिकं भवति किं वा नो भवति आद्ये प्रतिचित्तं भिन्नं जगत्सद्रूपं कथं नहि द्वितीये तु अन्यत्कथं न भवतीति कथं श
ब्दद्वयस्य प्रत्येकमन्वयः २८ तत्राद्यकल्पमेवाभ्युपगम्य श्रीवसिष्ठउत्तरमाह प्रत्येकमिति २९ ३० ॥श्री॥ राम॰
१२२

एवमधिष्ठानसत्ताधीनसत्तासाम्येऽपि स्थूलात्सूक्ष्मेऽनिरोधहेतुर्विशेषोऽस्तीत्याह एतदिति सर्ववस्तुयुगतः प्रात्यउदयः
स्वैरं आविर्भावशक्तिर्यस्य तत्तथाविधं विद्धि तत्कुतः एतावद्यथासंवेदनोदयं संवेदनं पूर्ववासनाकर्मानुसारिपदा
र्थस्फूर्तिस्पन्दनतिक्रमोदयो यस्य तथास्वभावं न बाह्यवस्तुशक्त्यनुसारिस्वभावं तदपिकुतः यथासंवेदनेछत्वा
त्पतः शक्तिमपि रञ्जनात्मना संविदितापि छतिन शक्तिमनुसंपद्यते तथा च स्थूलस्य बाह्यवस्त्वनुसारित्वान्नि

एतच्चित्तशरीरं त्वं विद्धि सर्वंगतोदयं यथासंवेदनेछत्वाद्यथासंवेदनोदयं २० वसतित्रसरेण्वं।
तद्धियतेगगनोदरे लीयतेंकुरकोशेषु रसीभवति पल्लवे २१ उल्लसत्यंबुवीचित्वे मनत्यनिशि।
लोदरे प्रवर्षयत्यंबुदो भूत्वा शिलीभूयावतिष्ठते २२ यथेक्रमं वरे याति जठरेपि च भूभृतां अने
तकाराशावपुर्धत्तेत्रप्यपरमाण्वपतां २३ भवत्यद्रिर्धराधारो वद्धपीठो नभःशिराः देहस्यांतर्वहिर
पिदधद्धनतनूरुहं २४ भवत्याकाशमाधत्ते कोटीः पद्मजसद्मनां अनन्याः स्वात्मनोंभोधिरावर्तरचे

रोधेऽपि नयं संवेदनेछानुसारिण एतच्चित्तशरीरस्यानिरोध इति भावः २० सर्वंगतोदयत्वं प्रपंचयति वसतीत्यादिना।
२१ २२ नविद्यतेंतः आकाशावपुरवकाशस्वरूपयत्र तथाविधं सत्यरमाणुतां धत्ते २३ वनलक्षणं तनूरुहं दधत्स
दद्रिर्भवति वद्धपीठो दृढमूलः देहस्यांतरङ्गादि भावः स्वात्मप्रसिद्धो बहिस्त्वग्जालादौ २४ स्वात्मनश्चित्तेः स्वरूपा
दनन्याः अभिन्नाः पद्मजसद्मनां ब्रह्मांडानां कोटीः आसमंताद्धत्ते २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भवेदेवं यथादिसर्गे यथार्थानुभवजन्या सर्गहेतुस्मृतिस्तस्य संभवेत् नहि सा प्रथमं हिरण्यगर्भपदप्राप्त्यस्यायासकस्य संभव
ति तस्य हि स्मृतिरुपासनोपनीतसंस्कारजन्या न यथार्थानुभवजन्या उपासनाच आत्मनी व्यष्टेरेव समष्टिभावचिंतनं।
यथार्थानुभवस्य यथार्थोपासनासंस्कारजस्मृतिजन्यत्वान्नादिसर्गस्य सत्यताप्रसक्तिः नहि प्राक्तनाः केचिदन्येस
र्वज्ञास्तदानीं संति सर्वेषां प्रागेव मुक्तत्वात् द्वितीयकल्पादिसर्गहेतुस्मृतेस्तु पूर्वसर्गानुभूतमिथ्यार्थविषयत्वेनैतिनक्वा
पि सर्गसत्यताप्रसक्तिरित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते महतीत्यादिना ३५ प्रबुद्धात्मा तत्त्ववित् ३६ मरणजन्मसु मरण

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ महति प्रलये राम सर्वे हरिहरादयः। विदेहमुक्ततां यांति स्मृतेः क इव संभवः ३५ अस्मदा
दि प्रबुद्धात्मा किलावश्यं विमुच्यते कथं भवंतु नो मुक्ता विदेहाः पद्मजादयः ३६ अन्ये त्वविचयेर्जीवास्ते
षां मरणजन्मसु स्मृतिः कारणतामेति मोहाभाववशादिह ३७ जीवो हि मृति मूर्छांते यदंतः प्रोन्मिष
त्विव अनुभिषितएवास्ति तत्प्रधानमुदाहृतं ३८ तद्व्योमप्रकृतिः प्रोक्ता तदव्यक्तं जडाजडं संस्मृतेरस्मृते

र्जन्मप्रयोजकसर्गेषु स्मृतिः प्राक्तनमिथ्यार्थानुभववासनाजन्यैवेत्याशयः ३७ ननु हैरण्यगर्भसृष्टिः प्रधानान्महद
हंकारादिक्रमेण पुराणादिषु श्रूयते जैवी तु सा सहसैव जायते तत्र कथं तस्य सृष्टिसाम्यं जैवसृष्टेरित्याशंक्य तत्रापि प्रधा
नमहदादिक्रममुपपादयति जीवो हीत्यादिना अनुभिषितो वर्तत इति शेषः तत एव स्य प्रधानमूलप्रकृतिरित्युदा
हृतं पुराणादावित्यर्थः ३८ आकाशवदेते च प्रोतं चेत्यादिश्रुतेर्व्योमादिशब्दानामपि तत्र प्रसिद्धिमाह तदिति चि
त्प्रतिबिंबग्राहाज्जडाजडं संतत स्मृतेः सर्गस्य अस्मृतेः प्रलयस्य च क्रमः आद्यंतावधिरेव इत्यर्थः ३९ रामायनमः॥

कथं तर्हि प्रलयानंतरं सृष्टिप्रवाहस्तत्राह मरणेति अभिव्यक्तसर्गप्राक्कालीन मरणमेव महाप्रलय इत्यर्थः ३१ सहजा
स्वाभाविकाविद्यात्मनावस्थात्रयस्वप्नसंकल्पान् तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति श्रुतेः संभ्रमश्चित्तमोहः ३२ आ
त्मनः परब्रह्मणः समष्टिमनोवपुर्हिरण्यगर्भः सत्यसंकल्पात्तनुते तथैव तदतिक्रम्येति न प्रतिबिंबजाग्रत्प्रपंचवै
चित्र्यप्रशान्तिः स्वप्नात्मेत्युवैचित्र्यं दृष्टत्वादिष्टमेवेति भावः अथवायं दृष्टांतः यथा समष्टिमनोवपुर्हिरण्यगर्भः स
मष्टिभोग्यं प्रपंचं तनुते तथा व्यष्टिमनोमात्रो जीवोपि स्वभोग्यं स्वप्नादिव्यष्टिप्रपंचमिति ३३ ननु यदि मनसा ध्याय
ति तदा तावदस्ति तत्कर्मणा करोतीति स्मृत्या सर्वानुभवाच्च स्मृतिर्वासितारामेक वस्तु विषयेत्व निश्चितं स्मृतिश्च

मरणादिमयी मूर्छा प्रत्येकेनानुभूयते यैषा तां विद्धि सुमते महाप्रलययामिनीं ३१ तदंते तनुते सर्गं स
र्व एव पृथक् पृथक् सहजस्वप्नसंकल्पान्संभ्रमाचलनृत्तवत् ३२ महाप्रलयरात्र्यंते चिदाकाशात्ममनो
वपुः यथेदं तनुते तद्वत्स्वमेकं मन्यते नरं ३३ ॥श्रीरामउवाच॥ प्रलेरनंतरं सर्गो यथास्मृत्यानुभूयते चि
॥ ॥ ॥ रात्तथानुभवतीति नातो विभ्रमकारणं ३४ ॥ ॥ ॥

स्वकारणानुभवस्य सत्यार्थत्वे यथार्थाऽसत्यार्थत्वं तत्वयथार्थानामस्माकं भ्रांतिबहुलत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्चास्म
त्मातरयथार्थत्वे तज्जन्यकल्पिपयस्तथा हि प्रपंचस्यासत्यतानुहिरण्यगर्भस्य तु सर्वज्ञत्वे नाभ्रांतत्वात्सत्यसंकल्पत्व
च्च तत्स्मृतेरयथार्थत्वा योगेननंतरसृप्रपंचस्य न मिथ्यात्वप्रप्राप्तिरित्याशयेन रामः संकेतमते विते यथा व्यहि
जीवस्मृतेर्व्यवहितोत्तरकाले स्मृत्या स्वकृत सर्गोनुभूयते तथा समष्टिरपि चिरान्महाप्रलयादनंतरं स्वकीययाय
थार्थस्मृत्या सर्वं प्रपंचमनुभवति अतस्तस्मृत्याहृत प्राक्तनसत्यार्थानामेवैतत्कल्पीयसत्यविभ्रमकारणत्वसंभव
दित्यं अकारणं वस्तानीति सत्यकारणतामन्यमितिय आकु प्रतिज्ञातं तन्न तद्व्याघात इत्यर्थः ३४ ॥ श्रीरामजी

४९ इति विलसन्तमुरं तं जगद्भ्रमं पश्यतीति पूर्वेणसंबंधः पुंल्लिंगविशेषणस्य क्लीबता पदसंस्कारपक्षाश्रयणात्
५० इदानीं तमेव प्रत्येकं जीवसंहारं वनखंडत्वेन वर्णयति प्रत्येकमित्यादिना ताराभिः कुसुमितः संजातपु
ष्पः ५१ नरा एव मृगानीकानि यत्र आलोका प्रधानान्यतानि कौसुमरजांसि यत्र श्यामा रात्रय एव गहनाः कु

अहं जातोऽमुना पित्रा किलात्रेत्यात्मनिश्चयं इदं माता धनमिदं ममेत्युदितवासनं ४९ सुकृतं दुःकृतं
चेदं ममेति कृतकल्पनं बालो भूत्वमहं तद्वयुवेति विलसद्भ्रमं ५० प्रत्येकमेव मुदितः संसारवनखंड
कः ताराकुसुमितानीलमेघचंचलपल्लवः ५१ चरन्नरमृगानीकः सुरासुरविहंगमः आलोककौ
सुमरजाः श्यामागहनकुंजकः ५२ अब्धिपुष्करिणीपूर्णो मेरुस्थिचललोष्टकः चित्तपुष्कारबीजात
निलीनानुभवांकुरः ५३ यत्रेयमप्रियेतेजीवस्तत्रैवं पश्यति क्षणात् प्रत्येकमुदितेष्वेवं जगत्खंडेषु
भूरिशः ५४ काश्चयावद्ब्रह्मरुद्रेंद्रमरुद्विष्णुविवस्वतां सिर्यब्धिमंडलद्वीपलोकांतरदशागताः ५५ मा
नायास्यंति यास्यंति नाहं ह्ययानस्वरूपिणीः यावद्ब्रह्मएषु पर्यंहे हाथास्ताः केगणयितुं क्षमाः ५६॥ राम

223

प्रवेशाः कुंजकाः लतागृहाणि यत्र ५२ निलीनाः संस्कारात्मना स्थिताः अनुभवाश्चित्र हत्र्यांकुरा यत्र ५३।
पश्यात वर्णितं वनखंडकमिति शेषः ५४ मरुतो देवाः लोकांतराण्यातराणि ब्रह्मांडगर्भस्थानि पश्यतीति तद्धा।
गास्तेषां ब्रह्मादीनां कोट्यो गताः ५५ नहरूपिणीः असत्स्वरूपाः छांदसो विभक्तिव्यत्ययः उपर्हंहणं उपर्हंहः आ
विभविलासाद्याः घञर्थे कः ५६॥

तदेवबोधोन्मुखत्वे महत्त्वं प्रवृद्धं सदहंकाराख्यं यदा तदेव स्यात्‌ वा आशु क्षणकाशात्‌ तन्मात्रादि भूतभौतिकांतमुदेतीत्यन्व
यः ४० आद्यं नभीषद्बुद्धं सत्स्वप्नावस्थामेत्यर्थः बुध्यते स्वप्नजागरतो ४१ आधिभौतिकबोधं भौतिकस्थूलदेहाहंभा
वे ४२ दिक्कालपदेन तदाश्रितपदार्था लक्ष्यंते तदाधारतया स्थूलदेहाश्रितचक्षुराद्यधीनतया स्थिता ये देशकालगत
पदार्थकलनाः उद्यंति प्रादुर्भवंतीत्यर्थः ४३ ४४ ४५ आगंतुकदेहधात्मना आत्मवान्‌ जात इव सन्‌ अहमितिजा
ग्रतिच भ्रममनुभवतीत्यर्थः ४६ जगद्भ्राममेवविशेषणैः प्रपंचयति सुरेत्यादिना इंद्रादयः सुराः अमरावत्यादीनित

बोधोन्मुखत्वे हि महतत्प्रबुद्धं तदा भवेत्‌ तदा तन्मात्रदिक्कालक्रियाम्भूलाद्युदेति स्वात्‌ ४० तदेवोच्छूनमाबु
द्धं भवतीन्द्रियपंचकं तदेव बुध्यतदेहः स एषोस्येति वाहिकः ४१ चिदकालप्रत्ययतः कल्पनापरिपीव
रः आधिभौतिकतां बोधमाधत्ते चैषबालवत्‌ ४२ ततो दिक्कालकलनास्तदाधारतया स्थिताः उद्यं
त्युदिता एव वायोः स्पंदक्रिया इव ४३ तद्विमिथ्यमयं बातो बुधैव भुवनभ्रमः स्वप्नांगनासंगसमस्त्वा
नुभूत्योपसन्मयः ४४ अत्रैव त्रिपतेजंतुः पश्यत्याशुतदेवसः तत्रैव भुवः नाभोग मिममित्यमिवस्थितं
४५ व्योमिवात्तुभवत्यद्यमहंजगदिवभ्रमं व्योमरूपं व्योमरूपीजीवो जातः स्वात्मवान्‌ ४६ सुरपततशै
लार्कतारानिकरसुंदरं जरामरणवेल्लव्यसाधिसंकटकोटरं ४७ सभावाभावसंरंभस्थूलसूक्ष्मचरा

त्यजनानिमेर्वादयस्तदाधारशैला आग्रदक्षिणी कुर्वाणा अर्कतारानिकराः तेः सुंदरं कोटरमत्र मर्त्यलोकादिपिंडं
४७ स्वानुकूलानां भावः संपादनं प्रतिकूलानां चाभावो निवारणं तद्विषये संरंभणोद्योगेन युक्ताः स्थूलाः सूक्ष्मा
श्चराश्चराश्च प्राणिनो यत्र अचराणामपिलतानां सालंबनदेशे प्रसरस्य निरालंबनप्रदेशपरिहारस्य च दर्श
नादरसाधारण्यात्तिः अध्यधस्यऊर्ध्वस्यउर्वी चनघश्च ईघास्तदधिपत आतेः सहिता अहोरात्रादयो यत्र ।४८

वा० टी० उक्तमुपसंहृत्य प्रस्तुते योजयति तस्मादिति आकाशवपुषो सत्यसंकल्पचिन्मात्राकाशमात्रशरीरे अप्रतिघे सूक्ष्मत
उ० प्र० मेपि छिद्रेषु प्रवेशप्रतिघातरहिते ६२ अप्राप्तप्राप्त्याकाङ्क्षा प्राप्तभोगश्च काम इति भेदः उदयं आविर्भावं तेन
१२५ हेतुना तत्रैव विदूरथगेहे ६३ विहगगनं सर्वत्र संभवति न प्रतिहन्यत इति यावत् तद्वत्कलनं सत् आमननं मान
सविषयावधारणे पर्यंतविसारि बहिः प्रसरणस्वभावं सद्दर्शनं यथार्थज्ञानं भवति अकुड्यमस्थूलं सूक्ष्ममेवाङ्ग

॥ चत्वारिंशः सर्गः ॥

तस्माल्लीलासरस्वत्यावाकाशवपुषौ स्थिते सर्वगे परमात्मांशे सर्वत्राप्रतिघे नये ६२ यत्र यत्र स
दा स्वांशे यथाकामं यथेप्सितं उदयं कुरुतस्तेन तद्गेहे विशतिस्तयोः ६३ सर्वत्र संभवति विहगनं
तद्वत्सद्दर्शनं कलनमामननं विसारि तत्रातिवाहिकमिहाङ्ग कुड्यमेव देहे कथं क इव वद किं रुणद्धि
६४ ॥ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने समरसमनन्तरस्वप्नानुभववर्णनं चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥
तयोः प्रविशतोर्देव्योः पद्मसद्म शुभं बभौ चंद्रद्युत्योद्योतधवलोदरसुंदरं १ कोमलामलसौगंध्यमृदुमंदा
रमालतं तत्प्रभावित निःशेषतरभरांगनं २॥

224

कः रुणद्धि किं निमित्तं कथं केन प्रकारेण वा न कथंचिदपि तस्य रोधसंभावनेत्यर्थः ॥६४॥ इति श्रीवासिष्ठतात्प
र्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चत्वारिंशत्तमः सर्गः ॥४०॥ शशिविहपोलत्या राज्ञा मुख्यवुद्धेन पूजितं राज्ञोन्वयः स्मृतिर्गृहं प्राप्तोपि
देशाश्च वार्णते चंद्रद्युतीनोदयस्येव उद्योतधवलेनोदरेण सुंदरं शोभमानं १ कोमलाः सुखस्पर्शाः अमलसौगंध्याः
मृदवः सौकुमार्ययुक्तः मंदारपुष्पमाराजायत्र तयोर्देव्योः प्रभावेन कारणेन संबंधिशय्यस्यानित्यसापेक्षत्वेन सामर्थ्या राम०
विघातात्समासः २॥ १२५

एवं प्रपंचस्यारोपक्रममुपचरार्यायवादक्रमेणाह एवमित्यादिना कुड्यमयं भित्तिवत्स्थूलविश्वं मननात्मनः संकल्
लक्षणात्स्वरूपात्तद्व्यतिरेकेण नास्त्येवाभिलिरूपाणिस्येव सत्यमित्यादिश्रुतेः ननु स्थूले स्थिरस्वभावं मन
स्तु चलस्वभावं तत्कथमस्य मनो मात्रतातत्राह मनने इति यद्यपि वा हिर्विश्वं स्थिरं भाति तथापि मननेन मनसाय
थेष्टं विभाव्यमानं चलमस्थिरस्वभावमेवानुभूयते भाव्यति मनसि भ्रमादिव प्रसन्नमिव मलिने मलिनमिव मनोर
थादौ उत्पाद्यात्यचारोप्यमाणमिव सर्वैरनुभूयते तदिदानीं त्वं स्वभावेनैव विचारयेत्यर्थः ५७ मनसश्च विमर्थे
तत्साक्षिमात्रं संसाक्षिणश्च ब्रह्ममात्रतेति पूर्णैक चिन्मात्रपरिशेष इत्याह यदेवेति मननं पश्चिदाकाशं तदेवेति संबं
न्धः

एवं कुड्यमयं विश्वं नास्त्येव मनसादृते मननं चलमेवांतस्तदिदानीं विचारय ५७ यदेव तच्चिदाकाशं
तदेव मननं स्मृतं यदेव च चिदाकाशं तदेव परमं पदं ५८ तदेवांबु समावर्तो न तस्यावर्तवस्तु सन् द्रष्टै
वास्ति दृश्यमिव दृश्यं नास्त्येव सत्तया ५९ चिद्व्योम्नो भूतनभसि कवचं यन्मणेरिव तज्ज्ञं विना नो स
त्तत्त्वं स्वप्नेष्विवांबरे ६० मद्बुद्ध्यर्थं जगद्धेतोर्विराजितपरात्मता त्वद्बुद्ध्यर्थं च नास्त्येव त्वमहंशब्दकारिपि ६१

धः ५८ उक्तमर्थं दृष्टांतेनोपपादयति तदेवेति आवर्तः इति विभक्तिलोपश्छांदसः अमूर्ते असत्ये अनादौ वा मायानभ
सि सूक्ष्मभूतकार्यं चितनभसि वा कवचं जीवभावेन स्फुरणं यत्तदेव नामरूपात्मना भौविनाभवनशीलं सज्जग
दित्युच्यते यथा रंद्रजालिकमणे रंबरे कवचं बहुविधगंधर्वनगरं छिद्रमिव भवति तत्तत्चिद्व्योमैव न तत्त्वं परमार्थ इत्यर्थः
६० मद्बुद्ध्यर्थः विज्ञानसन्मात्रं बुद्ध्यर्थं आरोपितससत्ता एवं त्वमहंशब्दो कायति अभिलपतीयः सत्वमहं शब्दकात
जगत्प्रमाता सोपि मद्बुद्ध्यः साक्षिचिन्मात्रस्वभाव एवास्ति न तत्त्वद्बुद्धजीवस्वभाव इत्यर्थः ६१ श्रीरामायनमः ॥ ॥

२४ दोर्दंडाप्रयाआक्रांतेवसुधाविश्वादिसंतापनिवारणेनपालिता अवनिर्येन २५ २६ २७ तस्यमनोरथस्यपुत्र
पसंभारैर्जातः २८ अमतशब्दः स्नेहमाधुर्यादीदार्यादिगुणैराप्ूरितजनोयेन पुण्यसंभारैविन्यैतदेहलीदीपकन्या॰

देवोयुष्मत्प्रसादेनसंभवेमोरथियत्पुरः वक्तुंयाज्ञोमितदिदंशृणुतांजन्ममप्रभो: २४ आसीदिक्ष्वा
कुवंशेत्योराजाराजीवलोचन श्रीमान्कुंदरथोनामदोर्दंडाक्रांतावनिः २५ तस्याभूदिंदुवनः
पुत्रोभद्ररथाभिधः तस्यविश्वरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोबृहद्रथः २६ तस्यसिंधुरथःपुत्रस्तस्यशैलरथः
सुतः तस्यकामरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोमहारथः २७ तस्यविष्णुरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोनभोरथः अथमम॰
प्रभुस्तस्यपुत्रःपूर्णमलाकृतिः २८ अमतापूरितजनः क्षीरोदस्येवचंद्रमाः महद्भिःपुण्यसंभारैर्वि
दूरथइतिश्रुतः २९ जातोमातुःसुमित्रायागौर्यागुरुइवापरः पितास्यदशवर्षस्यदत्वाराज्यंवनं॰
गतः ३० पालयत्येषभूपीठंततःप्रभृतिधर्मतः भवत्सावद्यसंप्राप्तेफलितेसुकृतद्रुमे ३१ देवोदीर्घ
तपःक्लेशशतैर्दुःप्रापदर्शने इत्ययंवसुधाधीशोविदूरथइतिश्रुत ३२ अद्यपुण्यप्रसादेनपरांग्ग
वनतांगतः इत्युक्त्वासंस्थितेतस्मिन्मंत्रिण्येवविनयेनतया ३३ कृतांजलौनतमुखेवद्धपद्मासनेवनौ
॥ ॥ ॥राजेत्स्मरविवेकेनपूर्वजातमितिस्वयं ३४॥ ॥ ॥

येनमात्राअपिसंवर्ध्यते २९ अस्यदशवर्षस्येतिषष्ठीचानादरेइतिभावलक्षणेषष्ठी वैराग्यातिशयादात्येपुत्रेचानद
रोतनाद्या ३० अस्माकंसुकृतद्रुमेफलितेसति अद्यसंप्राप्ते ३१ इतिवदंतीसरस्वतीमूर्ध्नियस्यस्पर्शेतिपरेणान्वयः ३४।

सौभाग्येननंदनोद्यानमिव ३ उदितःसिंधाइव ४ सांकल्पिके आसनद्वये विश्रांतमुपविष्टं अप्रमत्तोद्वयं स्थित्वा स्वाद्वयं ५।
निमेषमल्पकालं संचिंत्यानविमृश्य चिरं विमर्शे पूजादि विलंबेनापराधायेत्तः अनेन बाल्यविमर्शस्यानिग्रहनेयो
ननायद्भवकारः ६ निद्राकाले व्यन्यत्तानि परितः संयमितानि सुखोचितस्थानं प्रापितानि अत एव कंठाद्यालं

सौभाग्यनंदनोद्यानं विद्वत्पाथिवेदं सवसंतवनमिव फुल्लं भान्तरिवरंबुजं २ तद्वेदिहप्रभापूरैः श
शिनिस्यंदशीतलैः आल्हादितो सो बुबुधे राज्यो त्तितद्वामेतेः ४ आसनद्वयविश्रांतं दद्दर्श स्थिरोद
यं मेरुशृंगद्वये चंद्रबिंबद्वयमिवोदितं ५ निमेषमिव संचित्य स विस्मितमना नयः उत्तस्थौ शयना
द्वा द्विव चक्रगदाधरः ६ परिसंयमिताल्लं विमाल्यहाराधरांबरः पुष्पहार इवोत्फुल्ल जग्राह कुसुमां
जलिं ७ उपधानपुरे शय्या त्वं पटलकोटरात् नद्भुय आसनोन्मुखो भूत्वा वाचं देमानतः ८ जयतां ज
गदेकस्थित्यदाहदोषशशिप्रभे देव्यौ वांछांतरतमो विद्रावण रविप्रभे ९ तयोरुल्केतितत्याज पादयोः
कुसुमांजलिं नीरदुमो विकसितः पद्मिन्याः पयसोरिव १० लीलायेभूय जन्मायव कुं मंत्रिणमीश्वरी
वोधयामास पार्श्वस्थं संकल्पेन सरस्वती ११ प्रबुद्धा स्मरसो दृष्ट्वा प्रणम्य कुसुमांजलिं तयोपादे
वै षु संत्यज्य विष्णुपुरतोननतः १२ उवाच देवी हे राजन्कस्त्वं कस्य सुतः कदा इह जात इति श्रुत्वा संमंत्री वाक्य

वीनि माल्यादीनि नियस्य तथाविधः सन् पुष्पाल्पाहरतीति पुष्पहारो मन्युरिव ७ पटलं पुष्पकरंडं ८ दोस्थितं
दुःखजीवनं दाहस्त्रिविधसंतापः ९ इत्युक्त्वा तयोः पादयोः कुसुमांजलिं तत्याजेत्यन्वयः १० ११ १२ इति प्रश्नसमं
श्रीमृत्वा १३ ॥

वा॰ टी॰ ३३ तस्य ब्राह्मणस्य मंडपस्यांतरे अयं परिदृश्यमानस्त्वदीयजन्मादिराभाति भ्रांत्या ततः प्रत्येतव्यं तर्हि किं तदेव ब्राह्मणजगदि
उ॰ प्र॰ त्याभासिनेत्याह प्रत्येकमिति भिन्नं भिन्नमित्यर्थः प्रत्येकं तमिवोपपादयंत्याह केलेत्यादिना मांडया स्थितो मंडपास्थि
१२७ तः मंडपस्थ इत्यर्थः ३४ इदं संनिहितपापसंसारमंडले ३५ तत्र पापगृहमंडपे एव प्रपंचत्रयस्यापि चित्तविकारमात्र

अयं तस्य गृहस्यांतर्नो मन्येव स्थितो भ्रमः गिरिग्रामकविप्रस्य गृहे तन्मूर्धमंडपः ३२ तस्यांतरे यमाभाति
प्रत्येकं च जगद्गृहं किल ब्राह्मणगेहांतर्ज्ञप्तिर्मंडपास्थितः ३४ तत्रैव तस्य भूपीठं तस्मिंश्च किल मंडपे
तस्यैव च गृहस्यांतरिदं संसारमंडलं ३५ तत्रैवेदं तव गृहं स्थितसारं भ्रमे परे तत्रैव चेतसि तव निर्म
लाकाशनिर्मले ३६ प्रतिभासागतमिदं व्यवहारभ्रमात्ततं यथेदं नाम मे जन्म तथैतत्ताकुलं मम ३७
226 एवंनामा नतमे पुराभूदन्वितामहः जातोहम भवं बालो दशवर्षस्य मे पिता ३८ परिव्राड्विपिनं यातः
लइह राज्यमिषिंच्यमां ततो दिग्विजयं कृत्वा राज्यमकंटकं ३९ अमीभिर्मंत्रिभिः पौरैः पालयामि व
सुंधरां यज्ञक्रियाक्रमवतो धर्मेण पालयतः प्रजाः ४० वयस्संसमतीतानि मम वर्षाणि सप्तति इदं चैवलं २२
प्राप्तं मम दारुणविग्रहः ४१ युद्धं कृत्वा दमायातो गृहमस्मिन्यथा स्थितं इमे देवी गृहे प्राप्य मम पूजया

त्वमित्याशंक्याह तत्रैव चेतसीति नैर्मल्योक्तिश्चित्प्रतिबिंबोपयत्यर्थः ३६ व्यवहारभ्रमात् तत्वमनुभूतमुल्लिखति प्र
पंचयति यथेत्यादिना नामेति किलार्थे ३७ ३८ ३९ मंत्रिभिः पौरैः ४० दारुणो विग्रहः संग्रामः प्राप्य इति विपरि
णामेनानुषज्यते ४१ अस्मिन्गृहे यथापूर्वं स्थितं मयेति शेषः ४२ राम कृष्ण श्रीरामाय नमः ॥ ॥ ॥ ॥॥ रा॰ म॰ १२७

सहेतिशेषः २

होऽहं हृदयाकाशस्थजीवावरकं २५ हृदयं मनः सुविकाशो सांतप्रकाश २६ एक एव रागी तासभुवनस्य तदेकराट् तद्भावैरेकरा
ज्यं देहस्थ ऐकराज्यं च देहैकराज्ये त्यक्ते देहैकराज्ये येन सत्यक्तो देहैकराज्य तस्य भावः त्यक्तदेहैकराज्यत्वं तज्ज्ञप्त्यनुग्रहबला
दनंतभूतमपि ज्ञातवानित्याह ज्ञात्वेति २७ आत्मोदंतं स्वपूर्ववृत्तांतं आत्मनि स्वमनसि २८ २९ ३० परिच्छदं परि
वारं यत्स्मरामि तदिदं किमिति तत्त्वजिज्ञासया प्रश्नः स्वरूपत्वमधिष्ठानचिन्मात्रमेव सर्वप्रपंचतत्त्वमितरच्च मायामा

वदंती मूर्द्धि यस्य घोनं करेण सरस्वती अथाहं तन्मो मायापदस्य त्वयमायायै २५ सुविकाशं च हृदयं
ज्ञप्तिस्पर्शोदयेभवे न संस्मार पूर्वं हन्नांतः स्फुरद्विस्थितं २६ त्यक्तदेहैकराज्यत्वे लीलाविलसितान्
चितं ज्ञात्वा प्रज्ञप्ति हृत्तांतं लीलायास्तु विजृंभितं २७ आत्मोदंतं वभूवासावुह्यमानः स्वार्णवे उवा
चात्मनि संसारे वतमाययमा तता २८ परिज्ञातप्रसारे न देव्यो विहसयाधुना ॥ राजोवाच ॥ ०॥ हे दे
वौ किमिदं नाम दिनमेकं मृतस्य मे २९ गतमघेह षष्टाना निवर्षोवर्षाणि सन्मतिः स्मरान्यनेककार्या
णि स्मरामि प्रतितामहं ३० स्मरामि वालतारुण्य मित्रं बंधुपरिच्छदं ॥ ज्ञप्तिरुवाच ॥ राजन्नस्मनिमहामो
हमूर्छायाः समनंतरं ३१ तस्मिन्लोकांतरे तीति तस्मिन्नेव मुहूर्तके तस्मिन्नेव गृहे चास्मिन्नेव आस्थिपिस

त्तमिति तत्त्वमुपदेष्टुं देशकालस्थितलोकांतरागमनमंतरं वारयति ज्ञप्तिरुवाच राजन्नित्यादिना ३२ अस्मिन्नेव तत्सद्म
नि तदधिष्ठानचिद्व्योम्नि अंतीते मायावरणतिरोहिते गिरिग्रामकविप्रस्य गेहे ततः स्थितेन तस्मिन्ना यो लोकांतरे तस्मि
न्नेव राजगेहे तत्राप्यप्रधानगृहस्थानतयैवास्मिन्नेव किलापं ब्रह्मांडमंडपः किलास्तीति प्राक्रमकथाक्रमानुरोधान्वयः ३२ ॥

वा० ठी०
उ० प्र०
१२८

इत्यमिथ्यात्वितत्संवलित चिदाभासलक्षणं तद्दर्शनमपि मिथ्यैवेति निर्विषयचिन्मात्रपरिशेषदृष्ट्या शयेनासविति प्रक
चमि प्रदीप्यसे ५५ आलोकः सूर्यादिः भवान् स्वयं विदूरथदेहः ५६ एते तव परिजनाः शत्रवश्च अल्पतेरमतरस्या सम्मा
नमेव मिथ्यात्वकारणेन मिथ्याशयेनाह किरियामकत्वादिना ५७ मंडपेषु शालाभिरासमंतान्मंडिता स्वाकृतिः संस्था
नं यस्याः ५८ अस्मिन्नरे इह वृथं संप्रतस्थिता लालद्रष्टानीत्यर्थः ५९ तेषां मंडपानां यद्व्योमतद्व्योम आकाशादिशून्यं अंसे
व ६० निःशून्ये चिन्मात्रपूर्णे तत्र वसतो मिथ्यागेहे मिथ्याजना विहरंतीत्यर्थः ६१ जनाः नपश्यंतीतु त्वया मे त्रिभसो

227

यथपसीवैतदखिलं न च पश्यसि किंचन सर्वात्मतया नित्यं प्रकचस्यात्मनात्मनि ५५ महामणिरिवोदार
आलोक इव भास्वरः वस्तुतस्तु न भूपीठमिदं न च भवानयं ५६ नचेमे गिरयो ग्रामा नैते न चैव वयं कि
रियामकविप्रस्थमंडपाकाशके किल ५७ तल्लीलाभर्तृदारादजगद्भाति भास्वरं तल्लीलाराजधानी
मंडपांशुडिताकृतिः ५८ भाति तस्याद्दरे व्योम्नि तद्देवविदितं जगत् तस्मिन्जगति गेहं तत्र यस्मिन्वयमिह
स्थिताः ५९ एवं तेषां मंडपानां व्योमा व्योमैव निर्मलं तेष्वेव मंडपेषु स्ति न मही न च पत्तनं ६० न वनानि न
शैलौघा न मेघसरिदर्णवाः केवलं तत्र निःशून्ये विहरंति मम रे जनाः ६१ न पश्यति जनं नापि पार्थिवा
न च भूधराः ॥ विदूरथ उवाच ॥ एवं चेत्तत्कथं देवि ममैते हंत चराइमे ६२ संपन्ना आत्मना संति ते किमात्मवि
नो थवा जगत्स्वप्नार्थवज्ज्ञाति तस्य स्वप्ननरादयः ६३ कथमात्मनि सत्याः स्युन सत्या वितिमेवद ॥ श्रीसर

दीनां स्वप्नदृष्टसामाजिकजनसाम्यं प्राप्तं तत्संभावयन्नाजा पृच्छति एवं चेत्यादिना आत्मना जीवेन संपन्नाः युक्ताः संजि
अहमिवात्मनि सत्स्वभावे ६२ स्वप्नं कावीज मागह जगदिति तस्य ममेत्यर्थः ६३ कथं सत्याः स्युरत्यत्रुत्तरकलेनेत्यर्थः
अन्नदृष्टान्तेन जीवभावेन तेषां यदि सत्यता पृच्छसि तर्हि सा तवापि नास्ति तव दृष्ट्या अधिष्ठानचिन्मात्रभावेन चेत्तयो मपि

तयोर्द्वयोर्मध्ये एका ४३ ४४ सर्वदुःखोपसमाद्धाम्यामि निरतिशयसमृद्धा परिनिर्वामि केवले एकरसंसुखं भूत्वा आसे
तिष्ठामि ४५ लोकांतरसंचराः सिद्धास्तदादयस्तत्सहिता ४६ ४७ वेलीति विचित्रितं तत्प्रवाहः ४८ मिश्रा जीवांतरसर्ग
संवलिताज्ज्ञायते आमिश्या स्वेमि चिद्रानोस्ते प्रतिभानमुपागतमिति संबंधः ४९ ५० कुष्मानां तन्मंडनचित्राद्दीनां च

पूजिता हि प्रपंचस्तिर्दिवताः स्वं समीहितं मनेयमेतयोरेका तानेज्ञाति स्थितिप्रदं ४३ इह दन्नवती देवीभा
ज्यस्येववि कासनं इदानी फल कृत्वास्मि जातास्मि गतसंशयः ४४ शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे
च केवलं इतीयमाततामोति भवती भूरिसंभ्रमा ४५ नानाचारविहाराद्यासल्लोकांतरसंचरा यस्मिन्ने
व मुहूर्ते त्वे मलिमप्या जतः पुरा ४६ नेदं न प्रतिभयातेस्वयमेवोदितादृष्टि एकामावर्त्तचलनान्यस्मादन्ययाप
रां ४७ क्षिप्रमेव नदीवाहो वित्तप्रवाहस्तथैव च आवर्त्तांतरसंमिश्रोयथावर्त्तः प्रवर्तते ४८ कदाचिदेवस
र्गश्रीमिश्रासिश्राचवर्तते तस्मिन्नुन्ति मुहूर्त्तेति प्रतिभानमुपागतं ४९ एतज्जालमसद्रूपं चिद्रानोः समु
पस्थितं यथा स्वप्नमुहूर्तेतः संवत्सरशतभ्रमः ५० यथा संकल्पनिर्माणे जीवनं मरणे पुनः यथा गंध
र्वनगरे कुष्मांडनविदने ५१ यथा नौ ज्ञानसरं भे दृश्यपर्वतवेपनं यथा स्वधातुसंक्षोभे पूर्वपर्वतनर्तनं ५२
यथासंमजसंत्वं विस्मोशिरः प्रविकर्तनं मिथ्यैव वमितं सो मोतिरानलरूपिणी ५३ वस्तुतस्तु नजातो
सिव मते सि कदाचन शुद्धविज्ञानरूपत्वं शांत आत्मनि तिष्ठसि ५४ रामचंद्राय नमः श्रीरामाय

वेदनं दर्शनं ५१ वेपनं कंपनं स्वस्य धातुनां वातपित्तश्लेष्मणां संक्षोभे सन्निपाते अपूर्वपर्वतनर्त्तनं ५२ असमंज
संव्यवहारे अनुत्वं मिथ्यैव तथैवेति शेषः तर्हि कः परमार्थसत्यस्तत्राह वस्तुतस्त्विति ५४ रामजी सहाय ॥ ॥

वा॰टी॰ असतो ऽसत्त्वं यथार्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वं कदृष्टं न ग्राह्यमेति यथा तापो मरुभूम्यां तथ एव यथाद्र मृगतृष्णा सत्
उ॰प्र॰ वारि सत् मृगजलं भ्रमकारणं ३ शोकरोदना यथार्थक्रियाकारी ४ कनके अनुत्पन्नस्यानुगतकनकस्वरूपानभिन्नस्ये
१२९ त्यर्थः ५ अगारानि गृहाः नगाः पर्वताश्च तान्नगानि नागेन्द्रगजाः सर्वात्मनिर्भासुरः परमार्थदृक् सर्वानुगतैकसद्रूपदृष्टिः

यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यन्तदुःखदः असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् २ तापश्च यथा वारि मृ
गाणां भ्रमकारणं असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत् ३ यथा स्वप्नमतिजं तोरसत्या सत्यरूपिणी
अर्थक्रियाकरी भाति तथा मूढधियां जगत् ४ अनुत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा कटकत्वे
228 रिवास्ति न मनागपि हेमधीः ५ तथा स्वपुरागारनगनागेन्द्रभासुरा इयं दृश्यगमेवास्ति नत्वा
मा परमार्थदृक् ६ यथा नभसि मुक्तालीपिच्छकेशोण्डुकादयः असत्याः सत्यतां याता भात्येवं दृश्यं
जगत् ७ दीर्घस्वप्नमिदं विश्वं विद्धि हन्तादिसंयुतं अत्रान्ये स्वप्नपुरुषा यथा सत्यास्तथा शृणु ८ अस्ति
सर्वगतं शान्तं परमार्थघनं शुचि अचेत्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततं ९ रामकृष्णजीका

६ मुक्तालीमौक्तिकमालापिच्छानिवर्हाणि ७ अन्ये स्वातिरिक्तसत्यजनाः स्वप्नपुरुषाः स्वप्नदृष्टपुरुषांतरशाया: तर्हि
ता कथं शास्त्रीयजनप्रतिग्रहोपदेशार्थक्रियातमाः सत्या इति शास्त्राभ्युपगतास्तत्राह यथा सत्यास्तथा सत्यास्ता
याभ्रविति ८ सर्वगतं सर्वाधिष्ठानं परमार्थघनं निरतिशयसत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्यादिश्रुतेः ९ राम
१२९

६५ ६६ स्वप्नकालेजीवत्स्वरूपेप्रबोधेनज्ञातिसतिस्वप्नमरणंकुतः कथंसत्यमित्यर्थः ६७ बोधैवाज्ञानमेघावरणाय।
येशरन्नभः श्रीविवस्वच्छोनिर्मलःस्फुरदात्मभाभिरवदातोधवलीकृतस्तरेकरस्यायत्याश्रतितनः श्रतिविस्तारैरपूर्ण
लक्षणंप्राप्य आशयोयस्यबुद्धस्यतत्वविदः सः अज्ञदृशाप्रसिद्धः अहमितिजगदितिचकुत्सितस्याल्पस्यशाब्दस्या।
र्थोवस्तुतोनास्त्येव अनेतितिकोमलामत्रणेहियस्मात्तद्वाचिकंवाचारंभणमात्रं वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिके
नकिंचिदितत्सद्रूपंचिन्मात्रमुज्ञागतं शुद्धबोधात्मनोभातिकुतोनामजगद्भ्रमः ६५ रज्जवांसर्पभ्रमेशां
तेपुनःसर्पभ्रमःकुतः असज्ञावेपरिज्ञातेकुतःसत्राजगद्भ्रमे ६६ परिज्ञातेमृगजलेपुनर्जलमितिकुतः।
स्वप्नकालेपरिज्ञातेस्वेस्वप्नमरणंकुतः ६७ स्वल्पेस्वप्नमतिभीरुमतस्येवजायते बुद्धस्यशुद्धस्यशरन्न
भः श्रीस्वच्छावदातातितताशयस्य ६८ अहंजगच्चेतिकुशब्दकार्थोनवस्तुतः सोंगहिवाचिकंनत ६९
इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेत्वमिनोजगाम स्नानुसभाकृतनमस्करणाजगा
मश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥७०॥ पंचदिनमोसोपाख्याने उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने भ्रांति
विचारवर्णनं एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्त्वबुद्धयतिर्मूढोमूढोनवितते पदे ॥
वज्रसारमिदंनस्थजगदस्सत्सदेवसत् १ ॥०॥०॥०॥०॥ ० ॥ ०॥०॥०॥ ।॥ ० ॥ ० ॥ ०॥ ० ॥ ० ॥

त्येवसत्यमित्याशिक्ष्यतेरितिभावः ६८ ६९ ७० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥
सत्यत्वंजगतोःज्ञानेस्वप्नस्यपिप्रपंच्यतेतत्तुकथ्याशेषोवरदानांतरईर्यते विदृष्ट्याजगतोमिथ्यात्वंविस्तरेणोपवर्णित
दृष्टिकारामात्रदृष्टात्स्यात्यनदृढसत्यतामाहयस्त्विति यत्तोदृढ अतस्त्वनवज्रसारोदार्ढ्यमिवसारोपयस्यतत्तथा
विधंपरमार्थसदस्तिलोकेअर्थक्रियाकारित्वस्यैवसत्यत्वेनप्रसिद्धेरितिभावः १ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰ स्वाप्नार्थाः स्वप्नवद्वस्तुतः सत्या न भवंतीत्येतावदेव शक्यं वक्तुं न निरधिष्ठानत्वादधिष्ठानसत्तापि न भवंतीति प्रत्यक्षप्रमाण
उ॰ प्र॰ विरोधादित्याशयेन वसिष्ठ उवाच स्वप्नेति नेतरद्वितीयं प्रमाणं न तस्मान्नादरः ग्रंथस्तु केन प्रतिषेधार्थं न प्रत्यक्षता सतः
१२० प्रत्यक्षं नाम प्रपद्यते वंध्यापुत्रादावदर्शनादित्याशयः १५ किं च स्वप्नस्यापि तंनाम तत्त्वं जाग्रत्प्रपंचस्यापि तद्वदितस्या
पि हिरण्यगर्भस्वप्नरूपत्वादित्याशयेनाह सर्गादाविति १६ तथा च जगतः स्वप्नसाम्यं प्राप्तं सत्यता च सिद्धेत्याह ए

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ स्वप्नेन पुरवास्तव्या वस्तुतः सत्यरूपिणः प्रमाणमात्रं श्रृणु मे प्रत्यक्षं नाम नेतरत् १५॥
सर्गादावात्मभूर्भाति स्वप्नाभानुभवात्मकः तस्मैकल्पकलं विश्वमेवं स्वप्नाभमेव तत् १६ एवं विश्व॥
मिदं स्वप्नस्तत्र सत्यं भवान्मम यथैव त्वं तथैवान्ये स्वप्ने स्वप्ननरान्तरं १७ स्वप्ने नगरवास्तव्या न सत्याः
स्फुरिमे यदि तद्दिहापि तदाकारे न सत्यं मे मनागपि १८ यथाहं तव सत्यात्मा सत्यं सर्वं भवेन्मम स्वप्नाय
॥ ॥ ॥ ॥लभे संसारमिथ्यासिद्धिप्रभेदधीः १९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वमिति तत्रास्वप्ने भवान्मम सत्यं त्वत्सत्यतायास्त्वयाप्यपलपितुमशक्यत्वात् यथैव त्वं तथैवान्येपि त्वद्दृश्या मद्दृश्याश्च सत्याः
एवमन्येषामपि नराणां स्वरवानुभवानुसारात्स्वान्यसत्यता सिद्धेत्यर्थः १७ उक्तमेवार्थं पुनः स्पष्टमाह स्वप्न इत्यादिना न
गरस्य वास्तु निवेशमनु विभवा नगरवास्तव्याः नगरे वसंतीति वा वास्तव्याः वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्चेति वचनात् १९॥ ॥ राम
१२०

129

तस्य मायाशबलं रूपमाह तत्सर्वगमिति मायया यत्र यत्र यथा यथा यादृशार्थक्रियायोग्यमाविर्भवति तत्र तत्र तथा आस्ते १०।
तथा च जागरे यादृशी या अर्थक्रिया योग्यं तदाविर्भूतं न स्वप्ने इत्यवान्तरविशेषे पिनसङ्कुचे विशेषः स्यादित्याशयेनाह तेनेति ११ स्वप्न
स्याकाशो विकाशः स्वस्य तमनाङ्गीष्ठिङ्कं तदंतस्थितस्य प्राध्यस्त विपुलाकाशपरिवर्ति चित्ताभं चित्तवासनानुसारेणावि
र्वर्तमानमित्यर्थः १२ स्वप्नजागरयोर्द्वयोरपि आत्मनि नरताप्य बाधे सत्यताव बाधे चान्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्या।
सएव हेतुरित्याह वेदितत्वेति वेदितुर्भावो वेदितृत्वं सत्यस्वप्रकाशपरोक्षचैतन्यं तदैक्यं तत्तादात्म्याध्यासस्तद्रूपः संसर्ग
ध्यासस्तस्मादित्यर्थः द्वयोः स्वप्नजागरयोरध्यस्ततद्धर्मयोर्वा सत्यताग्रहप्रयते १३ तदेवं स्वप्नजाग्रद्दृश्यपदार्थानां

तत्सर्वगं सर्वशक्ति सर्वं सर्वात्मकं स्वयं यत्र यत्र यथोदेति तथास्ते तत्र तत्रैव १० तेन स्वप्नपुरे द्रष्टा
वैतिपुरवासिनः नरानिति नरा एव तत्र न स्यां भवंतिते ११ यद्गृहकुक्षि स्वरूपं तत्स्वप्नकाशांतरे
स्थितं स्वप्रकाशचिताभं हि नराना नेति भावितं १२ वेदितत्वैकवशतो नरत्वे वा वबुध्यते आत्म
न्यतश्चिद्द्व्लेमहद्योरत्वे लिखित्यता ॥१३॥ श्रीरामउवाच ॥ स्वप्नेपि स्वप्नपुरुषा न सत्याः स्युर्मुने यदि ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ यद्वतत्को भवेद्दोषो मायामात्रशरीरिणि १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मिथुनीभूतमायातदधिष्ठानसत्तया सत्यान्तोऽपि शरीरतोऽत्रा तत्र रामः स्वप्नस्यानृतमायामात्रशरीरत्वमस्तु।
किं सत्यां शानुप्रवेशोनेति शंकते स्वप्नेऽपीति यदि जाग्रत्पुरुषा अधिष्ठानसत्तया सत्यास्युस्तर्हि व्यवहारविसंवादः कर्म
शास्त्राप्रमाण्यं चेत्येवं दोषः स्यादिति तेषां तथा भवतु यदि सत्या सवलित मायामात्रशरीरिणि स्वप्नेऽपि कल्पिताः स्वप्नपुरुषाः २४
सत्यासत्या न स्युस्तदा को दोषः मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा दिति भगवता व्यासेन स्वप्नस्य स्वमा
या मात्रत्वोक्तेः तथा च कथं स्वजगतः स्वप्नसाम्यमिति भावः १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा.टी. कोशेधनागारेद्रव्यंधनंस्वनेनचिह्नोयया २६ एवंमुक्त्वैवागमनंसमाधायप्रस्तुतकथा मालेव्याह अनंतरमिति २७ एतत्प्रागुक्तंतत्वं
उ.प्र. लीलार्थंलीलाप्रीत्यर्थं स्वस्ति अखिलचिंतार्थसिद्धिरस्तु जगन्मिथ्यात्वस्याक्रस्य दृष्टांतहृदयः मंडपाकाशतत्वदीपकल्पनाः
१३२ लक्षणाः दृष्टालीलयेति शेषः २८ धीमानित्वस्मितिस्वित्युक्तेः तात्पर्यं विद्वान् २९ ममभनुष्यमात्रस्याल्पदानसमर्थः

यत्कोशेविद्यतेद्रव्यंतद्दृष्टालभ्यतेतथा तथास्मिसर्वचिह्नोस्मीत्येतेनत्वनेनवै २६ अनंतरमुवाचे
दंदेवीलीलाम्निर्विदूरथं कल्वाबोधामलासेके विवेकांकुरसुंदरं २७ एतद्देवमयाराजन्लीलार्थमुपव
र्णितं स्वस्तितेस्तुगमिष्यावोदृष्टाद्दृष्टांतदृष्टयः २८ श्रीवसिष्ठउवाच इतिप्रोक्तेसरस्वत्यागिरामधु
रवर्णया उवाचवचनंधीमान्भूमिपालोविदूरथः २९ विदूरथउवाच ममापिदर्शनंदेविमोघंभवति
नार्थिति महाफलप्रदायास्तु कथंतवभविष्यति ३० अहंदेहंसमुत्सृज्यलोकांतरमितोपरं निजमा
यामिहेदेविस्वप्नात्स्वप्नांतरंयथा ३१ पश्यादिशाशुमांमातः प्रपन्नंशरणागतं भक्तोवहेलावरेष्महत्
ानंविराजते ३२ प्रदेशमहंयामितमेवायात्वियामम मंत्रीकुमारीचैवेयंबालेतिकुरुमेदया ३३ श्रीसर
स्वत्युवाच आगच्छराजामुचितार्थविलासचारुप्राग्जन्ममंडलमयंतकुरुनिर्विशंकं अस्माभिरर्थिजन
कामनिराकृतिर्हिदृष्टानकाचनकदाचिदपीपतिविद्धि ३४ मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्या

230

स्यापीत्याशयः ३० निजंप्राक्तनंआयामिविलंबेनागमिष्यामि ३१ प्रार्थनीप्रार्थमानंहंयमिति कुमारीअस्मत्कन्या ३३ ली
लाभक्तिभाज्यावित्तेरर्थविलासैश्चारुराज्यंकुरु अस्माभिः निराकृतिः प्रत्याख्यानंकदाचिदपिनकृतेतिशेषः केनचिदपिन
दृष्टेत्यर्थः ३४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ श्रीरामाय राम:
१३२

२० एवंचेत्तर्हि स्वप्नद्रष्टुर्जागरणे जातेपि स्वप्नप्रपंचस्य जाग्रत्प्रपंचवदवस्थानं स्यादिति रामः शंकते स्वप्न इति प्रतिभातिर्भ मत्वद्वचना
त्संपन्नेति शेषः २१ दृष्टापत्त्या वसिष्ठः परिहरति एवमेतदिति आकाशविशदाकृति अधिष्ठानसन्मात्रस्वभावं सत्यमेवेत्य
र्थः २२ एवंतर्हि जाग्रदर्थवत्स्वाप्नस्यापि स्वप्नांतरे व्यवहारसंवादः स्यादिति नरामस्य विवक्षामालक्ष्य देशांतरकालांतरा
ननुवृत्तिकृतात् संवादजाग्रत्पदार्थेष्वपि वहुष्वस्ति पृथिव्याकाशनामजात्यादिकतिपयपदार्थानुवृत्तिसंवादः स्वप्नेप्यस्ती
ति न विशेष उपपादयितुं शक्यमित्याशयेन प्रौढिमात्रदर्शयन्नाह एतदास्तामिति अथवा यदि स्वाप्नार्थाः सत्याः तर्हि जाग

संसारे विपुले स्वप्ने यथा सत्यमहं तव तथात्वमपि मे सत्यं सर्वं स्वप्ने स्थितिक्रमः ॥२०॥ **श्रीराम उवाच** ॥ स्वप्नद्रष्टरि
निर्निद्रिते द्रष्टुः स्वप्नपत्तनं सद्रूपत्वात्तथैवास्ते मम इति भगवन्मतिः ॥२१॥ **श्रीवसिष्ठ उवाच** ॥ एवमेतत्तथैवास्ते स
त्यत्वात्स्वप्नपत्तनं स्वप्नद्रष्टृविनिर्निद्रमाकाशविशदाकृति २२ एतदास्तामिदं तावद्यज्जाग्रदिव मन्यसे वि
द्धि तत्स्वप्नमेवांतर्देशकालाद्यपूरकं २३ एवं सर्वमिदं भाति न सत्यं सत्यवत्स्थितं रंजयत्यपि मिथ्यैव स्वप्नस्त्री।
सुरतोपमं २४ सर्वत्र विद्यते सर्वं देहस्यांतर्वहिस्तथा यत्तु वेत्ति यथा संविज्जत्तथा स्वैव पश्यति २५ ॥ ॥ ॥

देष्वनुवर्तेरन्निति रामस्याशंकामालक्ष्याह वसिष्ठः एतदिति स्वाप्नस्य जाग्रद्ग्राह्यदेशकालाद्यननुवृत्त्या यस्मलीकत्वं मन्यसे तर्हि
यज्जाग्रदिति मन्यसे तदपि अंतः स्वाप्नदेशकालाद्यपूरकमिति तुल्यमिति द्वयोः स्वप्नतैवेत्यर्थः २३ एवमधिष्ठानसत्तया सा
त्यत्वेपि सर्वदेशकालाद्यपूरकत्वात् न सत्यं सत्यवदिति मिथ्यात्वमुभयोः सममित्याह एवमिति रंजयति स्वाप्नस्त्रीसमागमो हयति।
२४ संविदस्तु सर्वदेशकालादिपूरकत्वात्सत्यत्वं सर्वत्र मायाशक्त्या सर्वभावेन स्फुरणसामर्थ्यं चेत्याह सर्वत्रेति स्वैव स्वयमेव २५

ससंभ्रमं सभयं परुषाः निष्ठुरभाषणा आरवा यस्य तथाविधः कोलाहलः आसाच्छिशः २० कोलाहलमेव सर्वं विभिन्दे
विशिष्यवर्णयति बलाहित्यादिना २१ महाकोलाहलारवैः कथितडस्तुतरवान्वयः २२ अविपीधगडुगिति रवैः हजनैः कथि
तः प्रकारः उदभूदित्यनुकृष्यते २३ वातोपना प्रासादगवाक्षात् २४ उग्रहेतिभिः मेघतरंगो भयवता २५ महाज्वा
लानां ज्वालैः शिखाभिः ज्वालेरिति पाठः स्फुटः २६ मोष्टयो मुष्टि परलंघनेन ग्राह्य विषमो रम्भी घनतम महोम घग।

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ससंभ्रममं वदत्येवं पुरुषे परुषारवः उदभूत्सूर्यसेनायां बहिः कोलाहलो महान् २० बला
दाकर्णकुहलानां धनुषां घारवर्षिणां बृंहतामतिमत्तानां कुंजराणां तरस्विनां २१ पुरस्वच्छचतस्योदेह
तां जालवेदसां घोराणां दस्युवदारुणां महाकोलाहलारवैः २२ तत्रालमग्निखण्डानां टंकारः कथितो रवैः
ज्वलितानां परिस्पंदाद्गुडगुडिति वाचिणां २३ अथ वातायनाद्दृष्ट्वा मंत्री राजा विदूरथः ददृशुः प्रोल्लस
त्सादं महानिशि महापुरं २४ प्रलयानिलसंक्षुब्धपूर्णकार्णवरंहसा पूर्णं परबलेनोग्रहेतिमेघतरंगि
णा २५ कल्पांतवह्निविगलन्मेरुभूधरभासुरैः दह्यमानं महाज्वालाज्वालैरंबरपूरकैः २६ मुष्टिग्रा
ह्यमहामेघगर्जासंतर्जितोर्जितैः घोरं कलकलारावैर्मांसलैर्दस्युजल्पितैः २७ पुष्करावर्तसंकाशधूमा
घाघहितांबरं प्रोड्डीनखगनिर्ह्रादमायनिर्भिन्नज्वालापुंजैर्निरंतरं २८ अन्योन्यदेशसंघोषप्रज्वलज्ज्वलनाचलं
२९ हतसैन्यपुराज्ञातं तुलांगाराभकोटरैः कर्कशाक्रंदनिर्दग्धलोकपूगोग्रगर्जितं ३० तमायनमः

जीमरघोः संतर्जितैर्भर्त्सनैरूर्जितैः प्रबलैः मांसलैः पुष्टैः दस्यवश्चोरास्तज्जल्पितैर्घोरं २७ पुष्करावर्ताः प्रलयमेघाः निरंतरं नि
रवकाशं २८ उल्मुकानां ज्वलत्काष्ठानां खण्डा एवोग्रीग्रो यातिकारक्रास्तारा: ज्वालापरिवर्तनेन अन्योन्यदेशविनिमयेन स
ज्वलंतो ज्वलनाचला यत्र २९ हताः वसिष्ठसैन्यानां पुरा यातो नगरप्रवेशो यत्र तुलाः प्रसृता अंगारास्तेषु तथाविधैरस्त्र
क्षोटरैर्मेघच्छिद्रैरुपलक्षितमित्यर्थः कर्कशाक्रंदं यथा स्यात्तथा निर्दग्धजनसमूहैः शत्रुभिरुग्रगर्जितं यत्र ३० ॥ राम॰ १३२

अभीष्टवरदानं च पुरस्यात्र्कमदीपनं वर्ण्यते दह्यमानानां चेह्यगच्च पुरवासिनां देवीत ज्ञिज्ञासितं भाव्यर्थमपि स्पष्टमाव
त्तार्णवदेशाख्यमपि दातुमाह-अस्मिन्निति सर्वत्र प्रत्यक्षमिव भविष्यतीति शेषः १ त्वयाच प्राक्तनं शवीभूतं तच्छरीरकं
प्राप्तव्यमिति संबंधः २ मत्वा वायुरूपिणा आतिवाहिकदेहरूपेण त्वया स प्राक्तनो देशः आगंतव्यः ३ इयमातिवाहिक
देहगतिर्मानोरथिकगतिवन्नस्त्उपांतः सिद्धानां काशेपि सुंदरमिव संभवति नाम्या दिग्गति वदेशावैपुल्यं प्राकृ सिद्धमेपदत्तद

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ अस्मिन्नर्णववरे राजन्मर्त्ते त्वं भवताधुना प्राप्तव्यं प्राक्तनं राज्यं सर्वप्रत्यक्षमेवते १॥
कुमार्यामंत्रिणाचैव त्वया च प्राक्तनं पुरं आगंतव्यं शवीभूतं प्राप्तव्यं तच्छरीरकं २ आवां यावो यथा
यातं वातरूपेण च त्वया आगंतव्यः स देशस्तु कुमार्या मंत्रिणापि च ३ अन्यैव गतिरस्मस्य गतिरन्या
खरोष्ट्रयोः मदस्विन्नकपोलस्य गतिरन्यैव दंतिनः ४ प्रस्तुतेति कथापावन्निशोमधुरभाषिणोः ता
वत्तत्र विश्यसंभ्रान्त्यं उवाचोर्ध्वास्थितो नरः ५ देवसापकचक्रासिगदापरिघपट्टिशमत् महत्परवलप्रा
प्तमेकार्णवस्त्वोद्गतः ६ कल्पकालानिलोद्धूतकुलाचलशिलोपमं गदाशक्तिभुशुंडीनाच्छिंदंच
तितुष्टिमत् ७ नगरे नगसंकाशेलब्धोग्निर्ज्वलदिक्करः दहंस्तच्चटचटास्फोटैः पातयत्युत मां पुरीं ८
कल्पांबुदघटातुल्या व्योम्नि धूममहाद्रयः ज्वाला भोगुयनं कर्त्तुं धनं कर्तुं प्रवृत्ता गरुडा इव ९ रामजी

६२

त्याशयेना ६ अन्येवेति ४ उर्ध्वस्थितः प्रासादाग्रात्युन्नतप्रदेशमारुह्य निशिवाद्यपुरवृत्तांतदर्शी पुरुषः राजसन्निधि
प्रविश्योवाच ५ देवेति राजसंबोधनं ६ तुष्टिमत् उत्साहयुक्तं परवलं ७ उन्मत्तप्रासादशिखरैरन्नणकास्तादिस
मद्धाच नगसंकाशो पर्वतसदृशो ८ कल्पांबुदानां संवर्तमेघानां घटाभिः समूहैस्तुल्याः ९ श्रीरामायनमः॥ ॥

वा० टी० अंगारस्त्रारइति छेदः अंगे तिक स्थितं चित्तं संबोध्याह नी हार जाले न र सा ति शयेन आमान हरिता नत स्वातपस्य संतापस
५० प्र० पंथिनः परिपंथिनः निवारकान् उर्ध्व स्थान् आन्त्य स्थितान् अस्मद्‌ह ल त स्या न स्मद्‌ह संदह्य पाद योन्त सान् उन्मूलयि
१३३ तुमतः प्रचंडो मरुत्त्व वियत्त्व तस्यो वा गुर्वा स्या स्वर स्वरपं या स्यात था आर आज गाम हाइति खेदे २९ प्राक् प्रालेयशीताः
दग्धाः संतप्ताः दाराः इति नाम ता नां देहवली नाः मध्वा स्त्रिपते ता नाम्नि ना दग्धाः स्थूलाद्दिदे हा या भिः त्रि विधता

मलामत मरूदूर्ध्व स्थानं गास्मह पादपान् स्यान्तस्वर स्वरं नीर जा ■■ मानं पर्यंथिनः २९ हादग्धदाराः प्रालेय शी
ता देहेषु इति नो मग्नामनः सुमहता मिव वि ना न स्त्र यः ३० हा ता ते हन्त योल म्मा त स्थी कबरी मस्ते ज्वलं
ति ... भूमकपर्शी या इव वीरा निलेरिताः ३१ आवर्तनन दी दीर्घा वहत्पूर्धितरंगिणी यत्र्य धूमप्रमुना
व्योमगंगां प्रधावति ३२ वहदुल्मुक काष्ठोध्वगामिनी धूमनिम्नगा बमा निकातं धपनि पश्याम्यिक एव बु
दुदा ३३ अस्या माता पिता भ्राता जामाता तनयाः सुते अस्मिन्सप्तनि निर्दग्धा दग्धैवास स्मिंधने ३४ हा
हा हा गच्छति शीघ्र मेतद्दंगार मंदिरं इतः प्रयत्नं पतितुं सुमेरुः प्रलयेयथा ३५ राम राम राम राम सता

पोपशमनात्प्रालेपाद्विशीलाः ३० हेतयः शस्त्राण्यग्नयः ज्वालावा कबर्यः केशास्त्वद्रस्या ज्वलंति दीप्यंते ३१ आवर्तैने
रावर्ते नेदी सदृश प्रवाह भेदेस्थ दीर्घ व्योमल स्या गंगां मंदाकिनी वा ३२ वहंति प्रवहंति उल्मुक काष्ठानि यस्यां सा अग्नि
कण्या एव बुद्बुदा यस्यां ३३ तनयाः स्नगंधयाः सुते कन्यापुत्री संबोधनं वा इयमपि तद्दृह ल स्या असत्समिंधने अविघमा
नेप्यग्नौ दग्धैव ३४ शीघ्रं आगच्छती त्संगच्छतेत त एतदंगारव ज्वलितं मंदिरं हृत्नेन स्वस्थानाच्चलनेन पतितुं प्रयत्नं ३५ ॥ राम० १३३

232

कृशानुकणैर्नाराचैश्च निरंतरतरं अत्यंतनिरवकाशमंबरं यत्र हेतिभिः शिलाजालैश्च लुठंतो निपतंतः पुरशब्देन पुरजनाउ
च्चैर्लुठंत प्रधावंतः दग्धं पुरं यथेत्तथा विधाउत्कराडुध्नीः कृतहस्ताः शत्रवो यत्र तिवा २१ रणोद्धिरदानां संघट्टैः कुपिता
घूर्णिता उद्धुरा श्ररता सङ्घायन्त तस्करानां शिरश्छेदेन २२ २३ अलातानि ज्वलदुल्मुकानि शिखरैः अग्निभिः
आकीर्णानि २४ दग्धैरग्निकाष्ठैः सहस्रकोरण रणन्प्रज्वलन युक्तैर्वेणवैवेणुकाष्ठं यत्र २५ पांसव एव शिष्यंतेय

कृशानुकणनाराचनिरंतरतरांबरं वृहेतिशिलाजालजालुठद्दग्धपुरोत्करं २१ रणोद्धिरदसंघट्टकुपि
तोद्धुरसंभटं विद्रुततस्करच्छेदमार्गाकीर्णमहाधनं २२ अंगारराशिनिपतन्नरनार्युग्ररोदनं स्फुरच्चट
चटाशब्दप्रलुठत्स्फुटकाष्ठकं २३ विपुलालातचक्रौघशालसर्वनभस्थलं अंगारशिखराकीर्णसम
त स्तवसुधातलं २४ दग्धाग्निकाष्ठकैः कारेणोज्ज्वलनवेणवं दग्धजंतुघनाक्रंदरुदत्सकलसैनिकं २५
पांसुशेषालराजश्रीरद्दल्प्रहुताशने सकलग्रसनारंभसंघोगाग्निमहाशनं २६ यदृच्छात्काररङ्गात्का
रकठिनाग्निरदुर्दहं अनंतजंतुभोज्यान्नवह्निभुक्तैधनस्पृहं २७ अथप्रभावतत्रासौ गिरिराजाविद्रु
धः योधानां दग्धदाराणां पश्यतामभिधावता २८ श्रीरामजी सदासहाय ॥ श्रीरामजी सदासहाय

धानया आतायां राजश्रिपिवृद्धः प्रवृद्धस्यात्यमृजताशयो यत्र अखिलं तृणोमहाशयोपस्मरोपत्र २६ यदृच्छया अकस्मात्
वैदैवोपयादिनाभ्यां सर्दस्वादानमात्कारः तिशिसुन्यसुदस्युभिः प्रहरत्कुंडात्कारलाभ्यां कठिनेन दुर्वारेणाग्निनाचर
दंतोमता यत्र अनंतानां जंतूनां भोज्येषु भोजनार्हेषु धान्यराशिषु वह्निनाभुक्तेषु अवशिष्टं धनमात्रं केवा
विस्पृहा यत्र २७ दारग्रहणे सवस्योपलक्षणं २८ राम = = = = = = = = = = = = = ॥

का॰टी॰
उ॰ग्र॰
१३५

अग्निशिखस्कंदनभयाद्दर्ई पदान्परिधाय निर्गच्छंती स्त्रियो वर्णयति पदैरिति जलबिंदुजालक्षरणैरलिमिलितैः
परिम्लैः हस्तपादवल्कलक्षरणैः स्थलपद्मैराचिताघटिताइव ४५ करभाः उष्ट्राः पलं पतितं यथा स्यात्तथा गच्छं
त्यः पलम्पः पलं वितस्थाबाः देवानदाह्य विसर्पिणीर्वा ४६ पल्लवेषु भ्रमरपदसदृशाग्निपक्ष्मसु स्फ्रानु
रग्निस्तत्संबंधिनी काशिनी विशिष्टाज्वाला ४७ स्वयंदह्यमानोपि ४८ रभसेन बलवेगेन निर्लूनोमग्नः ज्वल

पदैः पदपदाग्रज्जलजालालिमालितैः आक्रंदंत्यः स्त्रियो यांति स्थलपद्माचिताइव ४५ स्त्रीरूणां
ज्वालालग्नाः पश्यनिर्हत्यलकवल्लरी कुर्वंतोऽशोकपुष्पाभां करभाइव पन्नगीः ४६ हाहाहरिति लग्ना
वास्याः पल्लवलक्षरणप्रसस कुमार्योष्ठिव विभ्रांतिमतिकाशिनवीशिखा ४७ दह्यमानो विनिर्यातिन
कलत्रंविनानरः अहो वत दुरुच्छेदाः प्राणिनांस्नेहवागुराः ४८ करारभसिनिर्लूनज्वलदंगारपादपः ॥
स्फुरत्पुष्करकः कोपान्मग्नः पुष्करदंसरः ४९ धूमांबुदपदं प्राप्य विलोलांतस्तडिल्लताः ज्वलदंगारनारा
च निकरं परिवर्षति ५० देवधूमः स्फुरद्वह्निकण आवर्तरश्मिमान् स्थित आपीडवान्व्योम्नि रलपूर्ण

दंगारमिश्रः ज्वालानपादपो येन प्रत एव तदाकर्षण काले स्फुरत्प्रोदग्धः पुष्करः शुंडाग्रं यस्य तथाविधः करी पला
यमनेभ्यः पुष्करं दंपद्मं दंसरः प्राप्य तत्र मग्नः दग्धपुष्करस्य पुष्करपुनरलभिष्ठ्ययेवेतिश्लेषमूलाउत्प्रेक्षा ४९ अंबु
दानां पदं तस्याधिकारत्नि वह्निकं आकाशस्थानं प्राप्य विलोलवह्निज्वालालक्षरणः अंतर्गतास्तडिल्लता यस्य ज्व
लतो अंगाराणां नाराचानां शराणां च निकरं स्यानुरूपं परीतो वर्षती त्युत्प्रेक्षा ५० देवेन राजानं संबोधकस्य विदुक्तिः धू

राम॰
१३५

वातायनजातकलत्राणां संध्याभ्रपटलं ३६ नभस्यं त्यांभयात् नभः उत्पन्नितु मिछंत्यां पुर्य्यां स्वर्णपूराः जलप्रवाहाः ३७ शिखरिणां शृंगवतां प्रासादानां कोटिषु ग्रमानेषु सरसानि सज्जालानि वाप्यादीनि उद्यानानि च ३८ आलानानां बंधनं स्तंभस्तज्जातीयत्व प्रयुक्तया पुरुषाः ३९ ४० तिमिरावली निलयनाय मज्जनः शोधयतः मग्नयंतइति यावत् मज्जेः शोधना यो छतंरिछां

अहो प्राराशिला प्राप्ति कुंतपाम्मा सिहेत्तयः जालसंध्याभ्रपटले विशंति शल्लां भाइव ३६ हेतिप्रवाहज्वलनं नभस्यं त्यां विशंत्यहो वडुवानलपुञ्जवालमर्णपूराइव्यार्णवात् ३७ धूमायंति महाभाणि ज्वालाः शिखरिको टिषु ऐसे सान्यपि शुष्यंति हृद्यानी वराणि ३८ आलानमक्ष्यैवै ताडंति भिदंत्यपं क्षयः स्फुरन्कटकटारो पान्यंति कूलचीत्कृतेः ३९ पुष्पपुष्पफलस्कंधागतश्रीकाननगरुद्रुमाः गतानिर्दग्धसर्वस्वाग्रहस्थाइवदीनतां ४० मातापितृविनिर्मुक्ता बालकास्तिमिरावली मग्नंतोगेषु रथ्यासुकुड्यपातेन ताहताः ४१ वातविद्राविता स्यान्कलिलपारणमूर्द्धनिः [illegible] नदंगारकागारभारिणः कडुकूजितं ४२ हाकष्टमसि निर्भिन्नस्कंधेसवद्ढो ल्मुके पतितोयं त्रपापाणः पुरमस्या शानि पंथा ४३ गवाक्षमाहिषमो ष्ट्रगृहजाले इकेरहो घोरेरणभि

इसेकुलवनः त्वि अंगेत्यासंज्ञलोहषुकीण्णसुरथ्यासुकुड्यपातेन भित्तिपतनेन ४१ वातेन विद्राविनात् प्रोद्धूपितात् पतंतश्च गारकाय स्मात्तथा विधात् अंगारंभर्तुं वर्षा नयादिष्य स्मात्तु धीलमस्येति अंगार भारि छद्ं स्तस्मात्करिणो भयः कडुकू जितं यथा स्यात् तथा त्रस्यन् अस्तेलीङ्‌ वा भाराभ्वाणोपेति ध्यानु अड्भावश्छांदसः ४२ ४३ एडकैर्मेषैः गंतृणां मार्गनिरोध कंरणं युद्धमार ध्रमितपयो लिति शेषः ४४ राम राम राम कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे हे आजानकीनाथजी की जय ० ६२

वा॰ टी॰ स्वेष्टं वरगलेषु वस्त्रांतःप्रदेशोष्मालसैः अंबरपदस्खलेषादेकाग्रनलिनीनिभाः ६० आततादीर्घोऽलकः वक्त्रपोपा
उ॰ प्र॰ सांताः आनंदोत्थविषयसुखं तत्कृत्स्नेन मंदरेण मथ्यमानात् राज्ञा मुक्ता भूता लक्ष्म्याः संपदः राजा चंद्रस्तद्युतिः तालरम्याः
२३५ प्रियो वा ॥ ६१ ॥ श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ भीतां विलोक्य महिषीं कृत्वा
मर

मृणालकोमलाच्छारमूलजालैः सुनिर्मलैः स्वच्छांबरतलालक्ष्यैरेकाग्रनलिनीनिभाः ६० आलो
लमाल्यवसनाभरणांगरागा बाष्पाकुलाततचलालकवल्लरीकाः आनंदमंदरनिरंतरमथ्यमाना
का मार्गेवाब्धिसमुद्रिता इव राजलक्ष्म्यः ॥ ६१ ॥ मो॰ सो॰ मायसूत्रे उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने अग्निवर्णनं
त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे राजन्महिषी मत्तयौवना तद्विदूरथगेहे लक्ष्मी
रिव पंकजकोटरं १ आलोलमाल्यवसना भिन्नहारलताकुला अनुयाता वयस्याभिर्दासीभिर्भय
234 विह्वला २ चंद्राननावदातांगी श्वासोत्कंपिपयोधरा तारकाकारदशना स्थिता धीरवरूपिणी ३
अथ तस्या वयस्यैका राजानं तं व्यजिज्ञपत् भूतसंग्रामसरंभसमरेद्भिवाप्सराः ४ देवदेवीसहास्माभिः
पलाय्यांतःपुरांतरात् शरणं देव मायाता तायालीवलताकुलं ५ राजन्हाराहृतास्तासां सर्वांशु रुद्धयुधे ३
६ ८

तः पुरुधर्षणं युद्धापराजयो निर्याणं लीलातत्वं च वर्ण्यते मत्तामिव विघूर्णमानां यौवनं यस्याः तत् लीलाप्रज्ञार्थितं राज्ञोगे
हे ११२ चंद्रश्चव चंद्र एव च आननं यस्याः अवदातानि गौराणि स्वच्छानि वांगानि यस्याः ३।४ देवी कृत्वा भिषेकाग्रध्वा राम
" " " " " "नमहिषी ५ दाराः अन्याः भोगिन्यः ६" " " " " " २३५

गौरं पीतं अंबरं आकाशः कुंकुमैः अक्षोरंजितः करंडकः संपुटको दत्तः अर्थाद् दिग्वधूभ्य इति गम्यते ५२ यत्संसत्वरितं तेन नव
र्जितं बहिष्कृतं ५३ आसर्गसमाप्तेः राज्ञा नारीरिव विशिनष्टि लोलेत्यादिना मार्गे प्रआकिरणं प्राकारस्तस्य कारके ली
लैः स्रग्दामभिः कुसुमैश्चोपलक्षिताः ५४ एतद्धिर्माणिक्यैर्वलयैश्च माणिक्यखचितवलयैर्ववलितानि संबद्धानि
अवनिमंडलानि याभिः ५५ ५६ कुरवीवत्कर्कशोद्युः अश्वे राक्षे दे मर्दीकृतोऽभिभूता रणरवो याभिः धारावाहं अविच्छ

गौरमंबरमाभाति ज्वालाशिखरतेजसा मत्स्येनेवोत्संवृदत्तः कुंकुमाक्तकरंडकः ५२ अहो नु विषमं चेदं वर्त
तेऽस्मत्त्ववर्जितं धियं ते राजनार्योपि वैरिवीरैरुदायुधैः ५३ लोलस्रग्दामकुसुमैर्मार्गे प्राकारकारकैः ।
अर्द्धनिर्दग्धकवरीकीर्णवक्षस्थलस्तना — ५४ आलोलांबरसंलग्नस्तनितंबजघनस्थलाः यत
माणिक्यवलयवलितावनिमंडला ५५ छिन्नहारलताजालविकीर्णामलमौक्तिकाः दृष्टा दृश्यत्न
नश्रेणीपार्श्वेऽपि ध्वलनकप्रभा ५६ कुरवीकर्कशाक्रंदमर्दीकृतरणारवाः धारावाहाश्रुराविच्छ ता ५
पार्श्वविचेतनाः ५७ रक्तोकर्दमवाष्पांबुक्लिन्नग्रथितवाससः भुजमूलार्पितभुजैर्नीयमानावला
त्वभिः ५८ कष्टवाक्षिप्य विज्ञातास्यादित्यादीनवीक्षितैः उत्पलीनीवववर्षद्भिः परितो दृष्टसैनिकाः ५९

न्नधारं यथा स्यात्तथा अश्रूणि मुंचते निर्गतैः आक्रंदश्च रावैः भिन्नानि विदारितानि वपीडिता कुक्षिपार्श्वानि यासां अत एव वि
चेतनाः कर्त्तव्यार्थचेतनाशून्याः ५७ पलायनसंकथा परस्परं ग्रथितवाससः ५८ दीनैर्वीक्षितैर्वीक्षणैः परितोऽदृष्ट
वरोदिताः रोदनशीलाः कृताः स्वपक्षसैनिका याभिस्ताः ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच पंचमआदि स्वपिमेद् सत्यमित्ते विरुद्धं तथाह मंत्रिप्रभृतयइति २६ सचेतनाः सचेतनाश्चिः २७ चितिशक्तिनामतत्कर्म। त्वात्तुल्यकर्मोपाधितानां तुल्यरूपता विभावः क्वचिद्भवती लिदवी इह सद्भिवाद मालस्य समाधेन्न यथेति चेत्यार्थतां अ धासितचेत्याकारतां यथाचित्तं मनः स्वप्नादेश्चितानुभूतजाग्रद्दर्शाकारतां मित्यर्थः २८ यदुक्तं परांकारोर्थाय स्मिन्न। थाविधं संकल्पात्मकं जगद्रूपं तत्रचितिच आस्तितादृगेवादेति भोजकारणोपाधिना मायासंवलितचिद्धक्तिरथ घटित

मंत्रिप्रभृतयः पौरा योधाः सर्वस्मिन्नान्तताः सर्वएवनत एते मे स्थितास्तत्र तथैवते २६ तत्रापीह च हेदेवि सर्वे कथमवस्थिताः बहिरंतश्चिन्तकुरुस्वेतेकिं सचेतनाः॥ २७ ॥श्रीदेव्युवाच॥ यथात्रस्मिन्नदेत्यंतत्त थानुभवतिच्छक्त्या चित्तस्यैतार्थतामेति चितंचितार्थतामिव २८ यादृगर्थं जगद्रूपं तत्रैवोदेति तत्त॥ णात् नदेशकालदीर्घत्वं नवैचित्र्यं पदार्थजं २९ बाह्यमाभ्यंतरं भाति स्वप्नार्थात्रनिदर्शने परं तःस्व प्नसंकल्पपुरं वकचनं चितेः २० तदेतद्भूमिनाम्नैव स्वभ्यासात्स्फुटं स्थितं यादृग्भावो मतो भद्रेन। वनस्मिंस्तद्गृहे पुरे २१ नाहंभावन तमेवार्थं तत्रैव समुपागतः अब्भ्यएवाद्यमीभूतास्तेभ्यस्तादृशायपि २२ न्या।

मपिघटयितुं समर्थेत्यर्थः एवंचेद्देशकाल्यतावैपुल्यविरोधायपरिहृतइत्याशयेनाहनेति यदिपदार्थजं स्यात्तर्हि तत्स्व भावविरुद्धं नघटेत ननुतथेतिभावः २९ चेतनोपाधित्वात्तदाभ्यंतरं जगद्बाह्यं बहिर्भवभाति २० स्वभ्यासाच्चिराभ्यासा। त्स्फुटं व्यक्तं सत्सत्यमिव स्थितं यादृग्भावो वासनायस्य सतथाविधः सन्मतः २१ समुपागतः प्राप्तवान्स मानकर्मवासनो पाधित्वादाकारसाम्येप्यतेमंत्र्यादिजीवानतएवकिंतन्न्येइत्याह अत्यएवेतिप्रत्यभिज्ञया अभ्यस्ताः पुनः पुनरनुभूताः

235

पिष्टाः संचूर्णिताः ७ दूरणाद्दूरात् दूरांतिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति स्वात्तृतीया आहूतमास्कंदितं ८ धूमं वर्षद्भिः किरद्भिः
उन्मादैर्धनद्भिः धूमवर्मभिरिति पाठे स्पष्टं उन्मादैरिति पाठे उल्कोन्मादो हर्षो ज्ञेपनं चयेषां ते: लेलिहाना इव चलंतः हे
लयः स्वःस्त्रज्वालास्त्रयेषां ९ परिवारैः शत्रुसैनिकैः कर्करयोस्त्वगः पतितस्य धीवरैर्लुब्धकैः १० आपत्य विपत्
तां अलमत्यर्थं उद्धर्तुं निवारयितुं ११ असौ राजा इति वाक्यमाकर्ण्य देव्यौ विलोकयाउ वाचेति शेषः हे देव्यौ अहं युद्धा

अंतः पुरधिष्ण्याः सर्वे पिष्टाः शत्रुभिरुद्धतैः अश्मभिः किल आशिपातितैर्वातेरिव वरद्रुमाः ७ दूरेणाशंकमायया
तैः पौरैर्नः पुरमाहृतं रत्नौघवर्षास्त्रिवोद्धाषैः कमलानीव वारिभिः ८ धूमं वर्षद्भिरुन्मादैर्लेलिहानो गृहेति
भिः वह्निभिर्नो पुरं ग्रामं पुर्योन्नेम भूरिभिः ९ परिवारैर्विलासिन्योऽदेव्य आहृत्य मूर्द्धजैः आक्रंदंत्यो व
लान्नीताः कुरर्य इव धीवरैः १० इति नो यममायाता वार्त्ताप्रसरशालिनी आपन्ना मलमुद्धर्तुं देवस्येव
ति शाकला ११ इत्याकर्ण्य विलोकयामास देव्यौ युद्धाय याम्यतः त्वम्यतां मम भार्येयं पुरुषात्यवदान्यवघट्पदी १२
इत्युक्त्वा निर्ययौ राजा कोपादुदितलोचनः मत्तमातंगनिर्भिन्नवनः कंदरादिव केसरी १३ लीला लीलां ददर्श
शस्त्राकारशाद्वलाकीर्ण प्रतिबिंबमिवात्मना दर्शितावार्त्तदर्शना ॥१४॥ **प्रबुद्धलीलोवाच** ॥ किमिदं देवि हेतु
हि कस्मादियमहं स्थिता पार्श्वे भवमहं पूर्वं कथं सेयमहं स्थिता १५ श्रीरामायनमः श्रीकृष्णायनमः

यथाभिगच्छामि त्वम्यतां आज्ञाविनैवां तरालेनिर्भमनापराधः सुखमस्मादागुवद्पदीति युवाभ्यां रत्नणीयेत्याशयः १२
१३ लीला प्रबुद्धलीला १४ सेयं भूतेति शेषः या अहं सा इयं कथं या प्रथमवयस्का अभवं सा तथैव स्थिता कथं स्वस्था
अप्रतो कोपाद्दलीलावस्थाया अवस्थिता संभवादिति भावः १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा० टी० कनकं त्वेवयन्नको इवकारः प्रपंचवतद्भावस्याधिष्ठानातिरिक्तस्य मिथ्यात्वद्योतनार्थः २९ मिथ्यैवतं श्रुहंइत्येवं विभागाभ
उ० प्र० नि ३० सर्गोमस्मिनिरूपणमस्यप्रायेप्रपंचे ननु विषयबाधेपि भांति ज्ञानस्य स्वत्वाबाधान्निर्विवेदः तत्रात आह भ्रांतयश्चेति नि
१२८ विषिप्रताज्ञानानां परस्परं व्यस्तनश्च भेदकाभावात् स्वमात्र मित्यर्थः ३१ पद्माभः बीलस्यपदभ्रांतयः आमोहोः ज्ञाने ॥ ॥

मि०

नकदाचनयत्रासितन्नैवास्तितज्जगत् तस्मिन्मध्ये कचंतीमा भ्रांतयः स्वप्निनामिकाः २८ भ्रांति
केश्रोड्कानीवनकचंतीववस्तुतः यथातरंगाजलधौ तथैताः स्वरूपतः परे २९ उत्पत्योत्पत्यलीयंते
रजांसीवमहानिले तस्मान्नभ्रमयं [illegible] भासेमिथ्यात्वमहमात्मनि ३० मनस्तस्माजलचयेकेवास्यासर्ग
भस्मनि भ्रांतयश्चनतत्रान्यान्तास्तदेवपरंपरं ३१ यनेनम[illegible]सिपत्ताभालमपवनपद्मकः तस्मा
ज्ञानमपतिर्मोहोआमोहत्वमिदंतते ३२ सर्वंतस्मात्महाकल्पशांतोपदवशिष्यते नातःसत्यमिदंदृश्यं
नचासत्यंकदाचन ३३

तस्यभावोआमोहत्वंतद्वीयावरणविक्षेपशक्तिस्तदेवेदं जगद्रूपंततं ३२ महाकल्पोब्रह्मज्ञानेनसर्वबाधलक्षणोवै
शानिकः प्रलयस्तेन सहितं बाध्यमित्यर्थः अधिष्ठानब्रह्मसत्तैवदृश्यस्यसत्वासत्वादिसर्वपदान्निरूपणादीत्याह शां राम
॥ ॥ ॥ ॥ तावित्यादिना सर्वशांतोपदवशिष्यते यस्मातो ब्रह्मतः सत्यंतेत्यादिसंबंधः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ १२८

236

॥ तस्याराज्ञविस्मनया सद्रूपा एव एतावदेव स्वाप्नाज्जाग्रद्वस्तुनो वैलक्षण्यं यदिव संवादि सर्वपुरुषसाधारणार्थत्वं नैव तावन्मा-
त्रेण सत्यतासिद्धिरित्याह संवादीति २३ चंद्रप्रादेशिकत्वेंद्रजालादावपि अविसंवादि सर्वार्थत्वदर्शनादिति भावः उत्तरका-
लेबाध्यत्वात्स्वप्नस्यासत्यत्वे चेज्जाग्रत्यपि समानेनाषावाधेयात्तुनिविशेषाभावादित्याशयेनाह अथवेति तत्स्वाप्न २४॥
अधिकाजाग्रदर्थेष्वित्यर्थः परस्परकालासत्वमप्यविशिष्टमित्याह स्वप्नेति २५ नाशापिबाधवत्परस्परकालासत्वंतुल्य

सद्रूपा एवं चैतन्यात्स्वप्नसंकल्पसैन्यवत् अविसंवादसर्वार्थसत्वं यदनुभूयते २३ तस्यनाद्धदकयंकीदृशी
वापीसत्यता अथवोत्तरकालेनु भंगुरत्वादवस्तु तत् २४ ईदृक् सर्वमेवेदं तत्र कानाम्निलाधिका स्वप्ने।
जाग्रद सद्रूपास्वप्नो जाग्रत्यासन्मयः २५ मतिर्जन्मान्यसद्रूपा मत्योजन्मान्यसन्मयं विशेषेद्विशारुत्वादनु
भूतेश्चाविघाव २६ एवं न सन्नासदिदं भ्रांतिमात्रं विभासते महाकल्पांतसंपन्नावप्यथायुगेनघ २७ ॥

मित्याहमतिरिति नाशः क्षयवानाविशरारुत्वात् द्वयोर्विशेषेन नभवेत् नबाधेत्वनुभूतेरनुभवबलाद्विशरेत् इतिनिमित्त
भेदे विशेषइत्यर्थः २६ एवमत्यंतोपपादितासद्रूपत्वसत्वतेभ्योनिर्वचनीयत्वात्द्वयोरपि समेत्याह एवमिति एवं च सृष्टिकाले
प्रलयकालेच विशिष्टसद्रूपं ब्रह्मसिद्धमित्याह महाकल्पांतेति महाकल्पांतसंपन्नावपि अथापि अथानंतरं अतीतानागत
युगभेदेपि कदाचनकदापियन्नास्ति तत्स्वरूपेण न किंतु तत्कल्पनाधिष्ठाने ब्रह्मैवास्ति अतस्तदेव जगत्तनु भासमानमप्यस्य
रूपं जगदित्यर्थः २७ ॥

वा॰ टी॰ एवमनवयतेनतनिजभावनाक्रमेण पारमार्थिकरूपेणाविर्भूतं यथास्थितमेव विश्वशब्दार्थे रिक्तं शून्यं न भवतीत्यतिविश्व
उ॰ प्र॰ शब्दस्य पूर्णार्थत्वपर्यवसानात् पूर्णस्य रिक्तत्वायोगादिति भावः तत्र हेतुरनन्तादिति ४० तर्हि यत्सावयवं विश्वं भासते तत्किं
१२८ तत्राह न तदिति अविनिर्वचनीयमेवेत्यर्थः तत्र हेतुमाह मिथ्येति नाहिभ्रांतिज्ञानानुभूतं सत्यं भवति न वा वस्तु तत्त्वपरीक्षण
मकं तद्बाधकज्ञानसत्यमप्रकृतेयेनासत्यं स्यादिति भावः ४१ चित्ता मायायोहितस्वरूपत्वात् ४२ अनुभवाश्चिरसंवेदा

अनन्ताः स्वात्मनः स्पन्देनानवयवाद्यद्व यथास्थितमिदं विश्वं निजभावक्रमोदितं ४० रिक्तं न विश्वशब्दार्थे
रनन्ते ब्रह्मणि स्थितं न तत्सत्यं न चासत्यं रज्जुसर्पभ्रमो यथा ४१ मिथ्यानुभूतितः सत्यमसत्यं सत्यरीतितं।
परमं कारणं चित्ता जीवस्त्वमिति विद्यते ४२ ततस्तयैवानुभवो जीवत्वं विदितस्फुटं सत्यं भवत्व सत्यं वा
स्वविलाभातमिदं जगत् ४३ रंजयत्येवजीवाणुः स्वेच्छाभिरनुभूतिभिः अनुभूयंत एवाशु काश्चित्पूर्वा
237 नुभूतिताः ४४ अपूर्वानुभवाः काश्चित्समाश्चैवासमास्तथा क्वचित्कदाचिता एव काश्चिदर्द्धसमा अपि ४५॥

नदत्यनुभवात्संसारस्य चैजेवी भोगेच्छाहेतुर्विषयं रंजनेनैवायमुच्यते न सत्यत्वमसमत्यत्वं वेत्याह सत्यामिति ४३ औ
योद्यातिकमुक्ता प्रस्तुतप्रश्नसमाधानमाह अनुभूयंत इत्यादिना पूर्वानुभूतितः पूर्वानुभूत्या समा असमाश्चैके
चिदपूर्वानुभवा अनुभूयंत इत्यन्वयः सर्वतद्वासनोद्भवे भेदाग्रहाद्वा रेवेतिकचंति अर्द्धवासनोद्भवे अर्द्धसमाश्च
पि ४५ राम॰
१२८

द्वयसत्त्वासत्त्वयोगपरस्परं तु नैव एकस्य विरुद्धे भयरूपत्वासंभवादित्यर्थः तत्र शिष्ठ यपि विरुद्धेषु कल्पेषु अविरोधेन संभवाद्युक्तमेवेति
कल्प्यः अथानित्याहं त्रयेति कल्पनामात्रत्वे प्रपंचस्य सर्वत्र सा संभवतीत्याह आकाश इति द्रव्यगुणादेरणुके अन्यतर
पंतर्भागे ३४ वासनाबलेनात्मन्यनात्माध्यासे दृष्टांतमाह अग्निरिति पूर्वं यन् अग्निरेवोपासकोहमेवाग्निरित्युपासनात्म
कनिजभावनाक्रमेणोदितं फलभाविना विर्भूतमोक्षपयथावेति तद्वदित्यर्थः ३५ ३६ स्पंद आमोदस्य यथा वायोस्थि

द्वयमेवैतद्यथा त्रयं तत्रैव संभवात् आकाशोपरमाण्वंतर्ह्यादरणुकोपि च ३४ जीवाणुर्यत्र तत्रेदं जग
दिति निजं वपुः अग्निरोष्ण्यं यथावेति निजभावक्रमोदितं ३५ पश्यतीदं तथैवात्मा स्वात्मभूतं विशुद्धचित् ।
यथा सूर्ये दिये गेहे भ्रमं ति त्रसरेणवः ३६ तथैमे परमाकाशे वलंत्यणवः सेरेणवः यथा वायोस्थितः स्पंद आ
मोदः कुसुमांबरे ३७ पिंडग्रह विनिर्मुक्तं तथा विश्वं स्थितं परे भावाभावग्रहोत्सर्गे स्थूलसूक्ष्मचराचराः ३८ ॥
विवर्जितस्यावयवैर्भागात्रस्येदृशाः साकारस्यावबोधाय विहिता भवताधुना ३९ श्रीरामकृष्णायनमः
॥ ॥
तः अन्यंभूत्यतं ३७ पिंडग्रहस्योल्यंभावाभावौ आविर्भावतिरोभावौ ग्रहउपादानं उत्सर्गः त्यागः क्रियामात्रोपलक्षणमेन
तु ३८ भागाकल्पितविभागाः भवंतेति पुत्वाद्यामंप्रतिवासिष्ठोक्तिः तेन समाकारस्य तस्य विश्वस्य निराकारत्वावबोधय ।
तादृशास्वात्मनोऽनन्याः अनवयवा अवविहिताः इवकारः सावयवत्वावभिरवयवतामात्रत्वमिथ्यात्वयोतनार्थः ३९ ॥

वा॰टी॰ अंबरमाकाशं तदंतर्गतभुवनं तदंतर्गता धरा तदंतर्गतास्ते वयं राजानश्चेति सर्वं विभावनमात्रं चिन्मात्रस्वभावं अहं मत्स्वरू
उ॰प्र॰ पमेव एवमेवासौ नन्वज्ञाः सर्वं चिद्व्योम लूतारूपं विल्वं तस्य जठरे तन्मात्रमात्रबीजगर्भं विदुः हे अंगलीले त्वमाय तथा
१२९ विद्धि तेन यथास्थिता स्वभावस्था शयते निर्विघ्नमास्व ॥५२॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुश्चत्वा
रिंशः सर्गः ॥४४॥

सा वहिप्रपश्चिदादर्शे प्रतिबिंबादिरूपं स्थिता एवात्वमेव वयं महं भुवनं तद्राज्ञेति सर्वं महमेव विभानमात्रं वि
द्व्योमविल्वजठरविदुरंग विद्धि त्वं तेन शांतमनलास्व यथास्थिते ह ॥५२॥ इति मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे ॥
... विल्वजठरविद्रुरंग विद्धि त्वंतेन शांतसमलास्व यथास्थितेह ॥५२॥ इति मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥ श्रीसरस्वत्युवाच ॥
लीलोपाख्याने अग्निदाहरात्रिपुरे जगद्दर्शनवर्णनं चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥ श्रीसरस्वत्युवाच ॥
238 विदूरथस्तु भर्ता ते यत्नेनेत्यत्र कोऽरणं गतो तेद्वांतः पुरं प्राप्यातादृशान्मा भविष्यति ॥१॥ द्वितीयलीलोवा
च ॥ देवी भगवती नित्यमेव वा अर्चिता मया स्वप्ने स्वदर्शनं देवि सददाति निशासु मे ॥२॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
द्रूत्याक एवं वचो देव्या लीला सात सुरास्यदा पुरः प्रव्हा स्थितो वाच वचने विहितांजलिः ३ सा यथा इ श्यवदेवे
पितार श्येवत्वमं विके तन्मे कृपया करुणाद्दृष्टं देहि वरानने ॥४॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्त्वा सात दा ह्रीप्र
स्मृत्वा तद्भक्तिभावनं इदं प्रसन्ना प्रोवाच तां लीलां लीलतसुरास्यदा ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वरो द्वितीयलीलायाः प्रयप्राप्तिरिहोच्यते जीवानां फललाभश्च स्वसंकल्पानुसारतः तादृग्लालापप्रश्न्या लालामा १ प्रव्हाभा
वरो द्वितीयलीलायाः पयप्राप्तिरिहोच्यते जीवानां फललाभश्च स्वसंकल्पानुसारतः ४ भक्त्याभावनं चितिं प्र ताम॰
शिक्षनम्रापुरः स्थिता विहितांजलिः कृतांजलिः २ ३ त्वं ता इ श्येवदृश्यसे अतः सैव त्वमित्याशयः ४ भक्तिभावनं चितितं प्र
ननेव ५ १२९

तयोः प्रथमोयं प्रकार इत्याह तत्कुला इत्यादिना ४६ तेषां अधिष्ठान इत्याप परमार्थतः प्रात्मनोभेदः अध्यस्त इत्यात्तु सा
मंपर्यवस्यतीत्याह तेचेति आत्मनि पारमार्थिकस्वरूप अलमत्यंत एवेति सत्याः स्वस्वदेशकालेहित इत्याः समात्तु
त्याः ४७ सर्वत्रैव चैतन्यास्थितिरित्याह सर्वगति नन्वीश्वरस्य प्रतिमात्तु मार्यर्थं निर्मातत्वं कृतंजीवस्यात्वर्थात्तुसा
र्थैव प्रतिभोदयः अन्यथामानोरथिकस्यापि सत्यत्व साधारण्यं योग्यते स्वत्व कथं राज प्रतिभामात्रादर्यानो सिद्धरित

केचेतसत्याः सत्याभाजीवाकाशेनुभूतयः तत्कुलास्तत्समाचारा स्तत्तन्मानस्तदीहिताः ४६ तएव
मंचिराः चौराः प्रतिभानेभवंतिच तेचैवात्मन्यलंसत्यादेशकालेहितैः समाः ४७ सर्वगात्मस्वरूपायाः
सा प्रतिभाइति स्थितिः यथाराजात्मनि मोम्नि प्रतिभोदेति सन्मयी ४८ तथात्वद्युतोदेति सत्येव प्रतिभा
वे तत्कोलात्वत्समाचारात्वत्कुलात्वद्भुर्मयी ४९ इतिलीलेयमाभाती प्रतिभाप्रतिबिंबजा सर्वगे
संविदादर्शे प्रतिभाप्रतिबिंबति ५० यात्रसीयत्रसा तत्र तथोदेति निरंतरं जीवाकाशस्यतांतस्याप्रति

रजीव साधारण्याव्यवहारयोग्यता वा या शंकमाह येयेति राजात्मानिप्याया याहशी सन्मयी सर्वसाधारणसत्यार्था प्रतिभाउ
देत्येव तथाचनोक्तदोषइतिभावः ४८ इतिउक्तदिशा आसांत ४९ सर्वत्रैयमेवरोदिति इत्याह सर्वगाइति ५० अंतस्था
अंतर्यामीश्वर प्रतिभासावहि अकुसेतत्तथात्ववात्तेन साधारण्य इत्युपपत्तिरिति भावः ५१ सीतारामजी सहाय

उदेतितथातदग्रागात्ततः एवंमावनीसाधारभोजकाद्दृष्टवसीसन्कं वाच्ये ग्रंथरे अयाकृत्ताकाशरूपेईश्वरे सत्यसंकल्प
रूपाप्रतिभा १

वा.टी. यतस्तदनुसारेणैवाहं फलप्रदः स्यामहं जीवस्येति भाति कर्मानुष्ठानहेतुकामनाविषयतया स्फुरति २४ अस्मीत्यहं शक्तुर्या
उ.प्र. यं तिष्ठः त्वया नितरामेकमयमयं अहं मुक्तः स्यामिति भाविकर्मतत्फलतत्साधनस्थानभूतकामनावच्छिन्नचिद्रूपा जीवशक्तिः २५
१४० बोधिनि रक्तो ज्ञानावरणे निर्मलात्मावस्थितिलक्षणं अमलं भावं २६ मुक्तास्यामित्येवं भावनया चिरं युक्तात्वं अन-
यास्रागं शीतपुष्पावाधिनासितं भावितमेवार्थं २७ क्वचिद्वेष्टितं प्रयत्नं तं पुरुषप्रयत्नः २८ मनः फलनियावन्नि

जीवस्यादे[illegible]तिया शक्तिर्यस्य यस्य यथा यथा भाति तत्फलदा नित्यं तस्य तस्य तथा तथा २४ मां समा
राधयंत्या त्वं जीवशक्तिस्त्वयोदिता तदा भवत्यदीहास्यां मुक्तास्मीति चिरं तदा २५ तेन तेन प्रकारेण
त्वं मयासं प्रबोधिता तथाप्युत्तमामलं भावं नीतासि वरवर्णिनि २६ अनयैवं भावनया बोधितासि चि-
रं तदा तमेवार्थं प्राप्तवती सद्यस्त्वं चितिशक्तितः २७ यस्य यस्य यथोदेति स्वचित्प्रपतनं चिरं फलं दद
ति कालेन तस्य तस्य तथा तथा २८ तपो वा देवता वापि भूत्वा स्वैव चिदन्यथा फलं ददात्यथ स्वैरं नभः फ
लति यावत् २९ स्वसंवित्प्रयतनादन्यन्न किंचित्क्वचन फलं ददातीति तेनाशु यथेच्छसि तथा कुरु ३०॥
चिद्भाव एव ननु सर्वगतोंतरात्मा यद्यत्करोति प्रयतं तदनुदेति तत्स्वीः रम्यं यदेमसमर्थयेति विचार्यस्वमत्यावनं तद
वबुध्य तदंतरास्व ॥३१॥ इति मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने सत्यकामसत्यसंकल्पानाम [illegible]

ख्याभूतमित्यर्थः २९ यथा पारसं फलमिच्छसि तथा तदनुरूपं कर्म कुरु ३० चिद्भाव स्वित्सन्ज्ञानन्निति निश्चयेन तदा मा का
लेरम्यं विहितं अथवा अरम्यं निषिद्धं यत्कर्म चेतति चउन्नकालतत्स्यैव फलरूपाश्रीः उदेतीति विचार्य स्वविचारेण च राम.
यत्पावनं पदं वबुध्य तदंतः आस्वातिष्ठ ॥३१॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥ श्रीरामाय नमः १४०

६ तिष्ठति स्थास्यति वर्तमानसामीप्येवर्तमानवत् ७ अविघ्नमिति कर्मसांगतामाह अनन्यया असाधारणया ८ फुल्ला
यां संतोषेण विकसितायां सत्यां तस्याः स्थूलशरीरेण भर्तृलोकप्राप्तिः स्वस्यतु देहं त्यक्त्वेति कुतो विशेष इति संदेहेन लु
लितः लोलः कृतः आशयो यस्याः सा ९ तत्रादौ संदेहबीजमाहयेति १० ततस्त्वां सत्यकामतावस्मात् ११ स्वस्यनस्व

श्रीदेव्युवाच ॥ अनन्यया भावनया यावज्जीवमजीर्णया परितुष्टास्मि ते वत्से गृहाणाभिमतं वरं ॥ ६ ॥ तदेशा ॥
लीलोवाच ॥ देहादेहं परित्यज्य यत्र तिष्ठति मे पतिः अनेनैव शरीरेण तत्र स्यामितदंगना ॥ ७ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥
एवमस्तु त्वया विघ्नं पूजितास्मि सुते चिरं अनन्यभावया भूरि पुष्पधूपसपर्यया ॥ ८ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अथ
तेद्धशालीलायां फुल्लायां तदुरोद्यानात् पूर्वं लीलाब्रवीद्देवीं संदेहललिताशया ॥ ९ ॥ पूर्वं लीलोवाच ॥ ये सन्ति
कामाः संत्येवं संकल्पा ब्रह्मरूपिणः तादृशाः सर्वमेवाशु तेषां सिध्यत्यभीप्सितं १० तन्नेनैव शरीरेण किमर्थं
नाहमीश्वरि लोकांतरमिदं नीता तं गिरिग्रामकं तदा ॥ ११ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ न किंचित्कस्यचिदहं करोमि वर
वर्णिनि सर्वं संपादयत्यायु स्वयं जीवः स्वमीहितं १२ अहं हि तं रेकसप्तिः संविन्मात्राधिदेवता प्रत्येकमस्ति
चिच्छक्तिर्जीवशक्तिस्वरूपिणी १३

तः कामनाभिः पूर्णकामत्वात् प्राणिकर्मानुसारिणीनमानद्याव स्थायैव व्यवस्थितेत्याशयेन ह्याप्तिः समाधत्ते न किंचिदित्या
दिना १२ हितं प्राणपमिलषितं भाविप्रभं रेदवरदाने प्रकाशयामि फलोत्पादनेच जीवानां प्रत्येकं प्राक्तन कामकर्मवासनाव
च्छिन्न चिदात्मक जीवशक्तिस्वरूपिणी तत्तत्कार्यबीजभूतामायासंवलित चिच्छक्तिरस्ति १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नागागजानामश्वानां च खराणां भारवेण निर्भरोतिशयितः शैलानांभित्तिषु गुहासु प्रतिध्वनिनदारुणोभीतसंभवेण: १० हे
तीनामायुधानां संघर्षेणसंघर्षणशब्देन प्रदिग्धिते विडिते: ११ १२ वंदिभिर्वीरोत्साहायाधिक्षेपेणविद्युध्वानामयुद्धन्नत
पीडितानां कालराजेंराटनैः १३ स्वपूरणेन शिलावघनीकृतं निरंतरीकृतं अशेषब्रह्मांडकुहरं येन घनत्वारेवहेत

ति

अथोदयतस्तुद्दामनागाश्वरवनिर्भरः शैलभित्तिप्रतिध्वानदारुणोदुंदुभिध्वनिः १० मत्तसेनिर्मुक्तैर्व्यापूंक
लंकलारवैः किंकिणीजालनिर्ध्वानैर्हूंकारस्यदित्तैः ११ धनुःस्फुटचापाशरवैः शरसीत्कारगायनैः
परस्परांगनिष्पिष्टकवचौघरणन्मरेः १२ ज्वलदग्निटनत्कारैराक्रिमंक्रंदनारवैः परस्परभटाव्हा
नैर्वंदिवितुष्टीराटनैः १३ शिलाघनीकृताशेषब्रह्मांडकुहरो ध्वनिः हसन्नग्रोभवद्भीमोदग्राणाकुं
जपूरकः १४ अथोदयतदादित्यपथपीवररोधकं रजोनिभेनभूपीठमंवरोदुपनोन्मुखं १५ गर्भवासमि
वापन्नं तत्तीसीतन्महापुरं मृदन्वेषोवनेनवघनतामापयोतमः १६ प्रययुः क्वापिदीप्तीघात्रा दिवसेनव
तारकाः आययुर्वलमालोलानेशाभूतपरंपरा १७ दृश्यतन्महायुद्धेलीलेसाकुमारिका प्रस्फुरद्‌॥

दृश्येनेव देवी दत्तमहा
दृशो २८

साप्युत्प्रेक्षा १४ आदित्यपथस्य पीवरं संततरोधकामंये इति रोधकं कर्मे: क्षितिरजोनिभेन वेषेण भूपीठमेव अंवरोदुप
नोन्मुखं भूत्वाउदतिष्ठदित्युत्प्रेक्षा १५ तेनरजसामृद्भ्वत्वं स्वाभाविकमज्ञानंरजोधिकेनपावनेनवातमोचकारो घन
तां निविडतां १६ वलंवीर्यं आययुः प्रापुः १७ देव्याद्त्तं प्रादात्ताः महादृशोदिव्यदृष्ट्योययोस्ते साविदूरयस्य कुमारि

काकन्या च देवी दत्तमहादृगिति विपरिणामेन सं
ध्यते २८

विदूरथस्यपुद्धार्थंनिर्गमः सैन्यसंभ्रमैः रणभूमिप्रवेशो नयुद्धारंभश्चवर्ण्यते १ अस्तोघेननक्षत्रगणेन २ वर्मायुधादि
नासन्नद्धसर्वावयवः लग्नानिस्वस्वोचितस्थानेषासक्तानिहारविभूषणानियस्य ३ समादिसन्ततदुचितकार्यस्वाज्ञाप
यन्मंत्रिरुक्तांमंडलस्यव्यूहरचनाविशेषस्यसंस्थितिंजनयद्व्यवस्थोवा ४ कूटस्यमेर्वादिशिखरस्याकारेणसमन्ताको

श्रीरामउवाच॥ एवंसंकथयंतीषुतासुतस्मिन्गृहोदरे विदूरथः किमकरोन्निर्गत्यकुपितोगृहात् १ श्री
वसिष्ठउवाच॥ विदूरथः स्वसदनान्निर्गतः परिवारितः परिवारेणमहताऽम्भोदौघेणवचंद्रमाः २ सन्नद्ध
सर्वावयवोलग्नहारविभूषणः महाजा यज्ञयारवैः सुरेंद्रइवनिर्गतः ३ समादिशन्योधगणं मंत्रमंडल
लसंस्थितिं आलोकयन्वीरगणान्नारुरोहरथोरथं ४ कूटाकारसमाकारंमुक्तामाणिक्यमंडितं प
लाकापंचभिर्व्याप्तंपुरविमानमिवोन्नतं ५ चक्रभितिपरिप्रोतप्रकचत्काचनांकुरं मुक्ताजालरणत्कार
चारुविक्रमकूवरं ६ सुग्रीवैः लक्षणोपेतैः प्रशस्तैः प्रचलैः कृतैः जवोद्धूनवेगेनप्रवहद्भिः सुरानिव ७
७ वायुजेनसहसाग्रहसङ्गिगतिक्रमैः प्राग्रद्भिरिवपश्चार्द्धमातिवद्भिरिवांवरं ८ योजितैरिवसंपूर्णैश्चंद्रै
॥चामरदीप्तिभिः अश्वैराकृष्णमिरावद्भमासापूरकेहषितैः ९॥

रथस्यपुविमानंस्वर्गेप्रसिद्धंविमानं ५ चक्रेषुभितिषुचपरिप्रोतानिस्यूतानिः प्रकचद्भिः कांचनांकुराः स्वर्णकीलायत्रविक्रम
कूवरंदीर्घाग्रभागं ६ प्रशस्तैरुत्तमजातिजैः सुरानिवांतरिक्षेप्रवहद्भिरित्यनिषाद्योक्ति ७ पूर्वकायगतिक्रमैः पश्चार्द्ध
प्राग्रद्भिरिवतांदसोविकरव्यत्ययः ८ चामरदीप्तिभिः संपूर्णैश्चंद्रैः पञ्जितैरिवनिसर्वत्रोत्प्रेक्षा ९ श्रीरामायनमः॥

वा०टी०
उ० प्र०
१४२

नितरां बाणेनाराचैः शिलाः संघर्षकेचैन पूर्णानामुन्मूलं तद्वन्निपेतुः सृतिः आ सीमरणं तेन वर्षितो तत्तु हि ल्याविताद्दूणालक्षणाद् दूः सकाशात् २८ प्रशेमुरिति सर्वत्र संबध्यते शब्दावाकुत्रसरा २९ अपशब्दं वाघोषनाकुलवर्षं तु वाहाभं वीचयाचविष्ठितरंगास्तैः सटांकृते ३० नाभिति मा मुन्न पाम्नातिरिक्त प्रहरणे ध्वन्यनुकरणं तद्वत्तु रणं युद्धं

पेतुः शवानि बाणास्त्र सम्पृक्त वनपर्णवत् निर्ययुर्लोहितान घोरणा उग्रमति वर्षिणः २८ प्रशेमुः पां सवारंक्रेलमांस्या युधवन्हिमिः युद्धक ध्यानतः शब्दा भया निमृति निश्चयैः २९ अभंके वलं युद्ध मप शब्दमसंभ्रमं अनाकुलां बुवाहाभं खड्गवीचिसटांकृतं ३० खदखदरवसंवहत्सैरोघं टंकार कि तारवसंपतद्गुंडि नणनणारवसंमिलन्महास्त्रं तिमिव दूणामासुदस्तरं तत् ॥३१॥ इति निर्वाणोपायेषु त्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने विदूरथनिर्याणे षड्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एतस्मि न्वर्तमाने तु घोरसमरसंगमे लीलाद्वयमुवाचेदं ज्ञप्तिं भगवतीं पुनः ॥१॥ लीलाद्वयमुवाच ॥ देवि कस्मा दकस्मात्त्रो भनज्जियति नो रणे वदत्वप्यपितुष्टायामस्मि न्विदुनवारणे ॥२॥ श्रीसरस्वत्युवाच ॥ चिरमा राधिता तेन विदूरथनृपारिणा अहं पुत्रि जयार्थेन न विदूरथभूभुजा ३॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

स्तरं आसमीरणामिति शेषः ॥३१॥ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥ सिंधोः शत्रुज येहेतुः सयोध्यरणक्रमः युद्धं वैदूरथं राज्ञोर्मयास्त्रैरिह कीर्त्यते पुनः शब्देन वस्यमाणप्रकोत्तरयोः प्राग्युपक्षिप्तेरेव गतार्थत्वात्पुनरुक्तप्रायतया उक्तार्थस्फुटीकारमात्र प्रयोजनतां दर्शयति १ विद्रुताः प्रधाविता वारणाय स्मिंस्तथा

राम०
१४२

242

अथ विदूरथ निर्गमनानंतरं नगरलुंठाकानां सैधवानां हेतीनां इषूणां च घ्रांतः कंकटार वाः प्रशेमुः प्रलये एकार्णवप
यः पूरैर्वीलवावडुवावन्हय इवलडुयोरभेदात् १९ सेनां समाकर्षन्तविदार्यः सैधवानां वलस्य स्ववलस्य च अंतरं तार
तम्यं न आज्ञापयत अविज्ञायैव एकं सोवर्णं अर्णवं मेरुरिवविवेशपरवलमिति शेषः २० गुणध्यानं मासिजिनं रचिताः

यथा मुरथ्य हेतीषु प्रावत्कट कटारवाः एकार्णवपयः पूरैर्वीलवाइवक्न्हयः १९ शनैः सेनां समाकर्षन्न
ज्ञातेयेवलांतरं विवेशपरप्राडुनो मरुरेकमिवार्णवं २० अथोद्भुणध्यानं चरन्तुटदिति स्फुटं र
चितांम्बुभयांभोदस्कंदः परपरंपराः २१ यपुरं वरमाश्रित्य नानाहेति विगमाः प्रशास्तुरलमालाभुम
लिनाः शास्त्रदीप्तयः २२ जज्वलुः शासघाद् ज्वलनाउल्मुकाग्निवत् जगर्जुः शरधारौघान्वर्षितो
वीरवारिदाः २३ विविशुः कंकचक्राणि चक्रीणां गोचरेतयः पेतुः पटपटारवेहेतिनिखिलसर्यो
वैरे २४ जग्मुः शमंतंमांस्याम्र शस्त्रकानलदीपके वभूवुरस्विन्नाः सेनानवनाराचरोमशाः
२५ उत्तस्थुपमना जायांकवंधनटपंक्तयः जगुरत्नौ रणोद्वंक विश्राचीरण दारिकाः २६ उदगुः
ईतसंघट्टंकारा दंतिनां वलात् कुटुः शेषणपापालामहान घोनभस्तले २७ ॥ रामचानमः ॥

स्वायुधांशुमयाश्रंभोधाभेघ्याभिसाः पेशांशात्रणां परंपरा व्येतुः २२ मन्नासवः स्हीतपरपाल्याः अतयायेनेवमलिनाः ज्य
ध्याम्नाः समस्ताश्रसृताः २२ हेतिनिखिलस्यः खड्गप्रहाराएवपटपटीरात्मवाअंवरेपेतुरुत्पेतुः २४ २५ पमपाजारा
यायमराधनयाजोत्सवे इतियावत् नवाजरत्नु सूपारणोन्सवालंकारभ्रताः दारिकावालिकास्तनएषाइतियावत् उ ९८

रा

रणमहीतलं वीरबाहुभिः भ्रांतभुजगमिव व्योमतु सर्वं स्वबाहुभिरिव किरणैः २४ उभयमुभयप्रभाभिः कीर्णं कांचनमि
वादृश्यतेत्यर्थः एवमग्रेप्युत्प्रेक्षा व्योमवर्णनेबोध्यं उत्पातवह्निः पतितैरेव कुंडलैः कीर्णं रत्नेषां शिरोभिः सरोरुहपंक
जेसरहव २५ खड्गमंगनातिभिर्नीरं धुंनि विडितमिव रक्ताभाभिः स्थिरसंध्यावमिव एवं सर्वत्र २६ कंठेः कंकटैः

म३

शलिषु परवीरेषु रणे रक्तकुठाश्व अदृश्यतततो व्योमतेषां रणमहीतलं २४ बाहुभिर्भ्रांतभुजगप्रभाभिः
कीर्णकांचनं कुंडलैः कीर्णं रत्नौघं शिरोभिः सरोरुपंकजं २५ आयुधैः खड्गनीरंध्रेः शरैः शलभनिर्भरं र
क्ताभा स्थिरसंध्याभ्रं समसिद्धुपुरुषं शवैः २६ हारैः [illegible] सर्पनिर्मोकं कंठे रिंङ्गमुसंकुलं लसत्तनयताकाभि
रुरुभिः कृततोरणं २७ हस्तैः पादैः पल्लवितं सर्वं शरवणोपमं शस्त्राग्रशार्दूलस्थाने शस्त्रपूरैः सकेतकं।
२८ कीर्णमायुधमालाभिरुन्मत्तमिव भैरवं फुल्लाशोकवनाकारं शस्त्रसंघर्षवह्निभिः २९ उदघुंघुम
हाशब्दे विद्रवत्सिद्धनायकैः सौवर्णनगराकारं बालार्कविताद्युधैः ३० प्रासासिशक्तिचक्रर्ष्टिमु
द्गराराणितांबरं वहद्रक्तनदीरंहः प्राप्तमानश्रावोत्करं ३१ भुशुंडीशक्तिकुंतासि स्थूलपाषाणसंकुलं
श्लेशाख्याहति छिन्नकबंधयतनान्वितं ३२ कालतांडववेतालकुलारब्धकरव सून्य[illegible]राणां गणे
दीर्घाप्यसिद्धोरथो बलौ ३३॥ लां।

२७ २८ २९ उदधिवत् घुंघुमहाशब्दैः उदधिशब्दस्य कांदसो धिलोपः सौवर्णनगरं त्रिपुरे प्रसिद्धं तदाकारं ३० ३१ ३२
इत्थं व्योमरणमहीतलं वर्णयित्वा सिंधुविदूरथयोर्द्वैरथं युद्धं रथाद्द्वारावर्णयति शून्ये इत्यादिना परिवारयोधा
॥ नां परस्परं युद्धेन क्षयादिति भावः ॥ ३३॥

242

अंतर्गतानां सर्वप्राणिमनोंतर्गतानां संविसंवेदनमहमिति शेषः ४ प्रेरयति कामकर्मवासनाबलात्प्रदानोन्मुखी करोति संपादनं
च स्वस्य तत्फलभावेन विवर्त्त एवं सुक्तार्थस्फुरीकारेणाहयदिति ५ अनेन विदर्थेन ६ बाले इत्यप्रबुद्धलीलासंबोधनं प्र
बुद्धलीलायाः प्रागेव समाहितत्वात् ७ जयेन श्रमपतिपीडयति शत्रुन् निर्जयामी अहंस्या संकल्पेन स्यामिति सामान्यस्य ।

तेनासावेव जयति जीयते त्वं विदूरथः ३ अप्यंतर्गतानां संविदे तावां योयस्य यथा ४ प्रेरयत्याशु तत्तस्य तत्तदा संपाद
यत्यहं सोयथा प्रेरयति मां तस्य तिष्ठामि तत्फला ५ न स्वभावोन्यतां धत्ते वन्हेः शैत्यमिवेक्षणे अनेनमनुना य
वास्यामहमित्यस्मि भाविता ६ प्रतिमारूपिणी तेन बाले मुक्तो भविष्यति एतद्दीयः स्वयं शत्रुः सिंधुनाम महो
पतिः ७ जयाम्यहं स्यां संग्राम इत्यनेनाहमपूजिता तस्माद्विदूरथो देहं तत्याज्य सह भार्यया ८ त्वयानया च
कालेन बाले मुक्तो भविष्यति एतद्दीयः स्वयं शत्रुः सिंधुनामिमहीपतिः ९ हत्वैनं वसुधापीठे जयी राज्यं करि
ष्यति ॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ एवं वदंत्यां तु वलयोर्युद्धमानयोः १० रविर्दृष्टमिवाश्चर्यमाजगामोदयाचले चे
लुस्तिमिरसंघाता बलानी वारिरूपणः ११ असज्जन्जीवसंघाश्च संध्यायां तारका इव शनैः प्रकंपतां जग्मुर्वीला
काद्रिभूमयः १२ भुवनं कज्जलांभोधिरिवासित्यमराजत पेतुः कनकनिःस्यंदसुंदरा रविरश्मयः १३ राम ॥

भु।

जयामीति क्रियाविशेषणं प्रचनि भवतीति वदभेदान्वयो वा ८ त्वया अनया च भार्यया ९ १० विदूरथस्यारूपिणः दैति ये
तिमिरसंघाताः रात्रेोप्रदः पिशाचादीन् जीवसंधान् बलानि स्वसैन्यानीव असज्जन् आविष्कुर्वन्तु संध्यायां तारका
इवेति तस्यापमानं ११ १२ उन्निद्रांपर्मानीतं १३ ११ ११ २१ ११ ३२ ३१ ३३ ३३ ३२ ११ ३३ २३ ३२ ३३ ११ राम कृष्ण जी ॥

वा॰टी॰ ३२ तयोः शरासारांबरे विचित्रं वर्णापतितया भासोल्याह्निना आर्त्रिविलासिनः अभवन्निति संबध्यते ३३ केचित्के चिदिति वीणा
उ॰ प्र॰ विवस्वद्यास्त्रिरश्मिः ३४ शिलामुखा बाणाः तयोः सिंधुविदूरथयोः प्रमिलितमन्योन्यमेलनं प्रलयार्थे विजृंभिते तयोर्विदू
१४४ रथयोः सिंध्वोः समुद्रयोः संभ्रमेण परस्परमेलनविलासेन अभवत्तुल्यमिति शेषः ॥३५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रका
शे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥ विचित्रमायाजननैर्मर्मास्त्रैर्विश्वमोहनैः वर्ण्यते विस्तरेणास्त्रसमरः

अन्योन्यमतिगर्जतोर्मत्ताब्धिजलदाविव तयोः प्रहरतोर्बाणानसुधानरसिंहयोः ३२ पाषाणसमलाका
राव्योमविस्तारिणो भवन् करवालमुखाः केचिन्मुद्गराननकाः परे ३३ शितवक्रमुखाः केचित्केचित्पर
शुवक्त्रकाः केचिद्वह्निमुखाः केचित्केचिद्धलशिलामुखाः ३४ प्रलयपवनपतिताः शिलोच्चया इव
243
निपतंति शिलीमुखास्तदास्म प्रमिलितमभवत्तयोस्तदानीं प्रलयविजृंभितसिंधुसंभ्रमेण ॥३५॥ इति श्री
मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने विदूरथसिंधुसमागमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥ श्री
वसिष्ठ उवाच ॥ प्राप्य राजा पुरः शत्रुं सिंधुमुद्दरकंधरं मध्याह्नतपनं तेन कोपेन विततोऽभवत् १ धनुरा॥
स्फालयामास चिरराविततदिङ्मुखं कल्पांतपवनोस्फोटद्वमेरुगिरिस्तटं २ विससर्जोद्धितो राजा
प्रलयार्कःकरानिव तूणीरजनीवद्धः शिलीमुखपरंपराः ३ राम कृष्ण राम कृष्ण राम कृष्ण

सिंधुप्रयोः मध्याह्नतपनं अंतयति सादृश्येन वध्नातीति मध्याह्नतपनांतस्तेन मत्सदृशेनेति यावत् अतिवंधनेकर्मण्ण
शिलीमुखावाणा
रा १ आस्फालयामास विस्फारयामास २ रजनीपरेन्नतत्स्थानि मुकुलितयानिलसंततेतद्वद्धः शिलीमुखावाणा ॥ राम॰
भ्रमराश्च तत्परंपराः ३॥
॥ १४४

नभसः च्छिन्नोलक्षणभूतो दिविस्वर्गे २४ २५ रक्तसरितोऽन्योन्यसंपातितत्तरंगौ २६ चक्राण्येवचक्राश्चक्रवाकाजल-
प्रतिबिंबितेंदुकाम्येपयोस्तथाविधरक्तसरितो २७ उत्कारलक्षणः रणतोरणप्रच्छन्नानीवारथकूबराणि आरवाः
ध्वनयोपयोस्ते २८ भीरवः सैनिकाये यांतस्या विंचेर्भूरिभिर्महावीरैरनुयातो धनुषां संवेशरायणां शक्त्यादीनामपि धाराव-
मद्भिः द्वियद्भिरितियावत् २९ रणभूमेः कुंडलेइवालंकारभूतेरथयोः परिवर्तनरूपे मंडलेत्तमावृत्य ३० आयोधनमायु-

अस्थेयुतांनभश्छिन्नोचंद्रसूर्यौदिवीवतो चक्रमूलमुभुंडीर्षिप्रासायुधसमाकुलो २४ सहस्रेणसहस्रेणवी
राणांपरिवारितो विचरंतोयथाकामंमंडलैर्विततारवैः २५ सचीत्कारमहाचक्रपिहितानेकमस्तामस्तो तरंगौ
रक्तसरितोमत्तवारणलीलया २६ केशशैवलसंपन्नेचक्रचक्रजलेंदुके बहुच्चकाहलितोमयातिलाकुलव-
रणौ २७ मणिमुक्तारणत्कारारणत्कूबरकारवौ अनुयातोमहावीरैर्भूरिभिर्भीतसैनिकैः २८ धारावमद्भिः
कुंतानांशराणांधनुषामपि २९ शक्तीनांप्राससंकूनांचक्राणांकचनांरणे ततो [illegible] लक्षणमावृत्यमंडलभूमि
कुंतले ३० उभौव्यतिबभूवातेसंमुखावायुधाबुभौ नाराचधारानिकरविक्षेपकारकध्वनौ ३१ रामकृष्णः

धिर्युद्धंतस्मिन्नुभौव्यतिबभूवातेपरस्परक्रियाव्यत्यासेनवभवतुः व्यतिशब्दोकर्मव्यतिहारद्योतनार्थौ कर्तरिकर्मव्यतिहारे-
इत्यात्मनेपदं व्यतिहृतक्रियांदर्शयतिनाराचेति नाराचा एवजलधारानिकराः विक्षिप्यंतेऽनेनविक्षेपाः प्राससकुंतादयस्तएव
कारकावर्षोपलास्तत्यातनसहनप्रयुक्तध्वनौ विषयेऽब्धिजलदाविवपुनःपुनः पर्यायेणैकोजलदइववर्षेऽपरोऽब्धिरिवसेहे
नत्रचध्वनिमात्रश्रवणंनतुनादिफलांतरमितिद्योतनामधनानित्युक्तिः ३१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰ टी॰ १६ मानुषीमज्ञस्य देहात्मबुद्धिं अप्रबुद्धामिति यावत् १७ अगास्येनाजस्रभूतेन शरोघ्रमणकरणेनापिवत् उपसंहृतवानिति
उ॰ प्र॰ यावत् १८ तनुरजः कृत्वा धूलीकृता र्थः १९ २० शरीरलक्षणानामंबूनां धरं तस्योपपत्तिः शवशतान्वितमिति २१ २२
१४५ प्रहारं बाणाभिघातं अविचारेण लक्ष्याकरणेन यत्नो अलब्धाहयतां यद्वा प्रहारं कांदिशोदीर्घः प्रहरं प्रतिकालकृतप्रति

जयदेवि जयत्येष नाथो स्माकं विलोकय किं योनेन शरौघेण मेरुरेर्ष्यांति चूर्णितो १६ तस्यामेवं वदंत्यां तु घ
नस्नेहरवाकुलं प्रेक्षणे यययोर्दृ योहं संत्यामानुषीहृतः १७ तद्वाराविमामन्नमपिवत्सिंधुमंडवः शरोघ्र
णाग्रासेन जंतुर्मंदाकिनीमिव १८ बाणवर्षेणाकरणशस्त्रं सायकमहाघनं छित्वा तनुरजः कृत्वा चि
त्नेत्पगगनार्णवे १९ यथायायस्य शांतस्य न परिज्ञायते गतिः तस्य सायकसंघस्य न विज्ञाता तथा गतिः १
२० तछित्वा सायकासारशरीरांबुधरं घनं वोम्निप्रसारयामास रसाद्भवशतान्वितं २१ विदूरथस्तमप्याशु
व्यधमत्सायकोत्तमैः सामान्यजलदंमत्तं कल्पांतपवनो यथा २२ कृतप्रतिकृतैरेवं बाणवर्षैर्महीपती मा
थीकृतैरनयतां प्रहारमविचारणैः २३ अयादेर्देमोहनास्त्रं सिंधुर्गंधर्वसौहृदात् प्राप्तं तेन यपुर्लोका वि
नामोहं विदूरथात् २४ यस्त्रशस्त्रावरामूकाकिंमस्वरनेत्रणः मत्ताइवाभवन्योधप्रियत्रन्यस्ताइवायवा २५
त्म

कृतैरनयतां २३ गंधर्वस्य सौहृदात् मैत्रीवशात् प्राप्तं विदूरथाछिना विदूरथमेकं वर्जयित्वा अन्ये परिवारलोका मोहं ययुः प
यस्मिन्नाना भिरूतीयान्यतरस्यामिति सूत्रे अयायने पंचमीत्यतः पंचम्यप्यनुवर्जत इति मतेन पंचमी २४ मोहप्रकारमेव राम॰
वर्णयति यस्त्रेति ॥ २५ ॥ १४५

249

यदा विनिर्याति तदैक एव ४ कुलईहशं युद्धकौशलं तयोरिति तत्राह वेरेणेति विशेषात्तयसा आराधितस्येति गम्यते धानुष्कता धनुर्युद्धकुशलता ५ उन्नादा महाध्वनयः ६ कनकरंजितानाराचावाणाः रसंतो ध्वनंतः ७ ८ ९ वर्षाणि इवशीर्षे चती

घ२

एक एव विनिर्याति गुणात्तस्य शिलीमुखः सहस्रं भवति व्योम्नि गच्छन्पतति लक्षशः ४ सिंधोरपि तथैवासी द्वीर्किर्ली [illegible]मेवच वेरेण वरदस्यैवं विशेषाधानुष्कतातयोः ५ सुशालानामते वाणा कुशलाक्र तयोर्वरं
कादयामासुरुन्नादाः कल्पांताशनयो यथा ६ रेजुः कनकनाराच शालेषा व्योम्नि सस्वनाः रसंतः कल
पं४ वातान्नीः पैत्य इव तारकाः ७ विदूरथाक्षरासारा अजस्रमभिनिर्ययुः अब्धेरिव पयः पूराः सूर्यादिव मरी
चयः ८ प्रचंडपं[illegible]कूलात्पुत्र्यार्णवमहात्तराः अयः पिंडाद्दिवाकृत्ता नाडितात्करणपंक्तयः ९ धारावर्षमु
चइव शीकराइव निर्झरात् तत्पुराग्नि महादाहा स्फुलिंगाइव भासुराः १० तयोश्च टचटास्फोटंज एवत्को
दंडयोर्द्वयो बलद्वयमभूत्संत्रामूकं शांत इवांबुधिः ११ वहंति स्म शरापूराःगंगापूराइवोदरे सिंधोरभिमु
खं युद्धे घर्घरारावरंहसः १२ कचत्कनककनाराच शरवर्षा अनारतं वहत्कवशाबाशावं निर्ययुर्धनुरंबुद
त १३ बाणमंदाकिनी पूरं अजंतं सिंधुपूरे[illegible] बालायनात[illegible]लोकाली स्नात सुरवासिनी १४ तेनबाण
समूहेन जयमार्गं कामभंजैरि उवाच वाक्यमानंद विकसन्मुखपंकजा १५ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥

लिवर्षमुचस्तस्मात्तर्षमुचो धाराइव तत्पुरस्य विदूरथनगरस्य प्राग्युक्ताद्वग्निमहादाहात् १० बलद्वयं सेनाद्वयं ११ सिंधोः रा ज्ञः सम्मुखस्यव घर्घरारव युक्ता निरंहां सिवेगायेषां १२ १३ १४ १५ ॥ रामकृष्ण श्रीरामकृष्णजी की जय सदा ॥ ॥

वा॰टी॰ चिराद्दृष्टेन अनंतउद्गतं अत एव निर्गतं वारिराशेरिति निर्वारिराशिव अवनीरंध्रं भूम्यवकाशव इव ३६ ३७ पत्रौघयुक्तमेका
उ॰प्र॰ द्विपर्वतप्रकरइव संकल्पकल्पितं पुरं पूरस्थानदृष्टं ३८ जठरं मध्यं ३९ रोदस्योः द्यावाभूम्योरंध्रं तराले एकार्णवसाम्यापन्ना
१५८ दनायमत्स्या इवेति मत्स्यइवेत्यत्रापि संबध्यते ४० अंधकारस्य प्रहन्नेन प्रहत्या भावेक्तः मषीमयेकार्णवोपमं अमृतज्ञगद्‌

सर्वं केवलनिर्मुक्तं भूमंडलमराजगत् चिरांतमवनीरंध्रमिव निर्वारिराशि च ३६ ततस्तद्दृष्टानीकं क्ष्मा
पागच्छद्दृश्यतां दिवौघ इव वातेन शारदीयार्कमंडलं ३७ वज्रभीत्येव पत्रौघपर्वतप्रकरः पुरः स्वप्नदृ
ष्टं जगद्विव संकल्पपुरपूरवत् ३८ ततस्तमोम्बुसंसक्तं सिंधुरंध्रांधकारदं तेनांधकारोवपूर्धे क्ष्मा भूज्जठरो
दरः ३९ रोदोरंध्रप्रविसृत एकार्णव इवाभवत् मत्स्या इवाभवंस्तेना नालारांश्च महायोभवन् ४० अंधका
245 रप्रहर्षेन मषीमिकार्णवोपमं कज्जलाचलसंभारोद्भूतकल्पानिलेरिव ४१ अंधकूपे निपतिता इवासन्स
कलाः प्रजाः कल्पांत इव संशोषयी विहाराद्दिशं प्रति ४२ विद्रुतस्त्वथ मार्तंडदीपं बलात्तु मंडपे अस्त्रमंत्रवि
दां श्रेष्ठः स्वाज्ञयामंत्राम्भविह्वलत् ४३ अथादित्यतमं भोधिमकर्णोगस्त्योगस्तिमिः अपिबत्तत्क्षणं मो
दं पारत्कालइवामलः ४४॥

तिरोधः कज्जलाचलः अंजनगिरिः संभारैः उपादानभूतैरेणुभिः सहोद्भूतैः कल्पानिलैः प्रलयवायुभिरिव व्याप्तमिति शेषः
४१ दिशं प्रतिप्रति दिशं असमासश्छांदसः ४२ अमंत्रः मंत्राणां मंत्रोपुज्ञविचारस्तात्पर्यतः एव अचेष्टयज्जगदित्यर्थः ४३ ४४
रामे॰
१५८

अत्यंजनं २६ विदूरथेविषयेशान्तसेमेदेहाखेभर्कैस्वकुंडैलोहितोभूदित्यर्थः २७ भोगिभिः सर्पैः २८ तवभूयांडैरेः सर्पैर्व्याप्ता
पर्वतास्युक्तश्लेरिति विवेचित्रमाहसर्पैरिति २९ विषाग्रणा खिन्नतामिवम्लाननेतोविवशतोव्याकुलतां ३० रूत्ताउक्ताश्च
नीहाराहिमाः स्निग्धशीतला अपि पदार्थास्तथाविधाये वातास्तेष्ठत्सणः ज्वलनेरणव: धूतैः भस्मनोविवेचितेरंगारैः स

यावद्विदूरथाद्न्यं मोहान्नयन्निमंदत्ता तावद्विपोराजाप्रबोधास्त्रमर्थादेदे २६ ततः प्रबोधामापन्नाः प्रजाः
प्रातरिवाब्जिनी विदूरथेमवत्तिंधुः कुंडाकैस्वरान्तसे २७ नागास्त्रमाददभीमंपाशवंधनस्वैरं तेनाभव
न्नभोव्याप्तंभोगिभिः पर्वतोपमैः २८ सर्पैर्विलसिताभूमिर्मणलैः सुरषीयथा संपन्नागिरयः सर्वेकृत्तपन्न
गकंवलाः २९ पदार्थाः सर्वएवेमेविषाग्निखिन्नतांययुः सपर्वतेनाभोगाययोविवशतामही ३० पूतांगा
रसमाकीर्णविषवेषमयशंसिनः ववूरुत्ताश्लनीहारवाताज्वलनरेणवः ३१ विदूरथोथसोपर्णमाददस्त्रं
९३ महास्त्रवित् उरगुर्गरुत्मत्रणसोपर्णाः पर्वताइव ३२ कांचनीकृतसर्वाशाः सर्वाशाः परिपूरकाः पक्षप
र्वतसंरंभजनितप्रलयानिलाः ३३ घाणानिलजवाकृष्टसद्भुजगमंडलाः महाघुरुघुराखपूरितांभो
धिखंडकाः ३४ ससुपर्णघनोव्यानंसर्पौघंभूधरके कल्पशालशालायंतमगस्त्यइव वारिधिं ३५ श्री॥

माकीर्णयथास्यात्तथावधुः ३१ उरगुर्निर्ययुः सुवर्णा एवसोपर्णाः ३२ पक्षैः सपक्षपक्षपर्वतसदृशैर्नोड्डयनसंरंभेणजनितम
लयानिलाः ३३ घोणनासास्तदनिलजवेनश्वासवेगेन ३४ सः सुपर्णस्त्वद्गणो घनोमेघः तंसर्पलक्षणं ओघंप्रवाहंअ
यात् अपिवत् पिवंतस्तुडिजातिस्थितिचोलुक् विशेषणान्योघवारिधोः धारणपनयोऽपानि ३५ श्रीरामजीसहाय

वा.टी. ५५ ककुभोदिशः ५६ गगनेप्रोतेनपातालसंबंधिनातिमिरेणाकुलिताः आकुलीकृताः ५७ ५८ ज्वालाजालेजपलतांजटि
उ.प्र. लतांमत्योः स्त्रलिकासेचनोत्सवेकुंकुमेनसमालब्धाः सिक्ताः स्त्रजइव ५९ सागरसहस्राकृतिभिर्नीरवेगैश्चलितेनग्राग
१५७ तेनबडवाग्निमेवसाजनता एकपंकिनी वह्निद्वितमेव जगतः संभावयंतीसतीज्वलिता ६० असौवक्ष्माणास्त्रविशेषः आ

प्रमस्फुरास्त्रसानीकमभवद्भुवनत्रये शारदीवगतांमोदंव्योमनिर्मलमावभौ ५५ अथसिंधुर्मुमोचास्त्रमाग्नेयंज्व
लितांवरं जज्वलुःककुभस्तेनकल्पाग्निज्वलिताइव ५६ धूमांबुदभराछन्नावभूवुःसकलादिशः गगनप्रोत
पातालतिमिराकुलिताइव ५७ बभूवुर्ज्वलिताकारागिरयःकांचनाइव प्रफुल्लवननीरंध्रचंपकोपवनाइव ५८
ययुर्व्योमादिदिक्कुंजाज्वालाजालजटालतां कुंकुमेनोत्सवेमत्योःसमालब्धाइवस्रजः ५९ ज्वलिताजनतावैक
पंकिनीसौनस्यशा सहस्राकृतिनोवेगचलितेनवसागरात् ६० जित्वारिपुंपुनरसौयथ्याप्रहरतेतथा वारुणं
246 विससर्जास्त्रंपूजयित्वाविदूरथः ६१ आययुःसलिलापूराःस्तम्भःपूराइवाभितः अधस्तादधनोदिभ्योइवरुपाइ
वाद्रयः ६२ भागाइवशरव्योम्निधृतयोनाइवांबुदाः महाकीवाइवोच्चुस्थाःकुलशैलशिलाइव ६३ तमालोघाइ
वोद्धीनाःसंचिताइवरात्रयः कज्जलोघाइवोद्भूतालोकालोकतटादिव ६४ श्रीरामजीसहायजानकीनाथ

अयमस्त्रंजित्वाअपर्यर्थेपुनःशत्रुःरिपुंसिंधुमपियथाप्रहरतेतथावारुणंअस्त्रंपूजयित्वाविससर्ज ६१ ६२ शरव्योम्निशरमार्गाव
काशेतदीयभागाअवयवाइवयानानिवद्धगतयःउच्चुस्थाऊर्ध्वदिशाद्दिलुताःकुलशैलानांवृहच्छिलाइव ६३ लोकालोका
" " " " " " गिरेस्तटादंधकारकज्जलोघाइव ६४" " " " " रम.
१५७

अंधकारत्वं तरुणीनां वेरेणावस्त्रेण पयोधरा मेघाः स्तनाः स्तन ४५ ४६ उदगुर्निर्जग्मुः पातालस्था गजा दिग्गजाः ४८ आ इंद्धनं येषां त
था अश्रयः यस्य इव धूम्राः अग्निपक्षे काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा स्फुलिंगिनी विश्वरुची च देवी लेलायमा
ना इति सप्त जिह्वा इति श्रुति प्रसिद्धाः जिह्वाः ४९ आवर्त्तानां वर्त्मभिर्भ्रमणं तत्सहिताः ५० इत्थं आलेक्षणैर्बिसांकुरैर्मृणालैराक्रांतैर्नैः॥

अंधकारां चीरां मुक्ता विरेजुरमला द्विषाः भूपतेः पुरतः कांता इव रम्य पयोधराः ४५ ययुः प्रकटतामंतरखिला वनराज
यः लोभकज्जलजालेन मुक्ता ईव सतां धिपः ४६ अथ कोपाकुलः सिंधुरात्तसात्त्वमहाभयं त्राणमुदीरयामास मंत्री
दीर्णशरात्मकं ४७ उदगुर्भीषणा दिग्भ्यः पत्वा वनराक्षसाः पातालगजफूत्कारस्तु ध्वा इव महार्णवाः ४८ कपिलोर्ध्व
जय धूम्रा स्फुटचटत्तुमरवाः अग्नेर्यो लेलिहाना आयजिह्वा आइंधना इव ४९ सावर्त्तवर्त्मयोव्याप्ति भीमचीत्कार टांकृताः
अग्निदाहा महाधूम विलोला इव सोल्मुखाः ५० दंष्ट्रा विसांकुराक्रांत मुखपंकास्य देहकाः उद्दिता लोमजं वाला इव ५१
ज्वलत इव ५१ निशिरं तः प्रभावं तो गजं ते सर्जिता इव जटाज्वाल तडित्पुंजा जलदाः सुजला इव ५२ एतस्मिन्नंत
२ रेतस्मिं लीलानाथो विदूरथः नौ यणास्त्रं प्रददे दुष्ट शत निवारणं ५३ उदीर्यमाण एवास्मिन्मंत्रराजे स्त्रराजयः रात्र
सानां प्रथमुस्ता अंधकार इवोदये ५४॥

मुखेः पंकेर्मलिनैरसैन्यसुराशिभिः कर्दमैः ययुर्वीजे श्रोपलत्तितदेहकाः लोमान्येव जंबाला निषेवालायेयां ५१ निगिरं तः जमा
न जलदस्पदं ज्योतीषिं जगात्रिगरल्का र्धमेव सर्जिताः सफा इव निघ्नन्प्रेषणमृता: प्राकुलेतर्थीणिंच ५२ तस्मिन्सुदुष्प्रदेदप्रयोनंतु आरेद ५३।५४

वा.टी. ॐकारोऽयास्यनस्तस्य माश्रीस्तयातनं ७५ तमालविपिनस्ययत् उड्डीनेन्ग्राकाशेगमनंनतद्दिवसंरंभात् उदग्र: उग्रपु: ७६ वा
उ.खं. रिपूरेणनम्रत्वात् नमना: ग्रपांशव: वहिस्थातिर्यग्विस्तारेण ग्रासंधूराणिस्वाभाविकविस्तारेकुंठितेगतीनीव संकुचितानि
१४८ ग्रन्येषांदिङ्मंडलानिवसेपन्नानिपियां ७७ कीर्णेश्रीकरै: ग्रंबुकणै: नीहारभारेणशैत्यात्कर्षेणउद्धरा: सुखदा: समीरणा

विद्रयोरम्णोद्गेकेतावक्त्रं कारमाननं कोदंडं कुंडलीकृत्यपर्जन्यास्सुमघारदे ७५ उदग्र: पंक्तयो :: कदंनाया
मिन्नाइवसंचिता तमालविपिनोड्डीनसरंभाद्दभ्रमंथरा: ७६ वामनावारिपूरेणगर्जनोदामसंचरा: महिला
मंथराशेषककुन्मंडलकुंडला: ७७ वद्धुएवलिताससारामेघडंबरमेदिन: कीर्णश्रीकरनीहारभारोद्धरा:
समीरणा: ७८ प्रथुस्फुर:सुसौवर्णसर्पायत्नस्रसोपमा: विधुताशिवंदेव्य:स्त्रीकपल्लवलनाइव ७९
उघूर्णगर्जनोत्थुनप्रतिश्रुध्वनकंदरा: दिशस्खलितमातंगसिंहर्संरवघर्घरा: ८० महामुसलधाराभि:पेतु
तुरासारवृष्टय: कष्टटंकारकठिना: कृतांतस्येव हृष्टय: ८१ ॥ श्रीरामचंद्रायनम: राधाकृष्णायनम:

247

वायवोवव्रु: ७८ सौवर्णानांसर्पाणां प्रागुक्तसंतापलब्धानाद्याय: सकाशात्सरणंवहिर्नि: सरणंयत्यवर्तताद्देशप्रसिद्धंत
द्देवउपमासां देव्योदेवविषापिणा अर्थाद्दिव्यस्त्रीकरात्साइतिगम्यते ७९ उद्धूर्णै: प्रवृद्धै: प्रतिश्रुद्भि: प्रतिध्वनभि: घनानिव
ड्डितागिरिकंदरायासुरेषाखलितानांग्रभिमुखप्रस्थितानामातंगादीनांप्रतिगर्जितरवै: घर्घरासुखकरा: ८० कष्टैहुंका रामः
॥ रै:करकानियातध्वनिभिर्मर्मशिराभेदनध्वनिभिश्चकठिना: ८१ ॥ १४८

व्योमऊर्ध्वाकाशंदिदृक्षवद्रष्टुमिच्छवः सूर्मय इति पाठे सूर्मिः प्रतिमासूर्जीरित्येवार्थः ६५ ६६ ६७ धावना: पूर्वोस्त्रकृतमालिन्यविशोध(
कास्तदित्तद्विरुक्त्यान्यत्यन्स्यविदः विमायाज्ञसीतिविकल्पकौ सर्वनामता मिथ्याभूतानामस्त्रमोहनार्थक्रियासामर्थ्यंदर्शयति
मिथइति अनुभवेति शत्रुविध्वंसादिफलमुखेनापिजनाइतिशेषः ६८ येनकंस्ववलंरक्षंती निचक्ररक्षोहेती नामायुधानांभारा:व

घु घु

रसातलगुहाभोगादुद्यद्व्योमदिदृक्षवः महाखुरक्षुरारावरंहोत्रंहितमूर्त्तयः ६५ तामग्निसंततिंमत्तामाचचामांबु
संततिः भवनव्यापिनीसंध्यामास्त्रुरुक्षेवयामिनी ६६ तामग्निसंततिंपीत्वापूरयामासभूतले जलस्त्रोजीदित्ता
च देहंनिर्देग्धुमिक्तिमेयुषी ६७ एवंविधानस्त्रमोहान्विदधुर्धावनेतरे मिथोमायामयानेवयथंपश्यन्ननुभवंतिच ६७
हेतिभारवराःस्त्रिंधोग्न्यकरक्षांस्तेतोभसा तृण्णानीवगलाःप्राग्रथ्यमास्यामवस्त्रुतः ६९ एतस्मिन्नंतरेसिंधुर
क्त्रंसस्मारशोषणं आपन्नाणकरंदेवंदत्तंचशरदूषितं ७० शशांशुमयीमायातेनयामेवभास्वता येन
तास्तेमता एव बभूवुःशोषिताभुवः ७१ अथसुर्वेरुचातुल्यस्तापःसंतापयन्प्रोज्ञाः जज्ञेमेरुर्ज्ञराकीर्णवनवि
स्तारकर्कशः ७२ कचत्कनकनिस्यंदसुंदरांगश्छविर्दिशां आसीद्राजवरस्त्रीणामिवालेपांगसंगतः ७३ सम
तेनघर्ममयीमूर्छीमाजग्मुरुत्क्विरोधिनः श्रीरस्मार्तानलोमद्यामदवःपद्मवाइवा ७४ श्रीरामायनमः॥ स्तः

राःक्षेत्रस्यायोधाश्च ६९ शारदूषितंशोषणास्त्रंददौधनुषिसंदधे इत्यर्थः ७० नामैकदेशेनामग्रहणात्यामात्रियामारात्रिरि
वभास्वतासूर्येणभुवोभूप्रदेशाःशोषिताबभूवुः ७१ तापस्तोतातपःजज्ञेःशुक्कपर्णैराकीर्णेवनविस्तारेःकर्कशः ७२ दिशां
॥आलेपोंगरागइवासीत ७३ ७४॥

वा.टी.
उ.प्र.
१५९

उह्यमानः प्रवाह्यमाणः ३ घनतोयेन मेघोदकेन समं व्योमापि समाप्लुतं स्यात् सिन्धुमिवाघनयुक्तं ४ तत्वाद्ववो धाडूतन्यस्य। माया लक्षणकारणरूपांस्यात् तत्कार्य भूतो विराट् प्राणसमीरणः सूत्रात्मैव वायुः शमं ययौ ५ ६ निःश्वासशब्दः सूत्कार्ण कालुंठनारवाः भांकाराः भीषणाः प्राणाद्युत्कारा उद्भूतारवाः पुरांग्रामाणां वनानां वीरुधां वल्लीनां च प्रलापाः निरर्थकवर्णेन

तेनातिभीमवातेन विदूरथरथोप्यथ उह्यमानो भवत् ग्रायथाजर्जरपल्लवः ३ विदूरथोऽथ तत्याज पर्वतास्त्वंम
हास्त्रवित् व्योमापि घनतोयेन समाप्लुतमिवाभवत् ४ तेन शैलास्त्रघातेन विराट्प्राणसमीरणः शमं चैत।
न्यांशं त्येव प्रययौ वायुरातनः ५ अंतरिक्षगता वृक्षपंक्तयः पतिता भुवि नानाजनग्रावव्यूह काकानामिव के
टयः ६ शमुः सूत्कारडात्कारभांकारोत्कारकादिशां प्रलापा इव विध्वस्ताः पूर्वं भवनवीरुधां ७ गिरयः प
यन्नभसः पतत्पत्रवर्णवत् सिंधुः सिंधुरिवान्यत्तान्मैनाकादीनितस्ततः ८ वज्रास्त्रमसृजद्दीप्यं चैरवैजृं
भाणनतः पिबंतोद्दीप्तितिमिरमग्निदाहमिवाम्बयः ९ तेगिरीणां तथादित्याकोटितुंडावखंडनैः शिरांसि पा
तयामासुः फलानीवातिवर्णनिलाः १० विदूरथोथ वज्रास्त्रशांत्यै ब्रह्मास्त्रमत्यगात् ततो ब्रह्मास्त्रवज्रास्त्रसमे

टी

वाप्यानीव ७ सिंधुः राजा सिंधुः समुद्रः खस्मिन्नुत्पततो मैनाकादीनिव ८ अग्निभिर्दह्यतइत्यग्निदाहं इंधनं ९ कोटयः अग्रभा
गास्तत्र तीक्ष्णैस्तुण्डैरग्रं चुम्भिखिवखंडनैश्छेदनैः गिरीणां शिरांसि शिखराणि १० अत्यगात् इतरास्त्राण्यतिक्रम्य प्रयोक्तुं अगात्
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ब्रह्मापत्समं एककाले ११॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम. १५९

248

आनन्ददानां संबंधिनेय उद्यम आत्तः स्वीकृतो विभ्रमः शोभाविलासो येन तथाविधः इत्युत्प्रेक्षा ८२ मगत्ताजिकशब्देन तेऽन्तव
आततयालस्यंते परस्य तन्मनोबोधः साक्षात्कारसम्पन्नत्वेन निरतिशयानंदरसापूरे: ८३ असंचरं संचारात्तमं सिंधुः राजा सिं-
धुः समुद्र इव पूरितः ८४ अशनिनिपातेनेव पीडितानि प्राणिनामंगानि येभ्यस्तानि प्रतियोद्धृभिः विक्षतैः यद्दुभिः अंकितैः (?)

उद्भूय प्रथमं वायव्य उन्मेनतलनिभो भुवः पातालादानंददानां सुदूयेवात्तविभ्रमः ८२ ततो निमेषमात्रेण प्रे-
क्षुर्मंगतच्छिन्नकाः परबोधरसापूर्णैर्यथा संसारवासनाः ८३ असीत्स्वकाकमखिलं भूमंडलसंचरं पूरितः पूर्ण-
धाराभिः सिंधुः सिंधुरिवांबुना ८४ वायव्यामस्त्रमसृजत्पूरिताकाशकोटरं कल्पांतनृत्यसंमत्तरुद्रैरिव
भीषणं ८५ ववुरशनिनिपातपीडितांगा दलितशिलाः शकलाः ककुम्मुखेषु प्रलयसमयसूचकाभया-
नो कृतपद्दुरंकृतटंकिनः समीराः ॥८६॥ इतिश्रीमोक्षोपायेसूत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने आयुधवर्णनं नाम अष्ट-
चत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ववुर्वलितनीहारा विकीर्णवनपल्लवाः वायवो धूनवृत्तोघाः स-
स्त्रीलायीडुपांसवः १ पतद्विवल्गितवृक्षौघपतनोत्पातनोद्धुराः विकुट्टिताचलत्वंगज्झाझामितिविभेदिनः २॥

लाघभिद्धालध्वनिभिः टंकः पाषाणदारणं सुध विशेषस्तद्वत् इव समीरा वायवः ककुभां दिशां मुखेषु ववुः ॥८६॥ इति श्रीवा-
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥ पर्वतास्त्रं च ववमास्त्रं चात्र वर्ण्यते विस्तरेण पिशाचा-
स्त्रं पिशाचचरितान्वितं सतां मूर्तिमतां लीलया आपीडः शिरोभूषणीकृताः पतद्विवल्गिताः भ्रमिताः वृक्षौघाः यैः विकुट्टिता
चूर्णिताः २॥

पिशाचानांराज्ञि: पंक्ति: २१ परप्रयुक्तानांपिशाचानांस्ववशीकारेणपरसैन्यसं ग्रामकरी २२ तस्यपिशाचसैन्यस्यसहा
यस्रतं रूपिकाएतनामेदा: २३ २४ २५ रक्तपंदेनतमूर्णकपालानिलस्पंतेग्रवध्रास्रकिंभ्यां ओष्ठप्रांताभ्यां आकुलान
ना: २६ नानाविधान्यंगवलनान्यवयवचेष्टायासां नानाविधानामनमतांउत ध्वानमपितमनेप्रहीकरणेसन्नमा: स

हृता१
पिशाचराज्ञीराजानंतस्ययावद्धिद्रूरपं समाक्रामतितावन्नामायांसवबुधे २१ पिशाचसंग्रामकरीमायांवे
तिसभूमिप: तयापिशाचसैन्यंतत्परसैन्येन्ययोजत् २२ तत: स्वसैनिका: स्वच्छा: परयोधा: पिशाचिन:॥ सूर्द्ध२
तस्यास्सुरूपिकाख्यंचददावप्सरसोरुषा २३ उद्दगुभ्रंतलाभ्योष्ठारूपिकाऊर्द्धजा: निमग्नविकरालाक्ष्यस्त्र
लच्छ्रोणीपयोधरा: २४ उद्भिन्नयौवनाव्रज्ञा: पीवरांग्योथजर्जरा: स्वरूपारूपज घनाद्धनम्पोविकस
द्धगा: २५ नररक्तशिरोहस्ता: संध्याभ्रारुणगात्रिका: अर्द्धचर्चितमासास्रक्लवत्स्वपाकुलान ना:
२६ नानांगवलननानानमन सन्नमाशिला भुजंवक्रोरुकटिपार्श्वकरांगिका: २७ नारीकृतार्भकशावा
हस्ताकृष्टांतरज्जव: स्वकाकोलूकवदनानिम्नवक्त्रहनूदरा: २८ जगृहुस्तापिशाचास्ता: दुर्बलार्त्त: शिश्र ता:२
स्वधा२ निव पिशाचरूपिकासैन्यंतदासीद्कतांगतं २९॥॥

मर्ग्या: शिलाइवंकठिनाभुजगइववक्रादयोया
सां २७ नराणामियंनारीनरमालातथाकृता: अर्भकशावायाभि: २८ जगृहु: पतित्वेनखीचक्रु: दुष्क
तकारि शिश्रनिव उपभोग्यतां शेसान्यादृष्टांत: २९ ॥०॥ ॥०॥ रामजीसहाय॥॥

149

श्यामानमिश्रेवश्यामं २२ इवकार आनन्तर्ये भयत्रसंवध्यते तेनसंस्थायामिवेत्युपमाभीत्येनेतुहेतूत्येत्ताजग्मुः आज
ग्मुः २३ भस्मनः संबंधीस्तंभोदग्धस्तंभयावत् असमर्थसमासश्छांदसः मुक्तिग्राह्याहस्तप्राप्याः २४ ग्राम्याः ग्रामीणाद
रिद्रजनाइव नभश्चराः आकाशसंचारिणः २५ मूर्द्धजैर्केशैरस्मश्चनाराश्चैवहीनाः यत्किंचनअस्थिकपालादिकरेयेषां

श्यामाश्यामे पिशाचास्तमथ्यसिंधुरचोदयत् तेनोद्यः पिशाचानांपंक्त्योत्मंतभीतिदाः २२ संध्यायामथभीते
वद्दिवसःश्यामतांययौ पिशाचामुवनंजग्मुरंधकारभराइव २३ भस्मनंस्तंभसदृशास्तालोतालविलासिनः
दृश्यमानमहाकारामुक्तिग्राह्यानकिंचना २४ ऊर्द्धकेशाः कृशांगाश्चकेचिच्चश्मश्रुलाअपि कुश्मांगामलिनी
नांगाश्चग्राम्याइवनभश्चराः २५ सभयामृतदृशश्चयत्किंचनकराश्चलाः दीनावज्रासिनः क्रूरादीनाग्राम्यज
नाइव २६ तरुकर्दमरथ्यांतः शून्यगेहगृहाश्चलाः लेलिहानाःप्रेतरूपाः कुश्मांगाश्चपलाइव २७ जगृहुस्ते
तदासन्नाहतशिष्यमेरवलिं आसंस्तसेनिकास्तत्रभिन्नाश्चदुर्द्धचेतसा २८ त्यक्तायुधतनुत्राणास्त्रस्तप्राणाः
सवक्रमाः नेत्रैरंगैर्मुखैः पादैर्विकारभरकारिणः २९ त्यक्तकोपीनवसना निमग्नवसनोत्तरा विषांमूत्रंचकु
र्वंतः स्थिरमारध्वतमेना: ३०

वज्रंचासिश्चाभयोः समाहारोवज्रासितस्मादपिक्रूरानिष्ठुराः समाहरनपुंसक
त्वेइक्कोन्विविभक्तावितिनुम् २६ लेलिहानाः सक्किणीचपलाविद्युतइवदृश्यादृश्यस्वभावाः २७ तत्सेनिकावि
दूरस्थसेनिकाः २८ विकारभरामत्ताविरुद्धचेष्टाः २९ ताएवदर्शयतित्यक्तेति निमग्नानिसंकुचितान्यवसमात्स
न्नरा : एपधरांगानियेषां ३० ॥

 ३९ ज्ञीवाणांमतानां ४० दंडपादोनाघशाप्रसिद्धः यादाघातविशेषः सिक्तैर्भूतैः दत्तसेतुनिवद्धवद्धसेतुर्वलउदभृदितिपूर्वे
 णान्वय ४१ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेएकोनपंचाशः सर्गः ४९ अत्रास्त्रयोर्वेलयोर्युद्धं विदूरथपद्मयोः मृतवि
 दूरथस्यापिगृहानीतस्यवर्ण्यते एकंअसाधारणं खवलसरवसेनस्यशांतयेरक्षः पिशाचपीडाशांतये १ अंतःकालो

अथोदुद्धूद्धलंभीमंससुरासुरभीतिदं गर्जद्दर्द्गोमहानादवाघ [illegible] नृत्यकवंधकं ३९ मेदोमांसापदंशाघं
रुधिरासवसुंदरं ज्ञीवकूष्मांडवेतालमत्ततांडवसुंदरं ४० कूष्मांडकोतांडवदंडपादक्षुब्धासृगुत्क्षिप्ततरंगसि
क्तैः संध्याभ्ररागोत्करकोटिकांतिभूतैरसद्वेलोतसिदत्तसेतु॥ इतिश्रीमोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणेलीलोपाख्याने
तृतीयास्त्रयुद्धं एकोनपंचाशः सर्गः ४९ श्रीवशिष्ठउवाच॥ तस्मिंस्तदावर्त्तमाने घोरे समरविभ्रमे संवीरसैन्ये
250 नाशार्थमेकं खवलशांतये १ सस्मार स्मृतिमानंतो महोदाराधिधैर्यभृत् अस्त्रमस्त्रेश्वरं श्रीमद्वैष्णवं शंकरोपमं
२ अथयोसौ शरस्तेन वै स्वावात्माभिमंत्रितः मुक्तस्तस्य फलप्रांताद्दुल्मुकादिविनिर्ययौ ३ पंक्तयः स्फारचक्रा
णां शतांकीकृतदिक्तटाः गदानामभियांतीनां शतवंशीकृतांवराः ४
चितप्रतिभावतामवधिशंकरोपमं कालरुद्रवत्संहारकरं २ उल्मुकादीसत्सुक्रमादिशब्दार्थप्रपंचयतिपंक्तयइत्यादिना
त्रिषुश्लोकेषुपंक्तयएवविशेष्याः वंशवद्गदाकाराणि वंशकरीराणि गृह्यंते ४ रामायनमः ॥ ॥

एकनांगतंतद्दर्शयतिनिमग्नेत्यादिना क्रीडा युद्धावेशेनितरांमग्नं ३० शरोरुधिरमंड लद्वाराथं अन्योन्यप्रीतयेक्रियमाणानि
शवांगानियेन ३१ मग्नंउन्मग्नंपुनः पुनर्विमग्नोन्मग्नात् अमीत्स्पणमुनि द्विवचनाभावश्छांदसः वृत्तरक्तेतेन लसन्तनुः ३२
वेल्लनानिआलिंगनान्यस्यप्पसत् आनर्त्तवत् मंदरेणोद्भूतस्यमथ्यमानस्यदुग्धाब्धेरिवलसता कलकलेनकोलाहलेन ।

निमग्ननर्त्तनोत्तानवदनांगविलोचनं परस्पराक्रोतिकरं प्रधावच्चपरस्परं ३१ निष्कासितमहाजिह्वानानामुखविका
रदं शरभाराद्यमन्योन्यंक्रियमाणशवांगकं ३१ रुधिरांभसिमग्नांतः दुन्मग्नच्चलसत्तनु लंवोदरंत्वंवभुजेलंवकर्णं
घ्नानासिकं ३२ रक्तमांसमहापंकेष्वन्योन्यंवेल्लनाप्पसत् ३२ मंदरोद्धुतदुग्धाब्धिलसत्कलकलाकुलं ३३ यथैव
मायासंचारस्तेनतस्यकृतः पुरा तेनापितस्याश्रुतथाकृतोवुध्वासलाघवात् ३४ वेतालाह्वंततोदध्रेतेनोतस्युःशवव्र
जाः अमृतांनःसमूर्द्धनोवेतौवेशवत्स्थिता ३५ ततःपिशाचवेतालरूपिकोग्रकवंधवत् तद्भूतवलंभीमस्रुवीनि
गरणक्षमं ३६ अथेतेशेपिभूपालोमायांसंचार्यतोग्रंरौ राक्षसाख्यंससार्जीयत्रैलोक्यग्रहणोन्मुखं ३७ उच्चः पर्व
ताकाराः सर्वतःस्थूलराक्षसाः देहमाश्रित्यनिष्क्रांताः पातालान्नरकाइव ३८ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ =

आकुलं ३३ मायायाःसंचारः परावर्त्तप्रेषणं तेनविदूरथेनतस्यसिंधोःसःमायासंचारःकृतः ३४ ततस्सहायार्थंदतेदा
वितियावत् वेशेनपरमदर्शनावेशेनवेष्ठिताःसंचलिताः वलवद्धसंवरणेसंचरणेच ३५ ३६ इतरोविदूरथःगुरो
र्वप्रयोगेणपद्मग्रहरीवसिंधो ३७ रामजीसहाय ॥ =॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ = ॥

बा०टी०
उ०प्र०
१५२

रिष्टं रिषहिंसायां भावेक्तः स्वत्वसैन्यहिंसनं तज्जनणस्यारिष्टस्याघ्रभतमसः प्रशमनायभ्रमंतिकुंतलक्षणानीदुमंड
लानियत्र प्रासानाप्रसरैः संरब्धः कुपितः अतएवप्रोद्यतांतः आरब्धजनविनाशइवकृतांतोपमोयत्र १२ १३ मल्ल
तेनविश्वामित्रनिवारणेनेवपरस्परप्रति कृतकार्ययोः युद्ध्यमानयोर्नरायणास्त्रयोः संबंधिभिर्वज्रैः अविराजर
पितुमशक्याः पर्वतायत्र असमर्थसामासश्छांदसः १४ शंकवः कीलानावकार्यार्द्धकिलानिसंभावितानिसल्का
शाद्वः मात्रकाशीनिशूलानिशिलाशतानिचयत्रा १५ परडल्कष्टः सर्वसंहारसमर्थः शूलकरोरुद्रस्तदाभंग

रिष्टारिष्टप्रशमनभ्रमत्कुंतेंदुमंडलं प्रासप्रसरसंरब्धप्रोद्यतांतकृतांतकं १२ चक्रावकुंठितोध्वांतसर्वा
युधक्षयंकरं शब्दस्फुटघ्रिसंचाडंघातभग्नकुलाचलं १३ धारानिकृतशस्त्रौघमस्त्रयोर्युध्यमानयोः म
दस्त्रवारणेनेववज्राविजरपर्वतं १४ शंकुशंकितसत्कारकाशिशूलशिलाशतं भुशुंडीनिर्जितोदंडभि
डपालोग्रमंडलं १५ परशूलकराभेकपरशूलैकसंपितं वहद्दछिन्नचंचूरचारणशत्रुवारणं १६
स्फुटच्चटचटास्फोटरुद्धत्रियचागारयं हेतपल्लीचूर्णसंभारमहाधूमवितानकं १७ ॥ ॥ =॥

केकमायुधपरंशूषंपडशूलंतत्सदृशैनैकेनलंपितुंकुंठितंपत्रं वहतांनिः सरतामेनोच्छिन्नानांखंडितानांआ
युधानांचंचूराणिकुटिलविषमगतिफलानिचचारणानियत्र चरतेर्नित्यंकौटिल्येगतावितिपडिफ्चाद्यच्चिप
डोविचेतिलुकिडमरस्यास्यातइत्युचेछांदसीदीर्घः १६ हेतीनामस्त्राणांचसमाहारोहेतपल्ली स्त्रीत्वंछांदसं १७

राम०
१५२

सपत्नानां पद्मदलमुकुलाकारानेकशस्त्रशालिनां पंक्तयः दीनाल्लूना येषां तास्तद्यावत् प्रायं कृतमंबरं याभिरिति यः त्वा दिभ्यः इति निष्ठानत्वं ५६ द्वितीयो राजा विदूरस्थः शत्रोर्निःशेषपराक्रमस्थितिस्तस्या अवष्टम्भकं पूर्तिकरं तदंजस्त्वमितिया वत् ७ हताः छिन्नाः पूर्वास्त्रिप्रयुक्तैर्हेतयो याभिस्ता ८ ९ सद्यास्त्वसरितां पुञ्जमेव विस्तारादर्पयति शरेत्यादिना शरेभ्य आपतिनैर्निर्गतैः शूलादिभिः कुद्दिता निचुर्णिता नि यदिशानियन्त्रअसिखड्गैरखां तज्जातिभेदविनत्यापदपग्रहणं

वज्राणां शतधाराणां तृणजालीकृतांबराः यदिशानां सर्पाणां दीनवच्चीकृतांबराः ५ शराणां शितधारा णां पुष्पजालीकृतांबराः खड्गानां शपाः लांगानां पञ्जरीकृतांबराः ६ अपरा राजा द्वितीयोपि वैश्यौह्वेशां तये ददौ वैश्यवमेवात्मशत्रुनिष्ठावपूर्वकं ७ ततो निर्धियुर्न घोहेतीनां हतहेतयः शरशक्तिगदाप्राशयदि शादि परोमया ८ शस्त्रास्त्रसरितां तासां व्योम्नि प्रकृम वर्तत रोदोरंधस्तपकंस्कुलशैलेन्द्रदारणं ९ श रपातितशूलासिखड्गकुद्दितपट्टिशं मुशलप्रतनाप्रासशूलशातितशक्तिकं १० शरांबुराशिमथनेमजन्मु

दुरमन्दिरं गदावदनतोयुक्तं दुर्वारास्त्विनिभासिनि ११

मुशलानां प्रतननेन प्रतिनाविस्तारः भिदादित्वादङ् तया प्रासादिभिः शातिताः खंडिताः शक्तयो यत्र १० शरलक्षणस्यांबुराशेर्मथनेमग्नाः प्रहृष्टाः समर्था इति यावत् मुद्गरा एव मंदिरपर्व ताः पत्रगदानां वदनतः सार्वविभक्तिकस्तसिः मुखसदृशैरग्रभागैर्युक्तं संघटितं दुर्वाराः अस्त्वे येषामस्तितेऽस्त्विणः प्रतियोद्धारस्तान्निभासत्तत्समानप्रमाणप्रभावाः असिन्यः खड्गजातिभेदा यत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ङीपो न ह्रस्वः ११ ॥

वा०टी० वेलेसेन्यद्व्ये २८ सिंधोः समुद्रस्यांबुजलमिवघर्घरारावः महाप्रलयादेसूचकउत्पातः साशक्तिरस्यसिंधोर्वक्षसि २९ ३०
उ०प्र० नागोगजः मदजलमिवास्यत् अस्रवत् ३१ आवयोर्भ्रात्रा सिंहेनसिंधुर्दैत्यो हिरण्यकशिपुरिति इतिप्रस्तरूपकं ३२ ३३
१५३ पिष्टात् संचूर्णितात् उरसः सकाशात् रसः रक्तंसरस्थलस्यसरोमध्यस्थस्यगजेंद्रस्यकरात्फूत्कृतंवारीवनिपातीति

दंतमालेयमस्येववलेचर्वयतःप्रजाः शक्तिमादायचिक्षेपरखड्गसक्ताविदूरथः २८ सिंधुसुघर्घरारा
वोमहोत्पातइवाशनिः अविच्छिन्नासमापातापतितासास्यवक्षसि २९ अप्रियस्ययथाभर्तुरनिर्वृत्तीस्व
कामिनी तेनशक्तिप्रहारेणनासोमरणमाप्नवान् ३० केवलंरुधिरंस्रातंनागोजलमिवात्यजत् तद्दृशली
लांतंदृष्ट्वाममग्नेतमइवेद्धना ३१ सविकाशघनोनंदापूर्वलीलामुवाचर देविपश्यन् सिंहेनहतोभ्रात्रीयमा
152 ३२ वयोः शक्तिकोटिनखेर्दैत्यः सिंधुरुद्धुरकंधरः सरःस्थलस्थनागेंद्रकरस्फूत्कृतवारिवत् ३३ पिष्टोरसो
स्यनिर्यातिरक्तंचुलचुलारवैः हाकष्टंरथमानीतंसिंधुरमोदसघतः ३४ सोवर्णंभैरवंश्रृंगंपुष्करावर्तकोयथा॥
पश्यपक्षेविरथोस्यासोमुद्गरेणविचूर्णितिः ३५ अमत्यार्थनिपातेनसोवर्णनिगरंयथा प्रद्युम्नोरथमारोहुमानीत
पतिरेषमे ३६ कष्टंवज्रमिवेंद्रेणमुशलंसिंधुनेक्षितं जवात्पतिःप्रयातोमेसैंधवंमुशलायुधं ३७ ॥ =॥

पूर्वेणान्वयः ३४ मेरवंमेरुसंबंधिश्रृंगंपुष्करावर्तकोमेघराजः अस्यसिंधोः रथः ३५ पार्थस्यार्जुनस्यशरनिपाते
नभ्रमत् निवातकवचानांसोवर्णनगरयथातथाभ्रमेतअर्थातरर्थपश्येत्यर्थः तद्भ्रुसोडेपिपार्थोद्विजन्मसंभवान्नाप्र राम०
सिद्धोपमा ३६ इक्षितंप्रहरणार्थमितिशेषः सैंधवंक्वपितो ३७ ॥ =॥ ॥ ॐ ॥ ॥ १५३

भ्रमतज्ज्वालमानयइवोल्लसंतपस्तडितोयत्र १८ पुनरुक्तं श्लोकार्धद्वयं व्याख्यातं अचलात्मनः युद्धेऽचलवज्जडीभूतस्य विदूरथस्य मदीयास्त्रनिवारणमात्रेणैव स्थितिरियं कालस्य कालक्षेपमात्रस्य उपायः १९ अयं तु मदग्रे कियद्बलः इति हेलया अवज्ञया युवा सिंधो तिष्ठति स इति २० कदंबलग्नं अरसंयुक्तो २१ पः राजा सन्नाह प्रारब्धयुद्धानमोरा

अन्योन्यशस्त्रसंघट्टाद्भ्रमज्ज्वालोल्लसत्तडित् शब्दस्फुटविरं चांडघातभग्नकुलाचलं १८ धारानिकृतशस्त्रो घमस्त्रयोर्युध्यमानयोः मदस्त्रवारणेनैव कालोपायो च मालात्मनः १९ अयं कियद्बल इति सिंधो तिष्ठति हेलया विदूरथोस्त्रमाग्नेयं तत्याजाशनिशब्दवत् २० ज्वालयाससरथं सिंधोः कल्पमिवारसं एतस्मिन्नंतरे व्योम्निहेति भा३ निर्विवरोदरे २१ ससन्नाहइतिमाद्यपयोंतटिनीवयः अस्त्रे राज्ञोः क्षणेन कृत्वा पुंजं परमदारुणं २२ अन्योन्यस समायाते सवीर्येसिनदाविव एतस्मिन्नंतरे सोग्नी रथं कृत्वा तु भस्मसात् २३ प्रापदग्धावनं सिंधुर्मृगेंद्रमिव अ भुवं कंदरात् सिंधुरभ्यासतोर्मस्त्रं वारुणास्त्रेण शामयत् २४ रथं मुक्त्वा वामं प्राप्य खड्गस्फोटकवान् भूत् अ विदूरथोपि विरथो निमेषमात्रेण रथाश्वान् ... खुरान् २५ लुलाव करवालेन नालानीव लाघवात् विदूरथोपि विरथो वसुखास्फोटकासिमान् २६ समायुधो समोत्साहो चेरतुर्मंडलानि तौ खड्गौ क्रकचतां यातो मिथः प्र हरतोस्तयोः २७ ॥ ॥

राजाययोद्ववर्द्धिता तद्दिनो नदीव शरान्वर्षति वहति च तयो राज्ञोः अस्त्रे प्राकप्रयुक्ते २४ अ हेना रायणास्त्रे २२ स आग्नेयास्त्रसंबंधी अग्निः २३ वनदग्धा वनं कंदरात् निर्गतं मृगेंद्रमिव २४ अ स्फोटकं चतधान् अभूत २५ क्रकचतां क्रकचवत् कठिनवर्मादि विदारणसमर्थतां यातो प्राप्तौ २७ ॥

वा०टी० पपातयनोन्मुखोवमृलेत्यर्थः पतन्पतनोन्मुखएवेष सूतेनतिस्मरथेनैवापवाहितः गृहंप्रतीतिशेषः द्वाविमौपुरुषौ
उ०प्र० लोकेसूर्यमंडलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेचाभिमुखोहतइतिस्मृतेः रणेभिमुखमरणेसूर्यमंडलभेदित्वोब्रह्म
२५४ लोकावाप्तौविरक्तस्यब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मनः प्रविशंतिपरंपदमितिवचनात्क्रममुक्ति
प्रसक्तौ अविरक्तस्यइमंमानवमावर्तंनावर्ततेइतिश्रुतेः कल्पांतेपुनरावृत्तौवाप्राक्तनपद्मशरीरेणारब्धशेषभोगासिद्ध
स्तदनुगुणसरस्वतीसंकल्पवरदानवलोद्वेसूतस्यराजपरः श्रेयोविनाशेअपवाहनेप्रवृत्तिरासीदितिबोध्यं ४७ यदा
अतिवाहितस्तस्य आहतंखड्गघातंअदात् अथवाद्यमानेअसंमुखेशत्रोप्रहारः शूरविगर्हितः कृतइतिसूचयत्विशि

पापातस्यंदनस्याधश्छिन्नमूलइवद्रुमः पतन्नेवैषसूतेनरथेनैवापवाहितः ४७ यदातदाहतिंतस्य
कंठदात्सिंधुरुद्घत अर्द्धविच्छिन्नकंठोसावनपातोथसिंधुना ४८ स्यंदनेमांविशत्सद्यपद्मंरविकरोयथा
सरस्वत्याः प्रभावाद्यंतस्यवेश्मसोगृहे ४९ नाशकुम्भ्रशाकोमत्तोमहाज्वालोदरंयथा खड्गाकृतगल
253 गर्तगलत्सवातरक्तोछटाकुरितवस्त्रतनुश्चागात्रं तत्याजतंभगवतीमभितोगृहांतस्तंप्रवेश्यमतिततल्पत
लेगतोरिः ५० इतिमोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेलीलोपाख्यानेदूरथावर्णनंनामपंचाशःसर्गः ५०॥

नश्चिउद्धृतइति ४८ असोसिंधुः पद्मगृहंप्रवेष्टुंनाशकत् ४९ खड्गेनावकृत्तस्यगर्तात्छिद्रात्गलद्भिः सवाताभिः
रक्तस्यछटाभिर्धाराभिरछुरितानिशिक्तानिवस्त्रादीनियस्यतेथाविधंतंविदूरथंसूतः गृहंप्रवेश्यगृहांतभगवतीसरस्व
तीमभितअभिमुखेमतितल्पतलेसुखमरणायोपमृत्वास्तरणेतत्याज अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेपीति
षष्ठ्यर्थेद्वितीया अरिः शत्रुः सिंधुस्त्वगृहाप्रवेशासामर्थ्यात्गतः परावृत्तइत्यर्थः ५० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्प त्तिप्रकरणेपंचाशत्तमःसर्गः ५० राम० २५४

३८ ध्वजलांछितत्वात्तत्वेन पदादिविशेषेणउपलक्षितो॰ शैवलादिना हरितवर्णश्चि भ्रंपल्लवलमिव तथाविधाम्भूर्धमुद्धितंद्रुममि
वास्थितं रथ आरूढं आर्यपुत्रं स्वभर्तारं विदूरथं पीडयामासेति॰ बंध॰ ३९ ४० स्फोटे स्फोटनविषये शिलापट्टवत् दृढे अशक्य
स्फोटने इतियावत् पीवरे स्थूले मूर्द्ध्नि विचभित्वा ४१ रथं कृच्छ्रेण आरोहतः अस्य भर्तुः सिंधुना छिन्ने अंसः स्कंधदेशं वि॰

वंचयित्वा विलासेन रथमारुह्य लाघवात् हा विकष्ट मसौ सिंधुरार्यपुत्र रथं ययात् ३८ हरिश्मश्रुमवारूढं
पल्लवैतो ध्रुमिवद्रुमं क्रीडित्वापीडयामास यरनवैर्विदूरथं ३९ छिन्नध्वजं छिन्नरथं छिन्नाश्वं छिसारथिं छि
न्नकार्मुकचर्माणं भिन्नसर्वांगमाकुलं ४० हृदिस्फोटशिलापट्टे पीवरे मूर्ध्नि भित्वा वज्रसमैर्बाणैः पातय
त्येष भूतले ४१ अप्यान्यं रथमानीतं कृच्छ्रेण प्राप्य चेतनां खड्गेनारोहतोस्यांसं छिन्नं भर्तुर्विलोकय ४२ पद्म
रागगिरिद्योतमिवक्षोस्त्र विमुंचति ४२ हाहाधिकष्टमेतेन सिंधुना खड्गधारया ४३ जंघयोर्मे पतिः छिन्नः
क्रकचेनेव पादपः हा हतास्मि दग्धास्मि मृतास्म्युपेतास्मि च ४४ मृणालइवपत्युर्मे लूनेद्वे अपिजानुनी इत्यु
क्त्वासातदालोका भर्तुर्भविभयातुरा ४५ लतापरशुकृते व मूर्छितामुविसापतत् विदूरथोपि निर्जानुः प्रब
हन्नेवविद्विषि ४६ ॥

लोकंय ४२ अत एव भर्तारं भिन्नस्य पद्मरागगिरेर्भिसृतं द्योतमारक्तप्रभावर्द्धिसम्र्डं अस्र
कुरक्तं विमुंचति पश्यपेत्यत्राप्यनुहक्यते ४३ हताहन भ्याधार विषयीकृतास्मतात्फलमरणभागिनीतिभेदः ४४
भर्तुविषये भावः स्नेहातिशय स्तेन भयेन चातुरासीदतीति साक्षेदडप्रतमयेदापू ४६ ॥ ॥ ॥ =

वा०टी० जयशब्दशतोद्घोषैः प्रवेशितः सिंधुराजस्तस्य सिंधुराजपुत्रस्य अभिविक्रमस्य निर्भरः प्रभावो तिशयो यत्र निजैः स्वपक्षीयैः
उ०प्र० राजौघैः सिरसा धृता सिंधुना कृता स्थितिः राष्ट्रमर्यादा यत्र २१ ग्रामांतरे प्रछन्नाः परैः परिज्ञातास्ततो पि विद्रवंतः पूर्वराज
१५५ वल्लभतनाय यत्र २२ अनंतैः चौरैः मोषार्थरुद्धाः मार्गेषु गमागमा जनसंचारा यत्र महानुभावो विदूरपस्तै धैर्यै एसनी

जयशब्दशतोद्घोषसिंधुराजन्यनिर्भरं असंख्यनिजराजौघधृतसिंधुकृतस्थितिः २१ ग्रामांतरसमाक्रांतं
विद्रवद्राजवल्लभं मंडलांतरसंजातनगरग्रामलुंठनं २२ अनंतचौरमोषार्थरुद्धमार्गगमागमं महानुभा
ववैधूर्ण्यसनीहारदिनातपं २३ मत्तबंधुजनाक्रंदैर्मिलत्पूर्यैरवैरपि हयेभरथशब्दैश्च पिंड्याहघनध्वनिः
२४ सिंधुदेवो जयत्येकछत्रभूमंडलाधिपः इत्यनंतरमारंभे भेर्यः प्रतिपुरं तदा २५ राजधानीं विवेशाथ सिं
धुरुद्धुरकंधरः प्रजासु स्वेषु युगस्यांते मनुर्जगदिवापरः २६ प्रयत्नाद्दश दिग्भ्योपप्रवेषु सर्वपुरं कराः करिक
२७ शाकारैः रत्नपूरास्तवांबुधिं २७ निबंधनानि चिन्हानि शासनानि दिशं प्रति न्नाणान्निवेशयामास सुसर्वं समंततः प्रतिमे
विशाः २८ उदभूद्दचिरेणैव देशे देशे पुरे पुरे जीवितमरणोमाने नियमो मत्तैर्यथा २९ अथ शमूर्तिसेषणादेशो
पल्लुवविश्रमाः प्रशांतोत्पातपवनाः पदार्थाः रत्नयो यथा ३० राम०॥ पौ

शारदिने च्चातपा यत्र २३ पिंडवत्कैरस्यहितुं शक्या इत्यौत्प्रे क्षिकं घनाध्वनयो यत्र २४ इतिउद्घोषयन्भेर्यः भेरीघोषदस्ः
सुध्यस्त्यय वादितुमारभे जन इति शेषः २५ अथ पुत्रस्य राज्याभिषेकानंतरं सिंधुः स्वराजधानीं विवेशः २६ २७ निर्य
वनानि मर्यादाचिन्हानि मूर्त्यादिषु सिंधुनामांकनानि २८ २९ पवने शांते पवनकृतास्तरणपर्णधूल्यादिपदार्थानामा

[illegible] १०

प्रति ५

254

राम०
१५५

अत्रराजवंधोदंताद्यर्पितेएषविद्रुरः सिंधोप्रतिस्थितेभ्योदेशश्चाप्यंचविस्तरात् राज्ञाविदूरपः प्रतिराजेनसिंधुनासं
गमेयुद्धे १ २ ३ शत्रुराष्ट्रजनांतराणां सिंधुनीकस्पचजयतांडवोल्लासेनसारवंशशब्दं कपाटानांपाटनेनउड्डीनद्रव
हिराकाशेनिर्गतोयः कोशगृहस्यांतेविनाशेरवस्तेनघर्घरं कौशेयप्रावृत्ताअभिभूतकोशलभटाउड्डायन ५ चौरैस्तुरिका
तद १ भिः शस्त्रीभिस्पाटितैरौद्रेरात्रैस्तपलस्थिताः मृताः राजगृहांगनायत्र ६ भोज्यानांराजभोजनयोग्यानामन्नानांभोजनेउन्मुखाः
पामराः पृथग्जनायत्र ७ रत्नैर्दंतुराः उन्नताउज्वलधवलितामार्गायत्र संघटनेसंघटः अपहृत्यमेलनंतत्रव्यग्रंसामंतमं

श्रीवसिष्ठउवाच॥ हतोराजाहतोराजाप्रतिराजेनसंयुगे इतिशब्देसमुद्भूतेराष्ट्रसासौत्सेमाकुलं १ भांडोपस्कार
भाराढ्यंविद्रुवच्छकटव्रजं साक्रंदनिकलत्राढ्यंद्रवन्नागरदुर्गमे २ पलायमानंसाक्रंदमागहितवध्रगणं अ
योन्यलुंठनव्यग्रलोकलग्नमहाभयं ३ परराष्ट्रजनानीकतांडवोल्लाससारवं निरधिष्ठितमातंगहयवीरपतज्जनं॥ द्र
पा८४ ४ कपाटैर्नोड्डीनकोशांतरवघर्घरं लुंठितासंख्यकोशयप्रावृत्ताभिभटौ टं ५ छुरिकोत्पाटितांद्रोत्रमृतराजगृहां
गनं राज्ञांतःपुरविश्रांतचांडालश्रयणोत्करं ६ गृहापहृतभोज्यान्नभोजनोन्मुखपामरं सहेमहारवीरौघर्घोहतरूद तो ५
गनं राज्ञांतःपुरविश्रांतचांडालश्रयणोत्करं ६ गृहापहृतभोज्यान्नभोजनोन्मुखपामरं सहेमहारवीरौघौहतरूद
दिग्भ्रः ७ अपर्वतरत्नाक्रांतकेशांतः हृत्कंगनं चौरहस्तच्युतानर्घ्यरत्नदंतुरमार्गगं ८ हयेभरथसंघट्टव्यग्र
सामंतमंडले अभिषेकोद्यमादेषपरमंविद्रुरः सरं ९ राजधानीविनिमग्नासारंमस्थपतीश्वरं कृतवातापनस्थस्य
निपतद्राजवल्लभं १० ॥=
उलंयत्रसिंधुपुत्रपदाभिषेकोद्यमस्यऔदेशेआज्ञायनेपरात्तत्पराः ९ स्थपतीश्वराः कारुस्थ
श्राः कारुकृतेषुवातापानाख्यभेषु अपूर्वनगरसौंदर्यदर्शी नायनिपतंतप्रविशंतपः सिंधुराजवल्लभायत्र १० ॥=॥=॥

वा०टी० ७ अनयाद्वितीयलीलयाअनेनमदुक्तौ एकैकांतरयतमुत्पन्नमपिकल्पनैववस्तुतश्चैतन्यएवनाकाशे-आकाशादिस
उ०प्र० हितचितयाध्यासादित्याशयेनाहत्यालमेवेति विषयमिथ्यात्वे तितत्संवलितरूपमपिनास्त्येवेत्याशमेनाह नकचंतेवे
१५६ तितप्राचमि विषयचिन्मात्रमेवाशिष्यतेतदेवमुख्यंज्ञेयमित्याहतदिति ९ स्वयंकचित्त्वप्रकाशंतदेवमंडपगेहांतः
स्वेनचिन्मात्रस्वभावेनोदितेत्यालसनि-आभातंनवस्त्वंतरमित्यर्थः किलेतिविद्वत्प्रसिद्धौ १० मंडपांतर्गतभूताकाशे
पिनजगदस्तिकिंवाच्यंस्थूलचिदाकाशइत्याशयेनाहएवमिति ११ नन्वत्यांतव्हहतोऽसमावेशातत्प्रत्ययोयदिभ्रम

कु
शावदेहजगकुत्ताविदंगेहजगत्स्थितं एवमेषमहारंभोज गत्त्रयमयोभ्रमः ७ त्वयामयानयानेनसंयुक्तः
सार्णवावनि गिरिग्रामंदेहांतर्मध्येगगनकोशके ८ त्यालेवकचतिव्यर्थोनिकचत्येववाक्वचित् तत्पदंपरमं
विद्धिनाशोत्पादविवर्जितं ९ स्वयंकचितमाभातंशांतंपरमनर्नमभं किलमंडपगेहेतः स्वस्वाभावोदितात्मनि
१० एवमारंभघनयोरपिमंडपयोस्तयोः उदीरस्थूलंमाकाशमेवास्तिनजगद्भ्रमः ११ भ्रमद्रष्टुरभावेतिकी
दृशीभ्रमताभ्रमे नास्त्येवभ्रमसतातोयदस्तितदृतंपदं १२ भ्रमोदृश्यमसत्तस्यद्रष्टुदृश्यदृशांकुतः द्रष्टुदृश्य
त्रयाभावादद्वयंसहजंहितत् १३ तत्पदंपरमंविद्धिनाशोत्पादिविवर्जितं स्वयंकचितमाभातंशांतमाघमना

स्तर्हिअतिदृहतोव्रसयोमंडपहृदयाद्याकाशेष्वसमावेशान्नत्रशास्त्रचार्यपदेशातत्प्रत्ययापिभ्रमः किंनस्यादित्याशं
क्योपजीव्यविरोधान्नेवमित्याहभ्रमद्रष्टुरिति १२ ननुतर्हिभ्रमएवभ्रमंपश्यतुनान्यस्तत्राहभ्रमइतिद्रष्टुव्यापारफलाधा
रोहिदृश्यः नचस्यात्मनिकेनचिद्व्यापरितुंशक्यतेएकत्रकर्तृकर्मताविरोधात् नचद्रष्टृदृश्ययेसतिदृश्यस्यसत्तास्फू
तीनसिध्यइतिभावः अयंद्रष्टुदृश्यक्रमाभावोद्वैतस्यैवदूषणंअद्वैतस्यतुसहजस्यभूषणमेवेत्याशयेनाहद्रष्टिति १३

255

२१ समीराः वायवः सैंधवीनां मुखकमलेभ्यः अलिकुलानि भ्रमरपंक्तिभूतान् अलकचुर्णान्विलोलयंतः तन्मधुप्रयाणं तत्स्वे

दजललवानां वलनेन मन्नाइव मंदगतित्वादाकुलाः संततलछित्पसौरभ्यादि संप्रलग्नगुणैः सर्वदेशातः संतापदेगंधाधःशि

वगणान्विलोलयंतोडलपोरभेदाद्विलोडयंतउपघ्नंतरइववबुः २२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणे

एकपंचाशत्तमः सर्गः ५१ राज्ञोत्रमरणेतस्यसंसारंसमृतात्मना तथातत्पुरलीलायावर्णितेवासनात्मना मूर्छंमूर्द्धि

च त्वि

सौम्यतामाजगामाशुदेशोदशदिगन्वितः क्षीरोदःक्षुभितावर्त्तोद्रागिवोद्धृतमंदरः २१ वकुरलकचुपान्विलो

कयंतोमुखकमलालिकुलानिसैंधवीनां जललववलनाकुलाः समीराः अशिवगणानिवसर्वतः क्षणेन

२२ मोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणेसिंधवराष्ट्रवर्णनं एकपंचाशत्तमः सर्गः ५१ श्रीवशिष्ठउवाच॥ एतस्मि

न्नंतरेरामलीलावाचसरस्वतीं श्वासाविशेषमालोक्यभूतंभर्त्तारिमग्रगं १ प्रवृत्तोदेहमुत्स्रष्टुंमङ्गतायं

मिहांबिके ज्ञप्तिरुवाच॥ एवंभूतमहारंभेसंग्रामेराष्ट्रसंभ्रमे २ संपन्नेपिस्थितेपुर्व्वीवैचित्र्यारंभमंथरे

नकिंचिदपिसंपन्नराष्ट्रंनचमहीतलं ३ नस्थितंघ्रचनाप्येवंस्वप्नात्मकमिदंजगत् तस्यतन्मंडपस्यांतःशवस्य

निकटांबरे ४ इदंभूराष्ट्रमाभातिभर्त्तृजीवस्यतेनघे अंतःपुरगृहांतेतद्देशाक्रांतिनोदरे ५ वशिष्ठविप्र

गेहेंतर्विंध्यादिग्रामकेस्थिते वशिष्ठविप्रगेहेंतःशवकोहजगत्स्थितं ६ राम०॥ =॥ '०' ॥

तं २२ संपन्नेउत्पन्नेस्थिते अपिशब्दाद्विनष्टेपिक्वचनक्वचिदपिकचनेत्याखंडमव्ययं नसंपन्नं नस्थितं नन

ष्टंचेत्यर्थः ३ नत्मंडपस्यप्राग्दृष्टलाहशाल्यतरमंडपस्यांतः पद्मशवस्य ४ तद्धिद्रूपत्रसांडपद्मांतःपुरगृहांते

स्थितेराष्ट्ररचितंडदरं यस्यतथाभूतमिदंयाप्रवृत्तांडंवत्रिशवविप्रगेहेंतः स्थितमित्यन्वयः ५ उक्तमेवव्यतिहारेणाह

व्यतिवशिष्ठेति ६॥

२२ सासपत्नीयस्यभावस्यस्थितेः संततु सपत्नीकंभावं २३ तस्यपद्मस्यवरगेहलग्नेवास्तुनिभवावास्तव्यास्तेज
नाःअस्याः किंरूपंपश्यंति अथवाकिंवदंतिइत्येतत्सर्वंसमासेनसंक्षेपेणवद २४ लीलांतरभूतायाः स्वस्याएवबन्नांतं अ
तंनिर्णयंददातीत्यंतदंदृश्यपाः सम्यग्दृष्ट्वाशकाम्भरणपरलोकगमनादिदुर्दशायेनतं २५ इयमेतन्नगरादिभावेनदृ

पदेवमूर्ध्नायाताललीलेयंपुरतस्तव तदेवभर्तुःपद्मस्यशवरूपनिकटेस्थिता: २२ लीलोवाच॥ कथमे
षापुरादेवीसंपन्नातत्रदेहिनी कथंचमत्सपत्नीक[illegible]भावमाश्रवतीस्थिता २३ तेचास्यवदकिंरूपंपश्यं
त्यथवदंतिकिं तद्गेहवरवास्तव्याःसमासेनेतिमेवद २४ श्रीदेव्युवाच॥ शृणुसर्वसमासेनयथाएष्टंवदामिते
ते४ लीलेलीलांरवेतमेतदृश्यपदुर्दशं २५ यथास्तवसभ्यैषभ्रातितावजताम्भियां इयंजगन्मयीतस्मिन्नेव
सपत्नीपश्यति २६ भ्रांतियुक्तमिदंयुक्तमेषाभ्रांतिर्जनोजनः भ्रांत्यैवास्तीहसंरेसोपिचैवंभ्रमात्मकः २७ भ्र
मक्रमेणनैवलीलास्पदस्थितास्थिता त्वंचैषाचवरारोहस्वप्नमात्रंवरांगने २८ यथाभवत्यैचैतस्य
स्वप्नमात्रंवरांगने तथाभवत्यौमत्त्रैषितथैवाहमपिस्वयं २९ जगच्छोभैवेदृशीयंदृश्यमेतद्देहोच्यते एतदेवप
रिज्ञातंदृश्यशब्दार्थंमुच्यतिति ३०

शपमानाजगन्मयीभ्रांतिः तांभ्रांतिंएषविदूरथभूस्तवसप्तोभर्त्रातस्मिन्नेवशवाश्रयेसमन्निपश्यतीत्यन्वयः २६
इदंत्वयादृष्टंयुक्तंस्वाप्नयुक्तवद्भ्रांतियुक्तमेवएषात्वस्पष्टलीलापिभ्रांतिरेवएषजनश्चअजनः जन्मादिविक्रियार
हितात्मैवएषसंसारसारः २७ २८ २९ दृश्यशब्दस्यार्थदृशिकर्मतांडद्यातित्यजति ३० ॥ ०॥ ॥ ०॥

एवमल्पतरेबहुतरसमावेशोविद्दृश्यस्यैवदर्पणेनसर्वाधिष्ठानेचैत्यस्येत्याशयेनाह किलेत्यादिना स्वस्वव्यवहारानुकू
लदेशावेत्यव्यवस्थयाविहरंतिसचरंतिकिलेत्याश्चर्ये २५ अनुभूयतेतत्वज्ञैरित्यर्थः तेनानुभवात्मकप्रत्यक्षप्रमा
णेनाहंकारसाद्भिन्नंयच्चिदाकाशंतदवाप्तदृशाजगदितिरूपेणवर्ततइति निश्चितमर्थः २६ एवमनुमानेनापितन्नि
श्चयेसाधयतिसर्वमिति मेवादिगिरिजालकोपलक्षितंसर्वमिदंदृश्यंशून्यात्मस्वरूपज्ञानमात्रमेवनकुप्रमयंनयथादृष्ट

किलमंडपकोहेतः स्वस्वभावोदितात्मनि विहरंतिजनास्तत्रस्वगेहेष्वव्यवस्थया २५ नजगतत्रनोसर्गः
कश्चिदप्यनुभूयते तेनाहमजमाकाशंजगदित्येववर्तते २६ सर्वंशून्यात्मविज्ञानमेवादिगिरिजालकं ने
५न दंकुप्रमयंकिंचिद्यथास्वप्नेमहापुरं २७ देशेप्रादेशमात्रेपिगिरिजालमयान्यपि वज्रसाराणिलक्षाण्येव सा
लक्षाणिजगतोविदुः २८ जगंतिसुबहून्येवसंभवत्यंडकेपिच कदलीपल्लवानीवसन्निवेशेनभूरि
ज शः २९ किंचिदणावंतरस्तित्वप्रेपुरंयथा तस्यापिंतश्चिदणवस्तेष्वप्येकैकशोजगत् २० तेषामपस्मि
न्जगत्येषपद्मोराजाशवस्थितः लीलातवसपत्नीयंप्राग्लापूर्वतराशुभे २१

स्थूलस्वभावतत्समावेशायोगमल्पदेशेप्रतीतत्वात्दृष्टांतः स्वप्नदृष्टमहापुरवदित्यर्थः २७ स्वप्नेसर्वानुभव सि८
ध्यंव्याप्तिंदर्शयतिदेशेइतिकंठेस्वप्नंसमाविशेदितिश्रुतेःकंठादिहृदयप्रादेशमात्रेस्वानितत्प्रदेशावच्छिन्नात्मचैतन्यस्या
प्येव अज्ञोपाधिकंवचनंगिरिजालमयानिविदुःपश्यंतिसर्वेस्वप्ने २८ तस्यादार्ष्टांतिकेपिसंभवमुपनयेनदर्शयतिज
गंतीति २९ निगमनेनप्रसाधितंदृढयतिकिंचिदिति २० एवंसमाधानेयतितत्पुरलीलातत्वंवक्तुंकार प्रस्तुतकथामा
दत्तेतेषामित्यादिना पूर्वराजगमनापेक्षयापूर्वतरा २१ ॥ ॰ ॥ श्री ॥ ॰ ॥ = ॰ ॥

त्वयाप्यसौत्ववासनामयएव दृष्ट इति प्राग्दर्शितब्रह्मांडत्रयतयापरिणतासर्वगतत्वात्सर्ववासनानुगतत्वात्सर्वाकारविवर्तेपि
यत्रेरित्यर्थः ४१ तदेवस्पष्टमाह ब्रह्मेतित्वमशान्तावित्क्षेपशान्तास्वस्वशक्त्येति पाठे तत्तद्वासमाशक्त्या ४२ यथाययथापघ
दूपेणउन्नयेनूनकादृष्टबलादाविर्भावयेत् तीव्रसंवेगोद्धाभिनिवेशवासनातस्माद्धेतोः ४३ मृतिमोहः स्वस्वमरणा
नुकूलमूर्छेति लक्षणोपलक्षितौयदास्थितौतदेवाम्पामिदंवक्ष्यमाणंसर्वंवृद्धंस्वकल्पनया अनुभूतंप्रतिभासोवासनोद्बो

इत्यंत्वांदृष्टवानेषदृष्टश्चैषत्वयेतिच त्वमप्यात्मनिसंपन्नासर्वगत्वाच्चिदात्मनः ४१ ब्रह्मसर्वगतंय
स्याघ्याययत्रयथोदितं भवत्याशुतथातत्रस्वस्वशक्त्येवपश्यति ४२ सर्वत्रसर्वशक्तित्वाघत्रयाशक्तिरुल्ल
सेत् आस्तेतत्रतथाभातितीव्रसंवेगहेतुतः ४३ मृतिमोहक्षणेनैवयदैतौदंपती स्थितौ तदेवाम्पामिदंवुद्धं
प्रतिभासवशाद्धृदि ४४ आवयोः पितरावेतौ इमैचैवापिमातरौ देशएषधनंचेदंकर्मेदंपूर्वमीदृशं ४५ आवां
विवाहितावेवमेवंनामैकतांगतौ एतयोः सापिजनतायातातत्रैवसस्यतां ४६ तत्रैवा त्रास्तिदृष्टांतः प्रत्य
क्षंस्वप्नवेदनं इत्येवंभावयालीलेलीलयाहमथार्चिता ४७ नाहंस्यांविधवेत्येवंवरोदत्तोमयाप्यसौ इत्य
येनिमृतापूर्वमेवेहत्वलुवालिका ४८ भवतांचेतनांशानामहंचेतनधर्मिणी कुलदेवीसदापूज्यास्वतएवकं

धस्तद्वशात् ४४ पूर्वंइदृशंकर्मकृतमितिशेषः ४५ साकल्पंनालिकामपिजनताभोजकादृष्टवलात्सत्यतांअर्थ
क्रियासमर्थतांयाता ४६ यत्पृष्टेपूर्वंतत्रकथंप्राप्तेति तस्योत्तरमाह इत्येवमिति इतिएवंवक्ष्यमाणप्रकारोभावोभिसं
धियस्याः सातया ४७ इत्यर्थेन एतस्माद्धेतोः पूर्वमेवमृता ४८ अस्याः ममचत्वद्दाराधनेत्वत्प्रसादे वक्तो हेतुस्तत्राह
भवतामिति चेतनाव्यष्टिचेतनानांचेतनधर्मिणी हेरणपगर्भचेतनात्वत्समष्टिचेतनात्मिका ४९ ॥ ॐ ॥ =

157

एषा संसारस्थितिः एवंभ्रांतिरूपैव आत्मनः सर्वतयापूर्णतया ३१ इमेन पाद्यो वयं ग्राह्यग्राहकभावेन चोदि
ताः प्रेरिताः इतीत्थं महाचिद्घनस्य संस्थिते र्मिथ्याकल्पना स्थितेः यथा संपन्ना एवमेषापि राज्ञी संपन्ना स्थितेत्यन्वयः ३२ ३३
पेशलादक्षा आचारेण मधुरा हृद्या कोकिलायाः स्वरेण संकाशा सदृशा स्वरा ३४ ३५ मनः कला मनोवृत्तिस्तद्वासना च जातेति
शेषः ३६ ३७ यद्विवासनामपीयं कथं तर्हि सत्यतयातेतानुभूता तत्राह यदेति वस्तुत आतिवाहिकं कल्पनं प्रातिभासिकमेव चेत्यं

ए
एवमेषात्वमेषा च संपन्नैवमसौ न्वपः अहं चात्मनि सत्यत्वं गता सर्वतयात्मनः ३१ इमे वयमिहान्योन्यं संपन्ना
श्चोदिताइति इत्थं सवल्गि कृतयामहाचिद्घनसंस्थितेः ३२ एवमेषा स्थिता राज्ञी हारिहासविलासिनी ली
लाविलोलवदनानवयौवनशालिनी ३३ पेशलाचारमधुरोदारभाषिणी कोकिलास्वरसंकाशा मदम
चास्सर न्थरमंथरा ३४ असितोत्पलपत्राक्षी वृत्तपीनपयोधरा कांता कांचनगौरांगी पक्वबिंबफलाधरा ३५ त्व
त्संकल्पात्मकस्यैषा यदा भर्तुर्मनःकला तदा त्वत्सदृशाकारा स्थितैषा चिच्चमत्कृतौ ३६ त्वद्भर्तुर्मरणोद्दि
ष्टं समनंतरमेव हि त्वद्भर्तैषा पुरो दृष्टा त्वत्संकल्पात्मनामुना ३७ यदाधिभौतिकं भावं चेत्तो वेत्ति न सन्मयं आतिवा
हिकसंकल्पस्तदा सत्योपजायते ३८ अथो मरणसंवित्त्या पुनर्जन्ममये भ्रमे त्वं हि संविदिता तेन त्वया च गत एष सः ४०

यदाधिभौ
कं भावं चेते
नुभवति स्व
चेसं सन्मय
वातआतिव
ककल्पन

दृश्यं तत्र चेतश्चित्तं यदभ्यासदृढवासनया आधिभौतिकं व्यावहारिकं भावं अनुभवति तदा अतो नुभवाच्चेत्यं सन्मयं
परमार्थसत्यमित्येव भवतीत्यर्थः ३८ यदा तु विवेकज्ञानाभ्यासेन आधिभौतिकं भावं न सन्मयं वेत्ति तदा सत्या दृढया
तद्वासनया प्रपंचे आतिवाहिकसंकल्पः प्रातिभासिकनिर्णय उपजायते ३९ वासनामयपालीलांतररूपपात्वपागतः
संगत एव ४० ॥ ॥

वा॰टी
उ॰पु॰
१५९

गतिमार्गेत्रलीलाया भर्तृप्राप्तिस्त्रवर्णते अज्ञानयोगसिद्धानामगतिस्त्रनभःपथि अनेनप्राग्वर्णितवासनामयेनैवदेहेन वि
रूपंवद्यमाणासुवनाविजाताबेकवचनं १ [illegible]
इतिउक्तप्रकारेणसंचिंत्यस्मरणेनदेहादिभावंसंपद्यपतिप्राप्त्याहेनवसानंदंयथास्यात्तथाप्सुवेपेलवाराल घुशरीरा २
कुमारीत्वकन्यां ३ हेज्ञप्तः सात्वि इतिमातुःसंबोधनेपूर्वगमना आगमिज्ञतातस्याःनिश्चित्यलीलोवाच ४ देविदेवशरीरे

श्रीवशिष्ठउवाच॥ अथलब्धवरादेहेनानेवमहीपतिं पतिप्राप्तुंप्रापात्पेषानभोमार्गेणविद्रूपं १ इतिसंचि
त्यसानंदसुद्धाममकरध्वजा प्सुवेपेलवाकाराप्तिस्ति णीवनभस्तले कुमारीतत्रसामापज्ञप्तेवप्राहितांहितां॥
स्वसेकल्पमहादर्शात्पुरतोनिर्गतामिव ३ कुमार्युवाच॥ दुहितास्मिसखिज्ञप्तेःस्वागतंतेस्तुसुंदरि प्रतीक्षमा
णात्वामेवस्थितास्मीहनभःपथि ४ लीलोवाच॥ देविभर्तुःसमीपंमांनयनीरजलोचने महतांदर्शनंयस्मानक
दाचनविष्फलं ५ श्रीवशिष्ठउवाच॥ एहितत्रैवगच्छावइत्युक्त्वासाकुमारिका पुरस्तस्याःस्थिताव्योमिमा
र्गेदर्शिनि तत्परा ६ ततस्तदनुयातासाप्रापकोटरमंबरं निर्मलंकरमालाग्र्यथालक्षणालेख्यिका ७ मेघ
८३ मार्गमिथोल्लंघ्यवातस्कंधंतरेगता। सूर्यमार्गमिगतानारामार्गमतीत्यच ८ वायिंद्रसुरसिद्धानांलोकानु
ल्लंघ्यलाघवात् ब्रह्मविष्णुमहेशानांप्राप्यब्रह्मांडखपरं ९ हिमशीतंयथांतःस्यंकुंभेभिन्नेवहिर्भवेत् ९
तथासंकल्पसिद्धासाब्रह्मांडान्निर्गताबहिः १०
प्राप्तेममभर्तुस्त्वत्पितुःननुतवेवकांतार्थिन्याममकिंपितत्समी
पगमनेनतत्राहमहतामिति तथाचमत्प्रियार्थमिदुक्तंसंपादसेत्यर्थः ५ ६ कोटरंब्रह्मांडछिद्रभूतंकरमालानां
प्राणिहस्तसमूहानामग्रंतलंयथाभाविशुभाशुभलक्षणभूताविधातृकृतालेखिकारेखा ७ अभिगताति

758

प्राकथंप्राप्तेत्यस्यप्रश्नस्यो त्तरस्यो शस्योत्तरमुक्त्वा देहिनी कथं संपन्नेतितदंशस्योत्तरमाह अथेत्यादिना अथेत्यादिना अथ
देहादुत्क्रमिषुरस्याः अंगुष्ठपरिमितलिंगदेहमात्रत्वाद्दल्पो जीवो जीवकः प्राणस्तेजसायुक्तः सहात्मनायथासंकल्पितंलो
कंनयतीतिश्रुतेरुत्क्रमणस्यप्राणाधीनत्वात्प्राणांतर्हि वागप्येतीत्यादिश्रुत्यासर्वकारणानां प्राणेष्वयाच्चप्राणमारुतरूप
इवभूत्वेत्यर्थः यथासंकल्पितंलोकंनयतीतिश्रुतेर्यंयंवापिस्मरन्भावमित्यादिस्मृतेश्चभावमर्थसंकल्पप्रधानेनमनसा
चलतातन्नदर्थमात्मुत्सुकतांतस्यहहृदयस्याग्रंप्रद्योततेतेनप्रद्योतेनैषआत्मानिष्क्रामतिचक्षुष्टोवामूर्ध्नोवान्येभ्योवाशरी
रदेशेभ्यइतिश्रुत्युक्तक्रमेणनाडीमार्गेणत्यक्तः देहकः अभूदितिशेषः ५० ततस्तदनंतरंजीवात्मनाअनयाच

अथायाजीवको देहात्प्राणमारुतरूपधृक् मनसाचलितांप्राप्यो शुखात्यक्तदेहकः ५० ततोमरणमू
र्छांतेगृहे स्मिन्नेवचेतया बुद्धोभावित आकाशदृष्टोजीवात्मनाततः ५१ संसपन्नेषाहरिणनयनाचंद्र
बिंबाननश्रीर्मीनोन्नद्धाद्दपितललिताकांतमाभोक्तुकामा ५२ पूर्वस्मृत्यासरभसमुखीसंयुतामंडलांतः स्वप्ना
नेवास्वच्छंविभवापद्मिनीचोदितेव ५३ इतिमोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे मरणसमनंतरदेहप्रतिभावर्णनं द्वि
पंचाशत्तमः सर्गः ५२ ॥ ६ ॥ ॥

स्मिन्नेवगृहेब्रह्माकाशेभूताकाशेवाबुद्धोभावितः संकल्पितोवक्ष्यमाणा
शरीरगमनकुमारीप्रासादिरूपोर्यर्थोदृष्टः ५२ ततोभावनावशात्पूर्वदेहस्मृत्यास्वप्नांतेस्वप्नमध्यइवइवार्थेचवशब्दः
वाशब्दोवाबोध्यः रविकरैरुद्बोदितापद्मिनीवविकसितवासनामुकुलोरणबालीकाद्दर्पितस्यस्वपललिताउपभोगभो
ग्यास्वयंचकांतंमनोहरंभर्तारंभोक्तुंअनुभवितुंकामोयस्यास्तथानुकामममनसोरथीतितुमनोभिलाषः सरभसेलावण्य
कांतिवेगसतंसुखंयस्यास्तथाविधासतीपद्मब्रह्मांडमंडलांतर्गत्वाभर्त्रासंयुतासंपन्नेत्यर्थः ५२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्विपंचाशत्तमः सर्गः ५२ ॥

वा०टी० ॥ अपूर्वा काचिदियमिति सर्वेषां प्रतीतो हि उक्तदोषः स्यात्सैवतावत्सत्यसंकल्पात्सदादिमभावान्न भविष्यतीति देवी समाधत्ते सराजेत्या

उ०प्र० दिना राजादयः सर्व एवान्योन्यं एकमत्येन परस्परं स्वं स्वं वक्ष्यमाणप्रकारेण पश्यंतीत्यन्वयः एकमत्ये हेतव श्चिदाकाशेत्यादयः मिथः

१६२ स्वस्वबुद्धौ संप्रतिविंबतात् प्रतिविंबवदंतर्निविष्टात्सा दिचिदाकाशस्य एकतया एकमत्यात्तद्रूपेण आवेशोत्स्फुरणात् महा

चिद्रूपाचेतन्यं तत्प्रतिभासत्वाद्बोजकादृष्टानुगुणात द्विवर्त्तत्वात् २४ महानियतिरनेनैत्यमेवभाव्यमितीश्वरसंकल्पस्तत्संश्रया

सराज्ञासाचतेभृत्याः सर्व एव परस्परं चिदाकाशैकतावेशादावयोश्चप्रभावतः २४ महाचित्प्र

श्रीदेव्युवाच ॥ तिभासत्वाम्महानियतिनिश्चयात् अन्योन्यमेव पश्यंति मिथः संप्रतिविंबितात् २५ इयं मे सहजाभार्याममेयं महजा

सखी ममेयं सहजा राज्ञी भृत्यो ये सहजो मम २६ केवलं त्वमहं साच यथावृत्तमखंडितं ज्ञास्याम इदमाश्चर्यं न तु कश्चिद

पीतरः २७ मवुद्धलीलोवाच ॥ अमुनैव शरीरेण किमर्थं न गता पतिं एषा वरेण संप्राप्ता लीला ललितपादिनी

२८ आदिसर्गे च नियतिः स्थापितेति प्रवोधिभिः यथा सत्यमलीकं न मिलत्येव किंचन ३० यावद्वेतालसंकल्पो

वालस्य किल विद्यते निर्वेतालधियस्तावद्दयत्तस्यकः कथं ३१ अविवेकज्वरो स्मिन्विद्यते यावदात्मनि तावद्दिवे

कशीतांशुशैत्यं कुत उदेत्यलं ३२ तदधीनत्वाच्चेत्यर्थः २५ २६ साविदूरथलीलाच इतरः न तु ज्ञास्यतीत्यर्थः २७

पतिं संप्राप्तेति वर्त्तितारषाली

त्वावद्दर वलेन अमुना स्थूलेन शरीरेण किमर्थं न गतेत्यन्वयः २८ अप्रबुद्धधियः अस्थूलात्मप्रवोधहीनाः २९ प्रवो

धिभिः सत्यसंकल्पैरीश्वरादिहिरण्यगर्भादिभिः इति नियतिर्मर्यादा स्थापिता तत्र दृष्टांतः यथेति तथाच मार्ष्यं यत्र हि यदध्या

सस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अणुमात्रेणापि स वन्नसंवध्यत इति ३० नन्वस्यात्ववद्दरादस्थूलात्मनिश्चयः कुतो नास्तत्राह

259

पाटिटिला ३९ ३९

इदंचगमनंवितकल्पनामात्रमितिस्मारयतिस्वचितेति २१ स्तोकाद्भिमनुवादः १२ चिद्गमनंमायासंवलितचिदाकाशः अनिधा
वतागरुडेनापिसर्वतः अदृष्टपारपर्य्यंतमित्यन्वयः २३ २४ वेधयित्वाछिद्रीकृत्यवेत्प्रोत्प्रेत्दिकवाल्तवछिन्नानपेक्षणात् २५
तारायथान्नभसः अधस्तस्यपद्मस्यमहीमंडलं २६ २७ २८ स्वतः प्रतिभावशतः स्वतकृतेः २९ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

पुनर्ब्रह्मेंद्रविष्ण्वादिलोकानुल्लंघ्यभास्वरान् तन्महामंडलंश्रीमत्प्रापतारायथादधः २६ ४

स्वचिन्मात्रदेहैवास्वसंकल्पस्वभावजं अंतैवानुभवतिकिलेवंनामविभ्रमं १९ ब्रह्मादिस्थानमाक्रम्यप्राप्यब्रह्मांड
खर्परं ततोब्रह्मांडपारस्थाजलाद्यावरणानिच २२ समुल्लंघ्यपुरः प्रापमहाचिद्गगनांतरं अदृष्टपारपर्य्यंतमतिवे
गेनधावता सर्वतोगरुडेनापिकल्पकोटिशतैरपि २३ तत्रब्रह्मांडलक्षाणिसत्यसंस्थानिभूरिशः तान्यन्योन्यदृश्या
निफलानीपमहावने २४ तत्रैकस्मिन्पुरः संस्थेविततावरणान्विते वेधयित्वाविवेशांतवदरंतकमिकोयथा २५ तत्रत
न्मंडलंप्राप्यतत्पुरंतच्चमंडपं प्रविश्यपुष्पगुप्तस्यशवस्यनिकटेस्थिता २७ एतस्मिन्नंतरेसाचनददर्शकुमारिकां
मायामिवपरिज्ञातांकाविपातां वरानना २८ अवमालोकासातस्वभर्त्तुः शवरूपिणः इदंवुद्धवतीसतंप्रतिभाव
शतःस्वतः २९ इहप्राप्तवतीधन्याममसिंधुना वीरलोकानिमान्प्राप्यक्षणेशतैर्यथासुखं ३० अहंदेव्याःप्रसादेनस्व
शरीरेवमीदृशं इहप्राप्तवतीधन्याममसमानास्तिकाचन॥ २१ इतिसंचिंत्यसाउत्संगेगृहीत्वाचारुचामरं वीजयामासचं
द्रेणघोरिवावनिमंडलं २२ प्रबुद्धलीलोवाच॥ तेनमंत्राक्ताश्चैवेदास्यः सराजाचप्रवुद्धवान् वक्ष्यंतिवदतांदेविकिं

प्राप्तवतीभर्त्तारमितिशेषः २१ २२ पूर्वप्रश्नशेषसहितंपुनः पृच्छतितेनस्तपाद्गतिकपाधियाकिंवक्ष्यंतितच्चकपद्मपपघतेरा
त्रः पूर्ववृत्तांतस्यविस्मरणोकेयस्पापमितिशंकयास्मरणोपिशिष्टलोकविगर्हिततयातत्परित्यहासिद्धेभवतिभावः तांकथांवद २३

द्वित्वा २

वियति: सर्वभावानां तथा जन्ममरणक्रम: भोग: कर्मगुणाचारादायुर्मानं च वर्ण्यते प्रस्तुतप्रश्नोत्तरमुक्त्वा तदनुवादेनोपसंहर
तितस्मादिना वेद्यवेत्तार स्तत्त्वज्ञा: परयोगाभ्यासजं १ नन्वातिवाहिकब्रह्मादिलोकेष्वप्यत्रैव विचाराभ्यासादाधिभौतिकदेह
त्वोदय: किं न स्यात्तत्राह आधिभौतिकेति आयागाद्येरग्निस्तंत्रीत्रीरूपाणीत्येव सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य इत्यादिश्रुति
षु स्थूलस्य सूक्ष्मे विरुत्करणादिना अध्यस्तत्वोक्ते: स्थूलापेक्षया सत्ये आतिवाहिकभावेषु रणोत्कर्षानुमेसति इत्यर्थ: २
ननु तर्हि लीलाया: कथं यज्ञप्रसूतनरमाधिभौतिकदेहतोद्भवत्तत्राह लीलेति नोइति नञर्थकमव्ययं देहलीदीपकन्यायेनो

श्रीदेव्युवाच॥ तस्माद्ये वेद्यवेत्तारो ये वा धर्मपरं स्थिता आतिवाहिकलोकांस्ते प्राप्नुवंतीह नेतरे १ आधिभौतिकदे
हत्वं मिथ्याभ्रममयात्मकं कथं सत्यं स्थितिं याति छायात्तेकथमातये २ लीलाविदितवेद्यानोपरमं धर्ममाश्रिता:
केवलं तेन सा भर्त्तु: कल्पितं नगरं गता ३ प्रबुद्धलीलोवाच॥ एवमेषा प्रयाता सुभन्नापि शरपममांविके प्रवृत्त: प्रा
णसंत्यागे कर्त्तव्यं किमिहाधुना ४ भावाभावेषु भावानां कथं नियतिरागता कथं भूयाप्य नियतिर्मूर्तिजन्मादिसूचि
ता: ५ कथं स्वभावसंसिद्धि: कथं सत्तापदार्थगा कथमग्न्यादिषूष्णत्वं स्थैर्यादौ स्थिरता कथं ६ नयत: संवध्यते परसंयो
गजं ३ देव्युक्तमभ्युपगम्य राजमरणदर्शनसूचितां जीवननियतत्वनियतिमनुपपद्यमानां मन्यमाना लीलोवाच एवमित्यादिना ८
एषा प्रायातेति यदुपवर्णितं तत एवं लक्ष्णकरीत्या अनुपपद्यतां भर्त्तृप्राणसंत्यागे प्रवृत्त: प्रत्यक्षं परश्च इहास्मि विषये तत्स्व
धुना किं कर्त्तव्यं का उपपत्तिरिति यावत् इदानीं किं कर्त्तव्यमिति तु न प्रश्नांतरैरसंगते: उत्तरैः कर्त्तव्यकार्यानुपदेशाच्च ४ भावा
नां देहानां जीवनसौख्यादिभावेन सौख्यादिषु दु:खदौर्भाग्याद्यभावेषु च पूर्वं कथं नियमनिरागता भूय: पुनरनियतिरागता क
थं ५ ननु मास्तु नियतिरनियम एवास्तु तत्राह कथमिति स्वभावो जलस्य शैत्यं मृगैरो ह्यामित्यादि: घटादिपदार्थगास
त्ताभावरूपता नियम: ६॥ ८॥

भावे २

7.60

३३ अनेनत्वद्देहशाद्दशेन ३४ आतिवाहिकदेहप्राप्तौकथंस्थूलाहंभावनिवृत्तिस्तत्राहसुष्केति अंगारेज्वलदग्नौयद्द्व्रतेए तदेवनिदर्शनमिति अयंस्थूलदेहः अहंदेहंकारवासनामात्रमयः आतिवाहिकदेहंप्राप्तः सन्विशीर्यते ३५ वरशायावपि प्राक्तनवासनाकर्मानुसारिणादेवतदुद्बोधकतयाप्राणैरभिलभ्यतेइतिस्मृतिदृष्टांतेनाह एतावदेतियथाप्रागभ्यस्तेपिकटिति संस्कारानुद्बोधात् संचिंत्यतेतनयोर्गर्भानुगागाद्यर्थकेनचित्प्रतिकोदाहरणेनस्मारितेसतियथात्वयाहस्मारितेत्यथासस्य तइतिस्मृतिर्भवतितद्वदित्यर्थः ३६ नन्वर्थक्रियाकारीस्थूलोदेहः कथंतत्वबोधेनबाध्यतेइत्याशंक्यतत्वदृशांअर्थक्रिये

अहंएथ्यादिदेहःखेगतिर्नास्तिममेत्तमा इतिनिश्चयवान्यांतःकथंस्यात्सोन्यनिश्चयः ३३ अतोज्ञानविवेकेनउ रूपेनाथवरणाच प्रणेदेहेनगच्छंतिपरलोकमनेनच ३४ शुष्कपर्णकिलांगारेस्तंदेवाष्ठदहते अयंदेहमहंदेहः प्राप्तएवविशीर्यते ३५ एतावदेवभवतीवरशायविजृंभितेः यथासंचितएवाहंतथास्मृतइतिस्मृतिः ३६ यःसर्प ब्र सयोरज्वांसकथंसर्पकार्यकृत् आत्मन्येवहियोनास्तितस्यकाकार्यकारिता ३७ यस्त्वेतन्स्मृतइत्येवमिथ्यासमनुभ पते प्रागभ्यासस्यपुष्टस्यनामैतत्प्रविजृंभते ३८ स्वानुभूतेजगज्जालेस्वगमाःसंस्मृतिभ्रमाः नान्येसंकल्पितोनामसर्गाद्य भ्यासदृशः ३९ अंतरनुभूयमानाःसंस्तृतयोवाह्यभूतजालानां अविक्षितवेद्यदृशामपिदूरंपुंसामिवैद्रवंविवं ४० इ तिमोक्षोपायेवासिष्ठेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धे तिविदिनवेद्यात्रिपंचाशत्तमःसर्गः ५३

वनास्तीत्याहयइति आत्मानल्पस्वरूपे ३७ यद्यस्मिन्नेवदेहस्तार्हिकथंस्म तोयंदेहइतिसर्वानुभवस्तत्राहयस्त्विति यत्तुभ्रमोमिथ्यार्थःसमनुभूयते एतनुभवनंपुष्टस्योपचित स्यप्राक्तनाभ्यासस्यसंस्का रात्मविजृंभतेइत्यर्थः ३८ अनेननरशापादिप्रदेनहिरण्यगर्भेणस्वेरणावासस्यकल्पितः अस्मद्वासनानिरपेक्षतयैवरचितः इतिनः ३९ ननुसंसारस्यांतरवासनामयत्वेकथंबाह्यताप्रत्ययइत्याशंक्यदृष्टांतेनसमधत्तेअंतरितिअविदितंत्वदृशांअज्ञानाम

वा०टी० ननुमनसोपिचित्त्याकारवासनामयत्वात्तथासंकल्पोदयेप्यात्मचैतन्यस्यतदनुसारिविवर्त्तः कुतस्तत्राहयदिति स्वयमेवेतिआ
उ०प्र० त्मचितः स्वच्छोपाध्य नुविधायित्वस्वाभाव्यात् अतोनकिंचिदनियतस्वभावपर्यंतइत्यर्थः १५ मायाशवलेब्रह्मणि अनादि
१६४ नियतरूपेणस्थितस्यैवविश्वस्यआविर्भावादपिनियतिसिद्धिरित्याशयेनाह नचे ति नकिंचित्वसर्ववस्तुस्वरूपत्वंनयुज्यतेप्र
लयेपीतिशेषः तथासतिकरणत्वव्याघातइत्यर्थांतरन्यासेनदर्शयति त्यक्तेति कटककेयूरपिंडत्वादिसमस्थानंत्यक्त्वाहेमक स्त ४
चंतिष्ठतु सर्वसंस्थानानांतत्रांतर्भावेणकस्यापित्यक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः १५ यथाशोभासादित्वभावेनकचिताआविर्भूता

यद्यथास्फुरितंचित्तंतत्तथाद्यास्वचिद्भवेत् स्वयमेवानियमतस्ततस्यान्नेहकिंचन १४ नचनामनकिंचित्वंयुज्यते
विश्वरूपिणः त्यक्त्वासमस्तसंस्थानंहेमतिष्ठतिवैकथं १५ सर्गादौस्वयमेवांतश्चियथाकचिता सतिहिमाग्न्यादिन्ते
पाद्यापिसातथास्तेस्वसत्तया १६ तस्मात्स्वसत्तासंत्यागः सतः कर्त्तुंनयुज्यते यदाचिदास्तेतेनेयंनियतिर्नविनश्यति
१७ यद्यथाकचितंयत्रव्योमरूपपिपार्थिवं सर्गादौतस्यचलितुमद्यापिनयुज्यते १८ पायथाचित्स्वकचिताप्रतिपत्त
चितेविना नसाततः प्रचलतिविद्वन्नाप्यासतः स्वयं १९ जगदादावनुत्पन्नंयच्चेदमनुभूयते तत्संविद्व्योमकचनंस्वप्न
स्त्रीसुरतंयथा २० ॥ =॥२
चित्तथातेनस्वभावेननियताअद्याप्यास्तेइत्यर्थः १६ किंचमायाशवलंब्रह्मयदिस्वाधिष्ठानसत्तां नवि
जह्यात् तदामायांतर्गतनियतीनामसत्वंभवेत् तत्वशक्यमेवेतिदर्शयन्नुपसंहरतितस्माद्इतिसनोमाया शवलब्रह्मणः नवि
नश्यतिनापन्होतुंशक्यतेतियावत् १७ नियत्यविपर्यासेदृष्टांतव्यादिस्थितिरेवनिदर्शनमित्याशयेनाहयदिति १८ जीवननीयते
मरणनियत्याविपर्यासदर्शनादाहप्रतिपत्तचितंविनेति १९ इदंचसर्वंमायिकदृशोक्तंपरमार्थदृशानुजगदेवनास्तीतिकवि
यत्याक्षेपइत्याशयेनाहजगदिति २० ॥ =॥ रामायनमः ॥ ॥ =॥

त्तिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेत्रिपंचाशत्तमः सर्गः ५३

३३ अनेनत्वद्देहशापेन ३४ आतिवाहिकदेहप्राप्तौ कथंस्थूलाहंभावनिवृत्तिस्तत्राह सुष्कैति अंगारेज्वलदग्नौयद्दह्यते ए
तदेव निदर्शनमिति अयंस्थूलदेहः अहंदेहंकारवासनामात्रमय आतिवाहिकदेहंप्राप्तः सन्विशीर्यते ३५ वरशापावपि
प्राक्तनवासनाकर्मानुसारिणावेवतदुद्बोधकतयाप्राणिभिर्लभ्यतेइतिस्मृतिदृष्टांतेनाह एतावदेवेतियथाप्रागभ्यस्तेपिकृतिति
संस्कारानुद्बोधात् संचिंत्यतेतनयोगेर्नुरागाद्यर्थकेनचित्प्रतिकोदाहरणेनस्मारितेसतियथाल्वयाहंस्मारितेस्तपासस्मृ
तइतिस्मृतिर्भवतितद्वदित्यर्थः ३६ नन्वर्थक्रियाकारीस्थूलोदेहः कथंतत्त्वबोधेनबाध्यतेइत्याशंक्यतत्त्वदृशाअर्थक्रियै

अहंपृथ्व्यादिदेहः स्वेगतिर्नास्तिममोन्नमा इति निश्चयवान्योंतः कथंयात्सोन्यनिश्चयः ३३ अतोज्ञानविवेकेनप
रपेनाथवरेणाच प्राप्यदेहेनगच्छंतिपरलोकमनेनच ३४ सुष्कपर्णकिलांगारेएतंदेवाशुदह्यते अयंदेहमहंदेहः
प्राप्तएवविशीर्यते ३५ एतावदेवभवतीवरशायविजृंभितेः यथासंचितएवाहंतथास्मृतइतिस्मृतिः ३६ यः सर्प
सर्पयोरज्वांसकथंसर्पकार्यकृत् आत्मन्येवहियोनास्तितस्यकाकार्यकारिता ३७ यस्त्वतन्मृतइत्येवमिथ्यासमनुभू
यते प्रागभ्यासस्यपुरुषस्यनामैतत्रविजृंभते ३८ स्वानुभूतेजगज्जालेस्तुगमाः संसृतिभ्रमाः नान्यसंकल्पितोनामसर्गोघ
भ्यासदृशः ३९ अंतरनुभूयमानाः संसृतयोबाह्यभूतजालानां अविदितवेद्यदृशामपिदूरेपुंसामिवेद्वंविवं ४० ३

तिमोक्षोपसंस्तृतिविदितवेद्यात्रिपंचाशत्तमः सर्गः ५३

बनास्तीत्याहयइति आत्मानस्वस्वरूपे ३७ यथसन्नेवदेहस्तर्हिकथंमृ
तोयंदेहइतिसर्वैरनुभवस्तत्राहय स्त्विति यस्तुभ्रमोमिथ्यार्थः समनुभूयते एतनुभवनंपुरुषस्योपचित स्यप्राक्तनाभ्यासस्यसंस्का
रात्सविजृंभतेइत्यर्थः ३८ अनेनवरशापादिप्रदेनहिरण्यगर्भेणस्वेरणावासस्यकल्पितः अस्मद्वासनानिरपेक्षतयैवरचितः
इतिनः ३९ ननुसंसारस्यांतरवासनामयत्वेकथंबाह्यतात्रप्रत्ययइत्याशंक्यदृष्टांतेनसमधत्ते अंतरितिअविदितत्त्वदृशांअज्ञानाम

पि अंतरेवसंस्मृतयोनबहिः अध्यस्तोहितीयमिदंस्वंविवृंहरे
भासमानमपियथा अंतरआतिकल्पनादांतद्वदित्यर्थः ४० ३

वा०टी० ननुमनसोवैचित्र्याकारवासनामयत्वात्तथासंकल्पोदयेप्यास्मचेतनस्यतदनुसारिविवर्तः कुतस्तत्राहयदिति स्वयमेवेतिस्वा
उ०प्र० त्मचितः स्वच्छोपाधय ... नुविधायित्वस्याभावात् अतोनकिंचिदनियतस्वभावंघटतइत्यर्थः २४ मायाशबलेब्रह्मणि अनादि
१६४ तियतरूपेणास्थितस्यैवविश्वस्यआविर्भावादपिनियतिसिद्धिरित्याशयेनाहनचेति नकिंचित्वसर्ववस्तुशून्यत्वंनयुज्यतेप्र
लयेपीतिशेषः तथासतिकरणत्वव्याघातइत्यर्थांतरन्यासेनदर्शयतित्यक्त्वेति कटककेयूरकपिंडत्वादिसमस्थानंत्यक्त्वाहेमक ल ४
थंतिष्ठतु सर्वसंस्थानानांतत्रांतर्भावेणकस्यापित्यक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः २५ यथाशेत्योष्णादिस्वभावेनकचिताविर्भूता

यद्यथास्फुरितंचित्तंतत्तथाह्यास्मचिद्भवेत् स्वयमेवानियमतस्ततस्यान्नेहकिंचन २४ नचनामनकिंचित्वंयुज्यते
विश्वरूपिणः त्यक्त्वासमस्तसंस्थानंहेमतिष्ठतिवैकथं २५ सर्गादौस्वयमेवांतस्त्रिधयाकचिताससितिहिमाग्न्यादित्वा
धाधापिसातथास्तेस्वसत्तया २६ तस्मात्स्वसत्तासंत्यागः सतः कर्तुंनयुज्यते यदाचिदास्तेतेनेयंनियतिनविनश्यति
२७ यद्यथाकचितंयत्रव्योमरूपपिपार्थिवं सर्गादौतस्यचलितुमद्यापावन्नयुज्यते २८ पायथाचित्स्वकचिताप्रतिपत्ति
स्थितेविना नसाततः प्रचलतिवेदनाभ्यासतः स्वयं २९ जगदादावनुत्पन्नंयच्चेदमनुभूयते तत्संविद्योमकचनंस्वप्न
स्त्रीसुरतंयथा ३० ॥ = ॥ त्र
चित्तयातेनस्वभावेननियताअद्यापास्तेइत्यर्थः २६ किंचमायाशबलंब्रह्मयदिस्वाधिष्ठानसत्तां नवि
जह्यात् तदामायांतर्गतिनियतीनामसत्वंभवेत् तत्त्वशक्यमेवेतिदर्शयन्नुपसंहरतितस्मादितिसतोमाया शबलब्रह्मणः नवि
नश्यतिनापन्होतुंशक्येतियावत् २७ नियत्यविपापासेपृथिव्यादिस्थितिरेवनिदर्शनमित्याशयेनाहयदिति २८ जीवननीयते
मरिणानियतावविपर्यासदर्शनादाहप्रतिपत्तिचितंविनेति २९ इदंचसर्वंमायिकदृशोक्तंपरमार्थदृशानुजगदेवनास्तीतिकवि
यत्याक्षेपइत्याशयेनाहजगदिति ३० ॥ = ॥ रामायनमः ॥ ॐ ॥ = ॥

262

भावस्य सत्यरजतादेर्ग्रहः संग्रहः अभावस्य शुक्तिरजतादेरुत्सर्गः भूम्यादेः स्थूलता मनइंद्रियादेः सूक्ष्मतेत्यादि नियमस्य
दृशोदर्शनात्निकथं ७ शालतालादिवदल्पंतप्छायं ऊर्ध्वं दैर्घ्यस्थौल्यपकारणे स्थिते पि दृष्टे अनिक्षेपि सर्वत्रा नियमात्सर्व
वस्तुष्वेव प्रकृतिकं स्यात्सत्यान्ततसंवलितात्म्यक्तप्रकृतिकत्वात् सत्यान्ततस्य भावो जकादृष्टा उगुणविद्धिवर्त्त व्यवस्थयेव व्यव
तिष्ठत इति समाधिस्तुर्देवी तदत्येशुद्धचिद्विवर्त्तक्रममाह महाप्रलयेत्यादिना ९ तेजःक णशब्देन शुद्धचिद्यामत्वात् भा
स्वरात्मासूक्ष्मभूतासुच्यंते चेतत्यनुभवति १० तेजःकणभूतश्च असावात्मा अनात्मनि आत्मभिन्नत्वेन कल्पिते जलाद्या

हिमादिषु कंपं शैत्यं कासताकालपर्वदिषु भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मदृशः कथं ७ कंप्यमल्पं तमुच्च
यं तरणे लम्नरादिकं वस्तुनायात निक्षेपि स्थिते स्वोच्छ्रायकारणे ८ श्रीदेव उवाच महाप्रलयसंपत्तौ सर्वार्थी
स्तमयेसति अनंताकाशमासानंस च्छेवावतिष्ठते ९ तच्चिद्रूपतयातेजस्कणोऽहमितिचेतति स्वप्ने सं
विद्यथात्मिमाकाशगमनादिच १० तेजस्कणोसौ स्थूलत्वमात्मन्यात्मनि विंदति असत्यमेवसत्याभं
ब्रह्मांडं तदिदंस्मृतं ११ तत्रांतर्ब्रह्म तद्वेत्ति ब्रह्माहमिति यत् मनोराज्यं स कुते स्वात्मेवं तदिदं जगत् १२
तस्मिन्प्रथमतः सर्गे याय्यापन्नसंविदः कचिता स्तात्र स्थिता अद्यापि निश्चलाः १३ स्तथा

परिदृश्यमानब्र
वरणेंतः स्थूलत्वं विंदति कल्पनयात्मा भते त घत्स्थूलं तदेवेदं [illegible]
ह्मांडमित्यर्थः ११ तत्र ब्रह्मांडेंतः स्थितं हिरण्यगर्भत्वं तद्ब्रह्मसहलिंगं चतुष्टयमिति प्रागुक्तस्य तेरंतर्मुखांशेन ब्रह्माहमिति वेति
बाह्यवासनादूषितांशेन एवं प्राणलोक मनिग्रात्मस्थि संकल्परूपेण मनोराज्यं चकुस्ते तदेवसमष्टि संकल्पमराराज्यमिदं जगदित्यर्थः
१२ संविदः संकल्पवृत्तयो याया याथा यादृश नियमानियमरूपाः कचिताः अविद्यापि तथैव निश्चलाः अव्यक्ताः स्थिताः १३ ॥ = ॥ =

वा०टी० इत्यमितिरनियतीर्यस्याप्यजीवननियतिरपिकर्मानुसारेणयुगभेदेनचकालविशेषपरिछिन्नैवेश्वरसंकल्पेनक्लृ
उ०प्र० प्तेतिनमरणेनतद्दुःखगइतिवक्तुंकर्मफलानुभवक्रमविरूपणंप्रतिजानीतेमरणांतरमिति यावन्मरणंप्रारब्धफलैः
१६५ प्रतिबंधान्नतदिहसंचितकर्माणिफलारंभापन्नमंते मरणेतुसंतिप्रतिबंधकाभावगमाद्यथायोगंफलारंभायोपक्र
मंते इतिसूचनायमरणानंतरमित्युक्तिः एतद्वर्णनंतवसर्वसंदेहशांत्यर्थंत्वन्मुखेनलोकेविख्यातंसदन्येषामप्यास्ति
क्यबुद्धिजननात्स्मृतौश्रेयस्करं २७ एवंकृतयुगंतदादिषुयुगेषुकेलावेकशतंद्वापरेद्विशतेत्रेतायांत्रिशतंकृतेचतुः

मरणानंतरंकर्मफलानुभवनक्रमं सर्वसंदेहशांत्यर्थंस्मृतिश्रेयस्करंस्मर २७ कृतादिसर्गेनियते
र्येकद्वित्रिचतुःशता पूर्वादिष्वायुषःपुंसांतस्यास्मेनियतिंस्मर २८ देशकालक्रियाद्रव्यशुद्ध्याशुद्धी
262 स्वकर्मणां न्यूनत्वेचाधिकत्वेचन्यूनंकारणमायुषः २९ सकर्मधर्मेह्रसतिह्रसत्यायुर्न्यगात्मेह वृद्धेर्व
द्धिमुपायातिसममेवभवेत्समे ३० बालमृत्युप्रदेवीलोपुवायौवनमृत्युदे वृद्धमृत्युप्रदेर्वृद्धः कर्मभि
र्मतिमृच्छति ३१ योयथाशास्त्रमारब्धंस्वधर्ममनुतिष्ठति भाजनंभवतिश्रीमान्सयथाशास्त्रमायुषः ३२

देशाद्य२ शतमितिसंख्याउंसांआयुषोयानियतिः साआदिसर्गेकृतात्तस्यान्यूनाधिकभावेप्यंतरनियतिंस्मरेत्यर्थः २८
आयुर्निमितभूतानांकर्मणांशुद्ध्याशुद्ध्यातिशयेनफलस्यन्यूनताशुद्ध्यतिशयेनफलाधिक्यमित्यर्थः २९ एवंविहित
कर्माननुष्ठानमप्यायुषःतयहेतुरित्याह स्वकर्मेतिसमंतत्तद्युगनियतसंख्यं ३० विहिताकरणमितिनिषिद्धाच राम०
रणमप्यायुक्षयहेतुरित्याहबालेति ३२ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री॥

इति निश्चयाएव स्वभावसंपत्ति स्वरूपावाप्तिर्भूतानुभूतयो यथा स्थित बोधा इत्यर्थः अथवा स्वइति जा
ग्रत्सृष्टिनरीत्या नियति स्वभावसंपत्तिर्भूतानुभूतयः जीवनमरणादिपदार्थानुभवा अतोत्यर्थः २१ नियतिशब्द
पर्याय लोचनेप्ययमेवार्थः प्रसिध्यतीत्याशयेनाह सर्गादाविति अनेन विधिना अचलिता अविपर्य
स्ता आवलितेति पाठे अन्येष्वपदार्थ पंक्तिरेण आवलिता मिलिता यथा जन्म जीवनेमरणेन मिलितेएव नियतेनत्वा
तंत्रेण यथा शैत्योष्ण्ये विरोधित्वेन वामिलिते क्रियाकारके साध्यसाधनभावेनेवेत्यर्थः २२ उक्तमर्थमुदाहृत्य दर्श

न २

असत्यमेव सत्याभं प्रतिभानमिदं स्थितं इति स्वभावसंपत्तिरिति भूतानुभूतयः २१ सर्गादौ या यथा
रूढा संवित्कचनसंततिः साद्याप्यचलिता मैनूस्थिता नियतिरुच्यते २२ गृहीतव्योमसंवित्तिश्चि
द्व्योम व्योमतां गतं गृहीतकालसंवित्तिर्न भो कालतां गतं २३ गृहीतज लसंवित्तिश्चिद्व्योम वा
रिवत्स्थितं स्वप्ने यथा हि पुरुषः पश्यत्यात्मनि वारितां २४ स्वप्नचित्संविदाभाति भवत्येषा यथास्थि
ताः चिच्चमत्कार चातुर्याद सदेतत्समुह्यते २५ स्वत्वं जलसर्वीत्वमग्निवायुत्वमप्यसत् वेत्त्यंतः स्वप्न
संकल्प ध्याने ष्विव चितिः स्वयं २६

यति गृहतीति सर्गादौ स्वीकृता व्योमसंवित्तिर्व्योमाकारेण कचनं येन चिद्व्योम तत्तथोक्तं एवमग्रेपि २३ दृष्टांत
विदृश्यकल्पनात्त्वात्मन्येव प्रसिद्धेत्याह स्वप्नेइति २४ तथाभावेपि यथा स्थितात्स्वरूपादप्रच्युतैवभवतीति तत्कृतः चिच्च
मत्कार असंगस्वभावतातल्लक्षणश्चातुर्यात् अथवा चिच्चमत्कारो मायातच्चातुर्याद सदेव यस्मात्समुह्यते सत्यतया वितर्क

२५, २६

वा०टी० परं आधंधप्राप्यदिवापिंडदितास्तारकायस्यसतथाविधोऽनालोकोनिःप्रकाशः अतएव घनंमेवकितंरूपामीभूतंअंबरंआ
उ०प्र० काशंयस्यतथाविधः साभ्रः दिङ्मंडलाभोगोयस्यतथाविधइवभवतीतिसर्वत्रशेषः ४१ विद्युदितोव्याप्तः ४२ परिरुद्धंमं
१६६ मत्कस्कंदिङ्मंडलंयस्य ४३ आपन्नः पतितः योजितः स्वसुरवंवकुकामोपिवाक्स्तंभाज्जडीभवंतः उच्चरितुमशक्तावः
र्णाः अक्षराणियस्यसः आशायेहृदयेविनिकृतः छिन्नइव ४४ तृणामावर्त्तेपतीतितत्तृणावर्त्तोवात्यातत्रार्पितइवाहिमं

साभ्रदिङ्मंडलाभोगोघनमेचकितांबरः ४१ मर्मव्यथाविद्युत्
परमांध्यमनालोकोदिवाप्युदिततारकः
तः प्रभ्रमद्दृष्टमंडलः आकाशीभूतवसुधोवसुधाभूतवांतरः ४२ परिरुद्धककुद्दूकउह्यमानइवा
एवि नीयमानइवाकाशेघननिद्रोन्मुखाशयः ४३ अंधकूपइवापन्नः शिलांतरिवयोजितः स्वयंजडीभ
वहृद्यो विनिकृतइवाशये ४४ पततीवनभोमार्गान्नृणावर्त्तइवार्पितः रथेद्रुतइवारूढोहिमवत्तलनोन्मुखः
२६३ ४५ व्याकुर्वन्निवसंसारंवांधवानस्पृशन्निव भ्रमितक्षेपणेनेववातयंत्रइवास्थितः ४६ भ्रामितोवाभ्रमइव
कृष्टोरसनयेववा भ्रमन्निवजलावर्त्तेशाखयंत्रइवार्पितः ४७ प्रोह्यमानस्तृणमिववहत्सर्ज्जन्यमारुते आ
रूढ्यवारिपूरेणनिपतन्निवर्वर्णोर्वे ४८ अनंतगगनेश्वभ्रेचक्रावर्तेपतन्निव अधिरूर्वीविपर्यासदृशाम
नुभवस्थितः ४९
तुषारशिलातद्धृदलनेविलीनतायामसुरवः आशयेहृदयेविनिकृतः छिन्नइव ४५ संसारशब्देनतद्दुःखंलक्ष्यते
तद्याकुर्वन्स्वात्मानमुदाहृत्यान्येभ्यः प्रख्यापयन्निव क्षेपणेनशिलाप्रक्षेपयंत्रेण ४६ भ्रमेभ्रमीयंत्रेरसनयारज्वोकृष्टआ
कृष्टइव ४७ वहतिपर्जन्यमारुतेआरूढ्यवारिपूरेणसहअर्णवेनियतन्निव ४८ उर्वीविपर्यासदृशांअनुभवन् अधि
रिवानवरतंपतन्नितोप्याद्रिकोपया ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
१६६

० अनंतआयुः समाप्तिंगतवतः प्राप्नवतः पुरुषस्य दृश्यंते प्रत्यक्षमनुभूयंत इति दृश्यस्तत्था विधाः मर्मच्छेदवे
दनाभवंति सर्वशरीरनाडीभ्यः प्राणानां हृद्युपसंहारकाले सहस्रवृश्चिकदंशवेदनासमं दुःखं भवतीति पुरा
णेषु प्रसिद्धं ३३ वर्णितं मरणदुःखं किं सर्वेषां समं उत केषांचित्सुखमप्यस्ति मरणेत्तरं च किं सर्वेषां तुल्या गतिरुत
योगिनां विशिष्टेति प्रश्नाशयः ३४ प्रश्नाशयानुरूपमेवोत्तरं वक्तुं पुरुषान्विभजते त्रिविधा इति प्राणमनसोर्नाभिहृ
दयकंठभ्रूमध्यब्रह्मरंध्रांतेषु नियतकालं निरोधो धारणा तदभ्यासी युक्तिमान्स्वेच्छोत्क्रमणे परकायप्रवेशे तत्त्वाभिमतः

एवं कर्मानुसारेण जंतुरंत्यां दशामितः भवंतं तं गतवतो दृष्टा मर्मच्छेदवेदनाः लीलोवाच ॥ मरणं मे स
मासेन कथयं दुःसमानने किं सुखं मरणं किं वा दुःखं मृत्वा च किं भवेत् ३४ श्रीदेव्युवाच त्रिविधाः पुरुषाः सं
ति देहस्यांते मुमूर्षवः मूर्खोऽपि धारणाभ्यासी युक्तियुक्तस्तथैव च ३५ धारणाय स्तनाभ्यासं प्राप्तानैव च युक्ति
मान् मूर्खः स्वमृतिकाले सो दुःखमेत्यवशाशयः ३६ वासनावेशवैवश्यं भावयन्विषयाशयः दीनतांप
रमामेति परलूनमिवांबुजं ३७ अशास्त्रसंस्कृतमतिरसज्जनपरायणः मृत्याचनुभवं संतदाहमग्नो विवच्यु
तः ३८ यदा घर्घरकंठत्वं वैरूप्यं दृष्टिवर्णने गच्छत्येवाविवेकात्मा तदा भवति दीनधीः ३९

लोकप्राप्तिमार्गभूतनाडीद्वारविशेषनिर्गमनप्रवेशादौ अभ्यस्तकौशलो योगी ३५ तत्र धारणानिष्ठो मध्यमः क्रमेणाम
ध्यमस्य सुखं प्रयातियुक्तियुक्तस्तथैव स्थितः सुखं समुपयातीति विशेष इत्यर्थः ३६ मूर्खस्त्वत्यंतं दुःखमाह धारणेति वासना
चित्त २ वेशेन वैवश्यमस्वाधीनतां प्राप्तः अत एव विषयाशयोनपरलाभाशयः ३७ तत्रापि विहिताकर्तुर्दुःखातिशयमाह अशा
स्त्रेति ३८ तादृशदुःखकालोपलक्षकलिंगान्याह यदेति ४०

वा० उ० पृष्ठंसमाधायप्रस्तुतमेवाहयदेत्यादिना नाड्यः प्रतन्नपित्ताद्रिरसपूरितत्वाद्य यासंचलनंतद्वशात्स्वसंकोचविकासनैर्भुक्ता
टी० प्र० न्नपानरसस्यैवप्रवेशगमनंतितदामारुतः समानवायुर्निजांभुक्तान्नपानादिसमीकरणस्थितिंउज्झत्युत्सृजति ५९ यदानाडीद्वा
१६९ रेषुप्रविष्टावातानविनिर्यांति निर्गताश्चनप्रविशंतितदानाडीव्यापारोपरमेवनाडीत्वाश्च्छरादेरस्पंदात्स्मृतिर्वांतर्भवेन्नेदीपकंज्ञा
नमित्यर्थः ६० तत्रनाडीवैधुर्यंप्राणसंचाररोधेनमरण हेतुरित्याहनविशत्येवेति वातश्चपानोदेहेनविशत्येव
पादापवनः प्राणश्चतुर्मुखनासिकाभ्यांननिर्यातितदावश्यंपतिंगस्याक्रमणान्मृतइत्युच्यइत्यर्थः ६१ तत्रापिप्राक्तनचि

यदान्नपानवशान्नाड्यः स्वसंकोचविकासनैः गच्छंतिमारुतोदेहे तदोज्झतिनिजांस्थितिं ५९ प्रविष्टानविनि
र्यांतिगतासंप्रविशंतिनो यदावाताविनाडीत्वात्तदास्पंदात्स्मृतिर्भवेत् ६० नविशत्येववातोंतर्ननिर्यातिपव
264 नोयदा शरीरंनाडीवैधुर्यान्मृतइत्युच्यतेतदा ६१ आगंतव्योमयानाशः कालेनैतावतेतियत्पूर्वसंविदि
तासंघातितच्चोदितास्मृतिं ६२ इदंशनैःसमयेहेस्यंभाव्यमित्यादिसर्गजा संविद्बीजकलानाशंविदिताचनग
च्छति ६३ संविदोवेदनंनामस्वभावोव्यतिरेकवान् तस्मात्स्वभावसंवित्तेर्नान्येमरणजन्मनी ६४

त्संकल्परूपानियतिरेवहेतुरित्याह आगंतव्यइतिपूर्वसंविदिताप्राक्तनसंकल्पवती तच्चोदितातादृशानियतिप्रेरिता ६२
ननुतस्यानियतेर्नाशेजगद्व्यवस्थाभज्येततत्राहसंविदिति सत्यसंकल्पसंविदोबीजकलातत्संस्कारवतीमायासाकदा
चिदपिकालेननश्यतिमुक्तौकालेनसहैवतन्निवृत्तेरितिभावः ६३ आविद्यकजीवसंवित्स्वरूपपर्यालोचनेपियान्मोक्षंजन्ममर
णाद्यनिवृत्तिरेवेत्याशयेनाहसंविदइति अव्यतिरेकवान्व्यतिरेकोविश्लेषस्तद्भाववान् ६४ राम० ॥०॥ ॥०॥ राम०

सत्कारोनिश्वासध्वनिः ५० तस्यमूर्छोपक्रमंच त्वराघुपरमयाहक्रमादिति तस्यमुमूर्षोः सर्वाः अक्षसंविदः प्रणामलतांम्ला
लिम्यं ५१ तानवंकृशतां ५२ ५३ आमोहईषत्मूर्छायवनः प्राणोनादत्तेनगृह्णातिसंगानिन विष्टंभपतीत्यर्थः यदा
प्राणानयस्येनत्वादत्तेनवाचालयितुंशक्नोतितदाभिष्टंगाढमूर्छा ५४ मोहस्वरूपपरिचयः संवेदनानिविषयवासनाः
भ्रमाअन्यस्याप्रतिभासात्तैः पाषाणतांपाषाणवज्जडतां आदिसर्गतआरभ्यइतिएवंनियतंसर्वं स्थितमित्यर्थः ५५ शि

पतन्निवानवरतंप्रोत्पतन्निवचाभितः सत्काराकरणीनोद्भ्रांतपूर्णसर्वेन्द्रियव्रणः ५० क्रमाच्छ्याममलतांयातित
स्यसर्वाक्षसंविदः यथास्तंगच्छतिरवौमंदालोकतयादिशः ५१ पूर्वापरंनजानातिस्फुरतिस्तानवमागता यथाया
श्वात्पसंध्यांतेनष्टाहष्टिर्दिशाष्टके ५२ मनः कल्पनसामर्थ्यंत्यजत्यस्यविमोहितः अविवेकेनतेनासौमहामोहेनि
मज्जति ५३ यदैवामोहमादत्तेनादत्तेपवनस्तदा नवादत्तेयदाप्राणान्मोहमायात्यलंतदा ५४ अस्मोन्याप्रुष्टतोया
तेर्मोहसंवेदनभ्रमैः जंतुःपाषाणतामेतिस्थितमित्यादिसर्गतः ५५ लीलोवाच॥ व्याधिविमोहंमूर्छांतिभ्रमंव्याधि
मचेतनं किमर्थमयमायातिदेहोह्यष्टांगवानपि ५६ श्रीदेव्युवाच॥ एवंसंविहितंकर्मसर्गादौस्पंदसंविदा यद्य
स्मिन्समयेदुःखंकालेनैतावतेदृशं ५७ स्यान्मेइत्येवसंविद्यगल्भवतत्स्वभावजं वेत्तिचित्तविजृंभोस्यनामदुःखा
स्तिकारणं ५८

२ः पाणिपादगुह्यनाभिहृदयान्यष्टांगानितद्वानपि ५६ स्पंदसंविदाक्रियाशक्तिप्रधानेनेश्वरेणएवंवक्ष्यमाणरूपंसंकल्पल
क्षणंकर्मसंविहितं यद्यस्मिन्समयेबाल्येयौवनेवृद्धत्वेवाएतावताकालेनभोगपंइदृशंदुःखंममेदभिन्नस्यजीवस्यस्यादितिपरे
णान्वयः ५७ तत्संकल्पत्स्वभावजमेव चित्तपरिकल्पितत्स्वगल्भवत् चित्तविजृंभो स्पंदःदुःखंस्वयमेवजीवभावेनोपाधौसंविश्य
वेत्तिभुंक्त इत्यर्थः ५८ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰

वा०उ० अनिष्टप्रसंजनेनापिचेतनमरणं वारयति अमरिष्यदिति प्रतिदेहे चेतनभेदस्यानाभावादेव सर्वभूतेषु गूढइत्यादिश्रुते

प्र०टी० रेकस्मिंस्तस्मिन्नेतनेमृते तदधीनसत्तास्फूर्तिकं समष्टिव्यष्टिचित्तं नाम रिष्यत् इंकिमर्थ्यी काक्वावेशः नामरिष्यत्किमि

१६८ त्यर्थः तस्मिन्नस्ते निरुपादानकजगत्सत्तायोगादेकमृतौ सर्वभावमिति दोषेनाभविष्यत्किमर्थः ७० केन हि प्रतीयमाने

जीवनमरणे तत्राह वासनेति जीवो जीवनं ७१ उपपादितमुपसंहरति एवमिति ७२ अभिमानेन दृढतरो ज्ञानाश्रन्तःकर

अमरिष्यन्नवै चित्तमेकस्मिन्नेव तन्मृते अभविष्यत्सर्वभावस्थितिरेकमृताविह ७० वासनामात्रवैचि
त्र्यंपङ्जीवोनुभवेत्स्वयं तस्यैव जीवमरणे नामनी परिकल्पिते ७१ एवं न कश्चिन्म्रियते जायते न च कश्चन वा
सनावर्त्तगर्त्तेषु जीवो लुठति केवलं ७२ अत्यंतासंभवा द्वैव दृश्यस्यास्यैव वासना नास्त्येवेति विचारेण दृढ
ज्ञातेव नश्यति ७३ अनुदितमुदितं जगत्प्रबंधं भवभयतोभ्यसने विलोकय सम्यक् अलमनुदितवासनो हि जी
वो भवति मुक्त इतीह सत्यवस्तु ७४ इति मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने मरविचारश्चतुःसर्गः ५४ पंचाशत्तमः

णालानश्यतीवेत्यर्थः ७३ भवभयतो वैराग्यादिसाधनसंपन्नोधिकारीजीवः गुरुपूर्वकश्रवणाद्यभ्यसनैः भ्रांत्याउदितं जगत्प्र
बंधं परमार्थतः अनुदितमेवेति सम्यक् तत्वदर्शनतो विलोकय मूलोच्छेदादलमत्यंतमनुदितद्वैतवासनः सन् विमुक्तो भवतीत्य
ति विमुक्तात्मस्वरूपमेवेह सत्यवस्तु नान्यदित्यर्थः ७४ इति श्रीवसिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुःपंचाशत्त
मः सर्गः ५४ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री राम०

265

सांसारिकजीवसंवित्प्रवाहं वर्णयति क्वचिदिति यथा नद्यां जलं क्वचिदावृत्तिमत्कालुष्यवत् क्वचित्तु सौम्यस्थिरनिर्मलं तथा
इदं चेतनमपि क्वचित्सौम्यं क्वचित्तु जीवधर्मरागद्वेषादिकलुषमित्यर्थः ६५ दूर्वादिलतायाः पर्वाणि ग्रंथयः ६६ इदं च सर्व
मविद्यकदृशा परमार्थदृशा त्वाह न जायत इति न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति श्रुतेरित्यर्थः ६७ अमरणधर्मतां तस्य
युक्त्योपपादयति पुरुष इत्यादिना चेतनव्यतिरिक्त एव पुरुष इति पक्षे अन्यत् किं देहः पुरुषो भवेत् उत प्राणा उतेंद्रियाणि
किं वा मन उत बुद्धिः उताहंकारचित्ते उत तत्तदधिष्ठातृदेवता उताविद्या सर्वेष्वपि पक्षेषु जडेः पुरुषकार्यप्रकाशाधीनस

क्वचिदावृत्यमसौम्यं क्वचिन्नद्यां जलं यथा क्वचित्सौम्यं क्वचिज्जीवधर्मेदं चेतनं तथा ६५ यथा लतायाः
पर्वाणि दीर्घायाम ध्यमध्यतः तथा चेतनसत्तायां जन्मानि मरणानि च ६६ न जायते न म्रियते चेतनः पुरु
षः क्वचित् स्वप्नसंभ्रमवद्भ्रांतमेतत्पश्यति केवलं ६७ पुरुषश्चेतनामात्रं स कदाचिन्न नश्यति चेतनव्य
तिरिक्तत्वे वदान्यत्किं पुमान्भवेत् ६८ को वयाबन्नतं नूनं चेतनं कस्य किं कथं म्रियंते देहलक्षाणि चेतनं
स्थितमक्षयं ६९

र्वव्यवहारानिर्वाहात्परिशेषाच्चेतनामात्रमेव पुरुष इति पक्षे स्थित इत्यर्थः ६८ चेतनस्य तु मरणं न सिद्ध्यति निःसा
क्षिकमरणासिद्धेरित्याशयेनाह को वेति अद्ययावत् अद्यतनावधिके अनादिसंसारे चेतनं मृतं को दृष्टवानिति शे
षः एवं तन्मरणं विकाश उत देहांतरप्राप्तिः आद्येऽपि किं चेतनस्य नाशः किं स्वत उत परतः नाद्यः स्वात्मनि विरोधाभावा
त् असंगस्य परतत्त्वस्य दप्रसक्तेरित्यर्थः द्वितीये त्वाह म्रियंत इति ६९ रामः ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

वा०टी०
उ०प्र०
१६९

ततः देहमरणादेव नन्वसंगे कथं वासनास्थितिस्तत्राह चेतनमिति यथा सन्मतरपुष्परेणुनिष्ठ एवामोदः अनिलस्तु तन्नादात्म्यसंस
र्गाध्यासादामोदमिश्रः स्थितस्तद्वदित्यर्थः ७ इदं प्राक्तनं देहादिदृश्यं परित्यज्य देहांतरादिदर्शनांतरे यदा आस्ते तदा स जीवः स्व
प्न इव स्वयमेव स्ववासनमपगमनपरलोकभूतभोगपादिनानाकृतिर्भवतीत्यर्थः ८ तमेवाध्यासक्रमेण वक्तुमुपक्रमते तस्मिन्ने
वेति पूर्ववत् प्राग्जन्मवत् ९ ननु तस्मिन्नल्पतरे मरणप्रदेशे देहांतरकल्पनघटनेपि कथं दूरगमनविस्तृतपरलोकादिस
मावेशघटनं तत्राह आत्मनीति पृष्ठं विपुलं केवलं व्योम रके आकाशभूतले द्वा साकाशशशिचामरं ब्रह्मांडकोटिलक्षं वा साकं
युगपदेवांतर्निविशेत् तथापि आत्मनस्य सर्वस्य प्रपंचस्य घटाघटनमस्त्येव आत्मनोऽनंतत्वान्मायायाश्चाघटितघटनासा

ततो सौ प्रेतशब्देन प्रोच्यते व्यवहारिभिः चेतनं वासनामिश्रमामोदमनिलवत्स्थितं ७ इदं दृश्यं परित्यज्य यदास्ते
दर्शनांतरे स स्वप्न इव संकल्प इव नानाकृतिस्तदा ८ तस्मिन्नेव प्रदेशेंऽतः पूर्ववत्स्मृतिमान्भवेत् तदैव स्मृतिमूर्छांते प
रपत्यन्यशरीरकं ९ आत्मन्यस्ति घटापुष्ठमस्य व्योम केवलं आकाशभूतले साकं साकाशशशिचामरं १०
भवंति षड्विधाः प्रेतास्तेषां भेदमिमं शृणु सामान्यपापिनो मध्यपापिनः स्थूलपापिनः ११ सामान्यधर्मा वैम
ध्यधर्मा चोत्तमधर्मवान् एतेषां कस्यचिद्भेदो द्वे त्रयोप्यपि कस्यचित् १२

मर्थ्यसत्वादित्यर्थः तथा चात्मस्वरूपपर्यालोचनयाऽल्पप्रदेशेपि जगदंतरसमावेशउक्तो न तत्प्रदेशमात्रमपेक्ष्यत इति भावः अ
थ वा यदि तस्मिन्प्रदेशे मार्गपरलोकादिकमस्ति तर्हि अन्येनापि कुतो नोपलभ्यते तत्राह आत्मनीति आकाशभूतले द्वे साकाशश
शिचामरं सर्वजगद्भ्रमतः पुरुषस्यात्मनि [illegible] मेघघटेव पुष्ठं अस्ति अन्यस्याद्दशा तु केवलव्योम गृहाकाशमेवास्तीति न दर्शनप्र
शक्तिरित्यर्थः १० जातिभेदान्वक्तुं प्रेतान्विभजते भवंतीति ११ एतेषां मध्ये कस्यचिद्भेदो विशेषः सकः कस्यचिद्द्वौ भेदौ यथा
कंचित्कालं सामान्यपापी अनंतरं मध्यमपापी अतिपापी वेति उक्तरित्या कस्यचित्त्रयोपि क्रमेणाक्रमेण वा भेदाः १२ ॥ ६ ॥ रामं०
१६६

266

इहरजीवस्यसंसारगतिवैचित्र्यमुच्यते आदिसर्गप्रियेशस्यतत्कर्मानुसरणस्थितिः कथितमेवपुनर्विस्तरेणकथयेत्यर्थः त
त्फलंवैराग्यातिशयेनबोधविवृद्धिः १ प्राणवातानांविसंस्थितिंचलनस्वभावंरुद्धांसंस्थितिंप्रशांतिमितियावत् व्रजकांतःकरणो
पाधिविलयाच्छाम्यतीव एतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थायतान्येवानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीतिश्रुतेरितिभावः २ नस्तुतत्त्वनक्वापि
शाम्यतीत्याह शुद्धमिति अविनाशीवाअरेअयमात्माअनुच्छित्तिधर्मेतिश्रुतेरितिभावः ३ [illegible] ॥
एवंचदेहधर्मस्यमरणनात्मधर्मइत्याहकेवलमिति ४ वातेशरीरस्थायोअनिलतांस्वप्रकृतिमहायुतांप्राणस्तुसहतेजसाप्राज्ञा
[illegible]

लीलोवाच यथैवजंतुम्रियतेजायतेचयथापुनः तन्मेकथयदेवेशिपुनर्बोधविवृद्धये १ श्रीदेव्युवाच नाडी
प्रवाहेविधुरेयदावातविसंस्थितिं जंतुप्राप्नोतिहितदाशाम्यतीवास्यचेतनः २ शुद्धंहिचेतनंनित्यंनोदेतिनचशा
म्यति स्थावरेजंगमेव्योम्निशैलेग्नौपवनेस्थितं ३ केवलंवातसंरोधाद्यदास्पंदःप्रशाम्यति मृतइत्युच्यतेदेहः
स्तदासौजडनामकः ४ तस्मिन्देहेशवीभूतेवातेचानिलतांगते चेतनंवासनायुक्तंस्वात्मतत्त्वेवतिष्ठति ५ जीवइत्युच्य
तेतस्यनामाणोर्वासनावतः तत्रैवास्तेसचशवोगारेगगनकेतथा ६ श्री श्री श्री श्री ॥

त्मन्येवलीयते उपाधिविलयेजीवोपिसहवासनाभिः परमात्मन्येवतिष्ठत इत्याहचेतनमिति तथाचश्रुतिःयथास्यप्रयतोवाड्मन
सिसंपद्यतेमनःप्राणेप्राणस्तेजसितेजःपरस्यांदेवतायामिति ५ ननुयदिस्वात्मतत्त्वेवतिष्ठतेतर्हिमुक्तोब्रह्मैवस्यादसौनजीवस्त
त्राह जीवइतिपुनर्जन्मबीजवासनावतस्तदुपाधिकेत्वादणोःसूक्ष्मस्यतस्यपरिच्छिन्नस्यतस्यजीवइतिनामउच्यते ननुवस्तुतोजीवो
नामब्रह्मान्योस्तीत्यर्थः अतएवतस्यवासनावशात्तत्स्थानएवपरलोकगमनाद्यभ्यासेनवास्ते वंगमनाद्यस्तीत्याशयेनमंडपाकाशन्या ५७

वा०टी० ॥ ततः महापुण्यभोगानंतरं अन्यद्यत्किंचिदल्पंपुण्यंपापंवासंचितंतत्सदृशंतदनुरूपंफलंअन्यत्रेलोक्यंतत्रकिंपुरुषादिवर्षेषु
उ०प्र० २३ ओषधिपल्लवं ओषधिपल्लवप्रधानंनंदनचैत्ररथादिवनंकिंनरकिंपुरुषयक्षादिशरीरेणप्रयातीत्यर्थः २४ चा॰
१७० रुत्वकर्मफलंभुक्त्वातेवायुवृष्ट्यादिद्वाराअन्नौव्रीहियवादिषुप्रविश्यपान्नभृताः नृणांब्राह्मणादीनांहृदयंप्रविश्यरेतसांनिषे
केतद्वारास्त्रीणांगर्भेअधितिष्ठंतीत्यर्थः अथयइहरमणीयचरणाअभ्याशोहयत्तेरमणीयांयोनिमापद्येरन् ब्राह्मण॰

ततोन्यकर्मसदृशंभुक्त्वान्यत्रफलंनिजं जायंतेमानुषेलोकेसश्रीकेसज्जनास्पदे २३ पंचमध्यमधर्माणोम्र
तिमोहादनंतरं तेव्योमवायुवलिताः प्रयांत्योषधिपल्लवं २४ तत्रचारुफलंभुक्त्वाप्रविश्यहृदयंनृणां रेत
स्वस साधितिष्ठंतिगर्भेजातिक्रमोचितं २५ स्ववासनानुसारेणप्रेताएतांप्रवस्थितिं २५ मूर्छंतेनुभवंत्यंतःकर्मेण
वाक्रमेणच २६ आदौमृतावयमितिबुध्यंतेतदनुक्रमात् बंधुपिंडादिदानेनप्रोत्पन्नाइतिवेदिनः २७ ततो॰
267 यमभटाएतेकालपाशान्विताइति नीयमानाःप्रयाम्यभिः क्रमाद्यमपुरंत्विति २८ उद्यानानिविमानानिशोभ॰
नानिपुनःपुनः स्वकर्मभिरुपात्तानिदिव्यानीत्येवपुण्यवान् २९ हिमानीकंटकश्वभ्रशस्त्रपत्रवनानिच स्वक
र्मदुष्कृतोत्थानिसंप्राप्तानीतिपापवान् ३० सर्गः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ = ॥
योनिंवात्तत्रिययोनिंवावैश्ययोनिंवेतिश्रुतेः २५ एतेनचतुर्थस्यापिगतिरुक्ताप्रायेवेतिश्रुतेः २५ एतेनचतुर्थस्यापिगतिरुक्त
प्रायेवेतिमन्यमानोपसंहरतिस्ववासनेति २६ इदानींमरणप्रभृतितेषामारोपक्रमंविशिष्यदर्शयतिआदावित्यादिना तदनुक्र॰
मात्दाहदशाहकृत्यक्रमात्प्रोत्पन्नाः निष्पन्नशरीराइतिबुध्यंतइतिसर्वत्रानुषज्यते २७ एभिर्यमभटैः क्रमात्पाथेयस्य॰
कृतपितसंवत्सरेणयमपुरंप्राप्नोमीति २८ पुण्यवानुत्तमपुण्यवान् २९ ॥ ॥ = ॥ ॥ ॥ ॥ १७०

तत्रप्रथमंतृतीयस्यगतिमाह कश्चिदितिवत्सरंसंवत्सरमात्रं २३ २४ भुक्तेतितथाचश्रुतिः अथयइहकपूयचरणा अभ्याशो
हकपूयांयोनिमापद्येरन्श्वयोनिंवासूकरयोनिंवाचांडालयोनिंवेतिशामंमहापापफलोपरमः २५ त्वणादितिइदंचान्यदृशा
२६ २७ द्वितीयस्यगतिमाह अथेतिशिलाजठरमिवशिलाजठरंजाड्यंमूर्छा २८ तदेवेति परदृष्ट्युक्तिः २९ प्रथ

कश्चिन्महापातकवान्वत्सरंमृतिमूर्छनं विमूढोनुभवंत्यंतः पाषाणहृदयोयमः २३ ततः कालेनसंबुद्धो
वासनाजठरोदितं अनुभूयचिरंकालंनारकंदुःखमक्षयं २४ भुक्तायोनिशतान्युच्चैर्दुःखाद्दुःखांतरंगतः
कदाचिच्छममायातिसंसारस्वप्नसंभ्रमे २५ अथवामृतिमोहांतेजडदुःखशताकुला क्षणाद्वक्षादितामेवतत्स्या
मनुभवंतिते २६ स्ववासनानुरूपाणिदुःखानिनरकेपुनः अनुभूयान्ययोनीषुजायंतेभूतलेचिरात् २७ अथमध्यम
पापोयोमृतिमोहादनंतरं सशिलाजठरंजाड्यंकंचित्कालंप्रपश्यति २८ ततःप्रबुद्धःकालेनकेनचिद्वात दैववा
तीर्यगादिक्रमैर्भुक्तायोनिःसंसारमेष्य ति २९ मृतएवानुभवतिकश्चित्सामान्यपातकी स्ववासनानुसारेणदे
हंसंपन्नमक्षतं २० सस्वप्नइवसंकल्पइवचेततितादृशं तस्मिन्नेवक्षणेतस्यस्मृतिरित्यमुदेतिच २१ येत्तममु
हाडुणपामृतिमोहादनंतरं स्वर्गविद्याधरपुरेष्वस्यासुखानुभवंतिते २२ राम राम राम राम ० ०

मस्यगतिमाहमृतइतिदेहंमनुष्यादिशरीरंइमाम्पामेवमनुष्यलोकमितिश्रुतेः २१ चेततिअनुभवतिइत्यंप्रागुक्तदिशा २१
षष्ठस्यगतिमाहयेत्विति तिस्मृत्याउणपवासनाद्योधेन २२ रामायनमः ॥ ॥ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

वा०टी० कुतस्तदानीमसौव्रीह्यादिभावं मानुभवति तत्राह संसृप्य करणइ इतिशरीरैर्भावात्संमूर्छितवाह्यांतःकरणैः तुसंसारमेवप्रपंचशब्द
उ०प्र० एतद्विशेषसूचनाय एवमेवासौ नरे पितृशरीरे भुक्तान्नद्वाराप्रविष्टो वीजतां रेतोभावंयाति ३८ पूर्वकर्मानुसारेवप्रपंचयति
१७१ भव्यइतिभव्यः सुखसौभाग्यादिसाधुलक्षणसंपन्नस्तद्विपरीतोव्ययः ३९ इन्दुमिंदुवद्रुपचयापचयधर्मेणचलंकांतंच
४० वंधुदत्तेनैशो द्वैदैहिकपिंडैः ४१ ४२ इतिउक्तप्रकारंआजवंजवीभावंपरिवर्तनं जुगताविति धातोराङ् पूर्वात्सच्चाघः
चित्विद्वित्वनुकौतुवाहुलकान्म्रुत्वाद्राशदित्वाच्छांदसत्वाद्वावोध्यो ४३ नन्वत्सुत्वंपदार्थजीवेभ्रांतिसंभवाद्यमध्यारोप

संसृत्यवासनस्वैवबीजतांयात्यसौनरे तद्बीजंयोनिगलितंगर्भोभवतिमातरि ३८ सगर्भोजायतेलो
केपूर्वकर्मानुसारतः भव्योभवत्यभव्योवावालकोललिताकृतिः ३९ ततोनुभवतीद्याभंयौवनंमदनो
न्मुखं ततोजरांपद्ममुखेहिमाशनिमिवच्युतं ४० ततोपिव्याधिमरणंपुनर्मरणमूर्छनं पुनःस्वप्नवदायातं
पिंडैर्देहपरिग्रहं ४१ यात्मंयातिपुनर्लोकंपुनरेवंभ्रमक्रमं भूयोभूयोनुभवतिनानायोन्यंतरोदये ४२
इत्याजवंजवीभावमामोक्षमितिभासुरं भूयोनुभवतिव्योम्न्येवव्योमरूपवान् ४३ लीलोवाच आदिसे
र्गेयथादेविभ्रमएषप्रवर्तते तथाकथयमेभूयः प्रसादाद्वोधवृद्धये ४४ श्रीदेव्युवाच परमार्थघनंशै
लाःपरमार्थघनंद्रुमाः परमार्थघनंपृथ्वी परमार्थघनंनभः ४५ नाममित्यादिना ४५
क्रमाः तत्पदार्थेत्वीश्वरेभ्रांत्ययोगात्कथंजगदध्यारोपक्रमइतितत्त्व
विशुद्धिज्ञानाय लीलापृच्छतिआदिसर्गेइति ४४ नेश्वरस्यभ्रांत्याजगदध्यारोपः किंतुस्वतःपरमार्थघनरूपस्यैवसतः मायाध्यारो
पितरूपेणविवर्तः अनावृतस्वचैतन्येनाध्यस्तस्यानंनभ्रमः किंतुसत्यत्वेनासत्यप्रतिभासः ईश्वरस्यसर्वदासर्वज्ञत्वात्सर्वोपिप्रतिभासे
पिस्वरूपाप्रच्युतिर्वो धवाधिनत्वज्जगतिसत्यभासइतिनकश्चिद्दोषइत्यभिप्रेत्यदेवीतत्पदार्थेध्यारोपमुपपादयितुमहापरमार्थघ

168

धां

सौम्यसंतापद्धांसुखेनगंतुंयोग्येत्यर्थः सरणिः मार्गः मध्यमः पुण्यवान् इतिबुध्यते ३१ अयमहंयममपुरंप्राप्तः ससर्वलो
कप्रसिद्धोयमः एषः पुरस्य: अत्रयमसभायांचित्रगुप्तादिभिर्ममविचारः कृतः ३२ अयंचारोपक्रमंप्रतिपुरुषंस्वम
वद्विन्नइत्याहइतीति यथाप्रतीयंतेतथैवस्थिताः सत्यादवयोनिःशेषपदार्थास्तदाचारास्तत्तदर्थक्रियाश्चतेभासुरः ३३
स्वरूपदृष्ट्यावलोकनेनतुनकिंचिदात्मातिरिक्तमस्तीत्याह आकाशइवेतिनिःशून्येनिःस्वरूपेस्थितः प्रपंचदेशकाला
दिदैर्घ्याभासमानोपिनकिंचनकिंतुसर्वारोपशून्यआत्मैवेत्यर्थः ३४ अहंयमेनस्वकर्मफलभोजनेदत्तः अस्यांदिशि

इयंमेसौम्यसंयातासरणिः शीतशाद्वला स्निग्धच्छायासवापीकाः पुरःसंस्थेतिमध्यमः ३१ अयंप्राप्तोय
मपुरमहमेषसभृतयः अयंकर्मविचारोत्रकृतइत्यनुभूतिमान् ३२ इतिप्रत्येकमभ्येतिदृष्टुः संसारखंडकः
यथासंस्थितनिःशेषपदार्थाचारभासुरः ३३ आकाशइवनिःशून्येशून्यात्मैवविबोधवान् देशकालक्रिया
दैर्घ्यभासुरोपिनकिंचन ३४ इतोयमहमादिष्टः स्वकर्मफलभोजने गच्छाम्यास्मुखंस्वर्गमितिनरकमेव
च ३५ यः स्वर्गोयंमयाभुक्तोभुक्तोयंनरकोथवा इमास्तापोनयोभुक्ताजायेहंसंसृतौपुनः ३६ अयंशा
लिरहंजातः क्रमात्फलमहंस्थितः इत्युदर्कप्रबोधेनबुध्यमानोभविष्यति ३७

आदिष्टः आज्ञप्तः इतियमसभातः ३५ यथमेननिर्दिष्टः स्वर्गः अयंमयाभुक्तः तायमनिर्दिष्टः पाश्वादियोनयः इमाः
प्रत्यक्षाः यमाभुक्ताअहंसंसृतौमनुष्यसंसारेपुनःजायेप्रादुर्भावामि ३६ तत्क्रममाह अयमितिशालिः शाल्यंकुरः कांडपत्र
गर्भमंजरीक्रमात्फलंभूत्वाअहंस्थितः ननुस्वर्गनरकनानायोनिभोगइवव्रीह्यादिभावोपि किमस्यअनुभवसिद्धः नेत्याह इत्यु
दर्केतिउदर्केभोत्तरकालिकेमनुष्यशरीरेपुराणद्विजप्रबोधेनबुध्यमानोभविष्यतीत्यर्थः ३७ राम ॥ = ॥

प्रकृति १

वा०टी तस्य बुद्धिद्वारेव स्थूलानुप्रवेशं तत्र च चक्षुरादिप्राणावाह्यव्यवहारयोग्यतां चाहनरेति तदुध्यनुप्रविष्टचिदाकाशं तस्याः बुद्धेर्नि
उ०प्र० मित्तान्नरशरीरादिरूपं द्वितीयं स्वोपाधिभूतं पुरं नगरं प्राप्तं प्रविष्टं सत्स्वाधिरूढां बुद्धिं अक्षिपुटं च चक्षुरादिगोलकस्थानं न
१७२ यत् प्रापयत्सत चाक्षुषादिवृत्तिद्वारा वाह्यार्थं प्रेतति ननु चक्षुराराधेव साक्षाच्चित्यध्यस्तत्वेन चित्वाज्जीवभूतं शरीरमधि
ष्ठाय व्यवहरतु किं बुद्ध्युपाधिजीवकल्पनया नेत्याह नाक्षीति अक्षि चक्षुरूपलक्षितमिंद्रियजातं स्वयमेव चित् चेतनं जीव
भूतं कुतः यतः सर्गतः चित्यध्यारोपमात्रतएव किंचिदपि जीवति तथा सति घटादीनामपि जीवनप्रसंगादिति भावः ५२

नरोपाधिपुरे प्राप्तं च तत्पक्षिपुटं नयत् न तस्या नाक्षि चिज्जीवं नो जीवत्येव सर्गतः ५२ तथा एवं तथा
भूमिर्भूमित्वेनाप्त्वज्जलं यद्यथा चेतति स्थिरं तद्वत्सेव तथा वपुः इति सर्वशरीरेण जंगमत्वेन जंगमं
स्थावरं स्थावरत्वेन सर्वात्मा भावयत्स्थितः ५४ तस्माद्यज्जंगमं नाम तत्स्वबोधनरूपवत् तेन बुद्धं तत्तदत्त
देवाद्यापि संस्थितं ५५ यद्बुद्धामिधमाबुद्धं स्थावरत्वेन तत्पुनः जडमद्यापि संसिद्धं शिलातरुतृणादि च ५६
बुद्धेरेव जीवोपाधिता नान्यस्येति नियमेतु सर्ववस्तुशक्तिव्यवस्थायक चित्संकल्प एव हेतुरित्याशयं स्फुटयंस्ताहत येति एवं आ
काशं खं शून्यताशक्तिमत् भूमिर्भूमित्वेन सर्वधारणशक्त्या स्थिता जलं च आप्यवत्स्वाप्यायनशक्तिमत्स्थितमित्यर्थः चेतति
संकल्पति ५३ भावयन् संकल्पयन् तत्कालमेव तथा विरतः स्थिरः ५४ यथा भावनसिद्धं तदद्याप्यनुवर्तत एवेत्याह
तस्मादिति द्वाभ्यां ५६ श्रीरामायनमः श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥

269

राम०
१७२

उदेतिविवर्त्ततेतथाभवतिअस्मदृशानस्वदृशा ४६ स ईश्वरएवस्वप्नकल्पयित्पुरुषन्यायेनजीवसमष्ट्यात्माआदिप्रजापतिर्भूत्वा
स्वजपसंकल्पात्मनायथाभूरादिलोकात्मनाविवर्त्ततिप्रकचतितथैवाद्यापितादृशास्यतिसंकल्पसंततयास्थितिर्विवस्या स्थिता
४७ सांकल्पिकजगत्सत्तायाइयंजगत्सत्ताभिन्नेतिपक्षेपितंतत्प्रतिबिंबतुल्यत्वान्मिथ्यैवेत्याहाप्रथमइति असौसांकल्पिक
प्रकन रूपः परिस्पंदेविवर्तः ४८ तत्रस्थावरजंगमविभागेनिमित्तमाहयज्वामेतिद्वाभ्यां ४९ निस्पंदानिश्चेष्टाः ५० एवंचे

सर्वात्मकत्वात्स्वयतोयथोदेतिचिदीश्वरः परमाकाशमुद्भूतात्तत्रतत्रभवेत्तथा ४६ सर्गादौस्वप्नपुरुषन्यायेनादिप्रजा
पतिः यथास्फुटंप्रकचितस्तथाद्यापिस्थितास्थितिः ४७ प्रथमोसौप्रतिस्पंदः पदार्थानांहिबिंबकं प्रतिबिंबतुमेतस्मा
सं घनतदाद्यापिस्थितं ४८ यन्नामसुचिरंस्थानंदेहानांतत्कृतोनिलः करोत्यंगपरिस्पंदंजीवैत्युच्यतेततः ४९ सर्गादा ती २
वेवमेवेषाजंगमेषुस्थितास्थितिः चेतनाअपिनिस्पंदास्तेनैतेपादपादयः ५० चिदाकाशोपमेवांशंकुरुतेचेतनोदितं सर
वसंविद्भतिशेषंभवतिनैवतात् ५१

तत्राचेतनविभागकल्पनेपिनिमित्तमाहचिदाकाशइति अयंचिदाकाशईश्वरएवचेतनावृत्त्युपाधि
सत्त्वावच्छेदात्प्रतिबिंबघनादाउदितमाविभूतअंशमिवांशौपाधिकंजीवविभागंकुरुतेसएवांशः संवित् चेतनंभवतिशेषं
त्वध्यारोपितंतत्त्वैनंनभवतिकिंत्वचेतनमेवेत्यर्थः ५१ रामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री श्री श्री श्री श्रीरामायनमः ॥ ॥

वा०टी० यथायं दृष्टांतस्तथा सर्वे स्थावरजंगमाः स्वप्रत्यवसादिके अनुभवे लीनाः पर्यवसन्नान्यबुद्धितीरस्याकल्पितं ज्ञानंती
उ०प्र० त्यर्थः अत एव समुदितव्यवहारे परसंकेतमपेक्ष्यंत इत्याह परस्परमिति ६२ अत एव सचिद्रूपे ब्रह्मण एव सत्त्वज्ञाद्यश्वाका
१७३ दर्शादिकल्पनमप्युपपन्नमिति सूक्ष्मावस्थारूपेतरदपि दृष्टांतेन दर्शयति यथेति ६३ यथा दृष्टांतस्तथा प्रलयकाले मायांत
र्लीनं सर्वात्मकं सर्वगतं च यत्समष्टिचित्तं जगतः सूक्ष्मावस्थारूपं सर्वप्रत्यभिभूतेन चिद्व्योम्ना समादौ यथा यथा प्रचेतितं तत्र
था आद्यापि स्थितमित्यर्थः तदेव प्रपंचयति चोपनं वायुरित्यादिना चोपनं स्पंदनं ६४ शुषिरमेव सो बिर्यं छिद्रं तत्र स्पंदात्मा

स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्थावरजंगमाः परस्परं यदा सर्वे स्वसंकेतपरायणाः ६२ यथा शिलांतः सं
स्थानां बहिष्ठानां च वेदनं असदाडंबमेकाना मिथो तत्स्युर्बांतथा ६३ सर्वं सर्वगतं चित्तं चिद्व्योम्ना
यत्प्रचेतितं सर्गादौ चोपनं वायुः सद्दृहाद्यापि संस्थितः ६४ चेतितं यत्तसो बिर्यं तन्नभस्तन्नमारुतः स्पं
दात्मत्वादि सर्गेहाः पदार्थाश्च वचोपनं चित्तं तु परमार्थेन स्थावरे जंगमे स्थितं चोपनाम निलैरेव भवंति
170 न भवंति च ६६ एवं भ्रांतिमये विश्वपदार्थाः संविदंशवः सर्गादिषु यथैवासन् तथैवाद्यापि संस्थिताः ६७
यथा विश्वपदार्थानां स्वभावस्य विजृंभितं असत्यमेव सत्याभं तदेतत्कथितं तव ६८

सर्वक्रियाशक्तिरूपी मारुत स्थित इत्यर्थः इति उक्तलक्षणस्तेन वायुना सर्ववस्तूनां इहाश्वलेना नियथा शुष्कतृणादिपदार्थे
या मिलेन चोपनं तद्वत् ६५ अत एव स्थावरजंगमयोर्वस्तुतश्चित्तस्य साम्येपि वायुकृतचोपनाचोपनाभ्यां विशेष इत्याह
चित्तं त्विति जंगमे भवंति स्थावरे न भवंति च ६६ अभिलपि नियमे प्राक्तनी तिर्यतिरेव हेतुरित्याह एवमिति सर्गादौ आदिस प्र २
र्ग एवं सक्रियत्वेन वा संविदि अंशवं किरणा इव स्फुरिता आद्यापि तथैव संस्थिताः ६७ प्रस्तुतं वक्तुं पृष्टं संगागतं तत्त्वावबोध राम०
नमुपसंहरति यथेति ६८ ॥ ॥ १७३

इत्यंतत्त्वंपदार्थयोरध्यारोपितभेदजातमघवदन्नाहनन्वित्यादिना चेतनंचिद्विशिष्टंजडंपदार्थजातेसर्गउत्पत्तिआदिपदा
त् स्थितिनाशौतेषुभेदोनास्तिअसतोभेदाश्रयत्वायोगात् अस्तुतर्हिनुमतेसद्वस्तुनित्यः नेत्याहसत्तासामान्यकेइति ५७ न
नुयदिविदेकरसमेवसर्वंतर्हिकथंतत्रैवतद्विरुद्धरूपनामभेदानुभवः सर्वेषामित्याशंक्यतत्तदंतरप्रत्यक्संविदिः अविद्या
ध्यस्तबुद्धिकृतकल्पनावशादेवेतिरहस्यंप्रथमंस्थावरेषुदर्शयति वृक्षाणामिति उपलानांशैलानांतानिजाड्यभेदनामरू
पाणितेषांबुद्ध्यादिभिरेवविहितानिकल्पितानिनवस्तुतइतिपरमार्थोस्थितिरित्यर्थः ५८ उक्तार्थमेवस्पष्टयन्नराद्धिर्दइतिविदः

ननुजाड्यंपृथक्किंचित् अस्तिनापिचचेतनं नात्रभेदोस्तिसर्गादौसत्तासामान्यकेनच ५७ वृक्षाणामुपला
नांवाप्यंतस्थःस्वसंविदः बुद्ध्यादिविहितान्येवंतानितेषामितिस्थितिः ५८ विदोंतःस्थावरादेर्यत्तित्स्याद्बुद्ध्यास्त
थास्थितेः अन्याविधातास्थानार्थाःसंकेतैरपरैःस्थिताः कृमिकीटपतंगानांयानाम्नांतःस्वसंविदः तेन्येवते
षांबुद्ध्यादीन्यभिधार्थानिकानिचित् ६० यथोत्तराद्विजनतादद्रिणाद्विजनंस्थितं नकिंचिदपिजानातिनिज
संवेदनादृते ६१ ॥ ॥

प्रत्यक्संविदः उपाधिकृतभेदाद्बहुवचनंतस्थावरादिर्बुद्ध्याः तथास्थावरोहमित्यादिव्यव
स्थितरूपेणैवस्थितत्वाच्चरूपोऽयंइत्यभिधानस्यअस्थानअभिमानस्यचअर्थाःविषयभूताःसंतःअपरैःअन्यैःवृक्षाःपर्वताइत्या
दिशब्दसंकेतैःस्थिताः ५९ एवंजंगमेष्वप्यकलंरहस्यंदर्शयतिकृमिकीटेतियाः स्वसंविदस्तान्येवबुद्ध्यादीनिअभिधार्थानिद्वार्थभू
तानिनन्नदत्यानीत्यर्थः ६० चित्तिविदत्थमाणजाड्यकल्पनस्योक्तार्थस्यचोपपादकंदृष्टांतमाख्यायेतिउक्तराद्वितीरस्थानज
नसमूहः ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

महतिमरणमूर्छालक्षणे अंधकूपे निपतितत्वं निमग्नप्राशयो मनो यस्य ३ तदुत्तरावस्थामाह चित्रेति उपलेशमुत्कीर्णप्रतिमादिरिव ४ तनुदेशे अल्पेनैव प्रदेशेनाकाशार्थे आश्रितेन तज्जदेहं प्राणेजहौ सत्वस्त्वालयभूतं देहं ५ तेवालेनभोगतं जीवदृशत्तु प्राणमयी घ्राणेज्वरसुपसहितासंवित् अनिले स्थितं गंधलेशं सस्त्रगंधमिव ५ ६ वातेन आतिवाहिकप्राणेन संवित् जीवसंवित् वासनामयदेहेनस्वप्नइवविबुधे ९ वपुर्वासनादेहं शरीरस्थूलदेहं आर्ज्ञदेहकेनवं धुपिंडप्रदानेन

महामरणमूर्छांधकूपे निपतिताशयः अंतर्निलीननिःशेषः नेत्रादीद्रियवृत्तिमान् ३ चित्रन्यस्तइवाकारमात्रदृश्यविचेतनः निष्पंदसर्वावयवः समुत्कीर्णइवोपले ४ बहुनात्र किमुक्तेन तनुदेशेमतेजहे प्राणः पिपतिषुं त्वंस्वंप जीवांतरिक्तगः ५ तेतंददृशंतुर्वालिदिव्यदृष्टिनभोगतं जीवं प्राणमयीं संविदं धलेशमिवानिले ६ साजीवसंविद्गगने वातेन मिलितासती स्वदूरगं तु मारेभे वासनानुविधायिनी ७ तामेवानुससाराशु स्त्रीद्वयं जीवसंविदं भ्रमरीयुगलं वातलग्नां गंधकलामिव ८ ततो मुहूर्त्तमात्रेण शांते मरणमूर्छिते अंबरे बुबुधे संविद् धलेखेववायुना ९ अपश्यत्पुरुषान्याम्यान् नीयमानं च तैर्वपुः बंधुपिंडप्रदानेन शरीरं जातमात्मनः १० मार्गकर्मफलोल्लासमतिदूरतरे स्थितं वैवस्वतपुरं प्राप जंतुभिः परिवेष्टितं ११ प्राप्तं वैवस्वतपुरमादिदेश ततो यमः अस्य कर्माणपशुभ्राणि नैव संति कदाचन १२ नित्यमेवावदातानां कर्त्रीयं शुभकर्मणां भगवत्याः सरस्वत्यावरेणाप्यं विवर्द्धितः १३ प्राक्तनो स्यशवीभूतो देहो स्तिकुसुमांबरे प्रविशत्वेष तं गत्वा तं

जातमिवपश्यपात् १० अतिदूरतरे संवत्सरगम्ये दक्षिणमार्गे स्थिते प्राणी कर्मफलीम्फ ल्लासपीतप्रकटयतीति कर्मफलोल्लासं वैवस्वतपुरं यमनगरं प्राप ११ आदिदेश आज्ञप्तवान् कर्माणि बिम्बरूपत्यथीडम्यते अशुभ्राणि श्यामानि पापानीति यावत् १२ अवदातानां लोभादिदोषाकलुषाणां १३ इति मुक्तप्रकारानुसारिणा चेतसा विचिंतन भेटरेषः तज्जतां अत्रलीलासरस्वत्यावेतहिते

प्राप इतिश्चितर्के अस्तंगतोमृतः सन् पुष्पमालापिहितस्य शवभूतस्य पद्मस्य हृद्गतं पद्मकोशं विभुर्विद्वः यातिगच्छति ६९
एनं यश त्वा वेव आवां आशुगच्छावोग मिष्यत ७० मनुष्यवासनायदर्शीरी राहंवासना अमध्यात आप्ययोगोदितिभाव:
७१ सोदाहं स्नेहस्तेन वंधनीसंवंधहेतवे ७२ नृपतिवरसुताया लीलायाः उदारे विशुद्धे मनसि परमदर्शि परमार्थदृग्रूपे
स्वतत्वं इति विहितत्वया गतत्क्रमायां निरस्तसर्वसंतापे सति विवोधलक्षणे भानो सूर्ये प्रसृते आविर्भूते सति विदूरस्थः वि

अयमस्तंगतः प्रायः परपरानाविदूरस्थः मालाशवस्य पद्मस्य यत्फलेयाति हृद्गतं ६९ लीलोवाच केन
मार्गेण देवि यास्यामि शवमंडपं एनमेवाशु पश्यंत्यावावांगच्छाव उत्तमे ७० श्रीदेव्युवाच मानुष्यवास
नांतस्थं मार्गमाश्रित्य गच्छति एवोहमपरं लोकं दूरं यामीति चिन्मयः ७१ मार्गेणैव मनेनैव यावत्तेपेन
संमतं परस्परेच्छाविच्छित्तिर्मे हि सौहार्दवंधनी ७२ श्रीवशिष्ठउवाच॥ इति विहितकथा गतक्रमायां
परमदर्शि प्रसृते विवोधभानो नृपतिवरसुतामयुदारे विगलितचित्तजडो विदूरपो भूत् ७३ इतिश्री पंच२
क वाल्मीकीये वि॰ तेमहारा°तो देवदूतोक्तेवशिष्ठब्रह्मदर्शने वालकांडे संसारमरणावस्था वर्णनं पंचा
मा शत्तमः सर्गः ५५ श्रीवशिष्ठउवाच एतस्मिन्नंतरे राजा पद्मरत्नांदितारकः वभूवैकतनु प्राणशेषः
शुष्कसिताधरः १ जीर्णपर्णसवर्णाभः क्षीणपांडुमुखच्छविः अंगध्वनितसच्छायश्वासकूजाविकूणितः २

गलितेन प्रकारेण प्राज्ञात्मनि विलीन चित्तजडः प्रतिसंधानशून्यः मरणपमूर्छितो भूदित्यर्थः ७३ इतिश्रीवा
शिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पंचपंचाशत्तमः सर्गः ५५ इहतत्र नृपजीवस्य वासनायमपूर्णतिः तयोरनुगमः
पूर्वपुरप्राप्तिश्चवर्ण्यते सर्वेषु करणेषु मूर्छितेष्वेकः तनुः सूक्ष्मः प्राणएवशेषः देहे अवशिष्टो यस्य स तथाविधोव
भूव १ अंगस्य ध्वनिगतध्वनिस्तत्सच्छायपाश्वासकूजया विकूणितो ध्वनितः २ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥

स्वंस्वीयंनिधानंनिखातधनंसदलस्पति मनसा अनारतंभावयन्निति शेषः तथाच विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारव
द्भावनाप्रचयवलादपितदर्शनसिद्धिरितिभावः २४ २५ यत्मात्पुत्रकृतंवंधुपिंडप्रदानेनशरीरंजातमात्मनः अपरस्पदितितस्या
सार्वत्रिकत्वंरामः शंकतेभगवन्निति यस्मैपिंडोनादीयतेतस्पतद्वासनाहेवभावात्सवासनारहिताकृतिजीविः कीदृक्कु
पंसशरीरः संपद्यतइत्यर्थः २६ तत्पिंडफलंशरीरंसिद्धित्तद्भाकपिंडदानादिविधित्त्वंवंधुकृतवोधकोवस्तुतोवंधुफलहेतु
रपिमतवासनाफलसंवादादुभयगामिफलः प्रसिद्धइतिभावः २७ चित्तमेवहिसंसारस्तत्त्वपत्नेनशोधयेय च्चित्तस्तंमयोभवति

नरोयथैकदेशस्थोदूरदेशांतरस्थितं संपश्यतिनिधानंस्वंमनसानारतंसदा २४ तथास्ववासनांतस्थमभीष्टंपरि
पश्यति जीवोजातिशताढ्योपिभ्रमेपरिगतोपिसन् २५ श्रीरामउवाच भगवन्पिंडदानाद्विवासनारहिताकृ
तिः कीदृक्तंपद्यतेजीवः पिंडोयस्मैनदीयते २६ श्रीवसिष्ठउवाच पिंडोयदीयतेभावात्पिंडदत्तोमयेतिचेत् वा
सनाहृदिसंरूढातत्पिंडफलभाङ्नरः २७ यच्चित्तंतन्मयोजंतुर्भवतीत्यनुभूतयः सदेहेषुविदेहेषुनभवत्यन्यथाक्व
चित् २८ सपिंडोस्मीतिसंवित्यानिःपिंडोपिसपिंडवान् निःपिंडोस्मीतिसंवित्यासपिंडोपिनपिंडवान् २९ यथाभावन
मेतेषांपदार्थानांहिसत्यता भावनात्त्वपदार्थेभ्यःकारणेभ्यउदेतिहि ३० यथावासनयाजंतोर्विषमप्यमृतायते अस
गृह्येमेतत्सनातनमित्यादिप्रसक्तस्मृतेयोविद्वदनुभ० वाक्यत्पर्यः सदेहेषुयो त्यसत्यतामेतिपदार्थभावनात्तथा ३१ ॥ =
गिषुप्रसिद्धाः अथवासदेहेषुजी वत्सु विदेहेषु च जीवेषुक्वचिदपि अयंनियमोन्यथानभवतीत्यर्थः २८ २९ एतावांस्तु
शास्त्रकृतोविशेषः वंधुभिः पिंडेषुदत्तेषु अवश्यंपत्नतस्य पिंडदानवासनाउद्भवत्यवेत्याशयेनाहभावनावेति ३० सर्पादिविषमपिग
रुडोपासकस्यगरुडोहंभावनयाअमृतायतेजीर्यतीतियावत् कंटकादिवेधेसर्पदंशभ्रांतोअसत्योपिसः तथासत्यतयाभावना
वसत्यतांमरणाद्यर्थक्रियाकारितांगच्छति ३१ ॥ ॥ = ॥ ० ॥ ० ॥ = ॥ ॥ राम०

172

द्वेपणीयंत्राच्युतोयंत्रोपलभोमार्गेत्यक्तः राज्ञोराज्ञीवलेखारूपिरोपोरूपवत्पावयितेज्ञप्तिलीलेनपश्यपतितेनुतापश्यपतरवेतितुश१
दाह्यभते १६ जगद्ब्रह्मांड तस्माद्विनिर्गत्यद्वितीयंजगद्ब्रह्मांडंआसाद्य १७ १७ अंबुजंअंघ्रोजमितिप्रवेशकर्मणः शब्दा
त्रमभेदेपिप्रवेशकत्रावीतलेखास्पर्शभासयोर्भेदादुपमानभेदेनमालोपमेयं १९ विदूरस्थलीलाजीवस्यदुहित्रामार्गदर्शनंप्राग्
क्तेराजीजीवस्याहुनोक्तमितितस्यमार्गपरिज्ञानेसद्धिहानोरामः प्रकृतिब्रह्मन्निति २० पूर्वशरीरवासनायामनपगतायामेववव१
लवताप्रारब्धेजन्मांतरविभावनाद्योगेनतत्क्षणेस्ववासनोल्लाघ्यागमनमार्गस्फुरणोपपत्तिरित्याशयेनाह वशिष्ठस्तस्येतिस्व

ततस्तत्कोनभोमार्गयंत्रोपलइवच्युतः अथजीवकलालीलाज्ञप्तिश्चेतित्रयंनभः १५ प्रवेशेजीवलेखानुरूपि
तेपोतेनपश्यपति तामेवानुसरंत्योतेसमुल्लंघ्यनभस्तलं १६ लोकांतराण्यतीत्यासुविनिर्गत्यजगद्गृहात् द्वितीयज
गदात्वाद्यभूमंडलमुपेत्यच १७ तेद्वेसंकल्परूपिण्यौसंगतेजीवलेखया यमराजपुरंप्राप्यलीलांतःपुरमंडपं १८
द्वारणाद्विविशतुःस्वैरंवातलेखायथांबुजं सूक्ष्मासौयथाम्भोजंसुरभिः पवनंयथा १९ श्रीरामउवाच ब्रह्मन्प्राप्तः
कथमसौशवस्यनिकटंगृहं कथंतेनपरिज्ञातोमार्गोस्मितशरीरिणा २० श्रीवसिष्ठउवाच तस्यस्ववासनांतस्थश
वस्य किलराघव तत्सर्वंहृद्गतंकस्मान्नसोप्राप्नोतितद्गृहं २१ भांतिमात्रमसंख्येयंजगज्जीवकणोदरे वटधानातरु
मिवस्थितंकोनपश्यति २२ यथाबीजद्रुःपूर्वबीजेअंकुरंहृदिपश्यति स्वभावस्तं चिदंडेत्वेलौनिश्चयंयथा २३ व५१

वासनायांअंतस्थःशवः यथाशरीरांतर्भानोयस्यतथाविधस्यतस्यजीवस्यतन्मार्गोद्धिसर्वंहृद्गतंहृदिस्फुरं २१ जीवकणस्यजीवोपाधे
सूक्ष्मसंतःकरणेदूरेआविर्भूतवासनात्मनास्थितं यथाबीजादटधाताभूजलाद्यं कुरोदयसामग्रीप्राप्तोस्वतः अंकुरात्मनाजायमानं
यो० २ वटतरूपंपश्यतिस्वांतरेवानुभवतितद्वत् २२ उक्तंदृष्टांतंविवृणोतितत्स्वकुक्ष्यात्मापश्यतीतित्रैलोक्यनिश्चयमिति ज्ञानाज्ञानाभ्यांतरव्यवधानेन
सर्वस्यजगतःसाक्षिभावस्यत्वमितिसिद्धांतरहस्यमितिभावः २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥=

वा०टी० धर्मदानशास्त्रबलान्मेतांतःकरणे वा तत्काले तादृशधर्मवानहमितिवासनोत्प्रत्तिः कल्पतइत्याह धर्मदातुरिति अवश्यंचशास्त्रबला
उ०प्र० देवप्रेतस्यफललाभइतिवाच्यं पाषंडस्यतस्यवेदप्रद्वेषनास्तिकत्वाद्यशुभवासनादूषितधियः सुहृद्भिर्धर्मदानेपितत्फलाप्रा
२७६ प्तेरित्याशयेनाह नचेदिति प्राबल्यस्यार्थसत्पात्रप्रयुक्तत्वेतस्यापिधर्मफलंजायतेतिरितिभावः ३८ अतएवयाऽश्रयादुर्बलप्राब
ल्यंप्रसाधयशुभाभ्यासएवसदाकार्यइत्युक्तमित्याशयेनाह एवमिति ३९ यदिसत्कालादिकारणसहकारिसंपत्त्याधर्मतद्वासनो
दयोऽभ्युपगम्यतेतर्हिसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेरादिसर्गेदेशकालादिसहकार्यभावाद्वासनोत्पत्त्ययोगात्त
न्मयजगदुत्पत्तिरेवनस्यात्तथाचतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेत्याद्यनंतश्रुतिविरोधइत्याशयेनशंकतेदेशेति ४० तदापासनकुल

धर्मदातुः प्रवृत्ताचेद्वासनातत्तयाक्रमात् आपूर्यतेप्रेतमतिर्नचेत्सैतद्धियाशुभा ३८ एवंपरस्परजयात्प्रबलत्वमुपाग
तःसवीर्यवान् तस्माच्छुभेनयत्नेनशुभाभ्यासमुदाहरेत् ३९ श्रीरामउवाच ॥ देशकालादिनाब्रह्मन्वासनासमुदे
273 तिचेत् तन्महाकल्पसर्गादौदेशकालाद्यकुतः ४० कारणेसमुदेतीदंतैस्तैस्तद्दासहकारिभिः सहकारिकारणा
नामभावेवासनाकुतः ४१ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एवमेतन्महाबाहोसत्यास्मिन्नकदाचन महाप्रलयसर्गादौदेशका
लौनकौचन ४२ सहकारिकारणानामभावेसतिदृश्यधीः नेयमस्तिनचोत्पन्नानचस्फुरतिकाचन ४३

कारणेसतिहिद्वयोरनादिकार्यसमूहेति ४१ एवमेवदंतायामंप्रत्यायादितंननिरोधोन्वोक्तिः तदेतद्भ्रांतापूर्वमिनपरमस्थल
मनएवहस्तं अथातआदेशोनेति यत्तदद्रेश्यमग्राह्यंत्रनामत्वरूपतिनान्यच्छ्रेणातीत्यादिश्रुतिशतस्यतत्रैवतात्पर्यदर्शनान्म
हतांचप्रलनात्मवार्यस्यबुबोधयिषितत्वाच्चसोकामयतेत्यादिसृष्टिश्रुतीनामपिप्रतीयमानद्वैतान्ततत्वोपपादनेनोपक्रांतमुक्तिफलक
म३ निष्प्रपंचात्मश्रुतपादनएवतात्पर्यंणसृष्ट्यादितात्पर्याभावादित्याशयेनानुमोदमानोवशिष्ठउवाच एवमेतदित्यादिनामहाप्रल राम०
यरूपसर्गस्यआदौपूर्वभूतेसत्यात्मन्परमात्मनिसत्येआत्मनिसुपांसुलुगितिङ्यादेसःङिलुकिनःङिःसंबुद्धाविरितिनलोपप्रतिषेधः ४३ २७६

कारणासत्यत्वेहिकार्यसत्यतास्यात् भावनातुनवस्तुसतीतिसत्यकारणेनविनाजातंकार्यनास्त्येवेतिप्र्युक्तस्वैव रस्तुतोस्तीतिनिश्चय
न२ वांभवेत्यर्थः ३२ कारणासत्वेपिकार्योद्भवकिंनस्यात्तत्राहकारणेनेतिसर्वदाकार्यसत्तायाःकारणसत्ताधीनत्वस्यैवप्रमाणेसिद्धेरित्य
र्थः ब्रह्मसत्तापितर्हिकांकारणाधीनानेत्याहस्वयंचितिनित्वयंस्वतः यदेकोदयंनित्यस्वप्रकाशंब्रह्मतस्मात् कृतोस्यनित्यसत्तायामेव
कारणसत्तापेक्षणादितिभावः ३३ एवंचशुद्धचिन्मात्रमेवभ्रांत्यावासनादिजगद्रूपेणभासतेइतिपःसिद्धांतःसंप्रतिस्थितइत्याह
चिदेवेति ३४ संपिंडोस्मीतिसंवित्पंतियत्प्रागुक्तप्रेतवासनानुसायवप्रेतस्यशरीरारंभादिफलमितितःतत्रकरिष्यमाणाद्वेपोपयो
गितयारामःपृच्छतिधर्मइति ३५ नष्टःप्रेतवासनाविरोधान्निष्फलःस्यादुत्तत्सुहृद्वासनाप्राबल्यान्ननिष्फलमित्यर्थः तत्रसुहृदा॰

कारणेनविनोदेनकदाचनकस्यचित् भावनाकाचिदपिमोइतिनिश्चयवान्भव ३२ कारणेनविनाकार्यमासहाप्लनये
क्वचित् नदृष्टंनश्रुतंकिंचित्स्वयंत्वेकोदयाद्जे ३३ चिदेववासनासैवधत्तेत्वमउवार्थतां कार्यकारणतांयातिसैवागत्येव
तिष्ठति ३४ श्रीरामउवाच धर्मोनास्तिममेत्येवंयःप्रेतोवासनान्वितः तस्यचेत्सुहृदाभूरिधर्मःकृत्वासमर्पितः ३५ तत्तदात्र
सकिंधर्मोनिष्फलस्यादुतवानवा सत्यार्थावासत्यार्थाभावनाकिंबलाधिका ३६ श्रीवसिष्ठउवाच देशकालक्रियाद्रव्य॰
संपत्योदेतिभावनाः यत्रैवाभ्युदितासास्यात्सद्वयोरधिकोजयी ३७ राम॰ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रिष्यमाणाद्वेपोपयोगिसमाधर्मसत्वासत्यार्थतत्रवासनायांप्राबल्येकिंभोक्तृनिष्कृताप्रयोजिकाउतसत्यार्थताश्राद्धेकर्तृदानदोषःद्वि
घा२ तीयेस्यसत्यत्वादितिपूर्वोक्तिर्वातइत्युभयतः शापाखुरीत्याशयः ३६ शास्त्रोक्तदेशकालेयथोक्तानुष्ठानेनशास्त्रानुसारिणीसुहृ
द्वासनाशास्त्रप्रामाण्यान्प्रबलोत्प्रेतवासनात् केवललौकिकत्वाद्दुर्बलेतिशास्त्रमेवप्राबल्यप्रयोजकंनार्थसत्यत्वमितिगूढाभिसं॰ द
धिपूर्वसिद्धः समाधत्तेदेशेतियत्रैवफलरूपेविषयेसविषयोजयीसएवभवतीत्यर्थः ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

४ भूषणांशुभिः किरणैः पत्रलताभिः पुष्पैश्च प्रफुल्लां वनस्थलीमिव स्थितां ५ दंडमिंदुमितिवीक्षासवीमिंदून आत्म
लावण्यात्सृजंतीमिव स्फसंवज्ञानमोदितमिति संघिराणां नभसोदितं च्चयेनखंडितं पुनः सृजंतीमिति वा ६७ = तयासत
संकल्पेतेन तयासानोदिता विस्मृता ८ लीलायाः आवरणकं प्राव सक्तस्य शरीरान्वेषणं विहाय विदूरस्थली लादर्शनमेव
प्रथमकुतो वर्णितमिति संदेहाद्रामः पृच्छति तत्स्मिन्निति १० ११ आतिवाहिकतावुद्ध्युदयेन त्वादेवलीलायाः स्वदेहदर्शनं

गृहीतचामरां चारु वीजयंतीं महीपतिं उद्यच्चंद्रामिव दिवं भूषयंतीं महीतलं ४ मौनस्थां वामहस्तस्य वदनेंदुत
पानतां भूषणांशुलतापुष्पैः फुल्लामिव वनस्थलीं ५ कुर्वाणां वीक्षितैर्दिक्षु मालत्युत्पलवर्षणे सृजंतीमा
त्मलावण्यादिंदुमिंदुनभोदितं ६ नरपालात्मनो विष्णोर्लक्ष्मीमिव समागतां उदितां पुष्पसंभाराद्दिवपुष्पा
करश्रियं ७ भर्तृवदनके न्यस्तदृष्टिं स्मिष्टविचेष्टितां किंचित्प्रम्लानवदनां म्लानचंद्रां निशामिव ८ तांपांसा
ललनादृष्टा तयाते तु न लक्षिते यस्मात्तेसत्यसंकल्पेसानतावतयोदिता ९ श्रीरामउवाच ॥ एतस्मिन्प्रदेशे
सा पूर्वलीली संस्थाप्य देहकं ध्यानेन ज्ञप्तिसहिता गताभूदिति वर्णितं १० किमिदानीं स लीलायाः देहस्तत्र नव
र्णितः किंसंपन्नः क्व वा यात इति मे कथय प्रभो ११ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ क्वासील्लीलाशरीरं तत्कुतस्तस्याः स्ति
सत्यता केवलाभ्रांतिरेवाभूज्जलबुद्धिर्मराविव १२ आत्मैवेदं जगत्सर्वं कुतो देहादिकल्पना ब्रह्मैवानंदरूपं यत्प
रपसितदेव चित् १३ यथैव बोधेलीलासोपरिणामपिताक्रमात् परे तथैव तस्मात्तद्भस्मवज्ज्वलितं वपुः १४

नवर्णितं येषां त्वज्ञानां दृष्ट्यानबाधितं तद्दृष्ट्यो न्नरसर्गेति देहमरणादाहि पं.स्यते इति वक्ष्यमाणां नेन्गूढतत्वावबोधनाय त
स्मिन्मिथ्यात्वमेव पर्यन्ते वशिष्ठउवाच क्वासीत्यादिना १२ १३ यथायेनक्रमेणैव परिणामं परिपालकसंज्ञाणां उपगता प्रा
प्ता तथा तेन क्रमेणैव तस्माद्बोधात्परे ब्रह्मणि गलितवाधितम् १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

० ४४ ४५ एवंप्राग्वल्लितिरीत्यापद्मनगरेप्रा स्तेज्ञप्तिलीलापद्ममंदिरंदृढशतुः ४६ प्रशांतराजकार्यीचरणसंरंभयाराजधान्यालक्ष
णयाराजधानीस्थाजनने तत्रागृहे तैजनैः समंसाकंस्थितंमंदारकुंदामाल्यादिपिहितंशवंचदृढशतुरित्यत्रोत्तरनचानुकृष्यते
४७ ४८ पुनस्तद्गृहमेववर्णयति अनिवृत्तेत्यादिना अनुद्घतान्यनुद्घरितानिगृहद्वारागवाक्षाणांकठिनार्गलानि दृढविष्कंभायत्र
प्रशाम्यतमलिनीभवतप्रदीपकानामलोकस्तेनप्रपामलामलिनावस्तुतत्त्वमत्ताभिन्नणोयस्य ४९ वहिः संपूर्णचंद्रस्यक
लासहितेनोदयेनप्रकाशितत्वकांतं अंतस्कंवेरिचपद्मविरिच्यालयपद्म मवन्नाभिपद्ममुकुलस्यआंतरंगमेइव चारुशोभाय
दृश्यासासंभवादेवकिंचिद्यदृश्यतेत्विदं तद्धस्तेवस्वच्छिद्रूपं स्थितमिद्धमनामयं ४४ एतत्त्रायेपुक्लिशतेः कथ
यिष्यामरवते एतदर्थप्रपन्नायेवर्तमानकथांस्मरण ४५ एवंदृढशतुप्राप्तेमंदिरेसंदलोदरं कीर्णपुष्पोपहारे
णावसंतरवशीतलं ४६ प्रशांताचारसंरंभेराजधान्यासमन्वितं मंदारकुंदमाल्यादिशेषंतत्रसमंस्थितं ४७ मं
दारकुंदस्रग्दामच्छन्नांबरच्छदच्छन्नं शवशय्यागिरस्याग्र्यपूर्णकुंभादिमंगलं ४८ अनिवृत्तगृहद्वारगवाक्षक
ठिनार्गलं प्रशाम्यद्दीपकालोकप्रपामलामलमिन्निकं ४९ गृहैकदेशसंसुप्तजनस्वश्वाससमीकृतं संपूर्णचंद्र
सकलोदयकांतिकांतंसौंदर्यनिर्जितपुरंदरमंदिरर्द्धिः वेरंचपद्ममुकुलांतरचारुशोभं निःशब्दमंदमिवनि
र्मलमिंदुकांति ५० इतिमोक्षोपायेमरणाशयनंतरनामषट्पंचाशत्तमः सर्गः ५६ श्रीवशिष्ठउवाच ततो
दृढशतुस्तत्रशवशय्यैकपार्श्वगा लीलांविदूरथस्यापश्यत्तांतेप्रथमागतां १ प्राग्वेषांप्राक्समाचारांप्राग्देहां
प्राक्तवासनां प्राक्तनाकारसदृशीसर्वत्रपांगसुंदरीं २ प्राग्रूपावयवस्पंदांप्राग्गंबरपरिवृता प्राग्भूषराभरछन्नांके
स्यानिः प्राक्तयामंदस्मकम्भिवाप्स्थित इंडविकांतरत्संग्रहहृदरानुदितार्थः ५० इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्प० शोषट्पंचाशसर्गः ५६
लीलांतरेत्वालीलायादेहमिप्यात्वमुच्यते योगिनांचशरीरस्यआतिवाहिकतोदयः अग्रेएवविदूरथस्यलीलांतेज्ञप्तिलीलेदृढशतुः १

योगिनां द्विविधं मरणं एकं प्रारब्धभोगाय स्वेच्छिकं नानादेहकल्पनं अपरं सर्वप्रारब्धक्षये विदेहकैवल्यं तत्राद्ये तावन्न पूर्वशेषो ऽ
वा॰टी॰ स्तीत्याह देहादिति यथा स्वप्ने प्रातिकदेह एकं मृगादिभावं त्यक्त्वा अपरमनुष्यभावकल्पनात् पूर्वदेहपरिशेषं विनैव विनश्वरी
उ॰प्र॰ भवति तथा तद्वदित्यर्थः २३ द्वितीयेपि स नास्तीति सदृष्टांतमाह यथेति तथा च शरदभ्रादिवन्मंदं क्षीयमाणे तस्मिन्कंचित्कालं परि
१७८ शेषभ्रम इत्यर्थः २४ मंदं क्षीयते अवशेषं पश्येदित्युपेतेः इत्यपि न नियमः केषांचित्सद्यो विशेषसंकल्पेन तपोवनाशसंभवादित्याह द्रा
गिति अन्यैर्योगिभिश्च न लक्ष्यते किंपुनः पृथग्जनैरित्यर्थः तत्र जीवद्दशायामपि जनैस्तद्देहदर्शनं एते मामिति पश्यंपश्यंत्वि ऽ

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ देहाद्देहांतरप्राप्तिः पूर्वदेहविनाशदा आतिवाहिकदेहेस्मिन्स्वप्ने स्त्रीव विनश्वरा २३
यथा तथैव हिमकणः शरदभ्रो निलीयते वुदः दृश्यमानो यथा दृश्यत्वमेति एवं योगिदेहकः २४ द्रागित्येवाथवा
कश्चिद्योगिदेहो न लक्ष्यते योगिभिश्च पुरो वेगात्प्रोड्डीन इव खेचरः २५ स्ववासनाभ्रमेणैव कश्चित्केचित्क
दाचन मृतोयमिति पश्यंति केचिद्योगिनमग्रगाः २६ भ्रांतिमात्रं तु देहोयं भासते यं तदुपशाम्यति सत्यबोधेन रज्
275 जुरेनां सर्पबुद्धिरिवात्मनि २७ कोदेहः कस्य वा सत्ता कस्य नाशः कथं कुतः स्थितं यदेव परमं तद्बोधः केवलं गतः २८

तितदीयसत्यसंकल्पवशादेव न देहस्याधिभौतिकत्ववशादिति भावः २५ अथवा योगिनो स्वेच्छया स्वदेहस्यातिवाहिकत्वान्
भवेपि तदुपभोजकादृष्टस्य हृत्कृताज्ञाजनवासनया तस्य भौतिकत्वमरणादिकल्पनसंभवान्न कश्चिद्विरोध इत्याशयेनाह ऽ
स्ववासनेति चिदग्रगाः कश्चिन्मृतोयमिति पश्यंति केचित्तु केचिद्योगिनं नीवं पश्यंतीत्यर्थः अतएव पाहि प्राग्विदेहमुक्तस्यापि
शुकस्य परिक्षित्सभायां पुनर्दर्शनं भागवतोपदेशादिकं च न विरुध्यत इति बोध्यं २६ किंच योगिनां ज्ञानोदयकाल एव देवा
धान्न जीवनदशायामपि तदृष्ट्या देहोस्तीत्याह भ्रांतिमात्रमिति २७ यदेव परमार्थतः स्थितं तदेव ज्ञानेन नामाभवत् २८ ॥ राम॰

नकेवलंस्वदेहस्याधिभौतिकत्वंगमितुं किंतुभूम्यादिसर्ववस्तुनामपि अपागादग्नेरग्नित्वंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिश्रुत्यातेषा
मपिस्वयोन्यबाधने आतिवाहिकत्वपरिशेषणादित्याशयेनाह आतिवाहिकेति आतिवाहिकतावद्व्यासूक्ष्मतमष्टिमनोमा
त्रत्वबुध्यातत्वदृश्यतयायदृश्यमवलोकितंतस्यैवप्राग्भ्रांत्याभूम्यादिनामकृतंस्थितं तदेव आधिभौतिकं १६ अतोनवस्तुत
आधिभौतिकंनामकिंचिदस्तीत्याहवास्तवेनेति १७ यथाभ्रामवतः असत्यमेवोदितिलीयतेचतथाभ्रमेगऽपिडदेति किं इति
काकांक्षायोऽयं १९ तथाचबाधितस्यान्वेषणप्रसक्तिरेवनास्तीत्याहपुंसइति १८ तथाचब्रह्मनः समष्टि आधिभौतिकप्रपंचइति

आतिवाहिकदेहस्यकालेनाभ्युदितोभ्रमः आधिभौतिकदेहोहमितिरज्जुभुजंगवत् १५ आतिवाहिकदेहे नदृ
श्यंयदवलोकितं भूम्यादिनामतस्यैवकृतंतच्चाधिभौतिकं १६ वास्तवेनतुरूपेणभूम्याद्यात्माधिभौतिकः न
शब्देननचार्थेनसत्यात्माशशशृंगवत् १७ पुंसोहरिणकोस्मीतिलब्धयस्योदितामतिः सकिमन्विष्यतिमृगं
स्वमृगत्वपरिस्थये १८ उदेत्यसत्यमेवा तथासत्यंविलीयते भ्रांतिभ्रमवतारज्ज्वामपिसर्पभ्रमेगते १९ समस्तस्या
प्रबुद्धस्यमनोजातस्यकस्यचित् बीजंविनाम्नैवेयंमिथ्यारूढिमुपागताः २० स्वप्नोपलंभसर्गाख्यंसंसर्वेनुभ
वस्थितः चिरमारूढयदेहात्मं भुक्तकभ्रमणंयथा २१ श्रीरामउवाच ॥ ब्रह्मन्लोके पुरस्थस्यगच्छतोयोगिनोति
जं आतिवाहिकतांदेहः कीदृशोयंविलोक्यते २२

फलितमित्याह समस्तस्येतिजा तस्य समस्तवचनः इयमेतद्ब्रह्मांडगत
स्थूलभ्रांतिः प्रतिब्रह्मांडभिन्नानांताद्रमनोजातानांमध्येकस्यचिन्मनोजातस्यमिथ्यारूढिंव्याप्रसिद्धिंउपागतामृषैवेत्यर्थः २० स
सर्वेशः वरं आगमायेन आरूढदेह स्वात्मायस्यसतथाविधः सन्व्यालोय थाभ्रचक्रमणमनुभवतितद्वत् २१ ननुयोगिदेहस्या
धिभौतिकत्वंयदिनास्तितर्हितस्यपुरस्थस्यजीवतः भिन्नंस्वात्मरूपंगच्छतः मृतस्यवा आतिवा आतिवाहिकतांप्राप्तोदेहलोकेजीने
विलोक्यते अयंकीदृक्नहि आतिवाहिको लोकेद्रष्टुंशक्यः मुक्तिकालेपरिशिष्यतेवेतिरामप्रश्नार्थः २२ ॥ ॥ =

वा०टी० तत्रत्वमे अहंसंकल्पालेवनस्थलात्माइतिस्म तोऽदितायांसत्यां ईदृशीचस्मृतिः स्वप्नेध्यापिनामनुभवसि ज्ञानयामरणं यादृशः स्वे
उ०प्र० च्छानमोहिरस्त्वम ३७ ननुसर्वज्ञन प्रियस्यदेहस्यवाधकं ज्ञानमन घएव नेत्याह भ्रांतिरिति किंनष्टमेतिनहि शुक्तिरजतबाधेकस्मि
१७९ ञ्छोचतीतिभावः ३८ इत्थंप्रासंगिकेनिर्णीतेप्रस्तुतकथाविषयरवरामः पृच्छति अनंतरमिति एवंलीलायाअपयगहेसमागमा
नंतरयेष अगहेवास्तव्याजनास्तांलीलांआतिवाहिकदेहत्वादृश्यमशक्यामपि इमेजनामांपश्यंतीतितस्याः सत्यसंकल्पतयाहेतु
नायद्विपश्यंतितर्हि किंबुध्यंते किंसैवेयं अत्रैवस्थितेति किंवा अस्मद्दृष्टतार्केचिदियमागतेतिजेष्ठशर्मादिवत्संनिस्मयाइत्यर्थः ३
९ तत्रघमेवकल्पमाश्रित्यवशिष्ठउवाच एवमिति द्वितीयलीलांतर्हि किंबुध्यंतेतत्राहवयस्येति ४० ननुद्वितीयलीलायाअपूर्व
त्वात्केयंकुतआयाताकिंस्वचरित्रोतदुंअलीसत्यअसत्यादिदेहस्तेषांकुतोनाभूत्तत्राहसंदेहइति दृष्टमनतिक्रम्ययाहष्टंपुरादृष्टप
दार्थानुसारेणैव विचेष्टंतेव्यवहरंतीत्यर्थः ४१ तेषांविचारानुदयेकोहेतुरितिचेत्स्थूलेमेलिविष्टतासारद्वाढ्र्यसोव्याद्विस्पतांच
उदितायांस्मृतौतत्रसंकल्पालाहमित्यलं यादृशाः स्मनेदेहस्तादृशोयंप्रबोधतः ३७ भ्रांतिरेवेतिपंभातिरज्वामिवभुजंग
ता किंनष्टमस्यानष्टायांज्ञातायांकिंप्रजायते ३८ **श्रीरामउवाच ॥** अनंतरंयेवास्तव्यालीलांपश्यंतितेयदि तत्सत्यसंकल्पतया
176 बुध्यंतेकिंमतःप्रभो ३९ **श्रीवशिष्ठउवाच ॥** एवंज्ञास्यंतितेराज्ञीस्थितेयमितिदुःखिता वयस्याकाचिदस्येयंकुतोयस्यादुपाग
ता ४० संदेहःकइवात्रैषांपशवोह्यविवेकिनः यथादृष्टंविचेष्टंतेकुतएषांविचारणा ४१ यथालोष्टेलेहत्तंवंचयित्वासुग ठ
हेतुरितिदृष्टांतेनस्त्वयन्नाहयथातिबलेनरक्षोपघातायप्रक्षिप्तोलोष्ठलोः शुष्कपांसुपिंडुः छति अज्ञानत्वेनपशनस्तथास्वस्तिपुरादिकं ४२
लुठंतेखंडपघ्नंतरक्षंवंचयित्वाप्राप्यनशरवदंतर्निविशेतेनवाकर्दमपिंडवत्संश्लिष्यतेनवाअस्मवदीपदितंकत्वात्स्वयवापुनरूपघ्वा
तस्मेवतिष्ठतेकिंतुआसुशीघ्रमेवगच्छतिविशीर्यते तथातेडानाअपिनविघतेनवाअस्मवदीपलक्षितंअज्ञानात्तद्भावेवस्तुतः अ
जाअपिपशवः इयवेत्यज्ञयशवः येनवत्वाद्दंतानिंद्राविचारक्षमाइत्यर्थः अन्ययोन्यांदेवतामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेद
यासवेदयथापशुरितिश्रुतेः तेषांविचारानुयेनकेवलमज्ञानमेवहेतुः किंतुतथापुराणशरीरादियदात्मकर्मवासनादिकंचैषांतथा य
तद्रूपमेवपश्यवदेववास्तीतिपुक्तएवविचारानुदयइत्यर्थः अज्ञइवइतिपाठस्वयपक्षा अज्ञानांदेवानांपशवस्त्रतिव्याख्येयं ४२ १

ननुयदियोगिनांदेहोबाध्यतेतर्हिबाधितस्यपरिणामायोगात्आरब्धभोगायातिवाहिकशरीरमन्यदेवोत्पद्यतइतिस्यात्पाचतस्यजर
न्मांतरत्वाज्जीवन्मुक्तत्वानुपपत्तिर्नभूयोभिजायतइत्यादिशास्त्रविरोधश्चेतिमन्यमानोरामः पृच्छति आतिवाहिकतामितिकिंयो
गिनः आधिभौतिकदेहएवातिवाहिकतांएति उतअन्यएवआतिवाहिकोदेहउत्पद्यते आद्येबाधितस्यपरिणामांतरस्यसर्वप्रमा
णविरुद्धंद्वितीयेतुज्ञानस्यमुक्तिफलत्वहानिरित्युभयथाप्यनुपपत्तेः संशयप्रवाहेअहंऊह्येप्रवाह्यमानइवनस्थैर्यंप्रा
प्नोमीत्यर्थः २९ नासौपरिणामः किंतुस्थूलत्वबाधेसूक्ष्मस्याविरुद्धतदधिष्ठानसूक्ष्मपरिशेषएवत्रिवृत्करणश्रुत्यासूक्ष्मदे
हापादितत्वमणिस्थूलाध्यासबोधनात्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिस्थूलबाधेनसूक्ष्मपरिशेषोक्तदोषावकाशइतिप्रागुक्त

श्रीरामउवाच आतिवाहिकतामेति आधिभौतिकएवकिं उतान्यइतिमेब्रूहियेनोह्यइवभोप्रभो २९ श्रीव
शिष्ठउवाच बहुशोऽस्यकस्यैतत्तेनगन्हासिकिमुत्तम आतिवाहिकएवास्तिनास्त्येवहाधिभौतिकः ३० तस्यैवा
भ्यासतोप्येतिसाधिभौतिकतामपि यथाशाम्यतिसेवास्यतदापूर्वंप्रवर्तते ३१ तदागुरुत्वकाठिन्यमितियस्य
सुधायरः शाम्यत्यम्रतरस्येवबोद्धुर्बाधान्निरामयात् ३२ लघुमूलसमापत्तिस्ततः समुपजायते स्वप्नेत्व
नपरिज्ञानाद्दिवदेहस्ययोगिनः ३३ स्वप्नेस्वमपरिज्ञानाद्यथादेहोलघुर्भवेत् तथाबोधादयंदेहस्तलघुस्स्मृ
तिमान्भवेत् ३४ अनेकदिनसंकल्पदेहपरिणतात्मनां आस्मिन्नेवशरीरेतेप्यतेत्वेवास्थितिमीयुषां ३५ लघुदे
हानुभवनमवश्यंभावीवेतथाप्रबोधातिशयादेतिजी

स्मारणेनसमाधत्तेबहुशइत्यादिना ३० पूर्वमाक्रान्तसैवआतिवा
हिकता ३१ ननुपरिणामांतरंविनादेहस्यगुरुत्वकाठिन्यादेःकथंनिवृत्तिस्तत्राहतत[illegible]देति स्वप्ननगरगुरुत्वकाठिन्यादयइवतेपिबाध्यंत
एवेत्यर्थः ३२ ३३ स्मृतिमान् आकाशगमनादियोग्यः ३४ पञ्चदशदिनस्थूलवासनानामज्ञानांस्थूलदेहस्याविर्भावदाहादिनाका
रणेतिरोभावलक्षणेऽप्याशयेप्राक्तनसूक्ष्मदेहप्राप्तिस्तत्रकिंवाच्यंज्ञानिनांनिर्वासनानांमूलोच्छेदनलक्षणेतद्बाधेजातेस्वाभाविकसौ
क्ष्म्यप्राप्तिर्भवतीतिकैमुतिकन्यायेनाह अनेकेतिद्वाभ्यां आस्थितिं प्राप्त्याद्यभिमानलक्षणाम् ३६ ॥ ॥ = ॥

प्रपंचस्यसत्त्वेसंविद्दन्‌चित्तापत्याचिद्विषयत्वव्यापत्याचिद्विषयत्वव्याघातोपिस्यादित्याहनचेतिस्वप्नतायाः स्वप्नतायाः स्वरूपाव
वा०टी० बोधइतीरितः प्रपंचः अर्थतेभास्यतेविदेत्यर्थः सत्यभवितुंसंभावयितुंशक्यः किंचसंवित्सतांनव्यभिचरति अपीसुव्यभिचरती
उ०प्र० तिनसत्याइत्याहसंविदिति ५१ तत्वज्ञानबाध्यत्वादपिनसत्यतेत्याहस्वदृष्टेष्वेति आकाशंग्रस्तंभवतितारण्यमात्रमपिपरिशिष्य
१२० तइत्यर्थः बोधेजागरणेतत्वज्ञानेवबोध्याभ्यासक्रमेणाईश्वराद्यनुग्रहात्सहसैववा इयंस्रस्तमसद्भवतीत्यर्थः ५२ कथंतर्हिलोकेः।
शुकस्योड्डीय सूर्यमंडलगमनदर्शनंदधीचिप्रभातीमंप्रतदेहदर्शनंचतत्राहउड्डीनइतिसंज्ञआतिवाहिकीभूतंवाधिताधिभौ
तिकशरीरंयेषांस्वभावः अनागतुकमज्ञानंतेनहताप्रायाजनाः तथाचस्वस्वत्वाज्ञानकल्पितदेहएवतेदृश्यतेनज्ञानिदेहः

नचार्थोभवितुंशक्तः सत्यत्वेस्वप्नतोदितः संविदोनित्यसत्यत्वंत्वप्राप्यनामसत्यता ५२ उड्डिनेवयथाकाशं
भवतिस्वप्नपर्वतः क्रमेणवातथावोधेस्वंभवत्याधिभौतिकं ५३ उड्डिनोयंस्तोवेतिपश्यंतिनिकटस्थिताः भ्रांति
शून्याःस्वप्नानुभूतयः ५५ स्वप्नानुभूतयस्मामरणांतवोधेभ्रांत्येतरभ्रमदशास्फुटसर्गभासः भ्रांत्यातिवाहिक
277 शरीरगताः समस्तामिथ्योदितास्मगनदीसरणक्रमेण ५६ इतिश्रीमोक्षोपायेसूत्पत्तिप्रकरणेलीलोपाख्या
नेस्वप्नमार्थित्यविचारोनामसप्तपंचाशत्तमः सर्गः ५७

सइत्यर्थः उक्तमर्थमनुमानेनापिद्रढयन्नुपसंहरतिद्वाभ्यां इमादेहदृष्टयो
मिथ्यादृष्टएवयतोमोहदृष्टयः तथारेंद्रजालिकमायामात्रदृशोभ्रांतिः प्रसिद्धअर्थशून्याः स्वप्नानुभूतयअप्रसिद्धाइत्यर्थः ५५ इतरभ्रम
सः पूर्वापूर्वभेदभ्रमदर्शिनिः पुरुषस्यदृढतरभेदसंस्कारोद्यान्मरणांतबोधप्राणोत्क्रमणपूर्वक्षणेत्यन्तेभावि भोगानुकूलार्थप्रतिभासम
स्ताः स्वप्नानुभूतिसदृशाः इमास्फुटः सर्गभासः आतिवाहिकशरीरगताः मनोमात्रनिष्ठाः अपिभ्रांत्यास्मगनद्यासरणप्रवाहक्रमे
णाद्गीत्येवमिथ्योदिताः वाह्याः इवभातिनतुवस्तुतोमनसोवहिः संतीत्यर्थः ५६ इतिश्रीवशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकर
णेसप्तपंचाशत्तमः सर्गः ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यत्तुविचारयेतितेषांक्रमेणतत्त्वबोधेनबाधितत्वात्तेष्वाधिभौतिकताप्रत्ययएवनास्तिदूरेसंदेहादिप्रसक्तिरित्याशयेनोपसंहरतियथेति
बोधतज्जागरणात् ४३ इत्येतत्प्रसंगाद्रामः स्वाप्नविषयस्यस्थूलाज्ञानबाधमंतरेणात्यंतिकबाधसंभवात्कचित्तीर्णेहितस्यावस्थानम
स्तितत्कोतिपृच्छतिभगवन्निति ४४ स्वाप्नस्यमानोरथिकस्यप्रपंचस्याजाग्रद्वासनासंभृताविद्योपहितसंविल्कार्यत्वात्तत्रैवतिरोधान
मित्तिवसिष्ठः समाधत्तेस्वप्नेति ४५ अन्यात्मातात्त्विकस्वरूपांतरस्थूलः संविदोमलवदावरकमज्ञानमेवस्वोपादानंविशतीत्यर्थः
४६ इत्थंचसंविदेवात्मातात्त्विकसंवशात्कदाचित्स्वप्नार्थात्मनास्फुरतीतिफलितमित्याहस्वप्नेति ४७ विवेकेनतत्वाप्नार्थानामसंविद

यथास्वप्नमवपुर्वैधान्यजानेक्वेवगच्छति असत्यमेवतद्यस्मात्तथैवेहाधिभौतिके ४३ श्रीरामउवाच॥ भगवन्स्वप्न
शैखरीप्रबोधेक्वेवगच्छति इतिमेसंशयंछिंधिशरदभ्रमिवानिलः ४४ श्रीवसिष्ठउवाच॥ स्वप्नभ्रमेयसंकल्पे
पदार्थाः पर्वतादयः संविदोतर्मिलंत्यंतेस्पंदनान्यनिलेयथा ४५ असंदस्ययथावायोः प्रसंदांतर्विशत्यलं अनन्या
त्मातथैवायंस्वप्नार्थः संविदोमलं ४६ स्वप्नाद्यर्थावभासेनसंविदेवस्फुरत्यलं अस्फुरंतीतुतेनैवयात्येकत्वंतदात्मिका
४७ संवित्स्वप्नार्थयोर्द्वित्वंनकदाचनलभ्यते यथाद्रवत्वंपयसोर्यथावायुस्पंदयोः ४८ यस्तत्रस्यादिवाबोधस्त
दज्ञानमनन्तयेसैषासंसृतिरित्युक्तामिथ्याज्ञानात्मिकोदिता ४९ सहकारिकारणानामभावेकिलकीदृशी संवित्स्वप्न
पदार्थाना[illegible]दितात्स्वप्नेनिरर्थिका ५० यथास्वप्नस्तथाजाग्रद्दिदंनात्रसंशय स्वप्नेपुरस
सद्भातिसर्गादौभात्यसज्जगत् ५१

न्योत्तीत्याहसंविदिति ४८ तत्रान्यंदिवभासमानंतुकेवलंमपिह्येवसैवसंसारइत्याहयइति ४९
लोकप्रसिद्धंइंदुचक्रादिसहकारिकारणजमत्वापश्चिमाप्नार्थानामसत्वमित्याहसहकारीति ५० ननुतर्हिसहकारिकारणवतो
जाग्रत्प्रपंचस्यसत्यत्वंप्राप्तमित्याहयथेतिसर्गादाविति यद्यपीदानींसहकार्यादयः संतितथाप्यादिसर्गेअज्ञानोपहितेहेरण्यगर्भसंवि
दतिरिक्तंनास्तीतिस्वप्नसाम्यमेवेत्यर्थः ५१ ॥ ॥ ॥ = ॥ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ =

वा०टी० ननु दिव्यशरीरस्य पूर्वदेहाकारत्वाभावितेषां प्रत्यभिज्ञायोगात्तदाकारत्वमावश्यकं तत्र को हेतुस्तमाह यदिति यद्वासनाया यादृशा
उ०प्र० कारवासना ११ १२ ननु तद्देहवासनत्वे मया स्वदेहोप [illegible] राज्ञेव कुतो न प्राप्तस्तत्राह आतिवाहिकेति सिद्धानत्वज्ञानपरिवि
१८१ तासुंदरी यदि सर्वध्यावित्सततत्तद्यी ति वाहिकदेहतदाकारत्वात्सिद्धिरित्यत उक्तमनयवासनानुत्तिनात्यंतं ध्यानसनोद्धिंनेत्याशयः १३
तद्देस्याधिभौतिकतापि कुतो नाभूत्तत्राह रूढेति परैराधिभौतिक इति दृश्यमानोपि २४ २५ वासनाया अत्यंतोच्छेदेनुनातिवा

यद्वासनत्वमभवो देहं प्रतितद्देवने रूपमभ्युदितं वालतेन प्राक्सदृशं तव ११ स्ववासनानुसारेण पूर्वः सर्वो हि पश्य
ति दृष्टांतो ह्यविसंवादी वालवेताल [illegible] दर्शने २२ आतिवाहिकदृशः प्रशान्यत्वाधिभौतिकः वुधस्य दृश्यमानोपि श
रन्मेघइवांतरे २४ रूढातिवाहिकीभावः सर्वो भवति देहकः निर्जलांभोदसदृशो निर्गंधकुसुमोपमः २५ सद्वासनस्य सु३
रूढमौयातिवाहिकसंविदि देहो विस्मृतिमायाति गर्भसंस्थवयौवने २६ एकत्रिंशे घदिवसे प्राप्तावयं मिहांवरं प्रभाते
मोहिते दास्यो मयैते निद्रयाधुना २७ तदेहि यावल्लीलीये [illegible] लीलेसंकल्पलीलया आत्मानं दर्शयावोसैः व्यवहा प्रा
रं प्रवर्त्तता २८ **श्रीवसिष्ठ उवाच ॥** आवां तावदिमे लीलापश्यत्वित्येवचिंतिते तस्याद्व्याततस्तत्र दृश्यैदीत्विवभूवतुः १९
[illegible] सा विदूरथलीला च समाकुलविलोचना गृहमालोकयामास तत्तेजःपुंज
भास्वरं २० चंद्रविंबाद्विवोत्कीर्णं धौतहेमद्रवैरिव ज्वालायाद्रवशीतायास्तत्प्रभाइवभित्तिमत् २१ राम० ॥ ॥
हिकदेहकल्पनाप्यत्तीतिसूचनाय सद्वासनेस्येत्युक्तं देह आधिभौतिकः २६ २७ संकल्पलीलया सत्यसंकल्पविलासेन १८ इमे अ
वां विदूरथलीला पश्यतु इति ज्ञप्त्या देव्या चिंतिते तेसतिदाप्रप्रकाशमाने न लीलेदृश्ये वभूवतुः १९ २० द्रवशीतायाः ज्वालायाः
दीप्तेर्वशाच्चंद्रविंबादुत्कीर्णमिवस्थितं तदंगप्रमाद्रव [illegible] मानिभित्तिमत्वाद्भूतोहेमद्रवैर्लिप्तमिवस्थितमित्यर्थः २१ ॥ ॥ रा

.278

इहकालः समाधिस्थलीलादेहविनाशनं लीलासंभाषणं राज्ञो जीवनं चेति वर्ण्यते एवं रामः प्रश्नान्समाधाय प्रस्तुतकथाशेषं वर्ण
यिष्यन्वशिष्ठः सर्गान्तिवक्ष्यमाणार्थभूमिकां रचयति एतस्मिन्निति अमूर्तस्यापि संकल्पमात्रेण निरोधसंभावनाद्दृष्टांतमाह मनस इ
ति १ अस्यांपान्नस्थैवो २ इहास्यां सृष्टौ इह वासगृहके तव त्वदेहस्य रक्षार्थं दास्यो स्थितेऽस्मिदानीत्वमंडंडभावस्फुट्वाद्रसः ३ पूर्व
लीलायाः स्वाज्ञानकल्पितस्य स्वानुभवसिद्धस्य तत्वज्ञानेन बाधितस्यापि प्रारब्धशेषभोगाय प्रतिभासमानस्यातिवाहिकभावो वा
वर्णितः सेप्रतिपरकीयाज्ञानकल्पितस्य परानुभवसिद्धस्य व ज्ञातं श्रावयति स्म एवेति किंत्वत्र ज्ञातपद्धेप एपंचदशभिर्दिनैः किं त्व
स्वदेहे दृंसनप्रणं निषेधप्रदीप्तजठराग्निना तप्यमानं वाप्यतासाद्र्धमतां गतं प्राप्तं ४ ततः क्रमेण शाष्फनिर्जीवीसंतश्शवो जातः ५ स्वयः
श्रीवशिष्ठउवाच॥ एतस्मिन्नंतरे ज्ञप्तिर्जीवं वैदूरथं पुनः॥ संकल्पेन रुरोधाशु मनसः स्पंदनं यथा १ लीलोवाच॥ वद देवि
कियत्कालो गतोस्यामिह मंदिरे समाधौ मयि लीनायां महीपालशवे स्थिते २ ज्ञप्तिरुवाच। इह मासस्तवतिक्रांत इह दास्यामि
मतव रक्षार्थं वासगृहके स्वपतो वहिते स्थिते ३ अशुद्देहस्य किं वृत्तं तवेरुवर्वर्णिनि शरीरं तव पक्षेणात किन्नवाप्यतां ग ९
तं ४ निजविपतितं भूमौ संशुष्कमिव पल्लवं काष्ठकुड्योपमो जातः शवस्तु हिमशीतलः ५ ततो मंत्रिभिरागत्य मृतेवयमि
तिस्वये त्वदालोकाद्विभिर्धीयभूयोनिः काशितं गृहात् ६ बहुनात्र किमुक्तेन नीत्वा चंदनदारुभिः चितां संक्षिप्य सहं तंस
हसाभस्मसात्कृतं ७ ततो राज्ञी मृते पुत्रे कृत्वा रोदनमाकुलं परिवारस्तवाशेषं कृतवानौर्ध्वदैहिकं ८ इदानीं त्वामिहालो
क्य सशरीरामुपागतां परलोकादागतेति महच्चित्रं भविष्यति ९ त्वं तु तेन शरीरेण सत्यसंकल्पतः सुते दृश्यसे सर्वदा तेन चित्रे
त्वदालोकादिशरणोन्मुखतादर्शनान्नतेतिविश्लिष्य ६-७ राजशरीरस्य विकारान्नदयत्सु ज्ञप्तिसंकल्पात्तदीयादृश्यस्व शाब्दबोध्यः
८ चित्रं आश्चर्यं भविष्यति जनानामिति शेषः ९ त्वदीयदिव्यशरीरदर्शनादपि परमाश्चर्यं भविष्यतीत्याह त्वंत्विति तेन आतिवाहिकेन स्व
वदान्तेन स्वकृतेरणमनुष्येर्द्रष्टुमशक्तो नापि दृश्यसे इति तदुपरि तत्र दर्शने विषये चित्रं भवितीत्यनुषज्यते १० राम० ॥ = ॥

वा०टी०
१८२

देव्योर्गाडमंदेशंगतयोस्तदेतिमायायथानुभूतंकल्पितं ३३ इत्युक्ता ज्ञप्तिवाक्यसंकल्पेननिरुद्धांज्ञो जीवंमुमोचसमीरवद्दशापि
रागादिवासनापल्लवितत्वाल्लताकारः ३५ तदेवाहस्ववासनाशतान्वितदेहंधावतीति ३६ तस्यपद्मस्यावग्रहे शरीरस्यातिवे
घोसान्नवारिणीसरहृष्टेसतीव ३७ पुष्पाकारेवसंतकाले ३८ ३९ स्फुरयामास चालयामास विस्फुरोणविमात्वस्पग

अनंतरमिमंदेशंप्राप्तेदेव्यामिवोत्थितिः यथानुभूतंकल्पितंमदनुग्रहकारिणि ३३ ज्ञप्तिरुवाच ॥ देहंसहारि
गामिनोलीलेललितलोचन उत्थापयायोन्टपतिशवतुल्यतलादिसं ३४ इत्युक्तामुमुचेजीवमामोदमिवप१
द्मिनी समीरलताकारस्तन्नासानिकटंययौ ३५ घ्राणकोशंविवेशांतर्वशरंध्रमिवानिलः स्ववासनासतातं
तद्देहंधदधिर्मणीनिव ३६ अंतस्यजीवेवदनेतस्यतत्कोतिमाययौ पद्मस्यावग्रहेपद्मसुरूपइववारिणि ३७
क्रमादंगानिसर्वाणिसरसानिचकाशिरे तस्यपुष्पाकरद्रुवलताजालानिभूभृतः ३८ यथावभौकलापूर्णसरा
कायामिवोडुराट् भासयन्भुवनंभूरिवदनेंदुमरीचिभिः ३९ स्फुरयामाससांगानिरसवंतिमृदूनिच कनकोज्व
लेकोतानिपल्लवानीवमाधवः ४० उन्मीलयामासदृशौविमलालोलतारके हारिणेपोसुभगाभोगेचंद्राकोभुव
नंयथा ४१ उत्तस्थुप्रोल्लसत्कायोविंध्याद्रिर्वृद्धिमानिव उवाचकः स्थितइतिघनगंभीरनिस्वनं ४२ लीलाद्वय
मथास्याग्रेप्रोवाचाद्दश्यतामिति सदद्दर्शपुरोनम्रंलीलाद्वयमवस्थितं ४३ समाचारंसमाकारंसमरूपंसमस्थि
ति सम्वाक्यंसमोद्योगंसमानंदंसमोदयं ४४ कात्वंकेयंकुतस्त्येयमित्याहसविलोकयन् तस्मैलीलाहहेदेवश्रूय
तांयद्वदाम्यहम् ४५

णस्यचाभावश्छंदसः ४० हारिणेपोमनोहरेसुभगाभोगेसौभाग्यलक्षणशालिसंस्थानवतेपोद्द
शोभुवनंसर्वभुवनात्माचिराद्दुःखनेत्रभूतौचंद्रार्कौविंवउन्मीलयामास ४२ लीलाद्वयंकर्तृ आदिश्यताआज्ञाप्यतांमहारा ज्ञ्नेतिउवाच ४३ ४४ लीलापूर्वलीलाम्प्राह ४५

२७९

संभ्रमोत्रहर्षनिर्भरः २२ ममजयायकल्याणोत्कर्षायमार्गशोधिनीपरिचारिकेवेतियावत् २३ २४ आदितआरभ्यवदतत्तेकुत्रवा
अध्वनिकिंवाआश्चर्यंदृष्टंतत्त्वयाकुत्रवादृष्टमित्यर्थः २५ तस्मिन्विदूरथगृहप्रदेशेसाहंक्षितीयातिपितत्संबंधिनइंद्रोः कला
कल्पांतज्वालालयाहतेवमूर्छितात्रभवं २६ विलोचनेविनिमील्यमूर्छायांनचेतितंनकिंचिदातं नचेतितमित्यननुभूतस्यामिला
पायोगात्सादिभावेनाज्ञानंचेतितमेचेतिनाचिदात्मलोपाशकावरैः २७ वासनापरिकल्पिपूर्वदेहसदृशदेहरूपेणयावदुदिताअ

गृहमालोक्यपुरतोलीलाज्ञप्तीविलोकयते उत्थायसंभ्रमवतीतयोः पादेषुसापतत् २२ मत्कृपायागतेदेवीजयतां
जीवनप्रदे इत्यपूर्वमिदंप्राप्नाप्नवत्योमार्गशोधिनी २३ इत्युक्तवत्यांतस्यांतामानिन्योमत्तयौवनाः उपाविशद्वि
ष्टरेषुलतामेरुःशिरःस्थिव॥२४ ज्ञप्तिरुवाच॥ स्तवकपंप्राप्नात्वमिमंदेशमादितः किंवृत्तंतेत्वयादृष्टंकि
मिवाध्वनिकुत्रवा २५ विदूरथपत्नीलीलोवाच॥ देवितस्मिन्प्रदेशेसाजातमूर्छांतदाभवं क्षितीयंदोःकलेवाहं
कल्पांतज्वालयाहता २६ नचेतितंमयाकिंचित्समंविषममेवच ततस्तरलपक्ष्मांतेविनिमील्यविलोचने २७ त
तोमरणमूर्छांतेपश्यामिपरमेश्वरि यावदभ्युदितासाष्मुत्थुताचगगनोदरे २८ भूताकाशेनिलरथंसमारूढ
स्पहंततः आनीतागंधलेखेवतेनाहमिममालयं २९ देविपश्यामिसद्नेनोपकेनाप्यलंकृतं दीप्तदीपंविवि
क्तंचमहार्हशयनान्वितं ३० पतिमालोकयामीमंयावदेषविदूरथः शेतेकुसुमगुप्तांगोमधुःपुष्पवनेयथा ३१
अप्यसंग्रामसंरंभश्रमार्त्तोयंस्वापित्यलं इतिनिद्रामपासेयंदेवस्त्रैरलवारिता ३२

भासेनआविर्भूतास्मिताचिद्गगनो
दरभूताकाशेस्फुडस्मृताचास्मि २८ अनिलः प्राणःवातस्कंधोवातद्रथंरथंनेवानिलरथेन २९ ३० यावद्धेतेतावत्प्रदीप्त
माणाआलोकयामीत्यर्थः मधुर्वसंतः ३१ अयंसंग्रामार्त्तःस्वपितिइतिमनेनाभिप्रायेणआयमपास्यनिद्राभवारिना ३२॥

वा०टी० तदाराजसदनंआनंदेनमत्तापरवशचितां जनतायस्मिंस्तथाविधंआसीत् ३ राज्ञोलोकाः सेवकजनाःराजानंलोकयंतीति
उ०प्र० राजालोकाः पौरजानपदास्तैर्वृतांगणं ४ काहलाशब्दः काहलिसंज्ञकवाद्यविशेषार्थः ५ उत्तालतांडवैः उद्धतैःस्त्री
१९३ समूहैः पूर्णंगिरोलसन्तोर्यत्रिकध्वनिर्यस्मिन् ६ पुष्पशेखराणिओत्सविकसंभारप्रचुराणांजनानांसंसारेणसंचा
रणसंदरं शोभमानं ७ मंत्रिभिः सामंतैर्नागरैश्चविकीर्णैः कुसुमलाजमौक्तिकैः सर्वतः छन्नत्वादायादितानिसंपादिता
निर्द्वैमामोवराणीवयस्यातत्तुल्यानिरत्नैस्तांडवीनीनांनर्तकीनांकरैः स्थूलपद्ममयदीर्घपद्मप्रचुरंइवस्थितमितिाशयः

तदासीद्राजसदनंमदमन्मथमंथरं आनंदमत्तजननंघोघघोषरवाकुलं ३ जयमंगलपुण्याहघोषघुंघुमघ
र्घरं तुष्टपुष्टजनापूर्णंराजलोकवृतांगणं ४ सिद्धविद्याधरोन्मुक्तपुष्पवर्षसहस्रभृत् ध्वनन्मृदंगमुरजका
हलाशंखदुंदुभि ५ उद्धृष्टकृतनृत्तहृत्तहास्तिकसत्तिनोत्कटं उत्तालतांडवस्त्रैणपूर्णंगिरालसध्वनिः ६ मिथः
280 संघट्टनियतज्ञनोपायनदंतुरं पुष्पशेखरसंभारमपसंसारसंदरं ७ विकीर्णपादितिहोममंत्रिसामंतनागरैः॥
स्थूलपद्ममयंव्योमरक्तैस्तांडविनीकरैः ८ मत्तस्त्रीकंधराटृत्तलीलांदोलितकुंडलं प्रवृत्तपादसंयाजप्रोत्सन्नसत्य
ष्पकर्दमं ९ पट्टवासः शरन्मेघवितानकवितानकं वरांगनामुखैर्नित्यचंद्रलक्ष्मगृहाजिरं १० परलोकादुपानीता
राज्ञासापत्निरेवच इतिनिर्दिष्टगाथाभिर्जगुर्देशांतरेजनाः ११ पद्मोभूमिपतिः श्रुत्वाटृत्तांतकंपितंमनाक् चक्रेला ग

मत्तानोहृष्टानांस्त्रीणांकंधराणांग्रीवाणांआटृत्तलीलाभिः परिवर्त्तनविलासैःआंदोलितानिकुंडलानियत्र ९ यट्टवाससांश
रन्मेघवितानकस्यदृशानिवितानकानियत्रनित्यंनित्यंचंद्रलक्ष्माणियत्रतथाविधानिगृहाजिराणियत्र १० साराज्ञीद्वितीयाली
लापरलोकादुपानीतापूर्वलीलयेत्यर्थाञ्जम्पतेपतिरेवचउपानीतः इतिप्रबंधशतात्मनानिर्दिष्टाभिर्गाथाभिर्जगुः ११ टृत्तांतंत्वमर
णादिकर्थमनाक्संक्षेपेणाकंपितंश्रुत्वाचिरप्रवासादागतस्यै

यथावाकृशवद्भर्यस्यप्रचतयासंश्लिष्टक्तातद्वत् ४६ त्वदर्थेनत्वउपभोगार्थं ४७ ४८ इमेआवांपरात्लोकतब्रह्मांडांतरात् ४६ ५०
मेधांश्रुतपरमार्थधारणावातीवुद्धिं ५१ एहिकेनदीर्घायुर्धनायमितार्थेनआजः सपन्नतमः नत्वमेधालिमक्तेनभगवनेन
पारमार्थिकात्मस्वरूपस्थित्वाचान्वितोभव ५२ दुष्कृतक्षयः पापक्षयप्रशमं विनाशांगच्छंतुश्रनेतान्यसंख्यायश्रुदयस्तुखा
निन्मा तुः तथाकः राष्ट्रेजनताजनसमूहाः नित्यंमुदिताः भवंतुलक्ष्म्यः संपदः सदेवविलसंविलासशिथिलोटः ५३ इतिवा

महितालवलीलाहंप्राक्तनीसहधर्मिणी वागर्थस्येवसंश्लिष्टास्थितासंश्लेषशालिनी ४६ इयंलीलाद्वितीया
तेमहिलातेलयामया उपार्जितात्वदर्थेनप्रतिबिंबमयीसुभा ४७ शिरोभागोपविष्टेयंयाहिहैममहासने एषास
रस्वतीदेवत्रैलोक्यजननीशिवा ४८ अस्माकंपुण्यसंभारैरिहसाक्षादुपागता अनयेमेपराज्ञोकादिहानीते
महीपते ४६ इत्याकर्ण्यसमुत्थायराजराजीवलोचनः लंबमाल्यांवरधरः पपातत्वत्पादयोः ५० सरस्व
तिनमस्तुभ्यंदेहिसर्वहितप्रदे यथत्वंदेमेधांदीर्घमायुर्धनानिच ५१ इत्युक्तवंतहस्तेनपस्पर्शज्ञप्तिदेवता स
रस्वत्युवाच॥ त्वंपुत्रालिमतार्थोज्ञोभवेतिभवनान्वितः ५२ सर्वापदः सकलदुष्कृतक्षयश्रागच्छंतुशममनं
तसुखानिसम्यक् आयांतुनित्यमुदिताजनताभवंतुराष्ट्रेस्थिराश्रविलसंतुसदेवलक्ष्म्यः ५३ इतिश्रीवशि
ष्ठ॰ म॰ उत्पत्तिप्रकरणेअष्टपंचाशः सर्गः ५८ श्रीवशिष्ठउवाच सरस्वतीतयेत्युक्तातत्रैवांतर्द्धिमाययो
प्रभातेपंकजेः सार्द्धंवृद्धस्कलोजनः १ आ॰ लिंगचांतांलीलांलीलाचदयितंक्रमात् पुनःपुनःमहानंदान्त्र
शिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेअष्टपंचाशः सर्गः ५८ राज्ञः संजीवनोद्भूषीमंत्पुरांतःपुरोत्सवः राज्यंचजीवन्मुक्तानांचिरं
मुक्तिश्रवणपिते २ सरस्वतीइतिउक्त्वेत्यकारेणप्रागवद्राज्ञाप्राप्तिंततथाल्पित्कृत्वातत्रराजगृहेएवअंतर्द्धिअंतर्ज्ञानंआययो १ ॰

लीलाचप्राप्ततंपुनः प्रोज्जीवितंचपितंपुनःपुनः महानंदात्आलिलिंगसम् २

व:४

वा०टी० ननुजडदृश्यप्रपंचस्यकथंसंविदैकरस्यमित्याशंक्य आदिसर्गेचिन्मात्ररूपेणैवस्वयंभुवात्मान्यैवदृश्यविवर्तकल्पनात्करकाकाठिन्य
उ०प्र० स्यद्रवैकरस्याविरोधवदुपपन्नमित्याशयेनाहपृथ्व्यादिरहितेनेति ४ तर्हिविनैवप्रयत्नंकरकाकाठिन्यवदेवदृश्यविलयःकिंनस्या
१८४ त्त्राहसंविदितिसृष्टिंचेतीतिसृष्टिवित्स्वयंभुश्चेतनंतज्जन्तूनांयानचांतदेकदेशभूतायाजीवसंविद्यथायादृशप्रवाहेणयथा
यादृशकरणफलभावायपततेसातथातादृशाकार्यकरणफलभावेनस्पष्टासती स्वप्रप्रयत्नानुसारात्तथैवव्यवस्थितासाया
वद्विरुद्धनिवर्त्तिप्रयत्नान्नरोधितातावन्ननिवर्त्ततइत्यर्थः ५ ननुब्रह्मसृष्टिमिदंजगत्कथंजीवप्रयत्नेननिरुध्येतनहिमहा
राजाज्ञासिद्धंपट्टपरजनप्रयत्नेननिवर्त्तयितुंशक्यमित्याशंक्याह चिदाकाशेतियद्यपिचिद्व्योम्नैवस्वदेहब्रह्मात्मनिचिदाकाश

पृथ्व्यादिरहितेनेदंचिद्भासेवस्वयंभुवा साधितंयदिसिद्धेनततःस्वात्मनिसाधितं ४ संविद्यथायथायततेतथासैवव्य
वस्थिता विरुद्धास्ष्टिविन्नयाथावद्यत्नान्नरोधिता चिदाकाशावभासोयंजगदित्यवबुध्यते चिद्व्योम्नैवात्मनिस्व
दे [illegible] परमाणुकणंप्रति ६ एवमस्यामुधाभ्रातेःकासत्ताकेचवास
ना कावास्थाकाचनियतिःकावश्यंभावितोच्यतां ७ सर्वंचैतद्यथादृष्टंस्थितमित्यमखंडितं मायैवेयमनंतेयंनच
मायास्तिकाचन ८ श्रीरामउवाच॥ अहोनुपरमादृष्टिर्दर्शिताभगवंस्त्वया दावाग्निदग्धकक्षाणांदाहशांतौकसेद्वी ९

स्यमायिकोवभासोयंजगदित्यवबुध्यते इतिब्रह्मस्वरूपंजगत्तथापितत्रापरिच्छिन्नब्रह्मभावंप्रतितथानबुध्यतेकिंतुबुद्ध्यादिपरि
च्छिन्नोपाधिवशात्परमाणुकणंअत्यंतपरिच्छिन्नंजीवंप्रतितदीयप्रयत्नजन्यकर्मभोगार्थमेवब्रह्मणातदारोपात्तथा
चतत्प्रयत्न जन्यबोधेनदृश्यमार्जनंसंभवत्येवेतिभावः ६ एवंचसति सत्ता नियतिवासनादिभिरपिनदृश्यत्राणप्रसक्ति
रित्याशयेनाहएवमिति ७ मायादृष्टेसर्वमेतद्यथादृष्टस्थितमपिनपरमार्थदृष्टेसंभवति यतोमायाकार्यभूतेयंसृष्टिर्मायैवन
चमायावस्तु सतीत्यर्थः ८ दावाग्निनादग्धानांकक्षाणांसंघानांदाहशांतौपुनर्हरितांकुरप्ररोहायरोदवीकेलवसंसारतापत

[illegible]

182

अमरेंद्र पत्सेअनंताः इहाः स्वराज्यलाभप्रयला यस्यतं अतएवनहुषनिपातेनपुनर्लब्धः स्वाराज्योदयेनतथाविधं २३ ननुली
लालीलाचेत्यत्रसरूपैकशेषः किंनस्यादितिचेद्रामश्चरामश्चरामौ इत्येकशेषविग्रहवाक्यवदितिनह्येकशेषवृत्तेर्विग्रह
एवनास्तिपरस्यनिरपेक्षत्वमेवसंस्कारेणपरिनिष्ठितयोः पश्चात्सहविवक्षायांतस्यनिराबाधत्वात्‌विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवप्रा
तिपदिकार्थद्वयस्यसहविवक्षायांएकशेषस्यसावकाशतयापरिनिष्ठितपदद्वयेप्रसक्त्यभावादिति २४ २५ विस्तराद्धर्णि

ततोभिषिषिचुर्विप्रामंत्रिलोभूभुजश्चतं लब्धोदयमनंतेहममरेंद्रमिवामराः २३ लीलालीलाश्चराजा
चजीवन्मुक्तामहाधियः रेमिरेऽर्वचित्रांतकथनैः सुरतैरिव॥ २४ सरस्वत्याः प्रसादेनस्वपौरुषकृतेनतत्‌
प्राप्तंलोकत्रयश्रियः पद्मेनेतिमहीभुजा २५ सज्ञप्तिज्ञानसंबुद्धोराजालीलाद्वयान्वितः चक्रेवर्षायुतान्यष्टौ
तत्रराज्यमनिंदितं २६ जीवन्मुक्तास्इत्येवंराज्यंवर्षायुताष्टकं कृत्वाविदेहमुक्ताचमौसेहुः सिद्धसंविदः २७ यद्
दयविशदंविदग्धमुग्धंसमुचितमात्महितंचपेशलंच तदखिलजनतोषदंस्वराज्यंचिरमनुपाल्यपदंददर्शतीव
मुक्तो २८ इतिश्रीवाशिष्ठेउत्पत्तिप्रकरणेपद्मनिर्वाणंलीलोपाख्यानंसमाप्तंसर्गः ५९ श्रीवशिष्ठउवाच॥
एतत्तेकथितंरामदृश्यदोषनिवृत्तये लीलोपाख्यानमनघंघनतांजगतस्त्यज १ शांतेवदृश्यसत्तास्याः शम
नंनोपयुज्यते सतोहिमार्जनेक्लेशोनाशतस्तुकदाचन २ ज्ञानेनाकाशरूपेणदृश्यंज्ञेयस्वरूपके इत्येकीभूत

तेत्रादौलीलाख्यानप्रयोजनं कालादिसाम्यवैषम्यहेतुश्चात्रनिगद्यते दृश्यदोषनिवृत्तयेतथाचदृश्यंनास्तीतिबोधेनम
नसोदृश्यमार्जनंसंपन्नंचेत्तदाशाताप्यानिर्वाणनिर्वृतिरिति ग्रंथोपक्रमेयत्प्रतिज्ञानंतत्सिद्धिरेवास्यप्रयोजनमितिभावः घन
तांसत्यतां १ ननुसत्यांतात्यागमात्रेणकथंदृश्यनिवृत्तिस्तत्राह शांतेवेतियावत्सत्यताप्रज्ञितावदेवमार्जनेनेतिनेत्यप बाधे

मालोकज्ञप्तिरिष्टस्यवरोपमः ३
क्लेशः मायेमिथ्यात्वनिर्णयेतुसनास्तीसर्पः २ इतिउक्तप्रकारे
णापवादेनएकीभूतंअखंडैकरसतांप्राप्तंज्ञस्तत्वंज्ञः ३

वा०टी० तदेवोदाहरति अमृतत्वमित्यादिना अमृतत्वं अमृतवज्जीवनहेतुत्वं अमृतवेदनाज्जीवनसाधनत्ववेदनात् तथाहि ताद्दशद्दढ
उ०प्र० वेदनाद्विषकृमयो विषेऽपि जीवंति कथं तर्हि प्रमादाद्भोज्यवद्बुध्या विषं भुक्तवतां मरणदर्शनमिति चेत्क्रमिवत्तेषां चिराभ्यासजी
१८५ वनहेतुताद्दृढसंवेदनाभावाद्विषमरणहेतुता निश्चयसंस्कारसत्वाच्चेति १७ एतदेवस्पष्टयति तत्त्वेनहीतितथाच नियतिवशी
कारपर्यंत चिराभ्यस्तसंवेदनानुसारिणी पदार्थे अर्थक्रियानियतिरिति भावः १८ किंच संविद्दृढसंस्कारानुरोधिनी तथा

अमृतत्वं विषं याति सदैवामृतवेदनात् शत्रुर्मित्रत्वमायाति मित्रसंवित्तिवेदनात् १७ यथाभावितमेतेषां पदार्थानां
निजं वपुः तदेव हि चिराभ्यासान्नियतेर्वशमागतं १८ कचनैकात्मिकैषा चित्यथा कचति याद्दशं तथा तथाशु
भवति तत्स्वभावैककारणात् १९ निमिषं यदि कल्पौघसंविदं परिविंदति निमेष एव तत्कल्पो भवत्यचनसंश
यः २० कल्पं यदि निमेषत्वं वेत्ति कल्पोप्यसौ ततः निमेषीभवति ह्येवं ताद्दग्रूपात्मिका हि — चित् २१ दुःखित
स्य निशाकल्पः सुखितस्यैव च क्षणः क्षणः स्वप्नेभवेत्कल्पः कल्पश्च भवति क्षणः २२ यथा च मृत्वा जातोऽहं तरु
णोयोवनस्थितः अतोऽस्मीत्येवं नशतं स्वप्न इत्यनुभूयते २३ रात्रिं द्वादशवर्षाणि हरिश्चंद्रोनुभूतिमान् लवणोऽभु
क्तवानायुरेकरात्र्या समाः शतं २४ यो मुहूर्तः प्रजेशस्य स मनोर्जीवितं युगं जीवितं यद्विरंचस्य स्याद्दिनं किल

चैकस्यामेवसंविदि कस्यचित्संस्कारानुसारेण निमेषारोपः कस्यचित्कल्पाद्यारोपश्च न विरुध्यत इत्याह कचनैके ति त्रिभिः
१९ २०.२१ लोकेप्ययं प्रकारः प्रकारः प्रसिद्ध एवेत्याह दुःखितस्येति २२ इति स्वप्नोऽनुभूयते केचिदिति शेषः २३ तदे
वोदाहरति हरिश्चंद्र इति प्रसिद्धं चेदं मार्कंडेयपुराणादौ लवणो राजा इदं चाग्रे वक्ष्यति २४ मनोर्यज्जीवितं आयुः सः मुनेः
आलमन नमशीलस्य प्रजेशस्य मुनेरित्युत्तरेऽपि संबध्यते २५ रामायनमः ॥ = ॥ ॥ ॥ =

राम
१९

पंचभिर्यद्दतैः क्रमाद्यकारस्वरूपदृष्टांतप्रमाणकालास्तत्वबोधोचिताः कीर्त्यंते याद्दग्भिर्दृष्टांतैरधिकारिभिर्ज्ञेयं १०
विकल्पयन्जगत्तत्वं विचारयन्नुउपाधिशांत्या शाम्याभीवनित्यनिर्वाणस्वरूपावास्यानिर्वामीवशास्त्राणि श्रुतयस्तत्र
दर्शितास्तद्दृष्टिषु ज्ञानेषु व्याख्यानमुपवृंहणं भूतं ११ इमंवक्ष्यमाणं १२ सप्राग्युक्तः सर्गन्नित्रयेवाशिष्टपायवेदूरथ
सर्गेषुयः कालोगतः सचकचिद्धित्रियामे अहोरात्रः अहोरात्राष्टकात्मकः प्रागुक्तः पाद्मसर्गेतुमासमात्रकः वैदूरथे
तुवर्षात्मकः इतिब्रह्मांडभेदे एकस्मिन्नपिब्रह्मांडे मनुष्याणां संवत्सरो देवानां दिनमितियेलवेः कस्यचितत्पुद्गजेतोः सर्ग

अहोनुचिरेणाघज्ञातं ज्ञातव्यमज्ञातं मयापयेदंयच्चेदं याद्दग्ज्ञेयं यथोयदा २० शाम्याभीवद्विजश्रेष्ठ
निर्वामीवविकल्पयन् एतदाख्यानमाश्चर्यं व्याख्यानं शास्त्रदृष्टिषु ११ इमंमे भगवन्ब्रूहि संशयं सर्ववित्को
विद तवपातुं नत्यो स्मिश्रोत्रपात्रैर्वेचोमृतं १२ ससर्गस्तृतीये कालो लीलाभर्तुर्हि योगतः सकेचित्किं
महोरात्रः कचित्किं मासमात्रतः १३ कचित्किंवहुवर्षाणि कस्यचित्किंमुपलवः कस्यचित्किंमहादी लं२
र्घः कस्यचित्किं क्षणस्थितः १४ इतिमे भगवन्ब्रूहि यथावदनुग्रहात् सकृच्छ्रुतं नविश्रांतिमेति लोष्टेयथा
जलं १५ श्रीवशिष्ठउवाच॥ येनयेनयथायद्यद्यथासंवेद्यतेनघ तेनतेनतथातत्तत्तदासमनुभूयते १६

वमहादीर्घः कस्यचित्स्वयंभुवः क्षणः इतिएकएवकालो देशलोकादिभेदेन विकृतरूपः किंस्थितः अर्थसत्तैकरूपेप्रती
तिवैषम्यं कथयितुमाशयः इतिइमं संशयं मे ब्रूहीति संबंधः १३ १४ ननुदेशदैर्घ्यं यथानास्ति कालदैर्घ्यं तथैवहीतिप्रागेवास्मो
त्तरमुक्तप्रायं तत्किंपुनः पृच्छसि तत्राह सकृदिति लोष्टेशुष्कमृत्पिंडेजलं जलबिंदुः १५ यद्यर्थसत्तानुसारिणी प्रतीतिः स्या
त्तदास्याद्यंविरोधः प्रतीत्यनुसारिण्याप्यनिर्वचनीयार्थसत्तायां प्रतिदृष्ट्यर्थभेदान्नकालवैषम्यंदोषइत्याशयेनाह रूपेनये

वा०टी० उ०प्र० १८६

असदेवेति नास्त्येवेत्यर्थः तर्हि किं मलीकं नेत्याह नभस्येवेति कार्यस्य कारणमात्रत्वाद्व्याकृताकाशमेवेत्यर्थः तथा च
तन्नभ एव स्वाधिष्ठानचिदात्मनि शातहस्तस्य अंबुदच्छायाकल्पितमिथ्यानटस्य नृत्तं अभिनयविशेषवदेव जगद्वैचित्र्य
भावेनाततं विस्तीर्णमिति कल्पितमित्यर्थः ३५ सर्वमनःसमष्टिकार्यत्वाद्व्यष्टितस्यासत्यत्वे तैवेत्या [illegible] शयेनाह गगन इति
बालस्य मिथ्याज्ञानकल्पितपिशाचस्य यत्स्पंददर्शनं तन्मात्रदुपमा समनोमात्राकृतिर्यस्य तत् ३६ वास्तवसत्त्वाभावा
त्त्वयमन्यस्यारोधकं अभित्तिमत् सशोकवत्त्वं तरस्स्वप्नं च भास्वरं स्फुरत्साभातमिदं जगत् असुज्ञस्य नरस्यापूर्वमेवो

असदेव नभस्येव नभ एव चिदात्मनि शातहस्तांबुदच्छायानटनृत्तमिवाततं ३५ गगने मानसं स्पंदं जगद्वि
द्धि नवस्तु तत् मिथ्याज्ञानपिशाचस्य स्पंददर्शनमाकृतिः ३६ मायामात्रकमेवेदमसद्बोधकमभित्तिमत् इदं
भास्वरमाभासं स्वप्नसंदर्शनं स्थितं ३७ अपूर्वमेवास्य स्वप्नस्य नरस्येवोदितं विदुः अचेता चेतति स्तंभो यादृशीं
शालभंजिकां ३८ परमार्थमहास्तंभः सर्गं चेतति तादृशीं यादृशो मे नरः पार्श्वे स्वप्ने दृष्टो महाभटैः ३९
तादृशो ब्रह्मणः सर्गो विद्धि रूपवस्तु पश्यवत् तृणगुल्मलतायुक्तः शिशिरांते यथा रसः ४० वासंतः संस्थितो भूमौ
तथा सर्गाय रूपदे यथा द्रवत्वं कनके स्थितमंतरस्तु भूषितम् ४१ इति स्वप्नसंदर्शनं विदुस्तत्त्वविदः इति परेणा

न्वयः ३७ अचेतास्वस्फुरणानुकूलस्वव्यापारशून्यस्तंभोऽपि चेतति स्वात्मनि प्रपश्यति शालभंजिकां प्रतिमारूपं ३८ स्वप्ने मे मम
पार्श्वे महाभटैः रुद्धः क्षोभितो नरः स्वयं यादृशः यादृशं यादृश्यस्वरूपां सर्गं चेतति पश्यति परमार्थमहास्तंभः सर्वा
धिष्ठानचिदात्मापि तादृशो भूत्वा तादृशं सर्गं सर्गकाले पश्यतीत्यर्थः ३९ शिशिरस्यांते वृक्षादीनां पत्रशातनकाले वा
संतः अग्रे वसंते पल्लवपुष्पाद्यात्मना आविर्भविष्यन् तृणगुल्मलतायुक्तो रसः भूमौ उपादाने यथा संस्थितस्त था

283

निर्विकल्पसमाधौ तु दिनरात्रिभेद एव नास्तीत्याह ध्यानेति २६ मधुरं प्रियं विषयजातं कटुतां अप्रियतां कटुभावेन वैराग्य
वासनया २७ कटु प्राग् अप्रियं इंद्रियमनःप्राणनिरोधादि माधुर्यमात्मसुखप्रसादेन प्रियतमतां विषयलंपटतां हि
षड्गुरुशास्त्रादि मित्रबुध्या आप्ततमत्वबुध्या सेवितः सुहृत् परमाप्ततमो भवति एवं प्राक्तनः विषयभोगसहायः सुहृ
तमूढस्वजनो रिपुः पुरुषार्थविघातीति बुध्या भावितश्चैव भवतीति २८ उक्तन्यायं जपोपासनश्रवणादिष्वपि दर्शयति अन

विस्लोर्यज्जीवितं राम तद्वर्षाकल्पवासरः ध्यानप्रक्षीणचित्तस्य दिनानि न रात्रयः २६ न पादार्थान्विजग
त्सत्पमात्मनियोगिनः मधुरं कटुतामेति कटुभावेन चिंतितं २७ कटु चायाति माधुर्यं मधुरत्वेन चिंतितं मित्रबु
ध्याद्विषन्मित्रं रिपुबुध्या रिपुः सुहृत् २८ भवतीति महाबाहो यथासंवेदनं जगत् अनभ्यस्ताः पदार्था ये शा
स्त्रपाठजपादयः २९ तेषां संवेदनाभ्यासान्नूनमस्येति साम्यता नौवाप्यनोऽभ्रमार्त्तानां वेदनाद्भूर्विवर्त्तते ३०
अवेदनीभ्रमार्त्तानामपि नैषा विवर्त्तते सूनृपमाकीर्णतामेति वेदनात्त्वप्रदद्दिव ३१ वेदनातो नमानीलं श्रु
लंकवाप्यनुभूयते आपदप्युत्सवः स्वच्छं करोति परिमोहतः ३२ कुड्योपि रवड्वाचारो दृष्टेन त्वविचारिणः अस
घत्तो विमूढानां प्राणानप्यपकर्षति ३३ वेदनात्त्वभवनिता जाग्रती वरतिप्रदा यद्यप्याभ्याससमायातं तत्तथा
स्थिरतां गतम् ३४ ॥

भ्यस्ता इति सममेव साम्यं तद्भावः साम्यता अवैषम्यं स्वाधीनता अभ्येति प्राप्नोति
संपद्यत इति यावत् भूर्विवर्त्तते चलति ३० वेदनाभ्रमार्त्तिषु अम्यानामेषां तीरस्थानां तु दृश्यान विवर्त्तते ३१
अनुहते संपद्यत इति यावत् भूर्विवर्त्तते चलति ३० नभः परिमोहत इति तथाहि बालाः स्वोत्सवेष्वपि कचिद्दुदं
तो दृश्यं ते मिथ्याभूतार्थानामर्थक्रियासामर्थ्यमपि लोके प्रसिद्धमिति मा ह असद्यत्त इत्यादिना ३३ ३४ ॥

वा०टी०
उ०प्र०
१८)

कचनेवैचित्र्यंप्रपंचयंस्तस्यमिथ्यात्वमाह एवंरूपादितिवैदूरथपुरेवास्तुषुवैरूप्य मिथुमनावास्तव्याः पदार्थास्तद्विरक्तस्वपभोगि
नोजना इति कचितादून ४९ ननदासीनायाः संविदोऽध्यस्तविषयप्रथात्वलक्षणेकचने को हेतुरितिचेन्नात्रहेतुश्चिंतायुक्तांकवनस्वा
नागंतुकत्वादतोऽन्यत्रआगंतुकविषयेष्वेवसायुक्ताययाउदासीनस्याचिंतामणेर्भासांप्रसरेनहेत्वंतरापेक्षा किंतुविचित्रार्थजनने
चिंतकजनमनोरथवैचित्र्याज्ञातश्चित्याहकचने इति ५० प्राक्तनकुलसंकल्पवैचित्र्यात्पत्निरपियथोक्तरीसैवेत्याहअहमिति
दूरथस्यविदोजीवचैतन्यात् निमित्तात्तथावचिंतामणिरेवाचन्मणिरपियथामनोरथमेवार्थान् प्रसूतेइतिदर्शयतिरत्नादिति

एवंरूपात्कुलाज्जातोराजास्माकमयंत्वसौ कचितादूनतास्तव्यविदोवैदूरथेपुरे ४९ कचनेचित्स्वभावस्यनच
कारणमार्गणं युक्तंमहामणेर्भासामिवान्यत्रस्वभावतः ५० अहमेवंकुलाचारोराजास्यामेवमित्यपि विदूरथ
विदोरत्नादुदितापतिभायथा ५१ यावंतोतंतवोयस्मिन्येयेसर्गेयदायदा तेसर्वेगत्वाचिद्वातोरम्यान्यादर्शितांगताः
५२ तीव्रवेगवतीयास्यात्तत्रसंविदकंपिता सैवायातिपरंस्थैर्यमामोक्षंत्वेकरूपिणी ५३ वलवच्चिद्विलासानामनुक्रमा
परस्परं स्वभावप्रतिबिंबंति चिदादर्शेस्वभावतः ५४

284 प्रतिभामनोरथः ५१ अनेकेषुजीवचैतन्येषुतुल्यविषयारोप
क्रमेदर्पणानांपरस्परांतर्गतप्रतिबिंबवत्प्रातिस्वमिवसंपन्नमित्याहयावंतइति ५२ नन्वेवंसतिसतिबिंबेप्रतिबिंबोदयस्यावर्जनी
यत्वात्कथंनिर्विषयतालक्षणमोक्षप्राप्तिरित्याशंक्याहतीव्रवेगवतीति तत्रतासुजीवसंवित्सुमध्येयेवजीवसंविद्ब्रह्माकार
त्वेतीव्रवेगवतीविषयदोषेरकंपितासतिआमोक्षमेकरूपिणीभवतिसैवपरंसर्वोत्कृष्टंब्रह्मभावेनस्थैर्यंमोक्षलक्षणमायातिनान्या
मेत्यर्थः ५३ तथाचजगदाकारस्यब्रह्माकारस्यवाजीवचित्तप्रतिबिंबनेतीव्रवेगवत्तालक्षणवलवत्तदाकारचिद्विलासा
एवनियामकास्तथैवनियतस्वभावितइत्याहवलवदिति ५४ राम० ।। =।। रामायनमः ।। ।। = रा

आत्मवर्गाज्जीवसंघातिमिन्नाद्दरणावरोणात्तद्भोग्यः सर्गः परेस्थितः अस्तिभविष्यतिचेत्यर्थः अंगानामवयवानां संनिवेशः
संस्थानभेदः अंगिनः आत्मनः स्वस्मादव्यतिरेकतः अपृथक्सत्ताकइतियावत् ४२ तथाजगत्त्वात्माभिन्नब्रह्मणः स
काशात् एवं अव्यतिरेकतइत्यर्थः समसत्ताकत्वकारणायानंगस्येत्युक्तिः एकस्यनरस्यस्वप्ने अन्येननरेणसहयुद्धत
त्कालेतंप्रतितत्सद्रूपमपिदृष्टुः स्वात्मैवतथेदंमायाव्योमगंजगदपिमायिकादृष्ट्या सदपितदन्यमुमुक्षुदृष्ट्या असदेवेत्यर्थः॥
४३ आद्येतत्कालयोः सद्भूस्तेमाज्ञभावेनपरिशेषाद्पितन्मात्रस्वभावतेत्याह महाकल्पांतेति ४४ कारणत्वं कार्यविभा
गेसतिमिथ्यस्तत्त्वापेक्षकारणत्वकल्पनंसर्वजगदाकारपरिणतपूर्वहिरण्यगर्भाहंभावकल्पनालक्षोपासनसंस्कारज

तथास्थितः परेसर्गआत्मवर्गादृणावरो। सन्निवेशोयथांगानामंगिनोनन्यआत्मनः ४२ जगदेवमनंगस्य
स्वात्मनोब्रह्मणस्तथा यादृग्जोकनरस्वप्ने युद्धमन्यंतरंप्रति ४३ तादृशंसदृशद्रूपंस्वात्मेदंव्योमनंजगत् महाक
ल्पांतसर्गादौचित्स्वभावमिदंजगत् ४४ कार्यत्वं मिथः पश्चाद्सदेतिनवास्तवं मुक्तेस्मिन्ब्रह्मणियदिब्रह्मान्यः
स्मृतिजोभवेत् ४५ तत्स्मृतिजन्मिजेसर्गस्थितेवद्भतिमात्रता **श्रीरामउवाच॥** पौराणांमंत्रिमुख्यानांविदूरथकु
लक्रमः सममेवकथंतत्रसर्वेषांप्रतिभासितः ४६ **श्रीवसिष्ठउवाच॥** चित्तः समनुवर्तंतेमुख्यायाः सर्वसंविदः
यथाविपुलवात्यायाः सामान्यावातलेखिकाः ४७ परस्परानुसारेणतथारूपेणसंविदः कश्चित्ताताः प्रजापालश्च जावांस्तथामंत्रिणः ४८

न्यस्मृतिकल्पितत्वादपिजगतोधिष्ठानसन्मात्रानतिरिक्तत्वमाहमुक्तेइति ४५ ब्रह्मांडांतरस्थानामिवैकनगरस्थानामपिपौराणां
नांप्रत्येकंवासनाकर्मादिवैचित्र्यात्स्वप्नइवजागरेपिक्रमवैचित्र्यापातः किंनस्यादित्याशयेनरामः पृच्छतिपौराणामिति स
मंएकरूपमेवयथास्यात्तथाकथंप्रतिभासितोभातः तत्रकोहेतुरित्यर्थः ४६ सत्यसंकल्पकृताइतरजीवसंविदांप्रधानजीवसं
विदनुवृत्तिनियतिरेवतत्रहेतुरित्याशयेनवसिष्ठउवाच चित्तइत्यादिनासामान्यांअल्पाः ४७ तदनुरूपफलोन्मुखभोजकादृष्टमेल
नेचतत्रहेतुरित्याशयेनाह परस्परेतितथाएकरूपेणारूपय

तिसंपादयतीतितथारूपमदृष्टंजातंतेनप्रजापालश्चप्रजा
श्चवास्तव्याः पुरुषवासिनश्चमंत्रिणश्चपरस्परानुसारेणकल्पिताः
४८

वा॰टी॰
उ॰प्र॰
१८८

जीवदशापि स्वावबोधं भिन्नरूपमपि बोधेन विस्मृतिहेतुज्ञानाभावादेकमेवावतिष्ठत इत्याह मात्रेति ६१ मायावभास
कत्वप्रयुक्तेन नानात्वेपि शुद्धस्य न वास्तवैकरूप्यस्थिति विरोधः इत्याशयेनोपसंहरति शून्येति तमः प्रकाशयति साक्षिभा॰
वेनेति तमः प्रकाशं तथा विध्वंसद्दिक्कालरूपापि परमार्थतः सदा शुद्धं शून्यो सर्वविकारोदयास्तमयोपपन्नतया विधमात्मव॰
स्तु आद्यन्तमध्यरहितं सदेकमेव स्थितं यथा अच्छं निर्मलमम्बुसौम्यत्वाद्यवीचिकलनाद्भेवा अम्बुत्वरूपैकरूप्यादेकमेव तद्वि
त्यर्थः ६२ विशुद्धबोधैकरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूता विभा प्रकाश एव द्वैतैव पगोचर संकल्पनरूपात्मनसो निमित्ताद्वका॰
रातत्स्वलभूता विद्याकामकर्मवासनादिवशाच्च अहं मम इत्याद्यध्यस्तजगत्वरूपा विभाति यथाकाशलक्षणे कोशे नि॰

मात्मेयप्रमाणादि मायात्मकमजं पदं बुद्धं विस्मृतिमायाति न कदाचन कस्यचित् ६१ शून्योदयास्तमयवस्तुत
मः प्रकाशं दिक्कालरूपापि सदेकमनादि शुद्धं आद्यन्तमध्यरहितं स्थितमच्छमम्बुसौम्यत्ववीचीविकलनाद्रूपमि
वैकमेव ६२ अहं त्वमित्यादि जगत्स्वरूपा विशुद्धबोधैकविभा विभाति आकाशकोशे निजशून्यतेवाद्वैते कार्यसंक
ल्पविकल्पनाच्च ६३ मोक्षोपायप्रयोजनवर्णनं षष्ठितमः सर्गः ६० श्रीराम उवाच॥ अहं जगदिति भ्रान्तिप
रस्मात्कारणं विना यथोदेति तथा ब्रह्मन्नूह्यः कथय साधुमे १ जाड्यशून्यतेव तलमलिनमौक्तिककेशोंडूक
कटाहाद्याकारतया भातितद्वदित्यर्थः ६३ इति वशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षष्ठितमः सर्गः ६० प्रयोजनं प्रति निषे॰
धार्थं च संस्कृतेः असारत्वमसत्वं च पुनः क्लेभेदेन वर्णिते अनहंभूतदेहादौ अहंभावकारणं विनाहमिति भ्रान्तिः परमाणुल
णोदरेवैरल्पचिरभावलक्षणा जगत्सु निर्वेदकारणं विनापि जगदिति भ्रान्तिर्यथायादृशकल्पनाक्रमेण यादृशोपपत्त्या च
दिति तथा कथयेत्यर्थः ननु महाकल्पान्तसर्गादौ चित्स्वभावमिद्धपुरित्यादिना प्राक्कथितमेवेदं कथं पुनः पृच्छते तत्राह भूय
इति साधुपायैः सूपपत्तिभिरनुभवमारोहति तादृशोपपत्तिपरिष्कृतं यथा स्यात्तथा कथयेत्यर्थः १ रामायनमः ॥ ॥
प१

185

१

करोति ४

नन्वेवंसतिजगदुन्मखत्वस्यचिराभ्यस्तत्वात्तत्रैवतीव्रवेगोदयेनमोक्षंप्रत्याशयेत्याशंक्याहतत्रेति अपलह्यवेगाद्य त्वजवेगस्यप्रा
वल्पदर्शनादतियत्नात्संपादितो ब्रह्माकारवेगएवजयतिनजगदाकारवेगः किंचसत्यासत्यगोचरसंविदोः सत्यगोचराणांप्राबल्पद
शनात्सत्याः ब्रह्माकारसंविदएवेनंमात्मसात् आत्माधीनंकुर्वंतियथाअंभोधिगामिनीमहासरित्स्वमिलिताः क्षुद्रसरितः स्वाधी
नंकुर्वंति तद्वदित्यर्थः ५५ अस्तुब्रह्माकारतायास्तीव्रवेगत्वेजयस्तथापिमंदमध्यमाधिकारास्त्वित्थंप्रतिष्ठितेविविदिषुब्रह्माकारतोदयो
बाह्याकारतोदयश्चतदासमत्वान्नैकतरजयप्रत्याशंक्याहयेइतियेधिकारिणउक्तोभयाकारेसमाः समवेगास्तेनतत्त्वेवावतिष्ठं
तेकिंतुअत्रउक्ताकारद्वयमध्येयावदेकोब्रह्माकारः प्रतिष्ठितः सन्नुपतिउत्कर्षकाष्ठांगच्छतिद्वितीयः सबाह्याकारस्त्वनिमज्जति तावद्यतंते श्रवणाद्यावृत्तिलक्षणं
पलंकुर्वंति तथाचतेषामप्यभ्यासक्रमात्तीव्रवेगोदयेनेतरजयसिद्धिरित्यर्थः ५६ एवंप्रासंगिकानिर्मोक्षप्रसंगनिरासमुप
पाद्यप्रस्तुतंप्रतिजीवंसमविषमसर्गवैचित्र्यमेवावलंब्याह जायमानेष्वित्यादिना औपाधिकपरिच्छेदारोपात्परमाणुकणंजीव
जातंप्रतिएवंउक्तप्रकारेषुसमविषयेषुसर्गसहस्रेषुभ्रांत्याजायमानेषुचपरमार्थतोनकिंचिज्जीवकरोनधावनापिप्राप्तं केन
चिदुदासीनेनापिस्थितंनप्राप्तंअवस्तुनः प्राप्यप्राप्त्युभयायोगत्वादित्यर्थः ५७ दृष्टिवर्जितोविवेकदृष्टिशून्यः अवश्यंभावी
बोधः अधिष्ठानात्मसाक्षात्कारोयस्यतथाविधस्तुसन् प्रागनुभूतोयसन्नपोलीकसदृशः ५८ सुक्ष्मदृष्ट्याप्रपंचस्याप्यक्रम

तत्रातियत्नाज्जयतिसंत्याः संविदआत्मसात् कुर्वंतिसरिदंभोधिगामिनीःसरितोयथा ५५ येसमास्तत्रतेतावद्यतं
तेचित्स्वभावतः यावदेकोजयत्यत्रद्वितीयः सनिमज्जति ५६ जायमानेषुनश्यत्सुवर्तमानेषुभूरिशः एवसर्गस
हस्रेषुपरमाणुकणंप्रति ५७ नकिंचित्केनचित्प्राप्तंनकिंचित्केनचित्स्थितं चिदाकाशमिदंशांतंमनःसर्वमभि
त्तिमत् ५८ अभ्रमाभासतेस्वप्नेनिर्निद्रोदृष्टिवर्जितः अवश्यंभाविबोधस्तुसन्ननुभूतोप्यसन्मयः ५९ पत्रपु
ष्पफलोशाखायथैकःस्वस्थितोद्रुमः अनंतसर्वशक्त्यात्माहेकएवतथाविभुः ६०

योगवाशिष्ठटीका ४

वा०टी० किंतर्हि सर्वानुभवसिद्धं जगदित्यहमिति च नानात्वं तत्राह यदिति परेब्रह्मणि सर्वप्राणिनां अंतस्थं तुल्यकालं यद्ब्रह्ममात्रलक्षणसा
उ०प्र० वेदनं अज्ञानं तदेव जगदित्यहमिति नानात्वेन भातीत्यर्थः ७ लेखाः राजयः यथा स्फटिकशिलोदरे अभेदेपि वनलेखाघा
१८९ नां सन्निवेशो विद्युल्लद्वज्ञापीत्या .... हलेखो घानामिति ८९ ननु लीनास्तरंगा यथा महाजले ऽवयवभावेन तिष्ठं
ति अवयवी वा समवायवेषु तिष्ठति किं तद्ब्रह्मणि जगत्स्थितिः नेत्याह नेति वस्तुतस्तु अवयवावयविनोरप्यन्योन्याधारता
नोपपत्तियतीत्याह सतेति तथाहि अवयवेषु तिष्ठन्नवयवी किं प्रत्यवयवं कात्स्न्येन तिष्ठत्युतावयवैः आद्ये प्रत्यवयवं वि
नानात्वापत्तिः गोःकर्णादिप्रदेशेपि कृत्स्नो गोरस्तीति दोहनादिकार्यापत्तिः अवयवविश्लेषेप्यवयविनो जातिवन्नाश

यत्तुल्यकालमखिलतन्मात्रावेदनं परे अंतस्थं तदिदं भाति जनगदित्यहमित्यपि ७ लेखोघानां यथा भेद
संनिवेशः शिलोदरे तथानन्यजगदहं चेत्यंतश्चिद्घने .. घनं ८ स्थितास्तरंगाः सलिले यथा तरंगिनी स तरः२
दिशावार्थरहितास्तथांतः स्वबयःपरे ९ न सर्गे तिष्ठति परं सर्गस्तिष्ठति नो परे अवयवावयवीवत्सत्तार्न
वयवेस्तयोः १० चिद्रूपेणात्वसंवित्या स्वचिन्मात्रं विभाव्यते स्वयमेव रूपहृदर्पवातेन स्पंदनं यथा ११ ॥ ॥

786

नायत्तिः अद्वितीये तु अनवस्थाया अनंतावयवत्वे मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणापत्तिः एवमवयवा अप्यवयविनि किमेकदेशेति
ष्ठंत्युत कृत्स्ने आद्ये नवस्थाया द्वितीये ऽवयवांतरस्यासमावेशादद्वयस्यावयवत्वायोगात्सर्वद्रव्याणां निरवयत्वापत्तिरिति त
यो रवयवावयविनोरनवयवैरेव सत्तापर्यवस्यतीत्यर्थः १० इष्टसृष्ट्युपपादनक्रमेणापि जगतश्चिदनन्यत्वमनुभावयिष्य
न्नपं निष्क्रियस्यापि चैतन्यस्याविघांतःप्रतिफलनेनान्यथात्व .. विभावनमाह चिद्रूपेणेति परमार्थचिद्रूपेण ब्रह्मणा प्रय
ममविद्या प्रतिफलितया दर्पण .... प्रतिहतनयनेन मुखमिव स्वविसाद्वचिन्मात्ररूपात्मकप्रपंचस्य हृदयंर लस्य भूतं अ
सानां र त्नं व विभाव्यते कल्पते एवकारः प्राक्तन पारमार्थिकस्वरूपविस्मरणाघातनार्थः ११ ११

तत्रसर्वभ्रांतीनांसंविदंतः प्रथमानत्वमेवमुख्योपपत्तिरितिप्रथमं श्रीवसिष्ठउवाच समस्ताइतियतः असौबोद्धासर्वेषामस
र्वप्रकाराः समस्ताः भ्रांतीः संविदः स्वरूपचैतन्यस्यैवभ्रांता अंतः निर्विशः सर्वदाबुध्यते नकदाचिदपिकाश्चिदपिसर्वात्म
कंसाचसमेतेः सर्वनिर्द्दि सर्वस्यसर्वात्मकत्वेवैषम्यंपरिशिष्यते नहितद्भावेजन्मादिविक्रियाउपपद्यंतइत्यजः परमात्मैववस्तु
तोस्मीतिजगद्भ्रांतिः कारणंविनैवेतियदुक्तंतदुपपन्नमित्यर्थः २ ननुचैतन्यांतबुध्यमानत्वमात्रेणैकत्वंसर्वस्यसर्वात्मतासि
द्धिः एकचिदात्मस्फुरणादितिचेन्नविषयतादात्म्याद्घटज्ञानंपटज्ञानमितिचितोपिभेदानुभवेनभिन्नत्वदित्याशंक्याह
सर्वाहीतिनचितोभेदः यतः सर्वाः शब्दानामर्थानांचदृशः बोधाब्रह्मैवनहिब्रह्मातिरिक्तश्चिद्धातुरास्तविषयभेदोपरागा
द्धिचितिभेदोविभाव्यते विषयनिष्कर्षेतुतत्र चिद्रूपान्नपृथक्त्वनभिघतइत्यर्थः ननुविषयाकारंतानुभवाद्विषयभूताः
शब्दार्थास्तत्कलास्तदंशभूतंयत्स्पृष्टघटोदराकारस्वरूपंतदासांदृशोनविघतेचितिजडावकारसत्वेउपपत्त्यभावात् यस्त्वनुभ

श्रीवसिष्ठउवाच॥ समस्ताः समेतेवांताः संविदोबुध्यतेयतः सर्वेषांसर्वदासर्वसर्वात्मकमजस्ततः २ सर्वाहिसर्वार्थ
दृशोब्रह्मैवेता एवमूनतत् सर्वार्थशब्दार्थकलारूपमासांनविद्यते ३ कटकत्वंपृथग्हेम्नस्तरंगत्वंपृथग्जलात् य
थानसंभवंत्येवंजगत्पृथगीश्वरात् ४ पृथग्ब्रह्मजगद्रूपंजगद्रूपंतुनेश्वरे हेम्नैवकटकादित्वेकटकत्वंनहेमनि ५ यथाव
यविनोरूपमनेकावयवात्मकं तथानैवयवायासुचितः सर्वात्मकंचयत् ६ यतेआकारः सत्वंतेरेवेतिभावः ३ एवं

चिद्भेदेनिरस्तेजडभेदोपितदपृथक्सत्तास्फूर्तिकत्वान्निरस्तिप्रायइतिसदृष्टांतमाह कटकत्वमिति ४ तथापिकथंकारणंवि
नोत्पन्नमित्युक्तेरुपपत्तिश्चिन्नएवकनवत्कारणत्वातत्राह पृथगेवेतिसतिहिजगतस्तस्माद्भेदेतस्येतिकारणतास्यादस्तंताभेदेतु
चितोनकारणत्वमित्यर्थः तर्हिजगद्रूपमेवब्रह्मस्यनेत्याहजगद्रूपंत्वितिनहिविवर्तःपृथक्सत्तामिन्नाश्रयः एवंचकटककुंडलादयो
पिहेमात्मकब्रह्मविवर्ताएवेत्याशयेनाहहेम्नैवेति ५ नन्वेकस्यानेकात्मताविरोधइत्याशंक्ययत्रसमस्तब्राकेरपनेकैदवपवरक

तिकिंचैकात्म्ये ता सर्वस्यसर्वात्मतात्वाभादनेकत्वापगमाद
प्यविरोधइत्याशयेनाहसर्वात्मकंचेति ६

स्यावयवविनः समसत्ताकिंतासत्यं लोकेनविरुद्धंतत्र किंवाच्यं
कल्पितेतर नेकैवोस्तत्वंब्रह्मैकस्मर्वविरुद्धमित्याशंक्येनाह यथे

वा०टी० ननुयद्येतद्दृश्यमध्यंतर्हिससर्गसप्रलयंवानेकरूपापवर्गोभवितुमर्हतितत्राहवुद्धंसदितिसत्परमार्थसत्यंसमंवैषम्यरहितं
उ०प्र० विसर्गपरमार्थतःसर्गोऽप्यसमपि १९ यथायथावोद्धुभिर्बुध्यतेतथातत्तत्प्रकारविशिष्टंतत् ब्रह्मआत्मनिभवतीति
१९० दाकारमायययाधत्तेइत्यर्थः नुइतिरवल्वर्थेयतःसर्वगशक्तिमत्सर्वानुगतमायाशक्तिमदित्यर्थः २० जगदपिशाश्वतीय
चिद्विलासदृष्ट्यादृष्टंपरमार्थसत्यंब्रह्मैव ब्रह्मापिवहिर्मुखचन्द्रादिमनःषष्ठज्ञानदृष्ट्यादृश्यमनृतंजगदेवेत्याहतत्सत्य
मितिसत्यस्यकुतोऽसत्यतातत्राहसर्वाख्येतियतःसर्वाख्याःसर्वाभिधाःसामान्निनितरांगतेप्राप्तंनहिवागगोचरस्यतज्ज्ञोच
रंरूपंसत्यंभवितुमर्हतीत्यर्थःसर्वाप्यीतिगतमितिपाठेअधिष्ठानचित्परतयायोज्यं २१ यथावायोसरणंप्राकृसरण

वुद्धंसदयवर्गंतत्सत्सर्गमपिसत्समं अवुद्धंसर्गरूपात्मविसर्गमपितत्सदा १९ चिद्ब्रह्मयद्यथायेनवु
ध्यतेस्वात्मनात्मनि तत्तथानुभवतिसर्वंसर्वगशक्तिमत् २० तत्सत्यंचिद्विलासत्वान्मित्यानुभवरूपतः तदस
त्यंमनःषष्ठात्सर्वाख्यातिगतंयतः २१ यथैतत्सरणंवायोतथासर्गःस्थितःपरे असत्कल्पेपिसत्कल्पःसत्ये
सत्यइवापिच २२ अन्यरूपायथानन्यातेजस्यालोकनोदरे तथाब्रह्मणिविश्वश्रीःसत्यासत्यात्मिकाचिति २३
अनुत्कीर्णायथापंक्तेपुत्रिकाचाथदारुणि यथावर्णामषीकल्केतथासर्गःस्थिताःपरे २४ अनन्यामेवक
चतिब्रह्मतत्त्वमरुस्थले असत्यात्मनिसत्यैवत्रिजगन्मृगतृष्णिका २५ ब्रह्मणाचिन्मयेनात्मासर्गात्मैवविभा
व्यतेनभाव्यतेचानन्यत्वाबीजेनांतरि
दसत्कल्पेपिआविर्भावात्संकल्पंसरणाकालेवायोःसत्वावगमात्सत्येस्थैर्यमात्रादस
त्यमिवतथासर्गोपिअसत्कल्पेपिमूलाज्ञानेअधिष्ठानमनसत्तयासत्कल्पःसत्येप्यधिष्ठानेअसत्यमायात्मकत्वादसत्यइवेत्यर्थः
२२तथाचदृष्टिभेदेनसत्यासत्यात्मत्वेविश्वस्येत्याह अन्यरूपेति आलोकताभास्वरता अन्यरूपेणदृष्ट्याअसत्या अनन्यरूपे
णादृष्ट्यासत्यस्थितेत्यर्थः २३ स्वप्नजाग्रदुपादानसौष्ठ्यात्मदृष्टांतावाद्यौविश्वसर्गोपादानब्रह्मदृष्टांतस्तृतीयः २४ चिन्मये

287

[illegible]

राम०
१९०

तदानीमेवकारणेलीनस्यशब्दतन्मात्रस्याकाशात्मना आविर्भाव इत्याह तत्कालमिति शब्दतन्मात्रं चिच्चमत्कारः सर्वशक्तिम
न्मायासंवलनं तद्रूपधृक् ब्रह्मखं चिद्रूपमिव चेत्यते सैवाकाशोत्पत्तिरितिभावः १२ तदेवाकाशभूतं ब्रह्म अंतर्गतस्पर्शरसांस्ता
न् संनिहितस्पर्शतन्मात्रसंस्कारान् स्वयं स्वचालनरूपानिलतां वेत्ति अनुभवति यया स्थिरपवनः कालेस्पंदतामनुभवति तद्वत् १३ त
द्वा आत्मतापन्नं ब्रह्मैव आभासतां तेजसो कोशगर्भे स्थित आलोकलवो रूपतन्मात्रं यस्यास्तथाविधां १४ तत्तेजोभूतं ब्रह्मैव आ
स्वादलवो रसतन्मात्रं १५ ननु च दृढरूपेष घटादिर्लोक एव जगद्धा नान्यायमारोपकसाविर्भावस्तद इतिकथं दृष्टस्पष्टभ्युपपत्तिस्त
त्राह तुल्यकालेति इदृशोयं चित्तचमत्कारो यत्तुल्ये तुल्यास्मिते इव दुर्लक्ष्य इतियावत् निमेषांशस्यलक्षतमेभागे प्रती

तत्कालमेषशब्दाख्य एष चिच्चमत्काररूपधृक् चेत्यते खमिवैवांतः संकल्प इव चेतसा १२ तदेवानिलतां वेत्ति
निजसत्तात्मिकां स्वयं अंतर्गतस्पर्शरसां पवनः स्पंदतामिव १३ तदेवाभासतामेति निजसत्तात्मिकां स्वयं कोश
स्थितालोकलवां तेजः प्रकटतामिव १४ तदेव जलतां याति निजसत्तात्मिकां स्वयं अंतःस्थितास्वादलवां शलि
लं द्रवतामिव १५ तदेवावनितां वेत्ति स्वचित्ते कालनामयी अंतःस्थगंधतन्मात्रामुर्वी स्थैर्यकलामिव १६ तुल्य
कालनिमेषांशलक्षभागप्रतीतियत् निजं विदः प्रकचनं तत्सर्गौघपरंपरा १७ सुहुं सकृत्प्रभातां तां दृश्यमध्य
मनामयं उदयास्तमयोन्मुक्तं ब्रह्मतिष्ठत्यनिष्ठितं १८

तिर्यग्यतादृशमपिविदः जगदाकारप्रकचनं तत्कल्पकोटिविस्तृतकालीनां सर्गौघाणां परंपरा भवति तथा च विलंबनेका
लापरिच्छेद्यतन्निमेषांशलक्ष तमभागारोपः कल्पकोट्यारोपो वा मायिकोनवस्तुतो द्वैरूप्यत इति क्रमकल्पनोपपत्तिरि
त्यर्थः १७ यद्धि अस्मदाद्यं जडं देशतः परिच्छिन्नं सदोषमाद्यंतवत् कालेनिच्छिन्नं तत्काले परिच्छिद्यते ब्रह्मतु न तथेत्याह सुहुमि
तिसकृत्प्रभातेन पुनः पुनर्विच्छिद्य प्रभातं नित्यस्वप्रकाशमितियावत् अंतर्गता दृश्याः सर्गमध्याः प्रलयाश्चयस्य तत् अ
निष्ठितं अनाधारं १८ राम० ।। ।। ।। ० ।। ।।

वा०टी०
उ०प्र०
१६१

स्मृतिमप्युदाहरति यत इति वर्त्तनाद्भिः सर्वतो न वेत्ति दुःखमप्येव पीति स्मृतिप्रोषो वोध्यः अतः ज्ञानवैराग्यपदादयं देहमिति
देहादिकमसंविदन् अपश्यन् कः जन्मसंविदं जननमरणभ्रांति एति प्राप्नोति न कश्चिदित्यर्थः ३५ तदेव ज्ञानं तत्त्वंपदा
र्थाखंडैक्यगोचरं दर्शयितुं चितिमिति परां ईश्वरचैतन्यात्मिकां अपरां जीवचैतन्यात्मिकां च चितिं क्रमात् रामना
मिकामरूपिकां नामरूपात्मकजगत्कल्पनोपाधिशून्यां अपरां च चराचरदेहादिलक्षणं ये अधराः निकृष्टो
पाधयस्तन्मयतां शून्यां मध्ययं तेन न रासमासे अधरा चराचरधरमयी मितिवक्तव्ये नयोमयटः प्राद्विवेशः छांदसः
तथा च शोधित तत्त्वंपदलक्ष्यार्थभूतां अजां जन्मादिविकारशून्यां चितिं अखंडां ये गुरुशास्त्रानुभवैर्विदंतिते
जयंति संसारमित्यर्थः चराचरात्मिकाः अधराः यास्ता नवस्तन्मयीस्त्वं या जीवभूतां अनामिकामरूपिकां

788

यतो यतो विरज्यते ततस्ततो विमुच्यते अतोहमित्यसंविदन्क एति जन्मसंविदं ३५ चितिं परापरामजामरूपि
कामनामिकां चराचराधरामयीं विदंति ये जयंति ते ३६ परे चितिः स्वप्रकटाद्वितीया स्वावर्त्तलेखेव जलेव द्र
वांतः साहंतयेमानि जगंति धत्ते न सन्ति नासंति पराक्रमिकानि ३७ अहमप्यपि पद्मजभावनाचित्तकैकभेदाद्वित

एकषष्टितमः
सर्गः ६१

नोति विश्वं अंतर्मुखेवानुभवत्यनंतं निमेषकोट्यंशविधौ युगांतं ३८ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मोक्षोपायेज
गत्स्वरूपवर्णनं नामैकषष्टितमः सर्गः ६१ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ परमाण्वंडनिमेषांशे लक्षांशकल्पौ स्वपि जगत्क
ल्पसहस्राणि सत्यानीव विभात्यलम् १
नाः
चेपविद्धुरितिवा ३६ यथाविवसमष्टावप्यहंकारसंकल्पोभयवशादेवस्वांतः संसारकल्पनेति दर्शयन्नुपसंहरति अ
हमपीतिसमष्टौ अप्यापेद्मयायो विशेषस्तमाह अंतर्मुखेवेति नासदादिद्व हिर्मुखेत्यर्थः अनंतस्य विश्वस्य निमेष
स्यकोट्यंशभूतो विदधातीति विधिः कालस्तस्मिन् युगांतं द्विसप्ततिसहस्रसहस्रसंख्याकद्विदिव्ययुगं तंस्वा
पुरनुभवति अहो मायेतिभावः ३८ ३९ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकषष्टितमः सर्गः ६१ ॥
भ्रांतिमात्रत्वमुदितं विश्वस्यादौ प्रपंच्यते महानियतिशक्तिश्च जीवन्मुक्त्यादिसिद्धये परमाणौ लक्षितमाशास्यकल्प

नायांनवजगत्कोटिकोटितद्भोडसहस्राणिनिमेषैकदेशे
कल्पना ॥ नित्यकल्पसहस्राणिनिमेषस्य पुरुसंहस्य
मानव्य ॥ अद्यैवसंख्यातीतानिकल्पावधः १
राम० १६१
उ१

ना
२७ अनन्यः सस्थितः अन्यस नत्रास्ति अस निल्यर्थः निर्गलतीतीति निर्गलः प्रविलीनमात्रश्चिद्रूपः सन् परमात्ममात्रपरि
शिष्टस्वरूपभ्रदित्यर्थः २८ अकारणोत्पन्नत्वमुपपादितमुपसंहरति कचनमिति यस्मात्तेन ब्रह्मणा न व्यतिरीच्य
ते तस्मादकारणकमित्यर्थः २९ यद्यकारणकं तर्हि जातमेवेति कथं तद्वेदनानुभवस्तत्राह वासनेति वासना चित्त
जीवादेर्यद्वेदनं अनुभवस्तत्र वेद्यते अनेनेति वेदनं मनस्तन्मादुदितं कस्तर्हि तदनुदयेउपायस्तत्राह नोदेतीति अ
वेदनात्मनो नाशपत्तन्मुच्च कस्मात्तत्राह पतनादेवेति अज्ञानयोगहठाभ्यासलक्षणात्सुकृतपुण्यपत्नादित्यर्थः ३० कीदृ
शः सज्ज्ञानयोगस्तमभिनीयाह नास्तमेतीति ३० सतिचेत्परमात्मदृढरोगपिसर्गपरंपरादुर्वीरेत्याह पराणंड प्रतीति अ

यथा दीपस्य माधुर्यं तीक्ष्णत्वं मरिचस्य च द्रवत्वं पयसश्चैव स्पंदनं पवनस्य च २७ स्थितो नित्योयथान्यः सन्ना
स्तितत्रतथात्मनि सर्गो निर्गल चिद्रूपः परमात्मात्मस्वरूप भ्रत २८ कचनं ब्रह्मरत्नस्य जगदित्येव यत्स्थि
तं तदकारणकं यस्मात्तेनन व्यतिरिच्यते २९ वासना चित्तजीवादिवेदनं वेदनोदितं नोदेत्यवेदनादेवपतना
देवपौरुषात् ३० नास्तमेतिनचोदेतिकचित्किंचित्कदाचनः सर्वशांतमजं ब्रह्म विद्धनं स्फटिकशिलाघनं ३१ प
राणंड प्रतिसर्गोद्याश्रितामंतिसहस्रशः तेष्वप्यणुगणांतः केवात्रावासनाकथं ३२ यथा जलांतरूर्मी
द्यागुणागुणा अशतो यः जागृत्स्वप्नस्वपुत्तादीत यातजीवेतया स्थिता ३३ जातावेदरत्तिर्जितोर्मी
गान्प्रतिमनागपि तदसौतावतौ बोद्धैः पदं प्राप्त इतिस्मृतिः ३४
अणूणंतः सर्गोद्यस्यप्रवासतिरावासनात्पंताभ्युदवेषु च समावेशेन स्थितिः कैवकथं वा न कापि न कथंचिदपियु
क्तेतिमिथ्येवेत्यर्थः ३२ अनिर्वचनीयमायात्मिकरूपेणावस्थानं तु ऊर्म्यादिदृष्टांतेपिसममित्याह यथेति ३३ तादृ
प २ शधुरूपयत्ने च वैराग्यं हेतुरित्याशयेन श्रुतिमुदाहरति जातावेदिति तथा अन्यापि कामान्यः कामयते मन्यमा
नः स कामभिर्जायते तत्र तत्र पर्याप्त कामस्य कृतात्मनस्त्व इहैव सर्वे प्रविलीयंति कामा इति ३४

वा॰टी॰
उ॰प्र॰
१९२

११ जगंति एवं दृश्यमानविधया तृणानीव परिवर्तयंती तिष्ठैषः दैत्याः इति एवं क्रूरादिप्रकाराः सुरादेवा इति सौम्या
दिप्रकारा ब्रह्मादिरूपेण आकल्पं कल्पमाप्रायस्थितिर्व्यवस्थायुया १२ परमार्थदृष्ट्या ब्रह्मसत्तैव व्यवहारे सापव्यभिच
रितेत्याह कदाचिदिति ब्रह्मसत्तायाः व्यभिचारः आकाशकोशे चित्रलेखनं चासतां तासंभावितमप्यनुभूयेत तत्तु लि
यते स्थितिरन्यथा जातेत्यनुमातुं शक्यमित्यतिशयोक्तिः १३ इदं च व्यवहारिकदृष्ट्योक्तं तत्त्वदृष्ट्या तु न ब्रह्मनि
यतसर्गसिद्धा बोधाभिव्यंग्यत इत्याशयेनाह विरिंचाद्यै इति बुद्धैस्तत्त्वज्ञैः १४ ननु चलं ब्रह्म चलः सर्गः कथ
मनयोरैक्यं तत्राह अचलमिति अनादिमध्यपर्यंतं ब्रह्म आपूर्यं अदृश्या आप्तं एवं सर्गो व्यवस्थितः १५

महाक्रियेति निगदिता महोर्म्यैः इति स्मृता महास्पंद इति प्रोक्ता महालेकतयोदिता ११ तृणानीव जगंत्येव नि
तिदैत्याः सुरा इति इतिनागा इति नगा इत्याकल्पकृता स्थितिः १२ कदाचिद्ब्रह्मसत्ताया व्यभिचारोनुमी
यते चित्रमाकाशकोशे वनान्यथा नियतेः स्थितिः १३ विरिंच्याद्यात्माभिर्बुद्धैर्बोधायाविदितात्मनां ब्रह्मा
त्मैव सा नियतिः सर्गोयमिति कथ्यते १४ अचलं चलवद्दृष्टं ब्रह्मापूर्वमिव स्थितः अनादिमध्यपर्यंतं सर्गोऽ
289 २४ दृष्टवांबरे १५ पाषाणोदरलेखाघन्यायेनात्मनि तिष्ठता ब्रह्मणा नियतिः सर्गो बुद्धैर्बोधवत्तेवरं १६ देहे यथां
गिनोंगादि दृश्यते वित्स्वभावतः ब्रह्मणा पद्मजलेन नियत्याद्युगर्कं तथा १७ एषा देवमिति प्रोक्ता सर्वं सकृ राम:
289 लकाललकं पदार्थमलमाक्रम्य शुद्धचिदिति संस्थिता १८ संदिते पदार्थेन भावं वा भोक्तृता पदं अनेने १९२
क्षमने क्षमवरूपमिति देवधीः १९

नन्विमं नियतिर्हिरण्यगर्भेणाकल्पं बुद्ध्यायेत तदनुरूपमेव स सृजातत्राह पाषाणेति सफटिकपाषाणे विरप्रति
बिंबितवनलेखाघन्यायेनात्मनि मायाधवले ब्रह्मणि तिष्ठता ब्राह्मणा हिरण्यगर्भेणाबुद्धो बोधवता प्रस्तुतकृप
णात्मनिरवाप्नकल्पनाश्रयं स्वमिव नियतिरेव भाविसर्गो बुद्धः १६ तथा नियत्या दिसर्गजातं अंगकं स्वावयव
भूतं दृष्टमिति शेषः १७ शुद्धमोहनात्संदिता वितर्ईश्वरसंकल्पत्वे तत्त्वं इति जगद्व्यवस्थारूपेण १८ १९ राम:

तयेपिप्रत्येकमेवंविधाकल्पनासंभवतीत्यनवस्थितत्स्वभाववलात्भ्रांतिरेवेयमिलाहतेष्वपीति २ इमाःवर्त्तमानाःप
राःआगामिन्यःशांताःअतीताःअसर्गपरंपराःअंतःस्फुटाआवर्त्तानाविवर्त्तिकाःपविकृत्त्वयोपसंतात्याविधासालि
लिलद्रवत्वेवप्रातीतिकीत्तांवहीतिधारयंतिच ३ तीरद्रुमैर्लताभिश्चआन्मुक्ताअभिव्यक्तापुष्पालिर्यस्यांतथाक
लितातरंगिणीमृगतृष्णिकानदीच ४ ५ तत्त्वज्ञानोदयेनसर्वभ्रांतिनाशेविदुषांदेहस्थितिसंभवंरामःशंकते
कालेतिएवंउक्तप्रकारात्स्य पारंगत एकोद्वितीयआत्माब्रह्मतदेकतयातदभेदेन परेउत्कृष्टेनिर्विकि
ल्पात्मविज्ञाने जातेसति ६ देवेनसम्यगाक्रांताःचलि प्रभृतयइवअत्रतत्त्वज्ञविषयेदेवंकिंभवेत् तस्यहनदेवा

तेष्वप्यंततस्तथैवांताःपरमाणुकणंप्रतिभ्रांतिरेवमनंताहोइयमिलवभासते २ वहंतीमाःपराःसत्ताःशांताः
सर्गपरंपराःसलिलद्रवतेवातस्फुटावर्त्तविवर्त्तिका ३ मिथ्यालिकेवसर्गश्रीर्भवताहमहामरौ तीरद्रुमलतो
न्मुक्तपुष्पालीवातरंगिणी ४ स्वप्नेंद्रजालपुरवत्संकथेहाम्बुराद्रिवत् संकल्पवदसत्यैवभातिसर्गानुभूति
भूः ५ **श्रीरामउवाच॥** एकालैकतयेवंहिजातेसम्यग्विचारणात् निर्विकल्पात्मविज्ञानेपरेज्ञानवतांवर
६ किमर्थमिहतिष्ठंतिदेहास्तत्त्वविदामपि देवेनेवसमाक्रांतादेवमत्रचकिंभवेत् ७ **श्रीवशिष्ठउवाच॥** अस्ती
हनियतिर्ब्राह्मीचिच्छक्तिःस्पंदरूपिणी अवश्यंभवितव्यैकसकलकल्पना ८ आदिसर्गेहिनियतिर्भाववै
चित्र्यमक्षयं अनेनेत्थंसदा भाव्यमितिसंपद्यतेपरं ९ महासत्तेतिकथितामहाचितिरितिस्मृता महाश
क्तिरितिख्यातामहाहृष्टिरितिस्थिता १०

अनाभूत्वाईशतआत्माहोपसंभवतीतिश्रसातत्वदिदेवस्यासामर्थ्योक्तिःकिंतत्प्रवलतरसंभावितमित्यर्थः ७ प्राणेप
हष्टवस्तुशांतिसहकतेअरसंकल्पलक्षणमहानियतिवशादेवसर्वव्यवहारव्यवस्थाचविदुषांदेहधारणमपीत्याश
येवनासिष्ठउत्तरमाअस्तीत्यादिनास्पंदःसर्वजगद्व्यवस्थितव्यवहारस्तेनरूपणीवस्फुटा ८ कदाप्रभृतिसाकिंरूपावा

गतांस्थितिप्रपासामर्थ्यविवेकनिर्माणजन्माचक्रि
पादिहेतुत्वाक्रमेणमहासत्तेत्यादिनामभिःख्याता १०

तदाहआदिसर्गेइतिअनेनव सादिनाइत्थंश्रीष्टेष्टो
ईजलनादिस्वभावेनसदाभाव्यमितिपरंब्रह्मस्वयंसंक
ल्पात्मककृत्रिमरूपंअद्वयंप्रथतिहेतसंपद्यते ९ सर्वज

वा०टी० इदानीं नियतिपौरुषशब्दार्थयोर्व्यामेवउपाधिभेदादेव व्यवहारभेद इत्याह अपौरुषमिति अपौरुषं पुरुषप्रयत्नात्मना अ
उ०प्र० विवृद्धिताईश्वरसंकल्पतामात्रेण नियतिरितीत्युच्यते सैव तदा सनाम गता स्वेष्टफलोपहिता पौरुषमित्युच्यते यतो
१९३ अपौरुषापुरुष यत्नाकारेण्ता नियति निष्फला पौरुषात्मिका सफलं तिपौरुषादेव पुरुषार्थलाभ इत्यर्थः २८ ननु त
र्हि निःपौरुषस्याप्यजगरवृत्तेः स्वप्राप्त्यादिफललाभो दृष्टस्तत्राह नियमेति सत्यं दृष्टः तथापि सग्रसनादिपुरुषयत्ना
देव यस्तु पुरुषो नियमात् ऋषिः सेत्स्यतीति मूकतां वागादिक्रियाप्रयत्नं तामेत्य निःपौरुषतया अक्रियं ग्रसनादिक्रि नृप ५
यारहितं यथा स्यात्तथा तिष्ठति न स यातियदपि सत्त्वुधितोपि किंचित्कालं जीवति तदपि प्राणचलनानुकूलपुरुषय
त्नादेवेत्याह प्राणेति २९ यदि तु विरामदं निर्विकल्पसमाधौ चित्तविश्रांतिदं प्राणनिरोधमपि कृत्वा सतिष्ठति तत्तस्या

ग्रं१ अपौरुषं हि नियतिः पौरुषं सैव सर्गगा निष्फलापौरुषा सा स्यात् फला पौरुषात्मिका २८ नियमान्मूकतामेत्य निः
पौरुषतयाक्रियं यस्तिष्ठति प्राणमरुत्स्पंदस्तस्य क्व गच्छति २९ अथ प्राणक्रियारोधमपि कृत्वा विरामदं यदि
तिष्ठति तत्साधु मुक्तिरेव किमुच्यते ३० पौरुषैकात्मता श्रेयो मोहो लंतमत्तता आभ्यां तु सबलः पक्षो निर्दुःखे
790 व महात्मनां ३१ नियतिर्ब्रह्मसत्ताभा तस्यां चैव परिणम्यते नूनं परमशुद्धात्मं तत्तां सैव परागतिः ३२ रामः

सा२

यत्नात्साधु तत्त्व विच्चेन्मुक्तः सर्वपौरुषफलावस्थालक्षणं मोक्षं प्राप्तो भवति तदपि प्राणनिरोधादिपौरुषस्यैव फलमि
ति अपौरुषफलं किमुच्यते न किंचिदित्यर्थः ३० तस्मात् पौरुषैकात्मता श्रेयो मोक्षयैक परता श्रेयोहेतुसाधनतः रामः
श्रेयः प्रसक्तं कर्मता लक्षणो मोक्षस्तु फलतः श्रेयः आभ्यां साध्यसाधनश्रेयोभ्यां तु महात्मनां ज्ञानिनां पक्षः स १९३
बलः सकार्याविद्योपघातसमर्थ इति निर्दुःखेव तेषां नियतिरित्यर्थः ३१ प्राच्यैर्निर्दुःखा नियतिः सैव ब्रह्मसत्ता
पा आभास्फुर्तिस्तस्यां चैव घतैलेन परिणम्यते स्थिरीभूयते तदेव परमशुद्धात्मपदं काष्ठा सा परा गतिरिति श्रु
तिप्रसिद्धा परमागतिरपि ततस्मात्सा पैवेत्यर्थः ३२

सा२

प्राग्दृष्टनियतोः परस्परसहायतामाह अ नयेतिपौरुषीपुरुषाद्दृष्टसंबंधिनीसत्ताफलावश्यंभावलक्षणस्थि
तिर्लक्ष्यतेसत्तानियतिसत्ताकियत्कालमेवंव्यवस्थातत्राह भुवनमिति भुवनंत्रिभुवनंयावत्कालंतावदित्यर्थः अ
लयेतर्हिकिंयंतत्राह देएते एकालतयैवतादात्म्यासादितेइत्यर्थः १९ द्वयोरपिपुरुषप्रलयानुसारितातथैवनिय
तिस्थितेरित्याह नरेणेति कार्यनिर्वाहो नियतिपौरुषेअपिएवं प्राग्दृष्टनिर्वाहो एते नक्रमेणेति ईदृशीनिय
तिस्थितेतिशेषः २२ किंबहुनानचशिष्यभावेनप्रश्न यमद्दुपदिष्टार्थानुष्ठानलंचनिकृत्तमेवेत्याह प्रष्टव्यइतिन
नुगौणकर्मणिदृष्टादेःप्रधानेनीहकृष्टहामितिकाला यनवयचनाल्लच्छेरकथितेगौणकर्मणितत्प्रलयेन
मुख्यस्यकर्मणो नर्जितत्वाद्दैवपौरुषनिर्णयमितिद्वितीययाभाव्यतत्कथंप्रथमाप्रयोगइतिचेत्सत्यंत्वयाअहं
प्रष्टव्यस्तत्रापिदै वपौरुषनि र्णयएवप्रष्टव्यइति आकस्मानियतिद्वयवोधनायतंत्रेणकर्मद्वयस्थापितव्य

एषैवपुरुषस्यंदस्तृणगुल्मादिचाखिलं एषैवसर्वभूतादिजगत्कालक्रियादिवा २० अनयापौरुषीसत्ता
सत्तास्यात्पौरुषेणव लक्ष्यतेभुवनयावत्देएकालतयैवहि २१ नरेणपौरुषेणेवकार्येसत्तालकेऽभे ईदृशे
तेननियतिरेवंनियतिपौरुषे २२ प्रष्टव्योहंत्वयारामदैवपौरुषनिर्णयः मदुक्तेपौरुषंपाल्यंत्वयेतिनियतिः
स्थिता २३ भोजयिष्यतिमादैवमितिदैवपरायणाः पतिष्ठत्यक्रियोमौनंनियतेरेवनिश्चयः २४ नस्याद्बुद्धिर्न
कर्माणिनविकारादिनाकृतिः केवलंत्विह्यमाकल्पंस्थित्याभाव्यमितिस्थिताः २५ अवश्यंभवतितत्कैवालिदं
मित्थमितिस्थितिः नशक्यतेलंघयितुमपिरुद्रादिबुद्धिभिः २६ पौरुषेनपरित्याज्यमेतामाश्रित्यधीमता पौरुषेण
वरूपेणनियतिर्हिनियामिका २७

प्रलयेनाभिधानविवक्षोपपत्तेरिति २३ यदपिकश्चिद्दैवमेवावलंब्य पौरुषप्रयत्नमकुर्वन्आजगरंव्रतंआस्थायतिष्ठति
तदपितदनुगुणप्राक्तनकर्मोद्बोधितानियतिनिश्चयादेवेत्याह भोजयिष्यतीति २४ प्रागपिपुरुषोपदिकेवलमक्रियएवस्या
तर्हिबुद्धिस्तत्प्रयुक्तंकर्मतत्प्रयुक्तोभूतभौतिकविकाराकृतीनांचगवादिसंस्थानाकृतिश्चलेतेनस्फः तथातत्स्थितिर्येह

मत्वाहं अवश्यमिति २६ एतानिश्चितानिति शेषः २८

तत्कुर्यादीत्येतदितिइदंस्वपुरुषकिंयापस्कलतावैवत्कैश्लोक
तंव्यवहारस्थित्यमाव्यमितियतिबश्यादिकस्येवमेभावा
सद्यापास्थिता इत्यर्थः २५ इयं चनियतिरिज्वरैरपिदुरतिक्र

कालत्य ३

शक्तिनामाविर्भावानुगुणोवस्थितिर्वैचित्र्यंचेत्याह सर्वशक्तेरिति मायेति वीप्सा शक्तिभेदकल्पने यंव्यवहारदृशै
वनपरमार्थतइत्याह इमाइति तत्तास निविद्यतेभेदइत्यन्वयः दृष्टान्तमप्रदर्शनपरोयथेत्यादिनवास्तवीसंतो
ग्रथः संविल्लिपनिकीमुत्पादकबुद्धिपरिकल्पितात्किताभिदा हियस्माद्यथक्रज्वादिपर्यासर्पादिप्रकारेणचे
त्ततेबुध्यते तथैवविवर्त्तविवर्त्तोभवतिनपरमार्थतः यत एतत्सर्पादिरज्वादेर्नवाह्यंसमुदेतिनापरतरत्तःसमाभासं
सर्वसाधारणप्रथारूपंसाक्षिचैतन्यंभोजकाहृष्टोद्बुद्धंकचिकिंचिदेवभ्रांत्याप्रपश्यतिनसर्वत्रनापिस्वरूपमित्यर्थः
परमार्थतस्तुततंविस्तृतमिदंब्रह्मैवतल्लिंशक्तिविशिष्टंजगदवयवकंपरमार्थतोब्रह्मनेत्याह मिथ्याज्ञानवद्भिरिति

सर्वशक्तेर्हिमायैवयथोदेतितथैवसा तदास्तिशक्तिर्नानारूपिणीसास्वभावतः इमाःशक्तयोपमालेति
एवंविकल्पजालंव्यवहारार्थंधीमद्भिः परिकल्पितंलोनलालनिविद्यतेभेदः यथोर्मितरंगपयसांसा
गरेकटककांगदकेयूरैर्बहिमेनः अवयवायविनोः संविल्लालनिकीक्लिताऽनवास्तवी यथापच्चेसत्येहि
तथैवतत्त्ववाह्यतोनांतरतस्थैतत्समुदेतिहि सर्वलिलात्समाभासंक्वचित्किंचित्प्रपश्यति सर्वाकारम
यंब्रह्मैवेदंततंमिथ्याज्ञानवद्भिःशक्तिशक्तिमलेवपवावविरूपेकल्पितेनपारमार्थिके सद्भावलसद्भा
विद्यसंकल्पलभिनिविशातेततस्पश्यतिसकलातत्सद्बुलचिन्द्राति इतिमोक्षोपायेचित्ताविकारोनाम त्रि
षष्टितमः सर्गः॥६३॥

एवंचमिथ्याज्ञानोपहिताचित्सत्शास्त्रानुगुणंग्रशास्त्रप्रतिकूलंवायदेवकर्तव्यतयासंकल्पयति तदभि
निवशातितद्विषयेउद्युक्तंभवतीत्यर्थः अभिनिवेशो नचतत्तदनुरूपं विहितंनिषिद्धंवाकर्मफलिभोगकाले
पितत्तत्पश्यतीतिआद्यसर्गसंकल्पमारभ्यभूतभौतिकदेहभोग्यादिसर्गेषुरुषभोगांतसकलप्रपंचरूपाब्रह्म
चिदेवविभातिविस्फूर्जतिनान्यदितित्रिषष्टिावश्रितातस्याःअविकारःसर्गार्थः इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउ
त्पत्तिप्रकरणेत्रिषष्टितमःसर्गः ६३

रामः
१८४

281

एतैरुक्तप्रकारैर्महद्भिरप्रतिहतैर्विलासैर्ब्रह्मैव यथा रातरस्या तोयस्य ततो द्रवतावर्णाकुशकाशादिभेदैर्वल्लीतरुगुल्म
जालादिभावैश्चय्यथाविः विस्फुर्जतिस्फुरति तथा विस्फुर्जतीत्यर्थः ३२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकर
णे द्विनवतितमः सर्गः ९२ विस्फूर्जतिय थासर्वतः सर्वरूपतः मायाशक्तिविलासेन तथात्रप्रतिपाद्यते नियत्यादिविला
सैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जतीत्युक्तं तत्कस्य हेतोस्तत्राह यदेतदिति यद्यत एतत्मायाशवलं ब्रह्म ततत्त्वं सर्वथा सर्ववस्तुतः सर्वदैव
कालतः सर्वत एव देशतश्च सर्वशक्ति सर्वभावसमर्थं अत एव सर्वाकारं सर्वज्ञ तथा सर्वं नियंतु मीष्टे इति सर्वेश्वरं वि

एते नियत्यादिमहाविलासैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जति सर्वगात्मतृणादिवल्लीतरुगुल्मजालैः सत्तैव तोयस्य य
रातरस्या ३२ इतिमोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणे दैवशाक्तापिद्विनवतितमः सर्गः ९२ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ यदे
तद्ब्रह्मतत्त्वं सर्वथा सर्वदैव सर्वत एव सर्वशक्तिसर्वाकारं सर्वेश्वरं सर्वगं सर्वमेवेति एव तलासर्वशक्ति
त्वाच्च क्वचिच्छिच्छक्तिंप्रकटयति क्वचिच्छांति क्वचिज्जडशक्तिं २ क्वचिदुल्लासं क्वचित्तीं चिन्न किंचित्प्र
कटयति यत्र यदा यदेवासौ यथा भावयति तत्र तदा तदेवासौ प्रपश्यति ३

प्रकर्षदातस्य योवरिणपसर्वगं सर्वमेवेति विशेषणो इति अतो हेतोरित्यर्थः कुतो न विप्रकर्षतादस्येत्यत्राह ए
वलात्मेति सततर्हि सर्वं सर्वत्र प्रकटयेत्तत्राह क्वचिदिति क्वचिदंततः करणोपाधौ जीवभावेन प्रवेशाच्चिच्छक्तिं प्र
कटयति सा लिकोपाधौ शांतिं तामसोपाधौ जडशक्तिं राजसोपाधौ रागलोभप्रकर्षाद्युल्लासं किंचिन्मिश्रितं तु
एकार्यतादिशेषत्तोदुर्वचं सुषुप्तिप्रलयोस्तु न किंचित्प्रकटयति तत्र चास्य ससंकल्पतैव हेतुरित्याह यदेति ३

वा०टी० जगद्देवि अकल्पनानुकूलक्रियाशक्तिप्रधानप्राणभावमाश्रितइत्यत्र दृष्टांतमाह प्र... स्म एवेति ८ अच्छस्य ब्रह्म
उ०प्र० णः प्राणाधीनचलनाभ्यासेशांतलस्यानिष्क्रियलस्यापगमेतिरोधानेसतिमनाक् अलंप संवेदनंतदात्मकं ९
१९५ तच्चब्रीविलमामोऽसंजीवस्यस्वभाविकमिवेत्याह यथेति १० स्वस्य अभावनं अभावे ज्ञानं तद्वशतः मनाक्संवेदनं ज्ञा
नस्वरूपस्यपरिच्छेदइवयत् तत् ११ तस्याहंकारात्मकं रूपंभावमाह तदेवेति घनसंविल्लावासनादार्ढ्येन अहंतां
अहंकारतांब्रह्माण्डरञ्जिकाणः स्वस्यरूपंधनदीपनंयक्त् तत्तैलादितदाधिक्यात् २२ स्वस्य द्रष्टुस्तारकाकनीति
कोपनीतिकोपलद्धितं चक्षुः तस्यामार्गेऽविषयेभागेव्योम्निप्रसृतं हि चक्षुर्यावत् दूरंगंतुंशक्नोति तावन्नीलिमा
ब्रह्मणः स्फुरणं किंचिद्दीर्घदबोधंनबुधेरिव दीपस्येवाथवातस्यतंजीवंविद्धिराघव ८ शांतलापणमेऽच्छस्यम
नाकसंवेदनात्मकं स्वाभाविकंयत्स्फुरणंचिद्व्योम्नः सोऽगजीवकः ९ यथावातस्यच लनंकृशानोरूष्म
तायथा शीततावाऽपस्यतथाजीवस्यमात्मनः १० चिद्रूपस्यात्मतत्त्वस्यस्वाभाववशतः स्वयं मनाक्सं वे स्थाविधाय
२३२ दनमिवयत्जीवइतिस्मृतं ११ तदेवघनसंवित्सायात्महं तामनुक्रमात् वह्न्यादिःस्वेघनाधिक्यात्स्वाप्र
काशकलामिव १२ यथास्वतारकामार्गेव्योम्नःस्फुरतिनीलिमा अन्यस्याप्य स्यजीवस्यतथाहंभावभा
वना १३ जीवोहं कृति मादत्तेसं कल्पकलयेद्धया स्वयैतयाघनतयानीलिमानमिवांबरं १४ अहंभा
गु१ वोहिदिक्कालव्यवच्छेदीलताकृतिः स्वयंसंकल्पवशातोवातस्पंदइवस्फुरन् १५
नेनपश्यतियत्रैरूपगलाग्रेकुंठीभवती ततः प्रभृतितस्यामार्गस्तत्र नैल्यअन्येपिनीलिमास्फुरतितथाहंतास्फू
र्त्यस्याप्यस्यजीवस्यस्वाविषयेस्वात्मन्यहंभावाभावेनेत्यर्थः १३ संकल्पकलापूर्वसंस्कारतयादत्तयाऽद्वुद्धया रामः
स्वयास्वाध्यस्तयाएतयाप्रत्ययाघनतयास्निग्धेंद्रनीलशिलाकल्पयानिविडतया १४ दिक्कालव्यवच्छेदीआ १९५
त्मनोदेशिककालिकपरिच्छेदकारीसंकल्पवशतः कृतदेहाद्याकृतिः १५

भोग्यस्यशक्तिवैचित्र्याददि्वभावो निरूपितः भोक्तृजीवत्वसंपत्तिक्रमोऽत्रप्रतिपाद्यते अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यना
मरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतेर्नामरूपव्याकरणात्तत्रणांजगत्सर्गात्पूर्वंजीवोपाधिलिंगसमष्टिसुतयाजीवःसंजायतेस
एवोपाधिप्राधान्येनचित्तमित्युच्यते २ अखंडद्वितीयस्वप्रकाशेब्रह्मणिसखंडसद्वितीयजीवसत्तानुपपत्तिंरामःशं
कतेस्वानुभूतीतिब्रह्मणिब्रह्मत्वादेवबृंहितेननिरतिशयापरिच्छेदलक्षणेनबृंहितंप्राप्तंअल्पोजीवोजीवकःसत्तांपूर्वसिद्ध
ब्रह्मसत्ताविरोधिनींकथमवाप्नोतीत्यर्थः ३ सत्येमिरवद्येब्रह्मणिपरमार्थदृशानजीवसत्तासंभवःसाविद्यत्वेतत्संभवोन

श्रीवसिष्ठउवाच॥ योयंसर्वगतोदेवःपरमात्मामहेश्वरः स्वच्छःस्वानुभवानंदस्वरूपोंतादिवर्जितः १ एतस्मा
त्परमानंदात्स्वच्छाच्चिन्मात्ररूपिणः जीवःसंजायतेपूर्वंसचित्तंचित्ततोजगत् २ श्रीरामउवाच॥ स्वानुभू
तिप्रमाणेस्मिन्ब्रह्मणिब्रह्मबृंहिते कथंसत्तामवाप्नोतिजीवकोद्वैतवर्जिते ३ श्रीवसिष्ठउवाच॥ असदा
म४ भासंस्वच्छात्मब्रह्मास्तिबृंहितंकथंह्यभिन्नैरववपुरानंदाभिधमव्ययं ४ तस्ययत्स्वप्रमा रूपंशुद्धंसत्सम
द्वि५ चिन्हितंतद्धिदामप्येंनिर्दिश्यंपतत्स्थातंपरमंपदं ५ तस्यैवाद्यदियोगांत्तिपस्पलंसंविदात्मकं स्वभावात्स्पंदनं
तत्तुजीवशब्देनकथ्यते ६ तत्रेमाःपरमादर्शेचिद्व्योम्न्यनुभवात्मिकाः असंख्याःप्रतिविंतिजगज्जालपरंप
राः ७
बं।

विरुध्यतइतिविभज्यविविंक्तःप्रथमंसाधारणंतत्स्वरूपमाह असदितिअसंतः आभासाद्वैतभ्रमायापन्नायत्रबृंहि
तमितिस्यैवविवरणंकथंह्यभिन्नैरववपुरिति अनात्मयोगिनांभीषणत्वाद्भैरवंवपुःस्वरूपंयस्ययथाहकैश्चित् अ
शरूपियोगोनामैवदुर्दर्शःसर्वयोगिनांयोगिनोबिभ्यतिह्यस्मादभयदर्शिनइति ४ आद्यंदर्शयतितस्येति ५
द्वितीयंदर्शयतितस्यैवेति अ शांतिआमांद्यंउम्दवदीजसत्वादुद्यद्द्वि चयद्रूपंतस्योपाधिस्वभावाद्यत्स्पं
दनंचलनंशक्त्यात्मकप्राणधारणं ६ तत्रैवसर्वनामरूपआकरणमित्याहतत्रेति ७

प्रथममजसूक्ष्मदेहसमष्ट्युपाधिकः एवात्मा विरिंचिजीवः स्वसंकल्पादंडं तज्जगत्सृजतीत्यर्थः २३ तस्य सत्यसं
कल्पतायां पूर्वतिमसत्यसंकल्पात्मभूतादात्म्योपासना हेतुरिति आसये नाविशिनष्टि आत्मभूः कल्पनात्मेति २४ प्र
थावयथनो भयधर्मकस्य जगस्त्रिदात्मा प्रथमं प्रथापाहेतु अत्नन विकारादौ तत्पश्चात्तनं कर्मत्माह चित्स्वभावा
दिति आद्यः कारणशब्दो भावप्रधानः २५ उक्तमेवमतः तत् स्फुरत्यति चित्तमिति डिंडीरं फेनपिंडो नौकादिनि
बंधनरज्जुमिव बध्यतेऽनिरुध्यति न जलं तद्वच्चित्तमेव देहनिबंधनैः कर्मभिर्बध्यते न चिदात्मेति भावः २६ लोके
पि संकल्पपूर्वकं कर्मणा घटादि स्वनादुत्तक्रमासिद्धिरिताशयेनाह संकल्प इति कर्मतः निष्क्रियात्मा सन्नि

सर्गादावादिदेहो जीवसंकल्पसंभवः क्रमेण पदमासाद्य वैरिंचं कुरुते जगत् २३ आत्मभूः कलनात्मा
सोऽयं संकल्पयति स्वयम् तत्स्वभाववशादेव जातमेव प्रपश्यति २४ चित्स्वभावात् समायातं ब्रह्मत्वं सर्व
कारणं संसृतौ कारणं पश्चात्कर्मनिर्माय संस्थितं २५ चित्तं स्वभावात् स्फुरति चितः फेनइवांभसः कर्मभि
र्बध्यते पश्चात् डिंडीरमिव रज्जुभिः २६ संकल्पः कल्पनाबीजं तदात्मैव हि जीवकः कर्म पश्चात्तनो लुब्धे
रुत्साया कर्मतः क्रमात् २७ क्रोडीकृतांकुरं पूर्वं जीवो धत्ते स्वजीवितं पश्चात्त्वानात्वमायाति पत्रांकुरफ
लक्रमैः २८ अन्ये स्वर्णवयेजीवा एवमेवाकृतिं गताः पूर्वस्मिन्नजगतीते यांति भूतास्थयां स्थितिं २९
स्वकर्मभिस्ततो जन्म गच्छंति कारणतां गताः प्रयात्यूर्ध्वमधस्ताद्वा कर्मचित्स्पंदरूपतः ३०

धानादिति यावत् २७ पश्चात्तनैरपिकर्मभिः प्राग्जीवे बीजांतरं कुर यत्र ... कांडशाखापल्लवपुष्क्रोडीकृतांकु
रमिति यथा बीजस्थो जीवः पूर्वं क्रोडीकृतः सूक्ष्मतया तदुक्तः अंकुरो ये ... न तथा विधे स्वजीवितं धत्ते पश्चा
त्वंकुरपत्रकांडशाखापल्लवपुष्पफलक्रमैर्नानात्वमायाति तथा हिरण्यगर्भजीवोपीत्यर्थः २८ अष्टिजीवा
अप्येवमेव स्वे स्वस्मिन्वासनात्मनात्मना स्थितो मे वाकृतिं देहाद्याकारं गताः प्राप्ताः एतावांस्तु विशेषः ते हि
रण्यगर्भजीवसंकल्पात् पूर्वस्मिन्नजगति ब्रह्मांडे मातृपित्रादिरूपभूतास्थयां प्राणिनिमित्तास्थितिं देहता

स्थि

कर्मबीजकारणकथनं नाम सर्गः ३०
रामः
१९६

अहंभावाध्यासमूलाच्चित्तादिभेदानित्याह चित्तमित्यादिना सोऽहंकारो रुद्रश्चित्तं विष्णुः जीवो ब्रह्मा तेषामेव क्रमा
न्मनो माया प्रकृतिरिति क्रियानामानि १६ तत्र संकल्पात्मकं चेतो ब्रह्मा संकल्पाद्भूततन्मात्रकल्पनं कुर्वन् तत
श्च तन्नामकं पूर्वावस्थातो व्रजति प्रच्यवत एव जलं पंचतां तन्चियाति १७ तस्य पंचीकरणेन हैमाण्डप्रकृति तेजोभाव
माह तन्मात्रेति ब्रह्मभावद्दृश्या अल्पत्वात्कण इत्युक्तं येल्ववा अस्फुटप्रकाशा १८ उक्तमेव स्पष्टमाह तेजःकणत्वमि
ति १९ तत्र पूर्वकल्पे विराडात्मोपासनसंस्कृतस्य स्थूलसमष्टि विराड्भावस्तदन्यस्य व्यष्टिस्थूलदेहाहंभावसंस्कारा
त्तद्भाव इति विशेषमाह असावित्यादिना कल्पनात् प्राक्तनोपासनात्मकाङ्गात् अहंभावकल्पनात् तस्य सह सिद्धं

संकल्पोन्मुखतां यातस्त्वहंकाराभिधः स्थितः चित्तं जीवो मनो माया प्रकृतिश्चेति नामभिः १६ तत्सं
कल्पात्मकं चेतो भूततन्मात्रकल्पनं कुर्वंस्ततो व्रजत्येव संकल्पाद्याति पंचतां १७ तन्मात्रपंचकाकारं स्मार
चित्तं तेजःकणो भवेत् अजातजगति व्योम्नि तारकायेल्ववायथा १८ तेजःकणत्वमादत्ते चित्तं तन्मात्र
कल्पनात् शनैःस्वस्मात्परिस्पंदाद्बीजमंकुरतामिव २० कश्चित्तिज्ञागिति देहादिकलनाद्याति देहतां भ्रांति कश्चिज्जंग
लं तदतद्रूपं गंधर्वैश्चिवसत्पुरं २१ कश्चित्स्थावरतामेति कश्चिद्याति खचारितां संकल्पतः स्वतः २२ मतामपि १

चतुष्टयमिति स्फुटति सिद्धमात्मज्ञानमित्याशयेन विशिनष्टि अंतःस्फुरद्रूपेति अथवा अंतःगर्भः स्थूलपद्मकर्णिका
यां स्फुरन् ब्रह्माचलमुखो यस्य स तथा आपिंडतां करणादिघनीभावं २१ कश्चिदनुपासकस्तु पुण्यकृत् इति वदन्
माणप्रकारेण दिव्यदेहादेः कलनाद्ब्रह्मरूपी भ्रमेव देवादिदेहतां तत्र देहे अतद्रूपं अनहमस्मि अहंभावलक्षणभ्रांति
लं याति गंधर्वैश्चादन्यैर्वादिवैर्वसत्पालितं पुरं अमरावत्यादि याति कश्चित्पापकृत्तु स्थावरतां खचारि
णः पक्षिणो रुद्रः पिशाचादयाश्च आदिपदाज्जलचराण्डजा इति २२

नन्वसंतासत्तोपिनदोषोदृष्टइत्याशंक्यतयोर्बाधितयोरपामनिर्वचनीयतामाहनसदिति ननुमिथ्यात्वेकथंवहूनामेक
काकारतातत्राह अप्ययेति अप्येतितथापीयमेतिथापि सामाजिकधी समूहानामिंद्रजालमायादृष्ट्यानामेकाका
र ताभ्रमवदुपस्थितइत्यर्थः ६ कुतस्तर्हि चिरकालस्थापितास्य तत्राहदीर्घ इति मनोवलात्मनःकुता सक्तिव
लात् ७ नन्वात्मास्वप्रकाश नेदभावप्रच्युतिर्हि त्वंसर्वदुःखनिदानंस्वसमनोभावमेवकुतोनानुशोचतितत्राह
अनात्मालोकनादिति न आत्मालोकमनात्मालोकनं आत्मविषयकमज्ञानं अनात्मानां आलोकनं दर्शनंच तस्मा
न्निमित्तात्चित्तं चित्तभावापन्नोप्यात्माचित्तत्वचित्तभावकृतानर्थनानुशोचतियथावालोवेतालंकल्पनात्भयेस
नसन्नसन्नसंजातश्चेतसोजयतोभ्रमः अपधीसमवायानामिंद्रजालमिवोत्थितः ६ दीर्घस्वप्नः स्थितिंयातःसं
साराख्योमनोवलात् असम्यग्दर्शनास्थामविवत्पुंस्त्रसर्पोमुधा ७ अनात्मालोकनाच्चित्तंचित्तत्वंनानुशो
चति वेतालकल्पनाद्वाल इवसंकल्पितभये ८ अनाख्यस्यस्वरूपस्यसर्वाशातिगतात्मनः चेतोन्मुखतयाचि
त्तंचित्ताज्जीवत्वकल्पनं ९ जीवत्वादप्यहंभावस्त्वहंभावात्चित्तता चित्तत्वादिंद्रियादित्वं ततोदेहादिविभ्रमः
१० देहादिमोहतःस्वर्गनरकौमोक्षवंधने वीजांकुरवदारंभसंरूढेदेहकर्मणोः ११ द्वैतंयथानास्तिचिदात्म
जीवयोस्तथैवभेदोस्तिनजीवचित्तयोः तथैवभेदोस्तिजीवचित्तयोस्तथैवभेदोस्तिनदेहकर्मणोः १२ क
र्मैवदेहोननुदेहएव चित्तंतदेवाहमितीहजीवः सजीवएवेश्वरचित्सआत्मासर्वः शिवस्त्वेकपदोक्तमेतत्
१३ इतिमोक्षोपायेजीवविचारः पंचषष्ठितमःसर्गः ६५
संकल्पितेसम्यक्रूढेसतितदभिनिविष्टचित्तत्वात्वेतालंवेतालकल्पनांनानुशोचतितद्वदित्यर्थः ८ तथाचचित्तत्वे
सोन्मुखत्वस्वभावं एवानर्थपरंपरामूलमित्याह अनाख्यस्येत्यादिना ९-१० देहादौमोहतोहंममेत्यभिमतः ११ इयंस
र्वाप्यनर्थपरंपराजीवब्रह्मभेदभ्रममूलत्वतदैक्यवोधेनतद्भ्रमवाधेवाध्यत इत्याशयेनभेदमुपवदति द्वैतमितिचि
दात्मब्रह्मजीवश्चतयोर्द्वैतंभेदः १२ सकलशास्त्रविचारहस्यमेकोक्त्यैवसंक्षिप्यस्फुटमाह कर्मैवेति १३ इतिवासिष्ठ प्र
द्वैतं

294

कर्मशब्दार्थमेवविवृणोति सर्गेदयवर्णितभोग्यसर्गमुपसंहरति चित्स्पन्दमिति ततो निजांगानि शाखादीनि कुसुमानि
च यथा प्राग्भूत्वा पुनर्भवंति तथा अत्राद्या कारणः सकाशात्तस्मात् चित्स्पंदनलक्षणाच्छुभाशुभलक्षणात्कर्मणो निर्मि
तो जगंति भोक्तृप्राणिनिकायास्तदाधारतत्भोग्यभुवनानि च पुनः पुनर्भवतीत्यर्थः ३१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र
काशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुःषष्टितमः सर्गः ६४ मनसो भोग्यकर्मस्य भोक्तृमूलत्वमधुना विस्तृत्य तत्त्वं चिन्मात्रप
रिशेषं प्रदर्शयति तत्रादौ सर्वकल्पनानां चिदनतिरेकं वक्तुं मूलभूतस्य मनसस्तत्त्वस्थितिलोः कारणानन्यसत्ताकत्वा
तन्मात्रत्वमाह परस्मादिति १ द्वैताभासस्य मनोधीनत्वमाह भावाभावेति २ इदं इत्थं भवति इत्यनेनैव भावाभावयो
चित्स्पंदनं भवति कर्म तदेव दैवं चित्तं तदेव भवतीह शुभाशुभादितस्मात् जगंति भुवनानि भवंति पूर्वं भूत्वा
निजांगकुसुमानि तरोरिव यथा ३१ इतिमोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे बीजांकुररूपेणनिर्णयनाम चतुःष
ष्टितमः सर्गः ६४ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ परस्मात्कारणादेव मनः प्रथममुत्थितं मननात्मकमाभोगि तत्
स्थमेवास्थितिं गतं १ भावाभावत्वसंदोलं तेनायमवलोक्यते सर्गस्सदसदाभासः पूर्वं गंधर्वपुरवत्पुरा २
न कश्चिद्विद्यते भेदो द्वैतैक्यकलनात्मकः ब्रह्मजीवमनोमायाकर्तृकर्मजगद्दृशां ३ अपारावारविस्तार
संवित्सलिलवत्मनः चिदेकार्णवएवायं स्वयमात्मा विजृम्भते ४ असत्यमस्थैर्यपर्यवसानात्सत्यं संप्रतिभासतः
यथा स्वप्नस्तथा चित्तं जगत्सदसदात्मकं ५
विविधयोर्लसंती दोलेव परिवर्तिस्येति पूर्वोत्पत्तिर्न चित्तेन इष्टो शुभः ततो गंधर्वः स्मर्यमाणः यथा इच्छया मनो
रथेनासत्यमवलोक्यते तद्वत् २ तथा च मनः कल्पितो भेदो मनो गमात् मायग इत्याह न कश्चिदिति ३ भेदापग
मे शिष्टमात्मस्वरूपं दर्शयति अपारेति संविल्लक्षणस्य सलिलस्य वत्तानैरपरिच्छेद नप्रसारैः ४ ननु चित्तज
गतो बाधे कुतः सत्यविशेष इत्याशंक्य स्थिरास्थिरोभयसंवलितत्वेन जगतस्सदसदात्मकत्वादस्थिरांशबाधे स्थिर

वा०
टी०
उ० प्र०
१९८

लीलयाभ्रमात्भ्रमणात्कुंभकृत्कुलालस्तदीयपत्चक्रवत् ९ चित्ताधीनप्रतीतिकालिकद्वैतसत्ताचित्तोपरमेउपरमती
त्याहयदेति १० प्रतीतिकालेपिसाजन्यप्रपंचस्तीत्याहयदीति तस्याश्चित्तदतररतज उक्तंपंचितस्यतर्हिंकुतःशांतिस्त
त्राह किंचिदिति विषयापन्हवेननिरिंधनाग्निवच्चित्तंस्वयस्वपमेवशाम्यतीत्यर्थः ११ जीवन्मुक्तस्तर्हिकिंदाभवति
तदाह चिद्घनेनेति शाम्यन्समाधिलीनः १२ नन्वल्पज्ञचित्तश्चिद्घनैकसर्वज्ञतैवस्यान्न निर्विषयतालक्षण
संशांतिरितिचेत्तत्राह तन्वीतिग्रंथेतिसंवोधनेघनंजीवोसंतमतःशाम्यति निर्ग्रापारोभवतिश्रयेभावःचितःस्म
विषयतानकेवलंचित्तप्रयुक्ताकिंत्वविद्याविद्विप्राचिलप्रयुक्तासाचज्ञानसमाधिदार्ढ्याभिव्यक्तचिद्घनैकेप

यथालीलाभ्रमाद्वालाःकुंभकृच्चक्रवज्जगत् भ्रांतंपश्यंतिचित्तात्तद्विद्धिदृश्यंतथैवहि ९ यदाचित्ते
ततिद्विलंतदाद्वैतैकविभ्रमः यदानचेततिद्वैतंतदाद्वैतैक्ययोःक्षयः १० यच्चेत्यतेतदितरद्व्यतिरिक्तं
चितोस्तिनकिंचिन्नास्तीतिसंशांत्याचितःशाम्यतिचेतना ११ चिद्घनेनैकतामेत्ययदातिष्ठतिनिश्चलः
शाम्यन्व्यवहरन्वापितदासंशांतउच्यते १२ तन्वीचेतयतेचेत्यंघनाचिन्नांगचेतति अल्पजीवःक्षोभ
मेतिघनजीवोहिशाम्यति १३ चिद्घनैकप्रयातस्यरूढस्यपरमेपदे नैरात्म्यशून्यवेद्याद्यैःपर्यायैःकथ
नंभवेत् १४ चिद्वैतनेनचेत्यत्वमेत्येवपश्यतिभ्रमं जातोजीवामिपश्यामीसंसारामीत्यसन्मयं १५ स्वभा
वव्यतिरिक्तंतुनचित्तस्यास्तिचेतनं साक्षाद्दृतेयथावायोरंतःकिंनामचेष्टते १६

नाविद्याविद्वेपापणमेश्रपेत्येवयथालीश्वरादीनांसर्वज्ञतासापिमायिकेवनवास्तवीतिनकश्चिद्दोषइति १३ एतदे
वाभिप्रेत्याहचिद्घनैकेति चिद्घनेनएकंप्रयातोऽनन्यविषयातानैरंतर्यंचयस्यअतएवपरमेपदेतस्मिन्रू
ढस्येतिनिर्विकल्पसमाधिसाक्षात्कारारूढस्यतथाविधस्यचितस्यनैरात्म्यरूपशून्यताशून्यवेद्यनिर्विषयतेत्या
दिपर्यायैः १४ चितिश्चेत्यजडस्मरणक्रमरूपताकल्पनापिचित्तनिमित्तैवेति तदुपगमोपपादितरिसाशयेनाह स्वि

रामः
१९८

295

295

मनोमात्रविलोसत्वं द्वैतस्यात्र प्रपंच्यते दृष्टत्वागात्स्वबोधाश्चसाज्ञानमनसःक्षयः १ एवंचेतोन्मुखतया चित्तमिसा
दिवर्णितिक्रमेण तत्र दृष्टांतमाह नानात्वमिति नानात्वसंजातं संप्राप्तं दीपशतं अथवानकेवलं चैतस्यैव नाना
त्वं संजातं किंत्वएवं वक्तृदिशा चित्तोविप्रत्युपाधिभेदं नानात्वमिव संजातं नाग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टेरूपं रूपंप्र
तिरूपो बभूवेति श्रुत्युक्तं दृष्टांतमाह दीपादिति १ यथास्य चित्ताधीन नजीवत्वकल्पनया बंधः एवं चित्ता
धीनाभ्यामेव विचारतत्वबोधाभ्यां मुक्तिरपीति गूढाशयमाह यथाभूतमिति आदौ यदि विचारयति तदनुभावोदे
ताभिनिवेशास्तद्धीनं अत्र तत्एव यथास्थितं असद्रूपं रूपग्रहणं नाम्नोप्युपलक्षणं नामरूपप्रपंचमित्यर्थः तथाविध
मात्मानं पश्यति तदा न शोचति तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेरित्यर्थः ननु विचारेण चित्तोपशमने विकल्पसर्वद्वैतो

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एवमेकं परं वस्तु राम नानात्वमित्यलं नानात्वमिव संजातं दीपाद्दीपशतं यथा १ यथा
भूतमसद्रूपमात्मानं यदि पश्यति विचार्य तं तस्तदनुभावहीनं न शोचति २ चित्तमात्रं नरस्तास्मिन्ना
तेशांतमिदं जगत् उपानत्कृढपादस्य ननु चर्मास्तृतेव भूः ३ यत्नमात्राद्दृते नान्यत्कदलत्वाविद्यते यथा
भ्रममात्राद्दृते नान्यज्जगतोविद्यते यथा ४ जायते वा लतामेति यौवनं वार्द्धके ततः मृतिं स्वर्गं च नरकं
भ्रमाच्चेतो हि नत्वति ५ विचित्रबुद्बुदोल्लासैरात्मनोव्यतिरेकि किं यथा स्वरायाः साम र्थ्यं तथा चित्तस्य सं
सृती ६ यथाक्षीत्वं शशांकादौ पश्य त्यद्विमलाविलं चिन्नेत नकला क्रांतं तथैव परमात्मनि ७ य
थायदवप्राभ्रांता दीवः पश्यति पादपान् तथा चेतनविद्भुध्वा संसारं भ्रिल्पपश्यति ८

पशनस्तत्राह चित्तमात्रमिति नरोजीवस्तस्य अचेतसमानद्वैतसत्ताभावाश्चित्तो परमसिद्धिरित्यर्थः ३ चितभ्रमो
पादानकस्य जगतस्तदतिरिक्तस्वरूपाभावादप्यु परमसिद्धिरित्याशयेनाह यत्नग्रहणं ब्रह्मांडभूतानामप्यु
पलक्षणं अन्यत्स्वरूपमिति शेषः ४ उक्तमेव प्रपंचयति जायत इति ५ बुद्बुदोल्लासेन भासि अनेकसहस्त्रबु
द्बुदाकारभ्रमजनने तथा चित्तस्य ब्रह्मांडबुद्बुदोल्लासे ६ मलेनतिमिरेण विलं कलुषं अद्विपश्यति चेतनं चि
तं तत्स्वकलाभ्रांतिजननशक्तिस्तया अक्रांता परवशीकृता जीवचित ७ दीवो मदिरामत्तः ८

भोक्तायः कथितो जीवस्तत्स्वरूपमिहोच्यते व्यष्टिप्राधान्यतस्तस्यैकरूपत्वादेश्च संभवः समष्टिप्राधान्येनोक्तं जीवं व्यष्टिप्राधान्येन स्फुटं जिज्ञासुः श्रीरामः पृच्छति मन इत्यादिना तज्जातात्मस्य स्वस्मिन्नध्यासान्मनसस्त्वयोग्यः परमात्मसंबंधी को भवेत् किं मेशाउक्तो यं उ तस एव यदि सर्वत्र हि किं कथं वास्मिन्मुलग्नः किंपरिणामेनो विवृत्तेन आद्ये अनियता द्विती वा बाध्यता यद्यनुलग्नस्तर्हि भोक्तुः सिद्धिः ब्रह्मणो ज्ञानापाद्युत्पत्त्यश्रुतेः यद्यन्यस्तर्हि को वा तत्स जातीय विजातीय इति विकल्पेन कोपि पक्षो घटत इति संदेहपरिहाराय पुनर्वदेत्यर्थः १ अचिंत्यानंतशक्तिसंपन्ना मायाशबलं ब्रह्म परमार्थतः अविकृतमभिन्नमपि स्वास्मिन्नेव मायया द्वितीयतामिवापन्नं औपाधिकविकारानारोप्यानंतजीववैषम्येण सर्वज्ञेश्वरभावेन च क्रीडितुं समर्थमिति निष्कृष्टेहैषहलाशयेन वशिष्ठः समाधातुमुपक्रमते

श्रीरामउवाच॥ मनस्त्वयोग्यो जीवोयं को भवेत्परमात्मनः कथं वास्मिन्समुत्पन्नः को वायं वद मे पुनः १

श्रीवशिष्ठउवाच॥ समस्तशक्तिखचितं ब्रह्म सर्वेश्वरं सदा ययैव शक्त्या स्फुरति प्राप्तां तामेव पश्यति २ स्व

धां२ [illegible]वेति सर्वात्मा चिरं चेतनरूपिणी सा प्रोक्ता जीवशब्देन सैव संकल्पकारिणी ३ स्वभावात्कारणादि लेह

वै संकल्पचित्स्वयं नानाकारणतां याति आद्यातिजन्मनि तिष्ठति ४ **श्रीरामउवाच॥** एवं स्थिते मुनिश्रेष्ठ

दैवं नाम किमुच्यते किमुच्यते तथा कर्म कारणं च किमुच्यते ५ **श्रीवशिष्ठउवाच॥** स्पंदास्पंदस्वभावं हि

चिन्मात्रमिह विद्यते खवातवत्स्पंदात्सोल्लासं शांतमन्यथा ६

चिन्मात्रमिह विद्यते खवातवत्स्पंदात्सोल्लासं शांतमन्यथा ६ चित्तसंस्कारोपहितचिद्रूपं २ आत्मनिस्वाभावि समस्तेति सर्वेश्वरं समर्थं २ चिरं अनादिकालाच्चेतनरूपिणी चित्तसंस्कारोपहितचिद्रूपा २ आत्मनि स्वाभावि कं द्वितीयत्वमेवोत्तरसं सारप्रवृत्तेमुख्यकारणं पूर्वपूर्वसंकल्पवासनावासितजीव चैतन्यं तु पश्चात्तनवै चित्त्वमात्रहेलरित्याह स्वभावादिति ४ एतावतैव प्रश्नशेषस्याप्युत्तमुक्तप्रायमिति मन्यमानो उक्तजीवस्वज न्मादिनिमित्तदैवकर्मकारणानि तत्त्वतो जिज्ञासुः पृच्छति एवमिति एवमुक्तविधया जीवस्वरूपे स्थिते बुद्धिप्र तिष्ठिते सति पृच्छामीतिशेषः ५ स्पंदस्वभावं रजःप्रधानमायोपहितं अस्पंदस्वभावं शुद्धं सोल्लासं स्फुरणमुखं

796

२५

एवंचित्तापगमेचितिचेत्यप्रथमानादप्रथमानस्यचसाधकोत्तराभावादसिद्धेस्तदप्यगतमेवेत्याशयेनाह

चेत्यत्वमितिप्राक्तहिंचेत्यप्रतिभासःक्वेदित्कमाहरज्जिवति २७ एवंचरज्जुसर्पस्पंदइवचित्तस्पंदात्मकःसंसारोवो

धमात्रेणचिकित्सितंशक्यइत्याहसंविदितिसंरंभःआयासःकिंचनअपिन २८ उक्तांतवासमामयचित्तस्यनयः २९

संविन्मात्रस्यविवर्तःअप्रबुद्धस्वतपापराकस्वतदर्शनंतेन ३० संविसराज्जेंद्रियनिग्रहोहेतुस्तत्रविषयाभि

लाषत्यागोहेतुरित्याशयेनाह यत्राभिलाषइति ३१ विषयत्यागंप्ररोचयतिअपीति ३२ निरवग्रहंनिरासंगंकथंत

र्हिजीवनंतत्राह प्राप्तमितितनधंत्यजन्नानुशोचन्निति यावत् ३३ तस्यउक्तफलदाणस्सत्तवविदः अजत्वंज

चेत्यत्वेसंभवत्येवंकिंचिच्चेत्यतेचिता रज्जुसर्पभ्रमाभासंतमविद्याभ्रमंविदुः २७ संविन्मात्रेचिकित्स्ये

सिद्धाधोसंसारनामनि चित्तमात्रपरिस्पंदेसंरंभोनचकिंचन २८ यदिसर्वपरित्यज्यतिष्ठसुक्तांतवा

सनः अमुनैवनिमेषेणतन्मुक्तोसिनसंशयः २९ यथारज्जुभुजंगाभाविनश्यत्येवचीक्षणात् संविन्मा

त्रविवर्तेनतनश्यत्येवहिसंसृतिः ३० यत्राभिलाषस्तत्त्यजन्नूनंसंसजस्थीयतेयदि प्राप्तएवांतमोक्षःकि

मेतावतिदुष्कर ३१ अपिप्राणांस्तृणमिवत्यजंतीहमहाशयाः यत्राभिलाषस्तन्मात्रत्यागेकृपणता

कथं ३२ यत्राभिलाषस्तत्त्यक्त्वाचेतसानिरवग्रहं प्राप्तंकर्मेंद्रियैर्गृह्णन्नुत्सृजन्नत्यचेतिहमो ३३ य

थाकरतलेबिल्वंयथावापर्वतःपुरः प्रसन्नमेवतस्यात्मजत्वंपरमात्मनः ३४ आत्मन्येवभातिजग

दिसुतंस्तरंगैःकल्लोलैःकइववारिधिरंभसि ज्ञात्वातस्यएवहिददातिविमोक्षसिद्धिं त्वज्ञातएववमन

सेचिरबंधनाय ३५ इतिश्रीवा०उ०प्र०संसृतिपरमयोगःषट्षष्टितमःसर्गः ६६ ॥ ॥

न्मादिविक्रियाशून्यब्रह्मत्वंअन्यसंतंप्रसन्नमेवनिरोहितमित्यर्थः ३४ उक्तार्थत्रयंसंक्षिप्योपसंहरति आत्मन्येवे

ति आत्मन्येवाद्वयदृशांजगदितिवेषेणउदितआविर्भूतस्सआतिथ्याकल्लोलैर्वारिधिस्तरंगभेदैर्भातितद्वत्तस्यएव

तथाचोपाधीनांमेलनेनैववैपितापुत्रजीवयोर्भेदोनदृष्टो उपाधिद्वयकभावेत्वभेदःप्रतीयत इतिजीवानांपर
स्परभेदउपाधेरेवधर्मोनत्वेतन्यस्येत्याह हेम्नीवेति उपाधीनामपिभूततद्विकारत्वाभूतानांचोत्तरोत्तरंपूर्वपू
र्वभूतविकारत्वादखंडाकाशमात्रत्वेनसत्यभेदावकाशयेनहेमकटकदृष्टांतोपन्यासः जन्मादयःषड्भावविका
रास्तस्माज्जातंनानात्वंभेदः १३ एवंभेदस्यभ्रांतत्वेपिजन्मादिभेदप्रतीतिर्मनोभ्रमएवेत्याह अजातमपीति १४
सर्वभेदप्रसयथानामहंममेतिभेदकल्पनामूलंतस्याअपिदूरीलस्वरूपाज्ञानंभोगाशासंस्कारश्चक्रमेणमू
लमित्याशयेनाह अहमिति १५ उक्तेर्थेवक्ष्यमाणलवणोपाख्यानार्थंनिदर्शनमित्याह मधुरेति १६ १७

हेम्नीवकटकादित्वंकाष्ठलोष्ठसमास्थितो देहेतिष्ठतिनानात्वंजडेभावविकारजं १३ अजातमप्य
सद्रूपंपश्यतीदंमनोभ्रमः जातःस्थितोमृतोस्मीतिभ्रमार्तःपतनंयथा १४ अहंममेत्यसद्रूपमेवचेतःप्र
पश्यति अहंत्वपरमार्थत्वादाशाविवशसंस्थिति १५ मधुराधिपतेराज्ञोयथास्वप्नवसंभ्रमः आसीदेवं
हिचित्तस्यस्फुरतीयंजगत्स्थितिः १६ सर्वमेवमनोमात्रंभ्रांत्युल्लासविजृंभणं इदंजगत्तथाराम प्रस्फुरत्
बुद्बुदवत् १७ शिवात्माब्धौस्फुरणैश्चित्त्वेत्यकलनोन्मुखी उदेतिसौम्याज्जलधेःपयःस्पंदोमनागिव १८
स्फुरणाज्जीवचक्रत्वमतिचित्तोमितांदधत् विद्यारिब्रह्मजलधौकुरुतेसर्गबुद्बुदान् १९ स्वस्थ
सौम्यसमस्यैतद्यत्सिंहस्यविजृंभणं ब्रह्मणःसंविदाभासस्तत्संवेत्यमिवस्वयं २० चित्संवित्प्रोच्यते
जीवस्संकल्पात्समनोभवेत् बुद्धिश्चित्तमहंकारोमायेत्याद्यभिधंततः २१

उक्तमेवारोपक्रमंपुनःप्रत्येकंदृष्टांतैर्बोधयतिशिवादित्यादिना १८ स्फुरणान्स्पंदनात्जीवचक्रत्वंजीवस्वरू
पाभावर्त्ततांहेसौम्यस्वबोधमात्रेणसिंमायावंधनंहंतीतिसिंहस्तथाविधस्यसिंहवद्विलसशक्तिमतोवाब्रह्मणः
यन्माययाविजृंभणंगात्र १९ विनमनंसएवत्वात्स्वस्थसंविदाभासोजीवइवस्थितंतदेवसंवेत्यसंविषयरूपमिव
स्थितंनपृथगस्तीत्यर्थः २० कैरूपाधिभिस्तर्हिजीवमनोबुद्धिचित्ताहंकारादिशब्दभेदस्तानाह चि संवित्ति

अहः २१

257

रामः
२००

तत्राद्यं विछिणोत्ति चित्तमिति स्वीयं स्वाभाविकं चित्तमेव चित्तं चेत्याकारं स्वाविद्यया भावितं कल्पितं चेतदाकारं सत्तद्वि
तीयं विछिणोत्ति दृश्यलेति ७ स्पंदास्पंदाभ्यामेव चित्तः प्रपंचाप्रपंचालते निष्कर्वैस्पंदस्यैव जीवकारणं कर्मदैवा
दिनाम्ना व्यपदेश इति फलितमित्याह स्पंद इति द्वयाकर्मतदेव स्फुटमावस्थं चिरस्थितं फलारंभोन्मुखं दैवमिति
भेदमितिभेद इति भावः ८ तेषां चानुभवसत्तालंवने नैव सत्ता स्वकार्ये द्वमतान्वेत्याह यएवेति ९ पल्लवकं कथं वास्मिन्
समुत्पन्न इति तस्योत्तरमाह कृतद्धिलेति तत्तत्कर्मानुसारेण प्राङ्कुरणकाले वृद्धावुपस्थितं देवनरतिर्यगादिदेहं

सहो॰ १ चित्तं चित्तं भावितं दैवं स्फुच्यते वुधैः दृश्यला भावितं चैतदस्पंदनमिति स्मृतं ७ स्पंदात्स्फुरति चित्तसर्गो निः
स्पंदात्तु ब्रह्म शाश्वतं जीवकारणकर्माख्या चित्स्पंदस्याभिधा स्मृता ८ यएवानुभवात्मायं चित्स्पंदोऽस्ति स
एव हि जीवकारणं कर्माख्यो बीजमेतद्धि संसृतेः ९ कृतद्धिल चिदाभासवशाद्देहमुपस्थितं संकल्पादिविधा
यं लं चित्स्पंदो याति स्फुलिंगु १० नानाकारणतां याति श्चित्स्पंदो मुच्यते चिरात् कश्चिज्जन्मसहस्रेण कश्चि
देकेन जन्मना ११ स्वभावात्कारणं द्विलं चित्स्पंदस्मेत्य गच्छति स्वर्गापवर्गनरकवधकारणतां शनैः १२

यं संकल्पानुसारि विविधभोग्यं पदार्थभावं च प्राप्नोति १० नानाविधानि योनिसहस्राणि कारणनिजन्महेतु
नियस्य तस्मादेवं चिराद्यातस्स न कश्चित्तु मंदशक्तीयप्रवृत्तिश्चित्स्पंदश्चिरान्मुच्यते संपन्नज्ञानाधिकारस्त्वके
नजन्मना ११ यदुक्तं नानाकारणतां यात इति तत्प्रकारमाह स्वभावादिति चित्तः स्वभावः येनोपाधिना
श्रा ४ संबंध्यते तद्रूपे स्फुरणं यथालोको नीलपटे नीलरूपः पीते तद्रूप इति तादृशस्वभाववशाद्देवदेहजन्मकार
णेरन्नरसेसद्धारापित्रादिशरीरेस्थाद्विलं एवं यं समेत्य संप्राप्य क्रमेण शुक्लशोणितादिरूपेण परिणतं शनैः
स्वर्गमोक्षनरकवधवंधादिकारणदेहतां प्रधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः अपगच्छतीति पाठे स्वर्गादिहेतुदेहभा
वं प्राप्य शुक्लादिरूपेण पितृदेहादपगच्छतीत्यर्थः १२

वा०टी०
उ०प्र०
२०१

ननुप्रलयेसर्वविलापितयैवत्वयाचित्तसंदाकुतोनावतिष्ठते तत्राहयथेति यथाऽनुशयिजीवसंयुक्ताविप्रुट्वृष्टिजलबिंदुर्वृत्तस
स्याघनुप्रविश्यपुनर्वीजंभवत्येवतोदास्तेतथाजीववासनावासितान्निरपिचेतसाचिन्नादिसर्गानाऽपुनर्भवत्येवनतत्यक्तास्वस्वस्या
तिष्ठतीत्यर्थः ३१ ननुवीजसूक्ष्मतयास्थितस्यतरोस्तद्वीजस्यच अवोधवोधेवानतरूजननशक्तिरपेतितथाचिन्नात्मनापल्लयोर्ज
भगद्ब्रह्मणोरपितत्वतोवोधावोर्विशेषोनस्यादितिवोधेवेफलस्यमित्यपरंमत्वाहयद्यपीतिद्यान्परिदृश्यमानस्तरुजननशक्तिभेदोस्ति
तथापिचित्रभूतयोर्जगद्ब्रह्मणोस्समन्वस्येव यतोवीजतरुवोधमात्रेणनतौतिकेऽखंडितंरूपंव्यतेब्रह्मवोधेनतुदीपेनरूपश्रीरिवग्र

पुर्व — त्वतोवीजफलाविशुभ्रयावीजंपुनर्भवेत् तथाचिद्ब्रह्मचिन्नादित्पस्तास्वस्थानतिष्ठति ३१ यद्यप्यवोधेवोधेवावीर्यात
तरुवीजयाइयाभेदोस्तिनजगद्ब्रह्मणोरपिचित्तयोः ३२ तथापिव्यज्यतेवोधेसतमात्मकमखंडितं रूपश्रीरिवदीपेन — विद्या ३
चिन्मात्रालोकरूपियत् ३३ यद्यन्निखमेतेभ्रमेयथातज्जन्मभोभवेत् यायाविचार्यतेविद्यासासापरंभवेत् ३४ स्फ
एड २ — टिकांतस्सन्निवेशःस्थाणुतावेदनाघया अङ्गनानापिनानेवतथाब्रह्मोदरेजगत् ३५ ब्रह्मसर्वंजगद्वस्तुपिंडमेकमखंडि
तं फलपत्रलतागुल्मपीठवीजमिवस्थितं ३६ ॥श्रीरामउवाच॥ अहोचित्रंजगदिदमसत्सद्विभासते अहोरन्नंदेहो

२०८ — ऽयतेइतियावत् भेदोवैलक्षण्यमस्तीत्यापरेणसहयोऽर्थः ३२ ३३ कुतोवोधस्यैदृशसामर्थ्यमितिचेद्विचारजमत्वेन तत्त्वावगाहित्वादित्या
शयेनाह यद्यदितिअविद्याआविषकंघटादिपरंअधिष्ठानसन्मात्रं ३४ स्फटिकांतर्नानादिसन्निवेशः स्थाणुतोकोटस्थंतद्वे
दनात्पष्योभवतितथाऽशुद्धब्रह्मोदरेऽनानापिजगन्नानेवभातीतिशेषः ३५ पिंडस्फाटिकेनस्वप्रतिविंबितफलपत्रलतादयस्तेषांपीठ
माधारभूतंद्रव्यंगतंवीजंचैतेरूपमिवब्रह्मजगद्रूपंस्थितमित्यर्थः ३६ इत्थंवर्णितंवीजमनोबुद्धिचित्ताहंकारस्वरूपंतन्मात्रकल
नांतंप्रासंगिकंजगतोमायामात्रत्वंचश्रुत्वाविस्मितोगुरुवचनविश्वासाज्जगतोमायामात्रत्वमनुवादेनानुमोदमानस्तन्मात्राणांसैद्धि
यसमष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरभावोत्पादक्रमंजिज्ञासुः पृच्छति अहोइत्यादिना ३७ ॥ ॥ श्री श्री श्री

राम०
२०१

तत्रसंकल्पप्रधानस्यशब्दादिसूक्ष्मभूतकल्पनपूर्वकंजगत्कल्पकत्वमाहतन्मात्रेति २२ मनःकल्पितस्यचमनोरथ
कवत्तुच्छत्वमिथ्यात्वमेवेत्याहयथेति शून्येआकाशेदृशोदृष्टेः स्फाराद्विस्तारात् २३ तत्साक्षित्वेनस्थितस्यशुद्धत्वेनेत्याहशु
द्धइति अशनायाद्यभावान्नित्यतृप्तइव २४ तस्यैवेंद्रियद्वारैर्बहिःसंसृतिर्जीवत्वं अंतरहंभाव बाहितस्यहृदयात्कंठप
र्यंतंसंसृतिःस्वप्नः स्मृतिबीजवासनामात्रशेषेणहृदिस्थितिःसुषुप्तिस्तदतिक्रमस्तुतुर्यंतेत्याहसंसृतिरिति २५ एवंसोधि
तस्यप्रमत्कत्वस्यवृत्त्यात्मनिपरिणत्यानिरामयंयथास्यात्तथास्थितिरेवतुर्यातीतत्वमित्याह अतंतेति २६ अशोधिततस्य

तन्मात्रकल्पनापूर्वंतनोतीदंजगन्मनः असत्यंसत्यसंकाशंगंधर्वनगरंयथा २२ यथाशून्येदृशःस्फारा
न्मुक्तावल्यादिदर्शनं यथाक्षमेभ्रमश्चैवतथाचित्तस्यसंसृतिः २३ शुद्धआत्मानित्यतृप्तइवशांतसमस्थितः अपश्य
न्नुपपत्तीवेमंचित्तत्वस्यस्वप्नविभ्रमं २४ संसृतिर्जीवइत्युक्तंस्वप्नंविदुरहंकृतिं॥ चित्तंसुषुप्तभावःस्याच्चिन्मात्रंतुर्यमु
च्यते २५ अतंतंशुद्धसन्मात्रंपरिणाममिरामयं तुर्यातीतंपदंतस्मात्तस्थोभूयोनशोचिति २६ तस्मिन्सर्वमुदेतीदं
तस्मिन्नेवप्रलीयते नचेदंनचतत्रेदंहेम्नोमुक्तावलीयथा २७ अरोधकत्वात्सर्वहेतुर्यथावृक्षसमुन्नतेः अकर्तापित
थाकर्ताचेतनाचिद्जगत्स्थितेः २८ सन्निधानाद्यथालोकः प्रतिबिंबस्यहेतुतां यात्यादर्शस्तथैवायंचिन्मयोप्यचिदने
२९ बीजमंकुरपत्राद्यिदृश्यापद्यत्फलंभवेत् चिन्मात्रंचितजीवादिदृश्यातद्धन्मनोभवेत् ३०

दार्थप्रतिषशंकावारणायतत्क्रोधंतज्जलानितिशांतउपासीतेतिश्रुतिदर्शितदिशादर्शयतितस्मिन्नितिनचेदंतदितिशेषः
आद्योब्रह्मणिजगत्तादात्म्यस्यनिषेधः द्वितीयस्तुसंसर्गस्य २७ यदिजगत्संबंधशून्यस्तर्हिकथंजगद्धेतुरितिश्रुत्योक्तस्य
त्राह अरोधकत्वादिति समुन्नतेरभिवृद्धेः मायाकृतसर्गस्यनिवारकत्वमात्रेणकर्तृत्वोपचारइत्यर्थः २८ लोहोलोह
विकारआदर्शः २९ कथंतर्हिसर्वनियुगपन्नायतेतत्राहबीजमितिपु क्रिरत्रक्रमः तथैवानादिनियतिस्थितेरित्यर्थः ३०

वा॰टी॰
उ॰प्र॰
२०२

तस्मिन्नप्रथमंशब्दार्थविभागास्फुरणोसमुग्धमहंताध्यासंहतनत्संसारंतत्त्वस्मरणं चाह अहमिति अहंकिंइतितत्त्वतोवामनुष्याद्याकारतो
वाचशिष्यवेदनानुभुक्तेनातथाविधासंविदप्रथमेनतस्यार्थिकंप्ररूणार्थविचारसहितंप्राक्तनजन्मसहस्रेस्थमागभेजगतत्वशब्दार्थसंवि
दंचपश्यतीत्यर्थः तस्येंद्रियकस्पनांक्रमेणाहताद्दक्षेत्यादिना ताद्दक्षवेदनात्पिंडेस्फुटाहंभाववेदनादितिसर्वत्रार्थः जिव्हाशब्दोरस
नेंद्रियपरस्तद्र्थस्यरससनाम्नाउपलक्षितामितिशेषः एकदेशेसुखविलादिक्षेदेशे ४७ ४८ तदष्टिस्मरणाद्दष्टिः इतिअनयारीत्याणसि

अहंकिमितिशब्दार्थवेदनाभोगसंविदं संविदंतत्वशब्दार्थंजीवः पश्यतिसार्थकं ताद्दक्षवेदनात्सोपरसशब्दार्थवेदनं
भाविजीव्हार्थनाम्नैकदेशेनुभवति स्मरणात् ४७ ताद्दक्षवेदनातेजः शब्दार्थेन्मुखतांगतः भविष्यन्नेत्रनाम्न्येकदेशेभव
तिभासनं ४८ ताद्दक्षवेदनासोप्यघ्राणतद्दष्टिवेदना स्थितोयस्मिन्भवंतीतितावद्दश्यादिताःस्थिता ४९ एवंप्राप्यस्स
जीवात्माकाकतालीयवच्छनैः विशिष्टसन्निवेशत्वंभावितंपश्यतीत्यतः ५० अतस्यसन्निवेशात्वसतोपितस्यतःश
ब्दभावैकदेशत्वंश्रवणार्थेनविंदति ५१ स्पर्शभावैकदेशत्वंत्वक्शब्दार्थेनविंदति रसभावैकदेशत्वंरसनात्वेनविंदति
५२ रूपभावैकदेशत्वंनेत्रार्थाकृतिपश्यति गंधभावैकदेशत्वंनासिकात्वेनपश्यति ५३ एवंभावमयेसत्ताप्रकटी
करणक्षमं भविष्यदिंद्रियाख्यंरैसेधंपश्यतिदेहके ५४ इत्येवमादिजीवस्यराघवाघतनस्यच उदेतिप्रतिभासात्मादेह

न्श्रोत्रादिभावेयावत्कालंस्थितिर्भवति तावत्कालंशब्दादिदृश्यमतिडपभुंक्ते तच्छीलतास्थितेरर्थः ४९ तस्यसंघाताभिमान
माहविशिष्टेतिभावंप्राग्वासनाकल्पितं ५० तस्यश्रोत्रादिभिः शब्दादिभोगेन्नतदिंद्रियतादात्म्याध्यासमाहसतस्येत्यादिना असत
तोपिसतः सतः सत्वेनसंपन्नस्यश्रवणक्रियालक्षणेनार्थेनप्रयोजनेनशशब्दानभावयतिआह्वयतीतिशब्दाभावः श्रोत्रंतल्लक्षणंदे
हैकदेशत्वंविंदतिलभते ५१ ५२ ५३ एवमुक्तानेंद्रियमयेवाह्यार्थसत्ताप्रकटीकरणक्षमं इंद्रस्यपरमात्मनोलिंगभाविनाभवि
ष्यदिंद्रियाख्यम् ५४ जीवस्यसमष्टिरूपाघतनस्यव्यष्टिरूपस्यच ५५ श्री श्री ॥ ॥ श्री ॥

799

३८ वैपुल्यंसमष्टिव्यष्टिस्थूलदेहभावं यथार्थस्वभावसिद्धाद्दर्पादात्मवस्तुनः सकाशात्मया आत्मभूर्ब्रह्मसमष्टिस्थूलभुवि
स्ववैश्वानरात्मा यथाभवति तथाकथयममेत्यर्थः ३९ पृथ्वंवर्णयितुंप्रपन्नमत्यंतासंभाविता निर्वचनीयस्थूलांतसर्ववासनाविज्ञं
भितजीवभावा विभावाविर्भावं सहसादर्शयति अत्यंतेति द्वाभ्यांजीवलक्षणं अत्यंतासंभवरूपं अफुल्लांगोवस्तुतः स्फुल्लांगमूलोपि
फुल्लांगोवेतालोयथाबालहृदिस्फुटमुदेतितथोदेतीत्यन्वयः ४०-४१ अननुभूतमननायोगादनुभवस्फुरमानमेयाधीनता

ब्रह्मणिप्रतिभासासात्तन्मात्रगुणगोलकः अवश्यापकरणाभासोयथास्फुरतितच्छ्रुतं ३८ यथासौया
तिवैपुल्यंयथाभवतिचात्मभूः यथात्वभावसिद्धार्थात्तथाकथयमेप्रभो ३९ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ अत्यं
तासंभवद्रूपमनन्यत्वस्वभावतः अत्यंताननुभूतंसत्त्वानुभूतमिवाग्रतः ४० उल्लासफुल्लोऽफुल्लांगइतिबालहृ
दिस्फुटं यथोदेतितथोदेतिपरब्रह्मणिजीवता ४१ मानमेयात्मकाशुद्धासत्येवासत्यवत्स्थिता भिन्नेवत्यनभि
न्नास्याद्ब्रह्मणोदेहगात्मिका ४२ यथाब्रह्मभवत्यासौजीवः कलनजीवितः तथैवजीवोभवत्यासौमनोमननवेद
नात् ४३ चित्तंतन्मात्रमननंपरश्यत्यासौस्वरूपवत् एवमसौनिलवप्रख्यः स्फुरतिखांतरे ४४ अस्तनिमेषो
नुभवत्यवश्यापकरणोपमं संवेदनात्मकंकालकलितंकांतमात्मनि ४५ ऽऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

त्मनोभावनिमित्तंमानमेयवासनोद्भवमाह मानेति ४२ मननवेदनात्मनवासनोद्भवात् जीवोमनोभवतिमत्वानोमनः इतिश्रुतेः
त्यर्थः ४३ तच्चित्तंमनस्तन्मात्रगोचरमननंस्वीयंस्वरूपवत्तन्मात्रात्मना आविर्भूतंपश्यतीत्यर्थः अस्तनिमेषः अविच्छिन्नदृग्रूपः
अनिलवप्रख्यः अतिसूक्ष्मः एवंतन्मात्रात्माखांतरे चिदाकाशेस्फुरतिसतः प्रकाशमानेसतितत्स्फूर्त्तिसंवेदनात्मकंसृष्टिकालव
रोनपंचीकरणद्वारोत्पादितंकांतंहिरण्मयत्वात्सर्वंप्रकाशमानं अपरिच्छिन्नरूपं अवश्यापकरणोपमंब्रह्मांडरूपंमनुष्यादिदेहरू
पंचात्मनिपतीत्यनुषज्यते ४५ ।। ।। ।।

एवंरामस्यशंकांश्लनयासमाधाय अनाख्येयंपरंब्रह्मस्यातिवाहिकताभिवेत्यंतंयदुक्तंतदेवानुस्मृत्यातिवाहिकदेहस्यमध्युपहिते
पितामहात्वकल्पनामाह एवमेवेति स्वप्नात्मास्वप्रस्यमध्यात्मा उपासनापरिपाकेनोपास्यभावनफलीभूतेनसमुपस्थितः कालेनत
द्भावोचितेन ६३ तस्यप्रणवोच्चारणेनतदर्थसंविन्नासर्वप्रपंचस्रष्टृत्वंदर्शयति ओमुच्चारणेति ६४ एवंचव्यष्टिमनोराज्यवत्स
मष्टिमनोराज्यभूतस्यास्यजगतःअसत्यमेवेतिफलितमित्याह इदमेवेति ओम्मिकल्पिसर्वतलमलिनत्वादीवतथाचपर्वतानामेवा
दीनामुच्चाकृतिरुन्नताकारापिव्योमैवकिंपुनरन्यदल्पं यतोबाह्याद्भिक्रमेणजगद्व्योम्नेवारोपेणविजृंभते ततोस्यतलमालिन्या

एवमेषसज्जीवात्मास्वप्नात्मासमुपस्थितः पितामहत्वमुच्छूनंपश्यन्नात्मनिकालतः ६३ ओमुच्चारणवित्तिंवेदना
च्चप्रपश्यति यत्करोतिमनोराज्यंभवत्यासुसतन्मयः ६४ इदमेवमसत्सर्वाभिवव्योम्नितताात्मनि पर्वतोच्चाकृतिर्व्यो
मजगद्व्योम्निविजृंभते ६५ नेहप्रजायतेकिंचिन्नेहकिंचिद्विनश्यति जगद्गंधर्वनगररूपेणब्रह्मजृंभते ६६ य
थैवपद्मजादीनांजीवानांसदसन्मयी सत्तातथैवसर्वेषामासरीसृपमासुरं ६७ संवित्संभ्रमएवायमेवमभ्युत्थितोप्य
सन् आब्रह्मकीटसंवित्तेः सम्यक्संवेदनाल्लयः ६८ यथासंपद्यतेब्रह्माकीटःसंपद्यतेतथा कीटस्तुरूढरतोघ
बलनातुच्छकर्मकः ६९

द्विसाम्यवेत्यर्थः ६५ एवंचसृष्टिमुत्पादनंप्रपंचमिथ्यात्वज्ञापनायैवनवास्तवसर्गप्रदर्शनायेरत्याभिप्रत्यन निरोधोनचोत्पत्ति
रित्यादिश्रुत्याशयमुद्घाटयतिनेहेति ६६ जीवत्वमपिजगत्कोटावेवेतिदर्शयतिजगतोजीवसमसत्ताकत्वंदर्शयतियथैवति
योक्तिकदृशासदसन्मयीविचारासहाअधः आसरीसृपंऊर्ध्वंआसुरंसुरानभिव्याप्येत्यर्थः ६७ परमार्थदृशात्वाएसंविद
ति आब्रह्मकीटंसिद्धाया:संवित्तेरनुभेवादभ्युत्थितोप्यसन् कुतः यतोस्यसम्यक्संवेदनात् च्चयोवाधइत्यर्थः ६८ आब्रह्मकीट
संवित्तौरित्युक्तांशमुपपादयति तर्हिकथंकीटस्यतुच्छकर्मतातत्राहकीटस्त्विति भूतोघवलनात् चित्तेभौतिकमालिन्याधिका
द्वितियावत् ६९ ॥ ॥ ॥

200

ब्रह्मणएवाज्ञानाद्विधातिवाहिकदेहभवोज्ञानात्तदपगमश्चेतिदर्शयति अनारम्येतिद्वयमितिछेदः ५६ आतिवाहिकदेहादिमुखेना
ध्यापापवादकल्पनाया लब्धुत्पादकस्यव्यवहारदृशैवनपरमार्थदृशेत्याशयेनाह मात्विति ५७ यद्येवंपावेदनंवस्तुतर्हिकोविशे
षस्तत्राहब्रह्मसासंवित्तिरितिसाब्रह्मत्ववेदनाख्यासंवित्तिर्निजज्ञानभ्रांतिजेत्यर्थः ५८ यद्येवंतर्हिचिदेकरसेब्रह्मण्यज्ञानस्यैवायोगात्तदभा
वेजीवभेदकल्पकाभावेनब्रह्मात्मैकत्वस्यस्वतः सिद्धेर्वास्यातिरिक्तमोक्षफलस्यतत्प्रापकविचारादेश्चासंभवएवनास्तीतिकिंचंतत्स्मर
त्तिरितिरामःशंकतेअसंभवादिति ५९ किमयंतत्वंबुध्वाप्रश्नउताबुध्वा अद्यविचारानर्थक्येइष्टापत्तिरितिहितीपेतुनास्यानसरइ

अनारम्भेयंपरासत्तास्यातिवाहिकताम्भिव सागच्छत्यपगच्छतीताद्दृक्सत्यात्मभावनात् ५६ मात्वमेयप्रमाणादियदा
ब्रह्मैववेदनात् तदातिवाहिकोक्तीनांकः प्रसंगस्तदेवतत् ५७ अनात्मत्ववेदनादन्यः परस्मादातिवाहिकः ब्रह्मत्व
वेदनाद्ब्रह्मसासंवित्तिर्हिनान्यजा ५८ श्रीरामउवाच॥ असंभवादसंवित्तेर्ब्रह्मात्मैकतयाथवा कोमेन्नाकोविचारश्च
त्पलंभेदविकल्पने ५९ श्रीवसिष्ठउवाच॥ सिद्धांतकालएवैषप्रश्नस्तेरामराजते अकालपुष्पमालाहिशोभना
पिनशोभते ६० सामर्थ्यवानपि कालमालाविचलितायथा तथैवाकालभिज्ञंतोसर्वकालेहिशोभने ६१ प्रतिवंधा
भ्युज्ञानांकालोदितैतिदृश्यते नतुसर्वपदार्थानांकालेनफलयोगता ६२ ॥ ११० ॥ श्री ॥ ॥

त्साशयेनवशिष्ठःसमाधत्तेसिद्धांतकालेइत्यादिना नशोभते औत्पातिकानर्थशंकाभयहेतुत्वादितिभावः ६० अर्थितन्मासोक्त
मर्थमुपमानेनास्यस्पष्टमाहसार्थैवेति विज्ञप्सिताशोभनाप्यकालपुष्पमालायथातात्कालिकोभागेनसार्थैर्वसती औत्पा
तिकानर्थहेतुत्वेनजनहर्षहेतुत्वादनर्थिकातएवक्रमपरिपाकशापल्लेजंतोअकालोत्पन्नाभिनोत्सवेष्ट्रिमापयतीतिभित् उक्ति
रथ्यनर्थिकेत्यर्थः ६१ तत्कुतस्तत्राहप्रतिवंधेतिहेमंतादिकालः शाल्याद्यंकुरोदयप्रतिवंधस्ययवाद्यंकुरोदयाभ्युज्ञानस्य
आनुकूल्यस्यचदातेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांदृश्यतेलोकेनन्वितिअवश्यमिति सर्वः ६२ ॥ श्री ॥ श्री ॥

वा॰टी॰
उ॰प्र॰
२०४

नचास्मदाद्यसाताऽत्रबलान्नियतिकृतशक्तिकालादिमव स्यादर्शनाद्ब्रह्मसमेवेदं जगदितिभ्रमितम मित्याह अलीकशब्देभि
प्रायवचनः स्वदन्तेरोचतेभोक्तॄणांभोगकाले ७६ सर्वत्रयेणपर्येविस्तिरे लोकसर्गजातं गर्घेऽस्मिन्निपदर्शयति शुद्धमित्यादिः
ना दुरवबोधोभ्रांतिस्तद्वशात् यथाजलमन्यतरंगोन्यइतिबालानांमूर्खाणांकुकल्पनयैवानात्त्वोभेदएवंजगद्ब्रह्मणोवास्ति

अलीकमिदमुत्पन्नमलीकंचविवर्द्धते अलीकमेवस्वदन्ते तथालीकंविलीयते ७६ शुद्धंसर्वगतंब्रह्मात्र
सानंदमद्वितीयंदुरवबोधवशाच्छुद्धमिवासद्विवानेकमिवासर्वगमिवावबुध्यते जलमन्यत
रंगोन्यइतिबालकुकल्पनयाभेदः कल्पतएवमेवारज्जवस्तस्माद्योयोयमाभातिभेदः सकेवलमनतिबुद्धिः
परिकल्पितोरज्ज्वांसर्पइव एवंभेदाभेदशात्वोररिमित्रयोरेवब्रह्मरूपवसंभवेत् तेनात्मनात्मनाद्वितीयेनैव
द्वित्वमिवाततंयथासलिलेनतरंगकल्पनयासुवर्णेनकटककल्पनयैवमिति अतस्तेनस्वयमेवात्मनात्मान्यद्
व्चेष्टते अतः कल्पनाजातासैवस्फारतांप्राप्यमनः सर्पन्नंतेनाहं भावः कल्पितोनिर्विकल्पकप्रत्यक्षरूपंए
205
तत्प्रथमंतन्मनस्तदहंभवतित्त्विप्रमहंशब्दार्थभावनात् ॥ ॥ श्री ॥ = ॥

वएवकथ्यते जलेतरंगभेदस्यपरिणामत्वदृष्टेन विवर्त्ततास्फुटेतिदृष्टांतांतरमाहरज्ज्वांसर्पइवेति भेदाभेदशान्तो ः
स्थितिरितिशेषः अरिमित्रयोर्विरुद्धयविरुद्धयोरेवनकदचित्पितत्त्वभावत्यजोरित्येवकारार्थः तेनब्रह्मभूतेनात्म
नाप्रतीचा अततं विस्तारितंकलनानिर्विकल्पजगत्स्फूर्त्तिः स्फारतांसविकल्पतां तथैवतद्याचष्टेनिर्विकल्पप्रत्यक्षरू
पंएतन्मप्रथमंतन्मनस्तदहंभवतीति अहंशब्दार्थभावनात्तदुभयगोचरसंस्कारोद्भवात् ॥ = ॥ श्री ॥

२०४

उपाध्यनुसारिणी जीवता तदनुसारिपौरुषं तदेव फलपर्यवसितं कर्म तच्च तदेव पौरुषमेवेत्यर्थः ७० तत्र सुकृतरूपसारोत्कर्षपरमा
वधिफलं ब्रह्मता दुष्कृतरूपसारोत्कर्षपरमावधिफलं कीटकतेति वैचित्र्यनिमित्तभेदेप्यज्ञातचिन्मात्रप्रयुक्तो द्वैतभ्रांतिज्ञानमा
त्रप्रयुक्तस्तदपगम इत्येतदुभयत्रापि तुल्यमेवेत्याह ब्रह्मण इति ७१ ननु यावन्मातामानेन प्रमेयं द्वैतं वेत्तिना वद्वैतं तदपगमे नैकप्रमे
वेति क्रमिकद्वैतैकात्स्वभावत्वमेव वस्तुनो वास्तवं किं न स्यात्तत्राहमात्रेति न द्वैतं मातृमानप्रमेयद्वैतस्यापि मातृमानांतरापेक्षापत्या
अनवस्थापातात् अतस्तेषां चिन्मात्रत्वे द्वैतैकसाधकांतराभावाद्वैतैकवादार्थः शशशृंगनभोद्भिनीसम इत्यर्थः ७२ यदि
न द्वैतं मानमेयं तर्हि कथं कुद्दालकोटिदुर्भेद्यं भुवनादि भावदार्ढ्यात्मकं प्रतीयते तत्राह भावदार्ढ्यात्मकमिति ब्रह्मानंदात्मकत्वात्मैव

यदेव जीवनं जीवे चेतोन्मुखचिदात्मकं तदेव पौरुषं तस्मिन्सारं कर्म तदेव च ७० ब्रह्मणः सुकृतात्सायात्की
टकस्य समुत्थितेः चितमात्रात्मिका भ्रांतिः प्रेक्षामात्रं भवेद्द्वयः ७१ मातृमानप्रमेयाणि न चिन्मात्रेतरत्ततः
ततो द्वैतैकवादार्थः शशशृंगाद्भिनीसमः ७२ भावदार्ढ्यात्मकं विध्याद्ब्रह्मानंदो विभाव्यते आत्मैव कोशका
रेण लीलादार्ढ्यात्मके यथा ७३ मनसा ब्रह्मणा यद्यद्यथा द्रष्टुं विभावितं तत्तथा दृश्यते तज्ज्ञैः स्वभावस्यैष निश्च
यः ७४ यथा यदुदितं वस्तु तत्तन्न विनाभवेत् निमेषमपि कल्पं वा स्वभावस्यैष निश्चयः ७५ ॥ ॥

बंधकभुवनादिभावदार्ढ्यात्मकं द्वैतमिति भ्रांत्या दृश्यते यथा कोशकारकीटेन स्वलालादार्ढ्यात्मकं बंधनमनुभूयते तद्वदित्य
र्थः ७३ यद्यात्मकल्पितरवबंधस्तर्हि त्रितिपुरुषं यथाभिलषितकं त्यनैवस्यान्ना निष्कल्पनमित्याशंक्याह मनसेति सर्व
मनः समष्ट्यात्मना ब्रह्मणा भोक्तृकर्मानुसारेण यद्यद्वस्तु यथा सर्वव्यत्वेन द्रष्टुं यथा दृशाकार्यार्थं विभावितं च तत्तत् अन्यैरपि त
ज्ज्ञैः जीवैस्तथा तथा दृश्यते न तु कृतः यतः स्वभावस्य नियतेरेष निश्चयो व्यवस्थित इत्यर्थः ७४ उप्तबीजाद्वटांकुरो न कुट
बीजादुद्भूतः कतिपयनिमेषं तिष्ठति ब्रह्मांडं तु महाकल्पमिति हेतुफलादिनियतिबलादपि न यथेष्टं कल्पनप्रसक्तिरित्याह यथेति ७५

नीहारेवसिनेनपरिधानीयेनेवछन्नामेदुराणग्रास्येवशिरः पटउत्तरीयंयस्याः लंबमानमभ्रबिंबमिव उल्लसिता नित्योत्संतिमि

वा०टी० नीहारेवसिनेनपरिधानीयेनेवछन्नामेदुराणग्रास्येवशिरः पटउत्तरीयंयस्याः ६.७ वेतालेः सह आवेशोनतंनामिनिविशासेन

उ०प्र० रमिवउज्ज्वला केशांयस्याः ५ वेडूर्यनूर्णाः सूर्याग्राकाराश्वनरवायस्याः ६.७ वेतालेः सहआवेशोनतंनामिनिविशासेन

२०५ विचती स्पंदमानेकालवर्णकेकालेकुंडलेयस्याः अर्कस्यादानेग्रहणेउत्कंठितमिवदीर्घ्योग्रं ८ निजस्यस्वजातसुचितसांध २

सः ओदनस्यआहारस्येतियावत् ६ १० अनुश्वासंप्रतिश्वासं ११ मेघनस्यगतं ख्यातंसहेत्वानयनिवारणेकृतेमयाशाम्य

लंबाभ्रबिंबोल्लसिता नित्योत्सपति मिरोद्भजा ५ स्थिरविद्युल्लतानेत्रातमा

नीहारवसनछन्नामेदुराभ्रशिरःपटा लंबाभ्रबिंबोल्लसिता नित्योत्सपति मिरोद्भजा ५ स्थिरविद्युल्लतानेत्रातमा

नीहारवसनछन्नामेदुराभ्रशिरःपटा ... निर्मांसनरदेहोग्रपुष्पस्रग्दामभूषिता सर्वांगोपात

लतरुजानुका वेडूर्यभग्नख्याग्रनखीभस्मनीहारहासिनी ६ निर्मांसनरदेहोग्रपुष्पस्रग्दामभूषिता सर्वांगोपात

लतरुजानुका वेडूर्यभग्नख्याग्रनखीभस्मनीहारहासिनी ६

लतरुजानुका वेडूर्यभग्रख्याग्रनखीभस्मनीहारहासिनी ६ निर्मांसनरदेहोग्रपुष्पस्रग्दामभूषिता सर्वांगोपात

लतरुजानुका वेडूर्यभग्रख्याग्रनखीभस्मनीहारहासिनी ६ निर्मांसनरदेहोग्रपुष्पस्रग्दामभूषिता सर्वांगोपात

लतरुजानुका वेडूर्यभग्रख्याग्रनखीभस्मनीहारहासिनी ६

कल्पितानि १

ननु संहितायथानुभवत्यादिना तयास्मृत्या अनुभूतानि यथानुभवं स्मृतानि स्वरूपाणि जीवेन ब्रह्मलक्षण उपादानकारणादिया
न् ब्रह्मांडविस्तृते जगत्संनिवेशः कल्पितः हस्तपादादिमानिति पाठे स्पष्टं उपवर्णितः सृष्टिक्रमो लोकेप्येवमेव स्वप्ने प्रसिद्ध इत्या
ह यदेवेति पश्यति स्वसंभ्रमादानितिशेषः ननु स्वाप्नं प्रातिभासिकमसत्कथं सतो व्यावहारिकस्य दृष्टांतस्तत्राह सद्वेति चितं मनः
अभिनिविष्टं चिरतद्भावनोपचितं सत् यदेव कल्पयति तत्स्वरूपं पश्यति दर्शनेन सत्सत्यमिव प्रतिभासं आगतं प्राप्तं सद्यो व्या
स्पति व्यवहारयोगितया प्राप्स्यति चेत्यर्थः ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ ॥

ततो मनोहंकाराभ्यां स्मृतिरनुसंहिता ते त्रिभिस्तदनुभूततन्मात्राणि कल्पितानि तन्मात्रेषु जीवेन चितात्मनास्व
यं काकतालीयवद्बुद्ध्योपादानादिया संनिवेशः कल्पितो दृश्यतस्वयं यदेव मनः कल्पयति तदेव पश्यति सद्वा
भवत्वसद्वा चितं यत्कल्पयत्यभिनिविष्टं तत्तत्पश्यति यास्यति सद्वप्रतिभासमुपगतं सत् ॥ मोक्षोपायेषूत
त्पत्तिप्रकरणे सत्योपदेशः सर्गः ६७ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं राक्षस्याः कंमहाप्र
श्नजालसमावलितखिलं १ अस्तिकज्जलपंकांगी दृष्टिवोग्राशालभंजिका हिमाद्रेरुत्तरे पार्श्वे कर्कटी नाम राक्षसी २
विषूचिकाभिधाना च नाम्नान्यायबाधिका विंध्याटवीव देहेन शुष्ककाश्यमुपागता ३ महाबलाग्निनयना रोदो
रंध्रा द्रुमसरणी नीलांबरधराकृष्णा देवास्त्रकेवयाभिनी ४ ॥ ॥ ॥ = ॥ ॥

तस्याश्चोग्रं तपस्सर्वजंतुजातजिघांसया विस्तरसंक्षेपाभ्यां वर्णितेर्थे दृढीकाराय
वर्ण्यते विस्तरेणात्र कर्कटी नाम राक्षसी किरातराजमंत्रिसंवादं विस्तारेण विवक्षुस्तमवतारयति अत्रैवेति अलितं तव
कर्कट्युपाख्यानाख्येतिहासमुखेन राक्षस्याः कज्जलमयात्पंकाद्द्रुतो निर्मिता शालभंजिका प्रतिमेव वर्णतः कृष्णेत्यर्थः २ तस्या
तो विमर्शनव्याप्तं अखिलं तत्वं जगद्यत्र १ रंध्रमंतरालं तद्द्रुमसरणीति वैपुल्याति
दृढनामनी अन्यदर्शयति विषूचिकेति ३ अग्निरिव प्रज्वलन्नयना रोदस्योर्द्यावापृथ्व्योः

८ ९ सूक्ष्मयाजनैर्दुर्लंघ्यया दुर्भोजिनानिषिद्धापक्वाकालभोजनान्मृतिभोजनाच्च दुरारंभपरानिष्टारंभका: दुःस्थितय: अशास्त्री
यमार्गस्था: १० प्राणे: प्राणद्वारा आहृदयं आपानमारभ्य हृदयपर्यंतं प्रविश्य हृदयप्रसंगात् प्लीहस्पृतत्संनिहितमांसग्रंथ्यादिपदाद्धस्ति
शिरादीनां च बाधनात् पीडनात् ११ सगुणं शास्त्रसदाचारनिष्ठतदन्यं विगुणं १२ चिकित्सा रोगप्रतीकारस्तदर्थं १३ अन्याया:
न्यायय्याति वक्तिनिसेषां वाधिका द्विविधा हि विसूचिकाशक्तिराद्यासायामदधीनाः अन्या: सर्वा: शक्तय: अपरा तदधीना प्रति
वस्तुनियता सात्विकादिभेदभिन्नाच्च तत्र तामस्या संहारशक्तेरंशा: प्राणिदुष्कर्मफलजननशक्तिविशेषा रोगा: अतस्त्वन्नि
वृत्तये आद्यामायाशक्तिप्रभावाणं मायादिरहस्यबीजै: पंचभि: संबोधनेमस्कृत्य प्रार्थ्यते अमितिचतुर्थ्यंतं नम: शब्दयोगात्

भगवन्भूतभव्येश श्यामहं जीवसूचिका अनायसी चायसी च विधेयेऽपि सिवेद्दं ॥ श्रीवशिष्ठउवाच
कर्कट्युवाच ॥ भगवन्भूतभव्येश श्यामहं जीवसूचिका ९ सूक्ष्मयामाययासर्वलोकहिं
एवमस्त्वितितामुक्त्वा पुनराह पितामह: सूचिकासोपसर्गात्वं भविष्यसि विषूचिका ९ सूक्ष्मयामाययासर्वलोकहिं
सांकरिष्यसि दुर्भोजिनादुरारंभामस्त्रदुःस्थितयस्त्रये १०. दुर्देशवासिनो दुष्टास्तेषां हिंसां करिष्यसि प्रविश्य हृदयं
प्राणे: पद्मप्लीहादिबाधनात् ११ वातलेखालिकाव्याधिर्भविष्यसि विषूचिका सगुणं विगुणंश्चैव जनमासाद्यिष्यसि १२
गुणान्वित चिकित्सार्थं मंत्रोयं तु मयोच्यते ब्रह्मोवाच ॥ हिमाद्रेरुत्तरे पार्श्वे कर्कटी नामराक्षसी १३ विषूचिकाविधानासा
नाम्नाप्यन्यबाधिका तस्यायं मंत्र: ॐ ह्रीं ह्रां रीं रां विष्णुशक्तये नम: ॐ नमो भगवति विष्णुशक्तिमेनां ओं हर हर नय नय पच
पच मथ मथ उत्सादय दूरे कुरु स्वाहा हिमवंतं गच्छ जीवस: स: चंद्रमंडलगतासि स्वाहा इति मंत्री महामंत्रं न्यस्य वामकरोदरे १४

परब्रह्मालिकायै नम: इत्यर्थ: भगो महात्म्यं सर्वनियमनवीर्यं वा तद्वति आद्य विष्णुशक्ते त्वं द्वितीयां एनां त्वदंशभूतां रोगालि
कां विष्णुशक्तिं ओंकारवाच्यैकार्णस्वरूपे हर भ्रशं सम्यक् उपसंहर स्वात्मविलीनां कुरु इति भ्रशार्थे द्विर्वचनं नय स्वस्थानं प्राप
यपच पाकेव सघोस्महत्कुरु मथ दधिवद्विलोडय उत्सा दय अस्मात्स्थानात् उत्पातानय उक्तैस्त्ये वा प्रकारै: कुरु स्वाहेति हविहिना
दिनाप्रजप्तव द्योतनार्थं एवं आदिशक्तिं संप्रार्थ्य तदधीना रोगशक्ति: प्रार्थ्यते हिमवंतं स्वस्थानं गच्छेति ततो रोगिणं प्रत्याह स: प्राक्त
नदुष्कर्मणाभिभूत: स: रोगेणाभिभूत: स: मृत्युना वा ऽऽक्रम्यमाण: स्वं मत्रतया साम्भोजीवन समर्प्य नाम्नेन संप्रत्येचंद्रमंडलं अदी
यभावनया गत: प्राप्तोसि अंते स्वाहेति दीप्ते अनेन विषद्वंसि पूर्णचंद्रमंडले रोगिणो भावनया प्रक्षेप: कार्य इति द्योतनार्थं इति मंत्रं मंत्री लि

203

शैलत: कृताया: इवेति तप: क्लेशसहना दुर्व्यग्राने त्यानूपना १८ आहर्तुं आहारं कर्तुं ग्रसितुमिति यावत् १९ पवनै: शीतोष्ण
पांशुरूक्षवायुभिर्जर्जरितानां शिथिलीकृतानां अंगकानां कृशांगानां लंबमानानां वेगेन चिरंवत्कलवयस्यास्तस्या भस्तांगाया
स्सेनास्तदाकृतेति दृष्टितियावत् रणद्भि: पवनैरवधूतै: कंपितै: ऊर्द्ध्वं दिवस्थैः मूर्द्धजलक्षणैस्सम: पटलैस्तारा: नक्षत्राणि
तत्सम्हतरूपमो निकंदधानां नां कर्कटी आलोक्यतस्यैव रंदातुं अजो ब्रह्मा समुपाजगामेतिवक्ष्यमाणस्य संबंधोक्ति: २० इति
वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्प० सर्ग ६८ दत्वात्र धातु: कर्कट्यै यथाभिलषितं वरं मंत्रं च गुणिरक्षार्थं स्वलोके गतिरुच्यते कुतो दुर्व

क्रमेण दिवसा: पञ्चाशत्स्या मासर्त्तवोयपु: शीतातपेषु लीनाया: कृताया इव शैलत: १८ सा वभ्रवाभ्रमालाया: समा
संस्तंभिताकृति: कृशोर्द्ध्वगोर्द्ध्वकेशी च खमाहर्तुमिवोद्यता १९ आलोक्य तां पवनजर्जरितांगकृत्तकीरांगयाकृति:
रणत्वनावधूतै: ऊर्द्ध्वस्यमूर्द्धजतम: पटलैर्दधानां तारोघमोक्तिकमज: समुपाजगाम २० ॥ मोक्षोपाये राक्ष
सीवर्णनं नामाष्टषष्टितम: सर्ग: ६८ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ दारुणं हि तपस्सि
द्धे विषाग्निरपि शीतल: १ मनसैव प्रणम्यैनं सा तथैव स्थिता सती को वरः स्वच्छ मायाल मितिचिंतान्विताभवत् २ आल
तं प्रार्थयिष्येहं वरमेकमिमं विभुं अनायसी चायसी स्यामहं जीवसूचिका ३ अस्योक्ताद्विविधास्सूचिर्भूत्वा लक्ष्या विशाम्य
हं प्राणिनां सह सर्वेषां हृदयं सुरगिर्यथा ४ यथाभिमतमेतेन ग्रसेयं नवशं सकलं जगत् क्रमेणाद्धुद्धिनाशाय क्षुद्धिनाश:
परं सरवं ५ इति संचिंतयंतीताम्रुवाच कमलालय: अन्यादृश्यास्तथाहतालनिताभ्रारब्धोपमं ६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ उत्रिकर्क
टिके रक्ष: कुलशैलाभ्रमालिके उत्तिष्ठ त्वं तुष्टोस्मि गृहाणाभिमतं वरं ७ ,, ,, = ,, = ,,
तायामपि तस्यां दुर्लभतमो धाधातु: प्रासादस्तत्राह दारुणमिति सिद्धे भवत्येवेति शेष: यत: स्तप: सिद्धो विषसहितोग्निरपि शी
तलो भवति नास्साध्यं तपसोऽस्तीति भाव: १ २ स्मरणेऽपमाकारो निपातानंत्वाइ अनायसी रोगरूपा जीवयुक्तास्सूचिका जीवसू
चिका ३ अस्य वरस्य: इत्यत्र वरेणास्सह युगपत् सूरलि प्राणाक भवेसोगं ध्वंयथा ४ एतेन क्रमेण उपायेन ५ शांतिदांतिदयादितप
स्विधर्मविरुद्धलोकहिंसाभिलाषिणीत्वादन्यादृश्या: तथा अभिलाषं दृष्ट्वा ६ प्र शंसाभाविकस्याणघोतनार्था: ७ ,, ,,

सासूत्रमायासं अयोविकारो भस्त्राकृत्वा कुस्मा सूचिका अनायसी जीवसूचिका च सती राजस महाभूतकर्मेंद्रियज्ञानेंद्रियप्राणांतःक
रणाविद्याकामकर्मसंघातात्मके छ्यस्रकेन इदं चास्यास्सूचित्वं दृश्यं भ्रांतिकल्पितमेव न वास्तवं वरशापसहस्रैरपि वस्त्वन्यथाभावायोगा
दित्याशयेनाह सूचीति संविद्रूमाणां कुले समूहम ध्येरथाप्पिका भ्रांतिरित्यर्थः भानूनां सूर्यकिरणानां संतानेनांतःप्रवेशेन संदरीरत्न
सूची च वैडूर्यरश्मिलेखेव चलद्यते मे नोमननसंयुते त्येतावानू दृष्टांतो विशेष इत्यर्थः ७ सूर्यकिरणानां संपर्कं त्वाह कज्जलेति कज्जल
मयो भोदो मेघस्तद्रूपस्यसंकल्पपिंडस्य लतातो लेश्या पवनेनाहता उपनीता सूक्ष्मेयं द्रधूंतत्र निविडयोरक्षणयो दृशोः स्वच्छदृष्टज्योतिषी
दवकनीनिके कृस्सतारे यस्याः ८ सूक्ष्मपाडुच्छशिखया उच्छायेरणरडुनापरमाणकल्पेन समत्वं प्रसन्नवदनं यथा स्यात्तथा करदानाऽह

राजसूचिका कुस्मा सूत्रायसमनायसी सूर्यरश्मिकेनचलिता व्योमगा व्योमवासिनी ५ सूचि दृश्यत एवासो न त्वयो नाम विद्यते
संविद्रूमकुले चैवास्वल्पसूचीवलद्यते ६ रत्नसूचीवमस्त्रणामनोमननसंयुता वैडूर्यरश्मिलेखेव भानुसंतानसंदरी ७
कज्जलांभोदसंकल्पलतेवपवनाहता सूक्ष्मरंध्रेक्षणा स्वच्छदृष्टज्योतिः कनीनिकासमत्वेग्राह्यरूपेण सूक्ष्मपुच्छशिखाणुना त
दाविपुल्यशांतर्यपरमौनव्रतंगता ९ सुदूराद्दीपवद्दृष्टं स्वतन्मात्रत्वमागता दूरादेवमनोज्ञेन प्रोज्झिरंतिमुखेन रवं १० कुंचि
तेक्षणासंदृश्यदीर्घदीपांशुकोमला सघर्षजातसमुत्सन्नवालविलासिनी ११ ।। ।। ।।

लीला

पर्यंतदा साकाशेमौनंमुत्तिसंबंधितयोगता परं नूनं इत्युत्प्रेक्षा
णा अभीष्टतमेन सूचीरूपेण निर्मितेन पूर्वतनदेहवैपुल्यशांत्यर्यंतदा साकाशेमौनंमुनिसंबंधितयोगता परं नूनं इत्युत्प्रेक्षा
स्यात्तपोस्ववैपुल्यशांता वैवपर्यवसन्नं व्यर्थमिवासीदित्याशयः ९ कीदृशं कथं च तत्सूचीरूपं साप्राप्तातदाह सुदूरादिति सुदू
राद्दीपज्वलन्नेत्रयोः संध्यदर्शदिक दीपवदृष्टं सूचीशरीरस्यादर्शनात्स्वतन्मात्रत्वं आकाशसाम्यमागता प्राप्ता देहेऽन्तर्गतस्या
काशस्यसौक्ष्म्यप्राप्तो वहिरवस्थानात् मनोज्ञेन वरप्राप्तिप्रसन्नेमुखेन रवं प्रोज्झिरंतीव मंत्रीवेत्युत्प्रेक्षा १० पुनः सा कीदृशी तत्राह कुंचि
तेत्यादिना दीर्घाः दूरप्रसृताः दीपांशवो दीपकिरणा इव कोमलास्सूक्ष्मा अत एवैकाग्ग्याय कुंचितैरीक्षणैर्दृष्टिदृष्टिभिः स
दृश्या सघर्षजातेन समुत्सन्नो वालानां मर्मकाणां वालः केश इव विलासन शीला ११ ।। ।। =

तांविषूचिकांविद्रुतांपलायितां २५ रसायनहृदि अमृतगर्भे २६ युक्तंसमाहितचित्तं पाठक्रमादार्थक्रमवलीयस्त्वात् शौचाच
मनादिपूर्वमेवकार्यंसमाहितः अव्यग्रचित्तः २७ त्रिलोकनाथो ब्रह्मागगनगैः सिद्धैर्गृहीतः सिद्धः अव्याहतः मंत्रोयस्य
तथाविधस्सन् कायेन्निरसिद्धयेउपगतेनशक्रेणावंद्यमानस्सन् अन्तयार्ऽपरैः रूपहंतुमशक्याः मायाः सत्यसंकल्पसिद्धाः पर
चित्तसांकल्पिक पितृमातृभ्रातृगंधमाल्यादिलोकरूपाविचित्रभोग्यमायायत्रतथाविधंनिजपुरंसत्यलोकंगतः २८ इतिश्री
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेएकोनसप्ततितमः सर्गः ६९ क्रमशस्तन्तुतापूर्वस्स्चोक्तरूपद्रूपंगतिः स्त्र्याः सा

मार्जयेदात्मनाकारं तेनहस्तेनसंयतः हिमशैला मिमुख्येनविद्रुतांतांविचिंतयेत् २५ कर्कटीककेशाक्रांतां मंत्र
मुद्गरमर्दितां आतुरंचिंतयेच्चंद्रेरसायनहृदिस्थितं २६ अजरामरणंयुक्तंयुक्तंसंबोधिविभ्रमैः साधकोहिशुचिर्भूत्वा
स्वाचांतः सुसमाहितः २७ क्रमेणानेनसकलांप्रोच्छिन्नत्तिविषूचिकां इतिगगनगतस्त्रिलोकनाथोगगनगतस्त्रि
लोकनाथोगगनगसिद्धगृहीतसिद्धमंत्रः गतउपगतशक्रवंद्यमानोनिजपुरमक्षयमापमुक्तलक्ष्मीः २८ मोक्षोपायेबृह
पाख्यानेविषूचिकामंत्रकथनंनामैकोनसप्ततितमः सर्गः ६९ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ अथपंभ्रधरस्थंगाभासामहाकस्स
राक्षसी कज्जलांबुदलेखेवतानवंगंतुमुद्यता १ वभूवाभ्रोपमाकाराततोविटपरूपिणी उपमाणाततोव्यासीद्याभूद्
स्तमात्रका २ ततः प्रादेशमात्रासाततोपंकुलरूपिणी ततोभाषशमीतुल्याततस्सूचिवभूवह ३ ततः काशायासूचितंपद्म
केसरसुंदरी प्रायसाशिखराकारासंकल्पाद्विखिराडतां ४ ॥ =॥ श्री ॥ =॥

त्तिशरीरेसुप्रवेशाभ्रोपवर्ण्यते तनुस्स्थूलंतद्भावंतानवं १ तदेवप्रपंचयतिवभूवेत्यादिनाविटपरूपिणीवृक्षशाखाप्रमाणा २
माषसमीमाषशिंवि सूचीस्थूलसूची ३ कौशायसीवनयोऽपास्थूलतमस्सूचीतद्भावंअथचस्थूलशरीरस्यक्रमेणास्त्रीभा
वस्तस्यास्वसंकल्पितस्यैव पराविद्याकल्पितस्यत्वयेतत्रैवगलितंवंवदपति ५ ॥ श्री ॥ ॥ = ॥ ९

वा०टी०
उ०प्र०
२०८

किंचस्वार्थदृढानुरागादस्या महादुःखमपि सुखापितमित्याह सूचीति २० प्रसंगाज्जीतिमुपवर्णयन्तमनुसरन् सूच्याख्यायाधिस्वरूप
माह अन्येत्यादिना व्योमवृत्तिः आकाशवत्सूक्ष्मस्वभावं लिंगशरीरं यस्याः २४ मूलसंवेदनं कुंडलिनीशक्तिस्तदाकारा चंद्रार्कयोः अ
अल्पाः अंशावेष्टिकालितानीव संदरी २५ तस्याः कर्कट्याः पापात्मिका अनन्त्वे असिधाराभक्रूरा मनोवृत्तिरयः सूच्याः पृथगेवत
याजीवसूचीरूपेण स्थितेति परेणान्वयः कोसुमीगंधलेखेव परमाणुरससूक्ष्मं यथास्यात्तथा प्राणिदेहे खवलीयांतः प्रविशपहिं

सूचीभावं प्रपन्नायास्त्यजंत्याः पीवरं वपुः महामरणमप्यस्या राक्षस्याः सुसुखं स्थितं २० एकवस्त्वतिरागाग्यमहो
नुविषमागतिः देहोपितृणवत्त्यक्तो राक्षस्याभिजयेच्छया २१ एकवस्त्वतिगंधेन भ्रंशान्याहिसंविदः राक्षस्याग्रासगंधे पु २
नदेहनाशोपिनेक्षितः २२ नासोपि सुखयत्यन्तसमेकवस्त्वतिरागिणां सूचीभूता विदेहापि परिशुष्टैव राक्षसी २३ अन्याव
भूवलग्रासात याजीवविशूचिका व्योमात्मिका निराकारा व्योमवृत्तिशरीरका २४ तेजस्तनुप्रवाहाभा प्राणतंतुमयात्मिका
205 मूलसंवेदनाकारा चंद्रार्कांशुकसुंदरी २५ पृथगेवासिधाराभा परमाणवबलीयसी कोसुमीगंधलेखेव कलाकलिनरूपि श्री
णी २६ पापात्मिका मनोवृत्तिः सहितस्यास्तथा स्थिता परप्राणवशादेव परमार्थपरायणा २७ एवमस्यास्तनुर्जाता सूचीद्वये
मपीहिंसा नीहारांशकवत्तन्वी कार्पासांशुस्तपेलवा २८ तनुद्वयेन तेनासौ प्रविश्य हृदयं नृणां वेधयंतीततः क्रूरा प्रवभ्राम दि
शोदशः २९ सर्वः स्वसंकल्पवशाल्लघुर्भवति चागुरुः कर्कट्योग्रवपुस्त्यक्त्वा सूचीत्वमुररीकृतं ३०

सादिकलानां चातुरीणां यत्कलनं संपादनं तेन रूपिणी प्रकटा स्थिता २६ तदेव स्पष्टमाह परेति परेषां प्राणिनां प्राणवशात् प्राणान
ुसृत्य परमोर्थः स्वमनोरथसिद्धिस्तत्परायणा उद्युक्ता २७ तनुद्वयवर्णनमुपसंहरति एवमिति २८ अथ तस्याः संक्षेपतश्चेष्टित
माह तनुद्वयेनेति २९ संकल्पस्याघटितघटनासामर्थ्ये इदमेव निदर्शनमित्याह सर्व इति ३० ॥ श्री ॥ = ॥ श्री

बिसान्मृणालाडुडीवादूर्द्ध्वं निर्गता ब्रह्मनाडिः सुषुम्ना तस्या रंध्राद्बहिर्निर्गत्य ऊर्द्ध्वं सूर्यमंडलाभिमुखतया युक्ता २२ नियताः प्रति
नियतस्थाननिविष्टा अक्षरादींद्रियशक्तयो यस्याः जीवेन लिंगदेहेनैव हि सूक्ष्म्याकारायमाणेन स्थिता यथा चौद्धानां आलयविज्ञान
संधानः स्वमात्रगोचरोपि परैरलक्षितः यथा वा तार्किकाणां धारावाहिकज्ञानसंतानः सादृश्यनभ्युपगमादलक्षितस्तद्वत्सदैरलक्षि
ता २३ अत्यंतालक्ष्यत्वादेव शून्यवादिसिद्धांतिनां सविकासविरवित्युत्प्रेक्षा रंध्रस्य नभसोपादानीलेनेसंतन्मयातत्याया अ
ख्यानिः श्राह्मयटघिट्वेडीवभावस्थूलदसः कर्मधारयपुंवद्भावो वा एवमायसी सूचीमुपचरपानायस्याजीवस्सूच्या सादनुसारि
त्वमाह इरेयति २४ कलात्तत वृत्तिषु प्रतिफलितचिदाभासात्तत्कलिनधर्मिणया जीर्णस्यविनप्रपद वस्यस्यदीयस्यांशुकिरण

तंतुर्विशादिवोड्डीनावाहसंचारकौतुकात् ब्रह्मनाडीरिवायुक्ता वहिरंध्रसुंदरी २२ तिष्ठतींद्रियशक्तिः साजीवेनैव
बहिः स्थिता बौद्धतार्किकविज्ञानसंतानवदलक्षिता २३ अन्यसिद्धांतसविकारंध्रानीलमयाख्या अदृश्यया जीवसूच्यासं
ततानुश्रिता स्थिता २४ कलाकलिनधर्मिण्या वासनामात्रसारया जीर्णदीपांशुसूचीवती छायानुपलभ्यया २५ ग्रासार्थं
सूचितां याता सैवास्या नोपयुज्यते विचारितनयानेतदहो मौर्ख्यविजृंभितं २६ सा ग्रासं चिंतयामास न सूचीरूपतत्कृतां ॥
चितमीहितमेवैकं पश्यस्ते निरर्थकं २७ अविचार्यैव सूचित्वं तया मूढधिया स्थितं नानर्थबुद्धेः स्फुरति ह्यपरं विचारण
२८ स्वार्थक्रियोग्रसामर्थ्याघातिभावनयाप्ता स्वपदार्थोभिमतां शाश्वतीं विश्वासेनैव दर्पणः २९ ॥ ॥ = ॥

तत्लक्षणा सूचीयथा चक्षुषा नुपलभ्यापि स्वरूपमानादालकलातीक्ष्णनादृश्या २५ इदानीं तस्याः सूचीभावलक्षणं तयः फल
मिष्टानुपयोगादुपहसति ग्रासार्थमित्यादिना साग्रासोस्थैव निरूदरणाः स्वस्या नोपयुज्यते २६ अस्थितं अभिलषितं अ
नर्थबुद्धेर्निरर्थकबुद्धेर्जंतोः २८ विमृश्यापि चित्ते कुतो न स्फुरतीत्याह स्वार्थेति अभिमते अभिलषिते शेषविषये
आद्योऽसि निविष्टाश्रितपदार्थः स्वार्थक्रियापि दृढ प्रयत्नसाध्यो ग्रादनतिक्रमणीया तत्सामर्थ्यात् भावनयात
दृगानरं जनेनाप्तां पूर्वनैर्मल्यं वैपरीत्यं कालुष्यमितियावत्प्राप्तिर्यया विश्वासेन दर्पणः २९ ॥ श्री ॥ =

वा०टी० स्थूलैः पशुनराद्यस्थिगृंथ्यिभिर्वलितेवात्यादिना नित्यंकंपेनस्फुरतमेसंचलतमेसंचलतमे आलीया आलनिश्चास्त एवअच्छाः
उ०प्र० स्वच्छानीहारस्वमरसंतापसंदेहादिरणः नविचंतेआलीयानीहारायत्र अशुजलंभस्थकाविपेषातयाविघेरशिशुनैः कृत
२०६ साचारे ४१ कथोष्णुकोटरेषुस्थालवंगेषुघ्निन्यागरुस्तेषुचक्रमाद्विश्रांताः मधुमक्षिकपिकवायसायत्र शीतातिशयेनरुद्ध
एवरौद्रः रूक्षः प्रादुर्भूतोरसनुशब्दापमानोवातोयत्र अतएवकपविलोलांगुलिशाखिविं ४३ मालाभूतानांअभ्रलेखा
नीनीहारपटलानांसंसारसंचारोयत्र विदीर्णितांगुलीभूर्णानांजनानांगर्त्तप्रायेनिवासदेशे स्पंदमानाअवशपायपृषतोहि
मविंदवोयत्र यदेप्सुरषणादांकितदेशेवल्कीकेवामलरेपवर्तेच ४३ अशुजलभ्रांतोकचतिप्रकाशमानेमरुदेशे नखेनिवे

वलितमि स्थूलास्थिगृंथ्यैवंत्पकंपस्फुरतमे अनालीयाच्छनीहारेशुझंझकक्ततमे ४१ किणस्थाएवंगविश्रांतमक्षिकापिक
वायसे रौद्ररूक्षरसघातेविलोलांगुलिशाखिविं ४२ मालाभ्ररेखासंसारेस्वांगुलिव्रणगर्तके स्पंदावशपायपृष
तिपदवल्मीकपर्वते ४३ कचमाशुजलभ्रांतोनखाजगरकर्कशे क्वाचित्कविसरद्भीतभीतपृकंकुपांथके ४४ विरू
पाशुच्छसंदष्टवीटिकाहृतिपल्लले मध्यस्थलेखमार्गौघिशीतश्वसनगोचरे ४५ अस्तपृकानरोघास्तकपृर्ण
स्तब्धिनखास्यतां दधानांगुष्ठपत्त्रेण क्रांतेसर्वत्रयायिनी ४६

स्तब्धिनखास्यतां दधानांगुष्ठपत्त्रेण क्रांतेसर्वत्रयायिनी ४६

206
प्रधानैर्व्याघ्रभल्लूकादिभिश्चकर्कशेकठिनतमेअरण्ये क्वचिद्भवाः क्वाचित्काः विसरंतपलायमानाः भीतेभ्योपिभीताः पृका
प्रधानैर्व्याघ्रभल्लूकादिभिश्चकर्कशेकठिनतमेअरण्ये क्वचिद्भवाः क्वाचित्काः विसरंतपलायमानाः भीतेभ्योपिभीताः पृका
भिःकुत्सिताः पांथाः पथिकजनायत्र ४४ विरूपैराशुभिश्चपिशाचादिभिः संदष्टावीटिकाप्रायाणिशीर्णपर्णानियत्रत
थाविधेपृत्तिपल्वलेदुर्गंधजलगर्त्ते मध्यस्थालेखाकुल्यादिखातानियेषुतथाविधमार्गौघानांशीतश्वसनस्पर्शगोचरेविषयेपांथ
विश्रांतिस्थाने ४५ ग्रस्तानांचर्वितानांपृकानांडदरस्यनरोघास्तैभिः पूर्णोस्तब्धिर्णीयेषांतथाविधानांपामरनखानांरादीनांनखा
एवास्यानिमुखानियस्यतद्भावंदधाना अंगुष्ठपद्रेणांगुष्ठपरिवारापितेनांगुलिजालेनक्रांतेआक्रांतेसर्वत्रदेहप्रदेशेभूम्यादि
प्रदेशेप्राग्रस्थानेषुचपार्थिनीगमनशीलासाअभूदितिशेषः ४६ ॥ श्री ॥ = ॥ ॥ राम॰

अल्पसत्वानांच्छिद्रमनसां सूच्यांरत्नमिवरंध्रयस्मिंल्लयाविधं ३१ ननुसातयासाउग्रपशरीरा संपन्नातथाभूतापरास्तस्याः परपीडा
हेतुस्सूचीशरीरप्रार्थनं कथंयुक्तंतत्राह जातिवंधोजात्यनुसारिवासनानु..वंधः ३१ सास्थूलासर्वसाधारणाविचाकल्पिता कर्कटी
तनुर्महद्भिरतिलैः वायुभिर्गलिताविशीर्णा ३३ अथविषूच्याख्यलिंविलरणह कस्यचि..दित्याना प्राणोगांतेरणविवशांगस्पन्दी
याक्रुशांगस्य विपुलस्य विपुलस्यचातस्सूचिरतिशयिता विषूचिकांप्रवृत्तिरोगोभवति अंतर्विषूचिका दुर्बुद्धिरूपा ३५ कचित

तुच्छोप्यर्थोल्पसत्वानांगच्छतिप्रार्थनीयतां सूचीवृत्तपिशाचीत्वंराज्ञस्यातपसास्थितं ३१ अपिपुरणपशरीराणं
जातिवंधोनशाम्यति तनुस्सूचीपिशाचीत्वंराज्ञस्यातपसार्जितं ३२ तस्यांदिगंतभ्रमणेप्रवृत्तायांमहानिलैः तत्रैवसा
तनुस्स्थूलागलिताशारदभ्रवत् ३३ कस्यचिद्विवशांगस्यन्तीरास्यविपुलस्यच प्रविश्यांतर्वातिसूचिर्भवितैवविषूचिका वं३
३४ कस्यचित्तनुदेहस्य स्वस्थस्यसुधियोपिना प्रविश्यजीवस्सूचिर्भवंत्यंतर्विषूचिका ३५ एवंकचित्प्रपतिसादुर्बुद्धिहृद
याल्पिता कचिदुह्यते तुरुषैर्मंत्रौषधितपःक्रमैः ३६ आसीद्दूर्निवर्षीरी भ्रमणेकपरायणा देहद्वयेनगच्छतीव्रो ... स्त्वतिरोहिता ३८ अंतस्थ
ल्लिभूमित्ललतया ३७ रजस्तिरोहिताभूमौहलेषुल्लितिरोहिता प्रभातिरोहितायोम्निवल्वै ... ३९ अर्थहीनेगतच्छाये स्वल्पोच्छ्वासकारिणी
स्लापुसरितिदुर्भगे पांसुपांडुरे शुष्केरवासरित्वासास्तन्वेर्जस्थले
मक्षिकावातहृदितेशीर्षकत्रपरिवर्जिते ५०

लिंस्त्रिप्रसुरूपे उह्यते निवार्यते ३६ तस्यातिरोधानस्थलविशेषानाह रजइत्यादिना ३८ देहमध्येपितानाह अंतस्थेतिवाभि
चाराद्विदोषदुर्भगेउपस्थेयं द्विपांशुभिरूषा .. दिभूपांसुभिः पांडुरेधूसरावयवे शुष्काः रक्ताः याः हस्तपादादिरेखस्तल्लक्षणे
शुष्कसरित्वाति सूक्ष्माः याः रोमादिरेखास्तल्लक्षणेजतरणे ३९ अर्थेनाइत्यर्थः सोभाग्यलक्षणेनहिनेगेगतच्छायेनष्टकां
तोस्वल्पाअंतः स्वद्भावस्वल्पाः उच्छ्वासः पीडितानामूर्ध्वनिश्वासः देहादहिर्देशेपिमक्षिकाभिः रक्तदुर्गंधवातेश्रयु .. केहरित
तरणाघावत्रप्रदेशेश्रियादहेशस्त्रीकरैवीलिताशोदितैसैः परिवर्जिते ५० ॥ ॥ ॥ रामजीसहाय ॥

वा०टी०
उ०प्र०
२१०

इदानीं सूच्या मो ह्याचष्टे ततप: सूत्रे: पत्वरोदरपूरणायैव संपन्नं नत्वोदरपूरणाय सुत्रे दितो यो लोकप्रसिद्धसमासोक्ति दृष्टांत:
संपन्न इत्याह तीव्रोरपीति चिरायत्तीणादरिद्रकाष्टपीडितकुलतीव्रो: क्रूरैरपि पूर्यते दयया पोष्यते निर्विचारणेना भिन्न
र्यं विचारी लीयती दृष्टांतो वार्यस्सूच्या पूरितो जर्जर: पट: प्रत्यक्षं दृष्ट इत्यर्थ: ५५ कुतो नेस्सूच्या स्वोदरपूरणं कृतं तत्राह स्तत्रेति
यत: सूच्यास्सूक्ष्मांग्रो रग्रभागस्य निर्गमे अंतर प्रवेशयोगं अच्छिद्रमेव हृदयं तपसा अर्जितं तपात जोतु कृप्रकाशो पितत्वाव
बोधभागपश्चात्लितत्वात्कवितायाः अभिज्ञातायाः अर्कस्तकसूर्यकांतिरिव प्रकाशस्वभावमपि परपूरणायैव पटादिसीकने ने
व अन्नाशुव्याप्तं ननुस्वभोगोपयुक्तं अर्जितमित्यर्थ: आङ्पूर्वादनूप्याप्ता वितिधातिशेषादिकडप्रत्यय: ५६ अतएवतस्याःप
रुषानपोमूदित्याह अकस्मादित्याह अकस्मादिति पूर्यत इति पूरत: उदरंसीरपूरणात्तेनतप: कर्मणा अकस्माद्भूतेन प्रादुर्भूतेनतेन
तीव्रोरपि चिरक्षीणं पूर्यते निर्विचारणा दृष्टांतो तत्र लक्षणा सूच्याः पूरितो जर्जर: पट: ५७ सूक्ष्मांग्रनिर्गमियोगं सूच्या
हृदय्यवर्जितं परपूरणायैवापु तेज अर्क कविता कर्सूक ५६ अकस्मात्तेन रुक्नेन नीरा पूरणा रूपिणी हृदये रन्तसी सूचि:
कर्मणा तप्पुते चसा ५७ वेधं पूररपेणा वकरोति स्वप्रचारिता प्रकृतेन निजेना पिवाधायव्यवहारिता ५८ संचारयतिव
स्वेषस्सूत्रंचतुर्वेधनात् आदीर्घवासनान्तंतु: शरीरेष्विवचेतना ५९ संवार्यमाणा वेधनधावंती वान्निपातने अदर्शित
॥ सूचिरूपिणी सा सूचि: ५७ यद्यपि अत्रात्र मासातर्हि किंप्राणीवे धनादुपरतानेत्याह वेधमिति तथापि सा पूररयेणावन
सूचीभावेन सूचिरूपिणी सा सूचि: ५७ यद्यपि अत्रान्नमासात् तर्हि किं प्राणीवे धनादुपरतानेत्याह वेधमिति तथापि सा पूररयेणावन
सूचीभावेन सूपिणी सा सूचि:
दे प्रवाहवेगसदृशेन निजेन राक्षसस्वभावेन प्रकृतेन सूचीस्वभावेनापि प्राणीवेधनात्म निवेशनवेधायेवस्वस्वानुरूपं प्रचारिता
प्रथमसुयोजिता पश्चाद्व्यवहारिता चसती वेधं वारोत्येव ५८ अतएवकेवलेसूचीत्वभावप्रयुक्त कार्यमपि करोतीति प्रागुक्तमर्थंस
दृष्टांतमाहसंचारयतीति यथापुत्रकलत्रादिविषये च्यादीर्घवासनारूपातंतुमरणकाले उद्भूता ततदासनानुरूपम् अन्यादिशरीरे
षु जीवचेतनां संचारयति तद्वत् स्वेषु सूत्रं संचारयतीत्यर्थ: ५९ अतएवंतुन्नवाये: पटेषुवेधनसंचार्यमाणा तेमन्निपातने चद्र
संनिकर्षसुखं पटे निकर्षसुखं पटे निगूह्य धावंतीव व भवेतिशेष: इयुक्तमेवदंतयाकृतमित्युपपीतन्यासं न दृश्यति अदर्शिते
ति पिशुनो चोरादयो हि दुर्जना अदर्शित स्वमुखा एव परमर्मभेदिन: प्रसिद्धा इत्यर्थ: ६० ६१ ६२ ॥ =

207

तथानानाविधाभिर्जंतुरूपादिविरचनाभिश्चित्राः पटाः वस्त्राणि येषु तथाविधेषु नगरेषु गमनशीला तत्र गमागमैः संचारैः
परिश्रांता श्रमयुक्तेतिशेषः ४७ सूचीत्वभावादेव वनगरेषु नगरेषु ग्रामेषु च व्यक्तानारण्यप्रक्षिप्तानां कार्पासादिसंचारणातत्रो
तानां काचमणिपादीनां भांडानां अलेकारणां चएकं भर्तृशीलमस्याः सोत्तेरणमुपहरणाशंके: किंच ज्वरादिना तप्रेप्राणि
४२ नां कलेवराणि एव बलीवर्दा पत्रविनीयथा ह षोवर्द्दः अंगाभ्यां वल्मीकाद्यपक्कि रत्नपयन्नेयति तद्वदियं सच्यापि तच्छीलेत्यर्थः ४८
केन चित्सीवनाय गृहीता चिरं सीवने तंतुप्रोतमुखाकृष्टिः खिन्ना श्रांता सती मनाक्कंकपरिच्युता सती विश्रमणायैव क्वापि गुप्ता
प्रच्छन्ना लीयते ४९ ननु सा सीवनकर्तुः करवेधनं कुतो नाकरोदित्याशंक्याह वेधनमिति कठिनाकूरापि सा स्वयोग्यसीवन

नानाविरचनाचित्रपटपत्तनगामिनी गमागमपरिश्रांता तत्रासीत् चिराध्वगा ४७ नगरानगरे व्यक्तस्त्रभांडैकभारिणी तप्त
कलेवरारण्यबलीवर्दीय वर्तिनी ४८ गुप्ता विश्रमणाय च मनाक्कारपरिच्युता तंतुप्रोतमुखाकृष्टिः खिन्ना क्वापि विलीयते
४९ वेधनं कर्मसंश्लिष्टा कठिनापि न सा करोत् ४९ नहि तीक्ष्णा वहिः कार्यानिजत्वं विजहातीति चेत् ५० साय: सूचीमनः
सच्याचलिता विजहार ह दिक्ताशिवशिलाजुषीनवांगपलिता सती ५१ विससार दिगंतेषु सांतःकरणसत्तयः तृष्णैवेव पव
नशत्रासंसृतिरूपया ५२ सुखेन सज्जासज्ज्ञांतं चरंतीव परीभितं परस्परोपघर्षेनाशु जातेव हृदयान्विता ५३ परस्पररसेनैव सं
च्याहतसुविकासितं अनारतपतत्सूक्ष्मसज्ज्ञांतद्ववस्तंभिता ५४

कर्मणीति सूचीत्वादेव संश्लिष्टा कौतुकोदासन्नासत विधनं नाकरोत् कुतः सा सूची निजत्वं निजस्वभावं सीवनं विजहाति त्यजति न प्र
करयति चेत् तत्तुल्ययोगत्वात् स्वीयशक्यः तस्यापि निजत्वाविशेषादित्यर्थः ५० सा अथ सूचीमनः सच्योजीवस्य त्यागर्वीशिला
नावैव अंगपलिता योवं ध्यायती स्थिता आशेव चदिक्षु विजहार भ्राम ५१ संसृतिभ्रमणं रूपयतीति प्रकल्पतीति संसृतिरूपा
तया ५२ स्पर्शेन स्मितं गुंफितं सज्जसज्ज्ञांतं चरंती भक्षयंतीव अतएव हि परप्रयुक्तेनैवोदरपूरणेन घर्मेन हृदयान्वितात्वस्य चिन्ना
जातेवेत्युत्प्रेक्षा ५३ उचितेवेपशुतेन्त्याशयेनाह परेतियतः सुप्रागपि परस्पररसेनैव परस्य धप्रयुक्तेदरपूरणे रूपेव तया: क्लेशितं
स्वंमनः सुविकाशितं उल्लासितं अतः सा अनारतं मुखेपतितस्ज्ञांतेस्ताभिलषितप्रायेसंभितानि रुह्वेत्युत्प्रेक्षोचितैवेत्यर्थः ५४

अत एव स्मर्र्तचितव इत्यादि सहसंगतिस्तस्याः रोचते इत्याह मि श्रितेति ६८ नन्वेवं तस्या लोहस्य च्यंनरैः सहापि सा माता ते मे आकदा चिते सहदेवाज्ञाहकार प्राप्नो किं करोतीति तत्राह भवतीति अपस्कारार्णा चितो प्राप्नोसत्पातैः संतापायासैर्मस्यमानात्तदीयच भ स्त्रावातैर्विचलितासती तान् संत्यज्यांतर्हिंगामिनी अंत त्वान्निगगनाउत्पतोन्मुखी पलायनपरा भवतीत्यर्थः ६९ तस्याः प्राणिनो प्राणादि द्वारा देहांतः संचारमात्र प्राणोत्पादिना दुःखप्रदा कर्मशक्तिरेव जीवशक्तिः सजीवाउदिता आविर्भूतेव ७०।७१ शूलय वनेश्शूलरोगात्मके वायौ प्रविष्टेपतिशेषः ७२ प्रायसः कंवलादि सीवनकालेऽस्रविकानां अविपालानां हस्तस्या कदाचित दीपो

मिश्रितास्तु चितानां तन्निभिः प्राकृते जने तिष्ठमालसमां को हि संगतिं सकृमिच्छति ६८ अभवत्पयस्कारखितो संतप्तांतर्हिंगामिनी भस्त्रावातैर्विचलिता गगनादुत्पतोन्मुखी ६९ प्राणापानप्रवाहस्य हृत्स्थांतस्चारिणी दुः खशक्तिर्महाघोरा जीवशक्तिरिवोदिता ७० समानवैपरीत्येन समानसमगामिनी उदानविपरीतत्वादुदानेसम गामिनी ७१ व्यानस्थाव्याधिजननी सर्वांगिरस चारिणी हृत्कंठे शूलपवने वैवर्ण्योन्मादकारिणी ७२ प्रायशो विक हस्तस्यास्प्रोर्णागंधकोटरे वालहस्तांगुलीतल्पवेधनैकविलासिनी ७३ पादप्रविष्ट रुधिरपानोपार्जनविस्मिता॥ तुष्यत्यतितरां गुह्यभोजनातुच्छभोजनैः ७४ शेते कर्दमकोशस्या चिरकालमधोमुखी इच्छानुरूपमासाद्य कष्टवास्पद मुज्झति ७५ क्रौर्येणायहतात्मानं दर्शयत्युपवेधनैः उत्सवादपि नीचानां कलहेऽपि सुखायते ७६ ॥ ॥ =

र्णानांगंधस्य लेशस्य कोटरे रसूत्रा कदाचित्तु वालानाद्हस्तांगुल्यादिलक्षणस्य स्वतल्पस्य वेधने एकविलासिनी मुख्यकौतुकवती आसीदिति शेषः ७३ तुष्यगुह्यमालाग्रपनकाले गुह्यभोजन तुच्छभोजनैरल्पभोजनैस्तुष्यतितुष्यति ७४ कर्दमकोशा मलपंकि तमूलाधारकोशः ७५ अपहतं दूषितमात्मानं स्वां उपवेधनैः परप्राणापहारपर्यंतैर्वेधनैः स्वाणभावैकथं परमारणेन तस्याः प्र वृत्तिस्तत्राह उत्सवादपीति येषां यपीडा सामर्थ्यापि परैः सह कलहोऽपि सुखायते तेषां परमारणेऽसुखायते इति किं वक्तव्यमि

श्री राम

208

१ कदाचित्कंठशक्तस्योत्तरीयवस्त्रस्य गुणेभ्यो तासतीवेधात्सणास्वकीयछिद्रलक्षणेन नेत्रेण नारी णां मुखं ईक्षते केनाभिप्रायेणेति
तमाह कथमिति ६१ कौशेये मृदुत्स्निग्धत्वादिगुणवति पट्टवस्त्रे सोमे काठिन्यस्तोत्वादिदोषवती तद्भावत्काले च समंतुल्यं तस्त्रे व
सतापि... तिष्ठा जडैः मूर्खैः अगुणं दोषं अपेक्षते विमर्श... तीति यावत् ६२ सीवनकाले सूचीछिद्रात्तेतु निर्गमन सीवनकाले ग्र
तिपीडितस्स्यादुदरांतर्गतांत्रतंतुर्दमनत्वेनोत्प्रेक्षते मेति अमांते निरकाशत्वादेतैः स्थितिमलभमानं ६३ सूचिता स्वप्रोता तीक्ष्णा
पि सा ससे च्छरसे ह्यपि पदार्थेषु अहृदयत्वेन अंतर्हृदयशून्यत्वेन अवित् विशेषानभिज्ञात एवारसगामिनी रसास्वादहीना सूची
स्वभावादेव विशति ६४ अनपराधं दंडप्राप्तेरहो अस्पादुर्दर्शेत्साह अगर्दतीति नदशेदे अगर्दती निष्ठुरभाषणादिशदमकुर्वा

कंठवस्त्रदलप्रोता वेधाक्षणासुखमीक्षते कथमेतांसिनस्त्री तितीक्ष्णानामेतदीप्सितं ६१ सममेव च कौशेयपट्टोमे च वृ
सनेस्तता जडैः कदनवानामगुणागुणमपेक्षते ६२ सादधानात तंतस्त्रेत्रं त्रंग्रंथाग्ग्रलिपीडिता आंत्रतंतुमिवाभांतमुदर
तीनिरीक्षते ६३ तीक्ष्णापहृदयत्वेन सरसे सम्भरसे च्चवित् सूत्रितापि पदार्थेषु विशत्परसगामिनी ६४ अगर्दनीमुखप्रो
तासुतीक्ष्णापि चता पिधीः सवेधिता पहृदया राजपुत्र्य पिदुर्भगा ६५ विनापरापकारेण तीक्ष्णामरणमीहते वेदनाद्रोधि
तासूचीकर्मपाशप्रलंबते ६६ शेते किरूपामभैत्रैव दूरेकरपरिच्युता स्वरूपसदृशं मित्रं कस्मैनामनरोचते ६७

सुवृत्तवेधितासंजातछिद्रापि अग्र
णापिमुखेप्रोतास्त्रेणासुतीक्ष्णापरसंतापसमर्थापि स्वयमेवतापिनी संतापवती धीर्यस्याः सुवृत्तवेधितासंजातछिद्रापि अग्र
दयाअनुदरछिद्राय चाराजपुत्र्यपि दुर्भगा अभाग्यासंपद्यते तद्वदीयमपि संपन्नेत्यर्थः ६५ युक्तैवास्यासादुदर्शेत्साह विनेतियतः
साप रेषांस्वापकारेण विनैव मरणं वधं इहते इच्छति अतत्तत्तापवशाद्वेदनात्स्वबुद्धिवशादेवसूत्रेरोधितासती स्वकर्मपा
शेएवप्रलंबते इत्युत्प्रेक्षा ६६ रेवात्सीव कस्य करात्परिच्युतासतीतस्यान्यस्य वाअंकेउत्संगे दूरेकरस्पर्शायोग्यस्थाने किं
शेते निद्रांति कुतोस्या तत्समागमोरोचते तत्राह
रूपामैः कुत्सितरूपामवर्णैरिधारामभिः सहमैत्रेयमित्रत्ववशादितेषु शेते निद्रांति कुतोस्यात्तत्समागमोरोचते तत्राह
स्वरूपसदृशमिति ६७ ।। रामजीसहाय ।। =

वा०टी०
उ०प्र०
२१२

८४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेसप्ततितमः सर्गः ७० कर्कट्याः सूचिभूतायाः पश्चात्तापोत्त्वर्णयते स्मरं त्याः प्राक्तनं देहं विस्तरात्परिदेवनं सर्वेषांसर्वजातीयानांनराणांमांसानांमात्वात्स्नेपीतिशेषः तृप्तिं अलंबुद्धिं १ तप्तात्अपगत क्षुधा २ हतशांक्तिकुंठितमद्नणासाग्रध्यानमात्मुरइतिशेषः तानिप्राक्तनानि अंगानिहस्तपादादीनि ५ अस्यांएतद्दशापन्ना

श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इत्युक्तवत्यथमुनौ दिवसोजगामसायंतनाय विधयेस्तमिनोजगाम स्नातुंसभाकृतनम स्करणा जगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ८५ षवंदिनं॥ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेसूचीव्यवहारवर्णनंनामसप्ततितमः सर्गः ७० श्रीवशिष्ठउवाच॥ अथसावहुकालेनकर्कटीनामराक्षसी सर्वेषांनरमांसानांनतृप्तिमुपाययौ १ पूर्वमेव किलाह्रासात्मारुधिरविह्वना सूच्याः किमिवमात्यंतत्तस्मात्सूचीसदृग्भिरा चिंतयामासहा कष्टंकिमहंसूचितांगता सूक्ष्मास्मिहतशक्तिश्चअपिग्रासानमातिच कमेतानिविशालानिगतान्यंगानिदुर्धियः कालमेघविशालानिवनेशीर्णानिपर्णवत् ५ मप्यस्यांमंदभाग्यायांमनागपिनमातिहि स्वादुमांसरसग्रासोवसा वासितग्रासयन् ६ पंकोतर्विनिमज्जामिपतामिधरणीतले हतास्मिजनपादौघैः शुकेणमलिना स्मिच ६ हाहताह मनायाहमनाश्वासानिरास्पदा दुःखादुःखंनिमज्जामिसंकटात्संकटेपिच ७ नसखीनचमेदासीनमेमातानमेपिता॥ नमेवंधुर्नमेभ्रातानमेभ्रातानमेसुतः नमेदेहोनमेस्थानंनमेकश्चित्समाश्रयः नैकस्थानेसमावासो भ्रमामिवनपर्णव त् ९ आपदांधुरितिष्ठामिनिविष्टास्मिसुदारुणे अभावमपिवांछामिसोपिसेपघतेनमे १० स्वकोदेहः परित्यक्तो मूढचेतनयानया काचवुद्ध्याविमूढेनरत्नाच्चिंतामणिर्यथा ११ ॥ ॥

यांवसयावासितः सुगंधिः आसनिआस्पेयत्प्रविशन् एतेशल्प्रत्ययः यदन्तीति सत्रेप्रभृतिग्रह णास्यप्रकार्थत्वा दासन्नादेशः ५ पंकांतमज्जनादिप्रावसर्गवितीति शुकेणचमधातुना ६ अनाश्वासासखिवंधायाश्वासनश्रूष्पासंक

राक्षस्याःसंकल्पात्तत्कृतेत्यर्थः ८ समाश्वासनपर्यायं दीपिकं १९ ॥ क्रं

२०९

अल्पतररक्तकणास्वादलोभाद्दास्याः परमारणेप्रवृत्तिरुत्पन्नेत्याह कपर्दकेतिशाल्मसकुलोचितपरहिंसाविहाराभिमानाद्दात
दुपपतितिरस्याहदुत्तछेदति ७७ यामोहितेनमूढेनात्मनाक्रियमाणेनजीवसूचीतिस्वकीयसूचिकाद्वयलम्पेनवेधनेनसर्वेषांनराणां
मतिआशंकनेतर्कयतिमूढानांमर्थमूढतानोदेतिसाचित्राआश्चर्यभूते मर्थः ७८ इदानींमेममपरमारणंप्रावसीवनकालेवह्वे
तंतुविभेदेनाप्यसमितिहेतोः आशुसंपद्यते इतिस्वकौशलानुसंधानेनांतः अत्यंतनिर्मलाप्रसन्नाभवतिहृष्यतीतियावत् ७९
यथालोकेप्रसिद्धासूचिः सीवनेनमर्दोषघर्षणंविनातूष्णींस्थापितामलंऔर्मल्यंआदत्तेलीकरोतितथातस्याअपिपराधवि

कर्दमकाकुलाभेनकृपणोवहुमन्यते दुरुच्छेदादिस्रतानामहंकास्वमत्कृतिः ७७ सूचिकायुग्मलम्पेनमोहितेनात्म
नान्नृणां मतिमाशंकतेचित्रास्वार्थेनोदेतिमूढता ७८ वस्त्रतंतुविभेदेनपरमारणमाशुमे इदंसंपद्यतेइतिभवत्यंतर्हि
घ२ निर्मला ७९ स्थापितामलमादत्तेयथामूढघर्षणंविना पराधराधविरहाद्याधिस्तस्याप्रवर्तते ८० सूक्ष्माद्दश्याचैवदात्री
त्वरणाद्विस्मृतिमेतिसा तीक्ष्णाभेदकरीक्रूरासूचीचेष्टेवदैविकी ८१ तंतुवेधनमात्रेणहतोन्यइतितोषिता दुर्जनोयेनतं
नैवनाशितेनेतिहृष्टतां ८२ पंकेमज्जतियातिखंचित्तुहरतिव्योमानिलेक्षितेशेतेपांसुभूतलेष्वविवनेयद्गृहेतंःपुरे
हस्तश्रोत्रसरोरुहेपमदुनिस्वेच्छेलिकाखंडकेरंध्रेकाष्ठमदंचमातिहृदयेद्व्यामशान्त्यवसा ८३

रहाध्याधिः दुःखंप्रवर्ततइत्यर्थः ८० अदृश्याधात्रीखंडयित्रीदेवीऔत्पातिकीचेष्टेव ८१ मर्मस्थानाच्छादनोत्तरीयतंतुवेध
नामात्रकौशलेन ८२ वित्तराक्तसूचीचरित्रंसंक्षिप्योपसंहरतिपंकेइति पललादिपंकेमज्जतिखंआकाशंयातिमानिलैःस
दिक्तटेविहरतिइत्यकारोभिन्नक्रमः अंतःपुरेगृहेपट्टपर्यंकेपट्टास्तरणइत्यभूतलेवनेपांसुषुपिशेते तथानराणांहस्तेश्रोत्र
लक्ष्णोश्रोत्रस्येवासरोरुहेपथेस्वेच्छयाद्युलिकाणांमेघरोम्णाखं [illegible] डकेराशौचशेते काष्ठानांमदंकुल्यादीनांचरंध्रे
अल्पतरेपिछिद्रेमातिसंमीयतेतथाप्राणिनांहृदयेचमाति यथामंत्रादिद्व्यामशान्त्यामाया वियोगीवासर्वत्रयथेच्छंविरहति
तद्वदित्यर्थः ॥ ८३ ॥ रामजीसहाय

ते धूर्यप्राणि संहारेणावष्टंभेनवभारोत्तारणे २२ विद्युत्पदे
आवलिता आपदो यस्मिन् कर्मणि तद्यथास्यात्तथा लुठितवं २१
उदरलक्षणस्याभ्रस्य संदर्शनेनप्रेक्षणेन
विद्युत्स्याना पन्ने इक्षणे चक्षुषी यस्याः प्रोच्चैः केशैः सितं परिमितमंवरं यस्याः २३
हासेनाट्टहासविलासेनभस्मछन्नप्रनर्तिताः शिखंडिनोमयूरायया देहवातेन श्वासेन द्रवंतो कंपमानो स्तनो यस्याः २४
कृतांत इव सर्वप्राणिग्रसनमेवधुत्कं इंग्घारणपधूलीपटलेश्छन्नस्य आछादितस्य सूर्यमंडलस्य रोधिनी पिधानशीला
कदास्यामंजनमहाशैलपुत्रक
मयाच्छन्नाभ्र गंते षुलुठितवंमहतेहया २१
ततः किंयंतनोजानेकालमावलितापदं मेघमालासमभुजाचिरं विद्युत्पदेक्षणानी हारजालवसना
रूपिणी द्यावापृथिव्यो वे धूर्य्ये स्तंभतामनुतिष्ठती २२ लंबज्ञोलस्तनी शूपामा देहवातद्रवस्तनी २४ हास
प्रोच्चकेशा सितांबरा २३ लंबोदराभ्रसंदर्शप्रनर्त्तितशिखंडिनी कृशानूलूखलदृशा सूर्पलग्धा
भस्मछन्नाच्छन्नसूर्यमंडलरोधिनी कृतांतग्रसनोद्युक्तकृत्यैकाकृतिधारिणी २५ कदामेस्याच्छरन्मे
महारिणी पर्वतात्पर्वतेमृंगेन्यस्तपादो विहारिणी २६ कदामेस्याद्गुरुस्तंभ भासुरतन्महोदरं कदात्क्षेपमुन्मुदा २८
घमेङ्गुरानखरावली २७ कदामेस्यान्महारक्षो विद्रावणकरंस्मितं स्वस्फिग्वाद्यैरणानां
कदापीतमहालोकरुवसावसमहाकुंभैर्मितमांसास्थिसंचयैः कदाकरिष्ये विरतं मेदरोदरपूरणं २९
मयैवकृतयो रन्हो तदग्न्यंभासुरं वपुः
धिरात्त्वीवतांगता भवेयं मुदिताह प्राग्मुद्रिता नि द्र्यातत ३०
भस्मत्वं कनके नेव सच्चीत्वमुररीकृतं ३१
आरब्धं कृतेपयथात्या विधाय एका आकृतिर्भीषणाकारलक्षणारिणी २५ कृशानुरिवज्वलंतौ उलूखलमिवनिमग्ने दर्शने
नखरएव न
त्रेपस्याः आपंचैवहलेतानामितिभाग्रस्मितेनदृशांशाद्यः साधुः कदाभविष्यामीति सर्वत्रानुषज्यते २६
स्फिजोवादनैः आ
खाततेषाभावलीपंक्तिः २७ महतांप्रोढानांरक्षसांहृदयविद्रावणंवणाकरंस्मितं ईषद्धसितं स्फिग्वाद्यैः
तत्रोक्तं न
रणानांमहारणे इंद्रवरुणोत्पादिनाकृष्यानुक्त २८ २९ ३० दुःखफलपर्य्यवसितत्वात्कुत्साहितयोवन्हौ
भस्मत्वंलोहस्येतिवा उररीकृतंस्यात्तत्तुल्यं ३१
भासुरंवपुर्भस्मत्वंनीतमितिशेषः यथाकनकेनत्व कनकत्वनाशकं

इत्थं च दुःखं मोहाविष्टमनाः कृतमेवेत्याह आयतहीति मनःकर्तृ मोहं आयतत्सत् पूर्वं आपादयति दुःखसहस्रमित्यायत दुर्बुद्धिसां
व्यत्ययेन प्रथमा २२ किंच कदाचिदहं कश्चित्सचेप्रोता धूमप्रदेशे च द्रुधूमेषु परिडपरिनिष्ठामि कदाचिन्मार्गे पतिता खरोष्ट्रादि
भिर्विलुलिता उपमर्दिता कदाचित्कश्चिन्नलिकादित्तृणेषु निधानायांतः प्रेषितास्मि २३ २४ गुह्येष्वांतरस्त्काघात्वादविषयेषु
श्रांतिमभिलाषं साश्रांतिरपि वि धनरूपिणी वे धनमात्रं प्रसाना स्वादनुफलानिरुदर जिह्वादित्यर्थः २५ सोयं वेतालशांतिकर्मणि
वेतालोदय इति लोकप्रसिद्ध आभाणकः स च स्पांसंपन्न इत्याह उत्थित इति अदतिन तपसा २६ तत्र प्राक्तनं महावपुः किंको

आयत दुर्मनो मोहं पूर्वमायव्ययहृति पश्चाद्धनार्थी वित्तारूपेण परिजृंभते २२ धूमेषु परितिष्ठामि मार्गे विलुलितास्मि
च तृणेषु प्रेषिता तस्मात् हीमे दुःखपरंपरा परप्रेषकरी नित्यं परसंचारचारिणी परं कापि एषमायाता जाता परवशास्मरे
२४ श्रांतिं करोमि नु छेव सापि वि धनरूपिणी अहो ममाल्पभाग्याया दौर्भाग्यमपि दुर्भगं २५ उत्थितः स्फारवेतालः उर्वताः
शांतिमघमे सर्वनाशेन वदातेन प्रवृत्तायामिमोदितः २६ किं नंद्याभयाताहक् संत्यक्तं तन्महावपुः यथा नाशेन वा भाव्यंत
वृंदेतत्प्रभासति: २७ सामवांतरनिर्मग्नां त्वत्मां कीटतनोरपि उद्धरिष्यति को नाम पांसुणी शिरारूढां २८ विविक्त
पृ.१ मनसां बुद्धौ कस्फुरंति हृतौघाः ग्राममार्गतृणानीव गिरेः स्पर्शवासिनां २९ स्थिताया अत्रतां बोधो कममाप्युद्यो भवेत्
अंधस्योदेति प्राकाश्यं न खद्योतानुसेविनः २०

स्वांत्यक्तं वा अप्रयत्नायेन प्रकाशितेणावुद्धौ सत्वां नाशेन भावं अवश्यके कृतः २७ नाप्नुयेऽरुणोशानं सूचीस्त्वेस विश्वसद्
नायस्वांततः सूचीनरत्वं विंदति मानव इत्याभाणकमनुस्मृत्याह मालि ति अवांतरेपथिदेवात्पांसुनिर्मग्नां कीवाउद्धरिष्यति
दुर्लक्ष्यत्वान्न कश्चिदुद्धरिष्यतीत्यर्थः हारितां हारयितां आवृत्तामिपाठेतु स्पष्टं २८ यद्यप्यस्त्वं महदशाउद्भवमशक्तास्तथापि
विविक्तमनसः सत्स्वदर्शिनो योगिनस्त्वात्मज्ञशेष्यंतीत्याशंकाह विविक्तेति हृताशायाताहशो इतिशेषः २९ ननुत्वयेव त्वा
त्वाद्धि तन्यित्वाह स्थितायाइति प्रकाशयतीति प्रकाशत्वभावः प्रकाशत्वं अपि दर्शने २० ।। ।। =।।

त २

वा०टी० बहुभिर्मांसभारैर्बहलो विपुलो ग्रासस्याहारः ४२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकसप्ततितमः सर्गः ७१ वृष्यते
उ०प्र० त्वेन स्वात्मन्येव तं हिमाचले द्विस्मितस्य पशक्तस्य नारदो न्याविनिश्चयः साशोकपरायणा सूची असंभवद्धा एवं वर्णमौनमा
२१४ स्थितासती अकंपनेस्काग्रमविश्वलं यथास्यात्तथा इति प्राग्जरीत्मात्वदेहादिकं वक्ष्यमाणप्रकारं च चिंतयित्वा तमेव प्राकारमा
ह १ जगामस्थितं प्रागास्थितं २ कथं जगामेतितदाह अपश्यदेवेति प्रथमं आत्मनि मानसं मनः कल्पितं स्वचित्तमेवापश्यत् क्रि
याशक्तिसूक्ष्मे आत्मनि स्वचिदर्शनेनापि कथं गमनसिद्धिस्तत्राह प्राणेति याप्राणवातालिकाजीवसूची :सात्वोपाधिभूतेः प्राणे

ककारोंबरपूरकः कचनवं तुच्छात्मसूचीव दरोदरं ध्वसमंकुचास्यकुहरं केदंचसूचीमुखं कग्रासोबहुमांसभारब ६२
हुलः क्वाविंदुनाभोजनं सूक्ष्मास्यतद्दहोस्मियैवरचितं स्वात्मसत्तयेनाटकं ४२ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे सूचिकापरिवर्णनंना
म एकसप्ततितमः सर्गः ७१ श्रीवशिष्ठ उवाच॥ सूचीसासंभवद्धाणी चिंतयित्वेमकंपनं पुनस्तद्देहलाभाय भवाम्याशुत
२२२ पस्विनी १ इति संचिंत्य चित्तस्थं संहृत्य जनमारणं तदेव हिमवच्छृंगेज गामतपसे स्थितं २ अपश्यद्देवसा चित्तं सातन्मा ६=३
नसमात्मनि प्राणवातालिकाप्राणैः प्रविश्य हृतमानसं ३ अथात्मन्येव सूचित्वं पश्यसेवमनोमयं प्राणांतस्यावभुदितवासो
निस्तणे विपुलेस्थले मरावकस्मात्संजातस्त्रिक्कानणशिखायथा ६

सूचीत्वकल्पनाहतं मानसं प्रविश्य मनः क ल्पितां लोहसूचीं प्रविश्येतियावत् हृतमानवामितिपाठे हतामानवा यया
लोहसूच्या तां प्रविश्येत्यर्थः ३ अथ जीवसूच्यात्मन्येव मनोमयं लोहसूचीभावं पश्यसेवातथा च लोहसूच्योरन्योन्यतादात्म्याध्या
सादसौ कर्कटी प्राणवाताभिन्नशरीरासती क्रियाशक्तिं प्राप्य हिमवच्छिरो जगाम कृष्णमारीतागद्धशरीरं प्रविश्येत्यर्थः ५
महती विशालायामहाशिलागुणोत्कर्षं द्रनीलशिलतदाभा आभा कांतिर्यस्याः आभाभिरातपे रक्तेत्इतिवा ५ भुदितात
ऽऽऽ ऽ.ऽ ऽऽऽ त्रेबांकुरितेवा ६ ॥=
मांश्रशरीरासौ जगाम हिमवच्छिरः ४ दृढदावानले तत्र सर्वभूतविवर्जिते महामहाशिलाभाभास्कृदे पांसुविधूसरैः ५ २ २१४

प्राचिकादीर्घपादलूनाजातिः तस्याः खुरः पादयंतत्समं ३२ म्लानमलिनं कनकाँप्राप्याविचारेणाम्रदितिर्भीत्या त्यजति ३३ इदानीं उदराचंगा
नि कंसं वोध्यानुशोचंत्याहहा इत्यादिना विंध्याद्रेः नीहारगुहा रगुहाउपमायस्य तथाविधे हे मदोदर त्वं सिंहेन सिंहस दर्शनत्वा विभिन्न
हस्तिशदशानां त्वद्वियोगदुःखानां अंतं नाशं कथं न करोषि ३४ भरेण गिशयेन निर्भिन्न गिरिशिखरो शशाभ्रस्तसदृशेनखैः देवभो
ग्यत्वात्पुरोडाश मिवस्थितं चंद्रं कथं न वाधतइतिदैर्घ्यानियोक्तिः ३५ काचमणिमालानां वैधर्ये पिसूतएव गिरींद्रत ८ मिवसुंदर
हेवत्सः त्वया सिंहादयइवसिंहादयएवव्यालिंद्रान तुंशीलं यस्य तथाविधं वाघ्रकानां समूहो योकेयत्र तथाविधं रोमवनं यस्याः हे ध
नं तथा घन रत्नमित्यर्थः ३६ क्रमस रजन्या क्रमसपत्रराज्यारज्यते आसज्यतइति क्रमस रजनी रजोधकारस्तद्रूपस्य श्वेकंधनस्थराजने

क किलां जनशैला भंबपुमेरीतद्विकटं कथमाचिकाखुरसमं स्तू चितं तृणपेलवं ३२ त्यजत्याशुम्रदिर्ल्दहः प्राप्यापिक
न कांगरं मयास्त्वित्वलाभेन संत्यक्तं भासुरं वपुः ३३ हा मलोदर विंध्याद्रिस्म नीहारगुहोपमः अघनांतं करोषि त्वं कथं सि
हेनहस्तिनां ३४ हा भुजो भरनिर्भिन्न शिखरो शशाभ्रनखैः प्रो डाशाधियाचंद्रं कथमघनवाधतः ३५ हा वत्सः काचवैध
पगिरींद्रतटसुंदर नावसिंहादियोकं तनुच्छतरोमवचंयथा ३६ हा नेत्रक्रमसरजनीरजः पुष्के धनेजने। कस्मान्नमेभ्रषयतो
दृग्ज्वालामालया दिशः ३७ हा त्वं धवं धोनम्बोसिनि विडो स्मिमहीतले कालेनविनिंद्यो सिं शिलातले ३८ हा सुरवंदोतपसि ।ति दे २४
किंनाघवत्स्मरश्मिभिः कल्पांतदावसः शांतश्चंद्रविंबमनोहरः हाहा हतो मूढाकारो तावत्पंक्रगतो मम संपन्नास्मि महास
चिर्भिन्नकाखुरदोलिता ४० हा भगोग्रकरंजाड्यसत्कंदस्य प्रशोभनः विंध्याद्रेस्तूणपविपुल नितंवामल निवैकं ४१ विवके

प्रदीपते राजदीप्तोस्युः हे गेनेत्रे स्फुरद्दर्शनं तज्ज्वलज्वालामालयादिशः कस्मान्नभूषयतः निषिद्धः परिहृतः परित्यक्तइतियात्
३८ कल्पांतेदावेने इवाग्निनास शांतं दग्धं चंद्रविंब मिवश्यामलांन्मनोहरः ३९ मद्रिकाणां खुरैः पादाग्रैरपि दोलिताः अनिस्स
द्रोत्यर्थः ४० सद्भिद्यमानं कंदस्कलनस्थलं यस्मिंस्तथाविधं जघ्नभंगंतद्इवशोभन ४१ ॥ ॥ श्री० ॥ ॥

वा०टी०
उ०प्र०
११५

तासांतिसृणांसूचीनांपरस्परशिरोमूलग्रथनेपरस्परंविश्रंभात्परस्परानुकूल्याचरणमिवघटतमित्युत्प्रेक्षा तेसूच्येति पश्चात्स
स्याःश्रामयासूर्यद्दीधित्यातथालोहसूच्याधारभूतयासुखंनिर्गत्यसुपात्यादीधितिमुपासतएवकृत्तिनेत्रेयस्याः तपाधापासूच्यासहकृ
शीतेग्रथिते: हारादासूचीमूलग्रथनेनसहगणानाद्दकुलं अन्योन्याचारकेपरस्पराचरणीयेस्थैर्यसाहाः एवलंदार्ढ्यंकृतमि
तिशेषः समकिलश्रतःसमाचारःसाधुरित्यर्थः १५ एवंतपस्यांत्याःसूच्याःअभिप्रेत्तितेपुरोदर्शनविषयेद्रुमलतादयापिमतिंस
द्बुद्धिंपाताःप्राप्ताःइमितिपाठेप्यर्थः १२ तपोविषयेस्थिरांस्वमनसोवृत्तिरिवोत्थितां एनांसूचींद्रुमलतादयःस्वपुष्पफलादिवा
सितंश्रनिलंवायुंभोजयांचक्रुरित्युत्प्रेक्षा तस्यास्तद्भोजनसंभावनेहेतुर्मुखनिर्गतिभोक्तृतैरिति सशब्दंहिभोजनंपा मरेष्वसिद्धमि

सूच्यास्तस्यासुनिर्गत्यसुपातास्यात्सकृशीतेः पश्चात्सख्याभयात्साधुरन्योन्याचारकेवलं १५ सूच्याभिप्रेत्तितेयाताम
तिंद्रुमलतादयः महातपस्विनांसूचीदृष्ट्वानोत्कंठयंतिके १२ स्थिरवद्ध्यपदासैनांस्वमनोवृत्तिरुत्थितां अनिलंभोजयांचक्रु
र्मुखनिर्गतिभोक्तृतैः १६ प्रस्तुतानिभविष्याणिगीर्वाणान्यानिवाचिरं कौसुमानिरजांस्यस्याद्दत्पास्यंपर्यपूरयन् १७ ततो
महेंद्रप्रहितंवातनुन्नामिवंरजः तत्रात्वंभ्रत्वव्याजेननिगीर्णंमुखेविशत् १८ ननिगीर्णवतीतानिरजांसिदृढनिश्चयात्
अंतःसारतयाकार्येलघवोप्याप्नुवंतिहि १९ नपिवत्याप्यसंस्थानितथापुष्परजांस्यपि विस्मयंपवनःप्रापसुमेरुन्मूल
नाधिकं २० आशिरःपिहिताःपंकैःपूरितापिमहाजलैः विधूतापिदृढवातैर्दग्धापिकनवह्निभिः २१

तिभावः १६ दैवात्द्रुमलताभिःकुसुमरजोभिःकृतंसूचीविलपिधानमुखंक्षेत्तेप्रस्तुतानीति यानिप्राकप्रस्तुतानियाम्निचभविष्या
णियानिगीर्वाणेभ्योदेवेभ्योन्यानिअदेवतार्थानीत्यर्थः तानिसर्वाणिकौसुमानिरजांसिअस्यैसूच्यैदेवानीतुत्साहेनेवेत्यर्थः १७
देवाच्छिद्रवातनुन्नामिषावपवित्ररजसांप्रवेशंमहेंद्रकृतविघ्नत्वेनप्रविष्टानांयद्बहिर्निर्गमनंततदीयानिगरणत्वनचोत्प्रेक्षतेततइ
तिद्वाभ्यांभ्रमत्वव्याजेनछिद्रत्वच्छलेनस्थितेमुखेविशदपितपाननिगीर्णं॥ १८ कार्येतपोविघ्ननिवारणलक्षणप्रयोजनं १९ २०
एवंविघ्नांतरैरपिसान्नस्तंभितेत्याहआशिरइत्यादिना २१

२२२

ससत्त्वस्य सत्त्वप्रकृत्सस्यैकपादस्यार्द्धेन लेशेनैव आश्रिता उर्वराभूमिर्यया अतएव द्विपदामिवैकपादपरिहारेणैकपादान्नतासं

भवेपि स्वसंविदात्मीयकल्पनयैव कल्पितभागद्वयमध्ये आद्याङ्घ्रिपरिहारेणैकपादालम्ब एकपादावस्थितिरूपं तपः ७ पादतलेन

नितान्ताग्रभागेन वसुधारेणुमपि संकटयति तुदतीति वसुधारेणुसंकटी शंकटशब्दं करोतीति तास्त्विकमेणपरा अल्पोप

स्थस्याभिवद्धावानोपधारद्धिः त्रिपदीपुरः पार्ष्णिद्वयलग्नाग्रत्रिभागप्रसृतां दृष्टिं कृत्वा द्विपान्निवार्य ८ ननु कर्णसुखवेलेद

ष्टेः सर्वतो निवारणोचेरणवस्युपलसंकटे कथं तस्याः पादस्थैर्यसिद्धिं तत्राह कृसत्वेति दृढत्वादेव स्थैर्यसिद्धं दृढत्वं चास्याः कृश

त्वेन कृशायसत्वे हिंसत्वेन तेन द्रोणनतीक्ष्णाग्रत्वेन च सर्वाङ्गव्याप्त्या आस्येन पवनशणास्यनैः ग्रसते स्तद्विषं भलक्षणपलाद्य सिद्ध

स्वासंविदेकपादालम्बतपः कर्तुं प्रचक्रमे ७ सूक्ष्मपादतलेनैषा वसुधारेणुसं ए३१

भवी= सूक्ष्मस्यैकस्य पादस्य सार्द्धेनैवाश्रितोर्वरौ ... ८ कृशत्वहिंसतातैक्ष्ण्यव्याप्त्यास्यपवनाशनैः यत्नात्सदंनिबध्नं धृतिरे

कटी निवार्य त्रिपदीं कृत्वा यत्नेनोज्झितरवी स्थिता पृष्ठाकोटिस्थितां वातालोलामनुचकार सा १० मुखरं

रवणूपलसंकटे ९ अरण्येन्दुमितोसंपद्दूरालोकार्यमुत्थितां ... दृदपि त्वजने भूतेप्येति वत्सलतां जनं दी

धृविनिःक्रीता तस्याभास्करदीधिति सखीनभवस्यास्यापप्राङ्गोकरस्त्विली ... सखी एवं सूचीवमत्लिनातयापश्चात्के

धित्वापि सखीत्वं तस्स्यास्सूचितयाभूतं १२ नभूवतस्याः त्वङ्गुल्या द्वितीयानापसी सखी

एकान्त एवं स्वरूपधां ते सन्निपत्य पर्यन्ततीति सपदोरण्या ध्वगात्तेषां दूराद्दालोकनमालोक

मित्यर्थः ९ सा सूची अरण्येन्दुधाद्युगितां अतएव स्वरूपघं ते स्थितां प चिकव्या मोहाय वातेनाप्यलोलाम चंचलां अर्थात्त एज

त्तद्धैर्ये उत्थितां ऊर्द्ध्वीकृतमुखभागां पुच्छेन आकोटरेणपार्ष्णिद्वयभागे स्थितां पश्चिकव्यासोहाय वातेनाप्यलोलाम चंचलां अर्थात्तयाउ स्थिता मित्यर्थः १० सूचीरंध्रनिः

लकां अनुचकार विडंबितवती दूरालोकापमिति पाठे दूरालोकाय आयं आयतं दीर्घं यस्यास्तत्तया उस्थिता मित्यर्थः १० सूचीरंध्रनिः

लकां अनुचकार विडंबितवती दूरालोकापमिति पाठे दूरालोकाय आयं आयतं दीर्घं यस्यास्तत्तयाउ ... ११ १२ सूचीछायानमपितत्स्यंतरलेनकल्पयतिवभूवेति एवंदी

स्वतातपसापि सूच्याकारत्वात्तत्सखीत्वमत्रेन्द्वतेमुखेतिद्वाभ्यां ११ १२ सूचीछायानमपितत्स्यांतरलेनकल्पयतिवभूवेति एवंदी

स्वतातपसापि सूच्याकारत्वात्तत्सखीत्वमत्रेन्द्वतेमुखेतिद्वाभ्यां ... ऐष्वर्यत्तिकाकृतेव १३ ॥ रामजीसहाय ॥ =

धीतिवद्व योविशेषकत्नुगाहसूचीवेति नमास्याासाछायास्सूचीपश्चात्कृता एष्वरत्तिकाकृतेव

वा०टी०
उ०प्र०
२१६

समंचलं वनगास्थच: ३ कदाचित् तस्यालोहस्व्याः समालं वनं त्यक्त्वा व्योमवात आकाशजो वायुरतद्रूपस्यारूढतया ५ तया
जीवस्व्या मलिनालानां आतंत्र्यादीनां रंध्रेण प्रविशाद्देहात निलीनं चिरं निलीय स्थित मित्यर्थः ५ नाड्यां शिरायां नभोवायु
शेगाश्रयत्वात्सवायुर्मीति समितो भवतितत्रां ताद्दशप्रवाहतो तत्र नाड्यां स्थूलेस्थूलात्स्थाविद्वान्यथा स्थूलस्य श्रीदत्तिरणामूर्तेन्यग्रो
धस्य नाडी नाम्ने शिवं स्थूलं कृतं विषकृतं तद्वत् ६ तेषां प्राणिनां शरीरे द्वयैः त ... स्त्रारणुचितभोजनानि भुक्तानि ७ विवलिता:
कांताश्लेषमृदिताअनल्पामाला: स्रजो यस्यास्तया मुग्धवालया तद्भावायत्यर्थः कांतवक्षस्थले स्थतं कृतं श्लेंगं संकमितं पत्रं पा

श्रीनारदउवाच॥ जीवसंव्या: पिशाचत्वंगतायाः शक्रयेत्वं आसीकार्श्यीयसीस्त्रचीतस्यांसमव लंवनं ३ तत्स
मालंवनं त्यक्त्वा व्योमवातरूपस्यया प्राणमास्तृतमार्गेणातया देहप्रविष्टया ४ सर्वेषामत्रंतंत्रीणांसापुभेदोवसा
सज्ज रंध्रेणापदिशणोवांतर्विलीनं मलिनात्मनां ५ यस्यांनाड्यां नभोवायुर्मीतितं तामुपेतया तत्रस्थूलं कृतं स्थूल
न्यग्रोधाइवकरोत्कटं ६ तच्छरीरे द्वयै तानितथान्यानि वहूनि च भुक्तानि नरसांसानि भोजनान्युचितानि च ७
सुप्ते विवलितानल्पमालया मुग्धवालया कांतवक्षस्थलस्थलतमूषपत्रेकपोलवा ८ विहृतं वीतशोका
सु विहंगपावनवीथिषु कल्पद्रुमोघपुष्पाग्रदिग्गुणां भोजपंक्तिषु ९ पीआनामोदमंदारमकरंदकणासवः
वनेषु भ्रमरशैलानाम लिन्यामलिनीलया १० चर्विता निशवांगानि गृध्रागत्तौ निरुद्धया खड्गपृष्ठेवसंग्रामेवी
रांगा निजवेद्धया ११ सर्वांगकोशनाडीषु दिव्विवानिललेखया उड्डीनं मवडीनं च काचोघव्योमवीथिषु १२
विराडात्महृदिप्राण वातस्पंदाः स्फुरंतितु यथातथा स्फुरितं प्रतिदेहगृहं तया १३

प्यांत थाविधो कपोलो यस्यास्तया तथाच मुग्धवालासुखस्पमप्युनुभूतमेवेति भावः ८ विहंगपाविहिगंशरीरा प्रविश्य या
वनवीथिषु पवनस्रेणीषु कल्पद्रुमपुष्पस्रेष्टे ध्यो द्विगुणामोदादि शालिपद्मपंक्तिष्वित्यर्थः ९ अलिन्या प्रविष्टयेति
शेष: १० गृध्याः गृध्रदेहप्रविष्टया आगत्तान्यायादितगत्तामिशवांगानि खड्गपृष्ठस्यार खड्गधारया खड्गपृष्ठेवेतिपाठे स्पष्टं ११

११ काचोघनीलास्ड व्योमवीथिषु १२ समष्टिप्राणवातस्पंदाः यथास्म छंदं स्फुरंति तथा प्रस्फुरितं १३

213

२१६

२२ कुसुमाविषमुद्धोदिसूपेनव पादाग्रेस्थग्रमानं अणुमात्रमपीत्यर्थः तुशब्दोऽप्यर्थे २३ तपस्यंत्यास्तस्याः पापक्षयाच्चिरं चित्तैकाग्र्या
विचारपूर्वकं ज्ञानसमुत्पन्नमित्याह निरन्नायाइत्यादिना सत्यस्य चेतनस्य विचारयंत्यास्तस्याः आत्मैकज्ञानालोकस्तत्साक्षात्कारस्तं तीक्ष्णो
धाम्ना समुद्भूदित्यर्थः २४ २५ २६ सप्तवर्षसहस्राणि सप्तसप्तानां चतुर्दशानां महतां भूरादिलोकानां संतापकरं तपः उन्मुखी ऊर्ध्व
मुखी २७ तत्सूचीतप २८ २९ ३० जलधयो वारिधराम्ब्रशोषं प्रयांति क्षयप्रधानया मायया रुद्रस्य जगदुपसंहारशक्त्येवेत्यर्थः

२२ अपि वर्षसहस्रेः साचित्र
भिन्नापिकरकापाते भूमि... तापित दिङ्मुखैः उद्वेजितापि जलदैः क्षोभितापि प्रतिगर्जितैः २२ अपि वर्षसहस्रे ःसाचित्र
स्पष्टनिश्चया पादाग्रं तु कुसुमेनेव नाकंपत तपस्विनी २३ निरन्नायावहिः स्पंदाद्देशकालेन हेगमे विचारयंत्यास्तस्याः स्वमा
त्मासत्यस्य चेतनं २४ ज्ञानालोकः समुद्भूत्परावरदर्शिनी ... बभूव निर्मलात्यूचिर्विसूचीपावनं परं २५ ज्ञाताविदितवे
घासास्वयमेव तयाधिया तपसा दुष्कृते चीर्णे सूचीत्व सुखवर्त्मिनी २६ इति वर्षसहस्राणि साकरोद्दारुणं तपः सप्तसप्तम
हालोकसंतापकरमुन्मुखी २७ तस्याः कल्पाग्निभीमेन तपसा हिमहागिरिः बभूव तेन ज्वलिताज्ज्वालेव तनो जगत् २८
कृष्ट्वेदं तपसा क्रांतं जगदित्यथ वासवः नारदं परिपप्रच्छ स्यतस्याकथयंश्च ततः २९ सप्तवर्षसहस्राणि सूचीदीर्घतपस्वि
नी महाविज्ञानदेहासौ तेनेदं ज्वलितं जगत् ३० नागाश्वसंति विचलंति नगाः पतंति वेमानिकाजलधिवारिधरां प्रयांति
शोषं दिशो कैसहितामलिनी भवंति सूच्याः सुरेंद्र तपसा क्षयमाययेव ३१ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे सूचीतपः प्रभावः
सर्गः ७२ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ कर्कटी कद्रुवृत्तांतसर्वमाकर्ण्य वासवः नारदं परिपप्रच्छ पुनर्जातकुतूहलः शक्रउवाच ॥ स
चिरं तपिशाचित्वं तपसोपाद्य पितंतया कर्कट्या हि समकल्याके भुक्ता विमवाद्भुते २ रामायनमः ।। ।। ।।
इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ जीवसूच्याः इह पुनर्वर्ण्यते भोगविस्तरः तपश्चान्वेषणे वायोः
३० ... सूचीवस्तं तपिशाचत्व
सर्वतः शक्रचोदनात् १ कर्कट्याः कद्रु अप्रियं तपो वृत्तांतं जीवसूची भोगप्रकारश्रवणे जातकुतूहलः २ रामजी ।।
मिव अहृरूपं जीवसूचीत्वं हि ससंवं धाद्विप्राप्तजाड्यत्तु आसकैटीवत्तु भोग चपलया कर्कट्या २ ।। ।। ।।

वा॰टी॰ हृदि स्वमनसि अर्थेन धनेन आढ्यानां रुग्णानामातुराणां च धिया च यथा भोजनाशक्त्या रुदितं तद्वत् २४ यथा नर्तक्या स्वांगकेन ल
उ॰प्र॰ यागदादि नर्तितं तथा स्वपीडितमनोऽघस्य नयानर्तितमित्यर्थः २५ वह्निर्वातस्कंधे कुञ्जरं तः प्राणेषु दुर्बलियावायुगतिपरवशये
२१७ तयावत् २६ वह्निः उपसमीपदेशे दुतापलायिता २७ गत्वा अंतर्जनिशक्त्याऽप्रविज्ञातगतिः अपः स्वच्यांलीयते निकृतिं विश्रांति

अथ कृपा निगिरितुं मे दोमांसं तथा हृदि नूनं रुदितमर्थाढ्य रुग्णातुरधिया यथा २४ अजोऽब्धम्भार स्तपश्र्व सिंहव्याघ्रा
दि नर्तितं नर्तक्येव चिरं रंगे वलयांगदसंगके २५ वह्निरंतरथ वायुनामेकत्वमनुजातया गंधलेशिकपेवातः स्थि
तं दुर्बलियातया २६ मंत्रौषधितपोदानदेवपूजादिभिर्हता वह्निगिरिनदीतुंगतरंगवद्द्रुतप्लुता २७ दीपप्रभेवाविज्ञा
तगतिर्गत्वा क्वलीयते अपः स्वच्यां मातरिवतत्र निर्वृत्तिमेति सा २८ स्वगासनानुसारेण सर्वमास्पदमीहते स्वचित्वमेव
224 राज्ञस्यास्वचीत्वेनास्पदीकृतं २९ सर्वा विहृत्यापि दिशः स्वमावास्पदमापदि जीवस्वचीलोहस्वचीमिवायाति जडोजनः
३० एवं प्रपातमानासा विरहैती दिशो दशः मानसीत्वमिमायाता न शारीरां कदाचन ३१ सति धर्मिणि धर्मा हि संभवंतीह
नासति शरीरं विघते यस्य तस्य तत्किल तृप्यति ३२ अथ तत्प्रस्य देहस्य स्मरणात्प्राक्तनस्य सा बभूव दुःखितस्वांता पुरोगैर्दि
रसखेवर्तिनी ३३ ततः प्राक्तनदेहार्थं किरिष्ये विपुलं तपः इति संचिंत्य तपसे देशं निर्णीय सात्मना ३४ विवेशाकाशग
धस्य रुद्रयंतरुणास्य सा प्राणमारुतमार्गेण खस्वगी वविलेशया ३५ गृध्रः स्वामयसे चित्वं कश्चिद्देतत्समाश्रितः नितांतः

सबम् २८ २९ ३० ३१ ३२ पुरोगैर्दिरजनयंजतत्प्रिसखेवं तदर्थिनी ३३ आकाशगामिनो गृध्रस्य सा जीवस्वचीकेनमार्गेण विवेश
तमाह प्राणोति खंनीड छिद्रं विलेशया नीउ विलशायिनी ३५ स्वामयस्वचित्वं स्वांतर्गतरोगस्वचीविभावं आश्रितः कश्चित्प्राण
कगृध्रः स्वप्रविष्टविषूच्यभिलषितुं कर्मकर्तुमनउपादिदे ३६ ॥ ८० ॥ ॥ =

ननुप्रतिदेहगहंतयाकेनप्रकारेणनव्यवहृतंतत्राहसर्वप्राणीति सर्वप्राणीति सर्वप्राणिशरीरेषुयथाप्राणवाताः स्पंदंतेत्त थाचिच्छक्त्यापिभ्रांति अंतःकरणोपाधिभेदाद्बहुवचनं अर्थात्तादृशचिच्छक्तिप्रभाभासितयागृहिणास्वसेघस्तिव्यव हृतमित्यर्थः २४ १५ पीतशक्तानशक्ता १६ हृदिओजर्यतिवलारोग्यादिजनयंतीहृदोजानिरसनिर्यासारीनि अनिल श्रियावायुरूपया अशक्तानिशुक्तोत्तरवणीनि १७ सेमेयंस्वसंकल्पात् तपस्विस्थैर्येणतापसीतीपरमपावनीसंप न्नेत्याह अधोइति स्थावरेणस्थाणुवन्निश्चलत्वेनकष्टकल्मषा १८ अयः सूच्याकरणेनअनिलतयावायुवेगेनवहं

सर्वप्राणिशरीरेषुभ्रांतिचिच्छक्तयस्तया दीपप्रभाभासितयागृहिणायेवस्वसम्मस्तु १५ विहृतंरुधिरेष्वंत द्रवशक्त्येवनाडिषु अधिप्रावर्तिन्त्येवजठरेषुविचलितं १५ सप्तमेदः शुसमे [illegible] षुशेषांगेष्विवशेषिरेण स्वीदितस्त्रांगगंधोतःपीतशक्त्यामृतंयया १६ तरुगुल्मौषधादीनांहृदोजान्यनिलश्रिया परिभुक्तान्यशु क्तानिहिंसयाधिकृतानिच १७ अधोजीवमयीसूचीस्थास्थिस्थावरेणसा संपन्नातापसीसूचीचेतनापाव नीसिता १८ अदृश्यपातयाचेहमारुतोग्रतुरंगया अपंसूच्यानिलतयावहंत्यादिक्स्वरूपया १९ पीतंभक्तं विलसितंदत्तंदापितमाहृतं निर्मितंगीतमुषितमनंतैःप्राणिदेहकैः २० अदृश्य [illegible] याशरीरेणामनःपव नदेहया कृतमाकाशरूपिण्यानतदस्तिवियत्तया २१ मतयाशक्त्यास्वादरसाश्रितसमेतया कालमालानं माश्रित्यकरिणेवविवर्तितं २२ कल्लोलबहुलाधृतंदेहस्वनदीष्वलं वेगैर्वैधर्यकारिण्यामृतयामकरार्पितं २३

त्यागकृत्वा १९ २० जीवसूच्यापारमार्थिकरूपंमनसिति [illegible] धायाह अदृश्यपयेति समष्टिमनःपवनदेह या सर्वजगदेककृतमिति भावः २१ पद्येवंप्रभावासातर्हितयासूचीभावे सर्वेपिकुतोनहिंसिता स्तत्राहशक्त्यापितयाकतिप याप्राणिरक्तास्वादरस्यादेवमतयाप्राणपुर्निपतिलक्षणं आलानंबंधनस्तंभमाश्रित्यकरिणेवाल्पप्रदेशेष्वेवविवला

वा०उ०
टी प्र०
२१८

त्रिप्राल्तरावती अर्ह्निकांशेनैवसर्वगता सर्वदिक्पर्यालोचनपरा सती परमं सर्वोत्कृष्टं अर्चिर्ब्रह्मज्योतिरिव अविघ्नं अ
प्रतिबंधं ५१ सर्वं ददर्शेत्युक्तमेव प्रपंचयति भूमेरित्यादिना । विपुलस्थली प्राणियस्य कांचभूमिं अत्र द्वीपांभोधिक्रमः
प्राग्नक्रमेणवाच्यस्तो डांतरत्वाद्वत्यक्रमेण वा बोध्यः ५२ कोटरशब्देन पर्वतसंधिस्थादेश उच्यंते ५३ तज्जलेचरैः सं
स्थिता माश्रितां अनेन तत्रत्य प्राणिनां जलस्थलोभयसंचारसामर्थ्यं गेगम्यते ५४ शांतं निरुपद्रवं ५५ क्षीराब्धिरेव मु
क्ताखचितवलयो यस्य तत् मध्यगतेन त्रैलोक्यनायकेन विष्णुना सहितं प्रविभागा अवांतरखंडभेदाः ५६ रसनया सातं

सानस्य संचित्क्षिप्राह्निनैव सर्वगता सती परमार्चिरिवाविघ्नं सहसैव ददर्श हि ५१ भूमेः सप्तसमुद्रांते निवद्धां विपुल
स्थलीं लोकालोकाद्रिरसनां तत्रासणिमयोपमं ५२ स्वादूदकाब्धिवलयं सकोटरककुपगणं पुष्करद्वीपवलयं
तदंतगिरिमंडले ५३ मदिरांभोधिवलयात् तज्जलेचरसंस्थितां गोमेदद्वीपकटकं तन्मध्यविषयव्रजं ५४ इक्षूदका
ब्धिपरिखं शांतं गिरिगणांतरं क्रौंचद्वीपोर्वरापीठं शातंगतगिरिक्रमं ५५ क्षीराब्धिमुक्तावलयं समध्यगतनायकं
श्वेताख्यद्वीपवलयं संभूतप्रविभागकं ५६ ततो घृतोदवलयं स्वांतस्थपुरमंदिरं कुशद्वीपवत्तिव्याप्तं समहाशै
लकोटरं ५७ दध्यंभोराशिरसनासांतां चरपुरोदरं शाकद्वीपोर्वराकारं शांतस्थविषयांतरं ५८ क्षारांभोराशि
परिधिं शांतस्थविषयांतरं जंबूद्वीपं महामेरुकुलपर्वतसंकुलं वातस्कंधेभ्यस्वादो पतिमानिलवेदनात् क्रमेण
नेनपर्यंतेनैव प्रसृतां जसा वायुराकंपनलज्जाजं द्वीपं निरीक्ष्य च ६० तत्रापहिमवच्छृंगं पत्रस्वीतपस्विनी शृंग
मूर्द्धि महत्सुग्रे सा शरणपानीमिवायुतां ६१ द्वितीयाकाशवितता वर्जितां प्राणिकर्मभिः असंजाततणगृहां निकटत्वाद्दि
सावधिकं अंबरं पुरो दृश्यं यस्य ५८ विषयशब्देन तद्वासि नो जनाल्लक्ष्यंते ५९ पतिता अवतीर्णा प्राग्रुक्तवायोः संवित्
अनेनखं चिद्दवतारक्रमेण प्रसृतां वतीर्णा वायुः ६० यत्र सातपस्विनी स्वी स्थिता मशरणपानीवायुरवाप ६१ ''।
प्राणिकर्मभिः प्राणिसंचारैः निकटत्वादिति अनेन शिखरोन्नत्याति

225

सूची लोहसूची अंतर्गत सूचि पिशाच्याः अंते निरन्नकाले उपस्थिते सति ३७ चेतनां बुद्धिवृत्तिं ३८ गृध्रिणादिमूर्धिसंप्रति
स्थापिता देवताप्रतिमेव स्वस्थिना लोहसूची बभूवेत्यर्थः ३९ रजःकणप्रवगहेतत्स्थस्पारणोः शिरसि एकेन अणुना सूक्ष्म
तमेन पादेनाग्रेण शिखामयूरः ४० ४१ प्रोन्मुखी निर्गमिनोः सूकाचेतनाबुद्धिर्यस्याः ४२ निरुत्तव्याधिः पुरुष इव अनाकु

सूचीमादाय गृध्रोसौ ययौ तच्चिंतितं गिरिं अंतः सूचिः पिशाच्यं तेन न्नोदइवबापुना ३७ तत्राजने महारण्ये स्था
पयामास तामसौ सर्वसंकल्परहिते पदे योगीव चेतनां ३८ एकैनेवासुसा तेन पादप्रांतेन सुस्थिता सांप्रतिष्ठेपि
ते वाद्रिमूर्ध्नि गृध्रेण देवता ३९ रजःकणग्रहस्थानु शिरस्येकेन साणुना पादेना तिष्ठदुर्ध्वं शिखीव शिखिमूर्ध्नि
४० उत्थितां स्थापितां सूचीं गृध्रेण जीवसूचिका इच्छावहिर्विनिर्गंतुं खगदेहात्मचक्रमे ४१ खगदेहान्निर्जगाम सू
ची प्रोन्मुखचेतना पवनादूर्ध्वलेवघ्राणं नातलयोन्मुखी ४२ जगाम गृध्रः स्वं देशं भारं त्यक्त्वेकभारिकः निरत्तव्या
धिरिव स बभूवांतरनाकुलः ४३ अतः सूचे तया धारस्तपसे परिकल्पिता दृढः सुसदृशोप्यौनाविनियोगो हिराज
ते ४४ न ह्यमूर्तस्य सिद्ध्यंति विनाधारं किल क्रियाः इत्याधारेकतिष्ठत्वमाश्रित्यासौ तपःस्थिता ४५ जीवसूचीलोह
सूची पिशाची शिंशयात्मिन सर्वतो वलयामास वात्येवामोदलेखिकां ४६ ततस्ततः प्रभृत्येषा सूची दीर्घतपस्विनी अ
रण्ये यां स्थिता शक्र तत्र वर्षगणान्बहून् ४७ तस्यां वरार्थं रत्नं संकुरु स्वकार्य कोविद चिरेण संभृते लोकमलं दग्धुं हितत
पः ४८ ॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ इति नारदतः श्रुत्वा शक्रः सूचिविनिरीक्षणे मारुतं प्रेषयामास दशदिङ्मंडलान्यथ ४९
जगामायामरुत्संविदात्मना तामवेक्षितुं अथासु अनभोमार्गं विचचार त्वरान्वितः ५०

लः स्वस्थः ४३ अतो वक्ष्यमाणहेतुतः सूचिर्लोहसूचिः तया जीवसूच्याः ४४ ४५ वलयामास व्याप्तवती ४६ ४७ वरार्थं तुष्ट
वेरणवचनार्थं ४८ ४९ म रुतः संवित् दिव्यदृष्टिलक्षणं ज्ञानं तामेक्षितुं दिशो जगाम दिव्यदृशा दिशः पर्यालोचितवानित्यर्थः नभो मार्गं प्रासुप्य विचारसमाविति शेषः ५०

बा॰टी॰
उ॰प्र॰
२२९

आतपानिलांप्रतेमयावेकचनस्येत्यत्र आपादादावित्यधिकारसादादोमेइत्यादेशश्छंदसः ३ ४ सूचीमत्तकेर जोंतरासमावेशादन्यस्यरजोजातीयस्यरजोगुणस्यतत्सरुचरिततमसोप्यास्पदंनददतारजोयउनालिंगेनकृता र्थत्वंकथयतीमिवानु मापयंती ५ पूर्वोक्तियाअरणापात्वीयतकृगुल्ममृगादिरूपमयंस्वविभवं अरणपांतरेस्पोद त्वाचिरंतपसात्मसूच्यात्मनाजरत्तोजमितांशिखांचूडामिवस्थितां ततोपियोगपरिपाकान्मूर्द्धिअवस्थापितप्राणा नांजराजूटस्यव लीसंवलनामिवस्थितां सूच्यात्मपडुपक्रमेसूक्ष्मत्वादरणपानीशिखाबिनोत्प्रेक्षात्चिरेणतप

स्फटिकसिताश्येनगृहित्वेवातयानिलाः पृष्टाः ता त्यजनीहृदयेमेनमांतीत्यनारतं मुष्कोचंडांशुकिरणैर्ज्जर्शं वनवायुभिः अवलिंतीनिजात्स्यानाआपिभिंदुरश्मिभिः ४ पूर्वरूढाणुमेकेनसंविष्टछन्नमत्तकां कृतार्थत्वं
226 कथयतीददताम्यस्यनास्पदं ५ अरणान्येवदत्वाथंचिरंजातशिखामिव मूर्द्धिवस्थापितप्राणजराजूटवलीमिव ६ तांप्रेक्ष्यपवनःसूचीविस्मयाकुलचेतनः प्रणम्यालोकयत्सुचिरं भीतभीतइवागतः ७ महातपस्विनीसूचीकिमर्थंत प्यतेतपः नेतिप्रष्टुंशशाकासौतत्तेजोराशिनिर्जितः ८ भगवत्यामहासूच्या अहोचित्रंमहातपः इत्येवकेवलंध्याय न्मारुतोगगनंययौ ९ समुल्लंघ्याभ्रमार्गंतुवातस्कंधानतीत्यच सिद्धरंध्यानधःकृत्वासूर्यमार्गमुपेत्यच १० इंदुमेतवि मानेभ्यःप्रापशक्रपुरांतरं सूचीदर्शनिपुण्येतमा त्रिलिंगपुरंदरः पृष्टश्चकथयामाससदृष्टंसर्वमित्यसौ सहदेवनिका यापशक्रायस्थानवासिने १२ वायुरुवाच जंबूद्वीपेस्तिशैलेंद्रोहिमवान्नामसुन्नतः जामीपस्यभगवान्साक्षाच्छशि

सेजसोवहतीभावेनतुंजीभावविवक्षयातुतज्जराजूटवलित्वेनोत्प्रेक्षेतिवोध्यम् आघइवशब्दउत्प्रेक्षाद्योतकः इतरोतुश्रोत्प्रे क्षिकोपमानार्थो ६ देव नामपित्रलविदोनंघाइतिघातनायोक्तं प्रणम्येतिभीतभीतोमृशंभीतइव ७ इतिप्रष्टुंनशशाकेति

२२९

रजोमयीयासप्रचुरांरजोगुणविकारस्तांचरावमनोऽपिविशेषणेऽरण्यानीसंसाररचनासाधारणेवोध्ये ६३ लोकपाला
नामिंद्रादीनामीश्चितेदृष्टिभिरप्यमिताः इयतयानवधारितापर्यंता अवांतरप्रदेशभेदायस्यां ६४ पार्श्वद्वयेचात्मापवनस्पंदन
मवहद्धूलीपटलेरवकुंडलेयस्याः एतदादिविशेषणेररण्यानीव्योमविलासिनीत्वेनोक्ता ६५ कांतालिंगनसुखव्यंजकोध्वनिः
सत्कारस्तंपापयतिश्रावयतितच्छीलाव्योमानंतदिगंतपूरकवृद्देहः सपवनः सप्तभिर्द्वीपैः समुद्रैश्चसङ्गेनलोष्टनेनसम्यकुड
त. उपरिभागेछन्नस्यव्याप्तस्यैकदेशस्या अयंभूलद्धरणापीठंपरितो विहत्यदीर्घेण ध्वनाजर्जरः श्रोतःसन् अलिसदृशवपुषो
२
रजोमयीमेतितांसंसाररचनामिव मगतल्लानदीसार्पिपूरणीयाच्छितांगतां ६३ शकुकोदंडसंकाशमग ङ्गास
रिद्धतां अमितानंतपर्यंतांलोकपालेद्दतेरपि ६४ केवलंपवनस्पंदप्रवहद्धूलिकुंडलां स्वयंभुकुंकुमालिप्तांलग्न
चंद्रांशुचंदनां ६५ विलासिनीमिवव्योम्नोवातसत्कारयामिनी सप्तद्वीपसमुद्रमुद्राणांसमुच्छन्नैकदेशा अयंभूपीठंपरि
तोविहत्यपवनोदीर्घध्वनाजर्जरः तांप्राप्यानिजिरिरस्यजीमलिनपुष्पैपिंगलश्चामिवव्योमानंतदिगंतपूरकरहदेहोवि
शश्चासस ६६ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेसूचीतपोवर्णनंसर्गः ७३ श्रीवशिष्ठउवाच॥ तस्यतत्रोऽङ्गस्यतस्याभुवि
--- महावनेददर्शमिध्यमांसूचीप्रोत्थितांसशिखामिव २ एकपादंतपस्यंतीपुष्यंतीश्रीरनुभरणा सततानशनाशु
व्योम्नःअंगेलग्नामिवस्थितांतामुग्रगिरिस्थलीप्राप्यविशश्रामदिक्पिंडीभूतोदरत्वचं २ श्रांतिप्रापेत्यर्थः ६६ ॥इति श्रीवा २।१।१
७३ इत्थंतांतापसींसूचीवायोःसंक्रां तिकेगतिः वरार्थंप्रार्थनीया
श्रीव तात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेत्रिसप्ततितमः सर्गः ७३ इत्थंतांतापसींसूचीवायोःसंक्रांतिकेगतिः वरार्थप्रार्थनीया
तुः ज्ञानंस्याश्रवर्ण्यते महतीप्रागवर्णितरण्यानीयस्यांसामहावनिस्तस्याविधायांभुविगोविद्येयोरूपसर्जनस्येतिहस्वः अंग
स्यमध्यमांशिखामिव २ सततइतिपाठेसततोददर्शेतिपूर्वेणान्वयः पीडीभूतोदरत्वंचमिवस्त्याउदरत्वगसंभवात् २
ऽऽऽऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽ २५

तर्हि मध्याह्ने किमिति मूले निलीना तत्राह मध्याह्ने इति मारुतानां सूचीप्रमाणानां अंतरे अवकाशमूतं स्वमुदरं विशंत्याः मुक्तमित्य
नुषज्यते गौरवात्सन्मानहेतोः २४ साछायातां सूचीं त्राराती त्राणात् तापादातपात् कथं तर्हि मध्याह्ने गौरवत्यागस्तत्राह संकटे
इति २५ यस्य आलालोहसूची तेन सतृतीय पार्श्वपरस्परगूथनांतरालदेशरूपं त्रिकोणं असीवरणांगं गाथनांतरालस्थयावारा
स्यासमंकृतमित्यर्थः २६ अस्कैवाभूत्तीश्यामा शुक्ला चेति त्रिवर्णा सूचीसरिज्ञंत्राणपरिस्वावातो मुक्तिं स्वसंगिजिनमुक्तिप्रयोजना

मध्याह्ने तापभीत्येव विश त्यामारुतांतरं अन्यदा गौरवाद्दूरतः प्रेक्षमाणा २४ सातामवेक्षते त्राराताविपादं गे
निमज्जति संकटे विस्मरत्येव जनो गौरवसत्क्रियां २५ छायासूची तापसूचीपश्चात्मासतृतीयया त्रिकोणं तपसाप्
तवाराणस्यासमंकृतं २६ गतास्तेन त्रिकोणेन त्रिवर्णपरिस्वावता वायवः पासवो येऽपितेपरां मुक्तिमागताः २७ विदि
तपरमकारणाघजाता स्वयमनुचेतनसंविदं विचार्य स्वमनकलनानुसारणैक स्त्विह हि गुरुः परमो नराघवान्यः २८
मोक्षोपाये सूचीतपः परिपाकवर्णनं सर्गः ७५ श्रीवसिष्ठउवाच॥ अथ वर्षसहस्रेण तां पितामहआययौ वरं प्रति
गृह्यतां तिव्याजहारनभस्तलात् १ सूचीकर्मेंद्रियाभावाज्जीवमात्रकलावती न किंचिद्व्याजहारास्मै चिंतयामास केवलं २

नां मुक्तिदोषलक्षणं पावनतां वा २७ विदितं साक्षात्कृतं परमां कारणं ब्रह्म सपपात घाविधा जाता चेतनं [illegible] संविदं प्रत्यगात्मानं
स्वयं अत्र विचार्य निजैकस्तस्याः गुरुस्तत्रारत्वेति स्वसं मननं युक्तिभिर्विचारस्तेन कलना ख्यात्मपरिचयस्तदनुसरणं तदनुसा
रणैवैको मुख्यो गुरुः अन्यो गुरुन मुख्य इत्यर्थः यद्यप्याचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतिराह तथापि साहृश्यपतेव स्य याबुध्यास्तत्त्व
दर्शिभिरिति श्रुत्यंतराच्छिष्यप्रज्ञामेवानुसरतीति भावः २८ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुःसप्ततिमः स
र्गः ७४ प्रसन्नेपि विधौ सूच्याः प्रबोधाज्जोषमासनं तथाप्यस्यावरा दातुं देहोद्भूतिश्च कीर्त्यते अथ प्रबोधनं तं रंवर्षसह
स्रेण १ कर्मेंद्रियाभावेन वागिंद्रियस्याप्यभावात् कर्मेंद्रियाभावप्राप्त्याः सूचीत्वात्प्रबोधवाधितत्वाच्च २ ॥ ॥ =

227

परमरूपिणी महातेजस्विनी २४ पिंडीकृत्वा लोहघनतां संपाद्य समासस्याविवक्षणान्नलाप २५ तथा शीतस्य वातस्याप्यशन
स्य व्यसनस्य निवृत्तये शांतसंकोचं निवारित संकोचनं सूक्ष्मार्थे अल्पत्वं दृष्टं आस्यं विकारस्य रजोरहनास्य गितं पिहितं २६
तुहिनाकरमिति भावप्रधानो निर्देशः तपोग्निदग्धावितशिलानामयः पिंडास्तांसंपतेरग्न्याकारं अयोगरूपान्सशयचंतु हिनाक
रतां त्यजन्निति भावः इदं सेव्यतां गतो हिमवानिति शेषः अगोरूपानिति पाठस्पष्टं २७ अनपायि उपेक्षितमिति शेषः २८ २९ ३०
एतावता सप्तसहस्रवर्षपरिमितेन ३१ आसर्गसमासे सत्त्वज एनवेण्येष्वपि निर्जने कृत तस्त्वीतपसस्तच्छायेव सात्त्विरी स्याह

तस्योत्तरे महाशृंगपृष्ठे परमरूपिणी स्थिता तपस्विनी सची तपश्चरति दारुणं २४ वहुनात्र किमुक्तेन वाताद्यशनशां
तये यया स्वोदरसौषिर्यं पिंडीकृत्वा निवारितं २५ शांतसंकोचसूक्ष्मार्थे विकाशपास्य रजोराडना तयाद्यस्य गितं शीत
वाताशननिवृत्तये २६ तस्यास्तीव्रेण तपसा तुहिनाकरसुत्सृजन् अग्न्याकारस्य योगत्वान्देवडः सेव्यतां गतः तदुतिष्ठा
ब्रुग्रत्वामः सर्वएव पितामहं तद्वरार्थेमनपाय विज्ञितस्समहत्तप २८ इति वातेरितः शक्रः सहदेवगणोनसः जगामब्र
ह्मणोलोकं प्रार्थयामासतं विभुं २९ सत्त्वावरमहं दातुं गच्छामि हिमवत्स्थिरः ब्रह्मणोति प्रतिज्ञाते शक्रः स्वर्गमुपाययौ ३०
एतावताप्यकालेन सा वभ्रवातिपावनी सची निजतपस्तापतापिता परसुंदरः ३१ मुखरंध्र स्थिता कांश्चित् दृशास्वच्छायये
वसा विकाशिन्या विवर्तिस्या चोदिता तमवेदितं ३२ कौशेयरूपयास्त्वामरुः स्थैर्येण निर्जिता मज्जनं नेतिर उवं स
मुखेति विसर्जनविजृंभमणे तपस्विन्यां स्थिता सा सची स्वच्छायकचोदिता तं तत्संकल्पविहितकालमर्यादां तं अवेक्षिता केनकर
णेन विकाशिन्या प्रसृतया मुखरंध्रे स्थिता या काश्चित्सा तपस्तु ज्ञत्वं तया दृशा हृस्वेनत्यर्थः ३२ तर्हि तच्छायया संध्यायोनितिश्चित्किमर्थ
तद्दर्शनं सूक्तं तत्राह कौशेयतंतुवत् दूरूपयालध्वाचस्त्वमास्थैर्येण रागेणनिर्जिता मेरुः लज्जयांवुधौ मज्जनं नैतिन प्राप्नोति किंतु
तिकाकुनाद्योत्यते एवं अनेनाभिप्रायेणात दुक्तमिवद्विने आद्यंतयोर्भंगयोर्द्वयोर्दर्ध्यमालव्यतद्विनान्मुक्तं उपरतमिति यावत् २३

लोकबाधाहेतुनाममकिंतयानत्वात्राहवाधामिति १५ यदि कदाचिद्द हिंरूपा निर्विकल्पसमाधिव्युत्थिता भविष्यति तदान्यायेन
भूतबाधां करिष्यसीति परेणान्वयः २५ किं ध्यानधारणादीनां सत्यता नेत्याह व्यवहारेति एवंस्पंदादिव्यवहारेपि नवा
सावद्न्याशयेनाहवातस्वभाववद्देहेति १६ स्वकर्मणास्तोचितमशास्त्रीयहिंसादितद्वस्पंदस्तस्परोधिनी ७ १८ देवाब्रह्माज
गामसा सूची अचिंतयत् इति ब्रह्मणोहं प्रभवतु नाम किं विरोधा लिनात्तीत्यर्थः अज्वजवचनार्थस्य वरस्य वा रणेन
मरणे वा किं किमर्थं इति विचिंत्य अंतर्मनसि मनाकू स्वतनुमपी प्राक्तनस्वशरीराकारा बभूव १९ मानसकल्पनाक्रमेणैव

बाधां विदितवेद्यत्वान्नच लोके करिष्यसि अंतः शुद्धासुंदरवती शारदीवाभ्रमंडली २५ अश्रांतर्ध्याननिरता
कदाचिल्लीलयापदि भविष्यसि बहीरूपास्वालि ध्यानरूपिणी २५ व्यवहारात्मकध्यानधारणाधाररूपिणी
वातस्वभावबद्देह परिस्पंदाविलासिनी २६ तदाविरोधिनी पुंविस्वकर्मस्पंदरोधिनी न्यायेन त्वमिहत्सर्वं भूतबाधां
करिष्यसि २७ भविष्यत्सि न्यायवर्त्तिलौकिकव्याघ्रबाधिका जीवन्मुक्ततयादेहे स्वविवेकैकपालिका १८ इत्युक्त्वा
गगनतलाज्जगामदेवः सूचीसाभवतुममेति किं विरोधः रागोवाज्वजवचनार्थवारणे स्मिन्निति अतः स्वतनुमपीम
नाग्बभूव १९ प्रादेशप्रथममभूत्ततोपि हस्तो व्यामाख्याप्य च विटपस्ततोभ्रमाला सोद्यत्त्वांपवुलतावभौ निमेषात्संक
ल्पद्रुमकणिकांकुरक्रमेण २० तद्गात्राण्यपि विकलशक्तिमंति देहाद्भूतान्यथकरणेंद्रि याणि सम्यक् संकल्प
द्रुमवनपुष्पवत्समंताद्वीजो घान्यलमभवंस्तिरो हितानि २१ मोक्षोपायेषु सूच्युपाख्याने सूचीशरीरलाभः सर्गः ७१

स्थूलदेहाविर्भावमाह प्रादेश इति प्रादेशः प्रादेशप्रमाणो देहः प्रमाणेन इति द्व्यस्वोल्लकः एष मग्रेपि विटपः वृक्षशाखाग्रप्रमा
णः ततो विस्तृतः अभ्रमोलातप्रमाणः एवं क्रमेण सा सूची निमेषात्स्वसंकल्पद्रुमकणिकायाः बीजस्यांकुरक्रमेण उद्यत्त्वावयव
लतासतीवभौ २० गात्राणि अंगानि करणानींद्रियस्थानानि इंद्रियाणि च उद्भूतानि प्राक्तिरोहितानि बीजो घभूतानि संततितदा स्व
लंपपीप्राप्तिपुनराविर्भूतानि अभवन् तयाच मनः कल्पनामूलकत्वात्मिथ्याभूतान्येवेत्यर्थः २१ ॥ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे ॥

228

चिंताप्रकारमेव स्फुटमाह पूर्णेत्यादिना ३ अखिलं ज्ञातं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात् ४ सत्या परमार्थरूपा तां सत्यकलामेव त्यक्त्वा इतरे
णमिथ्यार्थेन किंचिदित्यर्थः ५ ६ असौ अविवेककलितैः प्राप्तैः ७ नियत्या कर्मफलावश्यंभावनियामकेश्वरसंकल्पेन सहि
तः स नियतिः सपितामहः ८ किंचिदिति पदसंस्कारपक्षे सामान्ये नपुंसकं ९ अव्यावृत्तिरूपायाः अस्मदादिभिरपि निवर्त्त

पूर्णोस्मि गतसंदेहा किं वरेण करोम्यहं शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलं २ ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं शांतासं
देहजालिका स्वर्गिणे को विकसितैः किमन्येन प्रयोजनं ४ यथास्थितेयमस्मीह संतिष्ठेयं तथैव हि सत्यासत्यक
लामेव त्यक्त्वा किमितरेण मे ५ एतावंतमहं कालमविवेकेन योजिता स्वसंकल्पसमुत्थेन वेतालेनेव बालिका ६
इदानीमुपशांतास्मि स्वविचारणया स्वयं इप्सितानीप्सितैरर्थैः को भवेत्कलितैर्मम ७ इति निश्चययुक्तां तां सूचीं कर्मेंद्रि
(३५) योज्झितां तूष्णीं स्थितां स नियतिः सपश्यन्भगवान्स्थितः ८ ब्रह्मा पुनरुवाचेदं वीतरागां प्रसन्नधीः वरं पुत्रि गृहाण
त्वं किंचित्कालं च भूतले ९ भोगान्भुक्त्वा ततः पश्चाद्गमिष्यसि परं पदं अव्यावृत्तिस्वरूपा नियतेरेष निश्चयः १० तपसा
नेन संकल्पः सफलोस्तु तवोत्तमे पीनाभवत्पुनः शैले हिमकाननराक्षसी ११ यथापूर्वं वियुक्तासि तन्व्या जलदरूपया
वीजांतर्वृक्षतापुत्रि रूढहृद्वृक्षतया यथा १२ योगमेष्यसि भूयस्त्वं तन्व्यांत वीजरूपिणी तयैव रससेकेन लतत्वायेवांकु
रस्थितिः १३

यितुमशक्यायाः प्रागुक्तनियतेः १० अनेन तपसा फलितेनेति शेषः पीना अभीवक्रशरीरा ११ वीजांतर्लीना वृक्षता
जातिर्वृहद्वृक्षतया व्यक्त्या यथा वियुक्तासि तथा यथा तन्व्या वियुक्तासि तया योगमेष्यसीति परेण संबंधः १२ ननु नष्टा
याः कथं पुनरुद्भव इत्याशंक्याह अंतर्बीजरूपिणीति न नष्टा किंतु वृक्षांतरेव वीजभावेन लीनेति भावः १३ ॥ =

वा०टी०
उ०प्र०
२२२

इतिगिरंश्रुत्वा त्वया वायुना परमार्थदृशा अनुग्रहाभावात् यावत्कुलक्रमेण प्रयानेस्तृक्तवती २४ अधित्यकापर्वतो ऊर्ध्वभागं उत्पका
पर्वतासन्नभूमिस्तत्त्रटात् शैलस्य हिमवतः पादेषु प्रत्यंतपर्वतेषु स्थितं २५ अनादीनां सत्त्वानां दुर्दैवद्रुमैः एवं मूलात्निम
पिशापाणिवाल्लनरणानि अग्रामिषाणि मांसानि २६ प्रचलितः प्रस्थितो याचलितांजनः कज्जललिप्तो वचलस्तदाभासा निशा
चरी हिमगिरौ हिमगिरेः पादेषु निवेशितं स्वदेशं गतवतीति संबंधः २७ ॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
षट्सप्ततितमः सर्गः ७६ प्रतिसूत्रतेव स्थितेषु पश्चाद्दर्शनिराजमंत्रिणोः कर्कट्याः स्तत्परीक्षार्थप्रश्नसेद्घाचावविस्तरात् तमः
पिंडइवतमःपिंड हस्तेनहर्तुं शक्याहस्तहार्यः हस्तहार्यस्तमःपिंडोयस्यां यामिनीरात्रेः १ तां रात्रिं कर्कटी सखीभूतराज्ञस्य

श्रुत्वेत्यनुगृहीता स्मित्वयेत्युक्तवती शनैः उत्तस्थौ शैलशृंगात्क्रमादवरुरोह च २४ अधित्यकामतीत्याशु गत्वा
चोपत्यकातटात् विवेश शैलपादस्थं किरातजनमंडलं २५ बहून्नपशुलोकौघद्रुमशष्पौषधामिषं अनंतमूल
पानान्नमृगकीटखगादिकं २६ प्रचलितवलितांजनाचलाभा हिमगिरिपादनिवेशितं सुदेशं तदनुगतवतीनि
दि४ शाचरी सा निशि सुघनांधतमिस्त्रमार्गभूसौ २७ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे वाधिकान्यायेनामसर्गः ७६ श्री
वशिष्ठउवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र किरातजनमंडले हस्तहार्यतमःपिंडा बभूवासित यामिनी १ नीलमेघपटछ
न्नानिरीक्ष्य गगनांतरा तमालवनसंपिंडमांसलोड्डीनकज्जला २ लताघनतया ग्रामकोटरेकांधमंथरा गृह
चत्वरसंबाधेनगरेनवयौवना ३ चत्वरेषुतमःपिंडी प्रती[illegible]कृतदीपिका कुंचिता छिद्रनिष्क्रांतादीपिकारोचिरा

तरस्वरूपेणावर्णयति नीलमेघेत्यादिना निरिंद्रश्रमृतल्लुंठनभया त्यक्तायितेंद्रगगनांतरं यथा तमालवनानि संपिंडयंति एक
घनीकरोतीवतमालवनसपिंडामांस लापुष्पासवत्रोड्डीनं रूपामीकुर्वत् नेत्रकज्जलं यस्याः गिरिग्रामेषु लतानां घनतयान
तत्रज्योतिषोप्यप्रसरान्मुखेनांधेन जरतीव मंथरी कुंठितगतिः गृहे चत्वरेः संबाधे नि विडितेनगरेनवयौवने वदीपिका
भिः संचरंती ३ वहिश्चत्वरेषुनाप्रजित्सीकृताः वक्रिकृतादीपिकायथा अत एवतमांसि पिंडयतीति तमः पिंडी कुंचितानां कुटि

219

लब्धादेहंसमाधिस्थाषण्मासात्प्रबुधितोत्थित. कर्कटीवायुवचसा किरातविषयंययौ अथसर्गविषयप्रादुर्भावादनंतरं १ निजं
स्वात्मभूतंब्रह्माकाशंआसाद्यपुनः प्रतिसंधायतस्यबोधात्साज्ञाकराच्चिरप्ररूढत्वात्ब्रह्मसभावंययौ २ सूक्ष्मं निष्प्रपंचासंवि
दंआत्मानंवृत्तिधारणयाआलंब्यआश्रित्य ३ महाजलदनादेनबोधंसमाधिव्युत्थानं शिखंडिनीपक्षेकामोद्बोधं ४ अस्यादेहस
यावद्देहंयावद्वस्थानंतावत्तद्धाद्विभावोननिवर्त्तते ५ चिंतयाचिंतनहेतुनाचिंतेन ६ आर्षेः पूर्जेमेहद्रियेउद्दिष्टितंनिर्दिष्टं ७ मा १

श्रीवसिष्ठउवाच॥ अथाभवदसौसूचीकर्कटीराक्षसीपुनः सूक्ष्मैवस्थौल्यमायातामेघलेखेववार्षिकी १ निजंका
यमासाद्यकिंचित्प्रमुदितासती रहद्वासत्तसभावंतदोधाकंचुकवद्वहौ २ तत्रैवध्यायतीतस्थौबद्धपद्मासन
स्थितिः ब्यालंब्यसंविदंशुद्धांसंस्थितागिरिकूटवत् ३ अथसामासषट्केनध्यानाद्बोधमुपागता महाजलदनादोत्थ
प्रावृषीवशिखंडिनी ४ प्रबुद्धासाबहिर्वृत्तिनिर्विमर्शवल्लुतपरायणा यावद्देहंस्वभावस्यदेहस्यननिवर्त्तते ५ अथसाकिं
ग्रसइतिचिंतयामासचिंतया. भोक्तव्यःपरजीवस्यन्यायेननविनाक्षया ६ पदार्थंगृहीतंयद्वान्यायेननसमर्जितं तस्मा
द्रसाद्वरंमन्येमरणंदेहिनामिदं ७ यदिदेहंत्यजामीदंतन्न्यायोपार्जितंविना नकिंचिदस्तिनिर्णयिंभुक्तोपिहिगरा
यते ८ यन्नलोकक्रमप्राप्तंतेनभुक्तेनकिंभवेत् नजीवतेननोमृत्या किंचित्कारणमस्तिमे ९ मनोमात्रमहंह्यासंदे
हादिभ्रमभूषणं तच्चांतंस्वावबोधेनदेहादेहदृशोकृतः १० ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ एवंस्थितामौनवतीसुश्रावगग
ङि१ नाहिरं रक्षःस्वरूपसंत्यागतुष्टेनोक्तांनभस्वता ११ गच्छकर्कटिमूढांस्त्वंज्ञानेनाश्वबबोधय मूढोत्तारणमेवहस्वभावो
महतामिति १२ बोध्यमानोभवत्यापियोनबोधमुपैष्यति स्वनाशायैवजातोसौअन्यायोग्रासोभवेत्तव १३

न्यायोपार्जितंग्रासंविनादेहंयदित्यजामितदानिर्णयिमन्याय्यंनकिंचिदस्ति अन्यायोपार्जितस्यवर्षभुक्तःसन्गरायतेविषवदा
चरतिअनर्थकोदिषुपर्यवस्यतीतियावत् ८ लोकसंमतःक्रमोलोकक्रमस्तेनयन्नप्राप्तंमृत्यामरणेनकारणंद्रष्टुमनिष्टंवा
प्रयोजकं ९ देहादेहदृशोजीवमरणभ्रमो १० रक्षःस्वरूपसंत्यागाद्देहाभिमानस्यसंत्यागाज्जातोसुखेननभस्वतावायुना ११ तांगि
रंदर्शयति गच्छेसाद्दिनामूढात् अनात्मज्ञान् महतांतत्त्वविदांइतिहेतो १२ असौमूढन्यायादनपेताग्रासःकवलः १३ ॥

विरोचितयात्तकरादिवधार्ययाचर्यया १७ धृताविधेर्यैच अस्त्राशिचयाप्योतो अमाद्दहि मस्य ग्राम देवतस्यवैतालस्य आ
लोकनेउन्मुखो १८ साकर्कटी १९ इहलोके अमुत्र परलोके च मत्त्वानात्मज: २० मतिरेवजीवितंजीविताद्दरमितियावत् त

निर्जगाम सुधीरात्मा नगरात्सुप्तनागरात् अटवीं विक्रमो नाम विषमांवीरचर्यया १७ अटव्यां कर्कटी सातोचरंतो
राजमं त्रिणौ ।। अपश्यत् धृतधैर्याद्वौ वेतालालोकनान्मुखौ १८ अपसाचिंतयामासलब्धो मत्तो ग्रहो मया मृत
वेतावनालस्त्रो भारोदेह: किलानयो: १९ इहामुत्र च नाशाय मूढदेह: स्वायजीवति यलाद्धि नाशनीयोसोनानार्थ:
परिपाल्यते २० अपश्यत: स्वमात्मानं मतिर्मे हि जीवितं मरणे नोदयोस्पत्ति पापासंपतिहेतुत: २१ आदिसर्गेचवि
यम: कृत: पंकजजन्मना हिंस्त्राणां भोजनाया स्मृत्वा माऽवा मिति २२ तस्माद्धि सोमयैवाघ भोक्त्रोमो भोज्पतांग
तो अभक्ष्य एव निर्दोषिं प्राप्तमर्थमुपेक्षते २३ कदाचिता विमोस्यातां गुणयुक्तौ शयौ तादृश: रविनाशो हि स्वभावान्मे
नरोचते २४ तदेतौ संपरीक्ष्येहं यदि तादृग्गुणान्वितौ तद्दर्शनं करोम्येतौ न हिंस्यां गुणीन: क्वचित् २५ अकृत्रिमं
२२० सुखं कीर्तिमायुश्रेवा भिवां छता सर्वाभिमतदानेन पूजनीया गुणान्विता: २६ अपिनंस्यामि देहेननैव भोज्येण गुणान्वितं
सुखपंति हि चेतांसि जीविताद्दपिसाधव: २७ अपिजीवित्तदानेन गुणिनं परिपालयेत् गुणाक्तसंगमोषध्या मत्सुखेति
मित्रतां २८ यत्राहमपि रक्षामि राक्षसी गुणशालिनं तत्रान्य: कोन कुर्यात हदिहारमिवामलं २९ उदरंगुणयुक्तायेविह
रंतीह देहिन: धरातलं दिवसंगाद्दुर्श शीलयंतिते ३० मतिर्गुणी तिरस्कारो जिवितगुणसंश्रय: फलंस्वर्गापवर्गादिजीवि
तादुगुणसंश्रितात् ३१

देवोपत्पादर्शयति मरणेनेति २१ २२ अभक्ष्यो भाग्य एव २३ आलज्ञानलक्षणगुणेन युक्तौ २४ तत्तर्हि २५ सर्वेषामभिमतानां
द्रव्यानां दानेन २६ देहेन नत्वात्मना अविनाशित्वात् २७ वशीकरणौषध्या २१ तं गुणिनं २९ धरातलं इंद्रवस्त्रं दृ: ३०
फलंसिध्यतीतिशेष: ३१ ॥ ॥

ला १

शवस्पर्शोभनाखरवीवमतवेतालानांकंकालादिहरणप्रसंगे निवारणाभावात्काष्ठमौनं व्रतमास्थिते ५ सपुष्पिर्मार्गाद्रिमाणिनिकायेघने।
नीहारिप्रहारिणी अलंकृता ६ इतः परं रत्निणीरूपकं विहाय स्वरूपेणोवर्णयितिरसः स्त्रिपादिना विवटानां गर्त्तानां विरुद्धवटाना
चघारिकाके मेकै श्वरंगिता व्याप्ता रमणेक्रीडनेरणंति नारी नवानियस्या ७ ज्वालाप्रलयानलइव ज्वलनेनोज्वला अंबुसेकेनआर्द्री
भावेनशाल्यरूपष्षेपाकेन पदिपक्कदशयो चोन्मूलनात्केदारेषु मिलतिश्रा लाविशल लीकंटकापस्य ८ अतीणीवसंजातान्प
त्तितानिस्पंदाद्दिवप्रविविक्रीन विभक्तानिकद्धचक्राणिनक्षत्रवद्दहानियस्यां ६ अवमेष्वद्धसकोटरेष्वंतःकौशिकस्यएवंवेतिशे

चं२

सवयस्यैककर्कटया : परित्रप्तपिशाचिका तमवेतालकंकालंकाष्ठमौनमिवास्थिता ५ सपुष्पमार्गभूतौघघन नीहार
हारिणी मंदस्मेदमरुत्स्पर्शैलसालेयशीकरा ६ सरः सुविवटघारिकाकमेकतरंगिका अंतः परेषुरमणरणन्नारी
नरानना ७ जंगलेषु जगज्ज्वालाजयाजज्वलनोज्वला केदारेष्वंबुसंसेकपक्वपाकमिल द्दुला ८ नभस्याले द्दितस्पं
दस्यविविकीर्णचक्रिका वनेषु विसरद्धातरएतमात्पुष्पफलद्रुमा ९ अवमेषु कौशिकस्यांतवीयस व्याहतारवा तस्करा
क्रांतपर्यंतप्राप्ताक्रंदनकर्कशा १० विपिनेषु वि सद्घातानीडेष्वस्पंदपक्षिका गुहासुषुप्तसिंहौघाकुंजेषु स्वपदेणका॥
स्वेसावज्ञायनिकराविपिने मौनचारिणी १२ कज्जलांभोदसध्यामा काचशैलोद्दरोपमा : पंकपिंडांतरघनाश्रौखड्गछेद्या
प्यमांसला १३ प्रलयानिलविक्षुब्धककुलाचलचंचला एकार्णवमहापंकपर्वतोदरमेदुरा १४ अंगारकोपरघनासोसुप्त
पदसुंदरी अज्ञाननिद्रानिविडा अंगरष्ष द्दवि: १५ तस्यां रजन्यां भीमायां किरातजनमंडले: मंत्रिणासहभूपालस्तस्मिन्नव
सरेतदा १६ कृत्वा

दलं
षः १० वीपिनमिव आमोनईषदशाब्दा १२ पंकपिंडोमस्तिपिंडात्तस्यांतरमिवघनामिवघनानिविडा १३ विक्षुधाविधूर्णितोविच
लितावा एकार्णवमहापंकमिवपर्वतोदरमिवचमेदुरा १४ अंगारस्यदग्धकाष्ठस्यकोटरमिवरूपामघना सोसुप्तपदंगाजज्ञान
मिवसुंदरी अज्ञाननिद्रामूलाज्ञानमिवनिद्रिडापनाभंगानाष्टपानीवद्दाः पद्माइवचद्धविर्यस्यास्तथाविधा असितायासितो

दीर्घसूत्राणां मंदिप्रकारिणां ८ ६ अट्टहासदशनप्रभापूरैः प्रकाशितस्वाकारां अशनिका स्येणवज्रनिष्पेषेणाघ्वर्यां
निष्पिबंतं १० स्वनेत्रविद्युद्भ्रांचलपलनलक्षणबलाकाभिरुद्दीपिताकाशां तिमिरलक्षणरूपेकाणिवस्य ११ रणाद्भुः कटकंकटा
यमाने भ्योदशनेभ्यः संरंभाद्युयात् हाहाकारपूर्वकं हतामरिता निशाचरा चोरव्याघ्रजंबुकादयो यया १२ रोदसी घावापृथि
व्यौ कज्जलेः स्तंभयति विरश्चातीति तयोक्ता १३ १४ हलंपूपिकालिभग्नशृंगोस्थिशेखरे यस्याः कल्पांते विदीर्णगिरिशेषः

नाकिंचिद्दीर्घसूत्राणां सिद्धयमालसयाद्धते एतेनोत्पुके रूपमुक्तमितितिसंचिंतसातयोः ८ प्राकाशापाप्यधैर्यपिननार
नाकिंचिद्दीर्घसूत्राणां सिद्धमालसयाद्धते एतेन्वेत्युक्ते रूपमुक्तमितितिसं चिंतसातयोः ८ प्राकाशापाप्यधैर्यपिननार
नोकिंचिद्दीर्घसूत्राणांस्विद्भुमालसत्वयाधते ... ६ साट्टहासप्रभापिंडपूरप्रकटिताकृतिं कल्पाभ्राशनिकावेण
ग्र चंद्रहासच ततोदट्टशत्नुसांतोशरपूरितदिग्गणां ६ साट्टहासप्रभापिंडपूरप्रकटिताकृतिं कल्पाभ्राशनिकावेण
चंद्रहासच ततोदट्टशत्रुसांतो शरपूरितदिग्गणां ... मितिरेकाणिवोवीलिज्वालाविवलना मिव ११ गर्जे
द्वृष्टामद्धितटीमिव १० स्वनेत्रविद्युद्वलयबलाकोज्वलितांबरां मितिरेकाणिवोवीलिज्वालाविवलना मिव ११ गर्जे
द्वृष्टामद्धितटीमिव १० स्वनेत्रविद्युद्वलयबलाकोज्वलितांबरां १२ रोदसीकज्जलस्तंभांलीलयोल्लसितांपुनः ऊद्धि
८४ द्भुनघटोपपीवरासितकंधरां रणाद्दशनसंरंभहाहाहतनिशाचरां १२ रोदसीकज्जलस्तंभांलीलयोल्लसितांपुनः ऊद्धि
केशीसिरांलांगीकपिलाक्षीतमोमयी १३ यक्षरक्षःपिशाचानामर्पणर्थभयप्रदां देहरंध्रविशच्छ्वासवातभांकारभीष
णां १४ मुशलोलूखलालातहलशूर्पकशेखरां स्फुरंतीमिव कल्पांते वैडूर्यशिखरस्थलीं हासघट्टितविश्वेशांका
लरात्रिमिवोद्दितां १५ शरघोर्मिटवीसाभ्रांकृतदेहामिवागतां शरीरिणीमहाभ्राभ्रांयामिनीमिवमांसलां १६ शरी
रसन्निवेशनपंकपीठमिवोत्थितां तनुंचंद्रार्कपुद्भायतमसेवसमाश्रितां १७ इंद्रनीलमहास्तंभलंबाभ्रयुगलोपमो उ
लूखलादिहारो घोदधानामसितोत्सनो १८ लग्नांसंगारकाष्टनसमानौच महास्तनु द्रुमाभास्पंदशिशिरलसद्भुजलताः
नुसवेर्ष्यमहावीरो तथैवाहूमिताऽस्थितौ नतदस्तिविमोहाय पद्धि विक्तस्यचेतसः २०
हासेर्घट्टिताः हिंसिताः विश्वस्येशाः दानवाययतया विधां कालरात्रीशिवदूतीमिवं १५ १६ पंटपीठं पृथिवीपीठं तमसारो
द्रुणा १७ इंद्रनीलमिवमहास्तंभनीलंपल्लवाभ्रयुगलंतदुपमो १८ लग्नोंलोंछितांसमानोंसंवर्णौचद्रुमाभ्यांअस्पंदाभ्यां शिरास
हिताभ्यांलसद्भ्यांभुजताभ्यां अतनुं अनल्पां १८ विविक्तस्य सत्यमिथ्याविवेकशालिनः २० ॥ ॥ =

वाभ्रलेखेन गंभीरं विननादह १ नादांते समुवाचेदं हुंकारात्मरूपं वचः गर्जितानंतरं जातं करकाशनिशब्दवत् २॥ ४
न ४
१ परीक्षे परीक्षिष्ये ३२ आरोसगुणेणवेतिगणालेशो नापियुक्तिं योगक्विचार्य पश्चात्स्वतः स्वस्मादधिकतरं च गुणिनं विचार्य यदि गुणे
हीनः स्यात तदनंतरं सम्यक् शास्त्रोक्तदिशा उपपत्तिवशेन युक्तिसदृशं दंडमस्य दंडं कुर्यात् स्वतो गुणेवनि संभवे अतिशयस्य संभवे तु
नकुर्यादित्यर्थः ३३॥ **इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७** भीषणे त्वाप्यभीतस्य राक्षः कर्कटी
दर्शनं मंत्रिवाक्यानुनीतायाः प्रश्नारंभश्च कीर्त्यते स्वोवंशलक्षणस्यकानोंस्य सोरभमकरंदमधुरित्वा पुष्पमंजरीव स्थिता १
शब्दतो हुंकारभीषणत्वेप्यर्थतोऽपुरुषमनिष्ठुरं २ घोराटवीलक्षणाय व्योमपदव्याः प्रकाशकत्वाच्छशिभास्करौ महामायात
तस्मादिमो परिक्षेहं कयाचित्स्वलीलया किमत्र ज्ञानकावेतावितितामरसेक्षणे ३२ आदौ विचार्य सगुणागुण
लेशयुक्तिं पश्चात्स्वतोधिकतरं च गुणो यदि स्यात् कुर्यात्ततः समुपपत्तिवशेन दंडं दंडमस्य युक्तिसदृशं पनसंभवेन ३३
मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे राक्षसीविचारवर्णनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ अथ सा
न ४ राक्षसी रक्षःकुलकाननमंजरी तमस्यूँभो भोघोराटवीव्योमपदवीशशिभास्करौ महामायातमःपीठशिलाकोटरकीट
को ३ कौ भवंतौ महाबुद्धी दुर्बुद्धी वा समागतौ महापुरुषमापन्नौ क्षणान्मरणकोचितौ ४॥ **राजोवाच॥** भोभोभू
तक किंस्वात्स्वं कतिष्ठसि च देहकं दर्शयास्यास्तव गिरः कोविभेत्यलिनीध्वनेः ५ सिंहवत्सर्ववेगेन पतंत्यर्थे लार्थि
नः त्वत्संरंभमारंभं त्वसामर्थ्यं प्रदर्शय किं किं प्रार्थयसि मे ब्रूहि द्रव्याभिलवस्स्वन ६ किंवा संरंभशब्दाभ्यां भीषया
स्मान्विभेषि किं क्षिप्रमाकारशब्दाभ्यां मायया सुखीभव ७ ॥
मोलक्षणायाः सर्वभूताधारपीठायाः कोटरांतर्गतकीटकौ अनेन तस्याः आत्मज्ञता सूचिता ३ आत्मज्ञाने सति बुद्धेः सफ
ल्यान्महाबुद्धी पूज्यबुद्धी तदभावे बुद्धिवैपर्यात् दुर्बुद्धी कुत्सितं मरणं मरणकं तदुचितौ अल्पं देहं देहकं दर्शय अलिनीध्वनेः भ
मरिकाध्वनितुल्यायाः अस्यास्तव गिरः सकाशात्को विभेति न कश्चिदित्यर्थः संरंभेणौघोगं त्वत्सूचिता आत्मज्ञतामपाज्ञा
तेति घोतनाय सुखीभवेति संबोधनं ६ अस्मान्प्रति संरंभशब्दाभ्यां भीषया वा किं त्वमेवा किं विभेषि मायया परदृश्यशरीरकल्पनश
क्त्या ७ राम०

वा०टी० मिथ्यात्वनिश्चयेनप्रसक्तोसदसद्भावोजीवनमरणप्रत्ययोपस्मात्तथाविधादात्मज्ञानादृते ३१ तासंहासंसंयम्यनिरुध्य ३२ त्वाद
उ०प्र० ज्ञ्जनानांहिंसाणां विनिग्रहेउद्युक्तो ३५ करिष्यमाणप्रसस्योपोद्घातं रचयंताहराजन्निति दुष्टमंत्रीयस्यतथाअसिसंभावित
२२५ इतिशेषः ३७ अर्पितांश्रेष्ठतां ३८ समस्तेतितथाचाहुः तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तयेआयासोपापरंकर्मविद्यान्याशि

मन्येभवेतामात्मज्ञोनात्मज्ञानादृतेमतिः प्रसक्तसदसद्भावाद्भवत्यत्तमयामतो ३१ तदेतोपरिपृच्छामिकिं
चित्संदेहमुत्थितो प्राज्ञंप्राज्ञमनच्छंतिह्येकेचित्तेनराधमाः ३२ इतिसंचिंत्यपृच्छायेतन्वानावसरंततः अकालकल्पाभ्र
सं३ रवंहासंयस्यसाब्रवीत् ३३ कोभवंतोनरोधीरोकस्यताम्रितिमेनघो ३४ ॥मंत्र्युवाच॥ अयंराजाकिरातानामस्याहं
मंत्रितांगतः उद्यतोराज्ञिचर्येणत्वाद्दृज्जनविनिग्रहे। स्वधर्मत्यागिनोयेतुतेविनाशानलेंधनं ३६ ॥राक्षस्युवाच॥
राजंस्त्वमसिदुर्मंत्रीदुर्मंत्रीनन्दपोभवेत् सद्रूपस्यभवेन्मंत्रीराजासन्मंत्रिणोभवेत् ३७ राजाचाद्येविवेकेनयोजनीयः
समंत्रिणा तेनाश्चार्यतामुपायातियथोराजातथाप्रजाः ३८ समस्तगुणजालानांसंध्यात्मज्ञानमुत्तमं तद्विद्राजाभवे
222 द्राजातद्विन्मंत्रीचमंत्रवित् ३९ प्रभुत्वंसमदृष्टित्वंतत्त्वस्याद्राजविद्यया तामेवयोनजानातिनासौमंत्रीनसोधिपः ४०
भवंतौतद्विदोसाधुयद्दितद्दूयैप्रामुख्यः नोचेदनर्थदोस्वस्याः प्रकृतेरधुनाहंयुवां ४१ एकोपायेनसत्याम्यद्यालकाव
तरिष्यथः मत्प्रश्नपंजरंसारं चेद्विचारयथोधि ४२ ॥ ध्याय३।
युवा

त्वैनैपुणमिति मंत्रवित् विचाररहस्यवित् ३९ प्रभुत्वंसमदृष्टित्वाधीनत्वायुष्टतमितिवनाद्दृष्यारोपात्समदृष्टित्वं
विद्यानांराजाराजविद्या आत्मविद्यातयास्यात् शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनइतिभगवद्वचनात् ४० यथा
राजातथाप्रजाइतिप्रागुक्तत्वाद्राज्ञोमोरख्येप्रजानामपितदनिवारणं तत्प्रयुक्तानर्थदोयुवां अप्रिभक्षयामि ४१
वालकाविव पित्राः प्रीतिविषयौ ४२ ॥ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ॥ =

यद्वित्वंमहत्यसितर्ह्यल्पकार्येनैतावान्संरंभोयुक्तइतिसाम्नासमाधित्सर्मंत्रीउवाच महाराज्ञसीति हेमहाराज्ञसिनवल्लाभिमतासि
ऽतोमहात्मानिरतिशायस्वरूपोयंसंरंभः कोपः किंकिमर्थइत्यर्थः वाञ्छात्रलभ्येआहारलाभलक्षणेकार्येनक्रोधसाहसादेःप्र
योजनमस्तीतिभावः अथवायद्यल्पलघुरसितर्हिनत्वसंरंभेणविभावइत्याशयेनाह लघवोहीति २१ साम्नापुनःप्रथमकल्पमेवा
श्रित्याहत्यजेति बुद्धिमंतः सामसाध्येर्थेनदंडमनुसरंतीतिभावः २२ पुनःद्वितीयकल्पमाश्रित्यदंडोपायोगेप्यर्थमाह त्वादृशानामि

मंत्र्युवाच ॥ महाराज्ञसिसंरंभोमहात्मन्किमयंतव लघवोह्यथवाकार्येलघावप्यतिसंभ्रमाः २१ त्यजसंरंभमारंभोनायं
तवविराजते विषयेहि प्रवर्त्तंते धीमंतःस्वार्थसाधकाः २२ त्वादृशानांसहस्राणांमशकानामिवाबले अस्माकंधीरतावातावृक्ष
नितृणापर्णवत् २३ संरंभद्वारमत्सरउपसमतात्त्वछ्याधिया उत्पाद्यव्यवहारेणस्वार्थप्राज्ञेनसाध्यते २४ त्वयैवम्व्यवहारेणका
र्यसिध्यतुवानवा महानियतिरित्येवभ्रमस्याचसरोहिकः २५ कथयाभिमतंकिंते किमर्थयसिचार्थिनी अर्थीत्वमेपिनास्मा
कमप्राप्तिः पुरोगतः २६ इत्युक्तासातदातेन चिंतयामासराक्षसी अहोनुविमलाचारंसत्वंपुरुषसिंहयोः २७ नसामान्याकिमो
मन्येविचित्रेपंचसत्कृतिः वचैर्वक्त्रेक्षणेनैववचनवदत्यंतर्विनिश्चयं २८ वचोवक्त्रेक्षणद्वारेधीमतामाशयाभिपः एकीभ
वंतीसरितांपयासिवल्लनेरिव २९ आभ्यांप्रायःपरिज्ञातोममभावोतपोर्मया नविनाशेमयाचैमौ स्वयमेवाविनाशिनौ ३०

तिधीरताल्लक्षणायावात्यावात्यया वात्यशब्दात्पाशादित्वात्समूहे यप्रत्ययेव्यत्ययेनङीपिहलस्तद्धितस्येति यत्नोपेतरतीयांतोत्र
वात्येति वृक्षाभिनिरस्तानि २३ तर्हिकथंस्वार्थसिद्धिस्तत्रासंरंभेति व्यवहारेणप्राज्ञव्यवहारोचितया २४ कार्यसिद्धिसंशये
पिअनादिनियतिसिद्धः सामोपायोनहेयः किंवाच्यंतन्निश्चयेइत्याशयेनाहत्वयैवेति भ्रमस्यभ्रांतोचितसंरंभस्य २५
कथंतर्हिसाम्नासिद्धिस्तत्राहकथयेति २६ सत्वंधैर्यंबुद्धिबलंच २७ वक्त्रेक्षणेनमुखदर्शनेनैवप्रासादादिलिंगैरंतस्तत्वविनि
श्चयंवदतिसूचयतीति २८ वल्लनैःसंगमैः २९ ३०

आ
वा॰टी॰ प्रत्यक्षंभासन्नमपिसूक्ष्मशास्त्रसद्रूपं १० प्राकृतकुजन्मनिस्वात्मत्वादेवलब्धाप्यज्ञानादप्राप्तत्वादलब्धप्राप्तंसर्वपूर्णं १२ आत्मा
उ॰प्र॰ प्रत्यक्षंभासन्नमपि... स्वात्मैवकेन हारितः नाशितप्रायः कृतः त्रिभुवनंतृणीक्रियतइतिपृथक्प्रश्नः १३ प्रनाद्यतेप्रणार्थ्यते अनद्रीढीतितृणोपदे
२२६ शपर्युदासात्तृणः पटसमूहाः १५ शिलोच्चयपर्वतनिभः १६ अनुभवाणवोऽत्रभवस्थितज्ञानलवा १७ तेः स्वादुधुर्मधुरादि
रसशून्यः अप्रियितंस्वीकृतमितियावत् १८ लयेनेति रोहतमपिजगत्कस्याणोः सत्तयासद्भूतंपुनः सर्गजीवयत्यपि १९ जयं

निमेषएव कः कल्पः कः कल्पोपिनिमेषकः किंप्रत्यक्षमसद्रूपं किंचेतनमचेतनं १० कस्त्रवायुरवायुश्चकः शब्दो
शब्दएवकः कः सर्वंनचकिंचिच्चकोहंनाहंचकिंभवेत् ११ किंप्रयत्नेनप्राप्यंलब्ध्वापिबहुजन्मभिः लब्धेनैवकिंचिद्
वतिकिंतुसर्वंनलभ्यते १२ स्वस्थेनजीवितेनोच्चैः केनात्मैवेहहारितः केनाणुनांतः क्रियतेमेरुस्त्रिभुवनंतृणं १३ के
नाप्यणुमात्रेणपूरिताशतयोजनी कोणडेरेवभवन्मातिनयोजनशतेष्वपि १४ केनालोकनमात्रेणजगद्यालःप्रनाद्य
ते कस्याणोरुदरेसंतिकिं लावनिभतांघटाः १५ अणुत्वमजहत्कोणुमेरोः स्थूलतराकृतिवाल ग्रसनभागात्माकोणु
223 रुद्धेः शिलोच्चयः १६ कोणडंप्रकाशितसंसारदीपः प्रकटनप्रदः कस्याणोरुदरेसंतिसमग्रागुभवाणवः १७ कोणुरस्त
तनिस्वादुरपिसंस्वदतेनिशं केनसंत्यजतासर्वमणुनासर्वमाश्रितं १८ केनात्माछादनाशक्तेनाणुनाछादितंजगत् जग
ल्लयेनकस्याणोः सद्भूतमपिजीवति १९ अज्ञातावयवकोणडः सहस्रकरलोचनः कोनिमेषोमहाकल्पः कल्पकोटि
शतान्यपि २० अणोजगंतितिष्ठंतिकस्मिन्बीजइवद्रुमः बीजानिनिष्फलानिस्फुरत्यमनुदितान्यपि २१ कल्पःकस्य
निमेषस्यबीजस्येवांकुरस्थितः कः प्रयोजनकर्तृत्वंक्रियाफलनिष्पादकत्वं २२
कारकं...
तिअनुत्पन्नान्यपिप्रलयेकस्मिंस्तिष्ठंतिसर्गकालेनिष्फलानिस्वयमव्यक्तमतोबीजपरंपरावधियेवांतानिसर्वाणिबीजानिसर्गका
लेजगदात्मनास्फुरंतिविकसितान्यपिकस्मिन्सदैवानुदितानि २१ एवंकल्पःप्रलयोपिकस्यांतःस्थितः प्रयोजनंतत्कारप्रव
र्तनंतत्रकर्तृत्वंअक्रियत्वात्कारकव्यापारपित्वमनाश्रित्यापिकः कारकः कर्तृत्यर्थः अथवाप्रयोजनकर्तृत्वंक्रियाफलनिष्पाद
कत्वं २२ २२६

२
ह्येपार्थिवत्वंह्यमान्य्रश्रान्मृक्षानर्चाकथयं अथवाहेमंत्रिंस्त्वंचवाकथयतत्रतत्स्मिन्विषये अहंभृशंअर्थिनी उपपाचनवती अस्मिअ ९
र्थेमदभिलषितंपरित्यज्य यः अंगीकृतंदास्यामीतिप्रतिप्राज्ञानमर्थं अददत् अप्रयच्छन्सन् संतापकरणेदोषेणनयुज्यतेसतादृ
शः कइवास्तिकोवास्तिनकश्चिदित्यर्थः ७१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणे अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८ अ
नात्मविद्यत्रसमानात्मविद्भुयंगमान् चक्रेद्धिसप्ततिप्रश्नाक्रमात्सर्गेत्रिककर्कटी उन्मत्तामितिराजाउक्तेअभ्यनुज्ञानेसतितावत्कुत

प्रष्टानिमान्कथयया र्थिवचार्थिमंत्रिंस्तत्रार्थिनीभृशमहंपरिपृच्छेयार्थं अंगीकृतार्थमददत्कइवास्तिलोकेदोषेण
संतापकरेणनयुज्यतेयः ७२ ॥ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेराक्षसीवर्णनेसर्गः ७८ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ इत्यु
क्ताराक्षसीप्रत्येन्साविरुद्धपचकमे उन्मत्तामितिराज्ञोक्तेतानिमां च्छणुराघव १ राजउवाच ॥ एकस्यानेकसंख्यस्यक
नद्दृदाप्र्नः४ स्याणोरंबुधेरिव अंतर्ब्रह्मांडलक्षाणिलीयंतेबुद्बुदादनः २ किमाकाशमनाकाशंनकिंचिदकिं कोहमेवास्मिसंपन्नः कोम (लोकं वि४५
वानप्यहंस्थितः ३ गच्छन्नगच्छतिचकः तिष्ठन्निर्वतिष्ठति कश्चेतनोपिपाषाणः कश्चिद्व्योम्निविचित्रकृत् ४ वह्निताम्रजहात्येव
कश्चवह्निरदाहकः अवह्नेर्जायतेवह्निः कस्मादाजन्निरंतरं ५ अचंद्राग्नितारोपिकोविनाशःप्रकाशकः अनेत्रलभ्यात्कस्मा
च्चप्रकाशः संप्रवर्तते ६ लतागुल्मांकुरादीनांजात्यंधानांतथैवच अन्येषामप्यनंतानामालोकंकइवोत्तमः जनकः कोवरा
दीनांसत्तायाः कः स्वभावदः कोजगद्रत्नकोशः स्यात्कस्यकोशोमणोजगत् कोणुस्तमःप्रकाशःस्यात्कोणुरस्तिचनास्तिच ॥
कोणुर्दूरेप्यदूरेचकोणुरेवमहागिरिः ८
शोन
पचक्रमे १ प्रश्नानामाशयउत्तरसर्गेयोः स्फुटोभविष्यतीतिनेहातिविस्तरः क्रियते उपाधिभेदादनेकसंख्यस्यदुर्लक्ष्यत्वादणोः
अपरिच्छेद्यत्वाद्बुधेरिव २ अनाकाशमप्यूर्ध्वंलोकिकप्रसिद्धंनकिंचिनततत्त्वविन्मसिद्धंकिंचिदेव ३ अतिघनगतिनिवृत्तिमकुर्वन्
पाषाणाद्दृढचेतन्यानाश्रयः ५ अविनाशः सत्प्रकाशकः ६ अनन्तानामनाविर्भूतेंद्रियाणां ७ स्वभावदः सत्ताप्रदः ८ ॥

एवमुक्तलक्षणोसौ वितश्रियो सुखं त्वामाकारयति यस्यास्यं दृस्येव मिहिकालक्षणस्य मलस्यानुलेपः आवरणभूतो मम संशयः गलन् सम्मूलो मूलेअज्ञानसहितः पंडितो किं पंडितशब्दयोग्यतां नैवेति ३३ एवंरूपं मे लघुतरं संशयं यदि न विनेष्यसि नायाकारिष्यथ तर्हि रक्षो जाते स्वदेहस्य जठरे हुताशनेंधनें धनत्वं मद्यतामिति यावत् सदितिक्षणेन निर्विघ्नं गमिष्यथः अनात्मज्ञानां देहमात्रात्मभावानां रक्षो भावस्य दुर्वारित्वादिति भावः ३४ न केवलं युवयोरेवानर्थः किंतु सर्वस्य जनपदस्याप्युपस्थित इत्याह पश्चादिति उरुजठराव्हकुक्षिः एवमुक्तप्रश्नोत्तरदानेन तत्वात्मना सह सर्वप्रजापालनात्सुराजता

एषोसौ प्रगलन्नु संशयो मम सोद्यैः श्रितस्त्री मुखे मिहिकामलानुलेपः यस्याङ्गेन गलति संशयः सम्मूलो नैवासौ कचिदपि पंडितो किमिति ३३ एवं मे यदि न विनेष्यथः क्रमोत्क्रमसंशांतलघुतरं संशयं सत्वरी तदुक्षो जठरहुताशनेंधनत्वं निर्विघ्नं सदितिग मिष्यथः क्षणेन ३४ पश्चात् तां जनपदमंडलीं समंताज्ज्वलत्कीर्तिमुरुजठराद्दणाडु से हं एवं तेभवतु स राजते तिमस्येमूर्खाणामतिरसएवसंक्षयाय ३५ इत्युक्ता विपुलगंभीरमेघनादप्रोल्लासप्रकटगिरा निशाचरी सा तूष्णीमप्यति विक्रयाकृतिस्तदासीच्छुद्धांतः शरदमलाभ्रमंडलीव ३६ ॥ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे राक्षसीप्रश्नं नाम एकोनाशीतितमः सर्गः ७९ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ महानिशि महारण्ये महाराक्षसकन्यया इति प्राक्रमहाप्रश्नेमहाप्रश्ने गिरं ददौ १ मंत्री उवाच ॥ अरण्यतोपदसंकाशे प्रश्ने मे भिनद्मिते अनुक्रमात्सकं सतं गजेंद्रमिव

224

स्यादिति मन्ये मूर्खाणामनात्मज्ञानमतिरसो भोगलो यद्यातिशयो राजत्वनिमित्तः संक्षयायैव भवति मद्दत्वप्रणाभावे पिराज्यांते नरकावश्यंभावादिति भावः ३५ विपुलगंभीरमेघनादप्रोल्लासवत्प्रकटया तारया गिरा सा निशाचरी इत्युक्ता सा बहिर्विकृतिरपि अंतः शुद्धा शरदमलाभ्रमंडलीव तूष्णीमासीदित्यर्थः ३६ ॥ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोनाशीतितमः सर्गः ७९ ॥ समाधित्सयं मंत्री प्रश्नगणानुक्रमात् व्युत्क्रमाच्च पक्षस्था न्यायं स्वस्माभिरुपपत्तिलिंगैरेव स्वप्रमाणप्रतिज्ञानलक्षणं १ प्रश्नेषु अगणं भिनद्मि उपप

६

द्रष्टसंपत्तये भोग्य सिद्धये वहिर्दृश्यान् द्रष्टृपं पश्यन् २३ ज्ञानेनांतर्गलितद्रष्टृपं यथास्यात्तथा पश्यन् २४ आत्मानं द्रष्टारं द्र
ष्टुं नित्यं निरस्य विन् चक्षुर्दृश्य मिवापरोक्षं को भासयति कीर्णं वितिप्तं विदेपशत्स्यात् प्रकीर्तितमितियावत् तत्र यद्दृष्टुदर्शनि द्रष्ट
२५ असतः स्थूलत्वादसत्कल्पात्सतः २७ सतउद्भूतावस्थे असतिरोहितावस्थं च अंतः स्थं कृत्वा स्थितत्रिकालगः सदैवेत्यर्थ
२८ कस्यांतर्नित्यं अस्तीति शेषः २९ दृष्टांतद्वयात् दार्ष्टांतिके विशेषमाहस्वमेमिति अविकृतएवेति यावत् उदेति जगद्विकारात्

द्रष्टसंपत्तये द्रष्टाण्यात्मानं द्रष्टृपतां नयन् द्रष्टृपान्पश्यन् स्वमात्मानं कोहिपश्यपश्यन्नेत्रवान् २३ अंतर्गलितद्रष्टृपं
चकआत्मानमखंडितं द्रष्टृपासंपत्तये पश्यन् पुरोद्रष्टृपं न पश्यति २४ आत्मानं दर्शनं द्रष्टृपं को भासयति द्रष्टृपवित् कंक
टकादौ निर्हेमेव विकीर्णं केन च त्रयं २५ कस्मान्न किंचिच्चपृथक् कुड्यादीव महांभसः कस्येच्छयापृथक् क्वापि वीचितं
वमहांभसः २६ द्विकालाघनवद्भिन्नादेकस्मादसतः सतः द्वैतमप्यपृथक् कस्माद्भवतेव महांभसः २७ आत्मानं दर्शनं द्रष्टृपं
सदसच्च गतक्रमं कोंतर्वीजमिवांतः स्थं स्थितः कृत्वा त्रिकालगः २८ भूतं भवद्भविष्यच्च जगदंतः स्थद्रुमं नित्यं समस्यक
स्यांतर्वीजस्यांतरिवद्रुमः २९ वीजं द्रुमतयेवाशु द्रुमो वीजतयेव च स्वमेकमजं बहुरूपमुदेत्यनुदितोपिकः ३० विसतंतु
महामेरुमो राजन्यदपेक्षया तस्य कस्योदरे संति मेरुमंदरकोटयः ३१ केनेदमाततमनेकविदेव विश्वं किं सार एवमति
वलो लिहेसियालिकि दर्शनेनन भवस्पर्श पवासे द्वन्नं भस्ममलदृग्वदनः स्वशांते ३२

नेतिशेषः ३० यदपेक्षया यद्दार्ष्ट्यमपेक्ष्य महामेरुर्विसतंतुः असंतादृक्तनम इत्यर्थः अप्रथनायस्या पेक्षया संकल्पेन विसतंतुर
पिमहामेरुरिव दृढ इत्यर्थः तस्य तथाविधस्य वस्तुन उदरे अंतः ३१ अनेकाश्रितमाततनायस्मिन् तथाविधं इदं विश्वं केन
आततं सत्ख्यापितं विस्तारितं त्वं चक्रः सारोवा सर्वरूपं यस्य तथाविधः सन् सर्वव्यवहारेष्वतिशयेन वलासि व्यवहरसि यासि प्रजाः
संसिच बध्नासि तथा च सृष्ट्यादि निर्वाहः सर्वथा किं निमित्तका इत्यर्थः कस्य दर्शनं किं दर्शनं तेन त्वं अमलदृग्रूपः सन् तद

कोणुरस्तिवचनास्तिचेति प्रश्नेनास्तिचेत्संशोबाधितएवेतिदूषयतिसर्वात्मकत्वादित्यादिना कथंबाधितस्तत्राहयदस्तीति
यद्यस्माद्यस्तदस्तिनास्तीतिवचवक्तामंताचपुरुषः सइत्यात्मेवइतिवक्तमंत्रादिरूपेणस्मृतःप्रसिद्धः तथाचत्वात्माप
त्वायायोगान्नास्तितास्यनपरंतत्तएवेत्यर्थः १० सतोसत्वविरोधादपिनयुक्तमिदमित्याहकयाचिदपीति यद्यप्येवतर्हिकु
तोनदृश्यतइत्याशंक्यस्थरूपेणादर्शनेपिसर्वानुगतसद्रूपेणादर्शनेपिसर्वानुगतद्रूपेणापिघानयुक्तेनापिकर्पूरेणात्वगं
धात्मनंचदृश्यतएवेत्याहसर्वात्मेतिस्वात्मनाप्रत्यग्रूपेणाप्रेनछन्नेनसर्वात्मासर्वानुगतसदात्मादृश्यतेइत्यर्थः ११ कः
सर्वनिचसर्वंचेत्यस्योत्तरमाह चिन्मात्राणुरितिनन्वपरिछिन्नकथंपरिछिन्नसर्वरूपंतत्राहकिंचिदितिमनइंद्रियरहितेपि

मनःषष्ठेंद्रियातीतःस्थितःसर्वात्मकोपिसन् सर्वात्मकत्वान्नेवासोपूर्णोभवतिकर्हिचित् यदस्तिनतदस्तीति
वक्तामंताइतिस्मृतः १० कयाचिदपियुक्तोहसतोसत्वंनयुज्यते सर्वात्मलिंगत्वेनकर्पूरेणेवदृश्यते ११ चिन्मात्राणुःस
एवेहसर्वंकिंचिन्मनःस्थितं नकिंचिदिंद्रियातीतरूपत्वादमलस्थितः १२ सएकश्चेकोनैकश्चसर्वसित्वात्मवेदनात्॥
सएवेदंजगज्जुतेजगत्कोशस्तथैवहि १३ इमाश्रितमहांभोधौत्रिजगज्झबवीचयः प्रज्ञात्सत्मिन्कचंतप्रीमुद्भवत्वान्नवक्त
ताइव १४ चित्तेंद्रियाद्यलभ्यत्वात्सोणुःशून्यत्वरूपवत् स्वसंवेदनलभ्यत्वादशून्यंव्योमरूपपि १५ सोहंभवानेवभ
वान् संपन्नोद्वैतवेदनात् सभवान्नभवेन्नाहंजातोवोधघनहद्भुः १६ ॥ ॥ ॥ ॥

नीनात्मताप्रत्यया त्किंचिन्मनःपरिछिन्नरूपेणैवसर्वमित्यर्थः अतएवमनइंद्रियाद्यपरिछिन्नस्वाभाविकरूपेणानकिंचिद
पीत्याशयेनत्वयातथोक्तमित्याहनकिंचिदिति १२ एतदभिप्रायेणावातवएव एकस्यानेकसंख्यास्येत्युपक्रमइत्याहसएवेक
इतिनित्यसमस्यकस्यांतपरितिप्रश्नस्यकोजगद्दलकोशःस्यादित्यस्यचोत्तरमाहसएवेति १३ कस्मान्नकिंचिच्चएषकुर्ग्मीदी
वयथांसइत्यस्योत्तरमाहइति चितात्मनामहांभोधिवद्धिकारिणीप्रज्ञाश्रितविकल्पमात्ररूपाः एतेनकस्येंद्रियाएष्वकालो
त्पतदपिसमाहितमेव १४ देशकालघनवद्धिन्नादेकस्मात्सतःसत्वसतइतिस्यशोभयात्मतोकेस्तात्पर्यमाह चित्तेंद्रियादिति
१५ कोभवानेवसंपन्नइत्यस्योत्तरमाहसोहमिति अहंअद्वैतवेदनात्स आत्मेवसंपन्नःसन्भवान्त्वदात्मैवभवान्सःसंपन्नः

225

सर्वान्प्रश्नानुशिथिलीकर्तुं सर्वप्रश्नहृदयं तावत्प्रथमं दर्शयति भवत्येति स्वर्णकमलमिव पिंगलेक्षणे २ कल्याणेत्यादि खुधरिवे
तिप्रथमप्रश्नविशेषणे अद्वयोगस्याभिप्रायमुद्घाटयति अनाख्यत्वादिति तथाचाराद् यथावितत: पुराणेइत्यादिश्रु
तिषुप्रसिद्धइतिभाव: ४ अंतरब्रह्मांडलक्षणौ तिनिबद्धांशं दर्शयति चिदणोरिति एतेनअणोजगंति तिष्ठंति कस्मिन्बीजइव
द्रुमइवइतिप्रश्नोप्युत्तरित: ५ सद्विवासद्विवापिचेत्युक्तास्यचिंतसत्ताया: क: स्वभावइति प्रश्नस्योत्तरमाह सत्किंचिदिति सर्वे
वस्तुसत्ताया अनुभवसत्ताधीनत्वात्तत्सजातीयात्मन्याधीनत्वे अनवस्थायातान्त्वत: सिद्धसत्ताकानुभवादेवसर्वेभावा: सत्तांप्रा
प्ताइत्यर्थ: ६ किमाकाशमनाकाशमितिप्रश्नतात्पर्यमुद्घाटयति आकाशमिति नकिंचित्किंचिदेकमितिप्र श्नस्योत्त

भवत्यापरमात्मैष: कथित: कमलेक्षणे अनयैववचोभंग्याप्रश्नविरोधयोग्यया ३ अनाख्यत्वादगम्यत्वादगम्यत्वा
न्मन: षष्ठेंद्रियस्थिते: चिन्मात्रमेवमात्माणुरेकांशादपिसूक्ष्मक: ४ चिदणो: परमस्यांतस्सद्विवासद्विवापिवा बिंदं
नर्द्रुमसत्तेवस्फुरतीदंजगत्स्थितं ५ सत्कंचदनुभूतित्वात्सर्वात्मकतयात्वत: तदात्मकतयाएवेभावा: सत्तांकिलांगता:
६ आकाशंबाह्यशून्यत्वादनाकाशंतुचित्त्वत: अतींद्रियत्वान्नोकिंचित्सएवाणुरनंतक: ७ सर्वात्मकत्वात्कुत्रोचेतन
किंचिन्नकिंचन चिदणोप्रतिभासास्यादेकस्यानेकतोदिता ८ असत्येवापिसत्येवहेम्न: कटकादितायथापरे एषाणु:
परमाकाश: सूक्ष्मत्वादप्यलक्षित: ९
रमाह अतींद्रियजायत्वादितिनेंद्रियगम्यं किंचिदेवयतदित्यर्थ: ७ यदितुकिंचिद्यदात्मभावेनतदितिप्रश्नार्थस्तदाप्याह
सर्वात्मकत्वादिति स्वस्यैवसर्वात्मकत्वात्स्वात्मनेवसाक्षात्कृतेनसर्वस्मिन्मुक्तेनिर्गीर्णसति तस्वकिंचिन्नकिंचनात्मनापरि
शिष्यतइत्याशयइत्यर्थ: एकस्यानेकसंख्यसेतिप्रश्नोपक्रमाभिप्रायमाह चिदणोरिति एकस्यैवचिदणोस्वदुदितानेकता
प्रतिभासमात्रंप्रातीतिकिंनवास्तवीत्यर्थ: एतेनकटत्वादिरुक्तीवेतिप्रश्नोप्युक्तप्रायएवेत्याशयेनाह यथाहेम्नइति ८ को
णुस्तमंप्रकाश: स्यादित्यादिप्रश्नेषुपुनरणुशब्दप्रयोगस्यापिप्राग्उक्तएवाभिप्राय इत्याह एषाणुरिति ९ ॥०॥

वा०टी०
उ०प्र०
२२९

अचंद्रार्कान्नितारोपि कोविनाशः प्रकाशकइत्यस्योत्तरमाह संवेदनादिति २८ अनेनालभ्यात्कस्माच्च प्रकाशः संप्रवर्त्तत इत्य
स्योत्तरमाह अनेनालभ्यइति २९ तस्यस्वयंज्योतिष्ट्वमनुभावयति प्रवर्त्तत इति अस्मदालोकोहंकारादिप्रथमनः षष्ठेंद्रि
याणांगाद्यालनः सकाशात्प्रवर्त्ततेय घागाढांधकारस्थितोपित्वंकासीति एष: मत्र मिहास्मीति वक्तियेनहेतुना अंतरात्मा
लोकदीपादिकमितिशेषः वस्तूनां त्वदेहेंद्रियादीनांविषयेद्दृश्यपंचमत्कृतिः अपरोक्षप्रधाद्दृष्टासर्वांतभवप्रसिद्धेतियावत् ३०
लतागुल्मेत्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह लतेति पोषकः स्वसंनिधानेनरंजितामित्तंडत्वेधस्यच तत्फलस्यवेदमनेन प्रकाशोयस्यतत्सा

संवेदनाघटकोटिप्रकाशस्यप्रकाशकः नौ स्यत्यात्मभारूपोमहाकल्पांबुदैरपि २८ अनेनालभ्योनुभवरूपोहंकृ
त्दीपकः सर्वसत्ताप्रदानंतः प्रकाशःपुरमेस्टतः २९ प्रवर्त्ततेस्मदालोकोमनःषष्ठेंद्रियात्मिगात् येनांतरापिवस्तू
नांदृष्टादृश्यपंचमत्कृतिः ३० लतागुल्मांकुरादीनामनत्तत्राणां च पोषकः उसेधवेदनाकारः प्रकाशोनुभवात्मकः
226
३१ कालाकाशक्रियासत्ताजगतत्राम्तिवेदने स्वामीकर्त्तापिताभोक्ता आत्मत्वाच्चनकिंचन ३२ अणुत्वम जहत्सो
ण्जेगद्रत्नसमुद्गकः मातमानप्रमेयात्मजगन्नास्तीतिकेवले ३३ सएवसर्वजगतिसर्वत्रकचतिस्फुटं यदाजगत्स
मुद्गेस्मिंसदासोपरमोमणिः ३४ दुर्बोधत्वात्तमःसोणुस्त्रिन्मात्रत्वात्प्रकाशकः सोस्मिसंविन्निरूपत्वादज्ञातीतस्त
★१ पानसन् ३५ दूरस्योनदौलभ्यत्वाच्चिद्रूपत्वान्नदूरगः सर्वसंवेदनाद्धेनोह्यसावेवाणुरेवसन् ३६ ★लवत

न्नाणः ३१ जनकः कोवरादीनामित्यस्योत्तरमाहकालाकाशेति व्यवहारदृशाचेदं परमार्थदृशात्वाह आत्मतादिति ३२
कोजगद्भूलकोशः स्यादित्यस्योत्तरं पुनराह अणुत्वमितिसमुद्गकः संपुटकः कस्य कोशोम ... णोर्जगदित्यस्योत्तर
माहमात्वेत्यादिसार्द्धेन ३३ कोणुस्तमः प्रकाशःस्यादित्यस्योत्तरमाह दुर्बोधत्वादिति कोणुरस्तिचनास्तिचेत्यस्योत्त
रमाहसोस्तीति ३५ कोणुदूरेचेत्यस्योत्तरमाह दूरस इति कोणुरेवमहागिरिरित्यस्योत्तरमाह सर्वसंवेदनादिति त्विने
वकरणांसवैरप्यहमहमितिस्फुरोवर्त्तिशैलइवापरोक्षतयासंवेदनादितित्वयोक्त इत्यर्थः ३६ ॥ =॥॥

उक्तार्थमेवस्फुटमाह त्वंतेति २७ गच्छन्नगच्छतिचक इत्यस्योत्तरमाह गच्छन्निति योजनौघगतः आकाशयोजनौघ
व्याप्यपिसन् संवित्यारवड्वकल्पनया २८ कोतिष्ठन्नपितिष्ठतीत्यस्योत्तरमपितथैवदिशाआहनगच्छतीति २९ उक्तमुभ
यंदृष्टांतेनोपपादयति गम्यमित्यादिना गम्यंगमनेनप्राप्यंदेशांतरं २० २१ स्फुटंदृष्टांतांतरमाययेति वक्रसमुद्गितेवक्रमुखे
गमनागमनेनसत्तस्तर्थेत्यर्थः २२ कश्चेतनोपिपाषाण इत्यस्यप्रश्नस्ययदिचिद्रूपोजडरूपश्चेतिवि रुद्धोभयालाकइत्यर्थ
स्तदाह चिततेति यदाजडस्यैवदेहादेरात्मतादात्म्याध्यासाच्चेतनस्यचितताप्रकाशस्वभावस्याणुताजडताचानुभवालिके

त्वेताहंतात्मकंसर्वंविविनिर्गीयविबोधतः नत्वंनाहंनसर्वंचसर्वंवाभवतिस्वयं २७ गच्छन्नगच्छत्येषोण्ययोजनौघग
तोपिसन् संवित्यायोजनौघत्वंतस्याणोरंतरेस्थितं २८ नगच्छत्येषयातोपिसंप्राप्तोपिचनागतः स्वसत्त्वाकाशकोशां
तर्वासित्वाद्देशकालयोः २९ गम्यंयस्यशरीरस्थंककिलासौप्रयातिहि कुचकोटरगःपुत्रः किंमात्रान्यत्रवीत्यते
२० गम्योयस्यमहादेशोयावत्संभवमस्तयं अंतस्थः सर्वकर्तुर्हि सकथंक्केवगच्छति २१ यथादेशांतरप्राप्तेकुंभे
वक्रसमुद्गिते तदाकाशस्यगमनागमनेनतथात्मनः २२ चितता स्याणुतास्वांतर्यदासोनुभवात्मिके चेत नस्यांज
डस्यैवतदासौद्वयमेवच २३ यदाचेतनपाषाणसतेकालेक[illegible]चिद्रपः तदाचेतनपाषाणसतेकालेकचिद्रपः
तदाचेतनएवासौपाषाणइवराजसी २४ परमेव्योमनायंते चिन्मात्रपरमात्मना विचित्रंत्रिजगच्चित्रंतेनेदमकृतं
५२ कृतं २५ तत्संवित्यावह्निसतातेनाग्निमनलातिः सर्वगोप्यदहत्येवस्वजगद्व्यपावकः २६ प्रज्वलज्ज्वालराकारान्निर्म
...जाड्यमनादपि प्रज्वलज्ज्वलनैकाला तस्मादग्निः सप्रजायते २७
स्यानुभवसाक्षिकेस्तत्तदासौअविमर्शाद्रूपेजडवोधोभयरूपोभवत्यर्थः २३ यदात्तुचेतनोपिपाषाणइवघनरूषः कइतिप्रश्ना
र्थेत्तदापारमार्थिकमारूपमेवचिद्रूनंसइत्याहयदाचेति २४ कश्चिद्व्यालिविचित्रकृदित्यस्योत्तइत्याहपरमेव्योम्निति मि
थ्यात्वादकृतमेवकृतं २५ वह्निनासजलहेवकश्चिवह्निरदाहक इत्यस्योत्तमाह तत्संवित्येति आत्मसतायाएववह्निसता
त्वेतस्याः सर्वगतत्वात्सर्वगोपिसः अदहतिनदहत्येव अमानोना अतिप्रतिषेधइतिषेधइतिन अर्थकोनिपातः अका
रनैवतासस्सर्वगतानतिसंतव्यंयतः सम्यक्क्ष्याणांपावकइवप्रकाशकइत्यर्थः २६ अवन्हेर्जायतेवह्निःकस्मादितिप्रश्नस्योत्त स्थितिप्र ५२

यदिसएवदृश्यात्मातर्हिकुतोदृश्यस्यहेयतातत्राहयावदिति साकलावात्तवीत्विदेकरसता तथाचनदृश्यरूपेणपरमपुरुषा
यीतेतिहेयत्वमितिभावः ४८ अतएवदृश्यात्मनाअल्पनेकल्पितस्यवाअदर्शनेतस्यब्रह्मरूपतानुरूपनेत्याशयेनाहकटक
त्वेइति अकृतेअदृष्टेचेतिछेदः ४९ असद्रूपमितिप्रश्नांशाशयमाहसर्वत्वादिति सर्वात्मविद्रूपसद्रूपेणप्रथनात्सद्रूपः निष्क
यरूपेणदुर्लक्ष्यत्वाच्चासद्रूपरसद्रूपः असद्वादइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेतिश्रुतौतथाव्यवहारदर्शनादित्याशयः
किंचेतनसंचेतनमितिप्रश्नस्योत्तरमाहचेतनश्चेति अचित् अचेतनइत्युक्तत्वयेत्यर्थः ५० चेत्याभावमुपपादयतिचिच्चम

यावत्कटकसंवित्तिस्तावन्नास्तीवहेमता यावच्चदृश्यतापत्तिस्तावन्नास्तीवसाकला ४८ कटकत्वेकृतेदृष्टेसुवर्णत्व
मिवाततं केवलंनिर्मलंशुद्धंब्रह्मैवपरिदृश्यते ४९ सर्वत्वाद्दिवसद्रूपोदुर्लक्ष्यत्वादसद्वपुः चेतनश्चेतनात्मत्वाच्चेत्या
संभवतश्चचित् ५० चिच्चमत्कारमात्रात्मन्यस्मिंस्तत्प्रतिभात्मनि जगत्यनिलवत्स्पन्देचिच्चेत्यकलनेकुतः ५१ यथातापस्य
पीनस्यभासनेमृगतृष्णिका एवंपीरस्याद्वैतंतथाचिद्भासनंजगत् ५२ अर्कांशुभिःसूक्ष्मतरैर्निर्माणंखेदनामयं अस्ति
तानास्तितेतत्रकल्पादेरिवकैव धीः ५३ माययांशुकराणांकेखेयथाकचतिकांचनं तथाजगदिदंभातिचिच्चेत्यकैनेकुतः
५४ स्वप्नगंधर्वसंकल्पनगरेकुड्यवेदनं नसन्नासद्यथातद्वद्विद्धिदीर्घभ्रमंजगत् ५५ ८२

त्कारेत्यादिना चित्प्रतिभात्मनिचित्प्रतिभारूपे अनिललोलितवत्स्पन्दवदस्थिरे अनिलमपवत्स्पन्दवदसंतासतिचचिच्चेत्यकलने
चेतन्याश्रयविषयताकल्पने चिच्चमत्कारमात्रेदृष्टांतमाह यथेति तापस्यातपस्यपीनस्यप्रचुरस्य ५२ पुथाअर्करश्मि
भिर्वक्ष्यमाणकांचनादिनिर्माणंतत्रनिर्माणेअस्तितानास्तितेब्रह्मासकल्पादिरूपस्यजगतइवेत्यसतउपमाभूतस्यअसत्वंस्फुट त
मेवएवंचचिच्चेत्यभेदधीःकेवविषयेत्यर्थः ५३ माययाअविद्ययायथाअंशुकराणांकेसूर्यरश्मिलेशांचितेखेआ
काशेकांचनंकचतिप्रथते ५५

227

तत्राणुरेवसन्नेसंशास्पतात्पर्यमाहत्संवेदनेति ३७ निमेषस्वकः कल्प इत्यस्योत्तरमाह निमेषे॰त्यादिन वलि: ३८३
कार्यमुपपादयति कल्पेति निमेष एक कल्पेयावत्यः क्रियास्ते विलसती कल्पक्रियाविलासः प्रतिभासत इत्यर्थः अल्पात
विस्ततस्य प्रतिभासे दृष्टांतमाह वन्हीति ३६ तदसंभावनावारणाय दृष्टांतमाह निमेषेति मुकुरे दर्पणे ४० निमेषाः क
ल्पाः शैलादिपुराः योजनकोटयश्च सत्यत्वविरोधादाशंक्य भेदकाः यत्र अणौ अनिस्सल्पेपि विद्यंते मिथ्यात्वमालंब्यस
माविशंति तत्र द्वैतैक्ययोरपि तथैव मिथ्यात्वेन समावेशादित्यर्थः ४१ सत्यं व्यावहारिकमसत्यं प्रातिभासिकं च ४२

तत्संवेद्यमात्रं यतद्दिदं भासते जगत् न सत्यमस्ति शैलादि तेनाणावेव मेरुता ३७ निमेषप्रतिभासो हि निमेष इति
कथ्यते। कल्पेति प्रतिभासो हि कल्पशब्देन कथ्यते ३८ कल्पक्रियाविलासो हि निमेषः प्रतिभासते बहुयोजनको
टिस्थमनसेव महापुरं ३६ निमेषजठरे कल्पसंभवः समुदेति हि महानगरनिर्माणं मुकुरेनरिवामले ४० निमेष चिद्गणाः
कल्पशैलादिपूरयोजनकोटयः यत्राणावेव विद्यंते तत्र द्वैतैक्ये कुतः ४१ कृतवान्भोगिदं सहमिति [illegible] ऊर्जेति हि स्व
णात्स्यत्यमसत्यं च दृष्टांतः स्वप्नविभ्रमः ४२ दुःखे कालः सुदीर्घो हि सुखे लघुतरः सदा रात्रिर्दीर्घा दशवर्षाणि हरि
श्चंद्रस्य चोदिता ४३ निष्प्रयोपउदेत्यंतः सत्यात्मा सत्य एव च हेम्नीव कटिकादित्वं स एव चितिराजते ४४ न निमेषा
स्तिनो कल्पेना दूरं न च दूरता चिदणुः प्रतिभैवैवं स्थितान्यान्यान्यवस्तुवत् ४५ प्रकाशतमसोर्दूरादूरयोर्न पृथक्स्थितिरेक नि२
चिद्द्वयोरेव न भेदोस्ति मनागपि ४६ प्रत्यक्षमक्षसारत्वादप्रत्यक्षं तं ततो तिगे दृश्यत्वेनैषवोदेति चेतो द्रष्टैव सद्वयः ४७
उक्तेर्थे लोकानुभवमाख्यायिकां चोदाहरति दुःख इति उदिता आविर्भूता ४३ चितत्वनुसारेणैव चितः प्रतिभासो नव
स्तुतत्त्वानुसारेणेत्याह निष्प्रय इति ४६ किं प्रत्यक्षप्रसद्रूपमिति प्रश्नस्योत्तरमाह प्रत्यक्षमिति अज्ञानां वाह्यांतरकरण
नांसारत्वात्स्वस्वविषयापरोक्षप्रख्यानिर्वाहकत्वात् ततो दिगंतद्विषयः अथवा प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्य दृश्यपरोपरोक्षद
यादप्यस्य प्रत्यक्षत्वमित्याह दृश्यत्वेनेति एषः वा इति छेदः दृश्यत्वेनैषउदेतीति वा सद्रूपः प्रत्यक्ष इत्यर्थः ४७ ॥ ३॥

वा०टी० एतावतैव सर्वप्रश्नानामुत्तरमुक्तप्रायमिति सूचयन्सर्वप्रश्नपरमतात्पर्यविषयाद्वितीयचिन्मात्रपरमार्थस्थितिप्रदर्शनेनोपसं
उ०प्र० हरति शांतमिति निर्द्वंद्वः शांतम् इति भिरेव विश्ल्यते मायातत्कार्यमल निरासेन परिशोध्यत इति निर्द्वंद्वशांतमतिरेकं अनेकं र
२३१ कत्वाख्यगुणेनापि शून्यं एकमेव परितो निरंकुशं विकशति इह तत्वत्वात्येकविकाशं आभासरूपं चिन्मात्रं आस्ते परमार्थतइ
त्यर्थः अजपदाभ्यां जन्मादिविकाराणां तद्धेतोश्च निरासः ६२ ॥ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे ऽशीतितमः स
प्रश्नानां २ र्गः ८० इह राज्ञा वसिष्ठानौ सुतरे क्रमात् चरम्य क्लिविशेषज्ञो युक्तिभक्तेष्वपि क्वचित् मंत्रिवचनचमत्कारदर्शनाद्देवरा
ज्ञापितत्वज्ञत्वे परिज्ञाते पि राज्ञोक्तौ चमत्कारातिशयं संभाव्य श्रोतुकामा राक्षस्युवाच अहो इति १ राजा च तदभिप्रायमालक्ष्य

शांतं समस्तमजमेकमनादिमध्यं नेहास्ति काचन कलाकलना कथंचित् । निर्द्वंद्वशांतमतिरेकमनेकमच्छमाभासरूप
मजमेकविकाशमास्ते ६२ ॥ मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे प्रश्नभेदो नामाशीतितमः सर्गः ८० ॥ राक्षस्युवाच ॥ अ
हो नु परमार्थोक्तिः पावनी तव मे गिरः । राजराजीवपत्राक्ष इदानीमेष भाषतां १ ॥ राजोवाच ॥ जगत्प्रत्ययाभावो
228 यस्याहुः प्रत्ययं परं । सर्वसंकल्पसंन्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः २ यस्मिन्संकोचविकासाभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः । निष्ठा वेदां
तवाक्यानामथ वाचामगोचरः ३ कोटिद्वयांतरालस्थं मध्ये कोटिद्वयीमयं । यस्य चित्तमयी लीला जगदेतच्चराचरं ४

सर्वप्रश्नमुख्यतात्पर्यविषयं ब्रह्म विरोधाभासोक्तिमुखचमत्कारातिशयेन दर्शयति जागत इत्यादिचतुर्भिः अवस्थात्रयद
र्शनिलक्षणास्य जागतप्रत्ययस्याभावयोबाधलक्षणा निवृत्तिरेव स्वतः स्फुरदधिष्ठानरूपतुरीयलक्षणाय स्वदर्शनमित्य
त्यर्थः सच तदेकनिष्ठारूपेण तत्परिग्रहेणाभवतीति तत्परिग्रहलक्षणे न दर्शयति सर्वेति २ यस्य मायिकाभ्यां संकोचविका
साभ्यां वाचामगोचरोयः इति शेषः ३ सत्वासत्वभानाभानकोटिद्वयस्यांतरालस्थम् अनिर्वचनीयमित्यर्थः अतएवाद्यंतयोर
सत्कोद्येव ग्रस्तत्वेपि मध्ये देशिकपरिच्छेदनकुविन्नातीति कोटिद्वयो मयं एवमाद्यंतयोरभानग्रस्तत्वेपि मध्ये तत्तदिंद्रिययो
ग्यरूपेण भाति रूपांतरेण तत्वतश्च न भातीति मध्ये कोटिद्वयीमयं अतएव सत्वस्वस्वरूपस्य च हिरण्यगर्भात्मकस्य पदीय

अस्त्वेवं जगद्भ्रान्तिसिद्धं किं ततस्तत्राह तथा चेति तथा च एवं विधानामि- आत्मोपपादकन्यायानां पुनःपुनर्भावनालक्षणेना
भ्यासेन निर्मलात्मनसो यथाभूतार्थदर्शिनः पारमार्थिकब्रह्मदृष्टवतः पुंसः अविद्यानाशे सति चिदाकाशे पुनः संसारो
न निर्यातीति पुनरावृत्तिर्नास्तीति सिद्धमित्यर्थः अथवा न्यायपरिष्कृततत्त्वदृशा सद्भिरेव नाभूदित्यर्थः ५६ अथवा विषयरूपभे
दकस्त संवेदनभेदादेव भिन्न भिवन सुतत्तथैव आब्रह्मस्तंबपर्यंतं निरूढजीवानुभवादित्याह नेति ५७ यदि नभेदस्तर्हि किंथं
कुड्यादिभेदकस्तनाजायते तत्राह प्रतिभासादिति ताः कलनाः सत्यरूपं यथाप्यात्तथाभवंतीत्यर्थः अत्यंतासत्वे पृथग्व
द्भावनायपतेराह अनिर्भाव्या इतियोक्तिकदृशा अनिर्वचनीया इत्यर्थः ५८ एवं सोपयति प्रासंगिकं किं चेतनमचेतनमि
तिप्रश्नोत्तरसूक्ताशिष्यानां प्रश्नानां भुजररराजार्थं परिशेषयंस्तदज्ञानशंकानिरसनयेतत्सुबपुत्पद्धिः त्राणमुत्तरं विवृत्तं द्वैतमि

तथाचैवं विधत्याय भावनाभ्यासनिर्मलात् चिदाकाशे न निर्याति तथाभूतार्थदर्शिनः ५६ न कुड्याकाशयोर्भेदो दृश्यसंवे
दनादृते आब्रह्मजीवकलना घटकुड्यं तथैव च ५७ प्रतिभासाच्चिदाकाशसत्यरूपं भवंति ताः प्रकचंति ह्यनिर्भाव्याप्र
भापिंड इव प्रभाः ५८ पृथक्तामतिभासस्य स्वचमत्कारयोगतः सर्वात्मिका हि प्रतिभा परा रूढालवीजवत् ५९ वीज
मंतस्थवृक्षत्वं नानाऽनानायथैकदृक् तथा संस्थ्यजगद्ब्रह्मशांतमाकाशकोशवत् ६० वीजस्यांतस्थवृक्षस्य व्योमादेता
स्थितियथा ब्रह्मणोंतस्तजगतः सा स्थिता स्थितिस्तथा ६१ ,, ,, =,, ,, - ३ २८

यथात्वोपवर्णनप्रसंजितं द्वैतमप्यपृथक्त्वादिति यस्योत्तरमाह पृथक्केति पृथक्ता संस्कारसंकृतायाः मतेर्बुद्धेस्तेनयेभासस्त्रं
तर्गत आत्मप्रकाशस्तस्य यः स्वचमत्कारः पृथक्ताप्रकटनशक्तिलक्षणस्तद्योगतो द्वैतं प्रतिभातमपि अपृथगेवेत्यर्थः तत्र
हेतुमाह सर्वात्मिकेति प्रतिभा आत्मप्रकाशः ५९ रूढालवीजवदिति दृष्टांतं विवृणन्कोतवीजमिवांतस्थः स्थितः कृत्वा त्रि
कालग इत्यस्योत्तरमाह वीजमिति एकदृक् एकरूपं वीजं नानापृथग्भूतं यन्नाना अपृथग्भूतं अंतस्थवृक्षत्वं अंतर्गतवृक्षा
कारं कृत्वा स्थितं तथा ब्रह्मापि संस्थ्यजगदित्यर्थः ६० आकाशकोशवदित्युक्तेस्तात्पर्यं स्फुटयति वीजस्येति व्याधिकरणषष्ठ्यौ

वा०टी०
उ०प्र०
२३२

केनाण्युनांतः क्रियते मेरुश्चित्रिभुवनं तृणमित्यनयोरुत्तरमाह अनेनेति मेरुरंतः क्रियते त्रिभुवनं च तृणवित्र क्रियत इत्यर्थः यद्यंतः क्रियते तर्हि
बहिः कथमवेक्ष्यते तत्राह बभित्वेति बहिर्बभित्वेव अंतरेव बाह्यमिव कल्पयित्वेत्यावत् २२ आंतरीमपि सांकल्पिकां गनांतदालिंगनं च वा
ह्यसंस्कारबीजत्वाद्बहिरिव पश्यामीति रागिणामनुभवादित्यर्थः २३ इदृशमियमेको हेतुस्तत्राह आदिसर्ग इति आदिसर्गप्रवृत्ता नियति
रेव हेतुरित्यर्थः यथादृष्टो बीजादेर्बीजमप्यमपर्वतोपादशाशाखायत्रांकुराद्युद्गमस्तथैव बहिरंतो यादिपर्वस्यापी तिस्वता नियमस्तथा आदि
सर्गसंकल्पपर्वतोपि इदानीं तन्नसंकल्पत्वतो नियम इति शेषः २४ अभिजातस्य आविर्भूतचितस्य २५ केनाप्यणुकमात्रेणपूरिताशः

अनेन संविदणुना मेरुस्त्रिभुवनं तृणं न भित्वा बहिरंतस्थं मायात्मकमवेक्ष्यते २२ चिदणोरंतरे यद्यद्दलितं दृश्यते बहिः संक
ल्पस्त्यालिंगनादिदृष्टांतोत्र हि रागिणः २३ आदिसर्गे सर्वशक्तिः स्विघवेवोदितात्मना तथा स्युपशयत्यखिलं संकल्पपर्वतः स्वतः ॥
२४ अभिजातस्य वस्यांतर्यथा प्रतिभासते तन्न पापश्यतीवासौ दृष्टांतोत्र शिशोर्मनः २५ परमाणुतयेगंपि चिन्मात्रेणाणुनामुना
२२९ परिस्फुरितमेनेन विश्वं विश्वं प्रपूरितं २६ अणुरेव न मात्येष योजनानां शतेष्वपि सकलादनादित्वात्स्वरूपत्वान्नाकृतिः २७ यथा धू
र्त्तेन विंगेन पुंसा वालः प्रतार्यते स भ्रूविकारनयन निरीक्षणविचेष्टितैः २८ चिदालोकेन शुद्धेन सपर्वं तत्तृणं जनं नाद्यते विरतं
तद्बहिस्त्यामिनयं सदा २९

तयोजनीत्यस्योत्तरमाह परमाणुतयेति देशतः परमाणुतया वस्तुतश्चिन्मात्रेणाणुना कालतः परिस्फुरितमेन तित्रिविधपरिछेदक
ल्पनस्यावधिभूतेनापीत्यर्थः विश्वं वसर्वतः २६ कोणुरेकभवन्मातिन योजनशतेष्वपी तस्योत्तरमाह अणुरेवेति २७ विंगेतिवि
टेनवालः मुग्धस्त्रीजनः शोभनैर्भ्रूविकारैर्नयनाभ्यां निरीक्षणैर्विचेष्टितैश्च प्रतार्य वशीकृत्याकृष्यते २८ यथायं दृष्टांतस्तथा चिदा
लोकेनापि अभिनयं व्यंजकचेष्टाविवत्स्वजगन्नाट्यते सदेत्यर्थः २९ राम० ॥ ॥ =॥ ऽऽऽऽऽऽ।

एक पिंडता अखंडवस्तुता कथ्यते एकोऽहं ५ मंजुकस्य शेषप्रपथमे कस्य वायुर्वा पुच्छेति प्रश्नं समाधत्ते राघव इति एषब्रह्माण्डस्यात्मन्येव
वायुत्ववेदनात् भ्रांतिरन्यथाविधः सन् वायुरहस्यत परमार्थेन त्वं वायुरेवेत्याह अत इति ६ कः शब्दो शब्द एव चेति अस्याप्येवमेवो
त्तरं बोध्यमित्याह शब्द इति ७ कः सर्वं न च किंचिच्चेत्यस्योत्तरमाह सोऽणुरिति कोऽहं नाहं च किं भवेदित्येतस्य साधनं सोऽहमिति अहं
कारनिष्कर्षः सोऽहं तद्रूपेण तु नाहं अथवा अहंकारस्ताभ्यामुपलक्षणे सोऽहं ताभ्यामनुपलक्षणेन तु नाहं स च नैवेत्यर्थः एवं वास्तवावा
स्तवयोश्चिदेकं किं कारणं तदाह सर्वेति भ्रांतिप्रतिभासशक्तिरवास्तवरूपस्फूर्तौ वास्तवप्रतिभाशक्तिर्वास्तवरूपव्यक्तौ च कारणमित्यर्थः ८

त्वे यद्यपि विश्वात्मकत्वेऽपि स्वं ज्ञातेनैकपिंडता सन्मात्रं तत्वया भेदः कथ्यते ब्रह्म सदा शाश्वतं ५ एषोऽणुर्वेदनावायुः स्वभ्रांतिरहस्यत अ
तो न किंचिद्बाधादि केवलं शुद्धचेतनं ६ शब्दसंवेदनाच्छब्दः शब्दस्य भ्रांतिदर्शनं ततोऽशब्दः शब्दार्थदृष्टे दूरतरं गतः ७ सोऽणुः
सर्वं न किंचिच्च सोऽहं नाहं स एव सः सर्वशक्त्यात्मनोऽस्यैव प्रतिभैकाच्च कारणं ८ आलाय तत्र शतप्राप्यो लब्धेऽस्मिन्न च किंचन लब्धं
भवति तज्जेतत्परं सर्वान किंचन ९ तावज्जन्मवनं तेषु संसृतिव्रततिस्थिरं विकसत्युदितो यावन्न बोधः स्थूलकाष्ठकृत् १० अणुना न
न सत्यत्वं दृश्यत्वं लीयिव गच्छता तापेनांबु च्छिन्न वेदं तस्य नैवापहारितं ११ ॥ ॥ ॥ = ॥

किं अपलशतप्रार्थ लब्धेन किंचिद्भवतीत्यनयोरुत्तरमाह आलेति लब्धेऽस्मिन्न च किंचनेत्येन दुपपादयति लब्धमिति तद्वक्तं तदात्मकं
रूपत्वादेव प्रागेवतीति यत्नस्तेन न सफलः ततः परमोत्कर्षमन्यदापत्न फलं न किंचनेत्याशयेन त्वया तथा प्रष्टमित्यर्थः ९ तर्हि
किं ज्ञानप्रयत्नो व्यर्थः एवेति शंकां परिहरन् किंतु सर्वं न लभ्यत इत्यस्य तात्पर्यमाह तावदिति तथा च यावत्संसारस्थूलाज्ञाननाशो न वत्त
तावज्जन्मप्याप्तं तत्त्वं सर्वपूर्णरूपं न लब्धं बोधेन तु पूर्णं लभ्यत इति न तद्फलवैयर्थ्यमित्यर्थः १० स्वस्यैन जीवितेनोच्छेः केनात्मैवापहा
रित इत्यस्योत्तरमाह अणुनेति रूपत्वं साकारभावं प्राप्येति शेषः तापेन मरुभूम्यातपेन इदं वास्तवात्मरूपं ११

जाड्यांशेनतुनभेदइ
नजत्र्प्रर्के चांदिमिरेवप्रकाशसिद्धेः किंचदणुनातत्राहतेजांसीति तमोघनात् स्वकारणाज्ज्ञानात् एतावान्निति
वा॰टी॰ त्याशयः २७ कज्जलवर्णीतीहारेसतिमेघइतिव्यपदेशा न्मेघनीहारयोर्यादृग्भेदोभवेत् प्रकाशतमसोरपितादृगेवेतितयोर्नस्वतोभेदो
उ॰प्र॰ स्तीतिस्थितिरित्यर्थः २८ चिदधीनप्रकाशस्तावत्वेनापितयोर्नभेदइत्याहजडयोरिति २९ चेतन्यस्यतुनकचिदप्यप्रदाशप्र शर्
२३३ त्कोरित्याहतपतीति ३० नानाविधेरूपलंभैर्भोगिभिःडेस्तत्साधनैश्चाढ्वाकुटीनकठिनकोटका ३१ ननुयद्यात्मनातमः प्रकाशयतेतर्हि
तस्यतमस्त्वमेवनस्यात् नह्यप्रकाशस्वभावंततत्प्रकाशप्रथमानंकर्तुंशक्यमाहतमस्त्वमिति अमुनाभासयास्वतत्वप्रतिभासयास्वतत्वप्र
तिभासरूपयाभासाचेतन्येनतमसोदेहंस्वरूपभूतंतमस्त्वमविनाशयतातमस्तुप्यतेकार्यभावापन्नोभ्यते ततःसर्वजगद्भूतंतमःप्रा
तिभासरूपयाभासाचेतन्येन ...
तेजांस्यर्केंदुवन्हीनांनभिन्नानितमोघनात् एतावानेवभेदोस्तियद्दूरासौत्नयकथ्यते २७ पादकज्जलनीहारेमेघनीहार
योर्भवेत् तादृक्प्रकाशतमसोर्भेदोनेतितयोःस्थितिः २८ जडयोरूपमायश्चिदादित्यः किलेतयोः यदातपतितेनैतेलब्धसत्तेक
तांगते २९ तपत्येकश्चिदादित्योरात्रिदिवमतंद्रितः अंतर्बहिःशिलाघंतरप्यनस्तमयोदयः ३० त्रिलोकीभातितेनेयंजीवस्य
प्रथितात्मनः नानोपलंभभांडाढ्यकुटीकठिनकोटिरा ३१ तमस्त्वंतमसोदेहमविनाशयतामुना तप्यतेभासयाभासासर्वमाभा
230 स्यतेतमः ३२ यद्योत्पलेयथार्केणातपताप्रकटीकृतो प्रकाशतमसोःसत्तेचित्तेवंप्रकटीकृते ३३ अर्कःकुर्वन्नहोरात्रेदर्शयत्या
कृतिंयथा चितिःसदसतीकृत्वादर्शयत्याकृतिंतथा ३४ चिदणोरंतरेसंतिसमग्रानुभवाणवः यथामधुरसस्यांतःपुष्पपत्रफ
लश्रियः ३५ उदेतिचिदणोरेतेसमग्रानुभवाणवः मधुमासरसाच्चित्राइववखंडपरंपरा ३६ परमात्माणुरत्यंतनिःस्वादुःसूक्ष्म
तावशात् समग्रत्वाद्रसतेकज्जनकःस्वदतेस्वयं ३७
भास्यतइत्यर्थः तत्सत्ताप्रकटनहेतुत्वादप्यसौनतत्स्वेनतत्किइत्याशयेनाह पद्मोत्पलइति ३३ सदसतीआविर्भावतिरोभावलक्षणे
प्रकाशतमसी ३४ कस्याणोरुदरेसंतिसमग्रानुभवाणवइत्यस्योत्तरमाह चिदणोरितिपद्येति मधुकरेःपत्रफलादिरसस्याप्या
हरणेनमधुत्पादनसंभवादित्याशयः अथवामधुरस्यस्यवसंतशोभायाः तात्कालिकवृत्तादिरसस्यवा ३५ तदेवस्पष्टमाहउदे
तीति खंडपरंपरावनखंडसौदर्यक्रमाः ३६ कोणरत्न तनिःस्वादुरपिसंस्वदतेनिःशमितस्योत्तरपरमात्मेति ३७ २३३

कस्याणोऽद्रे संति किलाव किभृतां परा उत्पन्नस्यात्या हैनेति यथाकाशसाक्ष्यांतर्भवत्समेवाद्रिचित्रं बाह्यद्वयं कृत्वा वेक्षितं तदित्यर्थः
२० अणुत्वमजहत्कोऽणुर्मेरोः स्थूलतराकृतिरित्यस्योत्तरमाह दिक्कालेति २१ प्रतिप्रश्नयात्मरूपाणुशब्दप्रयोगस्य संप्रति णा यो मिप्रा
यउक्तः अनाख्यत्वादगोप्यत्वान्मनःषष्ठेंद्रियस्थितेः चिन्मात्रमेव मत्वाणुशाकोशादपि सूक्ष्मक इति कर्कव्याचस एवाभिप्रेतो
भ्युपगतः अन्येति निश्चित्य राजा स्वस्य विशेषज्ञतां दर्शयितुं तं दूषयति शुद्धेति सौम्यामात्रेणानापरिच्छिन्नः परिच्छिदोत्कर्षावधिप
रमाणुसादृश्यमालंब्य गौणाणुरिति व्यपदेशशंका इति भावः २२ कथं तर्हि अणोरणीयान्महतो महीयान् एषोऽणुरात्मा चेतसा वे
दितव्य इत्यादिश्रुतिषु तथा व्यपदेश इति चेत्सर्वशक्तिमत्त्वान्महत्त्वमिवाणुत्वमप्यात्मनि मायया निर्माय स्थितत्वान्नदोष इति रेवाचारणश

तेनैवानंतरूपत्वादणुनाकाशसाक्षिणा संविदा द्रष्ट्रं बाह्योऽकृत्वा मेर्वादि वेक्षितं २० दिक्कालाद्यनवच्छिन्नरूपत्वान्महतो महत् वा
लाग्रशतभागात्माप्येषसूक्ष्म तरोऽणुकः २१ शुद्धं संवेदनाकाशरूपस्य परमाणुना सोऽमेतेन हि साम्योक्तिर्मेरुसर्षपयोरिव २२
मायाकल्पितनाणुत्वं निर्मायपरमात्मनि हेम्नीव कटकत्वेन नानात्वसमता भवेत् २३ प्रकटेनानेन दीपेन प्रकाशोऽनुभवात्मना स्व
सत्तानाशः पूर्वाद्रि हि विनानेन भवेत्ततः २४ यद्रूपो दिक्सर्वं जगदेकं जडं भवेत् ततः किमात्मकं रूपं प्रकाशः स्यात्क वा
पि किं २५ शुद्धसन्मात्र चित्त्वत्त्वतः स्वात्मनि संस्थितं तदेतदणुना तेजो दृष्टं बहिरवाप्यतं २६

द्वो नानात्वसमता निमित्तमित्याह हेम्नीति मायया कल्पितेनाभूषितेन शबलेनेति यावत् हेम्नि स्वनिर्मितकटकादित्वेनेव अत्र समता नभ
वेत् नानेत्यनेकविनार्थयोरित्यनुशासनान्नभोनानः स्वार्थे विधानाच्च नानाशब्दो निषेधार्थः इत्थमेव हि वालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इत्यादिश्रुतयो वालाग्रशतभागस्मेति त्वदुक्तिरप्यसमंजसेति भावः २३ कोऽणुप्रकाशस्तमसां दीप इ
त्यस्योत्तरमाह प्रकट इति यद्यनेनात्मदीपेन विनैव प्रकाशोऽन्यो वा भवेत्तर्हि हि स्वस्य सत्ताया नाशोऽदर्शनं तत्पूर्वः असन्नेव भवेदि
त्यर्थः २४ किं चैवं सति जगदाध्यमपि स्यादित्याह यदीति २५ चिदणुना स्वांतरस्वतेजस्तमः अद्रिः कल्पितत्वादपि तस्य तदधीनः प्रकाश
इत्याह शुद्धेति तदेतदणुनातेनैतेनाणुना ॥ २६ ।।। ।।। ऽ ऽ ।।। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ।

वा०टी०	४८ ४९ ५० अणोर्जगंतितिष्ठंतीकल्मिन्वीजइवद्रुमस्योन्तरमाहजगंतीति ५१ यथ्यत्रास्तितत्तः समुदेतियथास्तंभात्पुत्रिका
उ०प्र०	तदेवचतद्भव ति ५२ वीजानिवि फलांतानीत्यादेस्तात्पर्यमाहचितीति भूतान्यतीतानिसंप्रतिवर्त्तमानानिअग्नेभविष्यंति
२३५	चभूतानिचितिसदातिष्ठंतीत्यर्थः ५३ कल्पः कस्यनिमेषस्यवीजस्येवांतरस्थितः इत्यस्यतात्पर्यमाहनिमेषेति अत्रकणोतंद
लतदपवोनुयेणश्रीहित्वचैव लितोपरितोविष्टितो पषाणुः चेत्याभ्यांकल्पनिमेषाभ्यांस्वात्मांगकेस्वेकदेशेश्रितः विषयमाह
मिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोज गदितिभगवद्वचना दितिभावः २४ कः प्रयोजनकर्तृत्वमप्यनाश्रितत्यकारकइत्यस्या

ततः सोपिनिमेषोणुः कल्पकोटिशतान्यलं सर्वसत्ताविलासेनप्रतिभैकाविजृंभते ४८ अभुक्तवत्येवयथाभुक्तवा
नहमित्यलं जायतेप्रत्ययस्तद्वन्निमेषेकल्पविभ्रमः ४९ अभुक्ताभुक्तवानस्मीत्येवंप्रत्ययशालिनः दृश्यंतेवासनानि हि ३
ष्ठाः स्वप्नेस्वमरणंयथा ५० जगंतिपरितिष्ठंतीपरमाणौचिदात्मनि प्रतिभासाःप्रवर्त्ततेतएवंजागताः ५१ यदस्तियत्र प्रवर्तंते ४
तत्तस्मात्समुदेतितदेवतत् आकारिणोविकारादिदृष्टंनगगनेमले ५२ चितिभूतानिवर्त्तमानानिसंप्रति भविष्यतिचभू
२३१	तानिसंतिवीजेद्रुमाइव ५३ निमेषकल्पावेतेनतुषेणात्रकणानिव वलितौविषचेत्याभ्यामणुःस्वात्मांगकेश्रितः॥
२४ उदासीनवदासीनोनसंस्पृष्टोमनागपि रूपभोक्तृत्वकर्तृत्वैः स्वात्मासर्वजगत्यपि ५५ जगत्सत्तादितेयंहिशुद्धचित्पर
माणुतः परमाणोरभोक्तृत्वकर्तृत्वेकेवलंस्थिते ५६ जगन्नकिंचित्क्रियतेसर्वदैवनकेनचित् विलीयतेचनोकिं	श्री १
चिन्मानुष्याद्दृश्यखंडनं ५७ सर्वसमसमाभासमिदमाकाशकोशकं जगतयोपशब्दं वियत्ताघनिशाचरैः ५८
न्तरमाहवदासिनवदित्यादिना ५५ केवलेविनैवक्रियाभोगसंवंधस्थिते ५६ कुतोनक्रियाभोगसंवंधस्तत्राहजगदितिक्रिया
विषयस्यात्यतासत्वादित्यर्थः किमर्थंतर्ह्यसतोदृश्यस्यखंडनंवेदांतेषुक्रियतेतत्राहमानुष्यादितिमनुष्यभावात् व्यावहारि
कयोक्तिकदृग्वशान्नपरमार्थः ५७ कीदृशीतर्हिपरमार्थदृष्टिस्तांदर्शयतिसर्वमितिजगतयाउपशब्दमात्रेणाप्यवहृतंवाचारं
भणंविकारोनामधेयमितिश्रुतेरितिभावः ५८

सर्वजलांतर्गतरसा विर्भावस्यात्मनिमित्तत्वादपिसस्वदत इतिवक्तुंशक्यमित्याहयोयइति अंसोरसः ३८ केनेसेत्यजनतासर्वमिण
नासर्वमाश्रितमित्यस्योत्तरमाह त्यजेति असंवित्या अस्फुरणेन ३९ केनात्माच्छादनाशक्तेनागुनाच्छादितंजगदित्येतस्योत्तरमाह ॥
अशक्ययेति शोभोपरिस्थितिरोधाने ४० उक्तस्याशयंस्फुटमाह आत्मगुप्ताविति ४१ जगत् जगदंतः पातिजीवजातंज्ञातः सन् स्वा
त्मलाभेनगोपायतिरक्षतिमपावालोज्ञातः ॥ प्रबुद्धः सन् धानाकरणंगोपायतिनस्तूततद्वत् नन्वीदृशस्वप्रकाशपूर्णमे
नः कथंवालवत् स्वात्मविस्मृतिस्तत्राह अहोघनमायितेति मायासामर्थ्यमिदमाश्चर्यभूतमित्यर्थः ४२ जगद्धयेनकस्या
णोः सद्भूतमपिजीव तीत्यस्योत्तरमाह चिन्मात्रानुनयेनेति सन्नपिसन्नमपिजगत् छांदसोमलोपः लीनमपीत्यर्थः

[illegible] सचित्पार [illegible] चिन्मात्रानुनयेनेति [illegible]

योयोनामरसः कश्चित्समस्तोपुष्यवस्थितः प्रतिबिंबमिवादर्शेतंविनानास्यसोस्वतः ३८ त्यजनतासंस्थितंसर्वंचिन्मा
८१ त्रपरमाणुना त्यक्तंजगत्संविशासर्वमाश्रितं ३९ अशक्तयास्वात्मगुप्तोसर्वमाच्छादितंजगत् चित्तारगुतामेवपरासंप्रसा
यविवितानवत् ४० आत्मगुप्तोनशक्तोतिपरमात्मांवराकृतिः मनागपित्तरामपिगजोदूर्वावनेयथा ४१ तथाप्याक्रांत
वान्विश्वंज्ञातोगोपयतिक्षणात् जगज्जनाकरांबालइवाहोघनमापिता ४२ चिन्मात्रानुनयेनेदंजगत्सन्नपिजीव
ति वसंतरसबोधेनविचित्रैववनावली ४३ चितसैवमखिलंस्वतोजगदिवोदितं मधुमारसेसोज्ञासा श्चित्रोहिवन
खंडकः ४४ सत्यंचिन्मयमेवेदंजगदित्येवविज्ञले वसंतरसमेवत्वंविद्धिपल्लवगुल्मकं ४५ सर्वावयवविसारत्वात्सं
हस्रकरलोचनः परमाणुरणेनैवनिशांनिमयबोदयः ४६ निमेषांशावबोधोहि चित्कणोः प्रतिभासते यतःकल्प
सहस्रौघः स्वप्नेवाङ्किकवात्यवत् ४७
चिन्मात्रस्यानुनयेनावलंबे नजीवतिप्रलयेपिचितसतैवजगत्संस्कारशेषंतिष्ठतीत्यर्थः वसंतकालेपल्लवादिहेतुरसोद्बोधे
ननिमित्तेनिच ४३ यद्विप्रलयेसर्गेचब्रह्मसतैवजगज्जीवतितर्हिसर्गकोविशेषोयेनाविर्भवतीत्याशंक्याहचितशतेति प्रलयेचनचि
तसत्ताप्रथगस्तीतिविशेषइतिभावः ४४ एवंचनचिज्जगतोस्तत्वताभेदइत्याहसत्यमिति ४५ अज्ञातावयवःकोप्युः सहस्रकरलो

वा०टी० ६७ चितूयतश्चेतनाचेत्यप्रकाशनादिसमर्पीश्वतोदर्पणनिर्माणंकरोतिमोहहेतुं अज्ञानमात्रहेतुकं ६८ एकत्वेतिनहमतासत्ये
उ०प्र० वस्फुटंकचति कल्पितत्वात्सूक्ष्मबुद्ध्यासत्यास्फुरणात् एवंदर्शात्मनाद्रष्टुः स्थितोद्रष्टृवपुर्नकिंचतीत्यर्थः ६९ तर्हिद्रष्टुरणेन
२२५ निरपेक्षसत्ताकमेवकिंनस्यादितिचेत्तदुपजीवकताभावप्रसंगान्नेवमित्याशयेनाहद्रष्टेति सत्यांपूर्वसिद्धौकांचनतामिव ७०
कटकत्वावभासेहियथाहेम्नोनहेमता सत्येवप्रकचतीत्येतदुक्तंकटकमिदंहेमेतिसामानाधिकरण्यप्रत्ययेउभयसत्वप्रति
भासादेवमहंद्रष्टेतिप्रत्ययेपीतिचेत्तत्राहएकस्मिन्निति यथादूरस्थेविषयेप्रमाताप्रसूर्वेतिसंशयेपुंस्त्वपयकोटौनपयस्युत्वंप्रति
भासतेपसुप्रत्ययांशेचनपुंस्त्वंएवंसमानाधिकरण्यप्रत्ययेपिनोभयांशस्यैकप्रत्ययप्रमेयतासंभवइत्यर्थः ७२ बहिर्मुखितया

दृश्यस्यद्रष्टृनिर्माणेजडत्वान्नास्तिशक्तता कटकस्यसुहेमस्ययथाकनकनिर्मितौ ६७ चेतनादृश्यनिर्माणंचित्करोत्यस
दवसत् अकारणंमोहहेतुंहेमेवकटकभ्रमं ६८ कटकत्वावभासेहियथाहेम्नोनहेमता सत्येवप्रकचत्येवंद्रष्टृदृश्यस्थितौ
वपुः ६९ द्रष्टादृश्यतयातिष्ठन्नुद्रष्टृतामुपजीवति सत्तांकटकसंवित्तौहेमकांचनतामिव ७० एकस्मिन्प्रतिभासेहिनस
त्तादृष्टृदृश्ययोः उभप्रत्ययप्रकचनेकपसुप्रत्ययोदयः ७१ दृश्यंपश्यन्स्वमात्मानंनद्रष्टासंप्रपश्यति द्रष्टुर्हिदृश्यतापत्तौसत्ता
सतेवतिष्ठति ७२ बोधाङ्गलितदृश्यद्रष्टुःसत्तैवभासते अनुङ्केकटकेस्वस्यहेम्नोकटकतायथा ७३ दृश्येसत्यस्तिवैद्रष्टादृश्यं
द्रष्टुरिभासते द्वयेनचविनानैकंनैकमप्युपलिचानयोः ७४ सर्वयथावद्विज्ञायसुजुसंविन्मयात्मनो वाचामविषयंत्वद्वंद्वंकिं
हिदृश्यंपश्येदंतर्मुखितयाचद्रष्टारंचोभयसुखतांचिनोयुगपत्संभवतीत्याशयेनाहदृश्यमिति सत्ताद्रष्टुसत्ताअसतेवअप्रतीवे
तियावत् ७१ अंतर्गलितदृश्यंचकआत्मानमखंडितं दृश्यासंपत्तयेपश्यन्पुरोदृश्यंनपश्यतीतिप्रश्नस्योत्तरमाहबोधादिति अनु
ङ्केहेमैकतत्वपरीक्षणोदंतदृष्टितयाउपेक्षणाद्प्रतिसंहितं ७३ दृश्यादर्शनेपिद्रष्टुदर्शनपरिहारयामितिकथमात्मांतिकंदृश्यादर्श
नंसिद्ध्येदित्यतयाआहदृश्येइति द्रष्टृशेसतीतिशेषः बोधाङ्गलितदृश्यस्यप्रसंसःअनयोर्द्वष्टृदृश्ययोर्मध्येएकमपिनालिङ्घन्नापा

२३२

दृश्य संपद्यते द्रष्टात्मात्मानं दृश्यतां नयन् दृश्यं पश्यन् स्वमात्मानं को हि पश्यत्यनेत्रवानिति प्रश्नस्योत्तरमाह चिदग्गुरिति विश्व
मत्कृतिं चिद्व्योमसमायाश कि वहिरूपतया वाह्यप्रपंचतया ५९ ननु तदेतज्ज्ञात्पूर्वमनपरमनंतरमवाह्यमिति श्रुत्या अंतर्वहिर्भेद
स्वरूपत्वेनावगतेन ब्रह्मणो कथमुच्यते अंतरी चिच्चमत्कृतिं वहिरूपतया धत्त इति तत्राह एतदिति व हि रूपं तस्य मित्येतज्जगत्
येसत्वानाम धिकारिप्राणिनामुपदेशाय कल्पितं शब्द एवास्ति न वस्तुनि तस्य चिदेकरूपत्वादित्यर्थः ६० दृश्यतां नयन्नित्यंत
स्य तात्पर्यमुक्त्वा प्रश्नशेषस्योत्तरमाह द्रष्टेति नित्यापरोक्षो ह्यात्मा अविद्यावृतत्वादंतःकरणावच्छेदेन सदैव स्फुरन् तदभिमाने
न द्रष्टा वहिर्विषयावच्छेदेनावृतत्वाद्दृश्यं पदं विषयं नेत्रं दृश्याभियातीव भूत्वा नेत्रद्वारनिर्गतांतःकरणप्रनाड्या वहिर्गच्छन् सदैवा
चिदग्गुदृश्यसिद्ध्यर्थमांतरी चिच्चमत्कृतिं। वहीरूपतया धत्ते स्वात्मनि परिसंस्थितां ५९ एतद्वहिरिदं मंतस्य मस्तिशब्देन
नि २ वस्तु उपदेशाय सत्वानां चिद्रूपत्वाज्जगत्त्रये ६० द्रष्टा दृश्यं पदं गच्छन्नात्मानं संप्रपश्यति नेत्रं दृश्याभियातीव सदैवासद
वस्थितं ६१ न च गच्छति दृश्यत्वं द्रष्टा हा सदैवास्वयं आत्मन्येव च यत्किंचित्तत्तामेति कथं परं ६२ दृगेव लोचने सा च व
सनांतं निजं वपुः वहीरूपतया दृश्यं कलाद्दृष्टतयोदिता ६३ न विना दृष्टतामस्ति दृश्यसत्ता कथंचन पितृतेव विना पुत्रं द्विते
वैकपदं विना ६४ दृष्टेव दृश्यतामेति न दृष्टत्वं विनास्ति तत् विनापि तेन तनयो विना भोक्तेव भोग्यता ६५ द्रष्टुर्दृश्यत्वि
निर्माणो चित्वादल्पवशाकृता कनकस्यावदातस्य कटकादिकृताविव ६६
मरूपमसद्घटादिमिवस्थितं आत्मानं संप्रपश्यति स्वात्मन्येव प्रकाशयति न नेत्रेणातस्य द्वारमात्रत्वादित्येनेत्रवानियुक्तमित्यर्थः
६१ सदैवासदिवस्थितमित्येतदुपपादयति न चेति कुतो न गच्छति तत्राह आत्मनीति सतोऽसद्रूपेण भवितुमशक्यत्वादिति भावः
एवं दृष्टत्वापि मिथ्या दृश्यसापेक्षत्वाभिप्रेत्याह दृगेवेति न चक्षुर्गोलोचने द्वारमात्रत्वात् किंतु दृक् अपरोक्षात्मचैतन्यमेव लो
चनं चक्षुषश्चक्षुरिति श्रुतेः सा च दृक् आविर्भावादारभ्य पुनस्तिरोभावनवासनाभावांतं दृश्यं कलात दृष्टतया स्वयमुदिता आत्मा
नं कल्पितवतीत्यर्थः ६३ यदि द्रष्टेव दृश्यतां गच्छति तर्हि दृष्टेवेद मिति दृश्यं कुतो न विभाव्यते तत्राह एवं च परस्परसापेक्षकल्प
नयोर्योरपि मिथ्यात्वा मित्याह न विनेत्यादिना ६४ ६५
६६

द्वैतमप्यपृथक्तस्माद्द्रवत्वेनेवमहांभसइत्यंशंविदुर्णो तिएवंस्थितेत्विति एवंद्वैतैक्यभूतत्वेनतत्वेसतियस्माद्द्वैतैक्यवाविवतत्

वा॰टी॰ द्वैतैक्यमिवचयत्तित्स्वप्रतिभासतेतस्मान्नद्वैतैक्यरूपंअंभसोद्रवत्वेनव्यतिरिक्तमित्यर्थः ८५ आत्मानंदर्शनंद्रष्टुंपसदयत्र्जग

उ॰प्र॰ गत्त्रयं कोतर्बीजमिवांतस्थंस्थितःकृत्वात्रिकालगइत्यस्योत्तरमाह नानेति बीजपक्षेभूत लादीनांब्रह्मपक्षेसत्वरजस्तमसां

२३६ साम्येनात्तध्वरूपिणः पूर्वावस्थातोप्रच्युतस्य ८५ सम्यक्बुद्धस्यावगतोववोधोज्ञानात्मकमेवद्वैतं तत्त्वज्ञानंसदेकनसन्मयः ८७

क्रियात्मनेप्रवृत्तिपिंडुपेएवनमिरूत्तये ८८ भूतंभवद्भविष्यच्चेत्यस्योत्तरमाह मात्रितियद्भूतंभव्याद्द्विजगत्तृशास्त्रीयमातृमा

नप्रमेयं आदिपदात्प्रमितिश्चैतावत्लौकिकसाधारणंतुद्रष्टादित्रिपुटीत्येतावद्ध्वनातोधिकमस्तितत्सर्वंतत्साक्षिचितिपरमा

एवंस्थितेतपक्षिपन् ततादृक्ददिवास्थिते तस्मात्लम्पतिविक्तंतद्रूपंद्रवद्वांभसः ८५ नानारंभविभासंचसाम्येना

त्तध्वरूपिणः बीजस्यांतस्तरुरिवब्रह्मणोंतःस्थितंजगत् ८६ द्वैतमप्यपृथक्तस्माद्धेम्नः कटकतायथा सम्यग्बुद्धा

ववोधोहिद्वैतंतत्त्वनसन्मयं ८७ यथाद्रवत्वंपयसःस्पंदनंमातरिश्वनः व्योम्नःशून्यत्वमेवंहिनपृथग्द्वैतमीश्वरात् ८८

233 द्वैताद्वैतोपलंभोहिदुःखायैषक्रियात्मने निपुणेपाणुपलंभो यत्त्वेतयोस्तत्परंविदुः ८९ मातृमानप्रमेयादिद्रष्टृदर्शनि

दृश्यता एतावज्जगदेतत्त्वपरमाणोचितिस्थितं ९० अयंजगद्गुणिर्नित्यमेतेनाणुसुमेरुणा स्पंदनंपवनेनेवस्वांगएवकृतात्कृ

तः ९१ अहोनुभीमामायेवमथवामायिनांपरा परमाणवंतरेवास्तियत्त्रैलोक्यपरंपरा ९२ अथासंभवमायित्वमेवैतत्स

र्वदास्थितं चिन्मात्रपरमाणुत्वमात्रमेवजगत्स्थितिः ९३

णोस्थितमित्यर्थः ९० एतेनात्मरूपेणाणुसुमेरुणापवनेस्पंदनमिवायंजगद्गुणाणुःस्वांगएवबहुशःकृतः अकृतउपसंह

तश्चेत्यर्थः ९१ वहह्रममित्यंशमुपादयति अहोइति इयंआत्मचितिर्मायाशवलत्वान्माया अथवामायिनांजनव्यामोहका

व२ नांपराश्रेष्ठा यद्यस्मादेतांपरमाणवंतरेत्रैलोक्यपरंपरास्तीतिदर्पणोदरस्थतीतो गिरिरिवनारसवेतिवहह्रमएवेत्यर्थः ९२

यद्दितुएकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुत्यामायाअप्यसत्वंतदपिजगच्चिदणुरेवनवस्त्वंतरमस्तीतिजगत्प्रत्ययोर्हह्रमएवेत्याशये

नाह अथेतिपक्षांतरेनसंभवतीत्यसंभवंमायित्वंयस्मिंस्तथाविधमेवैतत्दात्मरूपंसर्वदास्थितमितिपक्षेपीत्यर्थः ९३ ॥ ॥

आत्मानंदर्शनं दृश्यं को भासयति दृश्यवदित्यस्योत्तरमाह आत्मानमिति आत्मानं दृश्यं एतेनं चिन्मात्रपरमाणुना च भासितं प्रपद्यमानं कृतं दृश्यादि सर्वं मातृमानप्रमेयाख्यं त्रयं बुधो निगिरतीति परेणान्वयः ७६ कटकादीनि हेम्नैव विकीर्णं केन च त्रयमिति प्रश्नं संप्रक्तनोक्तिदृष्टांतोपन्यासेनैवार्थात्परिहरति हेम्नेति ७७ कस्मान्न किंचिच्चपृथगिति प्रश्नस्योत्तरमाह यथेति किंचिद्वेति कं ७८ अपृथक्त्वं युक्त्याप्यनुभावयति सर्वगेति ७९ कस्य द्वयापृथक्त्वास्तीत्येत दूषति अस्येति किलेति हेतो इद्दृश रूपस्य [illegible] फलस्य संपत्तेरिच्छाभवितार्थस्य चराकता अपृथक्त्वायत इत्यर्थः ८० दिक्कालाद्यनवच्छिन्नादेहकस्मादसतः ॥

आत्मानं दर्शनं दृश्यं दीपेनेवावभासितं कृतं च सर्वमेतेन चिन्मात्रपरमाणुना ७६ मातृमानप्रमेयाख्यं बुधो निगिरति
त्रयं हेम्नेव कटकादित्वमसन्मयमुपस्थितं ७७ यथा न जलभूम्यादेः पृथक्किंचिन्मनागपि तथैव तस्मात्स्वभावाणो
न किंचित्स्यात्पृथगस्ति हि ७८ सर्वगानुभवात्मत्वात्सर्वानुभवरूपतः एकत्वानुभवन्याये रूढे सर्वैकतास्य हि ७९ अस्येद्द ता ४
पापृथग्भावस्ति वीचितेव महांभसः इच्छानुरूपसंपत्तेर्भाविता च कृता किल ८० दिक्कालाद्यनवच्छिन्नः परमोऽस्ति केवलः
सर्वात्मत्वात्सर्वात्मा सर्वानुभवतः स्वतः ८१ सन्नेष चेतनात्मत्वाद्दर्शनानवबोधतः द्वैतैक्ये नात्र विद्येते सर्वरूपे महा
त्मनि ८२ यदि कश्चिद्द्वितीयः स्यात्तदैकस्यैकता भवेत् द्वैतैक्ययोर्मिथः सिद्धिरातपच्छाययोरिव ८३ यत्र नास्ति द्वितीयो
हि तत्रैकस्यैकता कथं एकतायामसिद्धायां द्वयमेव न विद्यते ८४

द्वैतमप्यपृथक्कस्मादित्यस्योत्तरमाह कालेति [illegible] सर्वात्मा अपृथग्भूतं यस्य सर्वात्मा स्वतस्तु सर्वानुभवाव
नजडः ८१ असतः सत इत्येतद्दर्शयति सन्नेष इति असंदिग्धात्मसत्वानां चेतनानामात्मत्वात् दर्शने चक्षुरादिभिरर्शनेऽनव लो २
बोधतो ज्ञात्मनि द्वैतमैक्यं च लोकिकस्य दूषणं विद्यते [illegible] इत्यपसिद्धांतसुच्यते मृतो न बाह्यत्वास्तवादित्यभिप्रायेणोऽस्मर्थः ८२ ननु द्वैतं सापेक्षरूपत्वात् मिथ्याऽस्तु एकं तु द्वितीयनिरपेक्षत्वात्सत्यमेवेति तत्कथं न विद्यत इत्युच्यत तत्राह यदीति ८२ ८३ द्वितीयस्यावर्जे नायकल्पितं संख्यारूपमपि द्वितीयसापेक्षं हित्वा द्वितुल्यमेवेत्याशयेनाह यत्रेति ८४ ॥ राम० ॥ ॥ =

विसतंतुर्महामेरुर्भोराजन् पदपेक्षयेत्यस्योत्तरमाह विसतंतुरिति परमाणोरपेक्षयास्थूलत्वादिति शेषः तत्रयुक्तिमाह दृश्य
मिति भावप्रधानो निर्देशः दृग्गोचरतां विशेदाविशत् १०४ दृष्टांतोक्तं दार्ष्टांतिके घुपपाद्यत तस्यकस्योदरेसंतिमेरुमंदर
रकोटय इत्यस्योत्तरमाह विसतंतुरिति परमाणोरपांरस्मालनोत्रसरणोपेक्षयाविसतंतुरपिमेरुस्तस्यैवत्वांतस्तद्धनपरमा
त्रे५ णुत्वभावाः मेरुमंदरकोटयः स्थिताः १०५ केनेदमाततमिति प्रश्नस्योत्तरमाह एकेनेति आततमित्यस्य यदिव्याप्तमित्यर्थस्तर्हि
व्याप्तमित्युरं यदिजगद्रूपेणविस्तारितमित्यर्थस्तदाततं विरचितं जनितं कृतं चेति चतुर्धोक्तिः अपंचीकृतभूतात्मना ततं पंचीकर
णेनब्रह्मांडभुवनात्मना विरचितं तत्रदेवनरासुरतिर्यगादेर्जनितं तेषांभोगायतत द्विषयभेदेन कृतं चेत्यर्थः यथानभसागं
धर्वनगरादि दृश्यं नानावैचित्र्यप्रपंचेन रचितमप्यच्छस्वरूपत्वंमाकाशैकत्व भावतांपरिलब्धमेव द्विदित्यर्थः एतेनकिंसा

विसतंतुर्महामेरुः परमाणोरपेक्षया दृश्यं किल विशेतंतुरदृश्यात्स्वाणापराणुता १०४ विसतंतुर्महामेरुः परमाणोः किलालनं
तस्यैवतद्धुनास्यंतः स्थितामेर्वादिकोटयः १०५ एकेनतेनमहतापरमाणुनाव व्याप्तंततं विरचितं जनितं कृतं च दृश्यंप्रपंचरचितं नभ
234 सेवविश्वंस्वरूपत्वमच्छमभितः परिलब्धमेव १०६ द्वैतेनसुंदरतरं स्वमनुष्ठितेनरूपं सुषुप्तसदृशेनयथावबोधात् रोकंगतेस्थिति
गमागमयुक्तमेव मित्यं स्थितं तनुजगत्परमार्थपिंडः १०७

रएवपरविलासियामिहेसीत्येतदपि विश्वांतर्गतत्वात्सारएवचेत्यर्थात्समाहितमेव १०६ किंदर्शनेननभस्यपथ्यासदेवनूनं भवत्यस्योत्तर
माह द्वैतेनेति यदा यथास्थितात्मतत्वावबोधात् चित्संभिन्नजडाविद्यामात्ररूपत्वात्सुषुप्तसदृशेनस्वकालेपि सत्तास्फूर्तिव्यवहार सिद्ध्ये
सच्चिदानंदैकरसत्वात्सुंदरतरं स्वरूप मधिष्ठानात्मतत्वमनुष्ठितेनात्यक्तवताद्वैतेन स्थितिगमागम्यैः समाक्रियातन्निरत्तिभिर्युक्तं ए
कंगतंप्राप्तंतदातनुस्तद्व्यक्तं जगदित्यं परमार्थपिंड एवसद्रूत्यंब्रह्मैकस्वभावेन स्थितमिति संसाररूपानसंभवामित्वदेवाद्वितीयब्रह्मैकरूपश्च भ
वामीत्यर्थः १०७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशउत्पत्तिप्रकरणेकाशीतितमः सर्गः ८१ ॥ ॥ ॥ ॥

नित्यं समः कस्मांतर्वीजस्यांतरिव द्रुम इत्यस्योत्तरमाह अंतर्गतेति वीजं भांडोदरे यथेति दृष्टांतः परमाणवाघेतः गतं ब्रह्मचित्य
पि सर्वजगदुत्पादनशक्तिसंभृतत्वलाभाय ९४ वीजेस्यांतरिव द्रुम इत्यंशं वर्णयति वीजेंतरिति द्वाभ्यां पर्यायोगपरि
कृतयाव्राप्त्या च ९५ स्वमेकमजं द्रूपमदेत्यनुदितोपि क इति प्रश्नेस्वमेकम हद्रूपमित्यंशं उपपादयितुं अध्यारोपितं स्थूल
सूक्ष्मापि प्रपंचमपवदति संस्थितमित्यादिः साद्धत्रयेण ९७ उदत्यनुदितोपीइत्यंशमुपादयति सर्वालिकेत्यादिना साचित् यथा
पादृश प्रागवासनानुगुण्येन उदेति सृष्टिप्रतिभासना आविर्भवति ९८ ९९ १०० स्वयंवेदनेन स्वात्मस्वरूपेण सर्गप्रतिभासेन जृंभितो
वृंहितः तथाजृंभितोपि स्वे निष्प्रपंचस्वरूपाकाशे एकात्मा सन् समग्रालतयैवास्तेइत्यर्थः १०१ तत्र दृष्टांतमाह द्रुम इति यथास्वो

अंतर्गतजगज्जालोप्येषोणुः साम्यमत्यजन् स्थितोंतस्थ वृहद्रूपं वीजं भांडोदरे यथा ९४ वीजेंतरस्ति विस्तारः स्थितः सफ
लपल्लवः पर्याद्द्रश्यते द्रष्टया जगच्च चिदणूदरे ९५ सशाखाफलपुष्पं च स्वमजहद्वीजकोटरे यथांतरस्थितद्रु द्विका
शि चिदणौ जगत् ९६ संस्थितं द्वैतमद्वैतं वीजकोश इव द्रुमः जगच्चित्परमाणवंतर्यः पश्यति स पश्यति ९७ न द्वैतं नैकचा
द्वैतं न च वीजं न चांकुरः न स्थूलं न च वा सूक्ष्मं नाजातं जातमेव च ९८ न चास्ति न च नास्तीदं न सोम्यं न सुधितं न च त्रिजग
च्चिदणोरंतर्वीतामपि न किंचन ९९ न जगन्नाजगच्चास्ति विघतेचित्पराणुभा सर्वालिका यदा यत्र सा यथोदेति तत्र
या १०० उदेत्यनुदितोप्येष स्वसंवेदनजृंभितः परमात्माणुरेकात्मा समग्रालतयैव वै १०१ द्रुमो भूमौ स्ववीजत्वमि
वोदेत्यनुदेत्यपि परं तत्त्वं जगद्रूपं जगतोत्योदयेन च द्रुमो वीजस्तथैवाशु नसंत्यक्तसमस्थितिः तिष्ठत्यपगतस्पंदस्त्यागात्मा

वीजानिजनयन्नुद्भवभावं अगत् अनयन् स्ववीजत्वं उदेति ततो भूमौ रतिं प्राप्नोत्यपि तथा परं तत्त्वमपि जगद्रूपा उदेति तथास्वो
दयेन जगतां जन्ममरणादिकल्पनां चरति प्राप्नोतीत्यर्थः १०२ एतावांस्तु विशेषः यत् द्रुमो वीजतयैव संत्यक्तसमस्थितिर्यंनत
थाविधो विकारी न किंतु परं तत्त्वं तथापि उभयात्मना विकारवैषम्यदर्शनात् आत्मा रागकस्तु त्यागात्यागपरः असंगाद्वितीयत्यागपरः
सर्वानुगतसद्रूपत्वाच्च सर्वोऽस्यागपरः अयं सन् अपगतस्पंदो निर्विकार एव सदा तिष्ठतीत्यर्थः १०३ ॥ ॥ ॥

वा०टी०
उ०प्र०
२३८

२५ मत्समीहिते अहिंसनेव तेस्थितायाः १७ शालिभंजिकादार्वादिपुत्रिकेव १८ आमृतीअमृतालभावनारूपां १९ उ
त्तराशायाउत्तरदिशः हृदयेमध्येस्पष्टोअनगाढो एवंपिराणीवोपेन २२ उपार्जितः स्ववशीकृतः इत्यंतइच्छाभिलाषः २४ ।
नियमार्थमयार्पितइतिशेषः अतस्तदायतामंत्राधीना २५ सर्वस्मिकृतादन्यदपिसर्वं २६ विततावित्स्तृताचिरंप्रवृत्तेतिया

॥राक्षस्युवाच॥ वाढमेवंकरोम्यद्यप्रभृत्यवितथप्रभो सत्यमेवानकिंचिद्धि हिंसनीयंमयाधुना २५ ॥राजोवाच॥
यद्येवंकुंजपयासिपरदेहैकभोजने किंस्याच्छरीरवृत्तेते स्थितायामत्समीहिते २६ ॥राक्षस्युवाच॥ षडिमांसैर्गि
रौराजन्प्रवुद्धायाः समाधितः जाताभोजनसंकल्पाद्वोजनेच्छेवमद्यमे २७ इदानींशिखिरंगत्वातदेवध्याननिश्चला
यावदिच्छंसुखेनासेस्यजीवाशालभंजिका २८ आमृतिंधारणांवध्वाधारयामिशरीरकं यथेच्छमथकालेनत्यक्ष्यामी
तिमतिर्मम २९ आशरीरपरित्यागंइदानीनमयान्नृप हिंसनीयाः परप्राणास्तेनेदंमच्छृणुः स्मृणु २० हिमवान्नाम
शैलोस्तिशिखरस्थेंदुरंसुनिर्मलः यउत्तरासाहृदयेस्पष्टहूवापिराणीवः २१ तत्राहंनिवसामग्रेहेमशृंगदरीगृहे आय
सीमेघलेखेवकर्कटीनामराक्षसी २२ तपसोपार्जितोव्रह्माजनतामरणेच्छया विषूचिकाप्राणहरास्यामासूच्यास्मीति
चभ्रामया २३ तस्मात्संप्राप्तचर्यावहून्वर्षगणान्मया शक्ताविषूचिकात्वेनजनतांजीवबाधनैः २४ त्वयानगाणी
नो हिंस्याइतिमेव्रह्मणाततः नियमार्थमहामंत्रस्तदायता [illegible] स्मिसंस्थिता २५ सायंप्रगृह्यतांतेनसर्वंहृदयशूलनं॥
शामयेष्यतिलोकस्मात्काकथामत्कृतभ्रमे २६ विततेवास्मिहिंसायांयत्पुराहिंसितंमया जनस्यहृदयंतेन नाड्योवै
धूम्यमागताः २७ हिंसित्वारक्तमांसानिसंतप्ताःयेमहाजनाः तेभ्योविधुरनाडीभ्यायेजातास्तेपिताहृशाः २८ राजन्वि
षूचिकामंत्रः सोयंसंपन्नएवते नहिंसत्ववतामस्तिदुःसाध्यमिहकिंचन २९ अतोडुनीडिकाशेषशूलानांपरिशांत
वन्हृदयंहिंसितंरक्तचोषणेनशोषितंतेनहेतुनानाड्योवैधूम्यरक्तविधुरता २७ कथंचित्तेषांजीवनेपिनीरक्तैतेवसंपन्नेत्यारहिंसिवे

235

प्रसन्नयामंत्रदानेनवर्णितेत्रानयातयोः वध्यभोज्यापि यांचासेद्युस्थितायेसमाधितः अवबद्धंजलपदमेवातोमूलोछेदननाशोयस्य
तथाविधंस्त्वंस्त्वजात्य चितंमत्सर चापलंजहो १ अपताअयतांगतवाहदृष्टिसतायांखेपयोजचीरवेणीविलाकाया अंतर्ग
र्भसितीवशेषमुखीवृद्धिः ५ शशिमंडलात्प्रविष्टाज्योत्स्नेवभातीतिसर्वत्रान्वयः भवतोहृदयात् बुद्धेः सकाशाद्वाग्धाराप्रसृतांविवे
कास्तस्यकर्णिकांस्तुलादयमहंभवादृशाविवेकिनः जगत्पूज्याः सेवनयोग्याश्रयमुक्तमिरितिमम इत्युत्तरेणान्वयः ५६कुसुमासं

ग्नीव **शिष्यउवाच**॥ इतिराजमुखाकुल्याककेटीयनमर्कटी अबद्ध्रूपदांतत्वंजहौमत्सर चापलं १ अंतः शीत
लतामेत्य विश्रांतिमसतापितां प्राज्ञाप्राद्दनाज्यरीमसज्योत्स्नेवकुमुद्वती २ तथाराज गिरातस्या आनंदडरम्भशं ग
र्भितः खेवलाकायाश्वेणोवपयोमुचः ३ **राजसूवाच**॥ अहोवतपविज्ञेयं भवतोभातिशेमुखी अनंतमितसारेणप्रवो
धार्केणाभास्विता ४ सीतासपरमाणुङ्गाज्योत्स्नेवशशिमंडलात् विवेककर्णिकांसुत्वाभवतोहृदयादियं ४ विवेकिनोऽज
गत्पूज्याः सेव्यामन्येभवादृशाः सत्संगात्सविकाशिचंद्रेणेवकुमुद्वती ६ सोरभंकुसुमासंगाद्वसत्संगमाच्छुभं वर्ततेह्य
कसंपर्काद्विकाशोवुरुहामिव ७ महतामिवसंपर्कात्पुनः दुःखंनवाधते कोहिदीपशिखाहस्तस्तमसापरिभूयते ८ मयेमो
जंगलप्रांत्तेभवंतोभूमिभास्करो पूजनीयावतः शीघ्रमीहितंकथ्यतांशुभं ९ **राजोवाच**॥ अस्मिन्जनपदेरम्ये कुलकानन
मंजरी जनस्यवाधतेत्यंतंसदाहृदयशूलनं १० यतः सर्वविजनतासांद्रछविषूचिका मंडलेननुते नाहंनिर्गतोरोहिविचर्यया ११
शूला दिहृदयेनॄणांनशाम्यतिय दौषधैः ततोहंत्वाद्विधप्राज्ञमंत्रार्पणविनिर्गतः १२ त्वादृशस्यबलोकस्यमुग्धलोका
भिघातिनः निग्रहार्थंप्रवृत्तिर्मेसाचसंपत्तिमेत्पलं १३ एतावदेवचस्मेत्वयांगीक्रियतांवचः भयाभवत्याप्राणाहिहिंसनी
गादेवयथेतिशेषः ७ सकृद्ध्वितकव्याधितंदुःखंपुनर्नबाधते ८ पूजनीयोइच्छार्थदानेनप्रीणनीयो ईहितंवाच्छितं ९ १० जनताजन
समूहः छविषूचिकासतीयतंतत्प्राण्यासतमा ११ तद्विधे प्रोक्तस्यमंत्रस्यअर्पणेनमर्थः अभिलाषस्तेनहेतुना १२ संपत्तिमेतितलज्ज

(margin:) यानकस्यचिन् १५
मनोरथस्यमोघत्वासंभवाघेयंलोकेमितिप्रागुक्तशीतिस्तुतेरितिभा
व १३ ततः मंत्रप्राप्तिमसंभावयन्नपृच्छतीति एतावदेवेति १५

वा०टी० समाधौ विरागिणी उपगते द्वा व्युत्थिते तियावत् संस्कृतं प्रस्तुतं ४७ सुविलासिनी संदरस्त्री पट्टं कौशेयं कांचीपट्टं वा ४८ अत्र
उ०प्र० पश्चात् ससार जगाम ५० एकगृहे एकस्यां शालायां रजनीं क्षपयामास: ५१ स्वस्वे चिंतो व्यापारो जनपालनवध्यसंपादनव्या-
२३६ पारो ययोस्तौ ५३ कोटरे लंबमानीति शेष: ५५ ग्रहेषु पूतनारक्ष: पिशाचादिषु मध्ये उग्रशरीरिणी रहच्छरीरत्वेन श्रेष्ठे तियावत्

त्वं समेष्यसि यावद्रूपं सोऽस्समाधिविरागिणी असन्नामपि संस्कृतं सोहार्द्दैर्न निवर्त्तते ४७ ॥राक्षस्युवाच॥ युक्तमु
क्तं त्वया राजन्करोम्येवमहं सखे सौहार्द्दैर्न त्वस्य को वाक्यं नाभिनंदति ४८ श्रीवशिष्ठ उवाच॥ इत्युक्त्वा राक्षसी सा
तत्र संपन्ना सुविलासिनी हारकेयूरकटकपट्टस्रग्दामधारिणी ४९ राजन्नागच्छ गच्छाम इत्युक्त्वा भूपमंत्रिणौ-
अग्रे गंतुं प्रवृत्तौ तौ रात्रावनुससार सा ५० अथ ते पार्थिवगृहं प्राप्य तां रजनीं मिथ: कथयैकगृहे रम्ये क्षपयामासुराहृता:
५१ प्रभाते तत: परे तस्योपरं ध्रुजनलीलया राक्षसी मंत्रिराजानौ स्वव्यापारौ बभूवतु: ५२ ततो दिवसवर्जनं संचिंता-
निमहीभृता नृप: परपुरेऽप्येपि स्वमंडलगणात्तथा ५३ त्रीणि वध्यसहस्राणि तानि तस्यै तदा ददौ सा बभूव निशाकाले-
सैवोग्राकृतराक्षसी ५४ तानि वध्यसहस्राणि जग्राह भुजमंडले धारानिकरजालानि मेघमालेव कोटरे ५५ ययौ रा
जानमापृच्छ्य [illegible] तदैव हिमवच्छिर: दरिद्रालब्धहेमेव ग्रहेषूग्रशरीरिणी ५६ तत्र तत्प्राभृतं भुक्त्वा सुखसुप्ता दि
नत्रयं आसीत्प्रबोधसस्वस्था सा समाधिमति: पुन: ५७ पंचभिर्वा चतुर्भिर्वा वर्षै: सा संप्रबुध्यते त्तत्तीं मंडलं याति तेन
राजसभाजने ५८ तत्र विस्रंभगर्भाभि: कथाभि: कंचिद्दिवसा स्थित्वा कालं गृहीत्वा तान्वध्यान्स्वास्पदमेत्यथ ५९

५६ समाधौ विदितानजीर्यस्या: सा

५६ समाधौ परिणताम जीर्यस्या: सा ५७ तत: प्रबोधानंतरं तेन प्राक्तनराजवचनेन हेतुना राज्ञ: सभाजने प्रीतिसंगमे:
विकीर्षितसति तत्किंरातमंडलं यति ५८ विस्रंभगर्भाभिर्विश्वासयुक्ताभि: स्वास्पदस्य स्थानं हिमवच्छिखरं ५९ रम्य- २३६

समतासप्रीताहंददे ३१ अन्वयव्यतिरेकेण भावपरीक्षण लिंगेन अंते निवासिनो शिष्यो भूत्वेति शेषः ३३ ब्रह्मणा प्राणपदि
ष्टोसो मंत्रः ३४ सोहार्दं सद्भावः ३५ हे महादेहे इति राक्षसीसंबोधनं गुरुत्वं यस्यास्सखी च हर्यसौंदर्यात्सुंदरी तिसंबोधनं
३६ ३७ लवअल्पप्रमाणंसाभा ॥ ॥

आगच्छनिकटं नघोराग च्छमस्तत्र भूमिप स्वाचां ताभ्यां संयताभ्यां भवद्भ्यां सुमनादद ३१ इति तस्यां तदाराज्यां राज्ञे मं
विस्मृतः जग्मुस्ते सरितस्तीरं मिथः संजातसौहृदाः ३२ अन्वयव्यतिरेकेणराक्षस्याः सौहृदं तदा ज्ञात्वा स्थितो तो त्वा
चांताबुभावतेतनिवासिनो तयाब्रह्मोपदिष्टो सो तन्नत्वा ध्याय याजकं लेहाद्दिष्टविकामंत्रः प्रदत्तो जपसिद्धिदः ३४ त्वत
सोजातसोहार्दैतौ विसृज्य निशाचरी यदागंतुं परत्रासौ तदा राजाब्रवीद्वचः ३५ राजोवाच ॥ गुरुत्वं नौ महादेहे वयस्या
चसुनिर्दिता निमंत्रयावहे यत्नाद्भुसाय तवसुंदरि ३६ न चास्मद्गणायं प्रीता वितथी कर्तुमर्हसि सोहार्दं सुजनानां हि दृश्
नादेववर्द्धते ३७ लघुसोभाग्यसंयुक्तं कृत्वाकारमनोरमं आगच्छास्म गृहं भद्रे तत्र तिष्ठ यथासुखं ॥ राक्षस्युवाच ॥ मुग्ध
स्त्रीरूपधारिण्ये दातुं शक्तोसि भोजनं संतर्पयसि मां केन राक्षसाकारधारिणीं ३९ रक्षोन्नमेव संतुष्टये न सामान्यजनाशनं
पूर्वं लिप्सुस्त्वमाद्वीय मा देहेन निवर्त्तते ४० ॥ राजोवाच ॥ हे मसुन्दामवलिता दिनानि कति चिद्गृहे मम स्त्रीरूपिणी तिष्ठ
यावदिच्छसि नंदिते ४२ ततो दुष्कृतिनश्चोरान् वध्यान्हत सहस्रशः मंडलेभ्यः समानीय ददे तुभ्यं सुभोजनं ४२ कांतारूपं
रित्यज्य गृहीत्वा राक्षसं वपुः आदाय वध्यान्कृत ... शः पुरुषांस्तान्संचितान् ४३ नयस्व हि मे च्छसौतत्र भुंक्ष्व च यथासुखं
महाशनानाम के अते भोजनं हि सुखायते ४४ त्वमानिद्रामनाकृत्वा भवभूयः समाधिमान् समाधिविरता भूयो प्यागत्य पुन
रन्वहा ४५ नाधवसन्मान्वध्यजनाहिंसा ने पांच धर्मतः स्वधर्मेण च हिंसैव
ज्यनसोंदर्यालंकारादिनापुक्तं च आकारं देहं ३० भोजनमन्नपानादि मनुष्ययोग्यं ३९ ४० मम गृहे यावदिच्छं ददे इति परेणान्व
यः ४१ वध्यान् वधार्हान् ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ रामजीसहाय ॥ ॥

वा०टी०
उ०प्र०
२८०

अन्वयमुखेनाप्याह तदिति तत्र उत्पातरोगशांत्यादिफलं कुतोपि नियमेनोत्पातादिप्रसक्तिरत्राह स्ववासनेत्यत्र स्ववासनावशेन उच्छूनामाविर्भूतं ९ साप्रतिमा अद्यापिस्थिता अन्यत्रापि चित्रस्था चित्रालिता फलदायिनी तिष्ठा १० सकलजनानांकोमलस्य बालवत्सस्यादिविभवस्य मंगलानां संपदां च कारिणी चिकालानुसृतादेवता ११ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सूच्युपाख्याने कंदराप्रजननं नाम अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ निर्मितं कर्कटीनाम्न उपदेशार्थं कल्पनं दृष्टांतोत्युपयोगश्च विस्तराद्वर्णयते हिमशब्देन हिमवानुच्यते नामैकदेशेनामग्रहणन्यायात् १ तस्याः क्रमवर्णे विकर्कटीनाम प्राप्तेत्याचकिं निमित्तेरामः पृच्छति हिंविद्विति २ तत्राद्यस्यनिमित्तमाह कुलानीति २ द्वितीयस्यनिमित्तमाह कर्कटेतिक

तस्पूजनाद्वा प्रीतिजनस्तस्मिन्नखिलं यत्फलं स्ववासनावशोच्छूनमनर्थयात्पूजनात् ९ वध्यलोकोपहारेणसादेवीपरिपूज्यते प्रतिमासास्थिताचापि चित्रस्थाफलदायिनी १० सकलकोमलमंगलकारिणीकवलिताखिलमध्यमहाजनाजगतिमात्रकिरातजनास्पदेपरमबोधवतीचिरदेवता ११ ॥ मोक्षोपायेषुत्पत्तिप्रकरणे सूच्युपा[illegible]ख्यानेकंदराप्रजननंनामअशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ सूच्युपाख्यानं संपूर्णं ॥ ८० ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ हिमवद्दुर्दरेप्रोत्पासाकर्कसराक्षसी बभूवकर्कटीनाम्नायथावद्देवप्रभो २ श्रीवसिष्ठउवाच कुलानिसंत्यनेकानिराक्षसानांस्वभावतः तानिशुक्लानिकृष्णानिहरितान्युज्ज्वलानिच ३ कर्कटप्राणीसादृश्यात्कर्कटोनामराक्षसः बभूवतत्सुताकृष्णाकर्कटीकर्कयाकृतिः ४ कर्कटप्रश्नसंस्मृत्यामयैषाकथितातव अध्यात्मोक्तिप्रसंगेनविश्वरूपनिरूपणे ५ संपन्नमेवमेकस्मादसंपन्नमिवस्फुटं इदं जगदनाद्यंतात्पदात्परमकारणात् ६ जीवनिर्माणविधयोचारिणएवयानयाः स्थितायथावर्त्तमानाअपिपरेस्वयंसंस्थितातथा ७ कर्कटः कुलीरः सएवप्राणीतत्सादृश्यात् बृहदुदरदीर्घहस्तपादादिमत्वादिमत्वाकर्कटाकृतिः ४ विश्वरूपस्यजगतस्तस्यनिरूपणेप्रस्तुते अध्यापकोक्तिप्रसंगेकर्कटीकृतानांप्रश्नानांसंस्मृताएषाआख्यापिकाकथिता ५ उदाहृतामाख्यायिकांप्रकृतेयो

237

सारः योगिनां कर्कटी अद्यापि एवं पूर्वोक्तरीत्या जीवन्मुक्ततया तस्मिन्नेव गिरौ विपिने क्वचिच्चलितः कदाचि व्युत्थाने व्यवहार
भा क कदाचित्समाधौ ध्यानैकतानश्च आशयश्चिन्तयस्यास्तथा भूत्वा स्थिता तस्मिन्किरातानां राजनि कात्स्न्येन सर्वेषणेनाम
नसा विदेहकैवल्यलक्षणां परमां शांतिमागतवति सति तत्संततिजानां द्वाष्ठाधिपानां तद्वाष्ठाधिपानां सोहदे पूर्ववद्देवकं केवला
नुबध्यानं चिरमास्वादयंती चिरस्थिते तात्पर्यं ६० इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वाशीतितमः सर्गः ८२ ॥ अव्युत्थि
तासमाधेः सा चिरात्कैरातमंडले प्रतिष्ठिताभवद्देवी कंदरेत्यत्रवर्णिते तद्वाष्ठाधिपसोहदे स्वकं वलं संपादयंती यदुक्तं तत्प्रपं
चयति किरातमंडले इत्यादिना १ उत्पातादिशमनसामर्थ्यं प्रतिपादनाय विशिनष्टि योगसंसिद्धेति २ वंध्यान्भुक्ते इति शेषः नाध्य

जीवन्मुक्ततयैवमेव विपिने साद्यापि रक्षोंगना तस्मिन्नेव गिरौ स्थिता विचलितध्यानैकतानाशया तस्मिन्नृराजनि शांति
मागतवति त्वक्लेशयोनात्मना तद्वाष्ठाधिपसोहदे स्वककलानास्वादयंती चिरं ६० । मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे राक्षसी
सोपाख्याने नाम द्वाशीतितमः सर्गः ८२ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ किरातमंडले तस्मिन्नेव भवेती महीभृतः तैस्तैः सह परा मैत्री तस्या
समभिजायते १ सर्वांस्तत्र महोत्पातान्पिशाचादिभयान्यपि रोगांश्च योगसंसिद्धा निवारयति राक्षसी २ बहुवर्षगणे
नैवाध्यानाद्विरतिमागता ध तत्रागत्य समस्तांस्तान्च ध्याजंतून्ससंचितान् ३ अद्यापि तत्र ये वध्यास्तत्तदर्थं महीभुजा नीयं
ते मंत्रसन्मानेके हि नाध्यवसायिनः ४ तस्यां ध्याननिषण्णायां किं एतज्जनमंडले अनायातौ चिरं कालं जनदोषप्रशांतये
५ सा देवी कंदरानाम्नी मंगलेतरनामिका संप्रति स्थापिता सम्यग्गिरेर्गगनकोटरे ६ ततः प्रभृति तत्रान्यो यो यो भवति भूमि
पः स कंदरां भगवतीं प्रतिष्ठापयति स्वयं ७ यः कंदरां प्रतिष्ठां च न करोति नराधमः तस्यापतापनिचयाः प्रजा निघ्नंति यत्नतः ८

वसायिनो नोक्ताः ४ दोषाणां महोत्पातादीनां प्रशांतये जनैः साकं शिरोदरः एव तिवध्यानामिति मंगलेतरं नामास्याः असतीति मं
गलेतरनामिका अथवा मंगलेतरनामिका अथवा मंगला इतेतरनाम यस्याः सा गगनकोटरे गगनस्पर्शिप्रासादोदरे ५ प्र
तिष्ठापयति कालेन पूर्वप्रतिमायां गतायामन्यां प्रतिमां कारयित्वेति भावः ७ किमर्थं प्रतिष्ठापयतीत्यत्र हेतुं व्यतिरेकमुखेनाह य इति ८

वा०टी०
उ०प्र०
२४१

तात्कालिकभेदकल्पनया व्यावहारिकद्वैतसिद्धभेदाद्युपासनाद्याशब्दप्रसरात् विंबप्रतिविंबलक्षणव्यवहारवदुपदेशोप
पत्तेर्न कोपि दोष इत्याशयेन वशिष्ठः परिहरति उपदेशायेत्यादिना जातः कल्पितः अथवा लोकसिद्धयैजोव्यावहा
क ३ रिभेदोपजीवशब्दः प्रसरिष्यतीति शेषः १९ कल्पितेन प्रयोजनवद्यवहारोस्तीति सत्यसंकल्पानामुपदेशादिव्यवहारे संक
ल्पविप्लवः कुतः स्यादित्यर्थः २१ त्वदुपदेशादिव्यवहारे च मय्येव संकल्पात्कार्यकारणादिभेदः कल्पित इत्याह कार्यकारणे
सादिना २२ मिताकल्पिता २३ २४ अयं च व्यवहार उपदेशस्याज्ञदशायामेव न प्रबोधदशायामिति नाद्वैतहानिरित्याह अ

श्रीवशिष्ठ उवाच॥ उपदेशाय शास्त्रेषु जातः शब्दोथवार्थजः प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यालक्षणपक्षवान् १९
भेदोदृश्यत एवायं व्यवहारान्न वास्तवः वेतालो बालकस्येव कार्यार्थं परिकल्पितः २० द्वैतैक्यमपि नोयस्यां तथा
भूतार्थसंस्थितो अस्ति तस्याभीष्टशः स्यात्कुतः संकल्पविप्लवः २१ कार्यकारणभावो हि तथा स्वस्वामिलक्ष
उ४ णं हेतुरहेतुमांश्चैवमाधारोवयवाविक्रमः २२ व्यतिरेकाव्यतिरेकौ परिणामादिविभ्रमः तथाभावविलासादि
विघविघे सुखासुखे २३ एवमादिमयी मिथ्या संकल्पकलनामिता अज्ञानामवबोधार्थं न तु भेदोस्ति परतुनि २४
अविबोधादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ज्ञाते संशान्तकलनं मौनमेवावशिष्यते २५ सर्वमेकमनाद्यंतमविभाग
मखंडितं इति ज्ञास्यसि सिद्धांतः कालेनाबोधमुपागतः २६ विवदंते ह्यसंबुद्ध्याः स्वविकल्पविजृंभितैः उपदेशा
दयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते २७ वाच्यवाचकसंबोधो विना द्वैतं न सिद्ध्यति न च द्वैतं संभवति मौनेनावापाद्यतपल

वबोधादिति मौनमशब्दं २५ २६ असंबुद्धा अज्ञाततत्वाः स्वविकल्पविजृंभितैस्तर्कैः वेदांतत्वोपदेशात् प्रागेवय
तो ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यर्थः २७ मास्तु द्वैते तथापि कथं विवादासंभवस्तत्राह वाच्येति तर्हि स्तु द्वैतं तत्राह न चेति चे
त्यवधारणे अतो मौनमेवायातीत्यर्थः २८ ॥

238

राम:
२४१

यद्विवर्तमानानामपि अतीतानागतसाम्प्रतं हि किंपमर्योक्रियाकारित्वं विशेषस्तत्राह अज्वलन्नित्यादिना प्रज्वलन्निति पादेमकीरा
दीनां बुध्याप्रज्वलनं नतुवस्तुतः ८ कर्त्रैविसर्गनानाजगत्करोति ९ श्रौं इतिरामसंबोधनं शालभंजिकासंविद्गतिमाबुद्धिः १० फलादि
अंकुरादिफलांतं व्यक्रमेण फलादीत्युच्यते ११ बीजादिफलांतेअनुस्यूतेकद्रव्यसत्तायाअविद्धेसात्नभेदः १२ यैनिर्हेतियेवआयातातथाग
तुगच्छतुकिंतर्हिमयाकार्यंतत्राह १३ नामिति एनांभ्रांतिंतद्वुद्धप्रबुद्धः सन्ज्ञास्यते १४ यदिभेदः भ्रमसुखसुनामितर्हिकिंपंतत्वदुक्तिश्र
वणेशब्दार्थबोधभेदं प्रतिप्रश्नोतत्राहभ्रांतीति यद्यपिनभेदप्रतिपत्त्यसतथापिततोत्पर्यगोचरंवस्तुत्वयमेवज्ञास्यसीत्यर्थः २९तथापि

११ अजुन्नेवकार्यप्रुवन्हिरर्थक्रियांयथा करोतिकिंभेदादीनांशीतापहरणादिकं ८ समंसोम्यत्वमजहद्देवनित्योदयस्थितिः त
थाब्रह्मकरोतीदंनानाकर्त्रैविसर्गजगत् ९ अथनागतएवायमेवंसर्गउपागतः भोः शालभंजिकासंविद्दारुएवमुधोदिता
१० बीजेयथानन्यदपिफलत्यापन्नदिवोदितं चितौतथानन्यदपिचेत्यमन्यदिवोदितं ११ अच्छेदादेकसत्तायानभेदः फलबीज
योः चित्त्वेत्यपोश्रवापूर्णोरिवंवस्तुनकश्चन १२ अविचारात्कृतोभेदोनैतपोत्सृपद्यते यतःकुतश्चिदुदितःसविचारेणन
श्यति १३ भ्रांतिरेषायथायातातथायातुरघूद्वह ज्ञास्यसेततप्रबुद्धस्त्वमेनांकेवलमुत्सृज १४ भ्रांतिग्रंथोचित्त्रुटितेमदुक्ति
श्रवणात्तम ज्ञानशब्दार्थभेदानांवत्सज्ञास्यलंलयं १५ चित्ताद्दियमनर्थश्रीलसा[illegible]साचेतराचते मदुक्तिश्रवणादेवशांतिमे
ष्यत्यसंशयं १६ ब्रह्मणःसर्वमुत्पन्नंसर्वंब्रह्मैवमेतिच मद्गीर्भिःसंप्रबुद्धःसन्ज्ञास्यस्यलमनिंदितं १७ ॥श्रीरामउवाच॥
तस्माद्दियमितिब्रह्मन्व्यतिरेकार्थपंचमी ननुकिंचिद्धिदेवशब्दभिन्नंसर्वमितापि १८ रामायनमः ॥ ॥ =

कथयनर्थविरतिसिद्धिस्तत्राहचितादिति तच्चित्त्वंसाचित्तजाअनर्थश्रीः इतराचितहेतुरविद्याच्च १६ जगत्पउत्पादितिरूपणस्यापिवि
निष्प्रपंचवस्तुबोधएवप्रयोजनमित्याशयेनाह ब्रह्मणइति सर्वंजगत् विलयेनब्रह्मएतिप्राप्नोतिच अलंपूर्णं १७ यदिभेदोऽसंन्ने
वनर्हिब्रह्मणः सर्वमुत्पन्नमितित्वदुक्तौतस्माद्धारतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुतिषुतस्मात् इतिव्यतिरेकार्थभेदप्र
मितियादिकापंचमीकिंसर्वंदेवेशादभिन्नंविशीरपपिकं लक्ष्यालक्ष्यभेदस्यतत्प्रतियोगादीनांवासत्वेशब्दप्रसराह्लसणेनलक्ष्यबोधेन

व्यवहारासिद्धेरूपदेशासिद्धिश्चेति शंकाशयः २९

वा॰टी॰
उ॰प्र॰
२५२

तत्र चिदंशप्राधान्येन द्रष्टृता परपर्याया सर्वकल्पनावीजभूता अहंता जडांशप्राधान्येन तु दृश्यभ्रांतिरूपतेति विभागमाह योयमिति ४९ उक्तमर्थं प्रागुक्तसृष्टिक्रमस्मारणेनोपपादयति अविद्यमानमेवेति अज्ञो ब्रह्मा ५० कथं पश्यति तदाह सर्गादाविति शैलादिस्थूलं विराड्देहं दीर्घसंवित्या सृष्टिस्थितिप्रलयकोटिसाधारण्यासात्त्विसंविदा सर्गादिजडसंविदा जडाहंभावनारूपया वैश्वानररूपसंविदा सूक्ष्मलिंगं समष्टिसूत्रात्मकहिरण्यगर्भदेहं सूक्ष्मसंविदा तदहंभावसंविदा चेति शून्यमेव देह त्रयं पश्यती ५

योयं चित्तस्य चिद्भागः शेषा सर्वार्थवीज[illegible]ता प[illegible]श्चास्य जडभाग श्रत[illegible] जगत्सोगसंभ्रमः ४९ अविद्यमानमेवेदमादिसर्गे धराद्विकं निराकृतिरजः स्वप्नं पश्यतीव न पश्यति ५० सर्गादि दीर्घसंवित्या शैलादिजडसंविदा सूक्ष्मं सूक्ष्मविदा चेति देहशून्यं न वास्तवं ५१ सर्वगेनात्मना व्याप्तं त्वचेतात्मवपुर्मनः आततं सोमविमलं वारीव रवितेजसा ५२ चितवालो जगद्यत्तं मिथ्या पश्यत्यबोधतः बोधितो सौ परं रूपं स्वं पश्यति निरामयं ५३ यथात्मा दृश्यतामेति द्वित्वैक्यभ्रमदायिनी अप्रततत्त्रे प्रवक्ष्यामि [illegible] वक्ष्यमाणकथागमैः ५४ यत्कथ्यते हि हृदयंगमयोपमानयुक्त्या गिरा मधुरपदार्थया च श्रोतुस्तदंग हृदयं परितो विसारि व्याप्नोति तैलमिव वारिणि ५५

२३३

त्यर्थः ४९ अविद्यमानमेवेदमादिसर्गे योयं चितस्य चिद्भागः शेषा सर्वार्थवीजतेत्येतदुपपादयति सर्वगेनेति तथा च चिद्व्याप्तिवलादेव वीजतेत्यर्थः चिद्व्याप्तिवलादेव चितस्य अविचारे जगद्दृष्टृता विचारे आत्मदर्शनं चेत्याह चितवाल इति ५३ एवं चस्य ज्ञात्मैव त्वचितभावद्वारा दृश्यभावं प्राप्त इवेति फलितं तत्संभावनार्थं वक्ष्यमाणकथामवतारयति यथेति ५४ ऐंदवोपाख्यानोपमानयुक्त्या कथं जगतो मनोमात्रत्वनिष्प्रपंचत्वात्मयत्वेति हृदयंगमया मनोहरं जिज्ञासको वा यत्नेरस्यल्परास्यां दृशः श्रोतुर्हृदयं व्याप्नोति ५५ ॥ ॥

यतो वेत्यादि लक्षणा वाक्येन तर्हि पंचम्याद्यर्थयोगप्रतीतिर्यतस्तत्राह महावाक्येति पंचम्याद्युपात्तं वचोभेदमनादृत्य तां लक्षणा वाक्योत्थां बु
द्धिं अखंडे महावाक्यार्थे रचनिष्ठाय पदवाच्यलक्ष्यार्थव्युत्पत्तिद्वारा पर्यवसानं यस्याः तथाविधां कृत्वा यदिदं वक्ष्यमाणं वक्ष्ये तच्छृणु इ
त्यर्थः २९ यतः कुतश्चिदनिर्वाच्याद्धेतोः कुत्रायं आविर्भावो यस्य ३० उक्तार्थे वक्ष्यमाणाख्यायिकां दृष्टांतत्वेनावतारयति यथेति लब्धदृष्टिवे
वेघ तदा दर्शितिकं येन तद्दृष्टिवेदनं ३१ एवं वक्ष्यमाणाख्यायिकाश्रवणे स्थिते ३५ भवस्य संसारस्यांतो नाशः ३६ लौकिकशास्त्रीयसाध्यपा
लनीयादि सर्वरूपेण चित्तमेव विजृंभते नान्यदित्याह चित्तमिति ३३।३४ सिद्धसाधनेष्व सिद्धसाध्यं पूर्वसिद्धं साध्यं पूर्वसिद्धं पालनीयं

महावाक्यार्थनिष्ठां तां बुद्धिं कृत्वा रघूद्वह वचोभेदमनादृत्य यदिदं वच्मि तच्छृणु २९ यतः कुतश्चिदुद्भूतं गंधर्वपुरव
न्मनः भ्रांतिमात्रं तनोतीदं जगदारंभसंभ्रमं ३० यथा चेतस्तनोतीमां जगन्मायां तथा च न श्रुणु त्वं कथयामीदं दृ
ष्टांतं दृष्टिवेदनं ३१ यं श्रुत्वा सर्वमेवेदं भ्रांतिमात्रमिति त्वयं राम निश्चयवान् भूत्वा दूरे त्यक्ष्यसि वासनां ३२ मनोमन
न निर्माणमात्रमेव जगत्त्रयं सर्वमुत्सृज्य शांतात्मा स्वात्मन्येव निवत्स्यसि ३३ महाकार्यानुधानस्य मनोव्याधिचि
कित्सने विवेकौषधलेशेन प्रपंचं च करिष्यसि ३५ एवं स्थिते जगद्रूपं चित्तमेव विजृंभते ३६ चित्तं साध्यं पालनीयं वि
चार्यं कार्यमार्थिवत् आहार्यं व्यवहार्यं च संचार्यं धार्यमादरात् ३७ सर्वस्याभ्यंतरे चित्तं बिभर्ति त्रिजगन्नभः अ
हमापूरमिव च यथाकालं विजृंभते ३८

असिद्धेषु प्रनाना साधनेषु प्रक्रेषु प्रयत्नगुरुलाघवविमर्शेन साधनानि संपाद्य पश्चात्साध्यं विचार्यं तत्रापि शिष्टैकसंमतोपाय
साध्यसाधर्य वत्कार्यं देशांतरे सिद्धमेव स्वकरस्थं आनेतुं योग्यमाहार्यं स्वगृहस्थमेव क्रयविक्रयाद्युपयुक्तं व्यवहार्यं तेष्वपि अश्वरथादिसं
चार्यं भूषणादि तु धार्यं आदरादिति सर्वत्र संबध्यते एतत्सर्वं चित्तमेव नहि निश्चितस्य किंचित् साध्यादिकं प्रसिद्धमित्याशयः । व ३
३७ त्रिजगत्कल्पनया नभः आकाशभूतं चित्तं सर्वदृश्यमभ्यंतरे बिभर्ति तदेव चित्तं यथाकालं देहप्राणेंद्रियादिषु व्यपरते
षु अहमेव व्याप्तोस्मीत्यहमापूरं अहंताप्रवाह इव विजृंभते इत्यर्थः ३८ ।। ।। रामजीसहाय ।। ।।

स्व३

तदर्थं तदानीं त्वत्कृतं प्रश्नमाह पुरेति २ तमसत्स्वप्नं उपशान्तमेव करिष्यामीति प्रतिज्ञापक्षे हन्महार्थं ३ भूतिमज्जगद्भावधारणाश
क्तिमत् चक्रकैरावर्तैरिव ४ हे अंग मे मम पुराकल्पे दिनादौ संप्रबुद्धस्य संसारं जगत्स्रष्टुमिच्छतः किं वृत्तं मत्संपन्नं तत्श्रृणु विस्तर्षेः
५ संध्यां संध्योपास्तिं योजितवान् प्रसारितवानिति यावत् ७ विद्यमानस्यापि तमसैर्दृव्यैर्दृष्टिप्रसराविघातित्वात्तन्नमोमिरि
त्युक्तं ८ तत्स्वप्नवस्तुसम्वेदितुं पर्यालोचयितुं ९ अंबरे अव्यक्ताकाशे सर्गान् ब्रह्मांडान् स्थित्याप्तान्त्रमविसदृक्कृतपाल
नादिव्यवस्थया निरर्गलान्निप्रतिबंधात् १० अत्र तत्र उत्पद्यमानभूतपंक्तयश्चतुर्विधप्राणिनिकायापेषु जलजालेषु जल

उरामयाहि भगवान्पृष्टः कमलसंभवः इमे कथमुपायां ति ब्रह्मन्नसर्गगणा इति २ तदुपाश्रित्य भगवान्ब्रह्मा
लोकपितामहः रोदं वाख्यानसहितं मामुवाचवचः वच ३ ॥ **ब्रह्मोवाच** ॥ सर्वं हि मनसवेदं इदं स्फुरति भूतिमत् ॥
जलं जलाशयस्फारे विचित्रैश्चक्रकैरिव ४ दिनादौ संप्रबुद्धस्य संसारे स्रष्टुमिच्छतः पुरा कल्पे हि कलिंश्चिद्वृत्तं
किं वृत्तमंगमे ५ कदाचिद्दिवसेसर्गसंहृत्यदिवसक्षये एकएवाहमेकाग्रः स्वस्थस्तामनपन्निशां ६ निशांते संबुद्ध
त्वासंध्यां कृत्वा यथाविधि ॥ प्रजाः स्रष्टुं दृशौ स्फारे व्योम्नि योजितवानहं ७ यावत्पश्यामि गगनं नता भिन्नतेजसा व्या
प्तमत्यंत विततं शून्यमंतविवर्जितं ८ सर्गं संकल्पयामीति मतिं निश्चित्य तन्मया समवेत्तितुमारब्धं सूक्ष्मेणाचेत
सा ९ अथाहं दृष्टवांस्तत्र मनसा विततेंऽबरे पृथग्विस्थितान्महारंभान् सर्गान् स्थितिनिरर्गलान् १० तेषु मत्प्रतिबिंबा
भाः पद्मकोशनिवासिनः राजहंसान्समारूढाः संस्थिता दशपद्मजाः पृथक्स्थितेषु सर्गेषु तेषु घट्टतपंक्तिषु जल
जालेषु सङ्घेषु जगत्सु जलदादिषु १२ प्रवहंति महानद्यः प्रध्वनंति नथाध्वयः प्रतपंत्युष्णरश्मयः प्रस्फुरंत्यवरे निला
१३ दिवि क्रीडंति विबुधाः भुवि क्रीडंति मानवाः दानभोगिनश्चैव पातालेषु च संस्थिताः १४ कालचक्रपरिभ्रांता

दलालेषु छांदसोदलोदलोपः अथवा जलानां जालमिव वंधनेषु मेघेषु सङ्घेषु वग्रहादि दोषनिर्मुक्तेषु १२ प्रकर्षेण स्फुरंति संच

2.40

उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनाप्युपपादयति त्यक्तोपमानमिति यद्वाक्यं त्यक्तोपमानं दृष्टांतोपन्यासरहितं अमनोज्ञाविशदशास्त्रासंग तानि कठोरवर्णानि द्विघटिताविवायद्वा नियतलिंसस्थाविघंद्युरापमनभिव्यक्तवर्णत्वात्स्फुटतया श्रोत्रेणाप्रग्रहमशक्यं क्लोधावेशात्तद्ध्वंसत् धराविघुरितं स्वस्थानविच्युतवर्णं विनिजीर्णवर्णं ग्रस्तास्वरं संस्कृतः कलाध्मातइत्यादिमहाभाष्योक्तस्वरवर्णदोषाणामुपलक्षणमेतत् तथाचाहुः ग्रस्तं निरस्तम विलंबितं दुतं अस्कृतं ध्मानमथो विकंपितं विस्रस्तमेणीकृतमर्द्धकंहतं विकर्णमिताः स्वरदोषभावनाइतिः एताद्दशं तद्वाक्यं श्रोतुर्हृदयं नयाति नानुरंजयति महतापि श्रमेणोपन्यस्तं प्रविनाशं नैष्फल्यं वा चाटत्वादिदोषमयफलतां वा याति किलेति प्रसिद्धौ स्पष्टार्थं इति दर्शयति आज्यमिवेति ४६ व्यतिरेकमुखोपपादित

भ्रांतिमात्रं तनोतीदं जगद्वचोभेदमनाद्दत्य यदिदं वच्मितेऽशृणु यतः कुतश्चिदुद्धायगं धर्वपुरवन्मनः ४६ त्यदाख्यं स्वप्नजंभणं यथाचेतस्तनोतीमां जगन्मायां तथानघ शृणुत्वं कथयामीमं दृष्टांते दृष्टिवेदने ४७ त्यक्तोपमानममनोज्ञपदं दुरापं न्यूनं घराविघुरितं विनिगीर्णवर्णं श्रोतुर्न याति हृदयं प्रविनाशमेति वाक्यं किलाज्यमिवभस्मनि हूयमानं ४८ आख्यानिकानि भुविकानिकपाश्नपायाघ त्यमेयसुचितंपरिपेलवं वा दृष्टांत
दृष्टिकथनेन तदेति साधो प्राकाश्यमाशु भुवनं सितरश्मिनेव ४९ मोक्षोपायेस्थूलत्पत्तिप्रकरणे मनोंकुरोत्पत्तिकथनंनामचतुराशीतितमः सर्गः ८४ श्रीवसिष्ठउवाच। पुरा मे ब्रह्मणा प्रोक्तं सर्वं तत्कथयानघ २

मर्थं पुनरन्वयोक्त्या निगमयति आख्यानकानीति नानाकथाभिरुपेता महत्यो भारतादिकथाः आख्यानकानि अल्पास्तुकथाः उचितं अभिज्ञातुं रंजनोपयुक्तं पद्यकाव्यनाटकाध्यात्मनिबंधादिरूपं परिपेलवं शब्दतोर्थतश्च कोमलंच पद्यश्रुत्यप्रमेयं तत्सर्वं दृष्टांतानां लोकप्रसिद्धप्रमाणद्दष्टीनां च कथनेन प्राकाश्यं स्फुटद्दष्टायं तामेतीत्यर्थः ४७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुरशीतितमः सर्गः ८४ सृष्टिं चिकीर्षतो धातुर्देशब्रह्मांडदर्शनं तत्रैकस्य वि

प्रोक्तं जगतो मनोमात्रत्वं तत्सर्वं तत्कथया तेन ब्रह्मणो कथैवं दवीपाख्यानकथया प्रवक्ष्यामीति योजना १

यदिदं तत्प्रवक्ष्यामित्यर्थः पृच्छति राघव १

णा तेषां तल्लोकिश्चात्रवर्णिते प्रतिज्ञातमेवं द्वीपाख्यां वक्तु
ण्यपञ्चकमतेपरेत्यादिनाहे २ अनघ ब्रह्मणा मे पुरा यदिदं

वा०टी०
उ०प्र०
२४४

बहुत्रिभुवनगर्त्तविभागेषु स्थिता निभृतानि बीजस्थानीयानि यानि येषु तथा लोकाः ब्रह्मांडाः जाता स्फुरणानि तेजांसि येषु तथाविधाः संतः कांतिकाः प्रकाशमानाः दाडिमफलानीव विलोकंत इत्यर्थः २५ तडित्तरणवपुष्या तोयेषा तथाविधा मेघपल्लवाः दिग्लतासु वातान्तीः संत इतश्चेतश्च गच्छंति शीर्यंते प्रोद्भवंति चेति योजना २७ तत्र प्रतिभातं जगन्मिथ्यैवेति दर्शयति गंधर्वेति सासमुद्रभूमिनभसांपदवी वितानशालिनी गंधर्वनगरोद्यानलतेव प्रविराजते न वास्तवीत्यर्थः लोकांतरेषु भुवनगर्भेषु २८ तेषु

बहुगर्त्तविभागस्थभूता लोकाः पृथक् पृथक् जातास्फुरणा विलोक्यंते दाडिमानीव कांतिकाः २५ त्रिप्रवाहा त्रिपथगाकृतोर्ध्वाधोगमागमः जगद्घ्नो पर्वताभास्फुरंती द्युकलामला इतश्चेतश्च गच्छंति शीर्यंते प्रोद्भवंति च दिग्लतास्तडित्पुष्पवानाम्नो मेघपल्लवाः २७ गंधर्वनगरोद्यानलता वितानमालिनी समुद्रभूमिनभसां पदवी प्रविराजते २८ लोकांतरेषु संघेत देवासुरनरोरगाः उदुंबरेषु मशका इव घुंघुमिताः स्थिताः २९ युगकल्पक्षणलवकलाकाष्ठाकलंकितः कालो विहत्य कलितसर्वनाशप्रतीक्षकः ३० एवमालोक्यसर्वज्ञेन परेण स्वेन चेतसा भृशं विस्मयमापन्नः किमेतत्कथमित्यलं ३१ कथं मांसमयेनाक्ष्णा यन्न पश्यामि किंचन तन्मायाजालमस्तु लं पश्यामि मनसा वरे ३२ अथालोक्य चिरं कालं मनसैवाहमंबरात् अर्कतिस्माज्जगज्जालादेकमानीय पृष्टवान् ३३ आगच्छ देवदेवेश भो भास्कर महाद्युते स्वागतं ते त्विति प्रोक्तो मया सौ कल्पितोप्यथ ३४ ॥ ॥

लोकांतरेषु युगादिलक्षणः कालोपि प्रवहतीत्यर्थः अकल्पितस्य अतर्कितस्य सर्वनाशस्य प्रतीक्षकः विस्मयमापन्नो अहमिति शेषः ३१ विस्मयमेव सहेतुकमभिव्यक्तं दर्शयति कथमिति मांसमयेन चक्षुर्गोलकविशिष्टेनाक्ष्णा यन्न पश्यामि तन्मनसा पश्यामि इदं कथं संपन्नमिति विस्मय इत्यर्थः ३२ अंबरं एतद्भुवनाकाशात् आनीय सत्यसंकल्पेन पुरः संनिधाप्य ३३ स्वागतं ते त्विति प्रथमं प्रोक्त अथ वक्ष्यमाणमर्थं कल्पितः पृष्टश्च ३४ ॥ ॥ रामजी सहाय॥

२४५

शुभा विहिताः अशुभा निषिद्धा आचारास्तद्विभागकः स्मृति ॥ः ग्रंथास्तंककुभंप्रति दिशंसर्वत्र सर्वत्र प्रौढतांसमुपाग
ताः २६ यथाक्रमं यादृशोयासांप्रवृत्तिक्रमः स्वसर्गत्क्रमस्तमनतिक्रम्येत्यर्थः २७ कल्पांतंप्रलयंकालेन एष्यमाणा अपि स्वका
ले कृतत्वएरवंयथास्यात्तथास्फुरंति २८ तमः क्वचि त्प्रमार्तदेशेहासितं अपदस्यपंकचिद्धिरिहादौ कुंजेषुतत जोलवैरात
याक्षिद्वैरादृतं सेहासिलितमित्यर्थः २९ अर्थात्सरस्त्वे नजगद्वर्णयतिनभइति ३० मेरुरिवोद्भूयात्मेरुहिमवांस्तत्कुलेषु अपि
लाफलकर्रिरंतत्कोटरेष्विव ३१ लोकालोकाद्रिरेवरसनाकांची यस्याः रणतोऽर्णवाएवघुंघुमाभूषणाध्वनयोयस्याः तमः

प्रौढ्यंशुभाशुभाचार स्मृतयः ककुभंप्रति नरकस्वर्गफलदाः सर्वत्रसमुपागताः २६ भोगमोक्षफलार्थिभिः समस्ता
भूतजातयः स्वमीहितंयथाकालं प्रयतंतेयथाक्रमं २७ सप्तलोकास्तथाद्वीपाः समुद्रागिरयस्तथा अप्येष्यमाणाः
कल्पांतंस्फुरंत्युरुतरारवं २८ क्वचिद्धासितमायातं क्वचित्स्थिरतरंस्थितं स्थितंसर्वत्रकुंजेषुतमस्तेजोलवाहृतं २९
नभोनीलोत्पलस्यांत भ्रमंद्भ्रममधुव्रतं प्रस्फुरत्तारकाजालकेसरापूरणं ३० कल्पांतघननीहारोमेरुस्तुकुंजेषुसंस्थि
तः शाल्मलेरमलंतूलम क्षिसाकोटरेष्विव ३१ लोकालोकाद्रिरसनारणदर्णवघुंघुमा तमः खंडेंद्रनीलाभ्नि
जरत्नविराजिता ३२ धानाधरसुधाभूतरवकाकलिघुंघुमा संस्थितामवनाभवनाभोगेस्वांतः पुरेऽंगना ३३
जौरांगपंक्तिर्मध्यस्थारजनीराजिराजिता पयोत्पलसजड्वलच्चूतेवत्सरश्रियः ३४ ॥ ॥ ॥

खंडाः पूर्वेंद्रनील मणिप्रभा यस्याः निजैः स्वांतर्गतैरत्नैश्च विराजिता ३२ धानाः शाल्मादिवीजास्तेषांप्राणोनामास्वादनीयत्वादध
रसुधायस्याः भूतानांप्राणिनांरवा धनयएवकाकलिघुंघुमाः मधुरास्फुटवा च्लिलासायस्याः सातथाविधा अर्थदृतस्मिन्भुव
नाभोगेस्वांतः पुरे अंगनेसंस्थितेत्यर्थः ३३ वत्सरश्रियः संवत्सरलक्ष्म्याः कंठधृतायां तमः प्रकाशलक्षणपद्मोत्पल निर्मितायाः
स्रजोमध्यस्थाअंतर्निविष्टा अतएवतत्तदीयपरासदृशाघुन्नतत्वादिष्वात्मत्वाद्रजनीराज्यारिद्रालेपनप्रायेणरात्रिसंकृहांगरागेण
रंजिताजौरराणांकंठकुचादस्वलेनापंक्तिरिव अपीतधौलस्पतइत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा०टी० ६ अंशं ऊर्ध्वभागं भूते: प्राप्तोसि तरो: स्थितिरिव स्थिति: स्थैर्यं पयोस्तो ७ तरुस्थितिमेवोपपादयति एकमिति दिवसपर्य
उ०प्र० यंदन्नचरमभागेवाग्नी रक्षसंबंधिनी तत्सदृशामितियावत् ८ द्वियुगेगते एवेतियोजना चिरंतपस्तुं शिवप्रवरलाभार्थं ९ उद्देशं
२४५ पुष्पाकरोवसंतइव ११ उमयासहितं सोमं कुमुदकैरवेविका विकाशराएवदृष्टांते दर्शनं १२ द्यावापृथिवीवितपनेनतस्यांजना
लक्ष्यंते तद्रूपं चंद्रं १३ पवनेनमलयानिलेन आधूतानां ईषत्कंपितपल्लवानां रसालादिवृक्षाणां आननमिव कूजतां भ्रमर

मू० त्वी गौरीसुश्रुषुश्चापि भूमावारललतायथा तौततौदंपती खिन्नौपुत्रार्थं तपसोगिरे: कैलासस्यांशमारूढौरू
१२ द्वाविंनवद्रुमौ भूतेरनावृतेभूम्येतस्मिन्कैलाशकुंजरे तेपतुस्तौ तपोघोरं जलाहारौ तरुस्थिती ७ एकंपानीय
चुलकंपीत्वा दिवसपर्यये निष्पंदसुस्थितौ द्वी चरतिमाश्रितसंस्थितौ ८ तस्थतुस्तौ तदातत्र तावत्कालंतरुव्रतौ या
वत्रेता चापरंचयुगे द्वे एवतेगते ९ ततसुष्टोभवेद्देवस्तयो: शशिकलाधर: दिनातपातापितयोरिंदुकुमुद्योरिव १०
आजगामतमुद्देशं यत्रतौ विप्रदंपती सलतापादपदेशं पुष्पाकइवेश्वरं ११ दंपतीतौ वृषारूढं सोमं सोमार्धशेख
रं ऊल्लासनौ ददृशतु: कुमुदे शशिनं यथा १२ तौतं प्रणेमतुर्देवं तुषारामलमीश्वरं द्यावापृथिव्यावुद्भिन्नपरि
पूर्णमिवोडुपं १३ तज्जयमवनाधूतनववृक्षाननस्वरं मृदूहासस्मितस्यं द्विजौ वाचायवक्व: शिव: १४ ईश्वर
उवाच ॥ वरंविप्रगृहाणाशु तुष्टोस्मितववांछितं मधुमासरसाक्रांतवृक्षवन्मुदितोभव १५ ॥ विप्रउवाच ॥ ०
भगवन्देवदेवेश दशपुत्रामहाधिय: भव्याभवंतु मेभूय: शोकोपेननवाधते १६ भानुरुवाच ॥ अथैवमस्त्विति
प्रोच्यजगामांतर्द्धिमीश्वर: व्योम्निवारिनिधिर्हीदक्षत्वेवोर्मिसहावपु: १७ ॥ ॥ ॥ ॥

कोकिलादीनांस्वरंयस्यवचोमाधुर्यं तियेनतज्जय निर्भ्रंसंपन्निवभ्रहूनाउदमिनसौंदर्यी लक्षेनरसितेनस्यंदिइक्षत्र
लिताधरंयथास्यात्तथा १४ तववांछितं द्रष्टुं वरंगृहाण १५ भव्या: कल्याणगुणाचारशालिन: येनपुत्रलाभेन १६ यो

तमेवार्थं दर्शयति क इति इदं त्वदीयं जगत्कथं जातं एवमन्यानि नव जगंति कथं जातानि कैः स्रष्टृभिः सृष्टानीत्यर्थः ३५ मां संपरिज्ञा
तवान् अस्य ब्रह्मा अयमिति शेषः ३६ नित्यं शश्वत् ३७ लीलाश्रवणे कौतूहलं अचिंतता त्वया असंकल्पितां ३८ व्यवहारे सर्वशक्ति
मत्त्वादीश्वरात्मन् परमार्थदृशा तु महात्मन् अविरताः जगद्रचनायामप्रस्तुता विधाभिः सदिति वा असदिति वा तत्त्वतोऽवबोधेन न विमोह
दानशीलाभिः कदाचित्सत्कदाचिदसत्सत्क्वचिदसदिति कालदेशपरिच्छिन्नजगत्सत्ताप्रदर्शनकौशलरूपाभिः कलाभिर्यत्

कस्त्वं कथमिदं जातं जगदेवं जगंति च यदि नासि भगवंस्तदुक्तं कथयानघ ३५ इत्युक्तो मां सलोकसंपरिज्ञातवानघ न
मस्कृत्वाभ्युवाचेदममिंघपदया गिरा ३६ भानुरुवाच ॥ असद्रूपप्रपंचस्य नित्यं कारणतामसि गतः कस्मान्न जानी
षे किं मामीश्वर पृच्छसि ॥ प्रथमब्राक्संदर्भे लीला चेन्नव सर्वग अचिंतितां मदुत्पत्तिं तच्छृणुष्व वदाम्यहं ३८ सदसदि
तिकलाभिराततं यत्सदसद्वोधविमोहदायिनीभिः अविरतरचनाभिरीश्वरात्मन्न विलसतीह मनोमहन्महात्मन् ३९
मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे ब्रह्मादित्यसमागमः सर्गः ८५ श्रीभानुरुवाच ॥ कल्पनाम्नि महादेवस्य सानेद्दिवसे तव तले
कैलासशैलस्य जंबूद्वीपैककोणके १ सुवर्णजटनाम्नायः स्त्वत्पुत्रैर्जनितप्रजैः मंडलं कल्पितं श्रीमदनल्पसुखसुंदरं २
तत्राभूदतिधर्मात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः इंदुर्नामा विशांतात्मा कश्यपस्य कुलोद्भवः ३ तस्मिंस्तत्र निवसतो नित्यं स्वज
नमंडले तस्य प्राणसमा भार्या कांचित्त्वं सा महात्मनः ४ नवभूवात्मजस्तस्य मरुभूमौ तरुर्यथा नव्यराजत सा भार्या तस्यनि

इह अस्मिन् समंतात् आततं विस्तृतं तन्मन एव तथा प्रविलसतीति चिद्धीत्यर्थः ३९ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पंचाशी
तीतमः सर्गः ८५ ॥ इहेंदोः सहभार्यस्य तपसैंदवसंभवः तेषां स्वप्नोपदेशेन धात्रेहं भावने यते जंबूद्वीपैककोणके विषमा
नस्य कैलासशैलस्यावयवभूते तत्तले समभूप्रदेशे २ पः प्रदेशः सुवर्णजटनाम्ना प्रसिद्ध इति शेषः यत्र प्रदेशे जनिताः प्रजाः
संततिर्येषां तथाविधैस्त्वत्पुत्रैर्मरीच्यादिभिः प्रजानां निवासार्थं मंडलं कल्पितमित्यर्थः २ तत्र मंडले ब्रह्मवित्तमो वेदवित्कुशः २४
शून्याफलशून्याशरलताकाशास्तंभः ५

ग०टी०
उ०प्र०
२५६

आकल्पं आप्राकृतप्रलयं हेभ्रातरः ब्रह्मत्वं हिरण्यगर्भता ३१ भाग्यवशादितरेषामपि तत्राभिरुत्सन्नेत्याह एतद्वितेतद्ब्रह्म
इति पाठे समहामतिरेषोनमो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चयेषां ३२ अतएवतदुपायनपृष्ठ नित्याहऊचुरिति सर्वेषी जरामरण
सातिशयत्वादिप्रयुक्तदुःखान्नुपमृज्यन्ते यस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् अवामुम इतिशीघ्रंमाप्स्यामः पर्वतमानसा
मीप्यत्वंचत्वया लट् ३३ तेभ्यउपगतेभ्योहिरण्यगर्भोहंयत्तोपाप्तिंसपरिकराम्रुपदेक्ष्यंसत्वंगमाप्स्यतेज्ञीरण्णदायीविधत्ते
मदुक्तमितिवैइतितत्रहेतुनिश्चयापेक्षाद्योतनार्थो सृजामिसंहरामीतिलेंगात्सकर्तृविघ्यमुपदिष्टेतिगम्यते इतिशब्दात्

रेश्वर्याणां हिसर्वेषामाकल्पंनवि नाशियत् सेचतेभ्रातृस्तन्मेब्रह्मत्वमितरनेतरत् ३१ एतदुक्तंतदत्वि
लाद्विजपुत्रास्तउत्तमाः वचोभिरेदंगास्त त्रयाधुसाधितापरजयन् ३२ ऊचुश्चेदंकथंतातसर्वदुःखोपमा
र्जनं पद्मासनंजगत्सृष्टंचिरंचित्वमवा प्नुमः ३३ भ्रातृज्ञातेनपुनः प्रोक्ताभ्रातरोभूरितेजसः मदुक्तंसर्वएवमे
भवतः पालयंतुवै ३४ पद्मासनगतोभ्रात्वानुब्रह्माहमितितेजसा सृजामिसंहरामीतिध्यानमस्तुचिरावयः ३५
अनजेनेतिकथितेवाढंकृत्वातउत्तमाः ध्यानाशक्तधियत्तस्थुः सहैवप्रायसारसात् ३६ लिपिकर्मार्पिता
कारा ध्यानार्शक्तधियस्ततेऽनंतस्थैनैवमनसाचिंतयामासुराहताः ३७ अथउत्फुल्लकमलकोशवक्त्रोत्नता
सनः ब्रह्माहंजगतोस्रष्टाकर्ताभोक्तामहेश्वरः यज्ञक्रियामेवतः सोंगोपांगामहर्षयः सरस्वत्यापगापत्याय
कविदानरादूमे ३९ लोकपालपराक्रांतः संचरन्सिद्धमंडलः अप्रमद्धामसौभाग्यः स्वर्गत्वरविभूषितः ४०
पर्वतद्वीपजलधिकाननैः समलंकृतं इदंभूमंडलंचैव त्रिलोकीकर्णकुंडलं ४१ एतत्पालकुहरदैत्य

वक्ष्यमाणप्रकारक्रमः सर्वेष्विपदिक्षेबोध्यः चिरायेति भ्रमरकीटन्यायेन आतद्भावोदयमित्यर्थः ३५ वाढंकृत्वाहठमेगीकृत्य
न्यापसाजेषश्चात्रा सहैव रसात्फलरागातिशयात् ३६ लिपिकर्मश्चित्रलेखस्तदर्पिताकाराः ३७ तत्कृतचिंतनप्रकारंवक्तुम

२४३

२५६

गीर्वाणादेवास्तत्सदृशौ तौ दंपती अथ वामाधिकदिव्यशरीरकल्पना गीर्वाणसदृशो उमामहेश्वरौ खंबालवंबुलोकाशसिन १८ मुग्धा
संदरान् २० कृतजातनामकर्मकरणान्नप्राशनचौलोपनयनवेदव्रताध्ययनादयो ब्राह्मणसंस्कारा येषां प्रारुषावर्षैर्नृना २१ स्वां
गतिं विदेहकैवल्यं यतो मुख्यं तत्र मगतिं गतब्रह्मकोविदो २३ खेदिनो दुःखिताः २४ तेषां भाग्यवशाद्धा विहेरणपगर्भस्थिर्पे प्राप्यन्
सारीविचार उत्पन्न इत्याह तत्रेति विबांधवाः पित्रादिबंधुहीनाः परं विभवोत्कर्षश्रेयः सुखं इति संचिंतं संइदंतनसमाणभ्योतु २५
एहिकामुष्मिकसख्योपायतया स्वीकर्तुं समुचितं हे भ्रातरः रोहिकसुखहेतुलोपि परिणामे प्रदुःखदं किं २६ एवं सामान्यतो विमृश्य

ततस्तौ दंपती तुष्टौ शिवलब्धवरौ गृहं गतौ गीर्वाणसदृशौ खमिवामामहेश्वरौ १८ तत्रासौ ब्राह्मणी गेहे बभूवोदा
रगर्भिणी नभोऽपूर्णे दशपामासे बालेखेचवाविणा १९ कालेयसुषुवेऽजानू प्रतिपच्चंद्रकोमलान् दशबालांस्त
तोमुग्धान्वसुधेवनवांकुरान् २० कृतब्राह्मणसंस्कारावर्द्धिषुर्महौजसः स्वल्पेनैव हि कालेन प्रवृद्धा इव नवांकु
राः २१ तेसप्तवर्षवयसो बभूवुर्नितवाङ्मयाः विरेजुस्तेजरात्तजनमसीवामलाग्रहाः २२ अथ कालेन महता ते
षां तौ पितरौ तदा संजग्मतुस्तनुं त्यक्त्वा स्वां गतिं गतिकोविदौ २३ मातापितृभ्यां रहिता दशते ब्राह्मणास्ततः ययुः के
लाशशिखरं गृहं संत्यज्य वैदिनः २४ तत्रते चिंतयामासुरुद्विग्नास्ते विबांधवाः किं स्यादिह परं श्रेयः उच्चैश्रेदं परस्प
रं २५ किमिहस्यात्समुचितं भ्रातरः किमदुःखदं किं महत्वं किमैश्वर्यं किं महाविभवं शुभं २६ किं तदेतज्जनैश्वर्यप्रसि
द्धं तौ हि महेश्वरः सामंतसंपत्किंनामराजानो हि महेश्वराः कानामसंपद्रूपानां सम्राडिहमहेश्वरः २८ किंनामत
न्महेंद्रत्वं यन्मुहूर्त्ते प्रजायते द्विनरूपते तत्कल्पे किं स्यात इह शोभनं २९ भाषमाणेष्वेतेषु श्रेष्ठो भ्रातामहामतिः

विशेषतोपि विमृश्यंति किं इति तदेतज्जनानामैश्वर्यं किं उत्कर्षं ग्रहण्यमाधिपतिभ्यः हियस्मात्सामंतो मंडलाधिपतिर्महानीश्वरः
ऐश्वर्यवान् किं नाम किं पतनाम राजानो देशाधिपतयः २७ महेंद्रस्तु हि महेश्वरः स्यात्तत्राह किं नामेति २९ एवं भाषमाणेषु भ्रातृषु

१ २ जन्तवो भक्षकः क्रव्यादा मांसाशिनो मृगपक्षिणः ३ शरीरनाशेऽपि तेषामात्मनि तिकी वा हार्थप्रलय निरत्तिः संपन्नेत्याह अथेति चतुर्युगस्यायुषो क्षयांते ४ ते ऐंदवास्तथैव त्वमन: कल्पितब्रह्मांडसर्गादिप्राप्ततथैव व्यवस्थिता: ५६ रात्रेः क्रमेणं क्रमेऽतिक्र मस्तत्परे स्वप्सरीरे त्वपि योगनिद्रया आत्मनि स्थिते सति ७ एतावतायं चेन कथमिदं ज्ञातमिति प्रश्ने यस्माहते षामित्यादिना ते षामैंदवसर्गाणां मध्ये एकतमस्य ब्रह्मांडस्य छिद्रभूताकाशलक्षणे मंदिरे भुवांति त्रैलोक्योपलक्षणं भूलोके एव कर्मगतया कालविभागज्ञानस्य विशेषोपयोगात् १० एतसर्गभ्रिन्त्वत्वे पितवसर्गेकोपि विरोध इत्याशयेनाह यथेच्छसीति ११ कृतेन विरो धइत्ति चेन्म

यावते देह कास्तेषां तापेन पवनेन स्तथा कालेन शोषमभ्येत्य गलिता: शीर्णपर्णवत् २ जन्तवस्ते देहकांतज क्रव्याद वनवासिन: इतीमस्तेतस्थलु छिता सफलानीव सकेरा ३ अन्ते शांतवाह्यार्थो ब्रह्मत्वंकृतभावना: तस्युश्चतुर्युग स्यांते यावत्कल्पक्षयं गत: ४ क्षीयमाणे तत: कल्पे तपत्यादित्य संचये पुष्करावर्तके पूर्वैवर्षत्सु कठिनोऽव ५ वहत्सु कल्पवातेषु स्थितरा [illegible] कमहार्णवे क्षीणेषु भूतवृंदेषु तेऽप्येवं व्यवस्थिता: ६ ततो रात्रिक्रमपरेस र्वे संहत्य तां स्थितिं स्थिते त्वय्यात्मनि विभो तत्तथैव व्यवस्थिता: ७ अथ प्रबुद्धे भवति सृष्टुमिच्छति संस्रतिं सर्वे नैव क्रमेणोत्त्वेते तथैव व्यवस्थिता: ८ तथैते भगवन्ब्रह्मा ब्रह्मणो ब्राह्मणा दश तएते दश संसारा मनोव्योमनि संस्थि ता: ९ तेषामेकतमस्या हमयमाकाशमंदिरे भानुर्भुवि विभो कालकला कर्मलियोदित: १० एवमेते कल्पित: सर्गदशा नामअसंभव ब्रह्मणां संभवो व्योम्नि यथेच्छसि तथा कुरु ११ विविध कल्पनयावलितांवरं यदिदमुत्तम जागत मुत्थि तं करणजालकमाहितमोहनं तदखिलं निजचेतसि विभ्रम: १२ ॥ मोक्षोपाये जगद्दर्शननाम सर्ग: ८९ श्रीब्र ह्मोवाच ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणो भानुरित्युक्तो ब्राह्मणोऽमम ब्रह्मन्ब्रह्मविदांश्रेष्ठ तत्स्वीमेव वदभवस: १ ॥ ॥

न: कल्पनामात्रत्वे नासत्वादित्याशयेनाह विविधेति हेउत्तमकरणानां बाह्याभ्यंतराणां जालकमिव बंधकसूतं आहितेन आसं गेन मोहनं यदिदं जागतं दृश्य जातमुत्थितं तदखिलं तेषां निजचेतसि स्वचित्ते विभ्रमो भ्रांतिमात्रं न वस्तु सदित्यर्थ: १२ इति श्रीवाशिष्ठ तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्ताशीतितम: सर्ग: ८९ इह धातुरनासत्त्वासर्गसिद्धिरुदीर्यते मनसाकल्पितस्तथा न्येरतिवर्त ।

अयंमरंतस्य प्रजानांअलंकृतंअलंकारंशोभमानतांददातीतिप्रज्ञालंकृतरः राजानः राजभिर्हिप्रजाःशोभंतेतेपूत्तमः ४३ दी
प्रा मिः कांतिः जालस्तएवरञ्जाभिः पाशैर्दिशागामवष्टम्भयथानपलायंतेतथावधारसादानायप्रतयंतिभानवोद्वादशादित्याः
भूरिभानवः प्रचुरकिरणाः क्रमेणचैत्रादिमासक्रमेण ४४ अग्रच्छाभिः याः त्वान्महतीभिः ४५ उन्मज्जंत्याविर्भवंतिनिमज्जं
तितिरोभवंप्रस्फुरंतिविविधविभवादिनांविराजंतेदारिद्र्यदोषादिनापतंतिच ४६ आत्मनिपारमार्थिकेस्वरूपेतिष्ठभिःअ

अयमिंद्रोमहाबाहुः प्रज्ञालंकृतदोत्तमः त्रैलोक्यनगरीमेकयातिपावनयज्ञभुक् ४३ दीप्रज्ञालनरञ्जाभिर
वष्टभ्यापदिग्गणं क्रमेणप्रतपंत्येतेभानवोभूरिभानवः ४४ लोकपालाइमेलोकंरक्षंतिप्रजरत्नयः मर्यादा
मिरतुलाभिर्गोपालागोगणंयथा ४५ उन्मज्जंतिनिमज्जंतिप्रस्फुरंतिपतंतिच तरंगाइवतोयानामिमाः प्रतिदि
नंप्रज्ञाः ४६ सज्जामीममहंसर्गसिंहारामितयाद्दतः अयमात्मनितिष्ठभिशाम्यामिभुवनेश्वरः ४७ अयंसंवत्स
रोपातइदंपरिणतंयुगं सृष्टेरयमसौकालः स्वयंसंहरणस्यच ४८ अयमेवगतः कल्पोब्राह्मीरात्रीरियंतता॥
५ अमात्मनितिष्ठामिपूर्णोलापरमेश्वरः ४९ इतिभावतयावुद्धातेद्विजा अथरैद्वाः दशादिप्रतयस्तस्यु ः
सम्मीलीगाइवोपलात् ५० अधिगतकमलासनक्रमास्तेपदिगलितेतरतद्व्रतिजालाः सततमतितरांकुशा
सनस्थाश्चिरमितिपंकजकल्पनेविरेजुः ५१ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेमोक्षोपायेरैं
दवसमाधानंषडशीतितमः सर्गः ८६ भानुरुवाच॥ पितामहक्रमेतस्मिंस्ततत्त्वेबहुभावनात् कर्मभिस्ते:
समाक्रांतामनस्कास्तस्थुराहताः १
तएवशाम्यस्मिपरमे ४७ उक्तमेवस्पष्टंत्वेदद्वपसंहति अयमित्यादिद्वाभ्यां ४८ अथरैंदवाइत्यसंधिः संहिताऽनित्यत्वात्
अधिवृत्तयोदृढवज्रासनाः ५० कुशासनस्थास्तेपंकजासनकल्पनेसतिपरिगलितेतरवृक्षतिजालाः संतः अधिगतकम
लासनक्रमाश्चसंतः विरेजुः ५१॥ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेषडशीतितमः सर्गः ८६ मनसाब्रह्मरू
तानांजन्मादेर्देहमहत्त्वे सर्गचप्रतिसर्गचतथावस्थितिरियंतेहपितामहतेरैंदवाः तस्मिन्नुपालिक्रमेतैस्तैर्भुवनमृतया

ना: शोषमभ्येत्यगलिताइतिपरेणान्वयः १

माद्दिसृष्टिपरिपालनसंहारादिकर्मभिस्त्वभिवसमाक्रांतमन
स्कास्तेचैवाहताः अत्यासक्ताः सततंतावत्तस्थुर्यावत्तेषांकृशादेहादेह

आ०टी०
उ०प्र०
२४८

नहैंदैवकृतस्सर्ग एवमायाचन्दनादृष्टमप्यत्राहयेवेति २६ यद्येवं तर्हि फलमनसाद्दशेपायमेवं सर्गमित्यतिकूलएवेतिमयानाश
नीयस्तत्राहनन्वेतानिति दशैतान्ससारांस्तद्द्वेतून्दशनीरजसंभवान्मग्नान्वाकश्चिन्नाशयितुंशक्तः २७ शोद्धुंराधयितुमित्यन
योर्नाशयितुमित्यर्थः २८ वद्धूपदतांरूढमूलतां २९ शापेनतर्हिसमया निरसनीयस्तत्राहंबहुकालेति २० बद्धूपीठंस्थिरीभूते॥
अतएवदृढमूढानांसंसारमिवारण्येतद्बोधनमेवोपायोनशापादिरित्याह तद्बोधनादितिशैलोघानांशिलाशकलसमूहा

येनैवमनसासर्गोनिर्मितःपरमेश्वरः सएवमांसनेनेरातंपश्यतिहिनेतरः २६ नचैतान्दशसंसारान्दशनीरजसंभवान्
कश्चिन्नाशयितुंशक्तश्चिन्मदासौचिरस्थितान् २७ कर्मेंद्रियैर्यत्कियतेतद्वोद्धुंकिलयुज्यते नमनोनिश्चयकृतंकश्चिद्रोध
यितुंक्षमः २८योबद्धूपदलोयातोजंतोर्मनसिनिश्चयः सतेनैवविनाब्रह्मन्नान्येनविनिवार्यते २९ बहुकालंपरम्परास्तंमन
साद्दढनिश्चयं शापेनापिनतस्यास्तिक्षयोनष्टेपिदेहके २० यद्बद्धूपीठमभितोमेनेसिप्रहृष्टंतद्रूपमेवपुरुषोभवतीहना
नात् तद्बोधनादृतेरदत्रकिलाभ्युपायंशैलौघशकलमिवनिष्फलमेवमन्ये॥२१॥ इतिश्रीवाशिष्ठमहारामायणेउत्पत्तिप्रकरणे
ऐंदवनिश्चयकथनेनामाष्टाशीतितमःसर्गः ८८ ऐंदवोपाख्यानेसंपूर्णे॥भगवानुवाच॥मनोहिजगतांकर्तृमनोहि

२४९ पुरुषःपरः मनःकृतंकृतंलोकेनशरीरकृतंकृतं १ सामान्यब्राह्मणाभूत्वामनोभावनयाकिलैपश्यपशक्तता २ मनसाभा
वमानोहिदेहतांयातिदेहकः देहभावनयायुक्तोदेहधर्मैर्निबाध्यते ३ बाह्यदृष्टिहिनियतंसुखदुःखादिविंदतिनांतर्मुखतं
७२ पायोगीदेवेतिप्रियाप्रिये ४ मनःकारणकंतस्माज्जगद्विविधविभ्रमं इंद्रस्याहल्ययासाद्धुरतान्तात्रभिदर्शने ५ ब्रह्मोवाच
काहल्याभगवन्भानोकोवात्रेंद्रोत्तमोनुद पयोरुदंतश्रवणीयाबितीद्दृष्टिरेतेहि ६ ॥ राम ॥ ॥ ॥

नौघंकुरादयेद्धयासेकमिवनिष्फलमेवाहंमन्ये २१॥इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेअष्टाशीतितमःसर्गः ८८॥
मनसोबद्धूपीठस्थपरत्वतेस्वाल्पता इंद्राहल्यामनोरत्निकथयात्रप्रकाश्यते समष्टिभावायत्तंमनएवपरःपुरुषोहिरण्यगर्भः १२
दिहभावनयाऽयुक्तइतिद्विदःसुक्तइतिपाठःस्पष्टः धर्मैर्जन्ममरणादिभिः ३ बाह्येदृष्टिर्देहादावात्मीयदृष्टिर्यस्यसः ५ वक्ष्यमाण

ब्रह्मत्वमभिधानात्
मनसो ४

२४८

अयंमरंतस्य प्रजानांअलंकृतंअलंकारंशोभमानतांददातीतिप्रजालंकृतद्राः राजानः राजभिर्हिप्रजाः शोभंतेतेपूत्तमः ४३ दी
प्राप्तिः कांतिः जालसूत्राणिरश्मिभिः पाशैर्दिशामवष्टम्भयत्नानपलायंतेतथावधारणादानायप्रतपंतिभानवोद्वादशादित्याः
भूरिभानवः प्रचुरकिरणाः क्रमेणचैत्रादिमासक्रमेण ४४ अच्छाभिः सः त्वान्महतीभिः ४५ उन्मज्जंत्याविर्भवंतिनिमज्जंति
तिरोभवंप्रस्फुरंतिविविधविभवादिनांविराजंतेदारिद्र्यदोषादिनापतंतिच ४६ आत्मनिपारमार्थिकेस्वरूपेतिष्ठभिः

अयमिंद्रोमहाबाहुः प्रजालंकृतदोत्तमः त्रैलोक्यनगरीमेकयातिपावनयज्ञभुक् ४३ दीप्रजालवरत्नाभिर
वष्टभ्यापदिग्गणां क्रमेणप्रतपंत्येतेभानवोभूरिभानवः ४४ लोकपालाइमेलोकंरक्षंतिशुद्धरत्नयः मर्यादा
भिरतुलाभिर्गोपालागोगणांयथा ४५ उन्मज्जंतिनिमज्जंतिप्रस्फुरंतिपतंतिच तरंगाइवतोयानानिमाः प्रतिदि
नंप्रजाः ४६ सज्जनास्त्रीसमहंसर्गसिंहानामितयादृतः अयमात्मनितिष्ठामिशाम्याभिर्भुवनेश्वरः ४७ अयंसंवत्स
रोयातइदंपरिणतंयुगं सृष्टेरयमसौकालः स्वयंसंहरणस्यच ४८ अयमेवगतः कल्पोब्राह्मीरात्रिरियंतता॥
५ अंमात्मनितिष्ठामिपूर्णात्मापरमेश्वरः ४९ इतिभावतयाबुद्धातेद्विजा अथपरेदेवाः दशाद्विष्टतयस्तस्युः
समुत्कीर्णाइवोपलात् ५० अधिगतकमलासनक्रमास्तेपद्मदलैततरतद्धृतिजालाः सततमतितरांकुशा
सनस्थाश्चिरमितिपंकजकल्पनेविरेजुः ५१ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेमोक्षोपायेऐं
दवसमाधानंषडशीतितमः सर्गः ८६ भानुरुवाच॥ पितामहक्रमेतस्मिंस्तत्तत्वहुभावनात् कर्मभिस्तैः
समाक्रांतामनस्कास्तत्पुराद्भुताः १
तएवशाम्यत्सुपरमे ४७ उक्तमेवस्पष्टंदेहस्तुपसंहृतिः अयमित्यादिद्वाभ्यां ४८ अथपरेदेवाइत्यसंधिः संहिताऽनित्यत्वात्
अद्विततयोद्दवज्ञासनाः ५० कुशासनस्थास्तेयंकजासनकल्पनेसतिपद्मदलितेततरतुद्धृतिजालाः संतः अधिगतकम
लासनक्रमाअसंतः विरेजुः ५१॥ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेषडशीतितमः सर्गः ८६ मनसाब्रह्मभ
तानांजन्यादेदेहभक्षणे सर्गंचप्रतिसर्गंचतथावस्थितिरीयंतेहेपितामहतेऐंदवाः तस्मिन्नपात्तिक्रमेतैस्तेभुवनभूतया

नहेंद्रियकृतस्सर्ग एवमायाचत्तथाद्दृष्टमप्रत्याहप्येवेति १६ यथैवं तर्हि रूपमेन्मनसा दृश्यायमेंरवसर्गोमित्यत्रनिकूलएवेतिमयानाश
नीयस्तत्राहन्चेतानिति दशैतान्ससारांस्तहेतून्दशनीरजसंभवान्मग्नजान्वाकश्चिन्नाशयितुंशक्तः १७ शेद्धुंराधयितुमितमन
योर्नाशयितुमित्यर्थः १८ वद्रूपदतांरूढमूलतां १९ सोयेनतर्हिसमया निरसनीयस्तत्राहंबहुकालेति २० वद्रूपीठंस्थिरीभूते॥
अतएवदृढमूढानांसंसारमिवारणेतद्बोधनमेवोपायोनपरस्शापादिरन्यइत्याह तद्बोधनादितिशैलौघानांशिलाशकलसमूहा

येनैवमनसासर्गोनिर्मितः परमेश्वरः सएवमांसनेत्रेणतंपश्यतिहिनेतरः १६ नचैतान्दशसंसारान्दशनीरजसंभवान्
कश्चिन्नाशयितुंशक्तश्चिरप्रदार्ढ्याच्चिरस्थितान् १७ कर्मेंद्रिवैर्यकिंयेतेतद्धंडुकिलयुज्यते नमनोनिश्चयकृतंकश्चिद्रोध
यितुंक्षमः १८यो बद्रूपदतांयातोजंतोर्मनसिनिश्चयः सतेनैवविनाबुद्धन्नान्येनविनिवार्यते १९ बहुकालंयदभ्यस्तंमन
साद्दृढनिश्चयं शापेनापिनतस्याक्षिसर्योनश्येदिहकेवल २० यद्वद्रूपीठमस्मितो मेनेसिप्ररूढंतद्रूपमेवपुरुषोभवतीहना
न्यत् तद्बोधनादितरदत्रकिलाभ्युपायंशैलौघशकमिवनिष्फलमेवमन्ये॥२१॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणे
ऐंदवनिश्चयकथनंनामाष्टाशीतितमःसर्गः ८८ ऐंदवोपाख्यानंसंपूर्णं॥भगवानुवाच॥मनोहिजगतांकर्तृमनोहि
पुरुषःपरः मनःकृतंकृतंलोकेनशरीरकृतंकृतं १ सामान्यब्राह्मणाभूत्वामनोभावनयाकिलैपश्यपशक्तौ २ मनसाभा
वमानोहिदेहतांयातिदेहकः देहभावनयायुक्तोदेहधर्मैर्नबाध्यते ३ बाह्यदृष्टिर्हिनियतंसुखदुःखादिविंदति नांतर्मुखत
यायोगीदेवेतिप्रियाप्रिये ४ मनःकारणकंतस्माज्जगद्विविधविभ्रमे ईंद्रस्याहल्ययासार्द्धं वृत्तान्तोत्रनिदर्शने ५ ब्रह्मोवाच
काहल्याभगवन्भानोकोवात्रेंद्रस्तमोनुद पयोरुदंतश्रवणेयाबतीदृष्टिरेतिहि ६ ॥ राम ॥ ॥ ॥

245

नांश्रंकुरादयेद्वद्यासेकमिवनिष्फलमेवाहंमन्ये २१॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेअष्टाशीतितमःसर्गः ८८॥
मनसोवद्रूपीठस्यापरयत्नेस्वाल्पताइंद्राहल्यामनोवृत्तिकथयात्रप्रकाश्यते समष्टिभावायत्तंमनएवपरःपुरुषोहिरण्यगर्भः १२
मनसोवद्रूपीठस्थापरयत्नेस्वाल्पता ईंद्राहल्यामनोवृत्तिकथयात्रप्रकाश्यते २ ब्राह्मेदृष्टिर्देहादावात्मतामीयदृष्टियेस्पसः ४ वक्ष्यमाण
दिहभावनयाऽयुक्तइतिछेदः मुक्तइतिपाठःस्पष्टः धर्मैर्जन्ममरणादिभिः ३ ब्राह्मेदृष्टिर्देहादावात्मतामीयदृष्टियेस्पसः ४ वक्ष्यमाण

ब्रह्मत्वमपिपातालै
मनसो ४

भानोभानो इत्याहयत् द्विरुक्तिः २ कोर्थः किंप्रयोजनं ३ युक्तंमयप्रष्टोचितं ४५ अर्कादिजलादिलात्मकं प्रतिबिंबमिव अधियः निर्मन
स्कात् ६ सर्गनिष्कामतां कैमुतिकन्यायेन द्रढयति शरीरेति शरीरात्मकस्यावयवसन्निवेशस्यत्यागेरागे अहमभिमानेनस्वी
कारेरंजनेचतेभावोनिष्कामः ७ दिनंदिनंप्रतिर्यथासृजति तथासृजति ८ कर्तव्यंसर्गाहंदृप्यमः स्वाच्याभिलषणोचोगस्त्वं दिदृक्षात्
न ९ आत्मनःत्वस्यनित्यकर्मपरित्यागात्परमन्यदपूर्वमदृष्टंकलिमवाप्स्यसिनकिंचिदित्यर्थः १० तर्हि किंमुपरमोयुक्तः नेत्याह ५

ननूक्तंमयातस्यचिरंसंचिंत्यचेतसा भानो भानो वदायुक्तं किमन्यत्संसृजाम्यहं २ एतान्निदशविघंतेकिलयञ्जगं
तिवे तत्रान्योममसर्गेणकोर्थःकथयभास्कर ३ इत्युक्तोथमयाभानुः संचिंत्यसुचिरंधिया इदमत्रवचोयुक्तं एवा ४
चसमहामुने ५ भानुरुवाच। निरीहस्यनिरीहस्यकोर्थः सर्गेणतेप्रभो विनोदमात्रमेवेदंसृष्टिस्तवजगत्पते ५
निष्कामादेवभवतःसर्गः संपद्यतेप्रभो अर्कादिवजलादिसप्रतिबिंबमिवाधियः ६ शरीरसन्निवेशस्यत्यागेरागेच
तेयदा निष्कामोभगवन्भावोनाभिवांछतिनास्तिति ७ सृजसीदंतथादेवविनोदायैवकृतय पुनःसंप्रलयसंहत्यदिनंदि ८
नप्रतिर्पया ८ तवनित्यमसंसक्तंविनोदाय्यैवकेवलं इदंकर्तव्यमेवेतिजगन्न्तुधमेद्व्या ९ सष्टिंचेन्नकरोषित्वंमहेश
परमात्मनः नित्यकर्मपरित्यागात्किमपूर्वमवाप्स्यसि १० यथाप्राप्तंहिकर्तव्यमसक्तेनसदासता मुकुरेणाकलंकेनप्र
तिबिंबक्रियायथा ११ यथैवकर्मकरणेकामनानास्तिधीमता तथैवकर्मसंत्यागेकामनानास्तिधीमतां १२ अतःसुष
प्तोपमयाधियानिष्कामयातया सुषुप्तवदुपस्मयाकुरुकार्यंयथागतं १३ सर्गेरिपंदुपुत्रोतोविजगत्प्रभोतदे नेतोष १४
यिष्यंति तंत्वांसर्गात्सुरेश्वर १५ चिंतनेनैवभवानेतानसर्गांन्या [illegible] स्यनोदृशा अवशंपंचवुधासर्गेति

यथाप्राप्तमिति ११ अप्राप्तकरणेइवप्राप्तंत्यागेऽपिहेत्वभावादित्यर्थः १२ परमार्थतोऽकरणात्सुषुप्तोपमयाप्रतीतःकरणानुसुषुप्तवद्वुः
त्वभस्तसमया १३ किंचैतेरैंदवसर्गस्त्वंसपुत्रपित्रादिनांसंपद्दुडुर्दृशिनाद्विपदितोषमेवितंहि एतेऐंदवाअप्रेऽपिसर्गानंतोषशीलं
त्वांतोषयिष्यंतीत्यर्थः १४ अतएवतोषदत्तयापिमत्सर्गात्तेनकृतानगतार्थैत्सवाहचिंतनेनैवेणांतिभवानन्यस्यसर्गेचिंतरूपेणनेत्रेणप

एा२
तोसि२

वा०टी० तदेवस्पष्टमाह ईंद्रमिति २३ अतिशयेन निरंतरेण च स्नेहेन निरावरणाः अप्रच्छन्ना अवृष्यापयोस्तयोः कदीदुः सहावपाप
उ०प्र० स्मात्सः २५ शासनपीडनं २६ तदेवविशिष्यदर्शयति तानीत्यादिना तत्र लौकिके सत्ते कल्पिते पि विषये चित स्थैर्ययरानद्दः खं
२४९ सुखसंपन्नि आश्रितदापरमात्म नितत्स्थैर्यंतत्प्रसक्ति संभवनापि दूरं निरस्ता निरतिशयानंदावाग्निस्त्रत्वत- सिद्धेतितात्पर्यं रह
संसूचयंस्तयो चित स्थैर्यफलद्वयं प्रपंचयति नु बावित्यादिना २७ आत्मानं खदेहं रूपभावमिति क्रियाविशेषणं २९ यद्यस्माद

ईंद्रध्यापति सापावन्नावतस्पाविराजते सुखंपूर्णेनचंद्रेण प्रबुद्धमिव केरवं २३ ईंद्रोपि चतदासक्तः समस्तकर
णाकुलः नतिष्ठ तिक्षणमहोतयाविरहितः क्वचित् २५ अथातिसघनस्नेहनिरावरणचेष्टयोः तयोरनपक्ता
नोराज्ञा कर्णिकिदुर्नीय: २५ एवमनन्योन्यमासक्तेभावमालस्यभूपतिः चकार बहुभिर्दृष्टैसद्यो रपशासनं २६ ता
वुभावपिसंत्यक्तौहेमंतेशालिलाशये उषितौजहसतुस्तत्रनखेदं समुपागतौ २७ अथद्धततो राज्ञा खिन्नौ स्थानतु
मंतौ नास्तनुमहीपालंजलाशयसमुद्भूतौ २८ संस्मृत्यावामिहान्योन्य मुखरक्तौ तिमनिंदितौ आत्मानं नविजानीवो
रूपभावंपरस्परं २९ शासनेषु चयसंगोनि: शंकस्तेन हर्षितौ सुष्यावोनमहीपालस्त्वांगेरपिविकृतितैः ३० ततो
भार्गं परिस्क्षिप्तावखिन्नावेवमेवतौ ऊचतुः सुस्थितालाभावन्योन्यस्मृतिहर्षितौ ३१ सुस्थितौजंगपादेषु नखिन्नावेवसं
स्थितौ एवमेवौ चतुर्भूयमन्योन्यस्मृतिहर्षितौ ३२ कशाहतावखिन्नौ तावेवमेवकिलोचतः अन्यस्मात्कुशासना
द्राज्ञा कल्पितात्पुनःपुनः ३३ उद्धृतावूचतुः एषो तमेवार्थं पुनःपुनः उवाचेंद्रमहीपालं ज्ञान्मेदयितामयुः ३४
अन्यस्मात्कुशासनाद्राज्ञा कल्पितात्पुनःपुनः असपाश्वेवजगद्राजन्सर्वमिन्मयमेवच ३५ तेनान्यशासनादुःखं किंचिदेवन
विद्यते मनोमित्रमहेराजन्मनो हि पुरुषः स्मृतः ३६ प्रपंचमात्रवेवापदेहोद्धयतएवहि समकालप्रयुक्तेनसहसादंडराशिना
वयोःसंगोमनः संवोधोनिः शंकः भेदशाकाश्यन्यत्तेन हेतुनात्वत्कृतेषु शासनेषु पीडनेषु हर्षितौ स्वः नमुह्यावश्च ३० एवं पूर्वोक्तरीत्यैवो
चतुः ३१ ३२ ३३ ३४ दुःखोनिदुःखेहेतत्त्वपि शरीरशातनानिकिंचिन्नबाधंतएवेतियोजना ३५ अन्यशासनात् अन्यस्मात्पीडनादपि नैव विद्यते आवयोरिति शेषः ३६ प्रपंचः कल्पितो विस्तारः मनस एवे त्यर्थः मनएव हितर्हि दंडभेत्स्यामितत्राह समकालेतिसमशब्दः एकपरः

246

२७

अपरः पुराणांतर प्रसिद्धः इंद्रद्युम्नइव ७ पिंगो विटः पिङ्ग इति पाठे पिसल्वार्थः धीमान्वि ८ विद्याकुशलः ६ अहल्या गौतम
पत्नी १० स इंद्रः सक्तः आसक्तः सन कुतो नो रात्रिनागच्छतीत्युत्सुका उत्कंठिता ११ निदाघेन ग्रीष्मेण तप्ता सुस्थली भुपरिलो
लासत्सी वसूर्यति स्वागस्समत्या नांघउपधाया इतिपलोपः २३ तया लज्जापि सत्का अनुपातया अनुरक्तया २४ अथानंतरं

[illegible]

भानुरुवाच ॥ श्रूयते स्मियादेव मागधेषु महीपतिः इंद्रद्युम्न इतिख्यातः इंद्रद्युम्न इवापरः ७ तस्येंद्र बिंबप्रति
मा भार्या कमललोचना अहल्या नाम तत्रासीद्रूपशोभासमन्विता ८ तस्मिन्नेव पुरे पिंगः पिंगप्रकरशेखर
रः इंद्रनामापरः कश्चिद्धीमान्विप्रकुमारकः ६ अहल्यापूर्णमिंद्रस्य बभूवेष्टसहल्यया श्रुतं राजमहिष्याकं
कण्यकथाप्रस्तावतः क्वचित् १० आकर्ण्यैव महल्यासा बभूवेंद्रानुरागिणी अहल्यामास नो कस्मात्स कोमे
नीत्यथोत्सुका ११ मृणालभारकदलीपल्लवास्तरणेषु सा अतप्यत भृशं बाला लता लु नावनेष्विव १२
स्थस्थापसमग्रा सुतासु भूपति भूतिषु भेत्सी निदाघतप्तो सुपरिलोलास्थली ष्विव १३ अथमिंद्रोयमिंद्र अत्य
पृष ७ वं जातप्रलापया लज्जापि हित्वा तया त्यक्तौ वेवरुप महतातया १४ इत्या तेयाघनस्नेहमथा तस्यावयस्यया उक्तं त
या प्रियेति ध्वमिंद्र मभ्यानयाम्यहं १५ इत्थं तवानयामीति श्रुत्वा विकसितेक्षणा पपात पादयोः सख्यानलिन्या
नलिनी पया १६ ततः प्रयाते दिवसे समायाते निशागमे सखी बसात मिंद्राख्यं ययौ द्विजकुमारकं १७ वो घयि
त्वा यथायुक्तं सात मिंद्रमयांगना अहल्या निकटं शश्वानयामास सत्वरं १८ ततः सा तेन पिंगेन सहेंद्रेण रतिं
ययौ कस्मिंश्चित्सदने गुप्ते बहुमाल्यविलेपना १६ हारांगदमनोज्ञेन तत्र सा तेन सा तदा रतेनावर्जिता बल्लीरसे
न मधुनायथा २० ततस्तदनुरक्ता सा पश्यंती तन्मयं जगत् न समस्तगुणं कीर्णमेनो रेखहुमन्यत २१ केन चित्त
य कालेन तस्याः इंद्रानुरागिता साज्ञाता राजसिंहेन तन्मुखलक्षमचंद्रिका २२ ॥ ॥

तस्य याश्वं विधां दृष्ट्वा ... नेया नया इति उक्तं हे प्रियेसखि अहं इंद्रं अभिमुखं अविघ्नं यथास्यात्तथानयामि १५ नलि
नी पद्मिनी ग्लाना अन्यस्याः नलिन्याः श्लेषयथा पतति तिद्वत् १६ १७ १८ १६ रतेन सुरतो चितक्रीडनेन आवर्जिता वशीकृ

...मधुनावसेन २० २१ तत्कुरवर्यो ... प्रकाश... श्लोक २२

वा०टी० उक्तमेवार्थं दृष्टांते ग्रोपादुपन्नाहमुख्यांकुरमिति ५२ अत एव देहनाशेपि पुनः पुनर्देहोद्भव चित्तनाशे तु कैवल्यमेव न
उ०प्र० पुनर्भवइतिप्रसिद्धमित्याह देहेइति ततश्चितत्वक्षणं रत्नं सर्वार्थ हेतुभूतं चिंतामणिं समनुपालय परमपुरुषार्थसमाधाने ।
२५० नरस्य नतुच्छक्रोधादिवशतया विनाशयेइत्यर्थः ५३ उक्तार्थं पिंडी कृत्यान् घोपसंहरन्देहेनप्रयत्नवैफल्यमाह दिशि दिशी
तितवपुरस्यतदंतर्गतप्रकृतीनांसेवकादिप्रजानांनामधेयमप्यसदुःखदायिकस्मात् सत्त्वपातादियच्च तत्फलंदुःखंततः किं

मुख्यांकुरंसुभग विद्धिमनो हि पुंसो देहः सतः प्रविसृतास्तु रूपपल्लवाभाः नष्टे कुरे पुनरुदेति न पल्लवश्रीर्नैवांकु-
रस्यमुपैति दलक्षयेषु ५२ देहे सतेपि विविधदेहगणं करोति स्वभावना किंचनवं नवमाशु चेतः चिते क्षते तु न करोति हि
किंचिदेव देहस्ततः समनुपालय चित्तरत्नं ५३ दिशि दिशि हरिणाक्षीमेव पश्यामि राजन्प्रियपशुचरति मनस्त्वाज्ञत्पमा
नंदितोस्मि तवपुरप्रकृतीनां यत्फलं दुःखदायि क्षणमपि सुचिरं तन्न पश्यामि किंचित् ५५ ॥सौत्रोपायेषूत्पत्ति
प्रकरणे क्रचिमेंद्रवाक्यं नवाशीतितमः सर्गः ८९ भानुरुवाच॥ एवं द्रोणवमुक्तोसौ राजाराजीवलोचनः सु-
247 निं भरतनामानं पार्श्वसंस्थमुवाच ह ॥१॥ राजोवाच॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ पश्यामि सुदुरात्मनः भ्रष्टामस्य मुखेस्फा-
रं धाष्टर्यमिद्धरहारिणः २ पापानुरूपमस्याशु शापं देहि महामुने यदवध्य वधं तापं च
कृत्यागात्तदेव हि ३ इत्युक्तो राजसिंहेन भरतो मुनिसत्तमः यथावत्स विचार्यास्य पापं तस्य दुरात्मनः ४ स हान
पाडुच्युत्तिन्याभग्नद्रोहाभिभूतया विनाशं व्रज दुर्बुद्धे इति शापं विसृष्टवान् ततस्तौ राजभरतौ प्रत्यूचतुरिदं वचः ॥ ६

वधं कृत्वा [illegible]

चित्क्षणकालं अथवा सुचिरं वा न पश्यामीत्यर्थः ५५ इति श्रीवशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोननवतितमः सर्गः ८९
भरतस्य मुनेः शापान्नृपयोरपि देहयोः नमानसी तन्मयता तपोनिष्ठेति कीर्त्यते राजीवं पद्ममिव लोचने यस्य १ अस्ये-
द्रस्य मुखे स्फारे प्रचुरं २ वधस्य वधार्हस्य त्यागात् अवधादपि च तदेव पापं भवतीति धर्मशास्त्रप्रसिद्धमित्यर्थः ३ ४ अ-
नया अहल्यया सह विनाशं स्तु ५ राजभरतौ प्रति इदं वच ऊचतुः ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वीरं दृष्टार्थस्थैर्यस्फुरं ३८ वृषः अनुभूयमानः तद्भावायतिपर्यंतो निश्चयो दृढ निश्चयस्तद्वंतमपि मनोऽसि विशारदं तां विशीर्णां ३९ आ
विषमपि निवेशं दधानं ४०-४१ अचलं स्थिरं ४२ तीव्रवेगेन दृढाभिनिवेशेन अभिवांछितात् दृष्टार्थात् चालयितुं ४३ दृढसंगमादपि
लषितार्थलाभादन्यत्किंचिद्गुणमात्रमपि नानुभवामि तथा च मन एवं वेषद्रूपेन दृढसंगतं मनः स्वभावात्स्वभावांतरं यत्नेशतैरपि गमयि
तुमशक्यमित्याशयेनाह अहल्येति ४७ एककार्यनिविष्टमेकाग्र्यं परं विषयांतरं ४८-४९ सर्वं क्षिप्त्वा विजिष्ठतया स्थितं ननु देहं राजनि जी १

वीरं मनो भेदयितुं मनागपि न शक्यते कानाम तामहाराज कीदृश्यः कस्य शक्यः ३८ याभिर्मलां सिग्धंते दृढनिश्चयवं
तमपि वृद्धिमायाति वा देहो यातु वा विशीर्यतां ३९ भाविनार्थी भिपतितं मनस्तिष्ठति पूर्ववत् दृष्टेर्पि चिरमाविष्टं दधानं त
उत्तमं मनः ५०-भावाभावा शरीरस्यान्यपशक्ता न बाधितुं भावितं तीव्रवेगेन मनसा यत्सम महीपते ५१ नेदं स्वपरूपमचलं न शरीर जे ४
विचेष्टितं न कास्त्र न क्रियाराजन्वरशापादिका अपि ५२ तीव्रवेगेन संपन्नं शक्ताः स्खालयितुं मनः तीव्रवेगेन संयुक्तं पुरुषा सलि
वांछितात् ४३ मनस्खालयितुं शक्ता न महाद्रिं स्रगादिव अमेयमसितापांगी मनः कोशप्रतिष्ठिता ४४ देवागारे महोत्सवे देवी
भगवतीयथा न दुःखमनुगच्छामि प्रियया जीवरत्नया ४५ शिरिरौ भदशादाहं लग्नयेवान्दमालया मन्मन्मयया राजंस्तिष्ठाम
भिपतामिवा ४६ तत्रैव संगमादन्यत् किंचिन्नानुभवाम्परं अहल्या द्रयितानाम्ना मनसे शुभ्रमिधं मनः संसक्तमिदमायाति न स्वभा
वादेतत्परं एककार्यनिविष्टं हि मनो धीरस्य भूपते ४८ न चाल्पते मे रुचिवर शापदलैरपि देहो हि वरशापाभ्यामन्यत्वमिहगच्छति
४९ ननु धीरं मनो राजन्निक्षि गीष्टन पुस्थितं एतानि चान्न मनसां न च कारणानि राजन् शरीरं शकलानि कल्पोत्थितानि चेतो हि
कारणमभीष्टशरीरके पुवारीवसर्वबन्न खंडलता रसेषु ५० आद्यं शरीरमिह विद्धि मनो महान्संकल्पितो जगति तेन शरीरसंघः
आद्येशरीरमभितिष्ठति यत्र यत्र तन्नाज्ञ शं फलति नेतरदस्य पुंसः ५१ ॥ सर्ग ॥ शुभं ॥

व मनसः कारणं देहपीडनेऽकुतोनपीड्यते तत्राह एतानीति एता
ल्पानेकदेशाः मनः शानकारणानि किंतु चेतोमनः एवाभीष्टशरीर
अधितिष्ठति अहमित्यभिमानेनाविर्भवति तेनाधिष्ठानेन न तद्

निपदिदृश्यमानानि प्राप्तानि शरीरलक्षणानि शकलानि क
केष्टकारणमित्यर्थः ५० आद्यं आत्मनः प्रथमं भोगायतनं
शरीरादाकारे फलतीत्यर्थः ५१ ॥ श्रीरामायनमः

वा०टी०
उ०प्र०
२५१

५ एतेऐंदवाः ५ कातर्हिमत्स्र्गस्यावकाशस्तत्राह इहत्त्वचित्ताकाशे अनंतंवैमनः इतिमनः इतिस्मृतेरिभावः प्रथमश्चिदाकाशः चिदाभासाकाशः ६ सात्त्विकूटस्थचिदाकाशप्रतिकाशिताः चित्ताकाशे अनंतकोटिब्रह्मांडानामप्यवकाशोऽस्ति किंपुरेनकस्यैत्याशयेनाह एकस्मिन्निति ७ अवरप्रागुक्तमाकाशचतुष्टय मध्ये ८ तत्रद्वयोरेव सर्गाधारतामुख्येत्याशयेनाह यमश्चेति चिदाकाशे मनोवच्छिन्नः भूताकाशस्य स्वरूपांतःपाताद्भूताकाशस्यासंगतयासर्गानावारत्वादिति ९ ततस्मिन्सर्गेप्रथमोमनुःस्वायंभुवः ११

मनोहिजगतांकर्तृमनोहिपुरुषःस्मृतः यन्मनोनिश्चयकृतंतद्द्रव्यौषधिदंडैः हंतुंनशक्यतेजंतोः प्रतिबिंबमणेरिव तस्मादेतेत्रतिष्ठंतुभासुरेस्सर्गसंभ्रमे ५ त्वस्वष्टेहप्रजास्तिष्ठंतुध्याकाशोह्यनंतकः चित्ताकाशः चिदाकाशआकाशश्चतृतीयकः ६ अनंतात्त्वयस्त्वेतेचिदाकाशप्रकाशिताः एकंचीचीन्बहून्वापिकुरुसर्गंजगत्पते ७ हेछयालतितिष्ठत्वंकिंगृहीतंतवैंदवैः ॥ब्रह्मोवाच॥ अथैंदवजगज्जालेभात्येनेनस्रुदाहृते ८ मयासंचिंतसस्चिरमिदमुक्तंमहामुने युक्तमुक्तंत्वयाभागोविततंहिकेलांबरं ९ मनश्चविततंवापिचिदाकाशश्चविस्तृतः तद्यथाभिमतंसर्गंनित्यकर्मकरोम्यहं १० कल्पयाभिवहून्पाभुभूतजालानिभास्कर तत्वमेवाद्यभगवन्प्रथमोभवमनुर्भव ११ कुरुसर्गयिषाकामंमयासमभिचोदितः अथैतत्समहातेज्ञाममवाकंप्रभाकरः १२ अंगीकृतपद्धिधात्मानंचकारतपतांवरः एकेनप्राक्तनेनास्मिन्वपुषास्तूर्यतांगतः १३ व्योमाध्वगतयासर्गेतितानेद्विवसावत्लिं मन्वंतुत्वंद्वितीयेनकत्वास्ववपुषत्स्रगात् १४ ससर्जसिकलोकस्थितांतामभिमतांमम १५ एतत्तेकथितंसर्वंवसिष्ठमनसोमुने स्वरूपं सर्वकृतंचशक्तत्वंचमहात्मनः १६ प्रतिभासमुपायातियद्यदस्यहिचेतसः ततत्प्रकटतामेतिस्थैर्यंसफलतामपि १७ सामान्यब्राह्मणोभूत्वाप्रतिभासवशात्किल ऐंदवाब्रह्मतांयाताः मनसःपरमसक्ताः १८ पश्यैवैंदवजीवास्तेचितत्वाद्ब्रह्मतांगताः वयंतथैवचिद्भावाच्चितत्वाद्ब्रह्मतांगताः १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥

248

समभिचोदितः आज्ञामसन्न् १२ तपतांवरेतिवसिष्ठसंबोधनं अस्मिन्नैंदवसर्गे १३ उपसंहरतिएतदितिमहात्मनोमनसः १६ सर्वैंदवमानसंवेवत्याह पश्यतिचिज्जवाञ्छितस्वश्याप्य चित्तवांछिता १९ फलतीभोगाम्बहाश्रयोजकलाश्रि ७ स्वप्नापिविहरेत्पश्यकाशिता २५८

२५१

नर

नौआवयोः किंचिदपिनशपतितत्रहेतुः स्वांतरूपयोरिति ७ नाशितुनाशयितुं सेटिलोपः छांदसः परैर्दुर्लभत्वाच्च ८ पतितो
मतावितियावत् ६ व्यसनेनदृढविषयरागेणसंसक्तोवद्धो १० अथबहुजन्मपरंपरानंतरमस्माकंसर्गेअस्मदीयेब्रह्मांडे ११ भारतो
भरतेनदत्तःशापस्तयोः शरीरमात्रस्यक्रमेणनाशेसमर्थोविभूवनतुमनोनिग्रहे इत्यर्थः १२ वृत्तश्अपिशृंगारचेष्टाकुलिताभवंति

नर

अनेनशापदानेन किंचिद्भवतिनावयोः देहेनष्टेननौकिंचिन्नशपतेस्वांतरूपयोः ७ स्वोतंहिनहिकेनापिशक्यतेना
शितुंकश्चित् सूक्ष्मत्वाच्चिन्मात्वाच्च दुर्लभत्वाच्चविद्धिनौ ८ ॥भानुरुवाच॥ सुमहांस्तेसंवक्तुमनस्कावे बशापतःप
तितौभूतलेरस्ताविच्युताविवपक्षिणौ ९ अथव्यसनसंसक्तौमृगयोनिमुपागतौ ततस्तावपिहितेसक्तौभूयोजातौ
विहंगमौ १० अथोस्माकंविभौसर्गेमिथःस्तेवंधभावनौ तपःपरौमहापुण्यौजातौब्राह्मणदंपती ११ भारतोपित
योशापःससमर्थोवभूवह शरीरमात्राक्रमणेनमनोनिग्रहेप्रभो १२ तावद्यापिहितेनैवमोहसंस्कारहेतुना यत्रय
त्रप्रजायंतेभवतस्तत्रदंपती १३ अकृत्रिमप्रेमरसाद्विद्धस्नेहाःतयोस्तंप्रतिवीस्यकांतं वृत्ताश्अपिप्रेमरसानुविद्धाः
शृंगारचेष्टाकुलिताभवंती १४ ॥मोक्षोपायेषु कविमैंद्राहल्यानुरागोनामनवतितमःसर्गः ९० भानुरुवाच॥
तेनैतदपिभगवन्यथाकालंमनोमुने अनिर्ग्राह्यमभेद्यंचशापैरपिदुरासदैः १ ऐंदवानामनःसृष्टिक्रमाणांप्र
विनाशनं युज्यतेनचतद्युक्तं नैककुमेतन्महात्मनः २ किंतदस्तिजगत्यस्मिन्विविधेषुजगत्सुच तवापिनाप्य
नाप्यस्यायदेव्यायमहात्मनः ॥ ३ ॥ ॥ ० ० ५

किंपुनरन्येइत्यतिशयोक्तिः १४ ॥इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे नवतितमःसर्गः ९०॥ इहभानुक्तबाधा
तुसर्गोनिरूप्यते मनोमात्रविलासर्वविश्वमोदंवसर्गवत् तेनभारतशापेनमनोनिग्रहेसमर्थोविभूवेत्युक्तेनहेतुना १ अतोहे
तोर्दैदवानांसृष्टिक्रमाणांप्रविनाशनंत्वयकर्तुंनयुज्यतेनपापैतेनमहात्मनस्तावतद्युक्तंउचितंच नभवतीत्यर्थः २तर्हिरथा
समसर्गः स्यादितिदेत्यमालस्याहकिंतदिति ३ ॥ ॥

यदहंरूपमभिनिवेश
वा०टी० पद्युदासीनश्चिज्जादेवसर्वरूकं तर्हि कथं देहादिष्व हंतयाभिमानादनुदासीनरूपं भातीतितत्राहनसदिति
उ०प्र० रूपमनुदादीनस्वभावमनुभूयतेतन्नसत् सर्वत्रचित्कोपिअदर्शनात् नाप्यस न असतः उपलंभादर्शनात् यतः सतासतेतर
२५२ वसन्नासदेकरूपत्वात्सदेव असताचासदेकरूपत्वादसदेव अहंरूपंतुनेकस्वभावनियतंयतः क्वचिदुपलंभेनहेतुनासद्रूपमिव
क्वचित्तुतद्विरोधतोऽनुपलंभादसत्यसद्रूपमितिविरुद्धस्वभावं भासतइतिमायिकमित्यर्थः ३० एवंमनसोजडाजडविरुद्धस्व
भावत्वादपिमायिकत्वमित्याह जडाजडमिति ३१ तस्यकदादृश्यात्मता कदावाब्रह्मरूपत्वंतत्राहदृश्यते तन्मनो दृश्यानुभ
वकलेदृश्यमिवसत्यात्मसद्भावेब्रह्मानुभवेनविलासिनःप्रपञ्चविलसनशीलमितिब्रह्मैवयथाहेमिकटककलंकरालंकृतिः

२९ नसन्नासदहंरूपंसन्नासतेतदेवच उपलंभेनसद्रूपमसत्यंतद्विरोधतः ३० जडाजडंमनोविद्धिसंकल्पात्मदृहदृपुः
अजडंब्रह्मरूपत्वाज्जडंदृश्यात्मनावशात् ३१ दृश्यानुभवसत्यात्मनसद्भावेविलासितत् कटत्वंयथाहेम्नितथा
ब्रह्मणिसंस्थितं ३२ सर्वत्वाद्ब्रह्मणः सर्वंजडंचिन्मयमेवच अस्मदादिशिलांतालनजडंनचचेतनं ३३ दार्वा
दीनासचित्त्वेननोपलंभस्यसंभवः उपलंभोहिसदृशासंबंधादेवजायते ३४ उपलब्धेजडंविद्धितेनेदंसर्वमेवहि॥

कार्यदृशीहेम्नः पृथक्सद्विवक नकदृशात्तुतदेवतद्वत्संस्थितमित्यर्थः ३२ तवजगतोपिजडाजडविरुद्धस्वभावत्वान्मा
यिकात्वमेवेत्याशयेनाह सर्वत्वादिति अस्मदादिशिलांतालब्रह्मादिस्थावरात्मतेये किंकदृशाविरुद्धस्वभावमपिपर
मार्थदृशानजडंअचेतनधर्मकमित्यर्थः ३३ जडंचेतनमितिचव्यवस्था अनुपलंभेउपलंभोत्तरंवास्यात् अपिउपलंभस्ये
वासंभवात्सैवनसिद्ध्यति दूरेजडाजडत्वचिंत्येत्याशयेनाह दार्वादीनामिति सदृशयोः प्रमातृप्रमेयचिद्रूपत्वोर्हि तेद्वारका
देवासंबंधाद्धिदुपलंभः प्रसिद्धः जडैकरूपत्ववादेतुनप्रमेयचेतन्यमस्तीतिनोपलंभसंभवइत्यर्थः द्वितीयेप्याहउप २५२
लब्धेइति अजडंविद्धीतिछेदः उपलब्धेप्रमेयस्योपलंभेतभावात द्विष [illegible] यस्याजडैकस्वभावतापरिशिष्यतेयतः

तद्देवत्वांतंमनएवास्तिदेहदृक्तु देहप्रतीतिधर्मितादात्म्यानास्ति २० आलनिस्वस्मिंश्चमत्काराः कल्पनाः यस्य तथाविधं भवति आ
त्मचमत्कारत्वेऽपि विरणोतितच्चतत्कुरुतेइति तर्हि सर्वेषांमनस्तुल्यंकुतोनकल्पयति तत्राह यथावत्संभवमिति यथावत्कामकर्मवा
सनानुसाराद्यावद्यदासंभवतितदातावदेवेत्यर्थः यथामरीचंकचुनयेवांतः परिणमते निंबस्तुतिकृतयाद्राक्षामधुरतयेतिस्वस्व
संस्काराद्यवस्थितं तद्वदित्यर्थः २१ अतएवस्वोऽहंमनुष्योऽहमित्यादिदेहनाम्ना प्रतिनियतं जनाउदाहरंति नैकरूपमित्याह त
दतदिति चितवक्रांतिआतिवाहिकनामकंस्वस्वदेहमेयघनभ्रमं स्थौल्यभ्रांतियुक्तंततदेहनाम्नाउदाहरंति २१ यदिचित्तंदेहस्त
र्हि इदमेवजीवइतिकथंप्रागुक्तं तत्राह कथ्यतेइति प्रतनुवासनंजीवः घनभ्रमंतुदेहइत्युच्यतइतिभेदः क्रमाच्छांतदेहत्रयचम

चित्तंहिप्रतिभासात्मयच्चतत्प्रतिभासनं तदिदंभातिदेहादिस्वांतंनान्यास्तिदेहधृक् २० चित्तमालचमत्कारंतच्चतत्कुरु
तेयत न यथावत्संभवंस्वात्मन्येवांतर्मरिचादिवत् २१ तदेतच्चितवक्रांतमातिवाहिकनामकं तदेवोदाहरंत्येवदेह
नाम्नाघनभ्रमं २२ कथ्यतेजीवनाम्नेतच्चित्तंप्रतनुवासना शांतदेहचमत्कारंजीवंविद्धिक्रमात्परं २३ नाहंनचान्य
दस्तीह चित्रंचितमिदंस्थितं वसिष्ठेदंवसंविद्धदसत्यता भिवागतं २४ यथेदंवमनोब्रह्मात्पैवापमहंस्थितः तत्कृतं
चाहमेवेदंसकलात्मैवभासते २५ कश्चिच्चित्तविलासोयंब्रह्माहमिहसंस्थितः स्वभावएवदेहादिविद्धिस्पष्टतरात्म
त्वात् २६ श्रुत्वाचित्परमार्थैकरूपिणीत्येवभावनात् जीवोभूयोभयोभूत्वाक्तीत्यंदेहतामुधा २७ सर्वमेवंदवसंसार
वदिदंभातिचिद्वपुः संपन्नसंप्रबोधात्मात्मस्वप्नोदीर्घः स्वशक्तिजः २८ द्विचंद्रविभ्रमाकारंतन्मात्राभासएवकंरंद
२ वांवरवंदचित्तादेवाखिलंभवेत् २९ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,,

त्कारंतुपरंब्रह्मविद्धीत्यर्थः २३ एवंचतंतुभ्यः पटइवनकस्यापिदेहोनामपृथगस्तीत्याह नाहमिति २४ तत्कृतंसर्गेतरमित्य
पिमच्चित्तकल्पनेवेत्याह मेवतदर्पीत्याह तत्कृतमिति २५ स्वभावः परमात्मैव सर्वप्रपंचस्पष्टतरात्मत्वात्सर्वगिवदेहादिभा
वेनभातीत्यर्थः २६ श्रु घेतिनिपातोनत्वर्थे २७ चिद्वपुः परमात्मैवएवंदवसंसारवत्सर्वात्माभाति यथात्वाज्ञानशक्तिजः स्वप्नः दीर्घ

संपन्नजाग्रदात्माभातितत्वदित्यर्थः २८ यतः सङ्कल्पितवासना
प्रपञ्चत्तन्मात्राभासएवकंश्रवृत्तिजगतत्तौद्रवतिचक्षुरारूपेष्वदृष्टे
मितिमात्रतइदम् २९

दा २

५ किंचासत्वादपि देहादेर्न शोधनार्हतेत्याह यदीति तद्बोधः फलवानिति शेषः स्वेकाल्पिताः पादपाः के
शोध्यमाना दृष्टा इत्यर्थः

वा०री०
उ०प्र०
२५३

सर्वशक्तीः आविष्कुर्वाणम चित्तविज्ञानानन्दरूपं साम्प्रतं नैनेति ४६ नागात्मक चिन्नलक्षणो देह आतिवाहिकः ४७ कथं
मिदं बोद्धुं शक्यं तत्रोपायमाह देहादीति स्थूलदेहादिदेहत्रय प्रतिभारूपालतांच सजतासतां अधिकारिणा चितैनैव
चितं प्रतिभासात्म प्रातिभासिकं विचार्यमित्यर्थः ४८ किंतद्विचारलक्षणे शोधे कृते चित्तं भवतितदाह चेतेति अकृत्रि
मो निरतिशय आनंदः प्राप्यत इति शेषः तर्हि देहादयोपि शोध्यंतां ततोपि पुरुषार्थः किं न लभ्यते तत्राह किमि
तिवृथा तत्बोध इत्यर्थः ४९ एतां विद्यां प्रतिग्रह शोधनाग्रहोयुक्त उचितः स्यादित्यर्थः अत एव ह्यात्मादिशब्दादेहे

चित्स्येव चेत्यते जाड्यं स्वप्नेस्वमरणोपमं सर्वात्मत्वात्सर्वशक्तीः कुर्वती नैति साम्प्रतं ४६ मनः पदार्थादितया
सर्वरूपं विजृंभते नानात्म चितदेहोयमाकाशविशदाकृतिः ४७ देहादिदेहप्रतिभारूपात्म्यं स्पजता सता नि
वार्यं प्रतिभासात्म चितं चितेनवेक्ष्यं ४८ चितं तास्मे शोधिते हि परमार्थ स्वरूपिणीं गते कृत्रिम आनंदः किं देहो
पलखंडकैः ४९ यद्विघते शोध्यते तद्बोधः केचखपादपाः देहाद्य विद्यासत्याचे द्युक्तरणाम्प्रतिग्रहः ५०
असत्यविनि विष्टानां देहवाचितया त्विह येनात्मादिसंत्पत्तज्ञा किं चितपुरुषेडकाः ५१ यथेतद्भावयेत्स्वांत
स्तथैव भवति क्षणात् दृष्टांतो चैर्वाहल्याकृत्रिमेंद्रादिनिश्चयः ५२ यद्य यथास्फुरति स्वप्रतिभात्मचित्तं तत्
तथा भवति देहतयोदितात्मन् देहोयमस्ति न च चाहमिति स्वरूपं विज्ञानमेकमवगम्य निरिच्छमास्व ५३ ॥

५३ यथुक्तापि प्रभुतेन देहवाचिनः श्रुतेरसत्यार्थनिष्ठत्वायोगात् येत्वसत्यविनिविष्टा देहात्मदृढनिश्चया श्रावकियामं
दरादयो देहवाचिनएवात्मादिशब्दा इति मन्यंते तेषां येकिंचिदपि प्रामाणिकं वस्तूपदिशंतीति अज्ञाः पुरुषेडकाः पुंस्य
शब्द एव आत्मादिसत्यवस्तुनिष्ठशब्दानां देहाद्यसत्यवाचितया विपरीत बुत्पन्नान्प्रतिसत्यार्थबोधनाशक्ते रित्यर्थः ५१ क
पंतहेमकृत्तस्यचित्तस्यमूर्तदेहभावः संपन्न इति चेद्भावनयैवत्पाशयेनाह यथेतदिति ५२ उक्तमेवार्थं स्फुटं वदन्नुपसंह

250

२५३

उभयदुर्घटत्वेनयत्कलितंतदाहजडेति ३६ तस्याश्चितश्चेत्यकाकारकलनैवमननंतस्मात्तद्विवेकएवनिर्मनस्कतेत्याशयेनाहचित
इत्यादिना ३७ तत्रचिदात्मभागविस्मरणेनजडात्मजीवजगद्भ्रमः संपन्नइत्याहइतिजीवइति ३८ भ्रुक्तोभावश्चित्स्वभावएवचित्तं
जगदितिद्विधाकृतः अतश्चितेकबुध्योपलब्धंसर्वंजगत्साचिदेवद्वैतबुध्यालब्धमपितत्सैवेत्यर्थः ३९ निर्भागाएकभागाभं
स्वगतविभागतुल्यं ४० भ्रमभाकुनापुरुषेणैव ४१ अस्याश्चितेः सर्वरूपंजाड्यमपिचितिरेवस्मात् यतस्तस्मिन्जाड्येचित्वंचवे
त्सि अचिदेकस्वभावत्वेस्फुरणायोगात्स्फुरणेजाड्यस्याप्यसिद्धेरित्यर्थः यथाजडेबोधोस्ति एवंचेतनेजडभोगोप्यस्तीति

जडंचेतनभावादिशब्दार्थश्रीर्नविद्यते अनिर्देश्यपदेयत्रलतादीवमहामरौ ३६ चितोयच्चेत्यकलनंतन्मन
स्त्वमुदाहृतं चिद्भागोत्रजडभागोजाड्यमत्रहिचेत्यता ३७ चिद्भागोत्रावबोधांशोजडंचेत्यमिहस्यते इतिजीवो ६२
जगद्भ्रांतिंपश्यतीद्धतिलोलतां ३८ चित्तस्यएवभावोसौशुद्धएवद्विधाकृतः अतःसर्वजगत्सैवद्वैतलब्धंचसैव
तत् ३९ स्वमेवान्येतयादृष्टाचितिर्दृश्यतयावपुः निर्भागाप्येकभागाभंभ्रमतीवभ्रमातुरा ४० नभ्रांतिरस्तिभ्रम
भाड्मानेवेतीहनिश्चयः परिपूर्णार्णवप्रख्याक्तीत्यंसंस्थिताचितिः ४१ सर्वस्याजाड्यमप्यस्याचितिश्चित्त्वंचवेत्सि
तत् चिद्भागोंशोऽवबोधस्यत्वहंताजडतोदयः ४२ अहंतादिपरेतत्वेमनागपिनविद्यते कुर्म्यादीवपृथक्तोयेसंवि
त्सारेहितघतः ४३ अहंप्रत्ययसंदृश्यंचैत्यंविद्धिसमुत्थितं स्वगतस्वांविभ्रांतस्थंन्नंविद्यतएवनो ४४ अहंतापद
मंतात्मपदंविद्धिनिरामयं विदंविदुरहंतादिशैलमध्यथाहिमं ४५ ॥ ॥१ ॥३ ॥ ॥१॥

दर्शयति अहंतेति ४२ कथमहंताजडत्वमितिचेद्भूलत्वांकत्वादित्याहअहंतादीतिसंवित्सारंचिदेकरसं ४३ अतएवतस्या
सत्वमपीत्याहअहंप्रत्ययेति ४४ अनात्मपदंसर्वद्वैतवाधावध्यात्मवस्तुअहंतायाः अपदंअनात्मविद्धिकुर्वीति विदंवि
स्वभावमेववासनयाघनीभूतमहंतादिरूपंजनाविदुःपश्यंति यथाशैत्यमेवघनोभावाद्धिमपश्यंतितद्वदित्यर्थः ४५ ॥ ॥

तत्रापि दोषांतरमाह एकनाशे इति एकनाशे द्वयोर्नाशोऽवश्यमुपपद्यते यथा मनोनाशे देहपरिक्षयो दृष्ट एवं देहनाशे मनःपरिक्षयो पि संभावित इति न देहस्य मनो न्यूनता किंतु समसत्ताकता प्र[illegible] सुतं च दृष्टराघगम्यत्वे सत्यपरोक्षविषयत्वात्स्वप्नादिवन्मनस एव देह न्यूनसत्ताकतेति रज्जुनाशे सर्पस्येव देहनाशेन मनो नाशस्यानसंभव इति भावः ६ तत्र प्रथमं विरोधं परिहर्तुं वरशापप्राच लोक्ये शेत्सर्गिकत्वं बहुतरदृष्टानुसाराद्वश्यमभ्युपेयमित्युपपादयितुं वरशापयोरप्युपजीव्यकर्माणि ह्यलितपौरुषप्राबल्यं

एकनाशे द्वयोरेव नाशोऽत्राप्युपपद्यते अवश्यं भवितुं मनोनाशे देहपरिक्षयः ६ मनःशापादिभिर्दोषैः कथं नाक्रम्यते प्रभो

५२ कथमाक्रम्यते वासौ पितुर्हि मे परमेश्वरः ॥ वसिष्ठोवाच ॥ न तदस्ति जगत्कोशे शुभकर्मानुपातिना यत्पौरुषेण शुद्धेन न

समासाद्यते जनैः ८ आब्रह्मस्थावरान्तं च सर्वदा सर्वजातयः सर्वेषां च जगत्यस्मिन्द्विशरीराः शरीरिणः ९ एकं मनः

शरीरं तु क्षिप्रकारि सदाचलं अकिंचित्करमन्यत्तु शरीरं मांसनिर्मितं १० तत्राभ्यासंसमयः सर्वस्यैव च संगतः सर्वैरा

क्रम्यते शापैस्तथा विद्यादिसंचयैः ११ मूकप्रायो ह्यशक्तोऽसौ दीनः क्षणविनश्वरः पद्मपत्राम्बुचपलो दैवादिविवशा

स्थितिः १२ मनो नाम द्वितीयोऽयं कायः कायवतामिह असाध्यं तापि नायतो भूतानां भुवनत्रये १३ पौरुषं स्वमवष्टभ्य धै

र्यमालंब्य शाश्वतं यदि तिष्ठत्यगम्योऽसौ दुःखानां तदनिंदितः १४ यथा यथासौ यतते मनो देहादि देहिनां तथा तथा

तावत्स्मारयति न तदिति ८ स्थूलस्यैवोपघातो दृष्टो न सूक्ष्मस्येति लोकदृष्टानुसारं लोके विकुं भिन्नस्य भावो धैर्य दर्शयति आब्रह्मे त्यादिना ९ १० विद्याभिचारं कृत्याद्यः आदिप[illegible]दाच्छस्वविद्यादयो गृह्यंते तेषां संचयः समूहैः ११ देवादीत्यादिपदा द्राजपित्रादिसंग्रहः १२ आयतः स्वाधीनः नायतोऽस्वाधीनः १३ तत्र स्वाधीनतां हेतुत्वोपपादयति पौरुष मिति अगम्यो नाक्रमणीयः तैर्दुःखहेतुभिरनिंदितः अदूषितः १४ दुःखानुपघातइव सुखोपचयोऽप्यस्य वर्जित इत्याहयथेति १५

देहोमानुषादिरयंप्रत्यक्षएषदेहभोग्यःप्रपंचः अयंइतिस्वभावात् स्वकल्पनावशाद्यमालाद्देहएवभवतिएतदखिलंभोग्यंच
भवति ततस्तद्भावाद्देहनाशमनुनाशंएतियथायंबालः कपायियुक्त्यानियंसंगतदेहेसन्नपिपक्षतद्भीषणत्वग्रसितत्वादि-
कल्पनवशाद्यक्षेणग्रस्तोपन्नदेहगतःस्वप्नादोभवतितद्वदित्यर्थः ५५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेएक
नवतितमःसर्गः ९१ इहाक्षिप्यमनःशक्तिरमोघास्याप्यतेदेहं दार्ढ्यप्रकृष्यत्वस्यपेशारोपणत्तमा १ प्राक्तनंवास्पंभ्र
उपपत्युद्भावनेनाक्षिप्यपुनर्मयाएष्टः २ आक्षेपप्रकारमेवदर्शयतित्वयैवेति अतत्त्वाद्युक्तिविरुद्धेत्यर्थः २ एवंलोकदृष्ट
देहायमेषचकिलायमितिस्वभावोदेहोमयेतदखिलंततएतिनाशं मन्त्रादिकल्पनवशाद्यमेतिवालोनिर्य
क्षेदेहगतस्यएवकयापियुक्त्या ५५ ॥मोक्षोपायेश्रीवाल्मीकिवतरणक्रमोपदेशोनामएकनवतितमःसर्गः ९१ श्रीव
शिष्ठउवाच ॥ इत्युक्तवान्सभगवान्सपाकमलसंभवः १ दूहूहःपुनःपृष्टोवाक्यमाक्षिप्यभूतयः १ त्वयैवभ-
गवन्प्रोक्ताःशापमंत्रादिशक्तयः अमोघाइतिताएवकथंमोघाकृतापुनः शापेनमंत्रवीर्येणमनोबुद्धीद्रि-
यारापि सर्वाणिविमूढतामोहस्थानिकिलजंतुषु ३ यथैतोपवनस्पंदोयथास्नेहतिलोयथा अभिन्नोतद्व-
देवैतोमनोदेहोसरएवतत् ४ अथनास्तीहवादेहःकेवलंचेतसेवसः मुधानुभूयतेस्वप्नमृगदृष्णाद्धिचंद्रवा
विरोधोपीत्याह शापेनेति तथाच नहुषस्यशापादजगरत्वंप्राप्तस्यमनोमोहात्स्ववंशजस्यभीमस्यग्रसनेप्रवृत्तिः तथैव
धार्मिकस्यापिसौदासस्यशापाद्राक्षसतांगतस्यबुद्धिमोहाद्वसिष्ठवधोद्योगप्रवृत्तिः गंधर्वराजस्यचशापाद्धृतराष्ट्रजन्मनि
चक्षुरिंद्रियनाशः एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यइत्यर्थः एवंकार्यविरोधोपपत्तीरुपाशयेनाह यथैत्यादिना त्रितीयपद्याशङ्कोव
क्षोदृस्यादिदृष्टान्तानरसंग्रहार्थः कार्यकारणयोर्भेदानिरूपणात् तथाचमनसोवरशापाद्यनाक्रमणेतदभिन्नेदेहेपि
तदनाक्रमणंस्यादित्याशयः ४ ननुदेहस्यमनोन्यूनसत्ताकत्वाद्देहशापाद्याक्रमणेपिनमनसस्तन्मसक्तिरितिविवक्षवा [illegible]

वा॰टी॰ विवेकपौरुषहठेनतु मनसि नाभिलषितं तत्तदिति दित्याह कदाचिदिति दृष्टे जाग्रति वा २७ ईषत्प्रतिभातमपि मनसि चिरं निरूढं पीनं सत्य
उ॰प्र॰ थाभूतं सत्यमिवोपभोगसमं भवतीत्यर्थः २८ ननु पूर्वतनस्मरणाख्यादिभावप्रतिभादार्ढ्ये दृढं वा देश स्थितिरपि कुतो नाभूत्तत्राह प्रति
२५५ भासस्येति उत्तरदृढवासनया पूर्ववासनोपमर्दं छन्नत्वं इति भावः ३० पूर्ववासनोपमर्देनापक्षीणस्योपासनस्य कर्मकार्यं तस्य समतामत्रा
हप्रतिभासेति विरोधिभंजनपर्यंतमेव स्वकार्यं विलंबतस्तदुत्तरं तु क्षणादेव निष्प्रत्यूहत्वाद्दोषवासनिकप्रतिभासगोचरो यास्यार्थितां ए
ति प्राप्नोत्येवेति नोपपद्यत इति भावः ३१ ननु तथापि प्रलयकाले कथं तद्धितदुत्सर्गकल्पनं तेषां तत्राह अनुसंधानमात्रेणेति नतदी

न कदाचन संसारे सावधानमनामनाक् स्वप्नेपि कस्मिंश्चिद्दृष्टेपवादोषजालैः विलीकृतः २७ मनस्येवमनस्तस्मात्सो
रूपेण पुमानिह स्वकमेव स्वकैनैव योजयेत्यावनेपष्यि २८ प्रतिभातं यदेवास्य यथाभूतं भवत्यलं क्षणादेव मनःपी
नं वालवेतालवन्मुने २९ प्रतिभासस्यानुपदं प्राक्तनीं स्थितिमुज्झति कुलालकर्मानुपदं घटो मृत्पिंडतामिव ३० प्र
२५२ तिभासार्थतामेति क्षणादेव मनो मुने स्पंदमात्रात्मकं वारि यथा तुंगतरंगतां ३१ अनुसंधानमात्रेण स्वर्पविंवेपि
पामिनी मनः पश्यत्यसद्दुद्धाम्भ्रोद्भविवेष्ठितामिव ३२ यत्पश्यति तदेवाशु फलीभूतमिदं मनः सहहर्षविषादाभ्यां
भुंक्ते तस्मात्तदेव तत् ३३ प्रतिभानुपदं चेतः श्रेद्ध्यग्निशिखाशतं दह्यादाहमवाप्नोमीति दग्धं च परितप्यते ३४ ॥

सर्ग यसर्वत्विदीयस्थं किंचिदनुकूलं प्रतिकूलं वा तत्र तदीयानुसंधानमात्रस्यानुवृत्तेः इति न प्रलयकालेपि तद्विरोध इति भावः
अप्रबुद्धस्तोगल्पवषृध्यदष्टिः ३२ सप्तत्ववत्प्रोक्तत्वमपि मनस एवेत्याह यदिति तदेव तत् यत्कर्तृ तदेव भोक्तृ इत्यर्थः ३३
उक्तमर्थमुदाहरणेन दर्शयितिप्रमेति प्रतिभा अनुसंधानं भोजकादृष्टोद्बोधितसंस्कारस्तदनुपदं तदुद्बुद्धं तत्साक्षात् तथा च वि
रहिणां प्रसिद्धमित्यर्थः ३५ ॥ ॥ ॥

स्थूलदेहस्यतुनायंक्रम इत्याह १६ विषयदोषैर्हिमनोदुष्येन्नान्यदोषेणेत्याशयेनाहपवित्रमिति तथाचनलोकदृष्टविरोधशं
कावसरइतिभावः १७ कायविराधमपिपरिहरतितत्विति १८ सर्वेषांदेहादिभावनाद्युपमर्द्देनेपिपुरुषातिशयः प्रयत्नः सर्वैः
सम्यक्अविघ्नेनफलंददातितद्ददाति तन्मनएवमनसः फलंददातिपौरुषस्यापिमनोभेदत्वादित्यर्थः १९ यत्रविषयेदोषेऽपिम-
नोदार्ढ्यं दुःखादर्शनंतत्त्वचय विषयेकिंवाच्यमित्याशयेनेंद्रोपाख्यानादिस्मारयतिपौरुषेणेतिमांडव्यस्यकथामहाभारतादौप्र
सिद्धाः २१ दीर्घतयाऽप्रियस्तुकामोयागोपकरणोपार्जनायनिर्जितोदैवादंधकूपेनिपतितस्तत्रयागकाला तिक्रमेप्रसक्तेमनसैवे

सफलोमांसदेहस्यनकश्चित्पौरुषक्रमः मनोदेहस्यसफलंसर्वमेवस्वचेष्टितं १६ पवित्रमनुसंधत्ते चेतःस्मरतिसर्व
दा निष्फलास्तत्रशापाद्याः शिलायामिवसायकाः १७ पततंभवसिवन्हौवाकर्द्दमेशरीरकं मनोयदनुसंधत्ते तदेवाप्नो-
तितत्क्षणात् १८ पुरुषातिशयः सर्वैः सर्वभावोपमर्द्दने ददात्यविघ्नेनफलंमनोहिमनसोमुने १९ पौरुषेणैवलेनांतश्चि
त्तेकृत्वाप्रियामयं कृत्रिमेंद्रेणदुःखार्तिर्नदृष्टासामनागपि २० पौरुषेणमनःकृत्वानीरागंविगतज्वरं मांडव्येनजिताः
क्लेशा शूलप्रोतेपितिष्ठता २१ अंधकूपक्षिप्तेनापिमानसेयज्ञसंचयैः ऋषिणादीर्घतपसासंप्राप्तंवैबुधंपदं २२ इंदु ३ ५
पुत्रैर्नरैरेवपुरुषाध्यवसायतः ध्यानेनब्रह्मतापाप्तासम्यगापिनखंड्यते २३ अन्येपिसावधानायेधीरास्सन्महर्षयः चिता
त्वमनुसंधानंनत्यजंतिमनागपि २४ आधयोव्याधयश्चैवशापाःपापदृशस्तथा नखंडयंतितच्चित्तंप्रभाघातांशिलामि
वा २५ २५ येचापिखंडिताकेचिच्छायाघोरधिसायकैः स्वविवेकाक्षमंतेषांमनोमन्येविपौरुषं २६ ॥ ॥ ॥

जेतेचेंद्रः प्रसन्नस्तंकृपाद्रुद्धृत्यस्वपदंनिनायेतिभारतादौप्रसिद्धं २२ अनुसंधानंउपासनंज्ञानंवा २४ पापदृशोरक्तःपिशाचादयः त
च्चित्तंध्येयार्थैकाग्र्यचिन्मनखंडयंतिनपरिभवंति यथेनघातात्ताडनात् २५ येसौदासनहुषविश्वामित्रादयः आदिपदात्कामक्रोधाभि-
मानादिसंग्रहः तेषांमनोविपौरुषमदृढयोन्नत्वमित्युपासनायास्तुविवेकाक्षमत्वमितिज्ञानेचासमर्थ्यमितितर्कयामीत्यर्थः २६ राम ॥

एकैकस्याने कोपादानकल्पना गौरवान्न परमाणुकारणतावादो युक्तः विनाकर्त्तारं जडस्य जगद्वैचित्र्यरचनानुपपत्तेरसंगो
वा०री० दासीनस्य कर्तृत्वानुप पद्यते श्च न प्रधानकारणतावादो युक्तः चितो जडाकारपरिणामायोगान्न विज्ञानपरिणाम वादो यु
उ०प्र० क्तः स्वल्पस्य च कापि कारणत्वादर्शनात् न तत्कारणतावादोपि युक्तः सर्वत्र विकल्पेषु प्रमाणाभावाच्च नाप्यतद्यमागतास्
२५६ च्छिदिति निश्चिते युक्तिप्रमाणप्राबल्याच्चानिर्वचनीयमायाश्रं कीकब्रह्मविवर्त्तवाद एव परिशिष्ट इत्याशयेनोपसंहरति तस्मा
दिति ॥ यदुत्पत्तिप्रकार एवं अनया नयारीत्या तामेवाह अनुत्पन्ने इत्यादिनाविवर्त्तत्वादेव परमार्थतोऽनुत्पन्ने जगति अहंकार

तस्मात्सर्वपदार्थानां त्रैलोक्योदरवर्त्तिनां उत्पत्तिर्ब्रह्मणो राम तरंगाणामिवार्णवात् ॥ यदेवमनुत्पन्ने जगति मायाब्रह्म
णश्चिन्मनोरूपिणी साहंकारपरिकल्पात्ब्रह्मसत्तामेति याःत्वन्याश्चिच्छक्तयः सर्वशक्तेरभिन्ना एक कल्पंते ज
गति स्फारतां नीत पितामहस्वरूपेण मनसा समुल्लसंति एते सहस्रशोपि परिवर्त्तमाना जीवा उच्यंते तेऽभ्युत्थिता एव चि
253 न्नभसो नभसि तन्मात्रैरावलिता गगनपवनोत्तवर्त्ति नस्सन्तु दृशं विधायेभूतजातमध्यतया भ्यासे तिष्ठंति तस्य एव
प्राणशक्तिद्वारेण प्रविश्य शरीरं स्थावरं जंगमं वापि बीजतां गच्छंति तदनुयोनितो जगति जायंते तदनु काकतालीययोगे
नोत्पन्नवासनाप्रवाहानुरूप कर्मफलभागिनो भवंति ततः कर्मरज्जुभिर्वासनावलिता निबद्धशरीरा भ्रमंतः प्रोत्पतं

समष्ट्युपाधौ ब्रह्म प्रविश्य शिवपरिकल्पब्रह्मसत्तां परमेष्ठितामेति ॥ अन्यास्तु व्यष्ट्यहंकारोपहिताश्चिच्छक्तयश्चिदाभासाः तापितामहरू
पेण मनसा समष्टिमनोभावेन प्रथमं समुल्लसंतीत्यर्थः ते हि चिन्नभस एव समुत्थिताः नभसि मायाकाशे तन्मात्रैर्भूतमात्रोपाधि रा
हो३ वलिताः संतः गगनस्थपवनस्पार्श्वेदु दोहादिभेदभिन्नत्वात्तत्केध भेदस्पन्दां तं वर्त्तितोयेन चतुर्दशविधा लोकास्तेषु यादृशभू
तजातमध्यवर्त्तितया यादृशवासनाकर्माभ्यासे पेजीक्षिष्ठंति तत्स्यैव भूतजातेः प्राणशक्तिद्वारेण शरीरं स्थावरं जंगमं वा प्रविश
रेतोरक्तादिरूपां बीजतां गच्छंती ततः साध्वसाधुवासनासंवलिताभिः पुण्यपापकर्मरज्जुभिर्बद्धशरीरं ये षां तथा विधाः संतः प्रो
त्पतं त्युत्तमलोकान्नियंतंति निरपेक्षवा कर्मतद्वासनयोश्च कामराग एव बीजमिति तन्मयाए व जीवा इत्याह इच्छैवेता इति तथा च

लारं इषा दो क्षीरे इतिपाठे जलेरसायनं मधुरादिरसभेदात् तथाचोष्ट्रच्छागादयोर्ऽर्कनिंबादिपर्णान्यपि मधुरीकृत्य भक्षयंतीति दि
श्यत इति भावः ३५ उक्तमुपसंहरति इत्थमिति लूतां परिछिन्नां दृशा दृष्टिं नहीहि त्यज ३७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रक
रणे द्विनवतितमः सर्गः ९२ मनोत्र ब्रह्मणोपज्ञं ततो भूत्तैजसो विधिः ततो मोहादहंकारस्ततो विश्वमितीयते मनउपक्रममे
वसर्गक्रमं प्रागुक्तं प्रपिपंचयिषुर्विधिसंवादमुपसंहरति इति भगवता परमेष्ठिना अनाख्यानाद्व्याकृतनामरूपात् अनाख्याते
सूक्ष्मत्वान्नामसंबंधानर्हे सर्वप्रपंचरूपं चलनात्मकं निर्विकल्पकज्ञानप्रकाशिनमुत्पद्यते तत्कालेन स्वयमेव संकल्पविकल्पनात्म

प्रतिभानुपदं चेतः क्षारेऽपि हि रसायनं दृष्टापीतापरांतन्निंबातिक्तत्वात्तिक्तमेति ३५ प्रतिभानुपदं चेतो व्योमन्यपि म
लावलं दृष्टालुनाति लूत्वा च पुनरारोपयत्यलं ३६ इत्थं यद्यत्परिकल्पयतीन्द्रजालं चित्तं तदेव परिपश्यति नान्यचेतः १
नासज्जगन्न च सदित्यवगम्य नूनं लूनां दृशं विविधभेदवतीं जहीहि ३७ ॥ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे मनोमहात्म्यवर्ण
नं सर्गः ९२ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इति मे भगवता पूर्वमुक्तं तदेतदनुकंपितं तस्मादनाख्यात् ब्रह्मणः सर्वतः सर्वम
नाख्यानमुत्पद्यते स्वयमेव तद्घनतां प्राप्य मनः संपद्यते तन्मनस्तन्मात्रकल्पनपूर्वकं सन्निवेशं भवति तनुस्तैजसः
पुरुषः संपद्यते सोऽयं ब्रह्मेत्यात्मनि नाम कृतवान् तेन सामयायं परमेष्ठी तन्मनस्तत्त्वं विद्धि समनस्तत्ताकारो भगवा
न्ब्रह्म संकल्पमयत्वाद्यदेव संकल्पयति तदेव पश्यति ततस्तेनेयमविद्यापरिकल्पिता अनात्मन्यात्माभिमानमयी
ति तेन ब्रह्मणा गिरितृणजलधिमयमिदं क्रमेण जगत्परिकल्पितमित्यं क्रमेण ब्रह्मतत्त्वादियमागता सृष्टिरस्मत्पर

क्रमेण सामर्थ्यसिद्धेन घनतां प्राप्य तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि तत्कल्पनापूर्वसन्निवेशं स्वात्मशरीरमिव वासनामयपुरुषाकारं ततः
सन्निवेशोपाधेस्तदुपहितः पुरुषः आत्मा तैजसः तेजः प्रधानलिंगसमष्ट्युपाधित्वात् सोऽयं ब्रह्मा परमेष्ठी तस्य जगत्सर्गसंक
ल्पतामनोरूपत्वादेवेत्याह तेनेति ननु तत्संकल्पाज्जगदुत्पद्यतां जीवानां तदभिमानस्तु कुतस्तत्राह ततस्तेनेति अज्ञाविद्यास्मत्पा

वागतेयमितितिलभ्यते १

ग्रहणलक्षणाध्यासरूपाकार्यो विद्या इति अनयोर्यारीत्या ब्रह्मतत्त्वा
चिदेकसादृशादपि अन्यतो जडात्प्रधानपरमाणवादेः सकाशादागतेति
किं केलद्रपते १

इह द्वादशधा भिन्ना वर्ण्यंते जीवजातयः उपाधिगुणवैचित्र्याच्चिराचिरविमुक्तिगाः पूर्वोक्तजीवानां चिरमुक्तिविभागे रामस्य विशेष-
वा०टी० जिज्ञासां लिंगेन कल्पयन् तदुत्तरत्वेन वशिष्ठ उवाच उत्तमेत्यादिना सात्विकनामराजसभेदेनोत्तमाधममध्यमानां पदार्थानां
उ०प्र० जीवोपाधीनां इत्यत्तनो भुवनभेदेषु याउत्पत्तयः प्राक्कल्पिता स्तासां अयं वक्ष्यमाणो विभागो स्तितं वक्ष्यामि श्रृणवित्यर्थः १ इदंप्रथमता
२५७ जीवोपाधीनां ... सात्विकी राजसराजसी राजसतामसी राजसात्यंततामसी तामसीता-
गुणपीवरी ससत्वा अधमसत्वा अत्यंततामसी जाजसी राजससात्विकी राजसराजसी राजसतामसी ...
मसत्वा तमोराजसी अत्यंततामसीति वक्ष्यमाणभेदेषु अत्यंतयोर्भेदयोः पंचमाष्टमयोरंतर्भावात् द्वादशभेदाः परिशिष्यंतेते-
षां ... इदंप्रथमसतो यन्मन्हति योजीवः पूर्वकल्पे चरमजन्म निशमदमादि सर्वसाधनगुणसंपन्नाव विश्रवणाघला-
घां दर्शयिति इदंप्रथमसतोत्पन्नइति योजीवः पूर्वकल्पेचरमजन्मनि शमदमादिसर्वसाधनगुणसंपन्ना

श्रीवशिष्ठउवाच॥ उत्तमाधममध्यानां पदार्थानामितस्ततः उत्पत्तीनां विभागोयं श्रृणुएवं स्यामिराघव १ इदंप्रथम
तोत्पन्नो योस्मिन्नेवहि जन्मनि इदंप्रथमतानाम्नी शुभाभ्याससमुद्भवा २ शुभलोकाश्रयासा चशुभकार्यानुवं
धिनी साचेद्विचित्रसंसार वासनाव्यवहारिणी ३ भवैः कतिपयैर्भिन्ना मित्युक्तागुणपीवरी तादृक् फलप्रदा
नैककार्याकार्यानुमानदा ४ तेनरामैस सत्वेतिप्रोच्यते साकृतात्मभिः अथचेद्विचित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी ५॥

मादृत्वत्प्रतिबंधादार्भ्यनुत्पन्नज्ञानो स्मिन्कले इदंप्रथमतया प्रथमे जन्मन्येवशमादिसर्वैरागसंपन्नो ज्ञानयोग्य उत्पन्नस्तस्यसा
जीवजातिरिदंप्रथमनाम्नीत्यर्थः प्राक्कल्पीयशुभाभ्याससमुद्भवा हि सात स्मिन्नेजन्मनि मुक्तिभागीत्यर्थः २ सैवचेत्प्राक्तनवैरा
ग्यमाधा च्छुभलोके च्छाकृतोपासनकर्मादि संवलिताऽनत एव विचित्रसंसारवासनया भोगव्यवहारिणी भोगैर्वासनाक्षपकैः कति
पयैर्दशपंचरवेभवै जन्मभिर्भिन्नं व्यापयतीति शेषः इतिहेतोः साध्यांतिरागाद्युभयगुणोपि चितत्वाजु गुणपीवरीत्युक्तेत्यर्थः ३
तृतीयमाह तादृगिति तादृक् शब्दो विधातव्यः तादृशानियानि दुःखफलानितत्प्रदानत्व संशेरे कैर्मुखैलिंगैः प्राक्कल्पीयपयाः
कार्याकार्ययोः पुण्यपापयोरनुमानदा अनुमापयितृत्वसापि क्रमात्व त्वोपचये शताजन्मभिर्मोक्षभागित्यर्थाज्ज्ञायते ४ चतुर्थी
महअपेति ५ ॥ ॥

254

कामानुसारिजन्मपरंपरामेव मोक्षावसानं चतुर्भिः पद्यैः प्रपंचयति काश्चिदित्यादिना काश्चिद्भूतजातयस्तज्जीवाजीवाजननं जनः जन्मानि तत्सहस्राण्यंतोऽवधिस्तत्त्वबोधस्य यासां तथाविधाः सत्यः संसारे पतंतीति ततो मुक्ता भवंत इत्यर्थः वनपर्णवदित्यादि पूर्वोक्तरीत्यापि १७ काश्चिन्नु चितसंज्ञाया अज्ञानेन मोहिताः अत एवाप्रमेयागण्यानाद्यपरिच्छेद्या भवा जन्मानि यासां तथाविधाश्चिरजाताः सत्यः इह संसारे बहुकल्पशतान्यपि भवंति १८ कतिपयान्यतीतान्यमनोरमाणि जन्मानि येषां तथाविधाः सत्यः सांप्रतं शुभकर्मपरायणाः विहरंतीतोऽल्पैरेव जन्मभिर्मोक्ष्यंत इति शेषः १९ काश्चिन्वितः पूर्वमेव मुक्ता इत्याह काश्चिदिति वातोद्धूताः सामुद्रा बिंदवः प

काश्चिज्जन्मसहस्रांताः पतंति वनपर्णवत् कर्मवात्यापरिभ्रांता लुठंति गिरिकुंजेषु १७ अप्रमेयभवाः काश्चिच्चित्संज्ञानमोहिताः चिरजाता भवंतीह बहुकल्पशतान्यपि १८ काश्चित्कतिपयातीतामनोरमभवांतराः विहरंति जगत्यस्मिन्शुभकर्मपरायणाः १९ काश्चिद्विज्ञातविज्ञानाः परमेव पदं गताः वातोद्धूता अपयोमध्यं सामुद्रा इव बिंदवः २० उत्पत्तिं सर्वजीवानामित्थं ब्रह्मणः पदात् आविर्भावतिरोभावभंगुराभवभाविनी २१ वासनाविषवैषम्यवैधुर्यज्वरधारिणी अनंतसंकटानर्थकार्यसत्कारकारिणी २२ नानादिग्देशकालांतशैलकंदरचारिणी रचितोन्नमवैचित्र्य विहिताः संभ्रमासती एषा जगज्जांगलजीर्णवल्ली समस्तमालोककुठारकृत्ता वल्लीव विच्छिन्नमनःशरीरा भूयो न संरोहति रामभद्र २४॥ इति मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे दर्शने सर्गः ९३ राम॥

योमध्यं समुद्रमिव प्रविशंति २० उक्तक्रममुपसंहरति उत्पत्तिमित्यादिना २१ २२ नानादिग्भिर्नानादेशेषु नानाकालेषु नानाशैलकंदरेषु च चारिणी कर्मफलभोगसंचारवती रचिते रहमैवैचित्र्यैर्विहिता असंभ्रमाः सर्वतोभ्रमायया परमार्थतस्त्वसती २३ इत्थं संचारवल्लीप्रपंचतदुपसंहरत्येषेति विच्छिन्नं विक्षेपबहुलं मन एव शरीरं च तद्रूपं यस्यास्तथाविधा एषा जगज्जांगलगतमोहजालस्य जीर्णवल्ली जरता समस्तमालोकः स्वतत्त्वसाक्षात्कारस्तल्लक्षणेन कुठारेण कृत्ता छिन्ना सती भूयो न संरोहति मूलाज्ञानोच्छेदादिति भावः २४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रिनवतितमः सर्गः ९३

वा०टी० चिरमोत्ताकल्पांतरमोक्षं द्वादशमाह तज्जन्मनैवेति तज्जन्मनातामसस्य प्रथमजन्मना तामसे जानवस्त्र: पिशाचादिजन्मनिस
उ०प्र० त्वात्कर्पात्प्रल्हादककेय्वादीनांज्ञानंप्रसिद्धमितिभाव २५ राजसतामसी प्राग्पोक्तातस्याएवकार्ययोर्विपर्ययेणत्रयोदशीमाहभ
२५८ वेदिति २६ गुणत्रयहीनैरजस्तमोबहुलफलैरूपलक्षितेत्यर्थः २७ चतुर्दशी विधामाह सर्वमिति २८ सर्वासामुपाधिद्वाराब्रह्म

चिरमोक्षाद्विकथिता तामसी सा महर्षिभिः तज्जन्मनैवमोक्षस्य भागिनी चेतदुच्यते २५ तत्त्वैस्तामसत्वेतिताह
शारंभशालिनी भवैः कतिपयैर्मोक्षभागिनी चेतदुच्यते २६ तमोराजसरूपेति ताहशैर्गुणैरहितैः पूर्वजन्मसह
स्राढ्या पुरोजन्मशतैरपि २७ मोक्षायोग्या ततः प्रोक्ता तैः स्तामसतामसी एवं तु जन्मलक्षाढ्या जन्मलक्षैःपुरो जात४
प्यचेतु २८ संदिग्धमोक्षा तरसौ प्रोच्यतेत्यंततामसी सर्वाएतास्समायांति ब्रह्मणो भूतयः २९ किंचिच्चलिताभो
गाघधौरशशारिवोर्मयः सर्वाएवविनिष्क्रांता ब्रह्मणो जीवराशयः २० स्वतेजः स्पंदिताभोगा द्दीपाद्दिवमरीचयः ॥
255 सर्वाएवसमुत्पन्ना ब्रह्मणो भूतपंक्तयः २१ स्वमरीचिवलोद्भूता ज्वलिताग्नेः कणाइव सर्वाएवसमुत्पन्ना ब्रह्मणो दृश्यदृ
श्यः २२ मंदरामंतरीरूपा अंबुविंवाद्विोशवः सर्वाएवसमुत्पन्ना ब्रह्मणो दृश्यदृश्ययः २३ यथाविटपिनश्चित्रास्त
रूपा विटपश्रियः सर्वाएवसमुत्पन्ना ब्रह्मणो जीवपंक्तयः २४ कटकांगदकेयूरनूपुराः कनकादिव सर्वाएवो
त्थिताराम ब्रह्मणो जीवयः २५ निर्झरादमलो धौताल्पयसामिव विंदवः अज्ञस्यैवास्ति लाराम भूतसंततिकल्प
पंक्ते२ ना २६ आकाशस्य घटस्थालीरंध्राकाशाद्योयथा सर्वाएवोत्थिता लोककलना ब्रह्मणः पदात् २७ ॥ ॥

प्रभ त्वंब्रह्मभेदस्य भावनायां दृष्टांतभेदैर्द्व्यन्नाह सर्वा एता इति २९ २० २१ कणाः स्फुलिंगः २२ २३ विटपश्रियः शाखा
शोभा २४ २५ एवमंशांशिभावकल्पनया अभेदयोग्यतां प्रदर्श्य उपाधिमिथ्यात्वप्रदर्शनेनाभेदं दर्शयति अज्ञस्यैवेति २६ उपा
धिमिथ्यात्वं दर्शनव्यायोपपादनेन दृष्टांते दर्शयितुं जगतो ब्रह्मकार्यत्वमाह सर्वएवेत्यादिना २७ ॥ ॥ ॥ ॥ २५८

४ प्रापिकासंदिग्धसंदिग्धमोक्षासाराजसीत्यर्थः ८ सप्तमी लक्षयति अविप्रकृष्टेतिसायदाराजप्रदुःखानुभवमयुक्त वैराग्यादि ४

अत्यंतकलशप्राक्तनकल्पसंचितबहुदुष्कर्मदुर्वासनामालिन्यवती तादृगित्यादिप्राग्वत् ६ पंचमी माहसेवेति तादृग्लक्षणैवसती अध्यात्मशास्त्रश्रवणादस्मिन्कल्पसंदिग्धमोक्षा कथंचित्संभावोमोक्षाः ७ षष्ठीलक्षयति अनघतनेति यातुयातिः अनघतनजन्मा पूर्वकल्पीयवासनानुसारिणी अतएवतादृशचरित्रकारिणीद्वित्रिभवांतरा एतत्कल्पीयद्वित्रिजन्मसूत्तमधमामनुष्यादिरूपाया उत्पत्तिस्तादृक्कीर्तितदनुरूपस्वर्गनरकादिसंपत्या अविप्रकृष्टज्ञानजन्मापिभवति तदातत्रत्यसत्तमात्रेणमोक्षयोग्यामुमुक्षुभिः प्रो

अत्यंतकलुषाजन्मसहस्रेऽज्ञानभागिनी तादृक्फलप्र घैनेकधर्माधर्मानुमानदा ६ असावधमसत्वेतितेनसा धुभिरुच्यते सेवसंख्यातिगानंता जन्मवृंदादनंतरं ७ संदिग्धमोक्षायदेत त्प्रोच्यते त्यंततामसी अनघतजन्मातु लानित्तादृशकारिणी ८ योत्पत्तिर्मध्यमाप्रेसोरामद्वित्रिभवांतरा तादृक्कार्यानुसालोके राजसी राजसत्तम ९ अवि प्रकृष्टजन्मापियोच्यतेकृतबुद्धिभिः साहितन्मत्तमात्रेणमोक्षयोग्यामुमुक्षुभिः तादृक्कार्यानुमानेनप्रोक्तारराजससाति की सेव [illegible] चेदितरैरल्पैर्जन्मभिर्मोक्षभागिनी ११ तन्नादृशी हि सातत्र्ज्ञैः प्रोक्तारराजसराजसी सेव जन्मसतैर्मोक्षभागिनीचेत्त्रिरेषिणी १२ तदुक्तातादृगारंभासद्वीराजसतामसी सेवसंदिग्धमोक्षाचेत्सहस्रेरपिजन्म नां १३ तदुक्तातादृशारंभाराजसात्पततामसी भुक्तजन्मसहस्रातुयोत्पत्तिर्विलक्षणोनराणां १५ राम ॥ ॥

मयाः१ च्यतेसैवैतादृक्कार्यलिंगकानुमानेनराजससात्विकीप्रोक्तेत्यर्थः १० अष्टमीलक्षयतिसेवचेदिति इतरैरुक्तमानुष्या तिरिक्तैरल्पैर्यक्षगंधर्वादिजन्मभिः क्रमात्ज्ञानप्राप्यमोक्षभागिनीचेद्रा जसीत्यर्थः ११ नवमीलक्षयतिसेवजन्मश तैरिति १२ तादृगारंभाराजसत्तामसफलोपभोगकर्मोपासनाद्यारंभवती दशमीलक्षयति सेवेति १३ एकादशीम हामुक्तेति ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिः कल्पदावाविर्भावः १५ ॥ ॥ राम ॥ राम ॥ ०१

तदाविभवितारस्याध्यासेवजीवानांस्वभावशदितंत्स्याज्ञानमेवहेतुरितिसदृष्टांतमाह सर्वेति २ अतएवसृष्टिवादोयमज्ञसंम
तव्यवहारभूमावेवनपरमार्थपदेइत्याह अप्रबुद्धेति ३ नहिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येषापरमार्थ
तातदेतत्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यादिश्रुत्यातपारमार्थिकदृशातुनजगतोजीवानांकर्मणांवा
उत्पत्त्यादिकंतल्लियेधोवावक्तुंशक्यइत्याहसंप्रबुद्धेति ५ दीनांशोच्यांद्वैतकलनांयावद्व्यवहार कालमंगीकृत्यतात्पर्यः वेदतीति

सर्वसंकल्पनामुक्तेजीवाब्रह्मणिनिर्मले स्फुरंतिवितते व्योम्नि नीलिमेवास्वचक्षुषः २ अप्रबुद्धजनाचारोयत्रराघव
सर्वसंकल्पनामुक्तेजीवाब्रह्मणिनिर्मले स्फुरंतिवितते व्योम्नि नीलिमेवास्वचक्षुषः २ अप्रबुद्धजनाचारोयत्रराघव
दृश्यते तत्रब्रह्मणउत्पन्नाजीवाइत्युक्तःपरिस्थितः ३ संप्रबुद्धजनाचारेवक्रमेतत्रशोभनं यद्ब्रह्मणइदंजातंनजा
दृश्यते तत्रब्रह्मणउत्पन्नाजीवाइत्युक्तःपरिस्थितः ३ संप्रबुद्धजनाचारेवक्रमेतत्रशोभनं यद्ब्रह्मणइदंजातंनजा
तंचेतिराघव ५ काचिद्वाकलनायावन्नीताराघवप्रथां उपदेशोपदेशश्रीस्तावद्वाक्येनशोभते ५ अतोभेद
दृशोद्दीनामंगीकृत्योपदिश्यते ब्रह्मसद्मतेजीवावैवेतिवाचामयंक्रमः ६ इतिदृष्टेनिरासंगाद्ब्रह्मणोजायतेजगत्
तज्ज्ञैतरेवतद्धेतुगतंदुरवबोधतः ७ मेरुमंदरसंकाशाबहवोजीवराशयः उत्पत्त्योसत्यसंलीनास्तस्मिन्नेवपरेपदे
८ अथानंताःस्फुरंत्येते जायमानाःसहस्रशः नानाककुभकुंजेषुयाद्वैवाद्विवपल्लवाः ९ ॥ ॥ ॥

स्त्रियेवाइतिसंशयेइतिशवंप्रकारेणावस्य मानपरिशोध्यंनिश्चयेनयावत्प्रमेयनिर्णये संशयेनप्रकारेणांगीकृत्येत्यर्थः
लोकेयभ्युपगम्यवादोवहुशःप्रसिद्धइत्याहइतिदृष्टइति यद्यभ्युगतंद्वैतंतर्हिकथमयोघते तत्राहनिरासंगादिति निरासंगा
दसंगाद्वितीयोब्रह्मणोज गज्जायतेइतिप्रथमंमुत्पादितेयत्रजंतदुपादकंततदेवयतः तद्उत्पन्नं प्राक्हेतुगतंउपादानस्थंत
देवस्याविभविदशायामपिहेतुगतत्वात्तावन्मात्रमपिदुरवबोधत्वाभ्रांतिज्ञानात्पृथगिवभातीतिवाध्यतेइत्यर्थः ७ तदुपादान
कत्वंतुकालत्रयेपितत्रैवोत्पद्यलीयमानत्वात्सिद्धमित्याहमेर्वित्यादिचतुर्भिः जीवशवेनतदुपाधयोगृह्यते ८ ९ ॥

समायोत्पाविर्भवंति विशंति उपाधिविलये नैक्यमापद्यंते कांश्चिदित्यादिः

२८ स्वस्यआलोकः प्रभेवउपसंहरत्येवमित्यादिना २९ ३०

प्रागुक्तस्यानुवादः ३१ तस्येश्वरात्मनोभगवतोब्रह्मणः व्यवहारवल्योरूपश्रियः उपाधिरूपाण्येवआश्रयासांतथाविधाः प्रागुक्तजी
वजातयः निपतंति भवाब्धावंतरेभ्रमंतियावकोत्थाः कणघटाः स्फुलिंगसमूहाइव ३२॥ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
चतुर्नवतितमः सर्गः ९४॥ अथप्रबुद्धजनो घस्यप्रबोधायनवस्तुतः कर्मकर्त्रोः सहोद्भूतिराद्धिपेहसमर्थ्यते ब्रह्मणएवकल्पा
दौसर्वजीवजातयआविर्भवंतीत्युक्तिव्याजेनब्रह्मैवोपाधिषुजीवभावेनप्रविष्टमितिदर्शितं एवंचआगंतुकेनजीवभावेनप्राक्तन

सीकरावर्त्तलहरीविंदव पयसोयथा सर्वाएवोत्थितारामब्रह्मणोदृश्यदृष्टयः २८ मृगतृष्णातरंगिण्योयथाभास्करते
जसः सर्वादृश्यदृशीद्रष्टुर्व्यतिरिक्तानुरूपतः २९ शीतरश्मेरिवज्योत्स्ना लोकस्वत्तेजसः एवमेताहिभूतानांजा
तयोविविधाश्रयाः ३० यस्मादेवसमायांति तस्मिन्नेवविशंतिच काश्चिज्जन्मसहस्रोत्तेयातपश्चिरकालिकाः काश्चित्क
तिपयातीतेजन्मरूपाव्यवस्थिताः ३१ इत्थंजगत्सुविविधेषुविचित्ररूपास्तस्येच्छयाभगवतोव्यवहारवस्तः आयांतियां
तिनिपतंतिलयोत्पत्तिरूपश्रियः कणघटाइव पावकोत्थाः ३२ इतिमोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेब्रह्मणः सर्वसमुत्पत्त्य
तइतिकथनंनामचतुर्नवतितमः सर्गः ९४ श्रीवसिष्ठउवाच॥ अस्मिन्लोकेकर्मकर्तारौसममेवपरात्पदात् स्वयंप्रक
टतांयातौपुष्पामोदौतरोरिव १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कर्मनिमित्तंवकर्तुःशरीरंतस्यप्राक्तनकर्त्तृनसापेक्षत्वात् तदर्थंजीवस्याशरीरत्वाभ्युपगमेतत्रब्रह्मणः प्रागुक्तऔपाधिकोजीवभावः
समर्थयितुंशक्यइत्युभयथापिदोषप्रसक्तेर्दृष्टिभेदाश्रयेणपरिहर्त्तव्यवस्थाभिसंधिः परिशेषाद्यौक्तिकदृशासहोत्पत्तिपक्षंदर्श
यति अस्मिन्नाविति अन्योन्यतादात्म्यकल्पनादभिन्नौअतः सममेवयुगपदेवपरात्पदाद्ब्रह्मणः सकाशात्स्वयंस्वस्वभाववशादेवसर्गा
दौप्रकटतांयातौ तथाचभगवतावाक्यंनकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिस्वभावस्तुप्रवर्त्ततइति १ ॥ ॥ ॥

शा २

वा०टी० अस्मिन्पक्षे अनुपपत्तिमपपादयिष्यन्नाप्रसक्तानुपयोगिनीं भूमिकां रचयितुं शास्त्रलक्षणमाह अविसंवादिनेति अलौकिके धर्मब्र
उ०प्र० ह्मणि च प्रमाणं श्रुतिः तदभावादृष्टिर्येवार्त्तेः प्रत्यक्षदृष्टिभिर्वीतरागैर्मन्वादिभिर्धर्माधर्मरूपेऽर्थे स्वमूलश्रुत्यविसंवादिना
२६० जैमिन्यादिकृतं च सिद्धव्यापकन्यायेन यद्यद्विनिर्णीतं तन्निर्णीय निबद्धं स्मृतिपुराणकल्पसूत्रेतिहासादि तच्छास्त्रमिति कथ्यते न
चाचश्रुतयः स्वमूलस्य स्यादयमलौकिकेऽर्थे मानमित्याशयः २५ एवं सदाचारोऽपि मानमिति वक्तुं सतां लक्षणमाह महासत्वेति म
हता अप्रतविशुद्धेन सत्वगुणेनोपेताः धीराः विपर्ययेऽपि दुःखस्थाने अप्रकंप्याः समदृष्टयः अरागद्वेषाः अनिर्देश्यपदशब्देनाभि

श्रीरामउवाच ।। अविसंवादि निर्णीयं यत्प्रत्यक्षदृष्टिभिः वीतरागैर्विनिर्णीतं तच्छास्त्रमिति कथ्यते २५ महासत्वगुणोपे
ता ये धीराः समदृष्टयः अनिर्देश्यकलोपेताः साधवस्तेऽत्र दाहृताः २६ दृश्यं हि दृष्टिर्बालानां सिद्धये सर्वकर्मणां साधुवृत्तं
तथा शास्त्रं सर्वदैवानुवर्तते २७ साधुसंव्यवहारश्च शास्त्रं योनानुवर्तते बहिःकुर्वन्ति तं सर्वे स च दुःखे निमज्जति २८ इह
257 लोके च वेदे च श्रुतिर्दिष्टं सदा प्रभो यथा कर्म च कर्ता च पर्यायेणेह संगताः २९ कर्मणा क्रियते कर्ता कर्म प्रणीयते ।। कर्ता
बीजांकुरादिवन्न्यायो लोके दृष्ट एव सः ३० कर्मणो जायते जंतुर्बीजादिव नवांकुरः जंतोः प्रजायते कर्म पुनर्बीजमिवांकुरात्

लयितुमशक्याया निरतिशयानंदब्रह्मसाक्षात्कारकला तदुपेताः ते साधवः संत इत्यर्थः २६ साधुवृत्तमुक्तलक्षणानां
सतामाचारः शास्त्रं श्रुतिस्मृति चेति द्वयं बालानां अज्ञाततत्वानां शिष्याणां दृष्टिर्नेत्रद्वयं ब्रह्मतत्वदर्शनायेत्यर्थः २७ साधुः
स्वर्गमोक्षोपयोगीयः संव्यवहारस्तदर्थं तत्प्रमाणं शास्त्रं सर्वे शिष्टा इति शेषः २८ इह अस्मिन् लोके प्रमाणलौकिकजने
वेदे च इत्थं श्रूयत इति निरूढप्रवादः अस्तीति शेषः प्रवादमेवाभिलप्य दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह यथेत्यादिना पर्या
येणाऽप्रयोगघेन हेतुफलभावेनेति यावत् ३० तदेव स्पष्टमाह कर्मणेति प्रणीयते निष्पाद्यते ३१ ।। ।। ।।

१० मूलानि संधिमुपसंहरति पुष्पामोदाविति अलिन्याविति दृष्टांतविशेषणात्पुंस्त्वं समायातेउ इति तु दार्ष्टांतिकमितिनपुंसकमन पुंसकेनेतिनपुंसकैकविशेषः ११ १२ सहोत्पत्तिकल्पनायां दृष्टानुसारोप्यस्तीत्याह दृष्टमेतदितिवस्तुत्वपा अभवाअपिभावेवांस नाभूतमात्रोपाधिरुद्भवति तत्कालं प्रस्फुरंतिसंचलंति सहोत्पत्तितादात्म्ययोः प्रत्यक्षदर्शनाद्विपर्यः १३ तथाच तदुत्पत्तोन् कर्मात्तीनवा अन्यनिमित्तंकर्तृपूर्वकत्वात्तेषां अतः परिशेषात् प्रागुक्ताज्ञानमेकमेवेत्याहेतुरिति अयमभिसंधिनतावत्कर्तर नादितावत्कुशक्ता कर्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वे अनादित्वभावस्याग्नेरुष्णस्येवोपायसहस्रैरप्यपरिहार्यतया अनिर्मोक्षप्रसंगात्

जीवौघाश्चोद्भवंतिपंतिमधाविवनवांकुराः तत्रैवलयमेष्यंतिग्रीष्ममधुरसाइव २० तिष्ठंत्यजस्रं कालेषु तएवाम्ये चभास्वराः जायंतेचप्रलीयंते परस्मिञ्जीवराशयः २१ पुष्पामोदाविवाभिन्नो ब्रह्मान्कर्मचराघव परमेशात्स मायातातेतत्रैवविशंतःशनैः २२ दृष्टमेतज्जगत्यस्मिन्दैत्योरगनरामराः उद्भवंत्यभवाभावे प्रस्फुरंतिपुनःपुनः २३ हेतुर्विहरणेतेषामात्मविस्मरणं हते नकर्मोल्लसत्तेसाधो जन्मांतरफलप्रदः २४ ॥ ॥ ॥

औपाधिकत्वेसउपाधिरविद्यैवान्योवा आद्ये फलतः सेद्धांतिकैः परिशेषपक्षांतर्गतिः किंचअविद्याया आत्मनिक रतायादकत्वंस्वतस्त्वा अन्यसापेक्षतयावा नस्वतः सुषुप्तिमूर्छादिप्रलयेष्वपालनः कर्तृत्वापादनापत्तेः अन्यसापेक्षत्व याचेद्यत्सापेक्षाभत्वाविद्याकर्तृतामापादयतिसएवोपाधिः स्यान्नाविद्या नचपाधेरूपाधिर्भवतीति द्वितीयेपिसउपाधि रविद्याकार्यस्वतंत्रोवास्वातंत्र्येयद्यनादिस्तर्हितदुपहितकर्तृरूपमपियाद्येवतिनानादिकर्तृसिद्धिः अविद्याकार्योपाधिपक्ष्ये रविद्याकार्यस्वतंत्रोवास्वातंत्र्येयद्यनादिस्तर्हितदुपहितकर्तृरूपमपि... प्यथमेवदोषइतिनित्यस्यापालनः कर्तृपाधिसंबंधस्यप्रतिकल्पमतिदिनंच भेदात्तदधीनस्योपहितकर्तृरूपस्यकर्मसं होप्पतिकर्मशक्तिमुदुपाधितादात्म्यरूपतान्च तत्रचात्मविस्मरणमेवबीजमितिपक्षएवयोक्तिकदृशापरिशिष्यतेएतेभ्यो

सुषुप्तिलयप्रलययोरपिकर्तृतामर्दयेत यदिसादिस्तर्हि ३

पा १

श्री प्र. यस्यायाताशेषवाज्ञानविज्ञप्तिलक्षणस्थितिरूपाशा टी० २४८

सहोत्पत्तिपक्षे पिपचानकश्चिद्दोषस्तं चाप्रतिपादयितुं भूमिकां रचयति मानस इति य ङ्मनसा ध्यायति वाचा वदति तत्कर्म
णा करोतीति श्रुतेर्मनः संबंधीयः कलाकलनरूपेण समुन्मेषाविभासः एतत्तत्प्रसिद्धं कर्मणां बीजं कथं ज्ञायते यतः अ
स्यैवोन्नस्त्र कि निष्पत्तिरूपं फलं विद्यते नामनः एवं करेहचे श्रामात्रस्य त्यर्थः २९ फलमस्यैव विद्यत इति यदुक्तं तदुदाहृत्य
दर्शयति देवेति आदिसर्गे परब्रह्मणः पदाद्यदेव मनो लक्षणं तत्वं वस्तु स्थितं तदेव जंतूनां तदुपाध्या विर्भूतसमष्टिव्यष्टिजी
वानां कर्मणि स्थितं जीवस्य प्राक्तनवासनाभेसारी देहतया रहाहंभवेन स्थितः तथा च श्रुचश्रुतिः तन्मनो कुरुत आत्मन्वी स्या
मितिसोर्चन्नचरदितिव मनोजन्माधीनमेवात्मन्विताराद्धि देहित्वसंचरणलक्षणं कर्मेव दर्शयति तियद्यद्वंततिसंभवतीति

मानसोयं समुन्मेषः कलाकलनरूपतः एतत्कर्मणां बीजं फलमस्यैव विद्यते २९ यदेव हि मनस्तत्वमुत्थितं ब्रह्मणः
पदात् तदेव कर्मजंतूनां जीवो देहतया स्थितः ३० कुसुमाशययोर्भेदो न यथा भिन्नयोरिह तथैव कर्ममनसोर्भेदो
नास्यविभिन्नयोः ३१ क्रियास्पंदो जगत्यस्मिन् कर्मेति कथितो बुधैः एवं तस्य मनो देहं कर्मातश्चित्तमेव हि ३२ न सशै
लो न तद्योमनसोच्छिन्नन विरूपं अक्षिपत्र फलं नास्तिकृतानामात्मकर्मणां ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

258 चश्रुत्यंतरं तथा मनस्त्वकर्तृ नास्तीति दर्शयितुं सर्वासहोत्पत्तिपक्षो दर्शित इति भावः ३० एवं कर्तृकर्मभेदोक्तेरपि कर्मणो मनो
धर्मत्वेन नात्मधर्मता को दस्य स्वभावविरोधादिति प्रदर्शने तात्पर्यमिति सदृष्टांतमाह कुसुमेति आशयो गंधस्तस्यामोदः ३१ न
नु कर्मशब्देन यज्ञादिसत्तुन्म भदृष्टं चोच्यते तत्राद्यो देहधर्मः द्वितीयस्तु भोक्तृसमवायी तत्कथं मनोधर्मता तयोस्तत्राह क्रिये
ति क्रियैव हि कर्म संत्का त्मनामनस्थिता अदृष्टफलात्मना आविर्भूता देहत्वनिरूपादिरूपा भवति एवं च तस्य कर्मणा आश्रयो दे
हमपि पूर्वं मन एव सत्व विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्ववक्रमतीति श्रुत्या मनसो भाविदेहाकाराभिमानं प्राप्तस्यैव शुवदेहाउक्रमणा
श्रुतेः आतिवाहिकदेहस्यैव वासनावलेन स्थूलादेहताकल्पनमिति प्राग्युक्तादनाच्च अतश्चित्तं मन एव कर्म धर्मकत्वात्कर्मेत्यर्थः
३२ एवं च त्वदुक्तः कर्मनैष्फल्यदोषोपि परिहृतः मनः कार्यस्य सपिस्याप्रपंचस्य कर्मयुक्तोपपत्तेरित्याशयेनाह न स इति फलशब्दो

कर्मैव वासनापि प्राक्तनी कर्तृहेतुरित्याह यथेति समनुभूयते तेन जन्तुनेति शेषः २२ एवं भूमिकां कृत्वा कर्तृकर्मणोः सहो
त्पत्तिरेवं स्थिते इति सहोत्पत्तिपक्षे हि प्राक्तनं कर्म विनैवोत्पत्तिरिति फलितं तच्चायुक्तं साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पा
पो भवति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणा जायते जन्तुरित्यादिश्रुतिशिष्टप्रवादविरोधादित्यर्थः २३
अनेन सहोत्पत्तिपक्षेण एतयोः जीवकर्मणोः जगति ज्ञाताः प्रमाणनिरूढा अविनाभाविना अन्वयव्यतिरेकशालि
नी परस्परहेतुफलता तिरस्कृता भवेदित्यर्थः २४ कर्मणां कारणे अदृष्टत्वात्त्वातिरिक्तकारणशून्ये मायाशबले ब्रह्मणि

यथा वासनया जन्तुर्नीयते भवपञ्जरे तद्वासनानुरूपेण फलं समनुभूयते २२ एवं स्थिते कथं नाम जन्मबीजे
न कर्मणा विनोत्पत्तिस्त्वया प्रोक्ता भूतानां ब्रह्मणः सदा २३ पक्षेणानेन भगवन्भवता जन्मकर्मणोः
विनाभाव तिरस्कृता जगज्ज्ञाता साविनेतयोः २४ यत्स्वकारणे ब्रह्मन्ब्रह्मादिषु फलेषु च कर्मणां फलमस्तीति दृ
ष्टं लोके प्रमार्जितं २५ सञ्जाते संकरे लोके कर्मणि फलदायिषु मात्स्यन्याये विलसति नाश एवावशिष्यते ॥
२६ किं तत्कृतं भवेत्तेव भगवन्ब्रूहि तत्त्वतः एनं मे संशयं स्फारं छिन्धि छिन्धि विदांवर २७ श्रीवशिष्ठ उवा
च ॥ ॥ साधु राघव पृष्टोऽसि त्वया प्रश्नमिमं शुभं शृणु वक्ष्यामि ते येन भृशं ज्ञानोदयो भवेत् २८ ॥

वियदादिस्थूलदेहान्तभोगायतनफलसर्गरूपं फलमस्ति तत्फलमस्ति तत्फलेषु ब्रह्मादिषु हिरण्यगर्भादिस्थूलसूक्ष्मोपा
धिषु भोगतत्सामग्रीसर्गरूपं फलमस्तीति लोके प्रसिद्धं प्रवादद्वयं त्वया प्रमार्जितमित्यर्थः २५ दोषान्तरमप्याह संजाते इ
ति कर्मस्वफलदायिषु निष्फलेषु सत्सु नरकादिभयाभावान्मत्स्येष्विव बलवद्भिर्हिंसनमरणैर्मात्स्यन्याये विलसति स
ति २६ तत्तस्मात्तद्ब्रह्मन्तत्त्वतः यथार्थतो ब्रूहि तं कर्मफलात्मना भवत्येक किं वानेति एनं संप्राप्तं छिन्धि २७ इत्यमी

मनसः कर्मनचि ... आदिहनानाविधाकृतेभ्यास्त्वायं तेनिधामेदास्तत्वं चास्य विमुक्तये उक्तार्थं प्रपंचनार्थं सर्गस्यार्थसं
क्षिप्यादौ दर्शयति मनइति अनुभूतानामर्थानां भावना विभावनारूपं विकल्पनं तन्मात्रं सा भावनास्पंदधर्मिणी सती विहितनि
षिद्धक्रियाभवति तस्याः क्रियायाएव सौस्माद्दृष्टभावापन्नायाजन्मांतराद्यात्मिकं मद्भाविता रूपं तत्त्वफलं सर्वो जंतुरनुधाव
तिप्रसरति मनएव कर्मणोभयभावमापद्यतइत्यर्थः १ प्रसः स्पष्टः २ सर्वशक्तेः सर्वशक्तिसन्मायाशबलस्य रचितं प्रथमविग्र

श्रीवसिष्ठउवाच॥ मनोहि भावनामात्रं भावनास्पंदधर्मिणी क्रियातद्भाविता रूपं फलं सर्वोनुधावति १ श्रीरामउवाच॥
विस्तरेणाममब्रह्मन् जडस्याप्यजडाकृतेः रूपमारूढसंकल्पमनसोवक्तुमर्हसि २ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ अनंतस्यात्म
तत्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः संकल्पशक्तिरचितयद्रूपं तन्मनोविदुः ३ भावः सदसतोर्मध्ये नराणां चलति यश्चलः कल
नोन्मुखतांयातास्तद्रूपं मनसोविदुः ५ नाहं वेदावभासात्मा कुर्वाणिमीतिनिश्चयः तस्मादेकांतकलनस्तद्रूपं मनसोवि
दुः कल्पनात्मकंकर्माक्रियाकर्मेशतापविरहितं मनः न संभवति लोकेस्मिन् गुणहीनो गुणी यथा ६ यथाग्न्योष्णयोसत्ता
न संभवति भिन्नयोः तथैव कर्ममनसोस्तथात्ममनसोरपि ७ स्वेनैवचित्तरूपेण कर्मणा फलधर्मिणा संकल्पैकशरी
रेणनानाविलासशालिना ८

दितं संकल्पशक्तियद्रूपं तन्मनइत्यर्थः ३ सांप्रतेकेपि नराणां व्यवहारेतन्नसिद्धमित्याह भवइतिस्या गुर्वीपुरुषोवेति विकल्पे सदस
तोः कोटयोर्मध्ये भावश्चलो दोलायमानश्चलति संचरतीत्यर्थः कल्पनान्मुखतां कोटिद्वयस्पर्शतिएकतां ४ सदाचिद्रूपत्वा
समानेप्यात्मनि नाहं वेदेति प्रत्ययः अकर्त्रपि कर्तेति प्रत्यक्षयेन भवति तन्मनइत्या हनाहमिति एकांतकलनो नियतं॥
जायमानः ५ गिस्पंदेसनत्यतस्यत्वन्नगुणस्यायात्मिमाशंक्याह कल्पनात्मिकयेत्यादिना ६ आत्ममनसोः जीवमनसो ७
फलेनधर्मिणासाध्यवता ८ ॥ ॥ ॥ श्री श्री ॥ ॥ ॥।

259

रचितं सावधानमनुष्ठितं सांगतया च स्फुरति राजमानं यत्कर्म असौ पौरुषः प्रयत्न एव स च कदाचन कदाचिदपि निष्फलो नेत्यर्थः अथ मनिप्राय अविघात्यं मन एव किंपाश किमत्वा चिदात्मोपाधित्वात्कर्तृ भोक्तृ च तच्चान्नमयं सोऽपमन स्त्वमनो कुरु तत्त्रीण्यात्मनेकुरुत मनो वाचं प्राणमित्यादिश्रुते प्राग्युक्तयुक्तेश्च यद्यपि प्रतिकल्पं प्रतिदिनं चोत्पद्यप्रलीयते तथापि स्वहेमा विर्भूय निशितम सि तिरोभवंति कुड्यच्छायेव प्रतिदर्पणसन्निधानमाविर्भूय दर्पणापसरणे तिरोभवन्मुखप्रतिबिंबमिव च तद्देवतावाधिप्यप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यादुपहितात्मैक्याच्च न भिद्यत इत्यनाद्यपि भवति नहि नाशो नाम शून्यता पत्तिरुत्पत्तिर्वा असतः सत्त्वं येन प्रत्यहं सुषुप्तौ नाशादिदः स्यात्सत्कार्यवादाश्रयणाच्चाविद्यावी जात्मना सत्तारेव प्राक्तनकर्तृकर्मणो सत्फलविपरीतप्रपंचस्य च सहोत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि न कृतनाकृताभ्यागमाप्रसंग इति न शास्त्रप्रामाण्यवाधो न वा मात्स्यन्यायसक्तिर्न वाजन्म कर्म

रे हि किं प्राक्तनं वापि कर्म यद्रचितं स्फुर पौरुषसौ परोप त्तोन कदा न निष्फलः ३४ कृष्मृतासंत्त्रयप्रद्त्तीयते कल्लोलत्वं स्पंदात्मकर्मविगमे तद्वत्प्रलीयते मनः ३५ कर्मनाशे मनोनाशो मनोनाशो ह्यकर्मता मुक्तस्यैष भवत्येवना मुक्तस्य कदाचन ३६ वन्हौष्ण्ययोरिवसदा त्विक्ष्ययोश्चित्तकर्मणोः द्वयोरेकतराभावे द्वयमेव विलीयते ३७ चित्तं सदा स्पंदविलासमेतत्स्पंदैककल्पं न तु कर्म विद्धि क्रमाच्च चित्तं किल धर्मकर्मपदं गतेराम प्रसरेण ३८ ॥ इति मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे कर्मपुरुषपौरोक्यप्रतिपादनं नाम पंचनवतितमः सर्गः ९५ ॥ ॥ ॥ ॥

णो रविना भाव नियमप्रमार्जनं मन एव तिरोभूतं स्यात् आविर्भूतावस्थं चाविद्यस्तु अभ्युपगमाच्चात्मविस्मरणैकहेतुपरिशेषोऽतिरप्याविरुद्ध इति न त्वमिति ३४ सहोत्पत्त्येकत्वप्रत्ताभ्युपगमस्य किं फलं तत्राह कृष्ण तेति तथा च कर्ममनसो रप्यतस्नाज्ञात्यविनास्पंदासकस्य प्राणस्य मनसो वा निरोधलक्षणो हठयोगो राजयोगो वाभ्यसनीय इति तत्फलमिति भावः ३५ योगजन्यसाक्षात्कारेण विद्यानाशे चात्यंतिकद्वयनाशो भवति नान्यथेत्याशयेनमुक्तस्येत्युक्तिः ३६ त्विक्ष्ययोस्तादात्म्येन संगतयोः ३७ एकनाशेऽपरनाशाइत्यत्रोपपत्तिं दर्शयन्नुपसंहरति चित्तमितियत

त्चित्तं तत्स्पंदविलासमेत विहितनिषिद्धे नुष्ठानपापात्मक धर्माधर्माकारपरिणामि भवति अथ कर्म च तत्फलं भोगानुरूप संदात्मकविलासमेतच्चित्तं भवति अतस्ते परस्परेण नित्ये नेन धर्मपरं कर्मपदं च गतेवाचकत्वेन प्राप्ते धर्मकर्मशब्दाभ्यां लोके व्यवह्रियेते इत्यर्थः ३८ इति॰

इति॰ पंचनवतितमः सर्गः ९५

एवंपृष्टोवशिष्ठः क्रमेणपंचदशापिनाभातिव्याचिकीर्षुःप्रथमंमनइतिनामव्याचष्टेगतेवेतिपरांसंविदविद्ययासकलं
कलंगतेवसतीकदाचिदुन्मेषरूपिणीभूत्वायदेदमित्थंवेतिविकल्पात्मनानानाभवतितदैवसामनोरूपेणस्थितेति
आभिकाभवतीत्यर्थः १७ यदानुप्रथमंविकल्पोत्तरंवाविशेषभावनांप्राप्य एकतरकोटावनुसंधानंनिष्क्रियत्वसंस्थितातदा
एषासंविद्बुद्धिरितिप्रोच्यते इयताइदृशमेवेदंवस्त्वितिपरिच्छित्तिस्तद्ग्रहणसमर्थेत्यर्थः १८ यदानुमिथ्याभूतदेहाद्यात्म
नाभिमानेनस्वयंसंसत्तांकल्पयतिमन्यते तदाअहंकाराभिमान्येन निमित्तेनसाअहंकारइतिप्रोच्यते सैवसर्वानर्थवीजत्वा

श्रीवसिष्ठउवाच॥ गतेवसकलंकत्वंकदाचित्कल्पनात्मकं उन्मेषरूपिणीनाना तदैवहिमनः स्थिता १७
भावनामनुसंधानेयदानिष्क्रियसंस्थिता तदैषाप्रोच्यतेबुद्धिरियत्ताग्रहणक्षमा॥ १८ यदामिथ्याभिमाने
नसत्तांकलयतिस्वयं अहंकाराभिमानेनप्रोच्यतेभवबंधनी १९ इदंत्यक्त्वेदमायातिबालवत्पेलवायदा वि

चारंसंपरित्यज्यतदासाचित्तमुच्यते २० यदास्पंदैकधर्मत्वात्कर्त्तुर्याभूमसंशिनी आधावतिस्पंदफलंत
दाकर्मेत्युदाहृता॥ २१ काकतालीययोगेनत्यक्तैकघननिश्चयं यदेहितंकल्पयतिभावंतेनेहकल्पना २२ पू
र्वदृष्टमदृष्टंवाप्रागदृष्टमितिनिश्चयैः यदैवेहांविधत्तेतत्तदास्मृतिरुदाहृता २३ ॥ ॥ ॥॥

भवबंधनीत्यर्थः १९ यदात्वेकंविषयंत्यक्त्वाअपरंविषयंस्मरतिविचारंपूर्वापरप्रतिसंधानंपरित्यज्यतदासासंविच्चित्त
मित्युच्यतइत्यर्थः २० सैवसंवित्कर्त्तुःस्पंदैकधर्मत्वाद्वस्तुतः स्पन्दमसदेवस्पंदंशंसतिगोचरयतितच्छीलासतीस्पंद
फलंशरीरतदवयवादेर्देशांतरसंयोगंसंपादयितुंआधावतितदाकर्मेत्युच्यतइत्यर्थः २१ एकमेवचनंवस्तुत
रावकाशशून्यंयत्स्वरूपंतन्निश्चयंत्यक्त्वास्वपूर्णभावंविस्मृत्ययदाईहितंवांछितंपरिच्छिन्नभावंकल्पयतीत्यर्थः २२
स्मृतिः संसृतिः २३ ॥ ॥

९ वासनाकल्पेनाकुलमित्येतस्फुटयति पापेनेति यत्रसनेवयथेदं वैरिरुस्थैरेवसत्यलोकस्यावयमितिकल्पितेनेत्यर्थः लतेवे
तिपाठेस्पष्टं १० तस्यवासनातरोः कर्मबीजंमनःस्पंदः शरीरंक्रियाःशाखाइतिशाखाःकल्प्यतेफलतश्चानुभूयतइत्यर्थः ११ ननुक
र्मेंद्रियवृत्तिःकर्मकथंतन्मनसःस्यात्तत्राहमनइति १२ मनएवसर्वेंद्रियभावंधत्तइतिनायंदोषइतिदर्शयितुंतत्रामूर्तिमनइत्यादि
ना १३ नैतावत्यः किंत्वितराश्चापिसंतिब्रह्मन्ब्रह्मल्लोछांदसः सप्तमीन्तुकूनदेः सेवुश्चोरितिनलोपनिषेधः संसारभ्रमः सं॥

इदंततमनेकात्ममायामयमकारणं। विश्वंविगतविन्यासंवासकल्पनाकुलं ९ पापेनवासनायत्रसतेवारोपिताः
यथा सातेनफलस्सत्त्रतदेवप्राप्यतेयया १० कर्मबीजंमनःस्पंदः कथ्यतेथानुभूयते क्रियास्तुविविधास्तस्यशाखा
श्चित्रफलास्तरोः ११ मनोयदनुसंधत्तेतत्कर्मेंद्रियावृत्तयः सर्वासंपादयंत्येतास्तस्मात्कर्ममनःस्मृतं १२ मनो
बुद्धिरहंकारश्चित्तंकर्माथकल्पना संस्मृतिर्वासनाविद्याप्रयत्नःस्मृतिरेवच १३ इंद्रियंप्रकृतिर्माया क्रियाचेती
तराअपि चित्राःशब्दोक्तयोब्रह्मन्संसारभ्रमहेतवः १४ काकतालीययोगेनत्यक्तस्फारदृगादृते चितेश्चेत्या
नुयातिन्याः कृतापर्यायवृत्तयः १५ ॥श्रीरामउवाच॥ परायाःसंविदोब्रह्मन्नेताःपर्यायवृत्तयः कल्प्यमानविचि
त्रार्थाःकथंकस्मिन्मयागताः १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सारकल्पितोनस्यमात्प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सएवहेतुर्येषां १४ काकतालीयमाकस्मिकंस्वरूपविस्मरणंतद्योगेनत्यक्तेवानु
भूयमानास्फाराअपरिच्छिन्नादृगाकृतिश्चिदेकरसाकारोययातत्थाभूतायाश्चितेश्चेत्यानुपातिन्याबाह्यकल्पनोन्मुखायाः
१५ उक्तानांमनोबुद्ध्यादिनाम्नांचेत्योन्मुखचितिनिमित्तभेदनयोगात्पर्यायितितांप्रत्येकंनिर्वचनेनविशिष्यजिज्ञासमानो
रामः एताइतिपरायाः इतिकल्प्यमानः विचित्रोयोगार्थोयासांतथाविधाः सत्यः १६ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

वा॰टी॰ एकस्याश्चितः कुतोमनोबुद्ध्यादिसंख्याविभागकलनंतत्राहचेतनीयेति चित्चेतनीयः अहमितइति स्वमनुभवनार्हयोज्ञा
उ॰प्र॰ नलंकः चेतनीयेप्योविषयेष्य प्राप्तोवायोद्वैतवासनाकलंकस्तदंकात्तत्संनिधानात्पूर्णस्वरूपवैकल्पाकुलेवभूत्वादे
२६५ हादिजाड्यजालानुपातिनीप्रतइत्यर्थः ३३ उक्तामेवविभागकलनांपुनर्विभ्याह इत्यादिद्वाभ्यां ३५ जीवइत्युच्यतेइत्युक्ता
चेतनत्वप्राप्तेदर्शनिनांतरेलोकेचजाड्यप्रसिद्धुः संदेहानाराम पृच्छतिनइति ३५ ३६ चिदचिदुभयसंवलनरूपत्वान्नैकतर
रूपंमनः परमार्थतस्तुमन्वानोमनइतितान्येतानिकर्मनामान्येवेतिश्रुतौआलनएवकर्मप्रयुक्तनामधेयेषुमनःशब्दपरिग॰

चेतनीयकलंकांकाजाड्यजालानुपातिनी संख्याविभागकलना स्वैवेकल्पाकुलेवचित् ३३ जीवइत्युच्यते
लोकेमनइत्यपिकथ्यते चित्तमित्युक्तैषैवबुद्धिरित्युच्यतेतथा ३४ नानासंकल्पकलिलंपर्यायपन्चियंबुधाः वदंत्य
स्याः कलंकिन्याश्च्युतायाः परमात्मनः ३५ श्रीरामउवाच॥ मनःकिंस्याज्जडंब्रह्मसंस्तथावापिचचेतनं इत्येकोममत
त्ववन्निश्चयोंतर्नजायते ३६॥श्रीवशिष्ठउवाच॥ मनोहिनजडंरामनापिचेतनतांगतं स्मानाजडातदाहस्मिंमनइ
त्येवकथ्यते ३७ मध्येसदसतोरूपंप्रतिभूतंयदाखिलं जगतः कारणंनामतदेतच्चित्तमुच्यते ३८ शाश्वतेनैकरूपे
णनिश्चयेनविनास्थितिः येनसाचित्तमित्युक्तातज्जातमिदंजगत् ३९ जडाजडदृशोर्मध्येदोलारूपंस्वकल्पितं
यच्चित्तत्त्वम्लानरूपिणास्तदेतन्मनउच्यते ४० चितिस्पंदोहिमलिनः कलंकविलोतरं मनइत्युच्यतेरामनजडंन

णानादजडादृष्टिश्चिदेवतदासंसारदशायांम्लानाउपाधिमालिन्यानुभाविनीमनः इतिकथ्यतइत्यर्थः ३७ चिदचिद्वैलक्ष
ण्यवत्सदसद्वैलक्षण्यमपितस्यास्तीत्याहमध्यइतिप्रतिभूतंप्रतिप्राणिभेदं ३८ अथवाआत्मनोऽज्ञातस्यैवमनइत्याह॰
शाश्वतेनेतियेनहेतुना ३९ पूर्वोक्तिमेवस्फुटयंस्तस्यचलस्वभावतामाहजडेतियत् चितोरूपमितिशेषः ४० चितोविस्पं
दश्चोपाधिकचलभावः वहिमलिनः तस्याअंतःसाक्षि चितआवरणविरहात्कलंकविकलोतरंयद्रूपंतन्मनइत्युच्यतइ

262

पदार्थसंभक्तानां ग्रस्तानामिव तिरोभूतानां पदतद्दर्थी तच्छक्तीनां स्वस्वरूपेण अंबरे शून्यप्राये तिसूक्ष्मभावे वसति अस्तमिताप्येषा
च भवति तदा वासनेत्युच्यत इत्यर्थः २४ अंकिता ज्ञायते यत्कैकस्य द्व्यंको विघाकूलकः तद्देशिखमंकितात दृशाज्ज्ञाताद्धिति
यादृष्टिः प्रपंचप्रतिभाकालत्रयेप्यविद्यमानैवेति यदा प्रबुध्यते तदा विघंतिकथ्यते इत्यर्थः २५ विस्मृतिमेलमेवचेति पाठे द्वे
नाम्नी सहैव ज्ञा चष्टे स्फुरतीति आत्मनो विनाशोत्यंतादर्शनं यतावि स्मारयति तस्माद्विस्मृतिरित्युच्यत इत्यर्थः अथवा मिथ्या
विकल्पजालेन विविधं स्मारयति विद्धियतीत्यर्थः तथा चावरणशक्तिप्राधान्येन मलं विक्षेपप्राधान्येन विस्मृतिरिति भावः प्र
यत्नतः स्मृतिरेव चेति पाठे तु आत्मनो विनाशायादर्शनाय स्फुरति सचलति यतत इति वेति प्रयत्न इति विविधं स्मारयतीतिम्

पदापदार्थशक्तीनां संभृक्तानामिवांबरे वसत्यस्तमितानेहा वासनेति तदोच्यते २४ अस्यात्मतत्वे विमले द्वितीयाद्
ष्टिरंकिता ज्ञाताप्यविद्यमानैव तदाविघंतिकथ्यते २५ स्फुरत्यात्मविनाशाय विस्मारयति तत्पदं मिथ्याविकल्प
जालेन तन्मलं परिकल्प्यते २६ भुक्त्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वाघ्रात्वा विमृश्य च ईदृशानंदयत्येषां तेनेंद्रियमिति स्मृ
तं २७ सर्वस्य दृश्यजालस्य परमात्मन्युलक्षिते प्रकृतत्वेन भावानां लोके प्रकृतिरुच्यते २८ सदसत्तां नयत्याशु सत्तां वा
सत्वमंजसा असत्तां सत्तां विरूप्यायं तेन मायेति कथ्यते २९ दर्शनश्रवणस्पर्शरसनघ्राणकर्मभिः क्रियते कथ्यते लो
के कार्यकारणतां गता ३० चित्तेश्चेत्यानुपातिन्या गतायाः सकलंकतां प्रस्फुरद्रूपधर्मिण्याः रतां पर्यायवृत्तयः
३१ चिन्तनामुपयातायाः गतयाः प्रकृतः पदं स्वैरेव संकल्पशतैर्भ्रंशं रूढिमुपागताः ३२ ॥ ॥

तिरितिच मलं मलिनं तत्संविद्रूपमेव नाम्ना परिकल्प्यते इति श्लोकेन व्याख्येयं २६ एवमात्मनो भूतासंविघदाश्रवणादिक्रिय
याईदृक्कारणस्वाभिन्नं जीवभावापन्नं परमेश्वरं आनंदयति भोगैः प्रीणयति तदेंद्रियमित्युच्यत इत्यर्थः इंद्रजुष्टमिंद्रियमिति
हियाप्यनुशासनं २७ प्रकृतत्वेनोपादाना[illegible]भिन्नकर्त्तात्मना विभितत्वेन २८ स्पष्टं २९ कार्यकारणतां संसृतिं तद्धीजालकत्वा ३०

नामव्याख्यामुपसंहरति चितेरिति ३१ प्रकृतं प्रस्तुतं संसारपदं स्वैः
स्वीयैरेव संकल्पादिकल्पनाशतैः रतापर्यायवतयोरुद्वियोगइति ३२

वा०टी० ५० सर्वेषामपिस्वस्वबुद्ध्यनुसारेणपरिकल्पितस्तत्तन्निर्णयएवक्रमेणफलिष्यतीत्याहसर्वैरितिचित्रमनेनतत्तद्बुद्ध्यनुसारि फलात्मना
उ०प्र० स्यात्तंशङ्कांतत्पदमितिसूचितं ५१ यदिएकमेवप्राप्यंतेनतर्हिकिमर्थंविवदंतेतत्राहअज्ञानादिति ५२ विचित्रदेशकालंता
२६५. राजसतामसरयमलिनाद्भ्रिमलिनसत्वप्रधानजनोचितंदेशकालोपपन्नात्तथाचकालामनुसारिणंतेषांस्वस्वपक्षाभिरुचिरीति
तत्प्रशंसात्युक्तेतिभावः ५३ तर्हिकिंप्रसन्तुभिरपितदुक्तयुक्तपउपादेयाः नेत्याहतैरितितैःकर्ममानसचेतसांफलेच्छयातत्सा

जैमिनीयेश्चार्हतेश्चबौद्धैर्वैशेषिकैस्तथा अन्यैरपिविचित्रैस्तैः पांचरात्रादिभिस्तथा ५० सर्वैरेवचगंतव्यंतैः
पदंपारमार्थिकं विचित्रंदेशकालोत्थैः पुरमेकमिवाध्वगैः ५१ अज्ञानात्परमार्थस्यविपरीतावबोधतः केवलंवि
वदंत्येतेविकल्पैराहतात्मनाः ५२ स्वमार्गमभिशंसंतिवादिनश्चित्रयादृशा विचित्रदेशकालोत्थामार्गस्विपथिका
इव ५३ तैर्मिथ्याराघवप्रोक्ताः कर्ममानसचेतसां स्वापिकल्पार्पितैरर्थैः स्वास्वावैचित्र्ययुक्तयः यथैवपुरुषः
262 स्नानदानादिकाः क्रियाः कुर्वंस्तत्कर्तृवैचित्र्यमेतितद्वदिदंमनः ५५ विचित्रकार्यवशतोनामभेदेनकल्पिता मनःसं
प्राप्यतेजीववासनाकर्मनाम्भिः ५६ चित्तमेवेदमखिलंसर्वेणैवानुभूयते अचित्तोहिनरोलोकंपश्यन्नपिनपश्यति
च ५७ श्रुत्वास्पृष्ट्वाचदृष्ट्वाभुक्त्वाघ्रात्वाशुभाशुभं अंतर्हर्षंविषादंचसमनस्कोहिविंदति ५८ आलोकइवरूपाणाम
र्थानांकारणंमनः बध्यतेबद्धचित्तोहिमुक्तचित्तोहिमुच्यते ५९ ५९ श्रम॥ ॥ ॥ ॥

धनकर्मणोमानसंवांछयस्या तथाविधं चेतः येषांतेषामर्थैः स्वाः स्वाः स्वकपोलनिर्मिताः वैचित्र्ययुक्तयोमिथ्यैवप्रोक्ता
नप्रमाणम्भूद्भूतोपपतिषसंमताइत्यर्थः ५४ परिशेषात्स्वोक्तयुक्तयएवप्रामाणिकाइत्याशयेनताः प्राहविचित्रेत्यादिना
५६ स्वोक्तयुक्तिषुलोकानुभवंसंवादयतिचित्तमेवेत्यादिना ५७ ५८ रूपाणांरूपप्रकाशानांपंचीकृतपृथिव्यादौप्रतीयमानानि
रूपाणिपालोकभागस्यैवेत्याशयोवामुक्तचित्तोनिर्वासनचित्तः मुक्तोहमितिनिश्चयवान्वा ५९ ॥ ॥ ॥

शैलूषो नटजातिविशेषरूपाणि नानावेषनेपथ्यं अलं अत्यर्थं गच्छति क्रमेण धारयति कर्मांतरं क्रियाभेदं ४२ यथा नरः कार्याधिकारा त्याचकइति पाठाधिकारात्याचकइति ग्रामाधिपत्याद्ग्रामणीरिति विचित्राधिकारवशतो विचित्राः विकृताः तत्तत्क्रियाप्रकाशिका अविधाः नामालियान्निति तथा मनोपि कर्मवशात् नाः यातीत्यर्थः ४४ अन्यथा कल्पनाशतैः स्वकपोलोन्नीत युक्तिशतैः ४५ स्वीयोभावो विभावनास्तर्को ऽतदभिमतां द्रव्यत्वागुणत्वादिबुद्धिं मनस्यारोप्य मनसा स्वेच्छया मनोबुद्ध्यादीनां विचित्राः नामरीतयः संज्ञाप्रदास्तैः कृताइत्यर्थः ४६ तेषां कल्पनाप्रकारान्विभज्य दर्शयति मनो हीत्यादिना ४७ अंतःकरणस्यैकरूपतया तस्य सदृष्टि कल्पनाः संकल्पादिवृत्तिभेदस्पष्टिनिमित्ता अहंकारमनोबुद्धिनामभेदः दृष्ययस्तेमयाथाः प्रोक्ताः ४८ गोतमीयन्तेनानसारि भित्तत्ताद्दशैरेवत्वबुद्धिविकल्पैरितरतथाकल्पिता येषां अहंकारो द्रव्यविशेषो विभुर्जीवात्मेति मनस्त्वगुणतत्साक्षात्कारेकरणमिबुद्धिस्तु तदीयो गुणविशेषणव

अन्ये: पांचरात्रैर्वासुदेवाख्यो परमात्मनः संकर्षणाख्यो जीवः सएवाहंकारस्ततः प्रद्युम्नाख्यं मनस्ततो ऽनिरुद्धाख्या बुद्धिरिति आदिपदाद्योगिमाहेश्वरनाकुलीदीनामन्यथाकल्पना ग्राह्यते ४९ ॥

तस्यैमानि विचित्राणि नामानि कल्पितान्यलं अहंकारं मनोबुद्धिं तीवायानीतराण्यपि ४२ यथा गच्छति शैलूषो रूपाण्यलं तत्तथैव हि मनो नामान्य नेकानि धत्ते कर्मांतरं व्रजत् ४३ पविचित्राधिकारवशतो विचित्रा विकृताविधाः यथा यातिनरः कर्मवशाद्यातितथा मनः ४४ याएताः कथिताः संज्ञामयाराघवचेतसः एतास्त्वन्यथाप्रोक्ता वादिभिः कल्पनाशतैः ४५ स्ववाभिमतां बुद्धिमारोप्य मनसा कृताः मनो बुद्धिक्रियादीनां विचित्रा नामरीतयः ४६ मनोहितद मन्यत्र भिन्नमन्यस्य जीववत् तथाहंकृतिरन्यस्य बुद्धिरन्यस्य वादिनः ४७ अहंकारमनोबुद्धिदृष्टयः सदृष्टिकल्पिताः एकरूपतया प्रोक्ताः यामयारघुनंदनः ४८ नैयायिकैरितरथा तादृशैः परिकल्पिताः अन्यथाकल्पितास्सांख्यैश्चार्वाकैरपि चान्यथा ४९

स्यापिनीति न तु वस्तु तत्स्यापेत्यर्थः सांख्यैस्ततोप्यन्यथा कल्पिता यथा बुद्धिः सात्त्विकी त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यं महत्तत्त्वं अहंकारस्तु तत्कार्यं तत्वांतरं मनस्त्वेकादशेंद्रियगुणांतर्गतं षोडशविकारांतः पातीति चार्वाकैस्तु चैतन्यगुणः कायस्यैव बुद्धिः काय एवाहंकार आत्मा तस्यैवापि परमतिसंधानं मन इति जैमिनीयैस्तु केचिन्मनो विभुद्रव्यं केचिदल्लमयं बुद्धिस्तु जडबोधात्मकाहंकाररूपस्यात्मनश्चिदंश इति आर्हतैस्तु मध्यमपरिमाणश्चिद्रूपो जीकायस्त्वाहंकारः तस्य विषयाभिलाषो मनः अर्थप्रख्या च बुद्धिरिति बौद्धैः क्षणिकी आलयविज्ञाना ख्यां बुद्धिधारासेवा सोहंकारश्च प्रवृत्तिविज्ञानात्मकबुद्धिस्तु बाह्याद्यकारस्तत्य रिणामः

अप्रतीतः मनंतरप्रत्ययो मन इति वैशेषिकैस्तु नैयायिकवद्वाहंकारमनसी बुद्धिस्तु स्मृतिप्रत्यक्षानुमानतर्कविपर्ययविकल्पभेदभिन्ना पंचधेति

263

न हि तत्कि प्रतिष्ठानात्तेषां सदा संशय एव स्यात् कथं व्यवस्थितैः कैक पक्षनिर्गुणोवे चित्यं तत्राह यदैवेति स्वल्पो मे त्रितत केष्वि
ज्ञाजाड्याद्दैचित्र्यमित्यर्थः ७० तत्पक्षेपि तत्र हि तिवस्त्रज्ञाजाड्यमेव कृतानु हेतु दिस्त्याशंक्य नाप्यं ममवुद्धत्वेत्तितः किंतु यथा योनिना
मिः सृजते गृह्णाते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवंति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवंतीह विश्वमित्यादिश्रु
तिसिद्धोयं पक्ष इत्याशयेनाह उर्णनाभिरिति प्रकृतिर्मनः ७१ वादिनां तु श्रुत्यास्पृष्टत्वविद्यावशात्स्वस्वभावनैव स्थिरीभूता
तत एव ते मनसएकनामरूपभेदाः भ्रांत्या कल्पिता इत्याह विद्येति चित्तचित्तभावायन्ते चेतसे ७२ उक्तमेवस्फुटयन्नुपसंह
रति जीव इति॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्ति० उत्त० षण्णवतितमः सर्गः ९६ सर्वकारणसंस्थानं मनसोत्र निरूप्य

यदैव स्वल्पमप्यज्ञाया मनागपि हि संविदः जडेव शक्तिसंदिग्ना तदा वैचित्र्यमागतं ७० उर्णनाभ्यापयातंतुर्जायते चेत
नाजडः नित्यं प्रबुद्धात्पुरुषाज्ज्ञस्तस्याः प्रकृतिस्तथा ७१ अविद्यावशतश्चित्तभावनास्थितिमा ता चितिपर्यायिश
ब्दाभिन्नास्तेनैरवादिनां ७२ जीवो मनश्च नन्नु बुद्धिरहंकृतिश्चेत्येवं प्रयामुपगतेयमनिर्मलाचि त् शेषोप्यतेजग
तिचेतनचित्तजीवसंज्ञागणेन किलनास्ति विवादरोषः ७३ मोक्षोपाये मनःसंज्ञाविचारः षण्णवतितमः सर्गः
९६ श्रीरामउवाच॥ ब्रह्मन्मनस एवेदमंतस्त्रोदुंबरस्मृतं यतस्तदेव कर्मेति वाक्यार्थैरुपलभ्यते १ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ३
९७ इमा वा परक्षेनमनसेवो रसीकृतं मरुचंडातपेनेव भास्वरावरणं पुनः २ ब्रह्मात्मनि जगत्यस्मिन्
मन एकाकृतिं गतं क्वचिन्नरतया रूढं क्वचित्सुरतयोत्थितं ३ क्वचिद्दैत्यतपोज्ञासि क्वचिद्यक्षतपोदितं क्वचिद्गंध
र्वतां प्राप्तं क्वचित्किन्नररूपि च ४ नानाचारनभोभागपुरपत्तनरूपया मन्ये विततया कृत्या मन एव विजृंभते ५॥ ॥

ते चिताकाशचिदाकाशभूताकाशाश्च विस्तरात् एवं कर्त्तृ कर्म मनःस्वरूपं तन्नाम भेदं च बहुभिः प्रकारैः प्रतिबोधितो रामः स्व
बुद्धं तद्गुरुबुद्धिसंवादायाभिलप्य दर्शयति ब्रह्मन्निति हे ब्रह्मन् प्राग्दर्शितलघाकाण्याद्दिं अाडंबरं ब्रह्मांडपटहं मनस एव सकासंत
आविर्भूतं यतः अतस्तज्जगदेव मनसः कर्मेति तात्पर्यमुपलभ्यते बुध्यते मयेत्यर्थः १ रामेणावबुद्धं तात्पर्यं तथैवेत्यनुमोदनाय स्वयं व
शिष्ठः पुनः संक्षेपविस्तराभ्यामाह इदमित्यादिना भास्वरस्य तेजसस्यावरणं अप्रथाहेतुर्मंगत मोदकमिव भास्वरस्यात्मनः अप्रथा

अतएवहिमनसोपिवादीनांस्वस्ववासनानुसाराज्ज्ञाड्यानुभवश्चोपपन्न इत्याह तदिति ६० एकरूपे अद्वितीयब्रह्माकारेस
ति अविलं कलुषोदकं तस्यसमीपेउपाविलं वितत्सदृशेमलिनचिद्रूपंतुकारणं संसारस्यैतेत्वपाविधैर्मनोभिः समच्छिन्न
तैर्हेतुरित्यर्थः ६२ उपाविलमित्युक्तेस्तात्पर्यंरहस्यमुद्घाटयति अजडमितिद्वाभ्यां ६३ यथानीलपीतादिरूपभेदानांन के
वलंभासनशावितेतेजः कारणंनपृथिव्यादिकिंतुद्विरूपकरणेनमलिनंतेजस्तद्वदित्यर्थः ६४ मनसोसत्येऽङ्गगत्स
तायानिरूपणाद्दर्शनादपिजगतोमनोमात्रत्वमित्याह चित्तादिति तत्रहिंअचित्तस्य दृष्ट्याजगत्किंनकिंचिदित्यर्थः य

तज्जडाज्ज्ञांपरंविद्धिजडंयेनोप्यतेमनः नचावगच्छतिजडंमनोयस्यहिचेतनं ६० नचेतनंनचजडंयदिदंप्रो
त्थितंमनः विचित्रसुखदुःखेहंजगदभ्युदितंतदा ६१ एकरूपेहिमनसि संसारः प्रविलीयते उपाविलंकार
णंतेभ्रांत्याजगदुत्थितं ६२ अजडंहिमनोरामसंसारस्यनकारणं जडंचोपलधर्मापिसंसारस्यनकारणं ६३
नचेतनंनचजडंतस्माज्जगतिराघव मनःकारणमर्थानांरूपाणामिवभासनं ६४ चित्तादृतेन्यद्यदस्तितद
चित्तस्यकिंजगत् सर्वस्यभूतजातस्यसमग्रंप्रविलीयते ६५ नानाकर्मवशालेशान्मनोनानात्वमेयतां
एकंविचित्रतामेति कालोनानायथर्तुभिः ६६ यदिनामामनस्कारमहंकारेंद्रियक्रियाः क्षोभयंतिशरीरं
तत्सत्तुजीवादयःपरे ६७ दर्शनेषुवयेषुक्वाप्यभेदामनसितर्कितः क्वचित्कथंचिद्धारकैरपवादकैरःकिल ६८ ते
हिरामनबुध्यंतेविशिष्यंतेनचक्वचित् सर्वाहिशक्तयोदेयेविद्यंतेसर्वगायतः ६९ ॥ ॥ ॥ ॥

स्मिच्छिन्नलयेसर्वस्यप्राणिनिकायस्यसमग्रंजगत्प्रविलीयते तस्माच्चित्तमात्रंतदित्यर्थः ६५ अनस्कारं विनाभोगंविनाततर्हि
परेमनोतिरिक्ता ६७ तर्हिकथंप्रागुक्तवादिभिरन्येसतीत्युक्तंतत्राहदर्शनेष्वितिवादकैरेवादिभिः क्वचित्कथंचित्केषुचिद्दर्शने
उपस्वशास्त्रेषुपभेदाउक्तास्तेअपवादाः कुतर्कोक्तास्तकैरेतस्मानप्रामाणिकेभ्यासादिभिरित्यर्थः ६८ तेषांकुतर्केद्विवाकारणा

वा॰टी॰ उ॰प्र॰ २६७

त्रयाणामेकसत्ताकत्वे चिदाकाशे कोतिशयः इत्याशंक्य तं दर्शयंश्चिदाकाशं मायाशबलं लक्षयति सबाह्येति आभ्यंतरबुद्ध्यादीनां
बाह्यवस्तूनां च सत्तासत्तयोराणमयापययोरवबोधकः साक्षी १६ चित्ताकाशं लक्षयति सर्वेषां भूतानां सर्वव्यवहारहेतुत्वाद्धितः सर्व
कार्यकारणनियंतृत्वाच्छ्रेष्ठः आततं स्वकल्पनया विस्तारितं १७ भूताकाशं लक्षयति दर्शेति शब्दामेघाः संवत्सराः सूर्यवा॰
तत्र चिदाकाशे चिद्दृशस्तस्य सन्निधिमात्रेण निमित्तत्वेति प्रदर्शनाय द्वैतं यच्चेति १९ जडांशस्य तनुमनआद्याकारपरिणामित्वान्म॰

सबाह्याभ्यंतरस्थो यः सत्तासत्तावबोधकः व्यापी समस्तभूतानां चिदाकाशः स उच्यते १६ सर्वभूतहितः श्रेष्ठो यः का
लः कलनात्मकः येनेदमाततं सर्वं चित्ताकाशः स उच्यते १७ दशदिङ्मंडलाभोगैरवच्छिन्नवपुर्हि यः भूताकाशो य॰
आकाशः पवनादिसंश्रयः १८ आकाशचित्ताकाशौ द्वौ चिदाकाशबलोद्धुतौ चित्कारणं हि सर्वस्य कार्ये चास्य दिनं
यथा १९ जडोस्मि न जडोस्मीति निश्चयोमलिनस्थितः यत्तदेव मनो विद्धि तेनाशादि विभाव्यते २० प्रबुद्धात्मविषयमाका॰
शत्रयकल्पनं कल्प्यते तदुपदेशार्थं प्रबुद्धविषयं न तु २१ एकमेव परं ब्रह्म सर्वं सर्वापूरकं प्रबुद्धविषये नित्यं सकलाकल
नवर्जितं २२ द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्वाक्यसंदर्भगर्भितैः उपदेश्यत एवाज्ञो न प्रबुद्धः कथंचन २३ यावद्रामाप्रबुद्धस्त्वमाकाश
त्रयकल्पना तावदेवावबोधार्थं मयात्वमुपदिश्यसे २४ आकाशचित्ताकाशाद्याश्चिदाकाशकलंकिताः प्रसृता दावद
हनाद्यथाम्लमरीचयः २५ चिनोति मलिनं रूपं चित्ततां समुपागतं त्रिजगतींद्रजालानि स्वचापलाकुलात्मकं २६ ॥ ॥

नः प्रतिमुख्योपादानत्वेपि मनसि चिज्जाड्योभयानुभवात् सर्वलितस्यैव मनोभावापत्तिरित्याह जडोस्मीति २० इयं च मनः स॰
ष्ट्यादिकल्पना अज्ञबोधनार्थैव न वास्तवीति परमार्थदृशा न शुद्धचित्तः किं चिदुत्पन्नं विनष्टं वेति न कश्चिद्दोष इत्याकाश॰
इत्याशयेनाह अप्रबुद्धमित्यादिना २१ २२ २३ २४ दावदहनाल रश्मिप्रतापना दावाग्नितुल्या द्या आतपात् २५॰
कार्येषु मालिन्य दर्शनादपि चित्तस्य न शुद्धचित्कार्यतेत्याशयेनाह चिनोतीति २६ ॥

264

यथाएत्येव्या दिश्रततत्वजिज्ञासुनांतस्या काष्टादिकंप्रत्येकेन विचारणां इतितद्वदित्यर्थः ६ एवंकर्तृकर्मस्वस्त्वेवहेतु नद्विशोधेन
तद्धिष्टनात्मनं दर्शयितुमाह मन्येइति ७ मन आदिस्यदात्तद्वत्नैवनस्वतइत्याह तत्प्रसादेनेति ८ शोधनप्रकारमाह म ३।३
नइतिद्वंद्व त्रिधाउत्पनेनांतरात्मिका अपिभावविकाराउपलक्ष्यंते ९ श्रेयः मोक्षः १० अस्त्वेवंमनसः शाकांजगदुत्पत्तिः मन
स्तुकूटस्थचिन्मात्रस्वभावा द्वृक्षणोनोत्पत्तुमर्हति बुद्धिपूर्विका हितत्सृष्टिः श्रूयते तन्मनोकुरुत आत्मन्वीस्यामितिनचमनउ

एवंस्थितेशरीरेघटत्वणकाष्टलतोपमः तद्विचारणयाकोप्यर्थोविचार्यमनएवच ६ तेनेदंसर्वमाभोगि जगदित्याकु
लंततं मन्यतद्व्यतिरेकेणपरमात्मेवशिष्यते ७ आत्मासर्वपदातीतः सर्वगः सर्वसंश्रयः तत्प्रसादेनसंसारेमनोधा
वतिवल्गति ८ मनोमन्येमनं कर्मतच्छरीरेषुकारणं जायतेम्रियतेतद्धिनान्य नीद्दग्विधागुणाः ९ मन एववि
चारणेमन्येविलयमेष्यति मनोविलयमात्रेणततः श्रेयोभविष्यति १० मनोनाम्निपरिक्षीणेकर्मणपाहितसंभ्रमे
मुक्तइत्युच्यतेजंतुः पुनर्नामनजायते ११ श्रीरामउवाच॥ भगवन्भवताप्रोक्ताजातयस्त्रिविधानृणां प्रथमंकारणं
तासांमनः सद्सदात्मकं १२ तत्कथंशुद्धचिन्नाम्नस्तत्वा बुद्धिविवर्जितात् उत्थितंस्फारतंषातं जगच्चित्रकरंमनः
१३ श्रीवशिष्ठउवाच॥ आकाशाहित्रयोराम विद्यतेविततांतराः चित्ताकाशश्चिदाकाशो भूताकाशस्तृतीयकः॥
१४ एतेहिसर्वसामान्याः सर्वत्रैवमवस्थिताः शुद्धचित्तत्वशक्त्याशुल्ल ध्वसत्तात्मतांगताः १५ ॥ ॥ ॥

त्वेनः प्राग्बुद्धिः संभवति असतेर्थेऽध्यवसायादर्शनादितिरामः शंकते भगवन्निति द्वाभ्यां त्रिविधाइतियद्यपिद्वादशविधाउक्ता
स्तथापितासांसात्विकराजसतामसलक्षणत्रैविध्यांतर्भावमभिप्रेत्यत्रिविधाइत्युक्तिः नृणांजीवानां १२ १३ इमामथाशंकांवक्ष्यमा
णदृष्टिभेदाभिप्रायेणसत्कार्य वादमाश्रित्यसमाधित्सुर्वसिष्ठस्तदुपयुक्तमाकाशत्रयकल्पनांदर्शयति आकाशाहीति विततांतरा
विस्तीर्णजठराः १४ सर्वस्यकार्यसाधारणाः सर्वत्रस्वकार्येष्ववस्थिताः अनुगताइतितद्धेतुः नचैवमद्वैतहानिः सत्ताभेदानभ्युपग
मादित्याशयेनाह शुद्धेति १५ ॥ ३२

९ अंधः विवेकदृष्टिशून्यः कुत्सरा त्रिरिव तमसा भीमे १० आत्मनः स्वस्मादेव निमित्तात् ११ करंजकंटकलतानिविडंव
नगुल्मकं अल्पछायं दुःखवहुलमितियावत् अल्पेऽल्पकंटकैर्व्याप्तं १२ हसन् आनंदित इव १४ १५ १६ स्वभ्रंगर्त्तमिवगंभी
रं १७ कूपप्रागुक्तांधकूपंभावनांतरं कदलीवनमध्यं १८

कंटमपलायमानोसौगत्वा दूरमितस्ततः श्रमवान्विर्वशाकारो विशीर्णचरणांगकः ९ पतितोवशएवाश्रमह
त्यंधोधकूपके कुत्सरात्रितमोभीमेनभोगंभीरकोटरे १० ततः कालेनवहुनासोंधःकूपात्समुत्थितः पुनःप्र
हारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मन ११ पुनर्दूरतरंगत्वाकरंजवनगुल्मकं प्रविष्टःकंटकव्याप्तंशलभः पावकंय
था १२ तस्मात्करंजगहनाद्विनिःसृत्यक्षणादिव पुनःप्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि १३ पुनर्दूरतरंगत्वाश
शांककरशीतलं कदलीकाननंकांतंसंप्रविष्टोहसन्निव १५ कदलीखंडकात्तस्माद्विनिःसृत्यक्षणात्पुनः स्व
यंप्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनः १५ पुनर्दूरतरंगत्वातमेवांधोधकूपकं ससंप्रविष्टस्त्वरया विशीर्णवपु
वाकृतिः १६ अंधकूपात्समुत्थायप्रविष्टकदलीवनं कदलीकाननाच्छ्वभ्रंकरंजवनगुल्मकं १७ करंजकान
नात्कूपंकूपाद्रंभावनांतरं प्रविशन्प्रहरंश्चैवस्वयमात्मनिसंस्थितः १८ एवंरूपनिजाचारंसोविलोक्यचिरंमया
अवष्टभ्यवलाद्देवमुहूर्त्तंरोधितःपथि १९ पृष्टःसकस्त्वंकिमिदंकेनार्थेनकरोषिवा किंनामाभिमतंत्वत्रकिंमुधा त
परिमुह्यसि २० इतिपृष्टोस्मिनष्टोस्मिदुःखोरघुनंदन नाहंकश्चिन्नचैवेदंमुने किंचित्करोम्यहं २१ त्वया
हमवभग्नोस्मित्वंमेशत्रुरहोवत त्वयादृष्टोस्मिनष्टोस्मिदुःखायचसुखायच २२ इत्युक्त्वाविलोक्यानंगान्या
लोक्यस्वान्यतुष्टिमान् रुरोदातिरवंदीनोमेघोवर्षन्निवाटवी २३ क्षणमात्रेण . तत्र . सात्रुपसंहृत्य
रोदनं स्वान्यंगानिसमालोक्यजहासचननादच २४ अथाट्टहासपर्यंतेसंप्रमान्पुरतोमम क्रमेणतानित
त्याजस्वान्यंगानिसमंततः २५
अवलोक्यविवेकदृष्ट्यादृष्ट्वाअवष्टभ्यपौरुषवलेनधृत्वा २६ इदंआलपतनकूप पतनादिकिंकिमर्थंअभिमतंअभिलषि

२६८

265

व २० अनुनिवेशालोभ्रोऽसंसाः २४

तत्वज्ञदशावेवबंधः तत्वज्ञदशात्वात्मनो नित्यमुक्ततैवेत्याह चित्तत्वमिति २१
अज्ञेकदशत्वादपि चित्तस्याज्ञानकार्यत्वं अतएवतत्वज्ञदशेः कार्यप्रतिबोधार्थं चित्तारव्यानमिहोच्यते चिततत्व
इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणेसप्तनवतितमः सर्गः ९७ ३ प्रत्यग् इत्येवं निर्णीयायमनसोऽ
विमर्शाच्चनाशश्चित्तस्यविस्तरात् नित्यमुक्तस्याप्यात्मनः अज्ञानात्मनोभ्रांतिकृतोबंधः
ज्ञातात्मनउत्पत्तिर्विस्तरेणोक्तारोगतत्वनिर्णयायेवरोगनिदानायख्यासेनोक्तिरियं निर्णीतेतुमनस्तत्वेसांप्रतंतच्चिकित्साप्र
यत्नएवावश्यंकार्यः नपुनः पुनर्निदानचिंतायाः प्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह यतः कुतश्चिदितियोजयेत् आत्मनिसमाध्यात् १

चित्तत्वमस्यमलिनस्यचिदात्मकस्यतत्वस्यदृश्यदृश्यदृढंतनुबोधहीनैः शुक्तौयथारजततानतुबोधवद्भिर्मौर्ख्यिणा
२७ ॥ इतिमोक्षोपाये चिदाकाशमहात्म्यसप्तनवतितमः सर्गः ९७ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ ८
बंधइत्यवबोधवलेनमोक्षः २७ ॥ नित्यमात्मनिमोक्षाययोजयेयत्नतोनघ १ संयोजितंपरेचित्तंसुदृढंनि
यतः कुतश्चिदुत्पन्नंचित्तंयत्किंचिदेवहि चित्तायत्तमिदंसर्वंजगत्स्थिरचरात्मकं चित्ताधीनावतो
वासिनंभवेत् ततस्तुकल्पनाशून्यमात्मतांयातिराघव ॥ २ श्रृणुरामातियत्नतः ४ अस्ति
रामबंधमोक्षावपिस्फुटं ३ अत्रार्थेकथ्यमानंमेचित्तारव्यानमनुत्तमं वल्मीकपुराप्रोक्तं तस्यामेकोहिपुरुषः सहस्रक
रामाटवीस्फाराशून्याशांतातिभीषणा योजनानांशतंयस्यांलक्ष्यतेकणमात्रकं ५ सहस्रेणबाहूनामादायपरिघान्बहून् प्रहरत्यात्मनः पृष्ठे
रलोचनः पर्याकुलमतिर्भीमः संस्थितोविततारुतिः ६ प्रविद्रवतिभीतात्मासयोजनशतान्यपि ८ ॥ ॥
स्वात्मनेवपलायते ७ दृढप्रहारैः प्रहरन्स्वयमेवात्मनात्मनि
समाधेः फलमाहसंयोजितमितिर नन्वचित्तनिरोधमात्रेणकथंबाह्याभ्यंतरसर्वद्वैतबंधनिवृत्तिः स्यात्तत्राहचित्तायत्तमिति ३
उक्तेर्थेउपपादकमारव्यानमवतारयति अत्रेति ५ अटव्यादिशब्दानांतात्पर्यंउत्तरसर्गेस्वयमेववक्ष्यति शून्यामृगपक्ष्यादिरहि
ताभिव्याभूताच अशांताविक्षेपवहुला शून्यां प्रशांतादिगंताः यस्यांइतिवाकरणमात्रकं अणुमात्रमिवआत्मनः स्वस्यस्वले
नास्त्येव ७८ ॥ ॥

मत्पृष्ठाः मया बोधिताः संतः समं प्राप्तकत्वस्वरूपनाशलक्षणमुपरमं ५० नाभिनंदंत्युपेक्षंते तं जुगुप्संति च ५१ न निर्गतास्तत्रैः
वज्ञानं प्राप्य मुक्ताइतियावत् ५२ धर्मपरायणाः काम्यधर्मपराः ५३ त्वया हेतुनामव हारवती सा महाटवी त्वया दृष्टा
५४ बुद्धितत्वस्य तु द्विसारस्य विवेकस्य बाल्यात्प्रागल्भ्यात् उपसंहरति सेति लोके प्रोक्ताने विवेकदृशा धर्मवृद्धस्तत्वस्
मिन्नूतथ्या विधेऽप्यधिकारि जन्मनि निर्दृत्तं साधनं संपन्नि सुखं आगत्य प्राप्यापि प्रभाग्यवशाद्लब्धपरमात्मावोधैः आसे

वठ्वत्ता दृशा दृष्टाः पुरुषा दोषकारिणः मत्पृष्ठाः केचिदायांति त्वत्प्रसंभ्रमनच्छमं ५० मदुक्तं नाभिनंदंति केचिद्
वतनुर्यया विनिर्यत्यांधकूपेभ्यः केचित्तत्रास्थिताः पुनः कदलीखंडकात्केचिच्चिरेणापि न निर्गताः केचिदंतर्हिताः
स्फारे करंजवनगुल्मके ५२ न कश्चित्स्थितिमायांति केचिद्धर्मपरायणाः एवंविधा सा विज्ञतारघूद्वह महाटवी ५३ अ
द्यापि विद्यते यस्यां नित्यं ते पुरुषाः स्थिताः साच दृष्टा त्वया राम त्वय्येव व्यवहारिणी ५४ बाल्यत्वबुद्धितत्वस्य न तां स्म
रसि राघव साभीषणा विविधकंटकसंकटांगी घोराटवी घनतमोगहनापि लोके आगत्य निर्दृत्तिमलब्धपरावबो
धैरासेव्यते कुसुमगुल्मकवाटिकेव ५५ मोक्षोपाये सूचितोपाख्यानं नाम अष्टानवतितमः सर्गः ९८ श्रीरामउवाच ॥
कासौ महाटवी ब्रह्मन्नूकदा दृष्टा कथं मया के चित्त पुरुषास्तत्र किं तत्कर्तृकृता घ्नमाः १ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रमेण २
च्यते विषयासत्तचासेव्यते कुसुमकाननवाटिकेवेत्यायातरम्यत्वेदृष्टांतः ५५ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणेऽष्टनवति
तमः सर्गः ९८ ॥ उक्तस्य चित्ताख्यानस्य व्युत्क्रमेणाद्य रामप्रसमुखेनाजतात्पर्यं विवृणुते किं किमर्थं तत्पदिवैः स्वदेहप्रहारं
कूपकरंजवनादिप्रवेशं च कर्तृकृता घ्नमास्ते जाताः किं तत्कर्तृकृताघ्नमा इति पाठे स्वतः स्वानिष्टप्रवृत्ते रयोगात्परतः सा बाच्येति के
न तत्कर्त्रीता दृशानिष्टबलान्नियोजकेन हेतुना स्वप्रहारादेकृताघ्नमास्ते संपन्ना इत्यर्थः कस्मात्सौ तत्कर्त्रीव किं तत्कर्त्रीति न के

संकल्पात्मकंशिरः तदेवसर्वानर्थमूलंतात्परमदारुणं बाहवो विकल्पाशया: विषयाभिनिवेशोचक्षुस्तस्मादरमितियो ऽपतया
कल्पे ३६ ज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यबाधेनियते: शक्त्या ऽगंयितुमित्यनेनगंतव्यस्यत्वांतरापरिशेषाद्बाधितस्यनि: स्वरूपनिरुक्ता २७
स्वमनसइवान्यमनसामप्येषैवरीतिरितिप्रदर्शनायाहदृष्टवानित्यादिना २८ कूडेंधकूपेऽस्यअंकरजवना गर्ते शिशिरवाननेकदलीव
नं ३०-३१३२

प्रथमंपतितंतस्यशिरःपरमदारुणं ततस्तेबाहवःपश्चाद्दृस्तस्तदनुचोरं २६ अथस्तरणेनसप्रभान् तान्यंगानियथा
क्रमं संत्यज्यनियतेः शक्त्याकापिगंतुमुपस्थितः २७ दृष्टवानहमेकांतेपुनरन्यंतथा नरं सोपिप्रहारान्परितःप्रयच्छन्स्व
यमालभि २८ वा हुमि: पीवराकारैः स्वयमेवपलायते कूपेपततिकूपात्तुसमुत्थायाभिधावति २६ पुनः पततिकुंडेतः
पुनराणैः पलायते पुनः प्रविशतिश्व अंत्रणांशिशिरकाननं ३० कष्टंपुनःपुनस्तुष्टःपुनःप्रहरतिस्वयं एवंप्रापतिजा
चारभिरमालोकसम्यं ३१ समयासमवष्टभ्यपरिपृष्ठस्तथेवहि तेनैवासौक्रमेणाघरुद्धित्वासंप्रहस्यच ३२ अंगैर्विशी
र्णैर्नागैत्ययथावलमलक्षितो विचार्यनियते: शक्तिंततोगंतुमुपस्थितः ३३ दृष्टवानहमेकांतेपुनरन्यतथानरं प्रहरंस्तद्दे
वाग्रेस्वयमेवपलायते ३५ पलायमानःपतितोमहत्यंधेधकूपके तत्राहंस्तुचिरंकालमेवं वस्तत्परीक्षकः ३४ यावत्सस
चिरेणापिकूपान्नाभ्युदितःशठः अथाहमुत्थितोगंतुंदृष्टवान्सुदृषःपुनः ३६ तादृशंतादृशाकारंप्रपतंतंतथैवच अवष्टभ्य
तथैवास्यतस्यप्राप्तंपुनर्मया ३७ तथै [illegible] नीलोत्पलपत्राक्षनासौतेवबुद्धवान् केवलंमामसौ द २
मूढोनैवजानातिकिंचन ३८ आःपापबुद्धिर्जेतुस्त्वात्स्वव्यापारपरोययौ अथतस्मिन्महारण्येतथाविहरतोमया ३६
५४

अलक्ष्यतां अदृश्यतां ३३ अंधयतीत्यंधेकूपके तमोवृत्तेकूपे ३५ ३६ ३७ उत्पलपत्राक्षेतिरामसंबोधनंकेवलंस्वव्यापारपरोम
वदित्युत्तरेणान्वयः ३८ नकेवलंस्वयंविवेकानभिज्ञः किंतुविवेकिजनतिरस्कारपरोपीतिसूचनायआःपापेत्युक्तिः ३६ ॥

वा०टी०
उ०प्र०
२७०

[illegible] संप्रबुद्धानीति मनुष्यदेहे वैराग्यादिविशेषसंभवान्मुख्योऽज्ञानाधिकार इति द्योतनाय निपतंतीति नरकेषु तत्पतंतीति स्वर्गे २५ कलत्ररसं कुटुंबले हवत् अत एव दुःखकंटकसंबाधं विविधेषु घरांश्च मानुष्यं २६ रसिकानिश्चिनि विष्ठानि विषयरसास्वादपराणि वा २७ तपः प्रभूतेन शास्त्रविहितेन अशास्त्रविहितेन चारणार्थं विशेषणं धारणात्मना ध्येयदेशे मनो निबंधरूपधारणाप्रधानेन उपासनेनहेतुना यानि ग्रहनर्षि ध्रुवादिश्का निचिद्धरूपाणि योनेर्यानि विशंतीति मनांसि तानि तिष्ठंति निपतंत्युत्पतंति च २५ यतत्करं जगहनं तत्कलत्ररसं विदुः दुःखकंटकसंबाधं मानुष्यं विविधेषणं २६ करं जगहनं यानि प्रविष्टानि मनांसि तु मानुष्ये तानि ज्ञानि तत्रैव रसिकानि च २७ कदलीकाननं यत्र हृच्छोककरशीतलं तन्मनोल्हादनकरं स्वर्गे विदुर्गृहहृत् २८ कानि चित्तपःप्रभूतेन तपसा धारणात्मना धारयंति शरीराणि संस्थितान्युदितान्यपि २९ येरहं तंभिरवधेबुद्धिचित्तैतिरस्कृतः तैर्मनोभिस्नालग्नैः स्वविवेकतिरस्कृतः २० त्वयादृष्टोविनष्टोऽस्मि त्वं मे शत्रुरिति द्रुतं मदुक्तं तद्धि चित्तेन गलितापरिदेवितं २१ इदितं यन्महाकेरं पुंसा वत्साप्तराघव तद्भोगजालं त्यजतामनसारोदनं कृतं २२ अर्द्धं प्राप्तविवेकस्य न प्राप्तस्यामलं पदं चेतसस्त्यजतो भोगान्परितापो भृशं भवेत् २३ इदं तां गलितहृष्टानि कारणेन अबोधिना कथमेतानि संत्यज्य किं प्रयामीति चेतसा २४ अर्धप्राप्तविवेकस्य न प्राप्तस्यामलं पदं चेतसा त्यजतां गानि परितापो हि वर्द्धते २५ ॥ न

रीराणि धारयंति तानि दत्तपस्या तेजोभोगाद्यतिशयेन गत्वा वबोधेन च उदितानि अभ्युदय कंल्पपि भूत्वा संस्थिनीत्यर्थः २९ बुद्धिभिश्चित्तैर्वा तिरस्कृतः उपेक्षितः नाध्यवसितो न स्मृतश्चेत्यर्थः २० गलता तत्त्वबोधादिशीर्यता परिदेवितं विलपितं २१ स्वाप्संगानि समास्तोकाजहास्यचनाश्चेत्युक्ते तात्पर्यमाह रुदितेति अवबोधिताइव विवेकवता कारणेन खेद

वालेरहिते २८ कंगालेवहिता... २९

267

वस्तुतो ब्रह्मैव मिथ्याभूतस्वर्गनरकादिवैचित्र्यकल्पनया संसाराटवीनां कल्पकानि मनांस्येव ते नराः इति न ते दूरस्था मयोक्ताः इत्या
ह रघुनाथेत्यादिना २ याद्र्यं प्रसिद्धसंसारपदवी तापरमार्थदृशा असत्त्वाच्छून्यां भोति दृशा तु सत्वाद्विकाराढ्यां तां प्रागुक्तां महाट
वीं विद्धि इत्यर्थः कदा सा शून्या केन वा उपायेन लभ्यते तत्राह विचारालोकेति यदा एकेनाद्वितीयेनैव वस्तुना पूर्णा श्रमेन न संयुक्ता

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ रघुनाथ महाबाहो शृणु वक्ष्यामि तेखिलं न सा महाटवी राम दूरे नैव च ते नराः २ येयं संसार
पदवी गंभीरापारकोटरा नानाशून्यां विकाराढ्यां विद्धि राम महाटवी ३ वि चारालोकलभ्येयं यदैकेनैव वस्तुना
पूर्णा नान्येन संयुक्ता केवलैव तदैव सा ४ तत्र ये ते महाकायाः पुरुषाः प्रभ्रमंति हि मनांसि तानि विद्धि त्वं दुःखे निपति
तान्यले ५ दृष्टान्तोपमहं ते यां सर्वी विवेको महामते विवेकेन मया तानि दृष्टान्यन्येन नानघ ६ मया तान्यवबोध्यंते
विवेकेन मनांसि हि सततं स्वप्रकाशेन कमलानीव भानुना ७ सत्प्रबोधं समासाद्य मत्प्रसादान्महामते मनांसि का
निचित्तानि गतान्युप शमात्परं ८ कानिचिन्नाभिनंदंति मां विवेकं विमोहतः मत्तिरस्कारवशतः कूपेष्वेव प
तंत्यधः ९ येतेंधकूपा गहना नरकास्ते रघूद्वह । कदलीकाननं यानि संविष्टानि तानि तु १० स्वर्गैकरसिकानि ७४
त्वं मनांसि ज्ञातुमर्हसि ये प्रविष्टान्यंधकूपांत निर्गतानि मया नितु ११ महापातकयुक्तानि तानि चित्तानि राघव ॥
कदलीकाननस्थानि निर्गतानि मया नितु १२ पुण्यसंभारयुक्तानि तानि चित्तानि राघव करंजवनयातानि निर्गता
नि नयानि तु १३ तानि मानुष्यजातानि चित्तानि रघुनंदन कानिचित्संप्रबुद्धानि तत्र सक्तानि बंधनात् १४ ॥

भवति तदा केवलाशून्यैव भवतीत्यर्थः केवलशून्यादिशब्दानपि तत्रोपचारिकी वृत्तिः प्रतियोग्यनिरूपणे अन्यत्वादेर्निरूप
णासंभवादिति द्योतनाय तादृशी चेयं तत्पदार्थशोधनलक्षणा विवेकालोकेन लभ्येत्यर्थः ४ ५ विवेकोत्र विचारः सत्प्रबोधं
तत्त्वज्ञानं मत्प्रसादात् विवेकप्रसादात् उपशमान्मनोभावनाशात् ८ मत्तिरस्कारो विचारोपेक्षा ९ मानुष्यमनुष्यभोगे जातानि

उक्तेऽर्थे लौकिकीं गाथामुदाहरति अपश्यन्निति यथा कैलाशखेतृ नः सुमहाकाष्ठमर्द्धं विदार्य मध्ये कीलं दत्वा दैवादपग
तेकपिश्चलकपिस्तत्काष्ठोपविष्टः काष्ठरंध्रस्य स्वरूपणाक्रमं भाविनं अपश्यन्स्वचापलाद्विष्टंभकीलोत्पाटी वृषणसंदंशेन म
रणादिदुःखमेति तद्वदित्यर्थः ५१ यदि निरुद्धमपि विक्षेपैः पलायते तर्हि कथमिष्टसिद्धिस्तत्राह चिरेति न सकृन्निरोधादि
ष्टसिद्धिः किंतु तस्य चिरपालनया चिरमसंगाभ्यासभावनया तात्पर्यः तुष्टतां ज्ञानबाध्यतां ५२ तथा च मन एव प्रमादविवेकाभ्यां
बंधमोक्षयोर्हेतुरिति फलितमित्याह मन इति ५३ यद्यर्थे च शरद्ः यदि मनः शास्त्रार्थसंजातया अदीर्घया वासनया तुल्यं
समरसं सत् रागादिषु विषयेषु मौने न निरोधनया वज्रीवंसु निबद्धं मते तत्तर्हि पश्चात्तत्त्वबोधेन पावनया केन परमपवित्रं

अपश्यत्काष्ठरंध्रस्थं स्वरूपणाक्रमणं यथा कीलोत्पाटी कपिर्दुःखमेतीदं हि तथा मनः ५१ चिरपालनया चैव
चिरभावनया तथा अभ्यासानुष्ठितामेत्य न भूयः परिशोभ्यते ५२ मनःप्रसादाद्दुंते दुःखानि गिरिकूटवत् त
च्छशादेव नश्यंति सूर्यस्याग्रे हिमं यथा ५३ यावज्जीवमनिघ्याचरमते शास्त्रार्थसंजातया तुल्यं वासनया मनो हि म
268 न निवन्मौनैरागादिषु पश्चात्पावनपावनं पदमजं तत्प्राप्यतच्छीतलं तत्संस्थेन न शोच्यते पुनरहो पुंसा महापत्स्वपि ५४
मोक्षोपाये चितोपाख्यानं नाम एकोनशततमः सर्गः चितोपाख्यानं संपूर्णं ९९ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ चित्तमेतदु
पायातब्रह्मणः परमात्मदात् अनन्यं तन्मयं च तरंगः सागरादिव १ ॥ ९२ ॥ ॥ ॥ ॥

अजं जन्मादिविक्रियारहितं अत एव शीतलं ३ तापत्रयस्पर्शवर्जं पूर्णं तत् ब्रह्मपरं प्राप्य तत्संस्थेन जीवन्मुक्तेन पुंसा महा
पत्सु प्रलयादिष्वपि पुनर्न शोच्यते तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ५४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकर
णे एकोनशततमः सर्गः ९९ वर्णिते तत्र मनः शक्त्या ब्रह्मणः सर्वशक्तिता अज्ञानमात्राद्वैतं बंधमोक्षादिकल्पना मनोधी
नैवं बंधमोक्षकल्पनेति यदुक्तं तत्रोपपत्तिमाह चित्तमित्यादिना अतन्मयं ब्रह्म भूताज्ञानविकारः तन्मयं स्वज ब्रह्मविवर्तस्त्र

यथा तरंगो जलविकारस्तस्य ता विकारस्तस्य ता विवर्तस्तथा
पंक्तिः ९

ननु तर्हि आनंदितं तुष्टेन त्वया पुंसके भावे क्तः २६ तदेव स्पष्टयति परिप्राप्तेति २७ विप्रलंभपदानि स्वयं वचनानि मित्राणि २८ मिथ्याविकल्पेन रचिते विषये विप्रलब्धं वंचितं इत्युपहासेन २९ प्राक्तन्याः आदीनतायाः आधारं आलंबनं विलय जातं दूरतः असंगात्मा असंस्पर्शी तयेति यावत् ३० असौ प्राग् उक्तः पुरुषः आदत्ते विश्वासिति ३१ अर्थसहिता आकाशा अर्थी सा मनो बाधे सह विषये विषयत्वस्यापि बाधत इति दर्शितमित्यर्थः ३२ ३३ ३४ ३५ त्वां तं मनः ३६ उपतप्तानि विस्मितानि ९

हसितं नु यदानंदि पुंसा मद्ववोधतः परिप्राप्तविवेकेन नतु ष्टं राम चेतसा २६ परिप्राप्तविवेकस्य त्यक्तसंसारसंस्थितेः चेतसस्त्यजतो रूपमानंदो हि विनह्यते २७ हसतां गानि दृष्टानि पुंसा यान्युपहासतः तानि दृष्टानि मनसा विप्रलंभपदानि ह २८ मिथ्याविकल्परचितैर्विप्रलब्धमहो चिरं इत्यंगान्युपहासेन दृष्टानि स्वानि चेतसा मम प्राप्तविवेकं हि विश्रांतं चिततेपदे प्राक्तना दीनताधारं हसन्मृश्यति दूरतः ३० पदसौ सँवद्ध्ययमयाप्येषः प्रयत्नतः तद्विवेकोबलाश्चित्तमादत्त इति दर्शितं ३१ यदंगानि विशी र्णानि गतान्यंतर्द्धिमग्रतः तच्चित्तेन विनार्थीशाशाम्यतीति प्रदर्शितः ३२ सहसैवेत्रहत्वात्वंपत्पुंसः परिवर्णितं तद्दर्नंतात्कृतिर्लंहि चेतसं परिदर्शितं ३३ यदात्मनि प्रहरोधे पुमान्प्रहरति स्वयं तं कुर्कल्पनाघातैः प्रहरत्यात्मनो मनः ३४ पलायते यत्पुरुषः स्वात्मनः प्रहरन्स्वयं स्ववासनाप्रहारेभ्यस्तन्मनः प्रपलायते ३५ स्वयं प्रहरति त्वां तं स्वयमेवं स्वेच्छया पलायते स्वयं चैव पश्य ज्ञान विजृंभितं ३६ स्ववासनोपतप्तानि सर्वाण्येव मनांसि हि स्वयमेव पलायंते गंतुं युक्तानि तत्पदं यदिदं वितं दुःखं ततनोति स्वयं मनः स्वयमेवाति खिन्नं तु पुनस्तस्मात्पलायते ३८ संकल्पवासनाजालैः स्वयमायातिवंधनं मनो लालामयैर्जालैः कोशकारकृमिर्यथा ३९ यथानर्थमवाप्नोति तथा क्रीडति चंचलं भाविदुःख

तत्फलपदं गंतुं अवगंतुं युक्तानि स्वरूपयोग्यानि अथवा युक्तानि योगे विरक्तान्यपि ३७ उपतप्तमित्येतत् व्याचष्टे यदिदमिति ३८ लालात्वम् स्वद्रवत्तन्मये तद्विकारैः कोशकारकृमिः कोशेयोत्पत्तिभूमौ प्रसिद्धः ५० ।। ।। ।।

जगत् अहं तत्वं अहमिति भासमान जीवतत्वं प्रत्यक्चिद्रूपं ब्रह्मैवेति पररूपेदित्यर्थः १४ ब्रह्मैवतद्ध क्तिपुरस्कारेण भ्रांत्या मनआदिदृश

वा०दी० वैरूप्यते नान्यदित्याहयदिना १५ शक्तितत्कार्ययोरभेदादिदमितिपुरोवर्त्तितया तदिति परोक्षतयो अहमिति प्रत्यक्त्वादात्मत्वेनंच

उ०प्र० भासमानत्रिविधोदृश्यविभागः प्रतिभासजः प्रतिभासिकएव न वास्तवइत्यर्थः १७ ननुकामकर्मवासनादिकमपि द्वैतप्रपंचहेतुः

२७२ श्रूयंते तत्कथं ब्रह्मशक्तिरेवतद्धेतुरुच्यते तत्राहमनसइति मनसा जीवस्य ब्रह्मणश्च भोगेहेभेदादिभ्रमेऽन्यच्चकामादि यत्किंचि

त्परमकारणं व्याशक्तिः तालोके तत्सर्वं मनस्येवाविर्भवति तिरोभावाभ्यां सदसत्तात्मं सर्वशक्तेर्ब्रह्मणस्तां प्राग्युक्तां ब्रह्मसत्तां रहणशक्तिमे

ज्ञातनी शक्तिं धत्तेत २४ मनो नामसर्वगोनाम नित्योदितमहावपुः २४ मनो नामसर्वगो नाम नित्योदितमहावपुः

ब्रह्मैवेदमहंतत्वंजगत्पश्याघराघव सत्स्वात्मास सर्वगोनाम नित्योदितमहावपुः २४ मनो नामैनतनी शक्तिं धत्तेत

ब्रह्मैवेदमहंतत्वंजगत्पश्याघराघव सत्स्वात्मास प्रतिभासकलामात्रं मनोजीवस्तथा ... लमति यदेत

न्मनउच्यते पिद्धश्रांतिर्यया यो भिपयपस्यावर्त्त धीर्यथा २५ प्रतिभासकलामात्रं मनोजीवस्तथा लमति यदेत

न्मनसोरूपमुदितं मनानात्मकः २६ ब्राह्मीशक्तिरसौतस्माद्ब्रह्मैवतदिदंस्म इदं तदहमित्येवं विभागः प्रतिभास

जः २७ मनसो ब्रह्मणोऽन्यच्च मोहपरमकारणं यद्यच्चेतन्मनस्येव किंचित्सदसदात्मकं २८ व्याशक्तिं सर्वशक्ते

स्तांशक्तिं ब्रह्मसत्तांविदुः मनः सत्तात्मकंनामयथैतन्मसि स्थितं २९ यथोक्ताः शक्तयस्तद्धजीवेहाब्रह्मणि स्थि

ताः व्याप्तसर्वर्तुकुसुमाद्भ्यादेशविधिभेदतः २० यथादधातिपुष्पाणि तथा चित्तानि लोकक्रुत् क्वचित्कचि

त्कदाचिद्धि तस्माद्यांतिशक्तयः २१ ॥ नं ३॥

तत्राहमनइ त्तयःस्युः ब्रह्मणस्थितायेनसच्छक्तयः कथं ब्रह्मणि स्थितायेनसच्छक्तयःस्युः तत्राहमनइ

वविदुर्नतदन्यदितिपरेणान्वयः २८ ननुमनोधर्माः कामादिशक्तयः कथं ब्रह्मणि स्थितायेनसच्छक्तयःस्युः तत्राहमनइ

कां० २ तियथामनः सत्तात्मैनामब्रह्मरूपं मनसि सं सर्गाध्यासात्स्थितं यथा वातस्तोर्वसंतादेः शक्तयोदृत्तादिषुस्थितास्त

द्धजीवेहामनोधर्मा अपिब्रह्मणि स्थिता इत्यर्थः २९ यदासर्वजीवेहाः ब्रह्मशक्तयस्तर्हिकुतोनसर्वाः सर्वजीवेषु संकीर्यंते

तत्राहव्याप्तेति यथाव्याप्तसर्वर्तुकुसुमशक्तिपरस्यापि भूमिस्तत्तद्देशेषु बीजसत्कारादिविधिभेदतोव्यवस्थयैव पुष्पादि

दधातिनसंकरेण तथा लोककृद्ब्रह्मापि चित्रशक्तीर्व्यवस्थयादधाति २०

सं

२७२

नत्काला मिच्छाशक्तय इत्यर्थः २१ ... २० अथवा विभाव स्थितफलात्मना भावि भवति तन्न

जलसामान्यंजलसत्ता २ अतएवहि उपदेश्योपदेशकशब्दाद्याधीदिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनापिअज्ञपक्षमवलंब्यैवनत्व
दशेतिप्राग्रुक्तमित्याह अप्रबुद्धेति ४ सर्वजगत्कारणत्वमध्यस्तात्तस्यैवब्रह्मणोनतुज्ञातस्येत्याशयेनतस्यैवसर्वशक्तिशालि
तामुपपादयतिसर्वशक्तीत्यादिना ५ प्रकाशयतिकार्यात्मनाप्रकटयति ६ शरीरेषुचतुर्विधभूतग्रामेषु ७ स्पन्दशक्तिर
नावरकत्वात्सर्वावपनशक्तिः भावशक्ति रस्तीतिव्यवहारयोग्यता ८ नाशशक्तिःकारणेतिरोभावशक्तिः शोकशक्तिराश्रा
कजदेहजननशक्तिर्विषादशक्तिर्वा ९ कल्पांतेप्राकृतप्रलये प्रकृतौसर्वशक्तिता तस्याःसर्वकार्यबीजत्वात्सर्वशक्तिते

मन्य २ प्रबुद्धनाममनोरामब्रह्मैवेहहिनेतरत् जलसामान्यबुद्धीनामब्धेर्नान्यस्तरंगकः २ मनोरामाप्रबुद्धानां संसारभ्र
मकारणं अपश्यतांबुसामान्यतांबुतरंगयोः अप्रबुद्धदृशांपदैस्तत्प्रबोधायकेवलं वाच्यवाचकसंबंधकृतो
भेदःप्रकल्प्यते ४ सर्वशक्तिपरंब्रह्मनित्यमापूर्णमव्ययं नतदस्तिनतस्मिन्यद्विद्यतेविततात्मनि ५ सर्वश
क्तिर्हिभगवान्यैवतस्मैहिरोचते शक्तिंतामेवविततांप्रकाशयतिसर्वगः ६ चिच्छक्तिर्ब्रह्मणोरामशरीरेषु
भिदृश्यते स्पंदशक्तिश्चवातेषु जडशक्तिस्तथोपले ७ द्रवशक्तिस्तथांभस्सु तेजःशक्तिस्तथानले शून्य
शक्तिस्तथाकाशेभावशक्तिर्भवस्थितौ ८ ब्रह्मणःसर्वशक्तिर्हि दृश्यतेदशदिग्गता नाशशक्तिर्विनाशे
षुशोकशक्तिश्चशोकिषु ९ आनंदशक्तिर्मुदितेवीर्यशक्तिस्तथाभटे सर्गेषुसर्गशक्तिश्चकल्पांतेसर्वश
क्तिता १० फलपुष्पलतापत्रशाखाविटपमूलवान् वृक्षबीजेयथावृक्षस्तथेदंब्रह्मणिस्थितं ११ प्रतिभास
वशाद्व्योमध्यस्थं चित्वजाड्ययोः जीवेतराभिधंचित्तमंतर्ब्रह्मणोदृश्यते १२ नानातरुलतागुल्मजालपल्लव
शालयः निर्विकल्पकचिन्मात्रेना
नाविज्ञातिकल्पना १३

तिपाठेसंहारशक्तिता १० तदेवाहफलेति ११ प्रथमकार्यस्यचित्तस्यचिज्जाड्योभयरूपतादर्शनादप्यज्ञातमेवब्रह्मजगद्बीज
मित्याशयेनाह प्रतिभासेति प्रतिभासोज्ञानाज्ञानसाक्षीतद्वशाद्व्योमध्यजवशात् यतोयंतरुगुल्मादिदृश्यप्रपंचोऽज्ञातश्चि
द्विवर्त्तः अतश्चिन्मात्रमेवतत्त्वमित्याहनानेति अविज्ञातकल्पना
अज्ञातेतत्वेपदयंकल्पनेत्यर्थः १३

वा०टी०
उ०प्र०
२७३

270

अन्येनाज्ञानविषयीकृतेन यथाशून्येनापिगगनेनशून्यताप्रकटीकृतातद्वत् ३४ अनात्मवत् अनात्मभूताहंकारादितादात्म्ये नाहंप्रत्ययविषयवत् विषयरूपेणाद्वितीयरूपेणासत्परमार्थिकरूपेणसच्च ३५ मोहार्थयोर्बंधमोहनिमित्तयोः एतयोर्बंधमोक्ष शब्दार्थयोरस्यांतरसंभवात् ३६ नित्यंनसंभवतीत्यसंभवतीत्यसंभवोबंधोयस्यतथाचपरमार्थदृष्ट्याकाल्पनिकावपिबंध मोक्षौतुच्छौनविरोधोनचोत्पत्तिर्नवद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थतेतिश्रुतेरितिभावः ३७ योक्तिकदृशाका ल्पनीकानिर्वचनीयबंधस्यप्राग्विस्तरेणोपपादितत्वात्काल्पनिकोपिबंधोनास्तीतितुद्दष्टोक्तिमसहमानोरामः पृच्छतिमनइति ३८ योक्तिकदृष्टिरियंलोकिकदृष्टिदार्ढ्याविघ्नायपरमार्थदृष्टिद्वारत्वेनकाल्पितेतिनतत्रैवविश्रांति किंतुश्रौततुच्छतादृष्टावेव

चिन्मयेनात्मनाज्ञेनस्वसंकल्पनयास्वयं शून्यतागगनेनेवजीवताप्रकटीकृता ३४ आत्मैवानात्मवद्देहजीवो जगतिराजते द्वीदुत्वमिवदुर्दृष्टेः सच्चासच्चसमुत्थितं ३५ मोहार्थशब्दार्थदृशोरेतयोरसंभवात् सत्यत्वादा त्मनश्चैवकालावद्धः कमुच्यते ३६ नित्यासंभवबंधस्यवद्धोस्मीतिकुकल्पना यस्यकाल्पनिकस्तस्यमोक्षोमि थ्यानतत्वतः ॥श्रीरामउवाच॥ मनोयन्निश्चयंयातितत्तद्भवतिनान्यथा मिथ्यैकाल्पनिकोनास्तिबंधःकथमिह प्रभो ३८ श्रीवशिष्ठउवाच मिथ्याकाल्पनिकेवेयंमूर्खाणांबंधकल्पना मिथ्यैवाभ्युदितातेषामितरासोऽसत्कल्प ना ३९ एवमज्ञानकादेवबंधमोक्षदृशोस्मृतेः वस्तुतस्तुनबंधोस्तिमोक्षोस्तिमहामते ४० कल्पनयाअवस्तुत्वंस प्रवुद्धमतिंप्रति रज्जहेरिवहेप्राज्ञतत्ववुद्धमतिंप्रति ४१ " " " " " २

त्याशयेनवशिष्ठः प्रत्याहमिथ्येत्यादिनायथाकाल्पनीकीस्वाप्नीकल्पनाजाग्रद्दशामिथ्यातुच्छातद्वत् अनिर्वचनीयतानवस्तुत त्वेकिंतुयुक्तिभिर्निर्वचनाशक्तिः साचमूर्खपुरुषधर्मोनवस्तुस्वभावइतिसूचनायमूर्खाणामित्युक्तं ३० एवंप्रा गुक्तरीत्यातुच्छमज्ञा नकतस्मादेवबंधमोक्षदृशः नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिरितिस्मृतिविरोधेनस

श्लोकांतरागमस्यानिर्वचनीयत्वंतुअग्रुह्यतेंऽप्रसंग
शीघ्रंकंपतिनगोहंप्रत्यक्षमीत्यर्थः ४१

स्यांतरालेलिखितमुपलिखितमितिपाठातरश्लोकः ९ अवस्तुत्वं

२७३

अभ्युपेत्यवेदंप्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यारूपादिभेदरूपंजगदेद्वैचित्र्यमसंकरोदर्शिनिः परमार्थतस्तत्प्रतिभासमात्रस्यकारक
त्वायोगात्प्रतिभासपृथक्कृतकारणांतरासिद्धेश्चप्रातिभासिकंनकिंचिज्ज्ञातंनवाकिंचित्केनचित्पश्यतीतिमनःशब्दप्रक
ल्पितब्रह्मज्ञास्तेषुब्रह्मैवेतिवुद्धस्त्वाहनजातमितिसार्द्धेन २२ २३ २४ जगत्कल्पकोजीवएवब्रह्मणोन्योनास्तिदूरेतत्कलि
तंजगदित्याशयेनाहस्वभितितंपि २५

देशकालादिवैचित्र्यात्स्वात्मातलादिवर्णालयः नजातंप्रतिभासेनतेनैवनप्रपश्यति ॥ २२ प्रतियोगिव्यवच्छेद
संख्यारूपाद्यपाश्रये मनःशब्दैःप्रकल्प्यंतेब्रह्मज्ञान्ब्रह्मविज्जिताः २३ यथायथा स्वप्नमनसःप्रतिभासःप्र
वर्त्तते तथातथैवभवति दृष्टांतोत्रकिलेंदवाः २४ स्वयमत्यन्तविमलेयथास्पंदोमहांभसि संसारकार
णंजीवस्तथायंपरमात्मनि २५ जगत्सर्वंचितंरामब्रह्मैवावर्त्ततेसदा कल्लोलोर्मितरंगौघैरब्धौर्जलमिवा
त्मनि २६ द्वितीयानास्तिसत्तैकानामरूपक्रियात्मका यदेनानातरंगेब्धौकल्पनेवजलेतरा ३० नलोभोस्ति
नमोहोस्तिनतृष्णास्तिनरंजना कस्मात्मन्यात्मनोलोभतृष्णामोहोयवाकुतः आत्मैवेदंजगत्सर्वंमात्मैव
कलनाक्रमः हेमांगदतयेवायमात्मादृतिमनस्तथा ३२ अबुध्यंयत्परंधामतच्चित्तंजीवउच्यते अपरि
ज्ञातएवास्यवंधुरोयात्यवंधुतां ३३

चित्तंडपचितंपूर्णमित्यर्थः असंमताद्वज्जीते २६ परव्रह्मणोद्वितीयासत्तानास्तिकिंत्वेकैव २७ विवर्त्ततेअलात्विकरूपेणप्र
तिभासते २८ मृग तृष्णिकयाश्मृत्स्नायानघात्मनाविचित्रोविगतनामरूपापि २९ ३० द्वितीयाभावेलोभमोहादी
नांप्रशक्तिरेवनास्तीत्याहनेतिरंजनाऽरतारक्तिः ३१ मनस्तयामनोभावेन ३२ अबुद्धमज्ञानावृतं ३३ ॥ ॥ ॥

वा०दी० गताः म्लानतामितिशेषः ८ वृक्षत्रयेइतिनिर्झरिण्योसप्तमी स्वारोहस्यसुखेशोऽतं शाकस्य १२ गुल्मच्छके स्तम्बेमंजरीभिः १४ स
उ०प्र० रितोरिति कर्मणिषष्ठी दृष्टिरिं अधलोचनयोरंधलोचनाम्यामिवामंतासतीत्यर्थः करणतारिकेरेवसंबंधसामान्यात्मनावि
२७५ वक्षणात् षष्ठी अंधस्यलोचनयोर्गोलिकयोर्दृष्टिरिं द्वियमि व सरितोरंबुनविघतइतिवा १६ घर्मार्त्ताजनाइवब्रह्मविसुह‸

[illegible] शिरीषसुकुमारांगाः पृष्ठतोर्केणतापिताः मार्गेहिनिर्गताग्रीष्मतायार्त्ताः पल्लवाइव ८ संतप्तमार्गसिकतादग्ध
पादसरोरुहाः हातातेति सोचंतो मृगापूर्णच्युताइव ९ दर्भाग्रभिन्नचरणास्तापखिन्नांगसंधयः उल्लंघ्यदूर
मध्वानंधूलिधूसरमूर्त्तयः १० मंजरीजालजटिलफुल्लपल्लवसालितं मृगपक्षिगणाधारं प्राप्तुर्मार्गेतरुत्रयं ११
यस्मिन्वृक्षत्रयेवृक्षोदीनजातोमनागपि बीजमपत तीयस्यस्वारोहस्यनविघते १२ विश्रांतास्तेपरिश्रांतास्तत्रैक‸
स्यतरोरधः पारिजाततलेस्वर्गेशिक्रानिलयमाइव १३ फलान्यमृतकल्पानिभुक्त्वापीत्वाचतद्रसं कृत्वाशल‸
च्छकेमीलीचिरंविश्रम्यतेयपुः १४ पुनर्दूरतरंगत्वामध्यान्हेसमुपस्थिते सरित्रितीयमासेदुस्तरंगतरलारवं‸
१५ तत्रैकापरिशुष्कैवमनागप्यंबुवर्त्तद्वयोः विघतेसरितोदृष्टिरंधलोचनयोइव १६ परिशुष्काभशंयासो
तस्यांतेसस्तुराहृताः घर्मार्त्ताइवगंगायांब्रह्मविसुहराइव १७ चिरंकृत्वाजलक्रीडांपीत्वाक्षीरोपमंपयः॥
जग्मुस्तेराजतनयाः प्रहृष्टमनसःस्वयं १८ अथासेदुर्दिनस्यांतिलंबमानेदिवाकरे भविष्यन्नवनिर्माणं नगरं
नगसन्निभं १९ पताकापद्मिनीव्याप्तनीलाकाशजलाशयं दूरस्थुतसमुल्लापगायन्नागरमंडलं २० दह‸
शुस्तत्ररम्याणित्रीणिसद्मवनानिते मणिकांचनगेहानिश्रृंगाणीवमहागिरेः २१ अनिर्मितेद्वसदनेएकंनि
र्मिततत्रवै अभित्तिमंदिरंचान्यप्रविष्टास्तेनरास्त्रयः २२

रा: गंगायामिवचेतिएषक्रूत्ययोर्द्वं अभिलषितनगरप्राप्तोप्रहृष्टमनसः १८ नगरसन्निभंपर्वतप्रांशुं ऊर्ध्वपताकाभिरधः पद्मि [illegible]

पार्श्वनाथस्याख्यायाः त्वरमर्हिना: १०.२१ २२

२७५

तदेवस्पष्टतमाह बंधेति ८२ उक्तेर्थेबालकाख्यापिकामवतारयन्नुपसंहरति आदाविति हेरघुभगइत्यादिकाद्यबंध
स्थितिः प्रतिषेधहेतूमूलतांमूलेजनापधात्र्याउदिताउक्तावक्ष्यमाणाआख्यायिकेव ८३ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रका
शेउत्पत्तिप्रकरणेशततमः सर्गः १०० संकल्पादर्थस्फूर्त्यायाविकल्पशतसंस्रुतेः दृश्यं तावर्णपते त्रैवबालकाख्यायिका
क्रमः ॥ संकल्पविकल्पात्मकस्यमनसः संकल्पोमूलंतन्निरोधेमूलोच्छेदाद्विकल्पानुत्थानेनिर्विकल्पपद मतिष्ठ०

बंधमोक्षादिसंमोहोनप्राज्ञस्यास्तिकश्चन संमोहबंधमोक्षादिह्यज्ञस्यैवास्तिराघव ८२ आदौमनस्तदनुबं
धविमोक्षदृष्टीपश्चात्प्रपंचरचनाभवनाभिधाना इत्यादिकास्थितिरियंहिगतोप्रतिष्ठामाख्यायिकासुभ
गबालजनोदितेव ८३ ॥ इतिमोक्षोपाये चित्तचिकित्सापूर्वकं चित्तोत्पत्तिवर्णनंनामशततमः सर्गः १००
श्रीरामउवाच ॥ किमुच्यतेमुनिश्रेष्ठ बालकाख्यायिकाक्रमः क्रमेणकथयेतन्मेमनोवर्णनकारणं १ श्री
वशिष्ठउवाच ॥ कोपिमुग्धमतिर्बालोधात्रींपृच्छतिराघव कांचिद्दिनोदिनीधात्रिवर्णयाख्यायिकामि
ति साबालस्यविनोदायधात्रीतस्यमहामते आख्यायिकांकथयतिप्रसन्नमधुराक्षरां २ क्वचित्संतिम
हात्मानोराजपुत्रास्त्रयः शुभाः धार्मिकाः शौर्यसंपन्ना अत्यंतासतिपत्तने ४ विस्तीर्णेशून्यनगरे
व्योम्नीवजलतारकाः द्वौनजातौतथैकस्तुगर्भएवनसंस्थितः ५ अथात्मलाभार्थंकदाचित्सम
वापतः विबंधवःखिन्नमुखाः शोकोपहतचेतसः ६ ततस्माच्छून्यनगरान्निर्गता विततानना: गगना
सिद्धिरितिसूचनायभगवतादितांबालकाख्यायिकांश्रोतुकामोरामः पृच्छति किमुच्यत इतिपदसंस्कारपक्षमाश्रित्यलिंग
एतदित्यनयोः सामान्येनपुंसकत्वंबालकाख्यायिकाख्यिकालक्षणः क्रमोहृष्टांतः किंप्रकारीलोकेउच्यते एतत्क्रमेण
कथयेत्यर्थः १ मुग्धमतिः युक्तायुक्तविवेकशून्यः २३ अत्यंतासतिपत्तने इतिप्रधानराजधान्युक्तिः ४ शून्यानिनगरो

उक्तमेव विशिष्य प्रपंचयति द्यौरिति क्ष्मा पृथ्वी ३५ चंचलश्चांभोधिः ३७ व्यापारैः सूर्यव्यापारैर्जनव्यापारैश्च ३८ तथा च संकल्प
वा०टी० उक्तमेव विशिष्य प्रपंचयति द्यौरिति क्ष्मा पृथ्वी ३५ चंचल ... ३७
उ०प्र० त्यागमात्रेण निर्विकल्पस्वरूपावस्थितिरिति दर्शयन्नुपसंहरति संकल्पेति मनोविलासाः रागादिवृत्तयश्चेत्या निचितेषां समष्टि
२७५ रं संकल्पत्यागे च निर्विकल्पात्मनिश्चय एव हेतुरित्याह आश्रितेति ३९ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोत्तरशत
तमः सर्गः १०१ इहाहंकारसंकल्पत्यागोपायो निरूप्यते विवेको नाम वर्गस्य नित्यं ताच परात्मनः मूर्त्तोहं अत्र त्वयेपरमात्मनि
ज्ञीयत इति त्वयोनश्वरात्मात्तसंकल्पात् शिशुर्बालः मुह्यते मेति १ यसंकल्पादिति हेत्वोः संकल्पकर्तृकर्मणी विशिष्य जिज्ञा

द्यौः क्ष्मा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः संकल्पकचितं सर्वमिदं स्वप्नवदात्मनः ३५ राजपुत्रास्त्वयोन घोभ
विष्यन्नगरे यथा यथासंकल्परचनात थयंहि जगत्स्थितिः ३६ संकल्पमात्रमभितः परिस्फुरति चंचलः पयो
२७२ मात्रात्मकोंभोधिरं मसीवात्मनात्मनि ३७ संकल्पमात्रं प्रथमसमुत्थितं परमात्मनः तदिदं स्फारतां यातं व्यापारैर्दि
वसं यथा ३८ संकल्पजालकलनैव जगत्समग्रं संकल्पमेव ननु विद्धि विलासचेत्यं संकल्पमात्रमलमुत्सृज निर्विक स ४
ल्पमाश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शांति ३९ इति मोक्षोपाये वालकाख्यायिका सर्गः १०१ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ त्व
संकल्पवशान्मूढो मोहमेतिन पंडितः अद्य येत्वय संकल्पान्मनुब्धते शिशुरेव हि १ ॥ श्रीराम उवाच ॥ को सो संक
ल्पितः केन त्वयो ब्रह्मविदां वर असतैव महामोहं येनादात्तत्सदेव हि २ ॥ ॥ ॥ ॥

समानो रामः पृच्छति को साविति असो संकल्पितः त्वयाकः केन च संकल्पितः येनापमात्मा असतैव निमित्तेन महामोहं संसारस्व
मं आश्चयत् उपातवान् अयं भावः किं नित्यात्मा नश्वरात्मानं ॥ संकल्पयति उत नश्वरात्मैव नाद्यः तस्य स्वात्मस्वभावविरु
द्ध संकल्पकत्वायोगात् न द्वितीयः आत्माश्रयापत्तेः तथा संकल्पितो नश्वरात्मापि किं जडः उत चिद्रूपः नाद्यः आत्मतां दा
त्म्यानापातात् न द्वितीयः चितः संकल्पविषयत्वायोगादिति २ ॥ ॥ ॥ रामायनमः ॥ रम०

तेषु विषमध्ये अप्रमित्तिमंदिरं ते प्रविष्टाः २३ कर्परितां कपालनां २४ तत्र तस्यां स्थल्यां अंधसः ओदनप्रकृतेस्तंडुलस्य नवमव १
स्याद्द्रोणो रेकेन चद्रोणेन हीनं न्यूनं द्रोणशतं पक्वं भावेक्तः २५ निर्वृत्तेतरप्सिं २७ मृगया मिर्व्यवहारिणः क्रीडमानाः २८ विद
ग्धः पंडितः २६ चित्राख्यानानंतरं प्रवृत्तायां जगत्प्रत्ययस्य विकल्पमात्रत्वकथायां तां प्रतितदुदाहरणत्वेनेत्यर्थः ३१ स्थितिं
दार्ढ्यं एवं विकल्पमात्ररूपा वालकाख्यायिका शब्देन तज्ज्ञन्यवालप्रतीतिलक्षणया गृह्यते ३२ तदेवस्पष्टमाह विकल्पाएव

संप्रविश्योपविश्यास्मु विहरंतो वराननाः प्रापुः स्थालीत्रयं तत्र तप्तकांचनकल्पितं २३ तत्र कर्परितां याते द्वेएकाचू
र्णितां गताः जगृहस्त्रू[?]रिरूपां तां स्थालीं ते दीर्घबुद्धयः २४ द्रोणोनं किमवत्याते तस्यां द्रोणेन चांधसः तत्र द्रोणशतेही
नं रंधितं बहुभोजिभिः २५ निमं त्रितास्त्रयस्तेतु त्रुविलाराजसूनुभिः द्वौ निर्देहावेषेकस्य मुखमेव न विद्यते २६
निर्मुखेनांधसस्तत्र भुक्तं द्रोणशतं सुत विप्रभक्ता वशेषं तु भुक्तमंधोन्नृपात्मजैः २७ त्रिभिस्तैराजपुत्रैश्च प
रां निर्वृत्तिमागताः भविष्यन्नगरे तस्मिन्राजपुत्रा स्थिया हिते २८ सुखमद्य स्थितां पुत्र मृगया व्यवहारिणः
र्य्याख्यायिके याकथिता भयारम्यात वानघ २९ एतां हृदि कुरु प्राज्ञ विदग्धस्त्वं भविष्यसि धात्र्येति कथिता रा
मवालकाख्यायिका शुभा तुष्टिं जगाम वाल स्वसुमाख्यायिकयानया ३० एषा हि कथिता राम चित्राख्या
नकथांप्रति वालकाख्यायिका तुभ्यं मया कमललोचन ३१ इयं संसाररचना स्थितिमेव मुपागता वालकाख्या
यिके वोग्रैः संकल्पैर्दृढकल्पितैः ३२ विकल्पजालकैवेयं प्रतिभासालिकानघ बंधमोक्षादिकलनारूपेण
परिजृंभते ३३ संकल्पमात्रादितरद्विद्यते नेह किंचन संकल्पवशतः किंचिन्न किंचित्किंचिदेव वा ३४

जालकानियस्यामिति विग्रहे समासादुपन्नस्य टापः स्युपः परत्वात्प्रय स्यात्काएवस्येत्यस्याप्रवृत्तिः ३३ विकल्पानां च संक
ल्पकार्यत्वात द्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याशयेनाह संकल्पमात्रादिति यतो यत्किंचिद्विकल्परूपं भातितत्सर्वं संकल्पवशतो भीतिवि

कल्पभासं च किंचिन्नैव किंचिद्भवति शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पतंजलिना तथात्वात्तल्लक्षणमुक्तेरिति
भाव: ३५

प्रज्ञतेनघ्रेआमोदोगंधः २३ उड्डीयते अस्मिन्निति उड्डीनं अधिकरणे ल्युट् आकाशउडयने येषां तथाविधानामलिनां भ्रम
वा०टी० राणां नः उडुपनालीनामितिपाठे आकाशस्थानां उडुपमृगांकं दुग्धकरहस्य तारास्तेषां ताराश्रेणीनां इत्यक्षणां पद्मानां रत्नयोरभेदाउ
३०प्र० डुपस्य चंद्रस्य नालीनामस्थिन्याद्रिवर्तताराणां च २४ अभ्युपगतेपिसंबंधप्रलेपके आत्मनि ननु प्रयुक्तः रवप्रशक्तिरित्याशयेना
२१६ हपचेतियपोरुदतो मेघवाघोः २५ शरीरादिसर्वजगतोमनोमात्रत्वादपि सतिममस्मिन्शरीरादिनाशप्रयुक्तशोकोयुक्तः किंपुनरात्म

देहः पततु नो देतु कानः क्षतिरूपस्थिता ः कोनघः प्रज्ञतेपुष्पआमोदो व्याम संश्रयः आपतंतुवपुः पयेलवदुः खलिमस्त्रियः
आकाशोडुपजालीनां कान क्षतिरूपस्थिता २५ देहः पततु वो हेतुः यातुवागगनांतरं तद्विलक्षणरूपस्य कासो भवतिमे
273 क्षतिः १५२ यथापयोदमरुतोयथाषट्पदपद्मयोः तथारा घवसंबंधः स्व च्छरास्त्वदात्मनि २६ मनोरामशरीरं हि जगत
स्सकलं च आद्या शक्तिश्चिद ध्यात्मान नश्यतिकदाच २७ योसावात्मामहाप्राज्ञ ननश्यति नगच्छति ननश्यतिकदाचि
च्च किंमुधापरितप्यसे २८ विशीर्णेभ्रयथावातः शुष्केज्वेषट्पदोयथा यात्यनंतपदव्योम तथात्मादेहसंक्षये २९ सं
सारोस्मिन्विहरतो मनो हि ननश्यति ज्ञानाग्निनाविनाजंतोरात्मनाशे तु का कथा २० यः कुंडवदरन्यायो योघटाकाशयोः क्रमः
स्थितिर्देहात्मनोस्सैव स विनाशाविनाशयोः २१ वदरं हस्त मायाति यथास्फुरति कुंडके आत्मागगनमायाति तथाचलतिदेहे

मात्रत्वादित्याशयेनाह मनइतिशरीरशब्दः स्वरूपश्चनः तत्र हे तुराद्याशक्तिरितियतः मनः जगतः आद्याकारणीभूता शक्तिः चि
दात्मा तु मनसोपि अधिपतिः अतस्तन्नाशभ्रांतिः सर्वथानयुक्तेत्यर्थः २७ आत्मनाशादिभ्रांतेरेव सर्वशोकादिमूलत्वात्तां पुनः पुनर्वारि
यन्नाहयोसावित्यादिना १८ १९ २० आत्मनोदेहातरवस्थितिर्वस्तुतो नास्त्येव अभ्युपगमेपि न देहनाशप्रशक्तिरित्याशयेनाहयइतिक्र २६६
मोन्यायः स्थितिरपि न्यायः सातादृश्येव २१ आधेयंकुंडवरन्यायप्रक्रांतं उपपादयति वदरमिव आत्माजीवः गगनवासनाकाशं चल
तिनश्यतिसति २२ " " " " " "

यद्यद्‌द्रक्ष्यंति तदा भयं तीति श्रुतेः प्राक्तन सिंहव्याघ्रादिभूतसंघात भावसंस्कारसंभूततास च्छब्दवाच्याविद्योपहितेन परमात्मना चि
दचित्संवलनात्मक सिंहव्याघ्राघहंकारात्मकनश्वरात्मसंकल्पनान्न कश्चित्संभावितो दोष इत्याशयेन वशिष्ठः समाधत्ते अ
सतेति भूतसंघेन सिंहव्याघ्रादिप्राणप्रहंभाववासिन असता अविद्योपहितेन परमात्मना तदहंकारनामक चक्रं त्वयेन स्वरात्मा ३ ॥
नन्वहंकारस्यात्मस्वभावत्वे किं न स्यात् कुतो मिथ्यात्वं तत्राह एकस्मिन्निति सर्वस्मिन्सर्वे ४ मार्गीसरितत्सगत्स्मानदी ५ मनो

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ असता भूतसंघेन त्वयाहंकारनामधृक् वेतालः शिशुनेवेह मिथ्यैव परिकल्पितः ३ एक
स्मिन्नेव सर्वस्मिन्स्थिते परमवस्तुनि कुतः कोयमहंनामकथं नाम किलोदितं ४ वस्तुतो नास्त्यहंकारः परमात्म
भेदिते असम्यग्दर्शिनां मार्गे सरितीवात्र तर्यया ५ मनोमणिमहारंभः संसार इति लक्ष्यते आत्मनात्मानमा
श्रित्य स्फुरत्यंतर्यथाभसा ६ असम्यग्दर्शनं तेन त्यज राम निराश्रयं साश्रयं सत्यमानंदि सम्यग्दर्शनमाश्रय ७ धि
या विचारधर्मिण्या मोहसंरंभहीनया विचारयं धिया सत्यमसत्यं संपरित्यज ८ अवबोध वद्ध इत्युक्त्वा किं शोचसि
मुधैव हि अनंतस्यैतत्वस्य किं कथं केन बध्यते ९ नानानानात्वकलनात्वविभिन्नमहात्मनि सर्वस्मिन्नसततत्वस्मि
न्किं बद्धं किं विमुच्यते १० अनात्मीप्यार्तिमान्भाति छिन्नेंगे किंचतात्मपि ति भेदाभेदविकारार्तिः काचिन्नात्मनि विद्य
ते ११ देहे नष्टे न तेन्नीणकालनः क्षतिरागता मस्त्रायांप विदध्यायां मस्त्राप्ररोननश्यति १२ ॥ ॥ ॥

लक्षणस्य मरोश्चितामणेः महान् आरंभः कार्यजातसर्गः तर्हि किं मनसरानत्वात्तं त्यजेत्याह आत्मानमाश्रित्येति अंभसा
अंभ इति शेष असम्यग्दर्शनं भ्रांति निराश्रयं असद्विषयं साश्रयं सत्यार्थविषयं ७ तत्र उपायस्तमाह धियेति ८ नानाना
नात्वकलनाभेदाभेदश्चेति अस्मिन्सर्वस्मिन्बाधेन ब्रह्मतत्त्वेन मात्र उपदिशेष यतीत्यर्थः १० अछेद्यात्मे घात्मदर्शनेदेहछे
दभेदादिप्रयुक्तदुःखस्यापि नावकाशः किं पुनरन्यस्येत्याशयेनाह नार्तिरिति आर्तिमतिदेहे तथा भाति ११ मस्त्रा आप्ररयतीति

वा०री० अस्थिति-अखिलस्थितोमनो नाशः ३३ एकस्मिन्मनसिनष्टे पिपुनरविद्यामनआदिवं धजन्मप्रयाक्तिमाशंक्याहअविद्येतिहि यस्मा
उ०प्र० दविद्याकादेविनी असंप्रबुद्धाअविज्ञातालतत्वायदातदेवशंबरोसुरविशेषइवनारूपं असदेवहेमवहेमवर्षतिननुसंप्रबुद्धातदानिःस्वरूप
२७७ त्वादित्यर्थः ३४ एवंचमनएवचिरंजगद्रूपेणनृत्यदंतेविद्यालकपरिणामेनस्वाविद्यास्वविनाशंकरोतीतिफलितमित्याहस्वविनाशंकि
यामिति आलवंधंस्वसहारंनामनाटकं स्वराचेतयंपदिलक्षीकृत्यनृत्यति ३५ ३६ स्वविनाशदशांमनोनाशोपायमन्विष्यतेविवेकि

हिमाभावाष्थिनोऽर्कस्यस्वोदयेनेशितंयथा सिद्धात्येवंविचारेणमनोनाशार्थिनोस्थिति ३३ अविद्यासंप्रबुद्धाहिवितताना
डुगिमा नानेंद्रजालकलाकलनांशंवरोहेमवर्षति ३४ स्वविनाशक्रियांचेतामनएवकरोत्यलं मनोह्यालवधंनामनाटकेपरि
नृत्यति ३५ आत्मानमीक्षतेचेतः स्वविनाशायकेवलं नहिजानातिदुर्बुद्धिर्विनाशंप्रत्युपस्थितं ३६ स्वयेसंकल्पमात्रेणास्व
274 विनाशदशामिदं मनस्संसाधयत्याशुक्लेशोनात्रोपयुज्यते ३७ स्वसंकल्पविकल्पांशं विवेकोपहितंमनः संत्यज्यरूपसा
भोगि करोत्यात्मावबोधनं ३८ महोदयोमनोनाशोमहोद्वेगस्यतूदयः मनोनाशोप्रयत्नेनत्वंकुरुत्मामनसाजवे ३९ अविर
लसुखदुःखवरूसखंडेविषमकृतांतमहोरगेवनेस्मिन् प्रभुरिदमखिलेविवेकहीनेंसुभगमहोदयदेकहेतु ४० इत्युक्तवत प२३
यमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगाम श्यामात्ययेरविकरैश्चसहाजगा
म॥ ४१ इतिमोक्षोपायेचोपदेशाकरणंनामद्विशततमः सर्गः २०२
नामिदंमनोनाशंमनः स्वयमेवसंकल्पमात्रेणआशुसंसाधयति ३७ विवेकेनउपहितंसंस्कृतंमनः प्राक्तनंस्वयंसंकल्पविकल्पांशं
संत्यज्य आभोगिब्रह्माकारविस्तारं आत्मावबोधनंस्वात्मसाक्षात्कारंस्वात्मसाक्षात्काररूपात्मकंरूपंस्वपरिणामंकरोति ३८ महोदयःप
रमपुरुषार्थलाभः महोद्वेगः सर्वदुःखोच्छेदः जवे वहिर्व्यापारे॥ ३९ उक्तार्थपिण्डनेनअनर्थायोतंदर्शयन्नुपसंहरतिअविरलाःनि
ल२ विडाः सुखदुःखौकाः वंससंडोयस्मिन् विषमः कृतांतोमृत्युर्महोरगोयस्मिंस्तथाविधेअखिलेअवच्छेद्ये अस्मिन्संसारलक्षणे अस्मिप
त्रवनेइदंविवेकहीनंमनएवप्रभुः दुरंतदुःखहेतुरित्यर्थः ४१॥ उत्पत्तिप्रकरणेद्व्युत्तरशततमः सर्गः २०२ ॥ ॥ ॥

तथाचश्रुतिः जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति द्वितीयमुपपादयति कुंभे इति अकुंभत्वं नाशं २३ मरणं स्मृतिस्तल्लब्ध
णोनपरेन मह ः आछन्नः भवति शरीरे वं चके अस्मिन्मनसि किंकापरिदेवना अयुक्तेत्यर्थः २४ किंतर्हि मरणं तदाह देशेति गृहा
दिदेशे च रमस्थ्वा स काले परेषां दृक्पथा आत्मनस्तिरोधानमात्रं तरणमित्यर्थः नेह पशुपतिकस्थ्वनात्मनाशमितिशेषः २५ पक्षी
संजातपक्षः पक्षिशिशुः स्वपरिच्छेदकं अंडकं शिथिलतउभिव २६ इच्छा निश्चयोः रागद्वेषाभ्यां निबंधनी अभिनिवेशबंधनकरी
२७ अविद्याविलासत्वादविद्या २८ तुषारे मे लिनं ध्वस्तरितं तथादर्शनं मसः स्वभाव इत्याह स्वरूपस्येति २९ ननु मनो व्यापाराणां सर्वे

कुंभे गच्छत्यकुंभत्वं कुंभाकाशो यथांबरे तिष्ठत्येवमयं क्षीणे देहे देही निरामयः २३ मनो देहो हि जंतूनां देशकालति
रोहितः मुहूर्तेन तु पटाछन्नः शरीरे किंपरिदेवना २४ देशकालतिरोधाने मूको पि मरणो नरः किं बिभेति महाबाहो नेह प
शुपतिकश्चन २५ अतस्त्वं वासनां राम मिथ्यैवाहमिति स्थितां स्वइयपक्षी यथा व्योम गमनोत्क इवांडकं २६ एषा हि मान
नसी शक्तिरिच्छा निर्बंधनी अनयैवं मुधा भ्रांत्या स्वप्नवत्परिकल्पना २७ अविद्यैषा दुरंतैषा दुःखायैषा विवर्द्धि
ते अपरिज्ञायमानैषा त्वलोतीदमसन्मयं २८ एषा तु दृश्यदाकाशं तुषारमलिनं यथा परिपश्यति विभ्रांता स्वस्वरूपस्य
स्वभावतः २९ असद्वेदमारंभं परं संविद्वो मिषतं कल्पितं जगदाभोगि दीर्घस्वप्न इवैतया ३० भावनामात्रमेवा
स्याः स्वरूपं कर्तृतां गतं जगन्नामाविलंच दृश्योमि विंवस्तुचाखिलं ३१ लयमस्याः स्वरूपेत्वं नय राम विचारणात् यथा
हिमशिलायालुतपनाद्दि
वसाधिपः ३२

योप्रत्यक्षत्वाज्जगन्निर्मातृता कुतस्त्यवनानुभूयते तत्राह भावनेति अस्याः स्वरूपं जगदाकारभावनामात्रे एव कर्तृतां गतं ततद्दति
रिकनिर्माणेपि प्राचीनां दर्शनातिरिक्तनिर्माणाप्रसिद्धेः तदेवजगन्नामप्रसिद्धं यथा आविलं तिमिरादिदुष्टं च दृश्योमि पिच्छके
शोंडुका घाकेशाणां सूर्यचंद्रादिविभावनामात्रेण कर्तृ तद्वदित्यर्थः विभावने तु प्रत्यक्षमेवेति भावः ३१ अतएव ब्रह्मविचारैतमा
वनामात्र सिद्धस्य विचारजज्ञानमात्रात् लय इति तद्धिरिति विचारः कार्य इत्याह लयमिति यथा दिवसाधिपसूर्यः तपनात्स्वातपाद्धि
मशिलायाः स्वरूपं लयं नाशं नयतितद्वत् ३२

मनः कल्पनामात्रे जगति न किंचिदपि रूपं वास्तवं संभवतीत्याह मनइति अतो हेतोर्मनसो यास्सर्ग... जनात्मना क्रीडास्तत्पन्नदेहादिल
वा॰टी॰ क्षणेषु यं क्लेशेषु सर्वपदार्थेषु यद्रूपं रूढं सत्यं कल्प्यते एतत्किं हि स्यात् न किंचिदित्यर्थः ११ ऋतुकरः वसंतादिविभागकारी रूपाणामन्य
उ॰प्र॰ थात्वमन्यतां पूरणगुणोति निषेधेपि छांदसत्वात्पूर्वोत्तरसाहचर्येण क्रतुद्वयदन्ययस्यैव तत्रग्रहणाद्वा षष्ठीसमासः १२ मनसस्त्रस्य घटि
२७८ तघटनाशक्तिः प्रसिद्धैवेति दर्शयति मनोरथ इत्यादिना योजनानां सूहः समूहो पि गोष्पदमिवाल्पमित्यर्थः १३ अतो देशकालक्रमं सर्वं

मनः सर्वजनः क्रीडान् जंबालस्तवै घतः किमेतद्धि पदार्थेषु रूपं जगति कल्प्यते ११ करोत्यृतुकरः कालो यथा रूपान्यथा तरोः
मे २ चित्तमेवं पदार्थानामेषां वान्यतामिवा १२ मनोरथे तथा स्वप्ने संकल्पकलनासु च गोष्पदं योजनसूहः स्यात्सुशीलास्चेत
सः १३ कल्पं क्षणीकरोत्यंतः क्षणं नयति कल्पतां मनस्तदायतमतो देशकालक्रमं विदुः १४ तीव्रमंदत्ववेगाद्धहत्वाल्पत्वभे सं ३
दतः विलंवनेन च चिरं न तु शक्तिमशक्तितः १५ व्यामोहसंभ्रमानर्थदेशकालगमागमाः चेतसः प्रभवंत्येते पादपादि
व पल्लवाः १६ जलमेव यथांभोधिरोजस्तेजमेव यथानलः तथाविविधसंरंभः संसारश्चित्तमेव वा १७ सकर्तृकर्मकरणं य
दिदं चेत्यमागतं द्रष्टृदर्शनदृश्याढ्यं तत्सर्वं चित्तमेव च १८ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदापन्नं मनोधीनं विदुः सर्वेपीत्यर्थः १४ ननु यद्दिमनः सर्वनिर्माणसमर्थं तर्हि कथमिदानीमस्माकं सर्वसर्गाशक्तिस्तत्राह तीव्रेति रजोगु
णोत्कर्षे तीव्रता तमसउत्कर्षे तु मंदतेति संकोभेदात् आहारोपचयाद्युपचये वहुत्वमपचये अल्पत्वमिति भेदतस्तत्तद्वस्तुसर्गानुकूलोपासना
दि विलंवनेन च प्राप्तसर्गाशक्तितो न मनसो वास्तवी सर्गाशक्तिमपह्नोतुं शक्रुमहृत्य ध्याहृत्य योज्यं १५ अतएव व्यामोहादिसंभवोपीत्या
ह व्यामोहेति १६ कार्यस्य कारणानन्यत्वाच्चित्तमात्रमेव सर्वमित्याह जलमेवेति वा शब्दः पादपूरणार्थः १७ चेत्यं भोक्तृभोग्यभोगरूपा
नर्थात्मिकं तथा च नवविधोपि संसारश्चित्तमेवेत्यर्थः १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

275

अविवेकस्यमनसोपायात्रानर्थकारिता मुमुक्षुणो विवेकायसासर्वोचप्रपंचते अनर्थमेव परस्मान्मनं [illegible] इतिदर्शयति
परस्मादिति १ मनसोवस्तुस्वभावविरुद्ध कल्पनासामर्थ्यं दर्शयति हस्वमित्यादिना हस्वंनेत्रसहितांगुल्यादि अतिविस्तृतसूर्यमंड
लाद्याछादकत्वकल्पनेनदीर्घं आशुकरोतिदीर्घंसूर्यमंडलादिस्वर्वतांहस्वतां एवमात्मनात्मनोः स्वरूपविनियमकल्पनमपिमनएव
करोतीत्याह स्वतामिति २ स्वयमात्मभावेनसंपन्नएवभावनयाकल्पनया ३ कुतोस्येदृशंसामर्थ्यंतत्राह लब्धप्रतिष्ठमिति व्र

श्रीवसिष्ठउवाच॥ परस्मादुत्थितंचेतस्त त्क्षोललइवार्णवात् स्फुरतामेत्यभुवनंतनोतीतरतः स्वतः १ हस्वंदी
र्घंकरोत्याशुदीर्घंनयतिस्वर्वतां स्वतांनयत्यपदंस्वतथैवात्मतामपि २ प्रादेशमात्रमपियद्धस्तुभावनयैवतत् स्व
यंसंपन्नएवाशुकरोत्यद्रींद्रभास्वरं ३ लब्धप्रतिष्ठंपरमात्पदादुल्लसितंमनः निमिषेणैवसंसारान्करोतिनकरोति
च ४ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थास्नुचरिष्णुच सर्वंसर्वप्रकारात्मंचित्तादेतदुपागतं ५ देशकालक्रियाद्रव्यश
क्तिपर्याकुलीकृतं भावाद्भावांतरंयातिलोलत्वान्मन्मनः ६ सदसत्तांनयत्याशुसत्तांवासन्नसत्पलं तादृशान्ये
क्चादत्तेसुखदुःखानिभावितं ७ यदाप्नेस्वयमादत्तेतथैवचंचलंमनः हस्तपादादिसंघातस्तदाप्रपततेतथा ८ ततोसौ
वक्रियाचित्तसमाहितफलाफलं चरणात्प्रयच्छतिलताकालशक्तिरिवतादृशं ९ चित्तंक्रीडनकंश्रेणीयथापंकाद्
हेशिशुः करोत्येवंमनोराम विकल्पंकुरुतेजगत् १०

सत्सत्तयाविचित्रशक्त्युपबृंहितत्वेनलब्धसत्ताकमित्यर्थः ७ ५ भावाद्भावांतरेएकवस्त्वाकारादपरवस्त्वाकारंनाघशास्त्रप्रसिद्ध
संचारीभावभेदंच ६ ७ चंचलंमनः आप्नेकर्मेपिस्याधितंभोग्यं यदायत्वायेनैवकल्पनाप्रकारेण अनुकूलतयाप्रतिवाआ
दत्ते तदाहस्तपादादिसंघातस्तथातदनुसारेणैवउपादानेहाप्रवर्त्ततइतिमनएवसर्वव्यवहारस्वातंत्र्यमित्यर्थः ८ साभोगपायेपि
कूलतया २

स्यापिकाक्रियाचित्तेनसमाहितंकल्पितंफलाफलंसुखदुःखं
९ पंकात् आर्द्रमृत्पिंडात् १०

५ विचित्रविहगव्यूहविरावकृतकाकलिः नदीपर्वतसरोभिर्द्व्यारि मद्रुमातरः ८

बा०टी० उन्निद्राः कुसुमिताः पारिभद्रतरवो निंबाश्चैरण्डाः ८ पुष्पेषु फलेषु च शिखिलितरसानां पातनाय चलता वातेन व्याधूताः कुसुमलता

उ०पृ० ताः प्रवृद्धायत्र ९ मेरुदरीगृहेभ्यो विनिष्क्रांतैः सिद्धचारणवृंदैः कं यस्य तथा विधं त्वर्गलावण्यं स्वर्गस्य विसमानीय निर्मितं इवेत्यर्थः

२७६ १० मंदैरनिलरवैरुद्धूतडल्कृष्टता यास्थितः पुष्पपुरोरूपवनैः पांडुरः एतादृशो उत्तरापांडवो नाम जनपदोस्तीति प्राक्तनेन संबंधः ११

भूतावेवतीर्णो दिवाकर इव १२ कुसुमलत्तरोत्तंसैः कुसुमानामुत्तंसैः रजोभिर्वा १३ कृपाणैः शकलानि यथा सुरूपाडल्कृतानि

ऽ गायन्कल मकेदारदारिकाहृतमन्मथः फलपुष्पचलद्वाधूतकुसुमांबुदः ९ दरीगहविनिष्क्रांतसिद्धचारणवृंदकं

स्वर्गादिवसमानीयलावण्येमपि निर्मितः १० गायत्किन्नरगंधर्वकदलीखंडमंडपः मंदानिलरवोद्धूतपुष्पोवनपांडवाः

११ तत्रास्तिलवणो नामराजापरमधार्मिकः हरिश्चंद्रकुलोद्भूतोभूमविव दिवाकरः १२ यद्यशः कुसुमोत्तंसपांडुरल्कं

धमंडलाः तत्रशैलाविराजंते हराप्रोद्धूलिताइव १३ कृपाणशकलोत्कृत्तनिःशेषारातिमंडलः स्मराति लोकः प्राप्नोति

यदनुस्मरणाज्वरं १४ यस्योदारसमारंभमार्यलोकानुपालनं चरितं संस्मरिष्यंति हरेरिव चिरंजनाः १५ यस्यासरो

भिरंद्रीद्रमूर्छितमरस्वमस विकाशिपुलकोच्छ्रासंगीयंते गुणगीतयः १६ यस्य स्वः सुंदरीगीताः लोकपालचिरश्रुताः

विरिंचिहंसैर्ध्वन्यंते स्वभ्यासाद्गुणगीतयः १७ स्वप्नेष्वपिनसामान्यायस्योदारचमत्कृतिः रामस्येवाश्रुतावापिदैन्यदोष

मपि क्रिया १८ जिघ्रतां योनजानाति नहृष्टायेनगंधुता उदारतायेन धृता वल्लणावासमालिका १९ दिनाष्टभागमा

काशमागते दिवसाधिपे सकदाचित्सभास्थानेसिंहासनगतोभवत् २० ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रएव निःशेषाणि प्रधानारातिमंडलानि यस्य सतथाभूतोरातीनां लोकः सेवकजनः १४ आर्यलोकानां धार्मिकजनानां अनुपा

लनं दत्तकं चरितं १५ स्वः सुंदरीभिरप्सरोभिर्गीताः गुणगीतिप्रबंधाः विरंचेर्ब्रह्मणो हंसैर्ध्वन्यंते ध्वनिभिरनुक्रियंत इति पा

वत् १७ सामान्या इतरजनसाधारणी १८ जिघ्रतां कोटिस्यं धस्सुता अविनीततागंधुतेतितिपाठ परस्वाभिलाषिता १९ अष्ट

भागं अष्टमभागं मुहूर्तद्वयमिति यावत् १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

276

सर्वं चित्तमेवेति येनोपाये न संलक्ष्यते तं दर्शयन्नुपसंहरति चित्तमिति यथा कांचनतत्त्वपरीक्षकजनेन केयूरमौलिभूषणकटकेष्वा
दन्येष्वरुचकीयाकारैर्लसत्कल्पितनानात्वरूपं तत्स्वैकेव शुद्धकांचनमात्रप्रणिहितधिया परीक्ष्यमाणं तत्त्वतो हेम लक्ष्यते तुंश
क्यतेन केयूरादिरचनावैचित्र्यव्यामूढधिया तथा विवेकिना पि जगतितं दंतर्गतभुवनानि तदंतर्वनांतरादि सर्वं वस्तूनि च आलभे
दैः स्वैर्वैचित्र्यैश्चित्तमेव स्वयमुपागतं चित्तमात्रमेवं न चित्ताद्भिन्नं तत्तस्मिति तत्त्वं संलक्ष्यत इत्यर्थः २६ इति वासिष्ठतात्पर्यप्र
काशे उत्पत्तिप्रकरणे त्र्युत्तरशततमः १०३ अत्रादौ लवणाख्याने देशराजसभास्थितिः तत्रेंद्रजालिकाध्वेत्ता विस्मयस्थि

चित्तं जगति भुवनानि वनांतराणि संलक्ष्यते स्वमुपागतमालभेदैः केयूरमौलिकटकेष्वलसत्स्वरूपं तत्स्वैके
व कांचनधियेव जनेन हेम २६ इति मोक्षोपाये चित्तमाहात्म्यं त्र्युत्तरशततमः सर्गः १०३ श्रीवसिष्ठ उवाच॥
अत्र ते शृणु वक्ष्यामि वृत्तांतमिमम्ुत्तमं जागतीहेंद्रजालश्रीश्चित्तायत्ताय याथास्थिता १ अस्त्यस्मिन्वसुधा
पीठे नानावनसमाकुलः उत्तरापांडवो नाम स्फीतो जनपदो महान् २ नीरंध्र घनगंभीरवनविश्रांततता
पसः विद्याधरीकृतलतादोलीपवनपत्तनः ३ वातीकृताच्च किंजल्कपुंज पिंजरपर्वतः लसत्कुसुम
संभारवनमालावतंसकः ४ करंजमंजरीकुंजगुच्छपर्यंतजंगलः खर्जूरांतरितग्रामो घुंघुमध्वनि
तांबरः ५ एकपिंगशिलाभूयःशालिकेदारपिंगलः नीलकंठरवोद्दाम वनजंगलमंडितः ६
सारसारवसंरंभरणत्काणककाननः तमालपटलीनीलगिरिग्रामककुंडलः ७ ॥ ॥ ॥
तिरस्यते वृत्तांतं आख्यानं १२ नीरंध्रघनेषु अत एव गंभीरेषु वनेषु विश्रांता तापसा यस्य अनेन व्याघ्रचोराद्युपप्लवा
भाव उक्तः २४ पर्यंतजंगलानि ग्रामपर्यंतारण्यानि खर्जूरवृक्षैरंतरिता अंतर्हिता ग्रामा यत्र ५ एकपिंगशिलाः उ

वा॰टी॰ हयरत्नंपश्यतिशेषः जवेत्याद्युत्तरान्वपि ३६ महतामर्पणात् योग्येभ्योमहाम्पोदानात् ३७ राज्ञानंप्रतिपुवाच स्वस्पप्रतापेन
३०प्र॰ शौर्येणातपेनच आहिता अनल्पा शोभाश्रीः कांतिश्चयस्यातं ३८ इतितेनोक्तः पार्थिवसत्श्चडम्सूर्ङिकरोतिशिरइतिसत्कारः
२२० ध्वनिविशेषकारीवा ४० लिपिकर्मार्पितं चित्रंतन्यस्तत्तदुपमो निश्चलः एतदादिः सभाजनप्रतीतिसिद्धाप्यनुवादः राज्ञप्र
तीतिदृष्टंतु अग्रेराजेवबभूवेति ४१ यथाकेनरोतीतिकरवः समुद्रः यानोद्युक्तागस्त्यदृष्ट्याअत्तबंधः सन् ध्वांतगतेरद्रिमी

इदंमुने अवःप्रत्यंहयरत्नंमहीपते जवीद्रुपनशीलेनमूर्त्तिमानिवमारुतः अश्वोयमस्मत्प्रगुणः प्रभोयंप्रहि
तस्त्वयि राजतेहिपदार्थश्रीर्महतामर्पणात्क्रमात् ३७ इत्युक्तवतितस्मिंस्तुप्रत्युवाचेंद्रजालिकः जलदस्तनि
तस्मीतेचातकोंबुधरंयथा ३८ सदश्वमेनमारुह्यभुवनंविहरप्रभो स्वप्रतापाहितानल्पशोभामुर्वीरविर्यथा
३९ अश्वमालोकयामासतेनोक्तइतिपार्थिवः निर्यातस्तनितंमेघंमयूरइवसत्कारः ४० अथानिमेषयादृष्ट्या
राजाचित्रोपमाकृतिः बभूवालोकयन्नश्वंलिपिकर्मार्पितोपमः ४१ क्षणमालोक्यपीठस्थस्तस्थौसंस्थि
277 गितेक्षणः दृष्ट्यादुग्धसमुद्राद्रिमीनकेकरवोयथा ४२ तस्थावासह्नत्येपुर्गसंसध्यानासक्तइवानिमि वीत
रागोमुनिः स्तब्धःपरानंदइवस्थितः ४३ बोधितःकेनचित्ताप्तोस्वप्रतापजितोजितः धियाकाममप्यहंभूय
श्चित्तं चिंतयतीतिच ४४ बभूवुःकेवलंतत्रनिष्पंदसितचामराः चामरिण्योहिशर्वयंसर्जितेंदुकराइव ४५
वीरेंद्रविस्मयापूर्णा निष्पंदास्तेसमासदः निष्पंदकिंजल्कदलाः पद्माःपंकैकृताइव ४६ ॥ ॥

नकेः सहसंस्थगितः भयात्संस्थंभितस्तस्थौतद्वत् आत्तदुग्धसमुद्राद्रिमीनकेदितिसमस्तपाठेतुकरवः कस्यजलस्यरवो
यथासंस्थगितइतिव्याख्येयं ४२ स्तब्धः बाह्यचेष्टारंतःसंचलितः बाह्यदृष्टिशून्यइतियावत् ४३ स्वप्रतापेनजिता उ
र्जिताः बलवंतोयेनहेतुनागर्भविशेषणं ४४ ४५ पंचकृताः मन्मथाः ४६ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥

२१ राजसुसामंते सुविलासा सुसुविलासं वीजयंतीषु देवासुरगुरुशुक्रौ तत्सख्ये २२ साटोपः ऐंद्रजालिकोचित वेषा लंकारविरुद्धावरसंपन्नः भाविनावर्षेणाश्राहितो वुद्धिस्फू र्जितादिसंरंभो यस्य २६ शिखरेणाकिरीटकूटेनश्रृंगेश्चो दाराकंठोधित्यकाचयस्य

सुखोपविष्टतत्रास्मिन् राजनीदाविदांवरे प्रविशंतिसुसामंतसेनासुचससंभ्रमं गायंती ष्वपकातासुसु पविष्टेषुराजसु मनोहरतिसासू देवीणावंशकलारवे २२ चारुचामरहस्तासुसविलासासुराजनि देवासुरगुरुप्रख्योविश्रांतेमंत्रिमंडले २३ प्रस्तुतेषुप्रविष्टेषुराजकार्येषुमंत्रिभिः प्रोक्तासुदेशवार्त्तासुनि पुरोगश्रास्समंत्रिभिः २४ इतिहासमयेपुराणेवाच्यमानेचपुस्तके पठत्सुचस्तुतीः पुराणाः प्रः प्रदेषुवंदि षु २५ सभां विवेशसाटोपः कश्चित्तामैंद्रजालिकः वर्षणाहितसंरंभोवसुधामिववारिदः २६ सननाम महीपालं शिखरोदारकं धरं पादीयांतगतः कांतंशैलंफलतरुर्यथा २७ सच्छायस्योन्नतांस स्यफलिनः पुष्पभासिनः सविवेशपुरोराज्ञस्तरोरग्रेकपिर्यथा २८ चपलोलंपटोप्यनिमामोदसु खमास्ततं उवाचोत्कंधरं भूपं सपद्मं विवद्भूपदं विलोकयविभोतावदेकामिहस्वरोलिकां पीठ स्थएसाश्चर्योव्योम्निचंद्रइवावनि ३० इत्युक्त्वा पिंछिकातेनभ्रामिताभ्रमदायिनी नानाविरचना वीजंमायेवपरमात्मनः ३१ तांददर्शमहीपालस्तेजोरेणुविराजतां सैकुसुरविमानस्यस्वकामिक लतामिव ३२ शुभांसैंधवसामंतीविवेशास्मिन्नगोतरा तारापरिकरापूर्णां व्योमवीथीमिवांवुदः ३३ तंवैचानुजगामाश्चसौम्यः परमवेगवान् देवलोकोऽन्तुखेतुषं राजमुखैः प्रवाइव ३४ सतमभ्यस पादायपार्थिवं समवाचरत् सोच्चैः श्रवाइवक्षीरसागरीमरुतां पतिं ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

दाराकंठोधित्यकाचयस्य फलभारयुक्तस्तरुः फलतरुः २७ कपिरित्यपयुक्तइवश्रेष्ठाकारेणउचितो दृष्टांतः २८ सर्व

पालकः ३३ सः अनुपालकः ३४॥

रलंकोमिथ्याकौतुककीडां ३० पिंछिकामाग्रवर्त्तिनीं ... ३१ तेजोराशिमिवानीकां ... ३२ स धवसामंतश्च

वा० टी० अमाः भ्रांतिप्रत्यया: निर्वि[illegible] भिन्नंविभेव वाह्यंकारणंमनः भिदंति त्तोभयंते भयविषादादिभिरित्यर्थ: ९ भोगेषुरागादिरूपरंज
उ० प्र० नानाभिवते केनहेतुनाप्तमनोल्लुलितंव्याप्तमूर्छ भि १० कषासुविवेचककवीसुपरिशीलनशीतलंसंभ्रमेषुभये ११ कीदृशंतद्धिमिवे
२९१ मोहयोगंतत्राहस्तुछालंबनमि तिपतस्तुच्छविषयालंबनं अतो विषये आलूने आलूनमिवविशी[illegible]र्णविशी[illegible]र्णमिवलोकवृत्ति
भमोहमुपात्तइत्यर्थः महत्वविजंभितं विवेकपरिक्तं १२ शारीरमदे देहाभिमानत्तेनमत्ताः अस्यप्रविवेका हृदश्या असम

त्वर्पितंसंस्थितेदेववयमत्पंतमाकुलाः अभेद्यमपि भिदंति निर्निमित्तंभ्रमाम्मनः ९ आपातरमणीयेषुपर्यंतविर
सेषुच भोगेष्विवविकल्पेषु केषुतेल्लुलितंमनः १० सततोदारवृत्तासुकषासुपरिशीतलं मनस्तेनिर्मलंकस्मात्सं
भ्रमेषुनिमज्जति ११ तुच्छालंबनमालूनविशी[illegible]र्णलोकवृत्तिषु मनोमोहमुपादत्तेमहत्वविजृंभितं १२ सा तत्त्वेन
हियैवास्यमनसोरत्तिरुत्थिता शारीरमदमत्तासुतामेवेतद्विधावति १३ अतुच्छालंबनंधीरं प्रबुद्धेर्ग्रहाणेरिच त
वापिहिमनश्चित्रामालूनमिवलक्ष्यते १४ अनभ्यस्तविवेकंहि देशकालवशानुगं मंत्रौषधिवशंयातिमनोदा नो
रववितिमत् १५ नित्समात्तविवेकस्पकषमालूनशीर्णता धुनोति विततंचेतोवात्पेर्वबुधंचलं १६ इतिजातानुगी
र्णस्पभूपतेः कांतिराननं भूषयामासशीतांशुमासांतइवपूर्णता १७ राजराजासौम्यास्यमुन्मीलितविलोचनः
गतहिमर्तौ[illegible]ल्लासिपुष्पौघइवमा[illegible]धवः १८ अपातिसंभ्रमाश्चर्ये[illegible]नास्मरति मुखोवभौ आसन्नमृत्युरा

नसोयैवस्त्रीपुत्रादिविषयेचरतिरुत्पिता तामेवविधावति १३ तवमनस्तुतयेत्पाउरतुद्धेति १५ विततंविवेकस्तंविबुधाचलंमेरु
१६ जातेनस्वंजनसमूहेन अनुगीर्णस्पअनुकूलगीर्भिराश्वासितस्यमासांतेपूर्णिमास्या १७ हिमंतो शिशिरेमाधवोवसंतः १८
अथ आसन्नमृत्युः सन्निहितात्तमयइंदुः राहुमिवरेंद्रजालिकमालोक्य अतिसंभ्रमेलाभयेन आ[illegible] आश्चर्येण चविन्नआस्मृत्या
आध्यानेनपूर्वापरसर्ववृत्तांतप्रतिसंधानेनोपलक्षितंमुखंयस्येतथाविधोआसन्नः मृत्युग्रसनंयस्य १९ ॥ ॥ ॥

अंभोदस्येदं अंभोदं ४७ असुरैः सह आजिः संग्रामस्तस्मिन् ४८ विततेन विस्तृतेन विस्मयेन निर्जितया कुंठितया निरुत्साहीकृतयेति यावत् तया अस्थानजननतया जनसमूहेन ॥ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुरुत्तरतमः सर्गः १०४ विमोहस्वस्य हृदयं नृपं प्रतिभासदा मोहहेतोः परिपृष्टात्तदुत्तरं भइयति प्राक् षिभयेन प्राक्षेपेनांबुना १ अकंपयत् अपि त्वदेहमि

प्रशाशाम सभास्थाने जनकोलाहलः शनैः प्रशांतप्रावृषि व्योमन्यांभोदमिव गर्जितं ४७ संदेहसागरे मग्ना जग्मुस्तिष्ठंतासु मेचिराः निषीदति गदा पाणाव सुराजा विवामरा ४८ विततविस्मितनिर्जितया तया गयमोहविषणया स्तिमितचक्षुषि मपिलनौ स्थिते मुकुलिताञ्चवनस्य घनाधुतिः ॥ इति मोक्षोपाये ऐंद्वाख्यानेन्द्रपव्यामोहो नाम चतुरुत्तरशततमः सर्गः १०५ ॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ मुहूर्त्ताद्द्वितीयेनाप बोधमाप महीपतिः प्रावृषेण्यं मुनिर्मुक्तमंभोरुहमिवोत्तमं आसनात् सागदोत्तंसः प्रबुद्धो साव कपप २ सवनाभोगस्थंगात्मोभ्रुकंप इव पर्वतः २ वभाव च प्रबुद्धोसावासनोपरि कुंपितः विस्तृध्ध्र इव पातालवारणो शंकराचलः ३ पतंतं धारयामास तत्पश्रोगान्नृपेभुजैः मेरुं प्रलयविद्ध्वंसं कुलशैलास्तटैरिव ४ प्रगौरांगो ज्योमाणोसो पर्याकुलमतिर्नृपः दीचित्तो चितस्पंदो वभारवनमां श्रियः ५ कोयं प्रदेशः कस्यायं समेति नृपः शनैः दध्वानमज्जदंभोजकोशस्य इव षट्पदः ६ अयोवाच सभादेव कि मेतदिति सादरं रणन्मधुकरीभावं दृष्ट्वा राहुमिवाञ्जिनी ७ अयेयेनं परिपप्र (८)
तिगम्यते २ विस्तृध्ध्वंसे चलिते पातालवारणोऽन् विधारके दिग्गजे शंकराचलके नागः ३ कुलशैलाः मंदराद्यो विष्कंभपर्वतः ५ ॥ इंदो लक्षणया ई हृदयो द्धिकस्याणि वनंत्र लंमि विंतिउपलिर्वंतीति वनमाः श्रियः शोभाः वभारवपुषाश्रियः इतिपाठः स्पष्टः ५ दध्वान अस्फुटमुक्तवान् ६ सभाशब्देन जनाड्यंते अद्वित्याः भानं प्रतिवत्तत्व मोक्षो हिकमत्रोपमानं रणन्मधुकरीत्युत्प्रेक्षोपपादकविशेषणं ८ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,,

दो २

2 7 9

वा॰टी॰
उ॰प्र॰

२८२

इत्याश्रेनायनीतस्यवनेचंडालकन्यया समयात्पक्वर्णानीत्वाति वाह्रः स्वस्यनपर्पितेसमानार्थः सत्शब्दः महोदरः समानो
दरोद्भव इत्येतस्यार्थः १ यावदिति प्रकाशपेनियातोनयुवत्युवंतः प्रत्यस्यसम्मागतइत्यर्थः ३ भ्रामिताभ्रमणीत्विमतांहस्वः ४ प
कोऽसहा यः ५ प्रलयस्त्वध्वंउत्पातवशादेवचलतंस्वध्रिआरूढः पुष्करावर्तकोमेघराजोयथाचलितस्तथाहंचलितस्त
थाहं चलितस्तथाहं चलितइत्यन्वयः उर्वीरांसस्पाटयांभूमिंनिर्भर्त्तुनिर्भरवतःप्रवुद्धस्येतियावत् कल्लोलोव्हतरंगः ७

राजोवाच ॥ अस्तिताबदयंदेशो नानावननदीयुतः वसुधामंडलस्यास्यसहोदरइवानुजः १ अस्मिंस्त्रायमहंराजोयोरा श्री
उत्तर भिमत्तमान् इंद्रः स्वर्गइवास्यांतुसभायांमध्यसंस्थितः २ यावदस्यागतोदूरात्कश्चिद्धावरिकस्त्वयं रसातलादभ्यु
दिती मायामयइवस्वयं ३ अनेनभ्रमितापोहपिछिकातेजसोर्जिता कल्पांतपवनाभ्रेणशक्रचापलतायथा ४ अ
किंचिन्मनःशून्यंस्त्रीचितमिवनिर्भरंततः प्रलयनिर्दग्धजगदास्यंदभीषणं ६ विपत्तित्तारनीहारंनिर्जनमज
लंमहत् संप्राप्तोहमरण्यंश्रांतवाहनः १० तद्दितीयमिवाकाशं तथाष्टममिवांबुधिं पंचमंसागरमिवसंशुष्कंस्थू

नैतारे

मुग्धः स्वमनसेतिपाठः स्वप्नः मुग्धस्यमनसेतिपाठे मुग्धस्य आयातरमणीयस्य विषयजातस्य भोगाभ्यासेनजडेनेत्य
र्थः असंसर्गीयमासस्थैदस्सः ८ अकिंचनस्यपतेर्मनइवशून्यंनिर्विषयं निरर्भरलघु विषमंवा जगदास्यंदवुह्लांड ६
ज्ञारनीहारंदुःसहशीलं १० स्वादुदकार्णवात्परतः अष्टमंअंबुधिप्राग्वर्णितंभूपरिस्वागतमिवजंबूद्वीपं ॥
तथ्वतुर्द्दिशं चतुः सागरप्रसिद्धेस्तत्रपंचमंसागरमिव ११ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥

श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री

श्रीलोकेनायमहंलोलास्याः श्रमपुरः श्री
भवायामेकोहमतितरंस्या उर्वीरांसिवनिर्भरं
पृष्ठमारुढवानेकआत्मनाभ्रांतमानसः ५ ततोद्विप्रलयस्तव्यपुष्करावर्तकोयथा यथाचलंतंचलितस्त्वस्मारुढवानहं ६ गंतुप्रवृत्तो २८२
ल्लोलप्रलयांबुधेः ७ तेनानिलविलोलेन दूरंनीतोस्मिवाजिना भोगाभ्यासजडेनार्लीमुग्धस्यमनसायथा ८ २

बभ्रं नकुलं सर्वरूपी इंद्रसर्पविषप्रच्छन्नस्तत्त्वज्ञो नागराजः २० हेजाल अ असमी च पकारिन् जालेन मायावागुरया जटालेनेव अबद्धे पदे न तत्सदृशं स्वमनो गौरपोच्यते २१ चित्रमि... त्यस्य निवेशितमित्यत्रान्वयः २२ चित्रा तामेवाभिनयन्नाह क्वेति लोकपर्या लोकप्रसिद्धसर्वव्यवहारस्तेषां कृतांतपदस्य सिद्धांतरस्य वेदिनो वाङ्मुरः प्रकृताः सांप्रतमनुभूताः आपदः २३ अप्यस्तमहाज्ञानमपि मनः कदाचिद्देहके तिष्ठ...तिविघमाने पिष्व भेद्र जालानां मोहं आदत्ते २४ शंबरस्य माया शांबरी सास्यास्तीति शांबरिकस्तेन २५ अध्वस्तशक्रसंस्थितिहृदः पुरा किल बलिः कश्चिदसहायः शक्रमासाद्य बलेर्गिरिहार

रेंद्रजालिकमालोक्य प्रोवाचाथ हसन्निव प्रपर्दिं सालकं दृष्टाः सर्परूपी वतद्वाकः २० जाल्मजालजटालेन कि मेतद्भवता कृतं येनास्पंदसन्नोब्धिः त्यणादल्पप्रसन्नतां २१ चित्रं चित्रा हि देवस्य पदार्थशतशः क्रयः सश क्रम पि मे चित्तं तया भिर्माहि निवेशितं २२ कथयं लोकपर्यायकृतांतपदवेदिनः क्वमनो मोहदायिनो वितताप्रकृतापदः २३ अप्यभ्यस्तमहाज्ञानं मनस्तिष्ठति देहके कदाचिन्मोहमादत्ते त्वणमतिमतामपि २४ इदमाश्चर्यमाख्यानं श्रूय ताम्रसभासदः मम शांबरिकेणाहयन्मुहूर्तं प्रदर्शितं २५ दृष्टवानहमेतस्मिन्नवल्लीःकार्यदशाश्रवलाः मुहूर्तं प्राप्ति तेऽध्वस्तशक्रसंस्थितिरवाञ्चलः २६ इत्युक्तोऽनुवने त्रेषु मध्येषु सहसन्निव राजावर्णयितुं चित्रवृत्तांतमुपचक्रमे २७ ॥राजोवाच॥ इहाविविधपदार्थसंकुलायां नृ...दनदपत्तनपर्वताकुलायां कुलशिखरिसमुद्रसंकरायां भुवि भ

र्तुकामः शक्रेण मायया स्वशेनं सद्यो बलिं मायां वंधनमोहयामास तदा बलिना स्वयं धनमोक्षणाय स्तुत्या प्रसादितो ब्रह्मा तत्राग त्य शक्री सृष्टिं ध्वंसयितुं प्रवृत्तः जाकप्रार्थनया अध्वस्तनक्रकसृष्टिर्मुहूर्तमात्रं तन्मायाकौतुकं पश्चादृष्टवां स्तद्धदित्यर्थः २३ नद्यश्मारोपो घातेन प्रपर्भ सर्वजनप्रसिद्धभूम्यंतर्गति स्वदेशं सत्यामनुवदति इहेति पर्वतगृहणेन प्राप्तानामपि कुलशिख रिणां पुनर्ग्रहणं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन श्रेष्ठार्थसंकार्यं तत्र इति संकराः क्वचः शचेति कर्मत्वोवाद्रलकात्तृशः संकराय

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे ... सर्गः १०४ ॥

वा०टी०
उ०प्र०
२८३

विषयशब्देन विषधरः कीनाशशब्देन यमस्तुवशश्चलक्षणयोच्यते २७ सापदं आपयुक्तं जनानां साराविरितेवा २८ पल्लवैः सहस्फुरतः कंपमानस्पदुःखेन दुस्तरेणाप्रतिदैर्घ्यणसंसाके ३० ततः पूर्वदिशं प्राप्तम मधुपानासक्तमिव दृष्टवानितितीयेनान्वयः नारेंदुकैरवैः सहतितिमिरलेखामम्लानतां अप्रसन्नतां आयाघर्मनास्तासामुपमानमपीचेति तारेंदुकेरवाणामुपमानसाने उत्पन्नत्वार्षीदानन मिदानैके केरवाणां तत्तारको ताराणामुपमानमितिगम्यते ३१ क्ष्वेडासुसिंहनाद

विषदष्टविवेकस्यकीसाकाशस्पगलन्नस्रते: विक्रीतसौवदीनस्यमग्नस्पवोधकपके २७ तत्रकल्पसमाराविर्मो
हमग्रस्पसंगता एकाणीवोघमान स्पमार्कंडेयमुनेरिव २८ नस्नातवान्नाचिंतवान्नतदाभुक्तवानहं केवलंमेग
ताराविः सापदोधुरितिष्ठेतः २९ विविदुस्पविधेर्यस्पस्फुरतः सहपल्लवैः समंदुःखातिदैर्घ्यणांमतीयायशर्वरी ३०
ततस्तिमिरलेखासहतीरेंदुकेरवे मयीवायाघमानास्पम्लानतामलमानने ३१ साम्प्रतीषु चवेतालक्ष्वेडासुजव
जंगले सहशीताम्लमहद्दंतपंक्तिटांकारस्शीत्कृतैः ३२ मामेवार्द्रविनिर्मग्नंहसंतीमिवदृष्टवान् अहंपूर्वांदिशंप्राप्त
मधुपानासक्तमिव ३३ तृणादलइवज्ञानं दरिद्रइवकांचनं दृष्टवानहमर्कंखेवारणारोहणोन्मुखं ३४ उत्पयास्तर
णांवद्धंततदास्फोटितंमया हस्तिचर्मेह रेणैवसंध्यानृत्पानुरागिणा ३५ प्रवृत्तस्तामहंस्फारां विहर्तुंजंगलस्थली
कालोजगत्कुटीकल्पदग्धभूतगणामिव ३६ नकिंचिदृष्टपत्ततत्रभूतंजरठजंगले अभिजातोगुणलवोपपास्पवे
शरीरके ३७ केवलंवि गतांशंकंखंडभ्रमणाच्चंचलं वीचीकूचीतिवचना विहरंतिविहंगमाः ३८ ॥ ॥

यजवजंगलेदीर्घारण्येजंगलेसहेतिप्रश्लेषः असहाडः सहायांशीतार्त्तिसहद्दंतांप्राणितांदंतपंक्तिघट्टनटांकारसीत्काररैमी
भैरा मेवहसंतीमिवेतिदिशाविशेषणं ३२ वारणः प्राच्यांवतोत्योदिग्गजः तदारोहणंततरुद्भावस्तदुन्मुखे ३४ आत्तरणांवद्धं
आस्फोटितंविधूनितं ३५ कालः कालरुद्रः कल्पः प्रलयः ३६ अभिजातोघघः ३७ केवलंनिष्कलंवनखंडभ्रमणेनचंचलं २८३

२८०

तस्यतत्त्वविदोब्रह्माकारंचेतइवविततमपरि छेद्यंमूर्खस्यरुषाक्रोधइवआर्जवं दुर्गमंविषममितियावत् १२ दारिद्र्यंतस्य

प्राप्यस्थिताललनेवस्थितमितिशेषः सीदतामपंतिव्यवहितेनवान्वयः १३ मरुमरीचेवभूमिः पुरोभागेलुंतानिआस्ताविं

तानिककुभमुखानियत्र १५ एतेनाध्वेनशून्यभ्रांत्याकाशगमनेन प्राप्तवानिसस्ययत्रस्फुरंतितत्रेतिपरेणसंबंधः १६ कंद

पलक्ष्म्याअधर्मार्जितधनेन ॰ अ१८ खजनसंसर्गमआततसर्पपल्लवं २२ अरण्य मिदमासाद्यमत्तैर्मेखेदमा

तस्यैवविततंचेतोमूर्खस्यैवरुषाजवं अ१९ ख १३ कचनमरुमरीचंमगुरः लुतककुम्मुखं आसन्नोसंदिनंतत्र

गता ललनेवेत्यदारिद्र्यंनिरत्नफलवांधवं १३ कचनमरुमरीचंमगुरः लुतककुम्मुखं आसन्नोसंदिनंतत्र

प्रक्रांतंसीदतामया २४ तदरम्यंमयातीतमतिक्रदुःखदेहिना विवेकिनेवसंसारोमध्यशून्यंताकृति २५ यदे

तेनातिवाह्याहंप्राप्तावानजंगलंक्रमात् अस्ताद्रिसानुदिननाथःशून्यभ्रांत्यैवभास्करः १६ जंबुकोदंवप्रायेषु

कल्लोलायाःपतत्रिणः यत्रस्फुरंतिखंडेषुदर्पणानामिवबांधवाः २७ यत्रशाष्पशिखाग्रेणोदशंपते विरलाः

स्थले कंदर्पलक्ष्म्याजिह्मस्यहृदीवानंदवृत्तयः १८ पूर्वोरणपादरणादरसात्क्षितिकिंचित्सुखावहे अत्यंतदुःखान्म

रणाद्वरंव्याधिर्हिजंतुषु १९ तत्रजंबीरखंडस्यातलेसंप्राप्तवानहं मार्कंडेयइवागेंद्रमेकार्णवविहारतः २०

आलंबितामयातत्रस्कंधसंसर्गिणीलता नीलाजलदमालेवनपतन्त्यास्तत्रविश्रांतवानहं भोजरक्ताचलोत्संगे

तलेकल्पतरोरिव २३ यावत्समस्तसंसारव्यवहारभरेःसमं रविर्विश्रमणायैवनिविष्टोस्ताचलांगणे २४

शनैःश्यामिकयाग्रस्तेसमस्तेभुवनादरे रात्रिसंव्यवहारेषुसंवृत्तेषुजंगले २५ अहंतस्त्वणोतस्मिन्पलवखंड

जन
जिह्मस्यकुटिलस्य १९ अगेंद्रंवृक्षश्रेष्ठंविक्षाधिष्ठितवटं २० आलंबिता अश्मपतितागार्थमवलंबी २१ २२ २३ या

वत्समस्तसंसारव्यवहारेः सह रविरस्ताचलोपलक्षिते उदयाद्यं तेगगनांगणेनिविष्टस्तावदहंतस्मिंस्तरुगणेनिली

नइतिव्यवहितेनान्वयः २४ २५ चिरंलीनंखपुष्टपुटेगोपितं आमंचंचुपुटंयेनतथाविधोविहगोयस्यातथा २६ ॥

[illegible] ४५

वा०टी०
उ०प्र०
२८५

त्वं त्विभर्त्तृत्वे स्थिते सति दीयसे ५१ माधव्याद्दृष्टा दंतश्चसता दष्ट्रमिव आर्त्तां तुत्पीठया सहतु बहुतमिति यावत् ५३ आपूर्यति रोधाय ५५ अवीचीं नरकविशेषं ५६ मातंगाय चांडालाय निवेदितं कर्णे इति शेषः अतएवालिनाभ्रम रांतरेणलग्न ९

नस्पदस्मनं भवति भर्त्तृत्वेदीप्तते स्थिते प्राणैरपिहि संपूज्या वल्लभाः प्रत्युषापतः ५१ अयोक्तासा याभर्त्ता भवामित वस्तुव्रते केनाम दृष्टि विचार्यते वर्णधर्मकुलक्रमः ५२ ततस्तयोर्द्दनाद दृष्टिम हष्टमेकं समर्पितं माधव्योवा

९ सनादर्थमिं द्रायार्त्तिम हत्पुरा ५३ जंबूफलरसः पीतः सभक्तः पक्करोदनः विश्रांतं च मयातत्र मोहापहत चेतसा ५४ सांतत्वार्कमिवापूर्य स्पाप्राविद्रूपामलागता हस्तेन समुदायप्राणां वहिर्दैर्स्थितं ५५ दुराकृतिं दुरारंभमास ति ४

सास्मयप्रदं पितरं पीवराकारमवीचिमिव यातना ५६ तयासदत्तुषं गिलन स्वार्पितस्तस्मै निवेदितः मातंगाय भ्र ९ मर्यविनिस्वनेनालिलग्नया ५७ अयं मम भवेद्भर्त्ता तातहेतवरोचतां सतस्यावाढमित्युक्त्वा दिनांते समुपस्थिते ५८ ममोचदांतावावद्धौ कृतांतः किंकराविव नीहारभ्रमडारासु दिक्षुप्रोद्भुलितास्व वेतालवंधनात्तस्माद्द्विनांते च लिता वयं ५९ सरोनपक्काणं प्राप्ताः संध्यायां दीर्घजंगलात् श्मशानादिव वेतालाः श्मशानमितरं महत् ६० विकीर्त्तितिविभागस्थ कपिकुक्कुटवायसं रक्तसिक्तावरीभाग प्रभ्रमन्मक्षिकागणं ६१ शोषार्थप्रस्तताद्र्त्वितं ९ त्रीजालपतत्स्वर्गं निस्फुरस्थितजंवीरखंडलग्न खगध्वनिः ६२ शुष्कद्रुस्तवसापिंड पूर्णालिंदलसत्खगं ॥ द्विप्रस्ततरक्तांत चर्मस्रवदसृग्लवं ६३ वालहस्तस्थितक्रव्यपिंडकाणितमक्षिकं जर्जराधिष्ठचंडालतर्जि

याभ्रमर्यवत्सुपमा ५७ कुडारासकपिलास्वेतालवंधनात्पिशाचनिवासात्तस्मा द्वनात् ५९ ६० विकर्त्तिता अपिपुनः कर्त्तिनेन भागस्थाः ६१ निष्कुटेषु गृहारामेषु ६२ अलिंदो वहिर्द्वारप्रकोष्ठः ६३ जर्जरैः खंडैरधिष्ठैः आश्रयैः अंडालेः ६४

२८१

अवश्यायलेशाः नीहारजलकणाः ३९ दारिकाकन्या माधवी स्त्रीवेषधरो हरिरिव ४० तरतारकेव च पलकनीनि
केनेत्रे यस्याः शर्वरीपक्षे चलत्तारका एव नेत्राणि यस्याः ४१ बलवतां प्राणात्ययपर्यंतापायं तथा तथा च स्मृतिः जीवनात्यय
मापन्नो यो न्नमत्ति यतस्ततः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसेति सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यये हितदर्शनादिति बादरायणसू
त्रं चेति भावः ४२ प्रसूताजातापत्या साहि खंडान्यपि ग्रसतीति त्त्रुधा अनुचितकारिणी तद्योतनार्थं विशेषणं तथा चाहुः अ

अथा ष्टभागमापन्ने व्योम्नो दिवसनायके श्रुक्ता वश्यायलेशाश्च स्नाता स्विवलतासु च ३९ दृष्टा मया प्रभ्रम
ता दारिकोदनधारिणी गृहीतामृतसत्कुंभदानवेनेव माधवी ४० तरतारकनेत्रांतां श्यामामधवलांबरां
अहमभ्यागतस्तत्र शर्वरीमिव चंद्रमाः ४१ महामौदनमास्वेत बालेबलवदापदि देहिनी द्राक्तिहरणा त्स्फार
तां यांति संपदः ४२ सुदंतर्भत्तीयं गेवाले वह्निरुपेयुषी क्षुत्सर्प प्रसूतेव कोटरस्या जरद्रुमे ४३ मां चया
मितया मह्यमित्यंदनैर्न किंचन यत्न प्रार्थिनपाल त्त्वया यथा दुष्कृतिनेधनं ४४ केवलं चिरकालेन मया तं
तानुगामिनी खंडात्खंडं विपतति छायाभूतेषुरस्थिते ४५ नयोकेहारकेयूरिनचांडाली विद्धिमामिति रक्ष
सीमिव सक्रूरांगुरु षाभ्रू जगशतां ४६ राजन्याचनमात्रेणामत्तो नांप्नोषि भोजनं ग्राम्यादनभिजातेहात्सैजन्य
मिव सुंदर ४७ इत्युक्तवत्यागद्वंत्या लीलया च पदे पदे कुंडकेषु निमज्जंत्यालीलावनतया दितं ४८ ददामि भो
जनमिदं भक्तिमिवक्षिवेन्मम लोको चोपकरोत्यर्थैः सामान्यः स्निग्धतां विना ४९ वाहयत्पत्रमेदां तां न्केदा

स्पदग्धोदरस्यार्थे कोन कुर्यादि सांप्रतं ४३ यत्नयुक्त यापलप्रार्थिन्या ४४ एकस्माद्वनखंडाद्वनखंडांतरं निपततीति अ
नुगच्छतीति अतएव छायाभूते ४५ हारकेयूरिन्निस्यनेनोत्तमजातिद्योतितं स्वाभिप्रेतार्थस्सूचककटाक्षादिचेष्टाभिरवनत
यापरहीभूतया ४८ सामान्यो लोकः पृथग्जनः ४९ दांतान् वलीवर्दान् वाहयतिकर्षयतीति यावत् ५० ॥ ॥
२ अनभिजातेहात्संपन्ना भिलषान् ग्राम्यात् ग्रामीणजनात् सोजन्यं सौहार्दमिव ४७ मज्जंसालीयमानया ली लाभिः २

[illegible]

वा०टी० ६ क्षौमे अतसीवल्कलविकारे अनेकसमाभिराक्षीणजीर्णपटैश्चैडकं तृणादिनिर्मितवस्त्रपाकारंभारोद्वहनशिरस्त्राणं ११८९
उ०पू० पूकानां समूहरूपो कंजरत् जीर्णंदुर्गंधि च कोपीनमेव वासो यस्य आघ्रस्य विभ्रमधवलीकानां च ज्ञाविशेषाणां १०दर्दुरेण
२८५ भेकेन ११ तायप्र सरादिविद्रुताः विलीनाः १२ १३ कालवशेन स्मै घनतां निविडतां गते रोहे सर्वबीजप्रादुर्भावहेतौ वर्षाकाले

तयासहसमास्त चमयाबाह्योतिवाहिता: नरकेचिंतयासार्द्धं ब्रह्मलज्ञे नेवयातना: ६ शीतवातातपक्लेशविवेश्रो
नवनांतरे चिरंविलालितंरुद्रकक्षपेनेवपल्लवे ७ कलत्रचिंताहतयाधियासंदह्यमानया दृष्टा: कष्टसमार
भादिर्से: प्रज्वलिताइव ८ क्षौमानेकसमाक्षीणपटैश्चैडकधारिणा काष्ठभरोवनेमूढोयेमूर्त्तमिवदुष्कृतं ६
पौकाकीर्णरजकृन्नगंधिकोपीनवाससा आघ्रस्यधवलीकानीतलेनीताघना: समा: १० कलत्रारण्यभेके
नेजर्जरेणहिमानिले: हेमंतेदर्दुरेणेवविलीनैवनकुक्षिषु ११ नानाकलहकज्ञीलतायप्रसरविद्रुता: बाष्प
ध्यानेनमेस्तक्तानेत्राभ्यांरक्तबिंदव: १२ यातिनोविपिनेक्लिन्नेवराहहरामिषभोजना: शिलातलकुटीकोशो
नीताजलदविक्लवा: १३ कालेलयंगतेरोहेकालाभ्रघनतांगते असौहार्देनवंधूनांकलहेष्वापिसंतते: १४
सर्वत्रजातसंकेनकलाभिमुखराभके: मयाकृपणचित्तेननीतापरगृहेसमा: चंडालीकलहोद्विग्नचैडुचंडा
लतर्ज्जिने: मुखंजर्जरतांयातमिंदुराहुरदैरिव १६ चर्चितांखविंतोक्षेनद्वीपीशीतपेशाय: नारकाहतविक्री
तानारकोरसनाइव १७ हिमवत्कंदराजीर्णाश्रंडाहेमंतवीचय: शिशिरेणीकरासारतुषारनिचयाश्रि
रं १८ अंगेनिरवरेसोढम्रत्सूत्काइवेषव: जराजरठमूलेनम्लानिक्षीणभूरुहां १९ स्कृतानामिवैवेनस
ग्रत्यातानिभूरिश: शरावकेषुटब्यांचपललंपक्वमादरात् ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

2 8 2

लयंगतेसति १४ अर्भकै: सहेतिशेष: परगृहेचांडालांतरगेहे १५ राहो: रदैर्दंतैरिंदुरिव १६ नारकेराहता: नारकेभ्यो

(विक्रीता: अनेननरकेभिविक्रय: ५
नविक्रीतारहस्यौवावहारासीविक्रयमतरहस्य: अंतरङ्गं
१२२८६२०

५४

५२

मतास्मि भूतानि प्राणिनोपत्र कल्पेप्रलयकाले ६५ संभ्रमेण आदरातिशयेनउपहिते आस्तीर्णपीठके आसने ६६ ६८ ६९
तै रैते श्वचांडालोत्सवोचितैर्मधमांसादिरंचपारंभोगाग: ७० अत्रास्मि न्विवाहोत्सवे मदिरासवपदाभ्यांतन्मदोलक्ष्यते महांतो
ब्रह्महत्यादय: ७२
तत्पविषादवद्भीरीणिस्सिरांत्रंभीमपक्वाणां मतभूतंजगत्कल्पेकृतांतानुचराइव ६५ संभ्रमोपहितानलक
दलीदलपीठके अहमास्थितवांस्तत्रनवेप्रसरसंदिरे ६६ श्वाश्वामेकेकरात्पानुतेनासमागतवचक्षुषा जामा
तायमितिप्रोक्तेतयासदत्तमिनंदितं ६७ अथविश्रुमपचंडालभोजनान्यजिनासने संचितान्युपभुक्तानिदु
ष्कृतानीवभूमिशः ६८ अनंतदु:खवीजानिनमनोज्ञतराण्यपि तानिप्रणाम्य वाक्यानिश्रुतान्यशुभगान्यले
६९ निरर्थांवरनत्तत्रैकस्मिंश्चिद्दिवसे तत: तैस्तैरारंभसंरंभैस्तैर्वैविविभवार्पणै: ७० दत्तापनेनसामहांकु
मारीभयदायिनी सकुलाकुलवर्णोनिदुष्कृतेनेवयातना ७१ सरभसमभितोविनेदुरत्र प्रसृतमहामदिरा
सवाश्वपाका: हतपटुपटहाविलासवंत: स्वयमिवदुष्कृतराशयोमहांत: ७२ ॥ इतिमोक्षोपाये इंद्रजालोपा
ख्याने चांडालीविवाहो नाम षष्ठ्युत्तरशततम: सर्ग: १०६ राजोवाच ॥ वहुनात्रकिमुक्तेनसोत्सवावेजि
ताशय: तदाप्रभृतितत्राहंसंपन्नापुष्पुक्कस: १ सप्तरात्रोत्सवस्यांते क्रमान्मासाष्टकंगतं पुष्पितासाप्य
संपन्नास्थितागर्भवंतीतत: २ प्रसूता दु:खदांकन्यां विपद्दु:खक्रियामिव साकन्यावत्तघेशीघ्रंमूर्खे
चिंतेवपीवरी ३ पुन: प्रसूतासावर्षैस्त्रिभि: पुत्रमशोभनं अनर्थीसिवदुर्बुद्धिराशयाश विधायकं ४
पुन: सतांदुहितरं पुनरप्यर्भकंतत: कलत्रवानहंजातोवनेजरठपुल्कस: ५ ॥ ॥ ॥
इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षष्ठ्युत्तरशततम: सर्ग: १०६ ॥ अत्रत्वस्पचिरंतत्रवसत: षष्टिमहा
यत्नन् चांडालोचितकृत्येनजीवनंयापतइच्यते सोत्सवेन उत्सवसहितेन विवाहेन आवर्जिताशयो वशीकृतचित्त: १८

[illegible]

वेतालस्यस्वजनोबंधुस्तदाचरितंवेतालवत्स्थिय समितियावत् ३१ सघकृतस्पशरच्छिन्नस्यउरसोवक्षसः ३२ कोसं
कवोस्मरस्तेनस्सधिरेणैरक्तान्नरंजितान्नतः मलाशिनः अपवित्रश्मशानवलिमांसाघशनशीलात् ३३ विद्युताः भयात
पलायिताः मृत्यान्नसारिता ३५ तत्रतादृशंपापकर्मण्यपिमनसः प्रसरोदत्तः ३६ करभ्याः भल्लूक्याः सकाशात्सर्पेणैवधि
या सबुध्या दूरतो गतं भावेक्तः करभीहिसर्पश्वासेनविलादाकृष्यभक्षयतीतिप्रागुक्तमेव ३७ देहेपरश्राणिदेहेसंर

मषीमलिनगात्रेणवेतालस्वजनापितं सरित्तीरेष्वमत्स्यार्पभ्रांतंवडिशधारिणी ३१ कल्पेजगत्सुनाशार्थंकृतां
तेनेवपाशिना पीतंबहूपन्यासेनसघकृतमर्गौरसः ३२ तत्कालकोसंरुधिरंमातेस्तनपयोयथा श्मशानसंस्थि
तान्मत्तीरक्तरक्तामलाशिनः ३३ विद्युतावनवेतालाश्रंडिकामिर्दुताइव बालुराविपिनेमृत्यावंधार्यमिगपस्ति
२८३ ल४ णां ३४ आशाद्रवदवि धार्यपित्रदारकैत्रजाः मयामायामयेलोकाः सत्वजालमयेः खगाः ३५ जालेर्जजरता
नीतादिशाश्वासकृतायुषा तत्रापिदत्तः प्रसरोमनसोदुष्कृतोदये ३६ आशाप्रसारितादूरंप्रावृषीवतरंगिणी
करभाइवसर्पेण विद्युतंदूरतोधिया ३७ देहेत्यक्तादया देहे भुजंगेनेवकेचुकं कौर्यसलिलेनसंरंभशरवर्षि नि
नादिव ३८ अंगीकृतंनिरोधातेनभस्मवासितांबरः विकाशिन्यो हृताः त्वाराद्दूरंपरिहताजनैः ३८ स्वभ्रेणैवकुमे
जर्यश्चिरमूढामपापदः स्वकालकुलकोणासुनरकोद्यमभूमिषु ४० उप्राहुष्कृतवीजानांमुख्योमोहवृक्षयः
वाराग्निर्मयाविंध्यकंदरस्थेननिर्द्दयं ४१ भूतेष्वेवकृतांतेनंगेषु परिवलाता पामरीकंठकुंडेषु विश्रांतंशिर

भेणाशरानूत्वाणानदकान्निववर्षितिंशीलमस्यानिनादत्विषु रमाषिगर्जनशीलंचेति अंवुक्रौर्यसाधारणो विशेषणो एवमग्रे
णुपमानोपमेयसाधारणानिविशेषणानि वोध्यानि ३८ त्वाराडग्रगंधांदुः सहाश्च ३९ स्वस्पएतावत्कालमिदंभोक्तव्यमिति
नियतः कालएवकुलकोणाः तेत्रभेदविभाजकसत्वप्रयोयासु ४० मोहएववृक्षस्तस्यफलवड्डिनो यासांताः ४२ ॥

गृहीतस्य तेजसः स्ततये २१ मृगाणां मांसमार्गे प्रवेमेति आविकं प्रपतः अन्येषोष्यराणं क्रीतेन तदात्मीयं स्वदेहमां
सं विवर्विक्रीतमिति जग्धसोक्ति: ३२ आयंसंपरिश्रयः पात्रेनिधायसंस्कृत्य वेतर्यः बहुषे अधिक मूल्यलाभार्यं वि
क्रीता २३ विक्रीत शिष्टं तु चांडालारामभूमिष्वशोधरापर्सिविकीर्णं असद्भिरपवित्रैर्मलमूत्रादिभिः कीर्णां व्याप्तं रौरवा
पतितेनेवाप्तं तदुर्दशां प्राप्तेन विंध्यपर्वतगुल्मानां वनं धुतां पोष्यतां गच्छते वस्थितेन नमयासं ध्यायां स्नेहेन विमुक्तयाकंदम्लं
मांसार्जन विघ्नभूतसंध्याकालं द्वेष्येति यावत् तथाविधया हव्याबुध्या कुद्दालकः स्वविज्ञ विशेषराव पोषकत्वात् तत्का

अस्यक्षेनं जनैर्भर्त्तकुकलत्रवतामया गृहीततेजः स्ततये बहुवक्र विकारिणा २१ मार्गविक्रमिवात्मीयं वि
क्रीतं परापमप्रतः प्राणं गवपुष्ठस्यप्रोत्क्रमोत्कृतपेशलं २२ आयंसंपरि विक्रीणा तं विंध्यषकरणभूमि
ष जन्मांतरसहस्रोत्थं स्वपापमिवरूजये २३ अवकीर्णमसत्कीर्णं चंडालारामभूमिषु दृष्टः कुद्दालकोद्द
ध्यासंध्यास्नेहविमुक्तया २४ रौरवापतितेनेव तत्कालस्निग्धतां गतः विंध्यकंदरगुल्मानां वंधुत्वमिवग
त्वता २५ उत्लिंदवपुषायत्र पुक्कपोगैः समर्पिताः तर्पितालगुडस्फालजितकोलपरंहसा २६ पुत्रदाराः
कदन्नेव ग्रामकाधोचितेन च धारसारणात्पत्र शुष्कतालतले निशा २७ नीतारणी नदं तेन सार्द्धं विपिन
वानरैः रोमभिः कोटिसद्रोधैः शीतेनाध्युषितस्यमे २८ वर्षासमुक्ताकणावहुता वानलविंदव अनुजाजी
मृतखंडार्थे कृतत्तृषाग्नीराकुलित्तिणा २९ कलत्रेणसहाटव्यां कृतं कलहआकुलः वनेरत्नीतदंतेन शीत

तस्निग्धतां तत्कालोचितमित्रतां गतो हव्यो नाम्य इति हयोरन्वयेनार्थः २४ यत्रयस्यां दुर्दशायां पुक्कयोगैः परंपरा संबंधे
दैवेनसमर्पिताः पुत्रदारादयो लगुडाघातैर्यक्षिताः डनेर्जितकोलयरंहसा निवारितरसूनकापद्ववे रामपाकदन्नेन तर्पिताः
२६ ग्रामकाः कुग्रामः तत्र ये धासस्तदुचितेन कोद्रवकणपिएणाकादिना २७ कोटिः मुक्ताबेधनसूच्यग्रं तस्य सदृशा सामग्र घे

लाती आद्दत्ता ती तिक्तताम्ये घस्त्तसंबंधिनो वानला: जी
मृतखंडोमे घलेश इव नुह्यो मांसखंड स्तदर्थं ३० राम०॥

[illegible] २८ वनजडा

वा०टी० द्विज: पक्षी वगछति निरालंबेनेभ्रमतीति द्विजगो ७ ५ समासगोवर्षपूगो त्तीर्णोसति ६ शवस्पर्शतस्येव ७ घनव्रातेनवर्ष
उ०प्र० तिसति आकांडेन रणेनडुडीनंपरलोकगमनंयस्मिंस्तथाविधं दुर्भिक्षंकर्त चंडं चंडालमंडलंयस्मिंस्तथाविधं विंध्यकछ
२८७ निरन्नतृणपत्रांबुयथास्यात्तथा आययोप्राणसंसारमिवेत्यादि प्राक्तनानिक्रमात् कर्मकर्त्रोरूपमानानिबोध्यानि अथवा

गद्यं १

विकल्पकल्पनावर्त्तिनिद्विजगोजडे समुद्रइवकल्लोलभरेभ्रमितचेतसि ५ चलच्चिंताचितंचकमारूढे
भ्रांतआलमनि प्रोह्यमानेतणइवसावर्तेकालसागरे ५ विंध्योर्वीवनकीटस्यग्रासौ: कशरैस्पते द्विवाहोर्गे
दुर्भस्यात्तीर्णोइत्यंसमागणे ६ विस्मृतेममभूपत्वेशवस्येवमहाजवे चांडालत्वेस्थिरीभूतेपक्षच्छिन्नइवा
चले ७ संसारमिवकल्पांतोदावाग्निरिवकाननं सागरेमिलटमिवशुष्कवृक्षमिवाशनि ८ अकांडेमरणो
डुीमंचंडचंडालमंडलं निरन्नतृणपत्रांबु विंध्यकछंतदापयो ९ नवर्षतिघनव्रातेदग्धिनेकचित्स्थि
ते पूतांगारकणोभिस्रगतौवहतिमारुते १० शीर्णमर्मरपर्णासुदावाग्निवालितासुच वनस्थलीषुशून्या
सुचिरप्रव्रजितास्विव ११ अकांडमभयझीमगुद्दामदवपावकं शोषिताशेषकागहनंभस्मशेषतृणोपलं १२
पांसुधूसरसर्वांगंक्षुधिताशेषमानवं निरन्नेतृणपानीयदेशाघुद्दावमंडलं १३ केचन्मरुमरीचांबुमज्ज
महिषमंडलं वातोपांशीकरव्यूहापरिवाहवनांवरं १४ पानीयशब्दमात्रैकश्रवणोत्कतरवृजं आतपात

चंडचंडालमंडलं विंध्यकछस्थलारव्यंदेशांतरंययाविसर्प्य: ९ एवंविधशोषितैदिवसस्तमतैरंगारकणेस्तैर्मिश्रा
गतिर्यस्य १० चिरप्रव्रजितास्विवेतिपिंगलजटिलत्वादिनोपमा ११ अकांडमनवसरोत्थंदुर्भिक्षं १२ उदाचंडेत्क्रुषा
रणपभूतंमंडलंजनपदोयस्मिन् १३ वातोद्रुशीकरव्यूहमपिनपरिवहतीत्यर्थ: परिवाहंवरंयत्र १४ आतपस्याऽ

(right margin, vertical) ऽभिघातमरीचिकाजलमग्नमहिष ८२ त्रिविक्रमतर: २४

२८७

विभिः पद्मिभिर्नीलानिचरणाः प्रत्यंतपर्वताः अंबरमाकाशं च धूम्राः सरावैः सध्वनिभिर्व्याघ्रादिभिरुल्लासि धूम्रं रूपं परूपा
मिति चगुहांपदेत्यर्थः तनुपदेसप्तं ४३ विंध्यस्यचकन्तोजलप्रापदेशास्तत्र स्पगुहावदाचरितं उपमानदाचारे क्यङिभावेक्तः सूका॰
नां समूहो यैर्कितदाछ्यांकथामयाग्रीभसोढाम र्षितेति संबंधः ४४ लोभिर्लिंगोमैथुनव्यसनी यथात्तथादिरोगं प्रसूते यथावोदु॰
ग्रोहोउ रागग्रहोवावैरकलहायनयो अस्रूतेतद्धर्मेदाराद्दुःखान्यपि अपत्यानि प्रसूताः उपसंहरंतिन्रपालेति एकत्तनयेनेत्यपंनाना

सुप्रमस्तगिविकेन शेषांगेष्विव शेषरिणा विलोलचरणांवरयास्पशेल्लासि धूम्रया ४३ ममतन्वासनीहारविंध्य
क छगुहापितं कसदेहेनयोकायाकंथ्यास्कंधेसयाचिरं ४४ ग्रीष्मेपाठाचलङ्गतावराहेणयथोर्वरा बहुशोभवनो गउ
स्याजिनिर्दग्धप्रांतिमंडलः ४५ कस्याग्निमुक्तजगतकालस्यानुगतिंगतः लोभिलिंगोयथारोमनयो निवडुर्ग्र॰
हः ४६ प्रसूतास्तत्रमेदाराद्दुःखान्यथसुखान्यपि न्रपालपुत्रकेनैव तनयेनतदाप्रथा ४७ नीतानीरंध्रदोषेणाषवि
कल्पयमाः समाः आक्रम्यमुद्धरत्तरेरुदितंविपत्सु मुक्तंकरन्नमुषितंहतपक्वणेषु कालांतरं बहुमयोपहतेनतत्र॰
दुर्वासनानिगडबंधगतेनसप्ताः ४८ ॥इतिमोक्षोपायेइंद्रजालोपाख्याने अपघर्णनंनामसप्तोत्तरशततमः सर्गः
१०७ राजोवाच॥ अथगच्छतिकालेनिजराजजेदितायुषि तुषारपूर्णे शष्पौघ समस्तमशुभे तेमपि १ कर्मवातापनुन्ने
षुसरसेष्वरसेष्वपि पतत्सुवासरौघेषुशीर्णां गणेष्विव २ आजंविवशारौघेषु सखड्ःखेष्वनारतं कलहेष्वल्पका
र्येषु चागच्छत्सुपतत्सु च ३
मेोचित्यस्यचनापिमुक्तं ४७ उक्तांसर्वां हृदर्शांसंपादितेथवदन्नुपसंहरति आक्रम्यामितिहेसप्तांको धावेशेन आक्रुष्टं विपत्सुरुदितंभ
वदनुभूतकालापेक्षया कालांतरं ४८ ॥इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणे सप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७ इहतस्मिन्निव॰
सतश्चिरं चांडालंपकरी अनादृत्यदर्भित्वादनुर्पतेहुर्शिशाशष्पौघसमेः श्मश्रुभिर्भैतेसम्रतमुखे १ सरसेषुसस्नेहेषु असरसेषु
सदुःखेषु कासरौघेपुपतत्सुगच्छत्सु २ आजोयुद्धे अकार्येषुकर्त्तुमयोग्येषु वधवंधस्तेयादिषु ३ ॥ ॥ ॥ ॥

सत्साग्रमणीयमपिविंध्यकंदस्थलं प्राप्यतत् तादृशं दुर्भिक्षंप्रगुणं स्फुरद्देशं सत् अनुकृतिसाम्यं २९ ज्वलदनलेषु रूक्ष
खंडेषु प्रसरो यस्य तथा विधस्य समरुतः प्रसरेण अवनुन्नः पीडितो लोको जनो यत्र ज्वलन तपनयोः भास्करालस्य शाने
अरस्य च रमणं क्रीडास्थानभूतं यद्रुहं तस्यानुकृतिसाम्यं ३० ॥ इति वाशिष्ठ तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टशततमः सर्गः १०८ ॥ १ ॥

सद्कांडस्फुटद्देशं प्रच्यवत्कुक्ककोटरे द्वादशार्काग्निदग्धस्य जगतो नुकृतिं ययौ २९ ज्वलदनलजरा ५
लरूक्षखंडप्रसरमरुत्प्रसरावनुन्नलोकः ज्वलनतपनभास्करालजानां रमणगृहानुकृतिं जगाम देशः ॥
३०॥ इति श्री वा॰ पाये इंद्रजालोपाख्याने अकांडवर्णनं नाम अष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८ राजोवाच तस्मिंस्तदा
वर्त्तमाने कष्टे विधि विपर्यये अकालोत्थस्य कल्पांते तेन्निताते तीपदायिनी १ जनाः केचन निष्क्रम्य स
कलत्रसुहृज्जनाः गता देशांतरं व्योम्नः शरदीव पयोधराः २२ देहावयवसंलीनपुत्रदारान्य बंधवः
शीर्णाः केचन तत्रैव छिन्ना इव वने द्रुमाः २३ भक्ता केचन व्याघ्रैर्निर्गतां लुत्थमंदिरात् अजातपक्षकाः श्ये
नैः खगा नीडाद्गता इव ४ प्रविश्य केचिदनलं ज्वलितं शलभा इव केचिच्छ्वभ्रेषु पतिताः शिलाः शैलच्युता
इव ५ अहं तु तान्पितृपश्वशुरादीन्स्वकं तथा कलत्रमादाय कृच्छ्राद्देशाद्विनिर्गतः ६ अनलान विलोक्यै
व भक्षकांस्तत्तकानपि वंचयित्वा भयान्मृतोः सदारोहं विनिर्गतः ७ प्राप्य तद्देशपर्यंतं तत्र तालतरोस्तले
अवरोप्य सतानू स्कंधान्नानानर्थान्निवोल्वणान् ८ विश्रांतोस्मि चिरं श्रांतो रौरवादिव निर्गतः दीर्घदावनि
र्गतस्य सदा दुःखापत्रापदं चिंता विक्लिष्टाः प्रतिबद्धस्य सम्प्रसंवाद इष्यते विधिविपर्यये दैवप्रातिकूल्ये १२ देहाव
यवा इति यावत् ३ चकारो भिन्नक्रमोनुक्तसमुच्चयार्थः व्याघ्रैरन्यैश्च श्वापदैरित्यर्थः ५ तमेवानुगमनमर्थः ६ भस्त्रा

यत्रग्रसतोद्योगेन क्षुधितेनावस्थितं जीवितं यत्र स्वांगचर्वणो [illegible] संरंभेणाभिलाषेणालं ठतिपरस्परमुपघ्नंति दशनमेहलानि
यत्र २६ मेडका: नि:स्नेहपिषकास्तद्भुता अ्ससारा अपिसंग्रस्ता: वनपाषाणखंडकायत्र २७ सारनिगीर्णासमग्रनिगीर्णा १८ दरी
प्रस्वस्यनिगरणाशंकवारकेकेकशः सिंहभ्रमणेन भीषणं अन्योन्यस्यग्रसने हिंसनेउद्युक्तैर्लोकैर्मल्लकृतं मल्लचरित्रं २० दग्धा: अ
यत्रग्रसनसंरंभक्षुधितेनोस्थितजीवितं स्वांगचर्वणसंरंभलुब्धदशनमंडलं २६ मांसशंकानिगीर्णाग्निखदिरागिकरणो १४
स २ करं मंडुकासारसंग्रस्तवनपाषाणखंडकं २७ अन्योन्यभूतसंक्रमात पुत्रपितृव्रजं गध्योदरस्टसारनिगीर्णविरस १५
साधिकं २८ परस्परांगविच्छेदरक्तसिक्तधरातलं हरिप्रसन्नसंरंधमत्तक्षुधितवारणं १६ दरीनिगरणेकेकसिं
हभ्रमणभीषणं अन्योन्यग्रसनोद्युक्तलोकमल्लकृतं वहत् २० नि:पत्रपादयोड्डीनप्रौढांगारमयानिलं रक्तपानो
त्क्रमाज्जीरलीढधातुतयचनि २१ ज्वालाघनघटाटोपसावर्त्तसवनानिलं सर्वस्थलरसद्दह्निपुंजपिंजर [illegible] अंग
लं साक्रंदनरदमागुद्दीनार्भकक्रूतारवं संभ्रांतपुरुषव्यूहदंतकृतमहाशवं २४ मांसगंधजवग्रस्तरक्तारक्तनिजांग
लि २५ नीलपत्रलताशंकापीतधूमघनछवि भ्रमद्धूमनिगीर्णाजुनभीभ्रांतोल्मुकामिषं २६ इतरेतरभिन्नांगलो
कविद्रविणाकुलं ज्वलिताग्निठणत्कारविदीर्णहृदयोदरं २७ गर्त्तमारुतक्रींकारभीमदावाग्निवह्नानं भीताजग
जगरायत्रतथाविधाकुन्नाउत्थितेन धूमेन दोहनेव मांसलानि गुच्छानीव गुल्मकानि यत्र २३ असंभाम्यदंडानिछत्रमंडला नीवय
त्र २४ जवेनग्रसनत्वरयाग्रस्तारक्तानिजांगुलीर्यत्र २६ २७ गर्त्तप्रविष्टातोमारुतस्यक्रींकारो ध्वनिरिवभीमदावाग्निवलानंयत्र
भीतानामजगराणांफूत्कारान्यंतंतः उत्पनंतः अंगारायेषुतथाविधा: पादपायत्र २८ ॥ ॥ ॥
ऽऽ ऽ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री ॥

वा॰टी॰
उ॰प्र॰
२८९

त्यविधिः २६ सामान्यानां पृथग्जनानां मथ ज्ञानानां मनोमूर्तिर्योगः २७ अर्थस्य धनस्य सिद्धो ईहंते प्रीतिहेतुकौतुकप्रदर्श
नायचक्षुतेनत्वादृग्मूर्त्तिर्ये २८ इतिउक्त्वा क्षिंगद्यात्तवयं संदेहसागरस्य वेलायां कलभूते निर्णये स्थितो २९ उक्तयमा
स्यापिकावल्कलिपितकथानाप्यन्यतः श्रुत्वा किंतु प्रयत्नतदृहेत्याहसभायामिति ३० उक्तामायापिका प्रस्तुतेजगतोमनो
मात्रविलासत्वेबीजपुंस्तत्फलमाहइतीतिइति उक्तरीत्यावक्तृभिः कलनाभिर्विरचनैर्विवर्द्धितांगप्ररूढं चिरं विततफलय
द्भवप्राखोसि विस्तीर्णं तस्यशरीरमिवमनोजयसि श्रात्मस्वरूपमभिभूयस्वयंसर्वात्मकत्वेनवर्तयेयन्मनो विचारज्ञानयोगेन
प्रार्थं निर्वासनतालक्षणं उपगमितप्रापितपरस्वभावे सति त्वं भेदकोपाधिबाधात्परमेपावने पूर्णात्मपदं उपेष्यसि अत्रलक्ष्

सर्वशक्तिर्विचित्राहि शक्तयः शतशो विधेः यद्विवेकिमनोप्येषविमोहयतिमायया २६ विस्तीर्णलोककृत्यानां कृतानामपि मही
पतिः कसामान्यमनोवृत्तियोग्याविपुलसंभ्रमः २७ नवयावदिकेवेयुमायामनसिमोहिनी अर्थस्यसिद्धेचिरं तेनित्यं
प्रांवरिकाः किल २८ यत्नेन प्रार्थयंते यं नातत्रो नं भूजंतिभो इतिसंदेहवेलायांसंस्थितालुलितावयं ॥२९॥ श्रीवशि
ष्ठउवाच ॥ सभायामनवंमनस्यामहे राम तदा किल तेन प्रयत्नतो दृष्टं मयैतन्नान्यतः श्रुतं ३० इतिवक्तृकौनाविवर्द्धितो
गं जयति चिरं ततं मनोमहात्मन् शममुपगमितं परस्वभावं परममुपेष्यसि पावनं पदं यत् ॥३१॥ मो॰ श्रीवाचे॰ गलोपाख्या
निचंडालत्वव्यपगमः सर्गः ॥१०९॥ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ परमात्कारणाद्यादो विचित्रायपदे योलिनी कलनापरमासाधक

थैवद्यमात्सोपायपर्यतस्वेत्यर्थः ॥३२॥ इतिवा॰ उत्पत्ति॰ सर्गः ॥११०९॥ मनः प्रसमनोपायो मनोवै भववर्णनैः अभ्यंतेत्र गदितं तु राम
यत्नत्सतु ना मनसोवासनामयत्वादात्यंतिकज्ञेयवासनोच्छेदे एवमनः प्रशमनोपायस्तस्मिंश्चशास्त्राचार्यस्वानुभवैर्हेयज्ञा
तस्यमनोभ्रममात्रत्वनिश्चयः पूर्वकः सप्तमभूमिकारोहणपर्यंतं ज्ञानपरिपाचकोमनोनिरोधप्रयत्न एवोपाय इति वक्तुंमूल
तोमनः स्वरूपं परिशोधयन्नाह परमादिति परमेकारणे चित्संवलितप्रज्ञानं तस्मादेव निमित्राच्चित्त्वपदयालिनी चेत्यगोचरासंपन्ना
नवस्तुतः अविकारत्वात् आदावित्यनेन प्राथमिकचेत्यपदपातस्याज्ञाननिमित्तत्वेतन्मूलैद्वैतदर्शनानां सुतरांतन्निमित्त्वंकृत्वं
सिद्धमिति सूच्यते चेत्यपदपातोदेव कलनार्थं प्रथयतीति पदं नाम आसाद्य अर्थकलाभिर्नानोद्र्पेर्वैचित्र्यैः कलिलता कलपीमा

लोककलिलतां गता ८

वंगतासएववासनाप्रथमांकुरइतिभावः १७

२८६

१० २५ क्षीणवृत्तिना अलब्धभक्षेण अत्यंतक्षुधितेनेति यावत् आश्लेषवृत्तिता आलिंगनपरेण २६ स्नेहकारुण्यमोहशब्दानां द्वंद्वे इति
१७ अतिमित्रायत तत्रकालोचितवधवे २८ मध्यमिकाद्रिणीव २९ चलनात्संभाविता पतनक्रियां तत्फले विभागं च गम्यमाने मये

प्र ४८

अथ चांडालकन्यायां विश्रांतायां तरोस्तले सुप्तायां पीतलच्छायेंद्वौ समालिंग्य दारकौ २० पृच्छको नाम तनयो मम तनयो
ममैकः पुनरास्थितः अत्यंतवत्सोऽस्माकं कनीयान्क्रोऽध्यवागिति २१ स मामुवाच दीनात्मा बाष्पपूर्णविलोचनः
नातिदूरात् मेमांसं पातुं चरुधिरं स्तनागतं पुनः पुनर्वदन्नेवं स बालस्तनयो मम प्राणांतिकीं दशां प्राप्तः सा क्रे दोहि पुनः ।
क्षुधा १३ तस्यांक्षुत्मया पुत्र मांसं नास्तीति भूरिशः तथापि मांसं देहीति वदत्येव मुहुर्मुहुः १४ अथ वात्सल्ययुक्तेन
मया दुःखातिभारिणा तस्यान्नं पुत्र मन्मांसं पक्वं संभुज्यतामिति १५ तदर्थं गीकृतं तेन देहीति वदता पुनः मन्मांसभ
क्षणं क्षीणवृत्तिनाऽश्लेषवृत्तिना १६ सर्वदुःखापनोदाय स्नेहकारुण्यमोहिना तस्य तामार्हिमालोक्य मया दुःखाति
भारिणा १७ सोऽतुलामायदंती ग्रामशंकेन हतात्मना मरणायातिमित्राय कृतोंतर्निश्चयो मया १८ तत्र काष्ठानि संचि
त्य चितां रचितवानहं चिताचटचटास्फोटे स्थिता मध्यमिकाद्रिणी १९ तस्यां तु यावदात्मानं चितायां निक्षिपाम्यहं चलि
तो स्मि जवात्तावदस्मात्सिंहासनान्नृपः २० ततः सूर्यनिनादेन जयशब्देन बोधितः इति सांवरिकेणायं मोहउत्पादितो मम २१ अज्ञानेनेव जीवस्य दुःखाशनसमन्वितः इत्युक्तवति राजेंद्रे लवणे भूरितेजसि २२ अंतर्हीनं जगामाशु तत्र शां
वरिकः तत्क्षणात् अथेदमत्भुतं तस्या विस्मयोत्फुल्ललोचना २३ नायं सांवरिको देव यस्य नास्ति धनेषणा देवीकाच

स्यसिंहासनात् इति अयादानेपंचमी तो ध्या २० २१ २२ २३ देवीत्वदनुग्रहाय देवैः प्रयुक्ता अतएव संसारस्येदृशीस्थितिरिति बोधिनी
॥ ॥२४ अनंतस्य विष्णोः मन एव जगत् २५ ॥

१४ पर्यंतो भूर्यांतस्तन्मंडलं १५ तद्भावेन प्रकाशादिभावेन नयोजयेत्तन्नकल्पयेत् दिवाधैर्वैपरीत्यदर्शनादितिभावः १६ मोहंभ्र
प्रबोधं १७ १८ १९ स्वादुमधुरतां २० २२ अनुभावोऽनुभवः प्रभावो वा इंद्रद्युम्नस्य रैवतापरनाम्नः २३ दुःखस्य सुखरैवताय
न्निः कृष्णांतमाह मनोज्ञयेति मनोज्ञया हरिस्मरणादिरूपया रौरवेनरकदुःखेमपि स्वः प्रातवश्ये राज्यं प्राप्तम्पितिप्रमाणेनि

यत्कृतं मनसा तात तत्कृतं विद्धि राघव यत्त्यक्तं मनसा तावत्तत्त्यक्तं विद्धि चानघ १४ मनोमात्रं जगत्कृत्स्नं मनः पर्यंत
मंडलं मनो व्योम मनो भूमिर्मनो वायुर्मनो महान् १५ मनो यदि पदार्थेन तद्भावेन नयोजयेत् ततः सूर्यादयोप्येते न प्र
काशाः कदाचन १६ मनो मोहमुपादत्ते यस्यासौ मूढ उच्यते शरीरे मोहमापन्ने न शवो मूढ उच्यते १७ मनः पश्यति रूपाणि
चक्षुर्वर्णातीगेन त्वग्भावि स्पर्शनादीति घ्राणेनो मे तिति जिघ्रणात् १८ रसनाद्रसतामेति विविक्तास्तत्र निवृत्ताः
केन च वेद्येहे मन एवानुवर्तते १९ लघुर्दीर्घं करोत्येव सत्यं सत्तां प्रयच्छति कटुतां नयति स्वादु रिपुं नयति मित्रतां २०
य एव प्रतिभासोऽस्य चेतसोंऽतर्वर्तिनः हृतस्तदेव प्रत्यक्षं तथा ह्यनुभवादिह २१ प्रतिभासवशादेव स्वप्नाकुलितचेतसः
हरिश्चंद्रस्य संपन्ना रात्रिर्द्वादशवार्षिकी २२ चित्तानुभाववशतो मुहूर्तत्वं गतं युगं इंद्रद्युम्नस्य वै विप्र पुराभ्यंतरवर्ति
नः २३ मनोलयामनोज्ञत्वात् सुखतां याति रौरवे प्रातः प्राप्तस्य राज्यस्य सुबद्धस्यैव बंधनं २४ जिते मनसि सर्वैव विदि
तानां चंद्रियावलिः शार्यते चूर्णयांत तोद्धधेमौक्तिकमालिका २५ सर्वत्र स्थितया स्वस्थरूपया निर्विकारया
तैः

प्रयवतः करपादनिगडादिना सुबद्धस्यैवं बंधनमिवेत्यर्थः २४ हे राम किमन्यन्मनसोऽर्थविपरीतकल्पनसामर्थ्यं वाच्यं यत
सर्वत्र समया स्वच्छया निर्विकारत्वादिस्वभावचिन्मात्ररूपयारवेसत्तयानुकंवागादिसर्वक्रिया शून्यमपि प्रस्तेदेहतादात्म्य
कल्पनयादिहसमंजडं च कृत्वाश्रंतमेननं एव एं कामः संकल्प इत्यादि कया मुद्रया भ्रांत्यावहिस्तु गिरिसरिद्व्योमसमुद्र
पुरलीलयाप्रकल्प्य व्यर्थं भ्रमंतीति सर्वत्रेत्यादि श्लोकत्रयस्यैकोऽन्वयः २६ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥०॥०॥०॥०॥

287

एवंप्रायाईदृश्यो दृश्यय: स्थितयोयेयातेषु विमोहेषु अर्थकला भासभ्रमेषु क्रमाद्धूनेषु उपचिन्नेषु सैववित्त्वां शूर्णेतां विस्मृत्यत एव
तोऽसन्मनोरूपतामेत्य चिराय अनादिकलादारभ्य प्रवृत्तिजन्ममरणादि भ्रमैर्भ्रमति तथाच चित्तस्यैत्यो न्मुखत्वे सैवानर्थ मनोबी
जमिति सैव निरोधव्येति भाव: २ एवं तु वासनादोषसहस्रेण म्लानामनो वृत्तिर्मनो भावेना स्थितासा चिदसेद्वदु:खं विस्ता
रयति ३ यथा सकलंका: सन्मनोवृत्तिश्चिदु:खं विस्तारयति एवं वासनाक्षये निर्वासना कलंका स्वाभाविक सद्रूपैव सती मह

९२ असत्स्वेव विमोहेषु रामैवं प्राप्य नित्यशः घनेषु तुच्छतामेत्य चिराय परिमूर्छति १ असदेव मनो वृत्तिर्म्लाना विस्तारय
त्यलं दु:खं दोषसहस्रेण वेताला निव बालिका ३ सद्व्हि महादु:खमसत्तां नयति क्षणात् निष्कलंका मनोवृत्ति
रंधकारमिवा[illegible]र्क ४ नयत्यभ्यागतं दूरं दूरमभ्याशतां नयेत् मनो विलासि भूतेषु बालो बालखगेष्विव ५ अभयं
भयमज्ञस्य चेतसो वासनावत: दूरं तामुग्धयाघ्रेस्य स्यान्मुर्यातिपिशाचता ६ शत्रुत्वं शंकते मित्रे कलंकमलिनं मन:।
मदाविक्षमतिर्जन्तुर्भ्रमतश्यति भूतलं ७ पर्याकुले हि मनसि शशिनो जायते शनि: अमृतं विषभावेन भुंक्ते याति विषत्वि
यां ८ पुरपत्तननिर्माणमसत्संदिव पश्यति वासनावलितं चेत: स्वप्नवज्जाग्रदेव हि ९ मोहैककारणं जंतोर्मनसो वा
सनोल्वणा उत्खातव्या प्रयत्नेन मूलोच्छेदेन सैव च १० वासना वागुरा क्षिप्तमनोहरिणको नरणा परां विसंता मेति स
सारवन गुल्मके ११ येन छिन्ना विचारेण जीवस्यैतेय वासना निरभ्रस्येव सूर्यस्य तस्यालोको विराजते १२ अत स्त्वं

दु:खं असत्तां शून्यतां नयति बोधेन बाध्यत इत्यर्थ: ४ उक्तार्थसंभावनाय मनन: अघटितघटनसामर्थ्यमाह नयतीत्यादिना अभ्याशतां
समीपतां ५ ६ सुरपत्तनं गंधर्वनगरं ९ उत्खातव्या मूलत उच्छेत्तव्या १० ११ आलोक: प्रकाश: १२ तत्र प्रथमं मन एव मे देहो नान्य
इति सद्भावनाभ्यास: कार्य इत्याह अत इति उक्तार्थे उपपत्तिं दर्शयति जड इत्यादिना १३ ॥ श्रीरामचंद्राय नम: ॥ ०॥ ०॥ ०॥

तच्चेदं मनोमूर्छात्मकोटेर्निवृत्त्याहमित्यात्मतया गृह्यते तत्त्वज्ञैस्तु देहकोटिनिवृत्तिप्रज्ञडदेहात्मना गृह्यते अत एव ते निर्विकारात्मद
र्शिनो बंधादित्याह अत्यंतेति मूढदृष्ट्या अत्यंतभिन्नयोः ३७ अत एव तेषां कामादिविकारो न दृश्यत इत्याह कुसुमेति अमनसः
देहलतायां गगनाकाशकुड्योपमा विकारं जनयितुमसमर्थेत्यर्थः ३८ एवं दुःखनिमित्तैर्दुःखात्मकविकारोपि तेषां नास्तीत्याह मनसी

अत्यंतभिन्नयोरैक्यं तेषां चित्तशरीरयोः ज्ञातज्ञेया महात्मानो नमस्यास्ते सुपंडिताः कुसुमोल्लासिधम्मिल्लो हेलाचलि १।५।
तलोचना काष्ठकुड्योपमाङ्गेषु लग्नाप्यमसांगना ३८ मनस्यन्यत्रसंसक्ते वीतरागेणकानने कृत्यार्द्धचर्वितो क
स्थः स्वकरोपि न लक्षितः ३९ सुखाकर्तुं सुदुःखानि दुःखाकर्तुं सुखानि च सुखेनैवाभ्युज्यंते मनसाति शयामुने ४०
मनस्यन्यत्रसंसक्ते कथ्यमानापि यत्नतः स्वतापरोक्षं क्वेनैव कथा विच्छिद्यते वत ४१ मनस्यदितदारूढे गृहस्थेनापि जं
तुना श्वभ्राश्मकंदरप्राप्ति दुःखं समनुभूयते ४२ मनस्युल्लासिते स्वप्ने हृद्येव परपर्वताः आकाशे इव विस्तीर्णे दृश्यं
ते निर्मिताः क्रमाः ४३ मनो विलुलितं स्वप्ने हृद्येवाद्रिपुरावलिं तनोति चलितां भोधिर्वीचीमुपमिवात्मनि ४४ अंत
रग्निजलामृद्धतेरेगापीडवीचयः देहांतर्मनसस्तद्वत्सर्वप्राहि पुरराजयः ४५ अंकुरस्य यथा पत्रलतापुष्पफलश्रियः म
नसोस्य तथा जाग्रत्स्वप्नविभ्रमभूमयः ४६ व्यतिरिक्ता यथा हेम्नो न हेमवनिता तथा जाग्रत्स्वप्नक्रियालक्ष्मीर्व्यतिरिक्ता
न चेतसः ४७ धाराकल्लोलोर्मिफेनश्रीर्यथा सलिलस्य तेभसः तथा विचित्रविभवा नानातेयं हि चेतसः ४८ रामचेद्रायतनः

धृ२

ति वीतरागेणा तदारभ्य मुनिना अंकस्थः ध्यानकाले केप्रसारितः ३९ मुनेर्मनसः अभ्यासपाटवकृता भावनातिशयाः सुखैर्निना
यासेनैव प्रयुज्यंते न्नमंते ४० समनुभूयते स्वप्ने प्रतिशेषः ४२ हृद्येव निर्मिताः अंतःकृताः स्वस्वकार्यसमाश्च कार्यसमा दृश्यंते ४३
मनः विलुलिते स्वनविद्विष्टे आत्मनि तनोति विस्तारयति ४६ हेमवनिता स्वर्णप्रतिमा ४७ नानातानावैचित्र्यं ४८ रामायनतः

288

२७ ननुमूलं मनोन्यथा कल्पयतु विचारजागरूकं तु नान्यथा कल्पयिष्यतीति किं तत्र शोधयचिंतया तत्राह जाग्रच्छेति विवेकजागरूक
धमपि मनः अस्वादु छिद्रस्पर्शयोविद्धरादिवस्तु अभिमतं रागवशादि संभ्रमतमिव मत्तं स्वादुतां नयति अनीहितं अनभि
लषितं तु अमनमपि विषवद्वेष्यतां नयति विरक्तानाम मतेपि हेयता बुद्धिदर्शनादित्यर्थः २९ तर्हि तत्त्वज्ञानिनमपि तत्कुतो न
भ्रमयेत्तत्राह अमरूहेति नमरूहेः साक्षात्कृतः सर्वभावः पूर्णतायेस्तेषामेव मनः स्वाभिमताकारं आत्मचमत्कारभूतं रूपं सृज
ति ननु तत्त्वविदां तेषां मिथ्याबुद्धिबाधितमनोविलासेषु चमत्कारदृश्यभावादित्याशयः ३० रूपसर्गमिव प्रपंचयति संदेह

नं ५

सर्वभावानुगतयानचेत्यार्थविभिन्नया रामात्मसत्तया मूकमपि देहसमं जडं २७ मनोंतस्थलदिव्यर्थमनेनैषरणु [illegible]
यावहि शिरिंसरिछामसमुद्रपुरलीलया २८ जाग्रच्छाभिमतं वस्तुनयत्यमृतमृष्टतां अनीहितं च विषतानयत्यमते
मथलं २९ अमरूहसर्वभावानामलमात्मचमत्कृति मनः स्वाभिमताकाररूपं सृजति वस्तुषु ३० संदेहेषु वासुतामेतिप
काशेषु प्रकाशतां द्रवेषु द्रवतामेति चिच्छक्तिस्फुरितं मनः ३१ पथ्यां कठिनतामेति शून्यतां शून्यदृष्टिषु सर्वचेष्टा
स्थितिं याति चिच्छक्तिस्फुरितं मनः ३२ शुक्लंकृष्णीकरोत्येव कृष्णं नयति शुक्लतां विनैव देशकालाभ्यां शक्तिपस्पास्य
चेतसः ३३ मनसान्यत्र संशक्तैर्चर्वितस्यापि जिह्वया भोजनस्यापि मृष्टस्य न स्वादोस्यानुभूयते ३४ यच्चित्र दृष्टं न दृष्टं [illegible] दृष्टं
तदविलोकितं अंधकारे यथा रूपमिंद्रियं निर्मितं तथा ३५ इंद्रियेण मनो देहि मनसेंद्रियमुन्मनः इंद्रियाणि प्रसृतानि

त्यादिना ३१ शून्यतां अभावतां शून्यदृष्टिषु नास्तीति गृह्यमाणवस्तुषु इच्छास्थितिं अप्रतिहतस्वैरवृत्तिं ३२ तेन चित्तेनालोकितं अ
दृष्टं पुरस्थमपि न दृष्टं तथा च चक्षुरादीन्द्रियमपि तेनैव स्वात्मनि कल्पितमित्याह अंधकार इति यथांधकारे नत्यं छायावैचित्र्यरूपं
वा निर्मितं तद्वत् ३५ यतार्थीन्द्रियालोचिताकारधारणान्मनः इंद्रियेण निर्मितेन देहि साकारं इंद्रियं च मनोधीनार्थलोचकत्वान्म
नसा देहीनिसाम्यं तथापि मनः उत्तउत्कर्षेण तत्तु तत्तद्ग्राहं इंद्रियाणीति ३६

६१ मनसोनिग्रहोपायेसफलेदर्शयतिचापलेइतिविषमत्तुमंध्यानंचापलं ६२ शास्त्रंस्तंभनास्त्रंतत्कृतेतत्तमेययथाशत्रुर्नस्पंदते त्तत्ते असौववसइत्तुनः परमार्थतः पुरुषः ६३ ध्यानेनहेतुना असौ अनुत्तमपदेन अनुगतः संगतः अजीभूत एवेत्यर्थः ६४ अ स्पंदतासितिच्छेदः ६५ ६६ मदमोहमंदाः एतेपुरुषषट्पदभ्रमराः चित्तरूपंचलत्कुवलयसंसारदुर्नदीप्रवाह्यमानोत्पलंवयंतः सवेष्टयभ्रमंतः संतः महाजडवेल्लड्योरमेदान्महाजाड्यप्रवाहरूपजलवेलात्यावर्त्तवद्धूर्तिनिपरिवर्त्तमानेप्रवलचिंतांतरे

289

नानास्फारसमुल्लासैः स्वसंकल्पोपकल्पितैः मनोवलानिदेहेस्मिन्साध्वीवांतः पुराजिरे ६१ चापलेप्रसरत्तस्मादंत यॆणननदीयते मनोविलमाइत्तेलत्यालानइवद्विपः ६२ नस्पंदतेमनोयस्यशास्त्रस्तंभनिवोत्तमः सहस्तुतोसोपु रुषः शिष्टाः कर्दमकीटकाः ६३ यस्याचपलतांयातंमनएकत्रसंस्थितं अनुत्तमपदेनासौध्यानेनानुगतोनघ ६४ संयमायान्मनसः शांतिमेतिसंसारविभ्रमः मंदरस्पंदतोयातेयथाक्षीरमहार्णवः ६५ मानस्योल्लायोयाया भोगसंकल्पविभ्रमैः संसारविषवल्लस्यताएवांकुरयोनयः ६६ चित्तंचलत्कुवलयंवलयंतएतेमूढामहाजड जंवमदमोहमंदाः आवर्त्तवर्त्तिनिविलूनविशीर्णचिंताचक्रभ्रमेपुरुषषट्पदभ्रमराः पतंति ॥ ६७ ॥ मोक्षोपायेचित्तवर्ण नंनामसर्गः ॥ ११० ॥ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ अस्यचित्तमहाव्याधेश्चिकित्सायामहौषधं स्वायत्तंमधुरंवक्ष्यामिसाधु सुखानिश्चितं १ स्वेनेवपौरुषेणाशुस्वसंवेदनरूपिणा यत्नेनचित्तवेतालस्यत्वेकहंवस्तुजीयते २ त्यजन्नभिमतं

णेविलूनाचिरंनेष्टत्यादेहेनसहविशीर्णांचयाचिंतातन्नतलोचक्रभ्रमेचक्रसदृशेआवर्त्तेपततीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ इतिश्रीवा॰प्रका॰ उत्प॰ दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ यत्नादभिमतत्यागोहंतामत्वयोः अत्रचित्तजयोपायश्चेदेकांतमेवपर्यंते स्वाय तंस्वाधीनं अवश्यंसाधयतिपुरुषार्थमितिसाधु १ दृश्यविषयंवाह्यविषयंत्यक्त्वास्वसंवेदनंस्वात्ममात्राकारइतिधारात्ततपि णापौरुषेणयत्नेनजीयते २ तत्रेत्यागः प्रथमयीहिकाइष्टीकार्येत्याशयेनाहत्यजन्निति अभिमतंइष्टंनिरामयोरागादिचितरोग

उदितं उदितो आविर्भावं आर्द्रत्वे रसो रागः शृंगारादिः तद्वशात् शैलूषो नटः भूमिकां वेषं वैचित्र्यं ४९ ५० ५१ ५२ ५३ नागत्वाद्भुज
त्वात्सर्पत्वात् नगता नगत्वं जडनो गिरितां च ५३ यथापि नरत्वात् पुत्रतां गतः पुमान्नरत्वान्नारत्वमेति तद्वत् ५४ अनाक्रांतिस्वतः आका
शरूपत्वमपि जीवतां जीवाकारं एति ५५ मननेन सम्यक् ज्ञाननाम्महानि शयं प्राप्ता मूढवासनायस्मिन् तत् कूढवासनमिति वा छेदः यो
निं जन्मस्थानं मनो कृतेनायात्यस्मिन् शरीरे इति हि श्रुतिः ५६ आक्रांत्या यंत्रनिष्पीडनेन चेतसो तर्घनीभूतेषु खासुरखेमनना

स्वचित्तेन स्वचित्रेरे वेह जायत्स्वप्न दृशोदितं रसावेशादुपादत्ते शैलूषइव भूमिकां ४९ चांडालत्वं हि लवणे प्रतिभासवशा
द्यथा तथेदं जगदाभोगि मनोमनन मात्रकं ५० यद्यत्संवेद्यते किंचित्तेनतेनाशु भूयते मनोमनन निर्माणं यथेच्छसि
तथा कुरु ५१ नानापुरशरीरेच्छोल रूपतामेत्यदेहिनां ननोत्यंतस्थमेवेदं जायत्स्वप्न मयं मनः ५२ स्वरत्वाद्देत्यतामे
त्य नागत्वान्नगतामपि प्रतिभासवशाच्चित्तमापन्नं लवणे यथा ५३ नरत्वादेति नारत्वं पित्रत्वात्पुत्रतां गतः यथास्ति
ष्ठति नरः स्वसंकल्पात् तथा मनः ५४ संकल्पतः प्रशाम्यत्ते संकल्पाज्जायते पुनः मनश्चिरंतनाभ्यस्ताज्जीवतामेत्यनाकु
लि ५५ मनो मननसंमूढं मूढवासयमाननम संकल्पाद्योनिमायाति सुखदुःखभयाभये ५६ सुखदुःखमनसि तिलेते
लमिवस्थितं तद्देशकालवशतो मृगं वानतु वा भवेत् ५७ तेनेति तस्य चाक्रांत्या स्फुटतामेति शाश्वती चेतसोमन
नासंगात् घनीभूतेषु खासु ते ५८ देशकालाभिधानेन नामसंकल्प एव हि कथ्यते तद्यथा यस्माद्देशकालो स्थितिं गतो ५
९ प्रधान्यं तु स्नेन सत्यो ति याति नहृति बलानि मनः शरीरसंकल्प फलितेन शरीरकं ६० ॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥

संगात् स्फुटतां स्वतः गच्छतः इति वचन विपरिणामेनानुषंगः ५८ ननु देशकाल कर्मविषयवैचित्र्याद्देव सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्रसिद्धं तत्क
थं मनसमनासंगादित्युच्यते तत्राह देशेति अन्ययोरपि देशकालयोर्मनसो वैपुल्य संकल्पनेवै पुल्यानुभवानुच्छेयि विषये मनसो व
हु मंतेरानाति शायदर्शनाच्छेतिभावः ५९ एवं शरीरमपि मनः संकल्पाधीनमेवेत्याह प्रधान्यतोति मनः शरीरमयं संकल्पे फलिते सति
॥ स्थूलशरीरप्रशांत्यादि विकारभाग्भवतीत्यंते स्वातं भेपूति शेषः ६०॥ ॥

गतं सह मूलेनोछिन्नं पदेत्यर्थः १५ संकल्पत्र यस्य अनर्थस्य शासनेन निग्रहे शांतायां शात्यादिसाधनं संपन्नायां जीवन्मुक्तो अन्नवपु
षि अधिकारिशरीरे कदर्थनाक्षेपः १६ ननु दैवप्रातिकूल्ये कथं कार्यसिद्धिस्तत्राह नूनमिति १७ अचित्तता नयनेकउपायस्तं
माहतामिति चित्तं चिरं तां महापदवीं असंरूपतामधिगतमात्मसंकृत्वांते सा तां कोरइत्याविर्भूतचित्तासमनस्काविद्यास्तुइत्तितं
त्वां चित्तादपि परः पूर्णचिन्मात्ररूपो भवेत्यर्थः १८ तत्र प्रथमं चिन्मात्रभावनया युक्तो भवनन्तरं यथार्थपरमया अतिसावधानया
धियायुक्त्यायुक्तो भव ततो यत्ता चित्तं ततश्चिन्मात्रं परं आत्मानं धारयस्थापयानान्यादित्यर्थः १९ २० यथादिङ्मोहे अचलास्थि

सर्वं सर्वगतं शांतं ब्रह्मसंपद्यते तदा असंकल्पनशास्त्रेणछिन्नं चित्तं गतं यदा १५ स्वसंवेदनसाध्येस्मिन्संकल्पानर्थशा
मने शांतायामत्र वपुषि पुंसः केवकदर्थना १६ नूनं दैवमनादृत्य मूढ संकल्पकल्पितं पुरुषार्थेन संवित्या नय चित्तम
चित्तताम् १७ तां महापदवीमेकां कामपूधिगतां चिरं चित्तं चिद्भित्तिं नकृत्वा चित्तादपि परो भव १८ भवभावनया युक्तो
युक्तः परमया धिया धारयात्मानमव्यग्रो ग्रस्तचित्ततः परं १९ परं पौरुषमाश्रित्य नीत्वा चित्तमचित्तता तां महापद
वीमेहि यत्र नाशो न विद्यते २० संवेदनविपर्यासरूपिणी धीरिवाचला जेतुं मास्तु मनोराम पौरुषेणैव शक्यते २१ अनु
द्वेगः श्रियो मूलमनुद्वेगात्प्रवर्तते जंतोर्मनोजयो येन त्रिलोकीविजयस्तृणं २२ न शास्त्रदलनो त्यात यातायस्यां मनागा
पि स्वभावमात्र व्याहतौ न स्यात्केवकदर्थना २३ अपि स्ववेदनाक्रांतेनोन शक्तायेन राधमाः कथं व्यवहरिष्यंति व्यवहा

राणि प्रतीत्यां प्राचितिसंवेदनविपर्यासधीर्विवेकस्थैर्यलक्षणेन पुरुषप्रयत्नेन जेतुं शक्यते तदलमनोपीत्यर्थः २१ चिरं मनो नि
ग्रहे प्रवृत्तस्योद्वेगेतत्परित्यागो मा भूदिति तदुत्साहं वर्द्धयन्नाह अनुद्वेग इति श्रियो राज्यादिसंपदां मूलं दृष्टांतर्यमिदं मनोजयः प्रव
र्तते सिध्यतीति यावत् २२ श्रीसुखयुद्धे शास्त्रादलनकदर्थना स्वर्गसुखउत्पातः मत्वाऊर्ध्वगमनं ततः पात इति कदर्थनामनो
जयसुखे तु न काचित्याहन शास्त्रेति २३ स्वस्य वेदनमतः करणोल्युदतस्याक्रांतो निग्रहे २४ समाधिषु स्यादिजन्ममरणादि
दुःखानामननुभावाद्व्यवहारकाले मनोवृत्तिपूर्वकमेव तदनुभवाच्च मनोवृत्तिमात्रत्वे संसारत्वेति दर्शयति पुमानित्यादि

पाल्यते रागचापलादिरोगचिकित्सया रक्ष्यते अवस्तुतः प्रत्याहृत्येति शेषः ४ चिंतालक्षणेनवह्निना आतप्तंमनोरूपं आयः अतस्तेन सं
नत्तायेन मनसैवायसाधनेनछिंधि ५ भावैः लालनभीषणाद्युपायैः ६ सत्कर्मणि समाधाभ्यासलक्षणे समाक्रांतंउपक्रांत
चेतनेनचिदात्मना नियोजयेत् एकीकुर्यात् ७ अविरक्तानिंदति स्वायत्तमिति स्वेप्सितस्यत्यागस्तद्विषयं वेदनं वैराग्यमिति ८
अरन्यंविषयज्ञानं परमार्थरम्यब्रह्मरूपेण भावयित्वा ९ ब्रह्मणिपदंअप्रिदीयते ब्रह्मप्राप्तिर्थ न इतियावत् १० स्वचित्तस्य आक्रांति

स्वसंवेदनपलेन पाल्यते चित्तबालकः अवस्तुतोवस्तुनि नयोऽयते वोऽत्रतेपिच ४ शास्त्रसत्संगाधीरेण चिंतानलमपि ग्रं
न छिंधितमायसेनायो मनसैवमनो तूने ५ अयत्नेनयथाबाल हठेनश्रुतकर्मयोऽयते भावेस्तथैवचित्तोनतः किंमिवान्म
सितुष्करं ६ सत्कर्मणि समाक्रांतमुदकोदयदायिनि स्वपौरुषेणैवमनश्चेतनेन नियोजयेत् ७ स्वायत्तमेकांतहितंस्व
प्सितत्यागवेदनं यस्यदुष्करतां यातं धिक्कं पुरुषकीटकं ८ अरम्यरम्यरूपेण भावयित्वास्वसंविदा मल्लेनेवशिशुश्चित
मयत्नेनैवजीयते ९ पौरुषेणप्रयत्नेनचित्तमात्मैवजीयते अचित्तेनाप्रयत्नेन परंब्रह्मणिकीयते १० स्वायत्तं च सुसा
ध्यं च स्वचित्ताक्रांतिमात्रकं शक्नुवंतिनयेकर्तुं धिक्तान्पुरुषजंबुकान् ११ स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा
मनः प्रशममात्रेण विनानास्ति शुभागतिः १२ मनोमारणमात्रेण साध्येनस्वात्मसंविदा निःसपत्नमनाद्यंतमनिगने
मिहोच्यतां १३ इप्सितावेदनाख्यातु मनः प्रशमनाद्दते गुरूपदेशशास्त्रार्थमंत्राद्यायुक्तयस्तृणं १४ रामायनमः।

निग्रहस्तावन्मात्रं ११ १२ स्वात्मसंविदा स्वात्मनात्वसाक्षात्कारेण निःसपत्नं स्वसाम्राज्यसुखविरोधिमोहादिशत्रुरहितं अतएवानिं
गनअचलंअनाद्यंत स्वाराज्यसुखं इह अस्मिन्नेवजीवन्मुक्तदेहे उच्यतांनिः शंकं प्रतिज्ञायतामिति निर्थ १३ ईप्सितस्यवाद्यविषय
स्यअवेदनं अनवभासः ईप्सितस्यमोक्षसुखस्य आवेदनं निवेदनसाधनं तदाख्या ह्ययुक्तः साधनानिनात्रगुरूपदेशनिदायो
तान्ययं किंतुमनः प्रशमस्तुतो १४ श्रीरामचंद्रायनमः ॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥

मनसश्छेद्यानंतरमस्युक्तमाशरीरमाह अयं सोहमिति अयं दृश्यमानः सः पित्राउत्पादितोदेहः अहं इदं देहसंबंधि गृहक्षेत्रादि तन्मात्रकृष्
त्राद्यर्जितं मेजरी यद्दनितयोभ्रमः एतन्मात्रकं एतावत्करीरकं मन इत्यर्थः ३४ वातेन यथाच्छिन्नो भूमत्तमधूयते रिस्यते तथा र
वं प्रागुक्तो नाहं ममेत्यकल्पनेन मनो धूयत इत्यर्थः ३६ मृदुनिकठिने अनायास साध्ये इति यावत् सिद्धं ३७ किं प्रसिद्धं तदाह बाल
मिति अत्तयंत्तेतन्मप्राकर्त्त अनव अयोलेचेतालतरण सिंहयंग्नि सर्वो त्कर्षेण वर्तते अन्ये स्योगिनिर्वाणपददायिनो भवती
त्यर्थः ३८ मन एव महाभयं मनोजय एवा भयप्रतिष्ठेत्याह भीमा इति द्वाभ्यां ३९ ४० ४१ खंडकाबनखंडाः अवस्थ्यमबलं वितं

छिन्नान्यवतरंगानि चिन्नस्योनिमति र्मम अयं सोहमिदं तन्न सत्तावन्मात्रकं मनः ३४ तद्भावनमात्रेण दात्रेणैव विलू
यते छिन्नभ्रमंडलं व्योम्नि यथा शारद्धिधूयते ३५ वातेनाकल्पनेनैव तथान्तर्धूतं मनः भवति यत्र घास्मोनियवनास्तत्र
भीर्भवेत् ३६ स्वायत्ते मृदु निस्खेछे किं मंक्ष कल्पनेभयं दूरं स्थं यहं नेति सिद्धमाबालमत्ततं ३७ बालपुत्र मिवोदारे मनः
श्रेयसियोजयेत् अन्तयंत्रानवं चेतः सिंहंसंस्थ निगृहणं ३८ घूर्णयेते जयंतीह निर्वाणपददायिनः भीमास्त्र मनसि
न्याः संकल्पकलनाद्विना ३९ विपदः संप्रसर्यंते मगतत्स्वामरादिव कल्यांतपवनावांतु यांतु चैक त्वमर्णवाः ४०
पतंतु द्वादशादित्या नास्ति निर्मनुसः क्षतिः मनोवीजात्समुद्यंति सुखदुःखे शुभाशुभे ४१ संसारखंडकायेते लोकसप्त
कपल्लवाः असंकल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धते ४२ असंकल्पातिसाम्राज्येतिष्ठावष्टब्धतत्पदः प्रयत्नत्युत्तमान्
दंडीयमाणं मनः क्रमात् ४३ काष्ठदीक्षण कांगारायथांगारस्तयार्थिनः अपि ब्रह्मकुटीलक्षं मनसंक्षिप्त समीहितं ४४

तत्परमात्मपदं सिंहासनं ये न तथा विधः सन्न असंकल्पनसाम्राज्येतिष्ठ ४२ नन्वसंकल्पनमात्रेण कथं मनः स्वयानंद सिद्धिस्तत्र ह
ष्टांतमाह काष्ठेति यथा अंगारस्तयार्थिनः ज्वलदंगारनाशेन तायोपशमसुखार्थिनः पुरुषस्य काष्ठापसरणेन दीक्षणकः अग्ना
द्रसीभावयत्नावयवः सोंगारस्तापायशमनानंदं प्रयच्छति तद्वदित्यर्थः संकल्पवृद्धो ब्रह्मांडलक्षाण्यपि चिरं दूरे कल्प
नासंपद्यत इत्याह अपीति ब्रह्मकुटीनां ब्रह्मांडानां समीतं संकल्पैरभिलषितं चेत् ४४ श्रीरामचंद्राय नमः ॥०॥०॥०॥०॥

297

न

असत्यमेवद ीयतेनकश्चनेति २६ इहलोके इहलोकेन इहलोकात्मना विचरंस्तु भ्राम्यंस्तु परत्र परलोके च परलोकभावेनेति
शेषः तथापि चिन्नमेव तथा तथा भ्राति असंसारस्य चिन्नादन्यद्रूपं न विद्यत इत्यर्थः २९ एवं च प्रोक्तादयो धर्मा चैतन्य आत्मनि
चिन्नमात्रधर्मी इत्याह मते इति श्लोकः निर्विकारस्य चेतन्यात्मना विभक्तं स्वविकाररूपं स्वचिन्नमेवेत्यर्थः ० अतः पूर
मात्मनि समूलचिन्ननाश एव मुक्त्युपायो नान्य इति परिशेषयन्नुपसंहरति सती त्यादिना सति अन्यनिरपेक्ष सता केयपि सर्वेहि
शुभे मायालिन्यरहिते अते प्रमाणं मूर्द्धन्यश्रुतिबोधिते परमात्मनि चित्ताभावश्चित्ता तयाउपशमनाद्ज्ञानमात्रपरिशेषल

नकश्चनेह म्रियते जायते न च कश्चन स्वयं वेत्ति मतं स्वस्य लोकमन्यं स्वकं मनः २६ इतो याति परं लोकं स्फुरत्यन्य
तयात्मनः तत्रस्थैः स्थितदात्मा तमतो मतिमयं कुतः २७ इहलोके न विचरन्विहलोकपरत्र च चिन्नमात्मैसमात्मनस्य।
स्त्यमन्यत्र विद्यते २८ मते भातीश्वरत्यादेहो पाशात्मिकयते ततः तत्त्वचिन्नं स्वचैतन्यात्तत्तात्मेति मे मतिः २९ सति पश्य
लते शुभे चित्तोपशमनादृते तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्न भूयो भूयो विचारितं ३० यावन्नात्मिकिलोपायश्चित्तोपशमनादृते अ
तेनु ध्यानतत्त्व अवबोध हेतु पुष्टितेसति ३१ मनो विलयमात्रेण विश्रान्तिरुपजायते आयतेहृदयाकाशे चितिचक्रेऽधारया ३ चि २
२ मनोमारयतिः शंकेत्वा सर्वभ्रांतिनाधयः यदि स्वयमरम्यत्वे त्वयासे विदितेविदः ३३ रामकृष्णजी कीजयः ॥०॥

त्रणात् चित्तस्योपशमनादृते विना मुक्तेः सपायो न्यो नास्ति यावदित्यवधारणेनास्त्येवेत्यर्थः ऊर्ध्वलोकेषु अधः पातालादिलो
केषु तिर्यक् परितो द्वीपांतरेषु तत्त्वदर्शिभिर्विचार्य निर्द्धारितमिनुसरणे सहान्वयः ३० मनो विलये च समाधिपरिपाकपरिष्कृते मन
स्यपरो नतयो भाविभूतं आत्मबोध एवोपाय इत्याशयेनाह अतेन तथ्येति तथ्य अवबोध्य ३१ आयते अत्यंत विस्तीर्णे हृदया
काशे दहराकाशस्वरूपे असचितिचक्र महत्त्वे चित्तत्रणयाचक्रेधारया मनोमारयेतिपरेणान्वयः ३२ आधयो मानसदुःखा
नि त्वां नैव धंति न वधिष्यंति आपरम्यसुविषयेषु दोषानुसंधानेनारम्यताद्यैर्नेध्यमेसं यद्यपि त्याशयेनाह यदीति ३३॥

न

वा॰टी॰ चिन्नत्वं जगत्कारणमायासंवलितं चैतन्यं तत्र संस्थिता स्पंदशक्तिः क्रियाशक्तिस्तां मानसीं मनो रूपेण परिणतां विद्धीत्यर्थः ६ सत्ता
उ॰प्र॰ अस्तितानाशेतेन विलक्ष्यते ७ ८ ९ अनंतं त्रिविधपरिच्छेदरहितं यथास्यात्तथा भुज्यत एव प्रयतत इत्यनंतभोगाय मोक्षसुखाय
२९५ १० अविद्यारूढः शक्तिबीजकत्वादविद्यावासनापदनाम्नी सिति मनः अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधविषये अनुउपधालोपिनइ
तिङीपू पाक्षिकः ११ त्यागवशाद्बाह्यविषयानुसंधानत्यागत्वात् १२ एवं वक्ष्योपयोगितयाचांचल्यं धर्मकतां मनसः॥

ये याहि चं चलास्पंदशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडंबरात्मिकां ८ स्पंदास्पंदरूपे वायोर्यथा
त्तस२ मेवेव मनो रूपे तथा न चिच्छक्तिश्च चलस्पंदना रूते ७ यत्तु चंचलता हीनं तन्मनो मृतमुच्यते तदेव च तपः॥
शास्त्रसिद्धां तो मोक्ष उच्यते ८ मनोविलय मात्रेण सुखशांतिरवाप्यते मनोमननमात्रेण दुःखं परमवाप्यते ९ दुःख
मुत्पादयत्युच्चैरुत्थितश्चित्तराक्षसः सुखायानंतभोगाय तत्प्रयत्नेन पालय १० तस्य चंचलता येयं त्वविद्या राम॥
२९२ साच्यते वासनापदनाम्नीतां विचारेण विनाशय ११ अविद्यावासनया तयां तश्चित्तसत्तया विलीनया त्यागव
शात्तत्परं श्रेयोधिगम्यते १२ यतत्सदसतोर्मध्यं यन्मध्यं चित्तजाड्ययो तन्मनः प्रोच्यते राम द्वयोर्दोलायिताकृति
१३ जाड्यानुसंधानहतं जाड्यात्मकतयेरुद्या चेतो जडत्वमायाति दृढाभ्यासवशेन हि १४ विवेकानुसंधानाच्चि
दंशात्मतया मनः चिदेकतामुपायाति दृढाभ्यासवशादिह १५ पौरुषेण प्रयत्नेन यस्मिन्नेव पदे मनः यात्यतेतत्त
देप्राप्यं भवत्यभ्यासतो हि तत् १६ पुनः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य चेतसा विशोकं पदमाश्रित्य निराशंकः स्थिरो भव १७

ममर्थ्यं वास्तवरूपं द्वयात्मकत्वं अवास्तवांशे यत्तापदर्शनाय वास्तवरूपप्रतिष्ठायाविनाशप्रसक्तिवारणाय वाह यत्तदिति स
दसतोर्मध्यं मिथुनीभावरूपमंतराले ततएवान्यतरस्य प्राधान्यदोलायिताकृति अविश्रांतस्थिति १३ कस्मात्तर्ह्येकतरको
टि विश्रांतिस्तत्राह जाड्येति द्वाभ्यां दृढयाप्ररूढया १४ चिदंशात्मतया हृदये त्वनुवर्ज्यते १५ प्रयत्नेन स्वाभाविकेन शास्त्रीयेण राम
२९५

संकल्पमात्रलक्षणेनस्वविभवेनसुसाधिताः ब्रह्मांडकोट्यादिपदार्थाः येन अत एव संकल्पमात्रविभवेनैवकृताः अतानर्थाञ्ज
न्ममरणनिर्णापादयो येन तथाविधं मनः निरोधितेन निरंतरभाविनेन निहितेननिःसंकल्पेनसंतोषमात्रविभवेनविजित्य
जयंसर्वोत्कर्षेण हि प्राप्नुहि ४५ आत्मविदांमतया समतया समतया अवैषम्यवृत्त्या शमितया निरस्तया अस्मितया बुद्ध्या अहं
तयापि अतः यत् अजं जन्मादिविकारशून्यं पदमवशिष्टं तदेव नवास्तु प्राप्यमिति आशिषमिति ४६ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्प
र्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ अत्रचित्तचयोपायो वासनाभ्यासान्नदेकदृढनिश्चयात् वासना

तदभावांतरेर्व्यक्तं विभक्तं परिदृश्यते संकल्पमात्रविभवेनकृतात्यनर्थसंकल्पमात्रविभवेनसुसाधितार्थं संतोषमात्र
विभवेनमनोविजित्य नित्योदितेनजयंमेहि निरीक्षितेन ४५ परमपावनयाविनतया समतयात्मविदामपि शामि
तया शमितया तरहंतया पदवशिष्टमजं पदमस्तु तत् ४६ ॥ मोक्षोपायेचित्तचिकित्सानामसर्गः ॥ १११ ॥ श्रीवशि
ष्ठ उवाच ॥ यस्मिन्यस्मिन्पदार्थे हि येनतेनयथातथा तीव्रसंवेगसंयुक्तं मनः पश्यतिवांछितं १ जायतेम्रियतेचैषा
मनसस्तीव्रवेगिता सौम्यांबुदुद्धात्तीव निर्मितास्वभावतः २ शीततातुहिनस्येवकज्जलस्येवकृष्णता लोल
तामनसोरुपंतीव्रतीक्ष्णकरूपिणी ३ ॥ श्रीराम उवाच ॥ कथमस्यातिलोलस्य वेगोवेगैककारणं चलतामनसोब्र
ह्मन्वलनं विनिवार्यते ४ ॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ नेदंचंचलताहीनंमनः क्वचनदृश्यते चंचलत्वंमनोधर्मो वह्नेर्धर्मो

तयार्थं हेतु विषये मनसस्तीव्रवेगोनिराकृत्य क्षिप्रमाकारेतुसंपाद्य इति वक्तुं मनसः स्वतीव्रवेगानुसारिफलसंपादनस्वभावता
माह यस्मिन्निति यस्मिन्पदार्थे येन वांछितेन ननिमित्तेन यथा यथाप्रकर्षेण मनस्तीव्रवेगाभिसंपन्नं भवति तस्मिन्पदार्थे तन्नद्वांछितं प
श्यतीत्यर्थः १ हेसौम्य उपेक्षणेनजायते निरोधप्रयत्नेन म्रियते शाम्यति यत उद्धतो निर्निमित्तेत्यर्थः २ स्वभावत इति यदुक्तं तद्दृढ
यति शीततेति ३ वेग इत्यस्य व्याख्या चलतेति वेगस्य तीव्रवेगस्यैकं मुख्यं कारणं ४ ५ राम ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ०

वा॰टी॰ उ॰प्र॰ २९८

सर्वदुर्वासनोच्छेदे विचारैर्विविधैर्मनाः । द्वैतमिथ्यात्वधीरूढा तत्त्वबोधोऽनवर्ण्यते यद्यतो हेतोः असत्येव उत्थिता तत्र तस्यत्वं बाधि-
तुं युज्यते १ नरस्य प्रज्ञेषु विवेकज्ञानस्त्रन्येषु विद्यमाना परमार्थसत्येव दृढतरा विधेते सम्यक् प्रज्ञेषु तु अभावाद् परमार्थत्वात् नाज्ञैर्वा
गीकृता वंध्यापुत्रवत् अतः साकुत २ अतस्तत्त्वज्ञतामेव विचारैः संपाद्य त्याह मामेवेति ३ तत्वात्परमात्मनः वस्तुभावः अव-
स्तुभावः ४ असिते देहादिबंधनम् अन्यपि जवं धनेक्षः ५ बंधस्य कर्तृतामूलत्वान्ममैव प्रथमं त्यजेत्याह नासीति एकस्मिन् अद्वितीये

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ एषा हि वासनामित्य मसत्येव यदुत्थिता द्विचंद्रभ्रांतिवन्नेन त्यक्तुं राघव युज्यते १ अविद्याविद्यमा-
नेव नरः प्रज्ञेषु विद्यते नाज्ञैर्नागीकृता भावाः सम्यक् प्राज्ञेषु सा कुतः २ मामवाज्ञो भव प्राज्ञः सम्यग् आत्मविचारय नास्ते-
वं द्वितीयः खे भ्रांत्या संकल्पयसे मुधा ३ नात्र तत्वादृते किंचिद् दृश्यते वस्त्ववस्तु च ऊर्मिमालिनि विस्तीर्णे वारिपूरादृते यथा
४ स्वविकल्पादृते नैतान् भावाभावान् सन्मयान् ननितय सितेतस्मिञ् शुद्धमानसमारोपयात्मनि ५ नास्ति कर्ता कि मे तासु क्रि-
यासु ममतातव एकस्मिन् विद्यमाने हि किं केन क्रियते कथं ६ मा वा कर्त्ता भव प्राज्ञ किमकर्ततया हि ते साध्यं साध्यमुपा-
देयं तस्मात् स्वस्थो भवानघ ७ कर्त्तासि त्वमसक्तत्वाद्भावाभावैर् अघूद्वह असक्तत्वाद कर्त्तापि कर्तृत्व तस्य दर्शनं कु-
नः ८ सत्यं स्याद्धि तु उपादेयं मिथ्यास्यात् हेयमेव चेत् उपादेयैकसत्त्वाद्युक्तासक्तिर्हि कर्मणि ९ श्रीरामचंद्राय नमः ।

ना॰४

२९३

नैसकमात्रकारकसाध्या क्रियाप्रसिद्धेति भावः ६ अकर्ता अकर्तृत्वाभिमानी च मा भव अकर्तृतया हि ते अभिमाने कृते उपादेयश-
यं साध्यं स्वायत्तेनिष्ट्यार्थे किं साध्यं फलमस्ति न किंचिदित्यर्थः ७ भावोऽभिमानस्तदभावे सति असक्तत्वाद् कर्त्तापि एवमकर्त्ता-
पि सन् तत्राप्यभिमानाभावे अकर्तृत्वेप्यसक्तत्वात् कर्त्तापि तर्हि किमत्र वत्कर्तृ वदतीति अस्य दास्य दर्शितस्त्वव नास्ति कर्तृत्वे हस्य
स्तेनात्मस्वरूपमलस्य कर्तृतासक्तिरित्यर्थः ८ क्रियाफलमिथ्यात्वे कर्मासक्तिरेव न युक्ता तितर्के एणापि दृढकुर्वीत्तोऽहस

राम २९८

तन्नन्नश्तर: १८ दूरेवह्यमानानांप्रवाह्यमानानांनौस्तरि २० २१ मनोनाम्नीवाह्यार्थमनननाभिधानाऽरीरप्राग्वत् परिहरेन्नियमता
नुसंधानेन निरस्यत् यथा ग्रीष्मे दीपो वह्निः शाम्यति तद्वद्वासनाक्षयेसहमनसोऽविद्याक्षीयत: इतिभाव: २२ वासना त्यागेक्रमना
हभोगैषोरिविभावाभावोचित्तेचिन्त्योकल्पनाव्युत्क्रमेणत्याग इतिभाव: २३ चित्तपचेन्य त्यागेपि नैर्द्वत्वज्ञान परिशेषसमाशंक्याह
अभावनमिति नभाव्यतेपूर्णतायानुभूयतेयेनाविद्याचरणेनतद विद्यावरणंभावनांया: तत्वसाक्षात्काराद्भवतोस्यत्कासुखीभव
त्यनुषज्यते २४ अथवासाक्षाच्चित्तद्वारावायय यद्यत्किंचित्साक्षिणा संवेद्यतेतत्र तत्र संवेद्यताया: असंवेदनं परंऽत्कृष्टं मनोना

भावभावनयामग्नं मनसैवनचेन्मन: बलादुत्तार्यतेराम तदुपायोस्तिनेतर: १८ मनएवसमर्थंवोमनसोदृढनिग्रहे ॥
अराज्ञाक: समर्थ: स्याद्राज्ञोराघवनिग्रहे १९ तृष्णाग्राहगृहीतानां संसारार्णवरंहसि आवर्तेरुह्यमानानां दूरे स्वंमे।
नएवनौ: २० मनसैवमनश्छित्वा पाशं परमबंधनं उन्मोचितो नयेनात्मा नासावन्येनमोच्यते २१ यायोदेतिमनो
नाम्नी वासना वासितांतरा तांपरिहरेत्प्राज्ञस्तेनाविद्याक्षयो भवेत् २२ भोगैषा वासनां त्यक्त्वा त्यजत्वं भेदवासनां
भावाभावौ ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पसुखीभव २३ अभावनं भावनायास्त्वेतावान्वासनाक्षय: राम एवमनोनाशस्त्व वि
द्यानाशउच्यते २४ यद्यत्संवेद्यते किंचित्तत्रासंवेदनं परं असंविन्निस्तु निर्वाणं दु:खं संवेदनाद्भवेत् २५ स्वेनैव तत्प्रय
त्नेन पुंस: संवेद्यते क्षणात् भावस्याभावनं भृत्ये ततस्मान्नित्यमाहरेत् २६ रागाद्यपि मनसीक्षितास्तेबुद्ध्या हतास्त्वास्त्वम्
वस्तुभूतान् त्यक्त्वा तदाश्रो कुरमस्तवीजं माहर्षशोक समुपेहि तत्त्व: २७ ॥मोक्षोपायेसुखरवैराग्योपदेशोशोककथनं सर्ग: ॥१२२॥०॥

शान्निर्वाणमितितं क्षेपश्याह यद्यदिति २५ तत्स्वेवेद्यावेदनं पुरुषप्रयत्नाद्भवतीत्याह स्वेनेति भावस्याभावनं तत्त्व प्रयत्नं नित्यमाहरेदभ्य
सेत् २६ उक्तमनूद्योपसंहरति रागाद्य इति तेनत्वमनसिपेपरऽपंतेपंसुतेरागादि विषया: आदिपदात्तदुपाया ईक्षितास्तेनास्तान्बुध्या
तेरागादय: आशांकुरा: बीजमुखानिर्गच्छदंकुरकल्पास्तस्य तथा विधं मनोपि अतत्वबीजं अज्ञानवासनाबीजे समहत्य त्यक्त्वा पूर्णो स्मा
नुभवात्मतत्त्व: सन्हर्षशोके मासमुपेहि मत्वाधीराहर्षशोकौ नहातीतिमते शेस्यर्थ: २७ ॥इतिश्रीवासिष्ठटीकायां उत्पत्तिप्रकरणे

द्वाविंशत्युत्तरशततम: सर्ग: ॥१२२॥०॥

तस्मादृक्षेणापितामेवाहवक्रेति संकटहेतुत्वात्कर्कशा ललनेचंचला भोगिनी सर्पिणी २१ रागंस्नेहंविनापि सिंदूरधूलिलेखेवरागवती विराजते २२ जड्या आशया आक्रान्तसंस्थासंपादितस्थितिः विद्युत्पक्षे लड्योरभेदाज्जलस्याशयामेघेकृतस्थितिरित्यर्थः॥ २३ दहति संतापदुःखेपर्यवस्यतीतियावत् विद्युत्पक्षे स्पष्टं २४ आकालपुष्पमालापुष्पानतवादनर्घदा २५ नार्क्षिता पुनः पुनस्त

वक्राविषमयीतन्वी मही संकटकर्कशा ललनाचंचलालुब्धातृष्णा फणेव भोगिनी २१ स्वयंदीपशिखेवाशुदीयते स्नेहसंक्षये सिंदूरधूलिलेखेवविनारागंविराजते २२ जडप्रकाशान्तरलाकृतसंस्थाजडाशया मुग्धानांशजननी वक्राविद्युदिवोदिता २३ यन्नाडूहीत्वादहति भूत्वा भूत्वा प्रलीयते लभ्यते पिहितांचिरंसा विद्युद्द्युतिभंगुरा २४ अप्रार्थितैवापनता रमणीयापनर्घदा अकालपुष्पमालेव भ्रंश्यसेनाभिनंदिता २५ अत्यन्तविस्मृतेस्त्रातिसुखाय भयदायिनी दुःस्वप्नकलनेवेयमनर्घायैवतर्किता २६ प्रतिभासवशादेवत्रिजगंतिमहांतिच मुहूर्तमात्रेणेमा सृष्टस्वस्यासीकरोतिच २७ मुहूर्तो वत्सरश्रेणीलवणस्यानयाकृता रात्रिर्द्वादशवर्षाणिहृष्टदुस्य निर्मिता २८ वियोगिनामयान्येषांकांताविभवशालिनां रात्रिर्वत्सरवद्दीर्घाभवेत्तस्याः प्रसादतः २९ सुखितस्यात्यन्तोपेतिदुःखितस्येतिदीर्घतां कालोयस्याः प्रसादेन विपर्यासैकशालिनां ३० अस्याःस्वसन्नामात्रेणाकर्तृतैतासुदृश्नेषु दीपस्यालोककार्याणां यथा तद्वत्स्वसुतः ३१ सन्नितवल्लनी चितेनस्त्रीधर्मिणी यया तथैवाकारचित्रैयकर्तुर्योग्यानकिंचन ३२ मनोराज्यमिवाकारभासुरासत्यवर्जिता सहस्रशतशाखापि न किंचित्परमा

294

र्थैरनुसंधीयमाना २६ विपर्यासो भ्रमः तदेकशीलिनां पुंसां ३० अविद्यायाः अपिब्रह्मणि जगद्विवर्तारोपे सन्निधानमात्रेणानिमित्ततां तु परिणामित्वेनतु स्वमतंदर्शयति अस्याइति ३१ कुतोनुस्याः कर्तृतेतिचेद्ययोग्यत्वादित्याह सन्नितंवेति स्त्रीधर्मिणी गृहकार्यकरणादिसमर्थेतियावत् आकारचिंता प्रागनुभूतार्थवासनारूपाद्ययाविद्या ३२ तदेवस्पष्टमाह मनोराज्यमिति ३३

दर्शितनार्कस्यविपर्ययपर्यवसानंदर्शयतियत्रेति यत्रयत्रेति प्राक्चैर्याहितर्हीत्यर्थे १० कुनंईइजालतेति चेतिचेदाविधकत्वादित्याह संसारेति ११ १२ अविद्यारूपांसंसारारंभचक्रिकामिवविस्तरेणवर्णयतिचाविंत्यादिना अंतःशून्यस्यस्वविवरगानिः संसारकोटरेति मूलनाशंविनासुच्छिन्नायिनीनश्वरी १३ निर्दयरोर्मिपदेकूलद्रुमच्छेदिनीत्वाती इत्यर्थेतिवोध्यं १४ प्रकरः कार्यसमर्थकारणकलापस्तद्रूपाभासः प्रथायस्याः तथापिसदर्थेसत्यप्रस्वार्थेतरंगिणीपदेस्नानपानादिसत्यार्थक्रियार्थे अतरंगाभासत्वेतरंगस्यस्व

यदेंद्रजालमखिलंमायामयमवस्थकं तत्रकास्थाकथंनामहेयोपादेयदृष्टयः १० संसारबीजकणिकायेयंविद्यारं
घूद्रह एषाप्रविसृतानैवसतीवस्फारतांगता ११ येयमाभोगिनिःसासंसारारंभचक्रिका विज्ञेयावासनेषा साच
सोमोहदायिनी १२ वासरसंवलितेवांतःशून्यानिःसारकोटरा सरित्तरंगमालेवतुच्छिन्नायिनश्वरी १३ गृह्यमाणा
पिहस्तेनयहीतुंनैवयुज्यते मृदर्थेनंतती त्यागानिर्दयोर्मिरिवोत्थिता १४ दृश्यतेप्रकराभासासदर्थेनोपयुज्यते
तरंगिण्यतरंगाभास्वाकारपरिनिष्ठिता १५ क्वचिद्रूक्षाः क्वचित्स्पष्टा दीर्घाः स्वर्वास्थिराश्चलाः यत्प्रसादाद्भवाम्न
स्नाद्यालिरेकमुपागताः १६ अंतःशून्यापिसर्वत्रदृश्यतेसारसुंदरी नक्वचित्संस्थितापीह सर्वत्रैवोपलभ्यते १७
जडेवचिन्मयीचासावन्यस्यदोपजीविनी निमेषमप्यतिरंतिस्थैर्येर्याकांप्रपश्यति १८ ज्वालावद्धूद्रवर्णापिमषी
मलिनकोटरा बलात्यन्यप्रसादेनदीप्यतेनदैवतेगात् १९ आलोकेविमलेम्लानानमस्यापिविराजते भगत्स्नेहवस्तु

प्रतरंगिणीसरसीमृगतृष्णातरंगिणीवास्वाकारः प्रतीतिमात्रशोभनं दृष्ट्वा आविर्भूताः व्यतिरेकंपरस्परभेदंउपागताः सर्वपदार्था इतिशेषः १६ अन्यस्यैवदंतनत्रांचल्यं उपजीवतिन क्षीला १८ मलयगुणेन मूढवर्णापितमसामषीमलिनकोटरा अन्यस्यपरमात्मनः प्रसादेनसान्निध्येनबलातिचलति तस्याविस्तरणमसाक्षात्कारादीप्यतेसंवद्धेतदोप्रवर्धतेवर्धते २९ विमलेस्वात्मालोकेआवरकत्वान्म्लाना २० ॥ रुंद्री ओंकारमत्रैवपरिनिष्ठिता पत्ति समाधानार्थक्रियायामित्यर्थः २५ स्वाकारानेवप्रपंचयतिक्वचिदित्यस्या

मात्रपत्न्यादिरूपतामप्यविशेषेव धारयती त्याह करुणेति ४८ निस्यंदैरमृतद्रवैरमृतद्रवैरप्यद्भिकाया त्मना परिरणतैः संतर्पितजगत्त्रयं ऐंदवं बिं
बमपि विशेषाकरोति ४९ अधयती त्वंधयाएतयानिमित्तभूतया मूकाः वागादि सर्वकर्मेंद्रिय व्यापारशून्या अपि स्थाणव उन्मत्तवेता
लनर्तनारंभसंभ्रमं संप्रयच्छंति जनयंतिवने इत्यर्थः ५० सर्पाजगरदृष्टिभिस्तथा भातिभिः ५१ अभ्यासतो साम्येव ५२ कालस्यस
हाररूद्रस्येहंतानि शापलयरात्रिरिव ५३ अकिंचनायाः स्वसत्तायामपि दरिद्रायाः ५४ संविदा विवेकबुद्ध्या संविदे विवेकबुद्ध्या।

करुणास्यंदसानात्री स्ववल्लीरलव लनी भवत्कुसुमसितानंदं जननी गृहिणी यथा ४८ विशीकरोतिनिस्यंदसंतर्पितज
गत्त्रयं सुधार्द्रीकृमपि त्विषं प्रयहंविंबमैंदवं ४९ उन्मत्तरववेतालनर्तनारंभसंभ्रमं स्थाणवः संप्रयच्छंति मूका अप्येत
यांधया ५० संध्यादिषु चकालेषु लोकपाषाणभित्तयः अस्याः प्रसादाद्दृश्यंते सर्पाजगरदृष्टिभिः ५१ एकोपि द्वितयो
देतियथा द्विशशिदर्शने दूरमभ्यासतां याति स्वप्ने स्वमरणं यथा ५२ आदीर्घत्वरणनामेति कालस्य हसयथानिशा।
क्षणो वर्षमिवा भाति कांता विरहिणामिव ५३ नतदस्तीह यन्नाम न करोतीयमुद्धता अस्यास्त्वकिंचनायास्तु शक्ततांप
श्यराघव ५४ संरोधयेत्प्रयत्नेन संविदेवाप्यसंविदं सरित्स्रोतो निरोधेन शुष्यत्येवामनोनदी॥५५॥ [illegible]॥
अविद्यमानयैवेदं पेलवांग्यास्तुनेत्रया मिथ्याभावनया नाम चित्रमंधीकृतं जगत् ५६ अरूपयानिराकृत्या चाक्षु
तनहीनया असत्यैवा यनश्यंत्या चित्रमंधीकृतं जगत् ५७ आलोकेन विनश्यंत्या स्फुरंत्या तमसोंतरे कौशिके
क्षणधर्मिण्या चित्रमंधीकृतं जगत् ५८ कुकर्मैकांतकारिण्या नसहंत्या विलोकनं देहमप्यविजानंत्या चित्रमंधी

संविदं विषयबुद्धिं संरोधफलमाह सरिदिति स्रोतोनिरोधेन सरिदिवेत्यध्याहार्यं ५५ इत्थं विस्मापितो रामः अविद्यास्वरूपपर्यालोच
नेन विस्मितस्तां वर्णयविस्मयमभिनयति अविद्यमानयैवेत्यादिना ५६ आकृतेः पृथग्ग्रहणाद्रूपपदं नीलादिपरं असत्या सम्यग्
त्स्थानद्धिनानश्यंत्या असम्यक्त्या ५७ कौशिकस्येक्षणं चक्षुस्तद्धर्मिण्या तत्सदृशा या ५८ क्रियाशक्तिमात्राश्रयत्वात्कुकर्मै
कांत कारिण्या ज्ञानशक्तिशून्यत्वाद्देहमप्यविजानंत्या ५९॥०॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥०॥ श्रीरघुनाथजी सहाय॥०॥०॥०॥

३४ संजातभ्रमाऽऽत्यन्तप्रध्वंसिनी विच्छेदवर्जिता प्रवाहनित्या जडानां हारयष्टलीव ३५ गभीकृतः रसपरमात्मा जलं च यया अत
एव जगंति आक्रम्य परिभूय परिवर्त्तते भ्रमति ३७ असारैः पेलवैः संसारैः संसरणसंस्कारैः दृढा तत्र दृष्टान्तः रज्जुरिति ३८ कविभिः
कल्पनामात्रेण वर्णिता तरंगमालेयोत्पलमालेव चपकेऽपि कर्दमेव प्रौढाजलात्मिकालड्डयोरभेदात् ३९ विषास्वादः सदि

आरण्येभ्यो मृगतृष्णेव मिथ्यैव बद्धंबरान्विता विडंबयति तान् मुग्धान् मृगानिव नमानुषान् ३४ फेनमालिन संजात ध्वस्ता
विच्छेदवर्जिता जडेव चंचलाकारा गृह्यमाणा न किंचन ३५ अत्युद्धामरा कारा रजःप्रसर धूसरा बालातकल्याणतवा
त्येव स्वाकालधीवनालया ३६ धूमाली वा गसंलग्ना सह खेदप्रदायिनी गभीकृतरसाक्रम्य जगंति परिवर्त्तते ३७
धाराजलधरस्येव सुदीर्घा जलनिर्मिता असारसंसारदृढारज्जुस्तृणगेहे रिव ३८ तरंगे प्रलयमालेव कल्पनामा
त्र वर्णिता मृणालीव बहुच्छिद्रायंकप्रौढाजलात्मिका ३९ जनैन दृश्यते सद्भिस्तत्परानचवर्द्धते विषास्वाद इवाजात
मधुरा नसुदारुणा ४० नक्षत्र दीपशिखेवैषा न जाने क्व गच्छति मिहिकेवाग्रदृश्या पि गृह्यमाणा न किंचन ४१ पां
शुमुष्टिरिवाकीर्या प्रेरिता यारमाणवी आकाशनीलमेवैषा निर्भिन्नैव दृश्यते ४२ छिचड्मोहव ज्ञाता स्वप्नवद्विहि
त भ्रमा यथा नोपायिनः स्याणु स्य दस्त दृष्टिः हो स्थि ४३ अनयोपहते चित्ते दीर्घकालमिवाकुलैः जनैराकल्पते दी
र्घसंसारस्वप्नविभ्रमः ४४ अनयोपहते स्वस्मिंश्चित्र चित्तस्थितिविभ्रमा उत्पद्यंते विनश्यंति तरंगास्तोयधेरिव ४५
मनो ज्ञमपि सत्यं च दृश्यते सदसत्तया अमनोज्ञमसत्यं च दृश्यते सन्मयापमन् ४६ पदार्थैरयमारूढा भावने यावला

धर्मोदकास्वादः ४० नजाने इति वाधितस्य वादि सहस्रे रपि स्वरूपनिरूपणासंभवादिति भावः मिहिकानीहारधूमयष्टलीव ४१ इव
शब्दो मिथ्यात्वद्योतकः ४४ स्वस्मिन्स्वात्मनि अनया उपहते आरोपे नासत्प्रायकृते सतीत्यर्थः ४५ तस्याः विपर्यासशक्तिमाह मनो
ज्ञमिति सत् ब्रह्म असत् जगत् ४६ पादार्थाविषयालद्रूपं यंतदाकारतामिति यावत् भावना उद्भूत वासना स्पष्टा एषा अविद्यामनः

ता ३

यो॰ वा॰ उ॰ ... १००१९

... १००१९

एवं पृष्टो वशिष्ठः। अथममविद्यात्वयोपायमाह यथेत्यादि २ संसारलक्षणा सुम्लमुगिरिज्यो तत्वदेहाभिमानिनमहाकारं आदोलय। त्यधोधः पातनेनायस्तोयति ३ ४ परं परमात्मानं ५ सर्वासु आशासु दिक्षु अभ्युदिते हृदशार्के गगने छायायथा नंश्या ६ कारणवि द्यानाशोपायमुक्त्वा कार्यविद्याजयोपायमाह इष्ठेति तन्नाशति तथाच श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामायेस्य हृदिश्रिता : अथमर्त्यो

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ १ ॥ यथानुधारकणिकाभास्करालोकनात्क्षणात् नश्यत्येवमविद्येयं राघवात्मावलोकना २ तावत्सं सारम्गतृष्णात्मानमासहृदिहिनं आदोलयतिनीरंध्रदुःखकंटकशालिषु ३ अविद्यायावदस्यास्तुनोत्पन्नात्मय कारिणी स्वयमात्मावलोकिच्छ मोहसंक्षयदायिनी ४ अस्याः परं प्रपश्यंत्याः स्वात्मनाशः प्रजायते आतपानुभवार्थि न्याः छायायाःस्वराघव ५ इहसर्वगतेनबोधे स्वयमेव विलीयते सर्वासाम्युदिते छाया हृदशार्के गगने यथा ६ इच्छा मात्रमविद्येहतन्नाशोमोक्ष उच्यते सचासंकल्पमात्रेण सिद्धे भवति राघव ७ मनागपिमनोव्योम्निवासनारजनीक्षये का लिमातनुतामेति चिदादित्यमहोदये तु ८ यथोदिते दिनकरे क्वापियाति तमस्विनी तथाविवेकेभ्युदिते क्वाप्यविद्याविली यते ९ दृढवासनयावृधो घनतामेति चेतसः वलाद्वेताल संकल्पः संध्याकालयथा शिशोः ॥ १० ॥ **श्रीरामउवाच ॥** यावत्किंचि दिदं दृश्यं साविद्यास्ति यतेचसा आत्मभावनयाब्रह्मन्नात्मासौ कीदृशः स्मृतः ॥ ११ ॥ **श्रीवशिष्ठउवाच ॥** चेत्यानुपातरहितं सामान्ये नचसर्वगं यच्चितत्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः १२ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं तृणादि यदिदं जगत् तत्सर्वं सर्वदात्मैव नाविद्याविं द्यते नघ १३ सर्वं चित्वल्विदं ब्रह्म नित्यंचिद्धनमक्षतं कल्पनान्यामनोनाम्नीविद्यतेनहि काचन १४ ॥ ० ॥ श्रीरामजीसहाय॥

इत्मनो भवत्यत्रब्रह्मप्रश्नात इति ७ वासनाकामवासना कालिमा अविद्यावरणं ९ शिशोर्ईक्षतरवेतालवासनावासितस्येति शेषः १०॥ प्रश्नः स्पष्टः ११ चित्यानुपातो विषयव्याप्तिस्तद्रहितं सर्वचेत्यानां कारणत्वात् सामान्यमविद्यतेनचवर्जितं निर्विशेषावर्णमिति यावत् १२ तदसंभावनावारणाय सकार्याविद्यायास्तत्र वाधप्रपंचयति आमेत्यादिना १४ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ०

प्राकृतानां मूढानां कांतया रम्यया प्राकृतस्य पृथग्ज्ञानस्य कांतया भार्यया च अस्तंगतया असत्यानमस्तिरोहितयाच ६० मत्तमामत्तक
त्वया ६१ अचिरेणज्ञानोदयेवधे च असरीरिण्या ६२ स्वात्मविषये अंधरूपामूढास्तदा सोदया इहश्लोकपंचके स्त्रिस्त्रैर्विशेषणेः
समासो ज्ञानि सो चरीदीनास्त्रीका विपुपमागम्यते ६३ इतस्त्रिभिः श्लोकैस्तां पुरुषस्य प्रतिकूलभार्यात्वेन वर्णयति पुरुषेति पुरुषस्य अ
सति रासंगरेवयाधयास संलिन पुरुषसंगिन्या नाना विचित्र विषय या पुरुषस्य भोग्यसंपादना त्पुरुषानुरागिण्या पाविविन्नासुखनत्वं वि
घोरसुविद्वंत्या २४ ईप्सितेसाक्षात्कारं आवृणोतीत्यावरणा नंघादित्वकल्प नास्तुः ६५ ६६ वर्णितांवासनामयामविद्या

मुदीनाचारधर्मिण्या नित्यं प्रकृतकांतया अजारतांतंगतया चित्रमंधीकृतंजगत् ६० अनंतदुःखाकुलया सदैवम
लयानया संबोधहीनया यत्र चित्रमंधीकृतंजगत् ६१ कामकोपघनांगिन्या तमःप्रसरचक्रया अचिरेणशरीरि
ण्या चित्रमंधीकृतंजगत् ६२ स्वात्मांधरूपास्पदया जडया जडजन्मिया दुःखदीर्घप्रलापिन्या चित्रमंधीकृतंजगत् ६३
पुरुषासंगसंगिन्या रागिण्या त्रियया नया विद्वंत्या विवशासु चित्रमंधीकृतः पुमान् ६४ पुरुषस्पिनया शङ्क्यासोदु
मीक्षितमित्यलं नयास्त्रियावरणया चित्रमंधीकृतः पुमान् ६५ नयस्याश्चेतनावास्ति याय नश्चैवनश्यति तयास्त्रि
या परुषया चित्रमंधीकृतः पुमान् ६६ अनंतदुःप्रसरविलासकारिणी दयोन्मुखसुखदुःखभागिनी इयं प्रभोविलय
त्विकेनवासं मांमनो गुहानि वद्धवासना ६७॥ मोक्षोपाये अविद्यावर्णनं नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः॥११३॥ श्री
रामउवाच॥ अविद्याविभवप्रोत्तेनि विडुपुरुषस्यहि महदंध्यमिदं ब्रह्मन्कथं नाम विनश्यति १. श्रीरामजी सहायः
नाश
मुपसंहरंस्तदुच्छेदोपायं पृच्छति अनंतेति दुःप्रसरविलासादुष्प्रेक्षा विभ्रमाः त्वयोदयोन्मुखानि मरणजन्मप्रभृतीनि सुखदुःखानि भाज
यति प्रापयति तच्छीला असमविषमाकेनोपायेन विगलति नश्यति ॥ ६७॥ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रयोदशो
त्तरशततमः सर्गः॥११३॥ अविद्यात्तयोपायः स्वात्मदर्शनमुच्यते विमुक्तात्मस्वरूपं चासंकल्पाद्वासनात्तयः वासनात्तयोपायपृच्छनम्
॥ ॥नाविद्यावरणत्तयोपायं पृच्छति अविद्येति १॥७॥ ॥

वा॰टी॰ तन्मात्रो पाप कल्पनां दर्शयति नाहमिति ३० अविद्यादि कल्पनाया दृष्टांतांतरमाह प्रांतुंगेत्यादिना वैडूर्यनीलमणिविशेषस्तन्म
७॰प्र॰ यशिखरस्य प्रभायरिते: प्रसृता व्योम्न: कालिमेति योगभाष्यकारमेते नोक्तं ज्योतिषिकमतेनाप्याह अथवेति दूरत्वादर्कांशुभिर्दुर्भे
३०० द्यविरसितुमशक्याद्ब्रह्मांडखर्परसन्निहितप्राग्भूणितांतिमिरस्य श्री: कांतिरेव व्योम्न: कालिमेति तथा धरणिसंस्थेन पुंसा कल्प्यते ए
वं स्वयं अविद्या इछयास्वसंकल्पनया कल्पिते त्यर्थ: ३२ ३३ ३४ नीलमणिप्रभात्वे परमेघनीहारमरुलादिरूपिनीलिमप्रतिभासायत्र
रत्नरतो नैल्याधिक्यप्रतीत्यापत्तेर्मेरो: पद्मरागादिमणिमयशृंगप्रभया रक्तिमादि प्रतिभासस्याथ वर्जेनात्दिनिगमका भावान्नयो गिकल्प
नायुक्तिमती ब्रह्मांडे ध्वीध: स्वर्परयो: स्वर्णरजतमयत्वात्खंडनभवदेर्मसहसार्कसमप्रतीतिपुराणेषु ब्रह्मांडस्य महाप्रकाशताश्र

नाहंदु:खीनमेदेहो बंध: कस्यात्मन: स्थित: इतिभावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते ३० नाहंमांसंनचास्थीनिदेहादन्य: परोह्यहं श्री
इतिनिश्चयवानंत: क्षीणाविद्य इहोच्यते ३१ प्रांतुंगमुरशैलाग्रवैडूर्यशिखरप्रभा अथवार्कांशुदुर्भेदातिमिरश्री: स्थितोप
रि ३२ कल्पनेहियथाव्योम्न: कालिमेति स्वभावत: पुंसाधरणिसंस्थेन स्वस्वसंकल्पनेच्छया ३३ कल्पितैवमविद्येयम
नात्मन्यात्मभावना पुरुषेणाप्रबुद्धेन नप्रबुद्धेन राघव ३४ ॥श्रीरामउवाच॥ मेरुनीलमणिछायानेयेनापितम: प्रभा तद
त्किंकृतंब्रह्मन्नीलत्वंनभसोवद ३५ ॥श्रीवशिष्ठउवाच॥ नानामतीजनाव्योम्न: शून्यस्य गुणएवहिस्थित: अन्यरत्नप्रभा
॥ भावात्नवाप्येषाचैमेरवी ३६ रामकृष्णजी ० ॥ ॥
॥

॥वणाद्ध्वोर्ध्वसत्यलोकादिलोकेभ्य स्वरतमैर्व्याप्तत्वाद्ब्रह्मांडखर्परमसति व्यवधाने आदित्यरश्मिव्याप्तेर्दुर्वारत्वान्नध्येतिमिरासंभवाद
॥लिदूरयाति नामादित्यतमैर्व्याप्तत्वाद्ब्रह्मांडखर्परमसति व्यवधाने आदित्यरश्मिव्याप्तेर्दुर्वारत्वान्नध्येतिमिरासंभवादतिदूरयाति नामा
॥दित्यरश्मीनामगम्यदूरतमेदेशेअस्मदादिचक्षु: प्रसरकल्पनाया असंभावनीयत्वान्निशिनक्षत्रादिदर्शनेनमसोप्यव्यवधाय: कलाद
र्शनाब्रह्मांडखर्परस्यापि दर्शनायत्रांतरिक्षसत्यादिलोकविमानादिदर्शनावर्जनप्रसंगाच्चनज्योतिषिककल्पनापि युक्तेति मन्यमानो
रामस्तत्र तावाच्छिथन भोनैल्यतत्वपृच्छति मेर्विति ३५ रामाभिप्रेतयुक्तीरेवानूद्य दर्शयन्वशिष्ठ: पत्तद्व्यासंभवं स्वयमपि दर्शयति ॥
अन्येषांपद्मरागादिरत्नानां प्रभायाआभावातद्देमेरवीमेरुसंबंधिनी नीलमणिप्रभापिनेत्यर्थ: ३६ श्रीरामचंद्रायनम: ॥ ॥०॥ ॥० राम ३००

297

२५ सर्वसामान्यंसर्वानुगतसद्रूपं २६ तस्मिन्नात्मनियेषाम्ना नासावरणान्वित स्वभावातिगतंचित्स्वभावविरुद्धं जाड्यपरिछेदादिस्वभावंचेत्यं।
स्वयंसंकल्पधावतिसाविद्येयम्नानानात्मसिद्धं मनः स्मृतमित्यर्थः २८ एतस्मानोदेवात् २९ यासंस्मृतिः ३० वायुनेतिवायोरग्निरिति
श्रुतेभावः ३१ निदिध्यासनपरिपाकपौरुषोद्योगात्सिद्धेन साक्षात्कारप्रतिष्ठितेन असंकल्पनमात्रेण ३२ तथाचवंधमोक्षावपिम

नजायतेनम्रियतेकिंचिदत्रजगत्त्रयं नचभावविकाराणांसत्ताक्वचनविद्यते २५ केवलंकेवलाभासंसर्वसामान्यमक्षतं चे
त्यानुपातरहितंचिन्मात्रमिहविद्यते २६ तस्मिन्नित्येततेशुद्धेचिन्मात्रेनिरुपद्रवे शांतेसमसमाभोगेनिर्विकारेचिदात्मनि
२७ येषास्वभावातिगतंस्वयंसंकल्पधावति चिच्चेत्यंस्वयमाम्लानातन्मनः स्मृतं २८ एतस्मात्सर्वगाद्देवात्सर्वशक्तेर्महा
त्मनः विभागकलनाशक्तिर्लहरीवोत्थितांभसः २९ एतस्मिन्विततेशांतेयान किंचिद्विद्यते संकल्पमात्रेणगता सासि
द्धिंपरमात्मनि ३० अतः संकल्पसिद्धेयंसंकल्पेनैवनश्यति येनैवजातातेनैववह्निर्ज्वालेववायुना ३१ पौरुषोद्योगसि
द्धेनभोगाशारूपतांगता असंकल्पनमात्रेण साविद्याप्रविलीयते ३२ नाहंब्रह्मेतिसंकल्पात्सुदृढाद्बध्यतेमनः सर्वंब्र
ह्मेतिसंकल्पात्सुदृढान्मुच्यतेमनः ३३ संकल्पःपरमोबंधस्त्वसंकल्पोविमुक्तता संकल्पंसविजित्यांतर्यथेच्छसितथाकु
रु ३४ दृढानयांबरेनास्तिनलिनीहेमपंकजा लोलवैडूर्यमधुपासुगंधितदिगंतरा ३५ उद्दंडैःप्रकटाभोगैर्मृणालभुज
मंडलैः विहसंतीप्रकाशस्यशशिनोरश्मिमंडलं ३६ विकल्पजालिकेवेत्थमसत्यैवापिसत्समा मनःस्वार्थविलासार्थेय
थाबालेनकल्प्यते ३७ तथैवेयमविद्येहभवबंधनबंधनी चपलानसुखायैवबालेनकलिताहृढा ३८ क्षणोतिदुःखीवद्ध

नोधर्मोविवनात्मधर्मोवित्याहनाहमिति ३२ नाहंब्रह्मेतिसंकल्पंसर्वंब्रह्मेतिविरोधिसंकल्पप्रतिष्ठितज्ञानेनसंविजित्येत्यर्थः ३४ अंबरे
पानास्तिमानलिनीवबालेनमनःसार्थेमनोरथजेनविलासार्थंयथादृढाकल्प्यतेतथैवेयंद्विविधायविद्याइत्थंविकल्पजालिकेवासत्ये
वापिसत्समाबालेनमृढाजनेनसुखायअनंतदुःखायैवदृढाकलिताकल्प्यतेतिचतुर्थेनान्वयः नलिनीविशेषणानिस्पष्टानि ३८

साम्लाना२

मनसो निरोधेपि कथमिंद्रियैर्वासनोद्बोधो न स्यात्तत्राह मन इति ४७ अंतस्थेन तु यत्नेन सोहंभावना ४८ तमेवांतस्थेन यत्नप्रकारं द
र्शयति यदित्यादिना ४९ अतः प्रसंगात् अन्यानपि चतुर्भिः किं तैः कालसंबंधि प्रकारान् निमित्तानि वा दर्शयन् अयं यत्नेन अपगत
संकोच पूर्णतयेति यावत् ५०।५१ परो मोहः स्वाज्ञानं तदेव जरामरणादिकारणं यद्यत्कार्यात्मना उदेति तत्सर्वं वासनैव विजृंभ
तेन वस्तु सदित्यर्थः ५२ यथा जले वातेन तरंगादिः कल्पितस्तथा वासनया आत्मनि अहंभावलक्षणो मोहः कल्पितः ५४ हेतत्व

२३८ मनोपरनुसंधत्तेन तत्सर्वेंद्रियपन्नगः क्षणात्संमाद्यंत्येतारगजाज्ञामिवमंत्रिणः ४७ तस्मान्मनोनुसंधानभावेषु न क
रोतियः अंतस्थेन तु यत्नेन संशांतिमधिगच्छति ४८ यस्य देवं वनास्तीदं तदद्यापि न विद्यते यदिदं भाति तद्ब्रह्म शांत
मेकमनिंदितं ४९ मननीयं मनो नान्यत् कदा कस्य कथं कुतः निर्विकारमनाद्यंतमास्यतामभयं त्वया ५० परे नेत
रूपमाश्रित्य यत्ना त्वरमया श्रिया भोगाभोगभावनां चिन्नात्समूलामलमुद्धरेत् ५१ पयोदेति परो मोहो जरामरणका
रणं आपाताशातोज्ज्ञासि वासनातद्विजृंभते ५२ मम पुत्रा मम धनं मयं सोहमिदं मम। इतीयमिंद्रजालेन वास
नैव विवल्गति ५३ अस्य व शरीरेस्मिन् विलोलो जलवातवत् अनन्यया वा त्यनया त्वहंभावादिरर्पितः ५४ प
रमार्थेन तत्वज्ञ ममाहमिदमत्पले आत्मतत्वादृते सत्य न कदाचन किंचन ५५ स्वादिपूर्वी नदीश्रेणी द्विष स्वरूपे
नःपुनः सैवान्ये वविचित्रयमविद्यापरिवर्तते ५६ उदेत्यज्ञानमात्रेण नश्यति ज्ञानमात्रतः सन्मात्रेपि परिच्छेद्यारत्ना
मिवभुजंगधीः ५७ स्वाद्याभार्वी नदीसेयं या विद्या तस्य राघव नाविद्यास्त्यस्य तद्ब्रह्म स्वमहिम्ना व्यवस्थितं ५८ रज्जुसर्पे
१२

ज्ञविवेकिनः परमार्थेन दर्शनेन मम अहमिति द्वय मपि अलं नास्येवेत्यर्थः ५५ स्वं च अहं च यस्य योस्य उर्वी च नदी श्रेणी इति द्वंद्वः द
ह्रि समकालया स्वं स्वयाजीवन्मुक्तानां दृष्टस्यादि वादस्येव शास्त्र प्रतिष्ठापनादितिभावः ५६ परितो विच्छेद्या त्रिविधपरिच्छेदव
ती ५७ स्वाद्यीत्यादि समाहारद्वंद्वः आर्षस्त्रीत्वं इयं या अविद्या सा अज्ञस्य ज्ञस्य अविद्या नास्ति तत्वादिब्रह्मैवेत्यर्थः ५८ होयावहा

प्रथमयत्नं निरस्य द्वितीयं निरस्यति तेजोमयत्वादिति इवशब्दोऽनर्थकः प्रसिद्धिद्योतको वा प्राकाश्यात्सर्वतः प्रकाशव्याप्तता
त अंडयारस्य अंडांतर्वर्तिनभःपारस्य ३७ एवं पद्यद्वयरूपमणमन्यप्रसिद्धं तमाह केवलमिति वल्ली विपुला अविद्यायाः अनुरू
पा वयस्या सखी वयालक्ष्यते ३८ अस्तोऽरिवरसुहृत्सेः स्वीयदर्शन शक्तेः तयस्पद्वैरकुंठीभावस्य संपत्ती सत्यायद्वस्तुस्वभावात्त
मः अदर्शनमुदितं तद्योम्नः कार्त्स्न्येनैत्यमित्यवलोकयत इत्यर्थः ३९ एतन्निदर्शनं तथेति बुध्यस्वेति शेषः ४० प्रासंगिकसमा

तेजोमयत्वादंडस्य स्फारत्वादिव तेजसः प्राकाश्यादंडयारस्य तमसो नात्र संभवः ३७ केवलं शून्यतैवैषा वल्ली सुभगं लस्य
ते वयस्या वा नुरूपा या अविद्याया असन्मयी ३८ स्वदृक्शक्तयसंपत्त्या व स्तोऽरिवाधितं तमः वस्तुस्वभावात् द्योम्नः कार्त्स्न्येन
त्यवलोक्यते ३९ एतद्बुध्यायथाव्योम्नि दृश्यमानापि कालिमा न कालिमेति बुद्धिः स्याद विद्यातिमिरं यथा ४० असं
कल्पो ह्यविद्याया निग्रहः कथितो बुधैः यथा गगनपद्मिन्याः सभाति सुकरः स्वयं ४१ भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्या
काशवर्णवत् अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरं ४२ नहमहमिति संकल्पाद्यथा दुःखेन नश्यते प्रबुद्धोऽस्मी
ति संकल्पान्नोदेति यथा सुखं ४३ तथा संमूढसंकल्पान्मूढतामेति वै मनः प्रबोधोदारसंकल्पात्प्रबोधायानु
धावति ४४ तस्मात्संस्मरणादेषा ह्यविद्यैति शाश्वती यस्माद्विस्मरणेनांतः परिणश्यति नश्वरी ४५ भावनीस
र्वभावानां सर्वभूतविमोहिनी भारिणी स्वात्मनो नाशोऽस्वात्मरूढो विनीशिनी ४६ राम राम कृष्ण कृष्ण राम

धायप्रकृतमनुसंधत्ते असंकल्प इत्यादिना सः असंकल्पः सुकरो भाति न दुष्कर इत्यर्थः ४१ एतदेवाभिप्रेत्य प्राक प्रतिज्ञातमित्या
ह भ्रमस्येति ४२ दुःखेन नश्यति स्वप्ने प्रबुद्धो जागरदस्मीति संकल्पान्सुखं स्यादुदुःखायगमे ४३ प्रबोधाय वोधैकरसब्रह्मभा
वाय ४४ संस्मरणाद्रह्मास्मीति संकल्पनात् शाश्वती अनाद्य विद्यावत्त्वदनापितत्त्वोस्मीति तत्त्वेण कल्पितैवेति नित्यमुक्तत्वविं
रोधइति सूचनाय विस्मरणात्संकल्पवासनामूलोच्छेदात् नश्वरी नित्यनष्टा ४५ स्वात्मनो नाशे अदर्शने भारिणी गुरुतरा

ऋग्रहणीइतियावत् स्वानामै स्थपरी किंवकल्पावैशा

नयामया:नोचिता: ७४ सर्वराग:सर्वेंद्रनाकाररंजनेतन्मीयो ७५ कार्येषुव्यवहारेषुरागेषुरक्तिविषयेषुरंजनाआशक्ति ७६ वि
दितेनिरतिशयानंदरूपत्वात्परमेकौतुकंयस्ययेसंवेदितकौतुकास्तत्वविदस्तेषांसंघेसमाजेपुन:पुनर्विचारेणसमिद्धयाहृढतर
यस्याहंभावनिश्चयप्रदीप्तया अतएवसर्वत्रसमदर्शिनाशीसुशीलयावरधिया अनासंगवुद्ध्यायदिकरोषिसदाव्यवहरसितर्हि
गता:अपगता:प्राकृतिकाअविद्याप्रयुक्ता:जन्ममरणादिविभ्रमा: यस्यतथाविधोसिनित्यमुक्तात्मस्वरूपोसीतियावत् तद
केनजीवन्मुक्तेनमहाप्रभावेणब्रह्मणाहरिणाहरेणवासह अनुपमीयसेनोपमांगच्छसिनत्रलिङ्ःतेनसमासश्छांदस: अनुपम

299

अनयोहृयतेचित्रराज एवहिसंस्थिता तास्तादृशोजनायांतिपानयोग्या:अपाविन: ७४ तस्माद्रागपरित्यज्यवासनांभव
वंधनीं सर्वरागमयीतिष्ठनीराग:स्फटिकोयथा ७५ निहृतस्तवकार्येषुमास्तुरागेषुरंजना स्फटिकस्येवचित्राणिप्रति
विंवानिगच्छते ७६ विदितकौतुकसंघसमिद्धयायदिकरोषिसदैवसुशीलया वरधियागतप्राकृतिकक्रियस्तदसिके
नसहानुपमीयसे ७७ इतिमोक्षोपायेयथाकथितदोषपरिहारोपदेश:सर्ग:॥११४॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥एव
मुक्तोभगवतावसिष्ठेनमहात्मना राम:कमलपत्राक्षउन्मीलितइवावभौ १ विकासितांत:करण:शोभामलमुपाययौ।
अभ्युल्लासमसिद्धौपद्मार्कालोकनादिव २ वोधविस्मयसंजातसौम्यस्मितसितानन: दंतरश्मिसुधाधौतामिमांवा।

आत्मांदृष्यसेइतिवचनविकर्मणिअनुपमइवाचरसीतिवचद्धि: वाक्यदसेनेत्वेनकथंचिद्योऽयं महानुपमीयसइतिपाठस्तु अनु:संयु
क्तात्पूर्वगुरुरहसंयुक्ताद्वितिछंद: शिक्षावचनाऽऽगतप्राकृतिकइत्यत्रनवृत्तभंग:शंक्य: ७७ ॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउप
शमप्रकरणेचतुर्दशाधिकशततम:सर्ग:॥११४॥ रामस्यबोधादाश्चर्यमयानवाशसंस्थिति: लक्ष्मणपत्तिदानंचपद्ममत्रप्रकीर्त
तेउन्मीलित:विकासित: अर्थात्पद्मइवेतिगम्यते १ नेदंदस्यस्तमाहविकासितेति अभ्युल्लास:समाधानतोषित २ वोधप्रयुक्तावि
स्मयात्संजातेनसौम्येनस्मितेनसितंधवलितंआननंयस्य ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६० अनात्मनि देहे आत्मता भ्रांतिरेव सर्वदुःखनिदानमिति प्रथमे तां वारयन्निके इति जडत्वादेव मूको वागाद्यनधिष्ठाता ६१ ज
लकाष्ठा श्लिष्टयोरपीत्यपि शब्दाद् अत्यन्तासंश्लिष्टयोरध्यस्तासंगयोर्दूरं निरस्तमेकत्वमिति द्योत्यते ६२ विदेहत्वादेहत्वाद्दे
वात्मनो जन्ममरणादिसंभावनापि नास्तीत्याह भस्त्रेति ६३ ६४ ६५ अविद्याया आत्मविस्मृतेः कदर्थनाद् दुःखिन्दुःपारादु

माभवाज्ञो भवज्ञो भव जहि संसारवासनां अनात्मन्यात्मभावेन किमज्ञ इव रोदिषि ६० कस्तवायं जडो मूको देहो भवति
राघव यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे ६१ यथाहि काष्ठजतुनोर्यथा बदरकुंडयोः श्लिष्टयोरपि नैकत्वं देहदे
हवतोस्तथा ६२ भस्त्रादेहपृथग्देहो न भस्त्रांतरवर्तिनः पवनस्य तथा देहनाशे नात्मा न नश्यति ६३ दुःखितोहं सु
खी चाहमिति भ्रांतिरपूरुह मृगतृष्णोपमां तु भ्रांत्यज्ञसत्यं समाश्रय ६४ अहेतु चित्रं यत्सत्यं ब्रह्म तद्धि स्मृतेनन्दनं यदृस्
त्यमविद्याख्या न ... न्नूनं स्मृतिमागत ६५ प्रसरत्वमविद्याया मा प्रयम्सूरपूरुह अनयापहतं चित्तं दुःखादेह कदर्थना
६६ मिथ्यैवानर्थकारिण्या मनोमनन पीनया अनया दुःखदायिन्या महामोहफलं तया ६७ चंद्रबिंबेसुधार्द्रेपि कल्पारो
रचकल्पने नारकं दाहसंशोषदुःखं समनुभूयते ६८ जलकल्लोलकल्हारपुष्प शीकरविचित्र सरस्सुम्नगतज्ञाहव
मरुत्वं परिदृश्यते ६९ नभोनगरनिर्माणमायात्मा त्यातन संभ्रमः स्वप्नादिष्वनुभूयंते विचित्राः सुखदुःखदाः ७० संसार
वासना ज्ञातोयदिनाम न पूरयेत् तज्ज्ञाग्रत्स्वप्नसंरंभाः किं न यं पुरिहापदं ७१ दृश्यते रौरवावीचिनरकानर्थशासना
मिथ्याज्ञाने गते हृद्धि स्वप्नोपवनभूमिषु ७२ अनयावधितं चेतो विसंतनावधिदृग्गत पश्यत्यखिलसंसारसागरानर्थ

स्त्वरा ६६ अविद्याया असंभाविनानर्थसहस्रकारिलं प्रपंचयति मिथ्यैवेत्यादिना अनया चंद्रबिंबेपि दाहसंशोषदुःखमनुभूयत इ
ति परेणान्वयः ६७ अनयैव्यतद् एव्यान्तरश्लोके चानुबध्यते ६९ न पूरयेत यद्यमिति शेषः तर्हि पेपुरात्मानमिति शेषः ७१ वासना
ज्ञानतानामिथ्याज्ञाने हृदिगते सति ७३ ॥
॥

वा॰टी॰
उ॰प्र॰
३॰३

१६।१७ दुःखस्यकोविदोमोक्ता १८।१९ कीटकः कोशायकोशकारात्म २० अविकिलत्वेनामयेनरोगेणान्नद्धंबद्धं २१ भ्रमण्मेवप्र
पंचतिउदेतीति २२।२३ मानवंजीवं २४ तदुपमादकत्वनदिती यमक्रोन्तरमवतारयति अन्वेति २५ वायसंभारासामर्थ्या

वि
अज्ञाननिद्राक्रान्तमितोजीवोयावत्सबोधितः तावत्पश्यतिदुर्भेदं संसाराख्यंभविभ्रमं २६ संप्रबुद्धस्यमनसस्तमःसर्वंविलि
यते कमलस्ययथारात्रिःदिनालोकविकाशिनः २७ चित्ताविद्यामनोजीववासनेतिकृतात्मभिः कर्मात्मेतिचयःप्रो
क्तः सदेहीदुःखकोविदः २८ जडोदेहोनदुःखार्होदुःखीदेहविचारतः अविचारोघनाज्ञानादज्ञानंदुःखकार
णं २९ शुभाशुभानांधर्माणांजीवोविषयतांगतः अविवेकैकदोषेणकोशेनेवहिकीटकः २० अविवेकाक्र
ान्तमनोविविधत्वन्निमत्तं नानाकारविहारेणपरिभ्रमतिचक्रवत् २१ उदेतिरोतिहंत्यतियातिवल्गतिनिंदति
मनएवशरीरेस्मिन्नशरीरंकदाचन २२ यथागृहपतिर्गेहेविविधंहिविचेष्टितं नगेहंत्वजडंरामतथादेहेहिजीवकः
२३ सर्वेषुसुखदुःखेषुसर्वासुकलनासुच मनःकर्तृमनोभोक्तृमानसंविद्धिमानवं २४ अत्रेतेश्चदृढवत्सामिवृत्तांत
मिमंशृणुमं त्वयंपोसोयथायातश्चंडालत्वमनोभ्रमात् २५ मनःकर्मफलंभुंक्तेशुभंवाशुभमेवच यथैतद्बुध्य
सेनूनंतथाकर्णयराघवः २६ हरिश्चंद्रकुलोत्थेनलवणेनपुरानघ एकांतेनीयविस्मिन्चिंतितंमनसाचिरं २७
पितामहोमेसुमहान्राजसूययाजकः अहंतस्याकुलेजातस्तंयजेमनसामखं २८ इतिसंचिंत्यमनसाकृत्वासं
भारमाहृतः राजसूयस्यदीक्षायांप्रविवेशमहीपतिः २९ ऋत्विजश्चाह्वयामासपूजयामासमुनीन् देवानामंत्रया
मासज्वालयामासपावके ३० यथेच्छयजमानस्यमनसोपवनांतरे ययौसंवत्सरःसाग्रोदेवर्षिद्विजपूजया ३१॥
भूतिभ्योद्विजपूर्वेभ्योदत्वासर्वस्वदक्षिणां विबुद्धस्तदिनस्यातेस्वएवोपवनेनयः ३२ श्रीरामकृष्णजीकीजय॥

द्राज्ञाहिपीठानिमित्तराजसूयेमंत्रिपुरोहितादयस्समंतेयोमनसायज्ञकल्पनमितिबोध्यं ३१ विबुद्धस्तवाह्यदृष्टिप्राप्तयेत्यर्थः अभोडेभाव

राम॰
३॰३

300

अविद्यमानाप्यत्यंतासती या तया ४ इदं दृश्यमानं ननु प्रसिद्धं संसारदुःखं अविद्यया उपादानभूतया यायिनामेदिति किलार्थेन ५ नद्या इव प्रवाहव
त्याः संसारनिदानभूतायां मायायाः मदवबोधार्थं ममावबोधदार्ढ्यार्थं पुनः कथय ६ किं कस्माच्चिद्भिन्ना तन्नामेति किलार्थं तृतीयं पृच्छ।
ति संश्लिष्टयोरिति जतुकाष्ठवत्संश्लिष्टयोर्मल्लमिश्रवत्परस्पराहतयोर्वा देहदेहिनोर्मध्ये कः शुभाशुभकर्मफलयोरेकभाक् सुखी
भोक्तेत्यर्थः ८ चतुर्थप्रश्नः स्पष्टः ९ एवं पृष्टो वसिष्ठो विवेकदार्ढ्यहेतुत्वप्रकर्षात्तृतीयप्रश्नं प्रथमं समाधानो ऽपीत्याह मम।

॥श्रीराम उवाच॥ अहो नु चित्रं पद्मोत्थैर्बद्धास्तन्तुभिरद्रयः। अविद्यमानया विद्यातया सर्वे वशीकृताः ४ इदं तदज्जतां याते
तृणमात्रं जगत्त्रये। अविद्यायाः ययन्नाम सद्वत्सदिव स्थितं ५ अस्याः संसारमायायाः नद्यास्त्रिभुवनेगते [illegible]संमर
बबोधार्थं कथ्यतां नु पुनः ६ अन्योन्यसंश्रयार्थं महात्मन् [illegible] वर्तते लवणो ऽसौ महाभागः किंनामा पदमाप्तवा
न् ७ संश्लिष्टयोराहतयोर्द्वयोर्वा देहदेहिनोः कः सन्क इव संसारी शुभाशुभफलैकभाक् ८ लवणस्य तथा दत्तात
मा पदमनुत्तमं। किं गतश्चचलारंभः कथ्यतां सर्वमालिक ॥९॥ ॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ काष्ठकुड्योपमो देहो न किंचि
न्नरहानघ स्वप्नालीकवदेवानन चेतसा परिकल्पते १० चेतनं जीवतां यातं चिच्छक्तिपरिभावितं विद्यात्संसरंभकपि
पातकचंचल ११ देही हि कर्मभाग्यो हि नानाकारशरीरधृक् अहंकारमनोजीवनामभिः परिकल्प्यते १२ तस्य मा।
न प्रबुद्धस्य नप्रबुद्धस्य राघव सुखदुःखान्यनेनानि शरीरस्य न केनचित् १३ अप्रबुद्धमनो नाना संज्ञाकल्पितकल्प
नप्रबुद्धस्य नप्रबुद्धस्य राघव सुखदुःखान्यनेनानि शरीरस्य न केनचित् १३ अप्रबुद्धमनो नाना संज्ञाकल्पितकल्प
ने स्तीरनुपतच्छिन्ना विचित्राकृतिनां गतं १४ अप्रबुद्धमनो यावन्निद्रितं तावदेव हि संभ्रमं पश्यति स्वप्नेन प्रबुद्धं कदाचन १५

पिसमाधत्तेकाष्ठेत्यादिना न किंचन वस्तु सदित्यर्थः तथा चाचेतनत्वाज्जनदेहस्य कर्मफलभोक्तृताप्रसक्तिरित्यर्थः १० किं तर्हि भोक्तृत
मित्यत आह चेतनमिति नस्य [illegible] परिहरति ज्ञकल्पेति चिदाभासता रात्म्यापन्नमित्यर्थः संसारभोक्तृत्वसंरंभः अभिनिवेशो यस्य तत
११ तदेव जीव इत्याह देहीहीति १२ १३ नानाकारैरनुपतद्भिः तिनामभेदेति निमित्तोक्तिः १४ तस्य चासंगो ऽपि निमित्तमित्याह अप्रबुद्धे।

वा॰टी॰
उ॰ प्र॰
३॰४

तुर्यप्रश्नसमाधानेवर्णितार्थनिदर्शनात् सोयंस्तुतात्ततोयोगभूमयोप्यवतारिताः चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं जिज्ञासुरामस्तदुपोद्घातकं द्वितीयप्र
श्नोत्तरप्रमाणं पृच्छतिराजसूयमिति लवणेनराज्ञाचंडालभावादिकल्पनारूपेजालशांबरेशांबरिकोपदर्शितमायाजालेराजसूयप्रयु
क्तमानिष्टफलंप्राप्तंकिलेति निर्युक्तयदुक्तं मनसोत्थंक्रियमिवप्रमाणंस्यात् इवशब्दस्तदसंभवद्योतनार्थः नतावत्प्रत्यक्षमदीयमा
नसराजसूयस्येदंफलमितिलवणेनस्वतोज्ञातुमशक्यत्वात् नव्याप्तिलिंगादीनामप्रसिद्धत्वेनान्यैर्वाज्ञातुमशक्यत्वात्तन्मूलमप्याप्तवा
क्यमितिप्रश्नवानत्राप्रसराद्वित्यर्थः कल्पनाजालमयेशंबरेप्रतियादृशेतु अंबरेप्रतियादृशेतुअंबरेचित्ताकाशकल्पनाजालात्मकफलमित्यन्वयः

श्रीरामउवाच॥ राजसूयफलंप्राप्तंलवणेनकिलप्रभो। प्रमाणंकिमिवात्रस्यात्कल्पनाजालशांबरे ॥१॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ यदा
शांबरिकः कालेसंप्राप्तोलावणींसभां तदाहमवसंतत्रतत्रत्यद्रष्टुमिष्टवान् २ अहंसभ्यैस्ततस्तत्रगतेशांबरिकर्मणि।
किमेतदितिपृष्टेनपृष्टश्चलवणेनच ३ विचिंत्यध्यानयोगेनज्ञातंतत्रतत्कथितंततः शृणुतत्तेप्रवक्ष्यामिरामशांबरिकेहि
ते ४ राजसूयस्यकर्तारोयेहितेद्वादशाब्दिकं आपदुःखंप्राप्नुवंतिनानाकारमयथामयं ५ अतः शक्रेणगगनाद्दुःखा
यलवणस्यासः प्रहितोदिवदूतोहिरामशांबरिकाकृतिः ६ राजसूयक्रियाकर्तुस्तस्यदत्त्वामहापदं अगच्छत्सनभो।
मार्गंसुरसिद्धनिषेवितं ७ तस्मात्सत्यत्वमेवैतद्रामनात्रसंदेहोस्ति मनोहिविलक्षणानांक्रियाणांकर्तृभोक्तृच ८ ॥१॥

२ यद्यप्यन्येषांतत्प्रमाणमसंस्तथापियोगबलात्स्वस्यतत्प्रत्यक्षमितितन्मूलेवाक्येऽन्येषांप्रसिद्धिरितिवसिष्ठः समाधत्तेयदेत्यादिना २॥
शांबरमस्यास्तीतिशांबरितथाविधंकर्मचरितंयस्यतस्मिन् सभ्यैर्लवणेनचपृष्टः ३ ध्यानयोगबलेनेतिशेषः प्रासंगिकंप्रश्नंसमा
धायप्राक्तनंचतुर्थप्रश्नसमाधानंप्रतिजानीतेशृण्विति शांबरिकस्यहितंअभिप्रायं ४ ५ ६ ७ महापदंशारीरंराजसूयफलदुः
खाब्दिकापदस्तथापंचगुणंषष्टिवर्षकल्पनात्मिकामित्यर्थः अनेनमानसराजसूयादेः स्वाराज्यादिसुखफलमपिशारीरापेक्षया
पंचगुणमधिकमितिगम्यते उक्तमुपसंहरन्प्रकृतेयोजयतितस्मादित्यादिना ८ ॥ श्रीरामलक्ष्मणायनमः सीतारामजी राम॰
३॰४

३०२

तस्य फलेन युक्तं भवितुमिति शेषः ३३ ननु तस्मात्कारणान्मनसः पावनेति शोधने उपाये विचारनिरोधादौ मन एव क्रियाशक्तिप्राधान्येन
कर्तृकरणं क्रिया च सैव सुखदुःखफलात्मना परिणता तत्फलं मन एव चिदाभासव्याप्त्या चिच्छक्तिप्राधान्येन भोगक्रियेति कर्तृ
२ भोक्तृभावप्रवाह एव मायानद्याः स्वरूपमित्यर्थः प्रथमप्रश्नविषये यत्नेनानेन संदर्भेण संदर्शितो बोध्यः चतुर्थप्रश्नं तूत्तरसर्गे समा
धास्यति ३४ एवं रामप्रश्नं समाधाय देवादीनां स्थानस्मृतिविस्तरेण वर्णितं तमर्थं पिंडीकृत्याह पूर्ण इति हे बुधा अयं मनोरूपः पुमान्पूर्णे
कालादिपरिच्छेदशून्ये दिशति स्वात्माकारं ददातीति देशः आलंबनं तत्र प्रतिष्ठितः सन्पूर्णो भवति नष्टे नित्यनश्वरे परिच्छिन्ने दे
हादिदेशे प्रतिष्ठितस्तु तज्ज्ञानप्राप्त्या विनश्यति अतो देहोहमिति येषां नश्वरभावनिश्चयस्तेषां प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ३५ उपसंह

एवं स लवणो राजा राजसूयमवाप्तवान् मनसैव हि तेनेह युक्तं तस्य फलेन च ३३ अतश्चित्तं नरं विद्धि भोक्तारं सुखदुः
खयोः तन्मनः पावनोपायैः सत्ये योजय राघव ३४ पूर्णे देशे सुसंपूर्णः पुमान्नष्टे विनश्यति देहोहमिति येषां तु निश्च
भा२ यस्ते बुधाः ३५ उच्चैर्विवेकवति चेतसि संप्रबुद्धे दुःखान्यलं विगलितानि विविक्तबुद्धेः भास्वत्करप्रकटितेन तु पद्मखं
डे संकोचजाड्यतिमिराणि चिरं गतानि ॥ ३६ ॥ मोक्षोपाये सुखदुःखभोक्तृत्वोपदेशः सर्गः ॥ ११५ ॥ श्रीराम उवाच ॥
राजसूयफलं प्राप्तं लवणेन किल प्रभो प्रमाणं किमिवात्र स्यात्कल्पनाज्ञानमानवे २ श्रीरामजी सहाय ॥ ॥ ॥

रति उच्चैरिति शास्त्राचार्यपुरस्कृतसम्यग्विचारयाविर्भावात् उच्चैर्विवेकवति निरस्तसारासारविवेके चेतसि संप्रबुद्धे नास्म्यहं कदापि दे
हादिस्वभावः किंतु पूर्णानंदस्वप्रकाशैकरसं ब्रह्मैवाहमस्मीति सम्यक्प्रबुद्धे सति विविक्तात्मतत्त्वबोधेन बाधिताविद्यावृत्तिरपि ये
न तथाविधस्य ब्रह्मीभूतस्याधिकारिणः सर्वदुःखानि अलं समूलं चिरं विगलितानि भवंतीत्यर्थः पद्मखंडे भास्वतः सूर्यस्य करैः प्र
कटितेन संकोचो मुकुलता जाड्यं तुहिनम्लानता तानि तिमिरं कोशांतर्बाह्यांधकारास्तु चिरं यथा गतानि नष्टानि भवंति तद्वदित्यर्थः ३६ ॥
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पंचदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गुरूक्तत्वात्पर्यसर्वस्य मनन्दर्शिष्यन् रामो मनः सम्यक् हं स्वबुद्धिं तर्किं तो पौपरस्प कं मन्यमानस्तत्तुया यांतरं जिज्ञासुर्गाघेन पृच्छति एव
मिति वसिष्ठस्तदुपायं वक्तुं प्रतीजानीते रघुकुलेंदो इति स्वानि स्वानि बहिः प्रचारद्वाराणि क्रियाक्रिताभामाचारसंचारस्तस्य दूरेत्य दविष्ठ
ये ब्रह्मरणी मनः संधिरयं मनोब्रह्मविधारारलयोरमेध्यात्मनसः संधाने नलयं वा एव्यसि प्राप्स्यसि ननु पस्यानादेः संसारकरणस्य विनाशो नप्रसि
द्धस्तस्य कथयसुच्छेदः संभाव्यते इत्याशंक्य तन्मं भावनायमध्ये तस्य नाशः प्रसिद्धि परिच्छिन्नमिस्व भावतया इतरभूतादितुल्यत्वाच्च दर्शयितुं प्रा
गुक्तासात्विकादि भेदेन त्रिविधांजीवसृष्टिं स्मारयति इह हीत्यादिना पूर्वोक्तं स्मर्तव्यमिति शेषः यद्यपि द्वादशधा जीवजातयः प्रागुक्तास्त
थापि सात्विकादि त्रैविध्ये दुर्दृष्टां नामतं तर्भावात्त्रिविधे त्युक्तं आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदाद्वा त्रिविधा तास्त्रिविधा स्वपि
रहितं सुमूलकारणं हिरण्यगर्भमनस्तत्संकल्पानुसारीण्यन्यानि मनांसि यानि प्रागुक्तानत्र हिरण्यगर्भमनसः स्वसंकल्पवैचित्र्यं ब्रह्माण्ड

श्रीरामउवाच ॥ एवं मनः परित्यज्य संकल्पदुःखदुःखानां मूलतः प्राप्यते इति भवता प्रोक्तं तत्कथं महात्मन्न चपलरहितरूपस्यास्य
३०२ मनसो सत्ता भवति ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ रघुकुलेंदो अप्येष मनः प्रशमने युक्तिं योगज्ञात्वा स्वास्वाचारदूरे मनः संधिरयं मेष्यसि इह
छित्वा बहुस्वरूपः सर्वभूतानां त्रिविधो न्याहितितन्मूर्तोऽक्तं तत्र हं प्रथममयामनः कल्पनया देहीति सा ब्रह्मरूपिणी संकल्पमयी भू
त्वा पदे वसं कल्पयति तदेव पश्यति तेन देहं भुवनाडंबरं कल्प्यते तत्र जननमरणसुखदुःखमोहादिकं संसरणं कल्पयंती का
लानुरंजनाबहुनाम संस्थिरं स्थित्वा स्वयं विलीयते हिमकणिके वातपगता कालोदितः संकल्पवशात्पुनरन्यतया जाय
ते सापि पुनर्विलीयते पुनरस्तुदेति सैवेति भूयो भूयोऽनुसंसरंती स्वयमप शाम्यति ॥ १६ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ श्री ॥

कारणरिणतस्य कल्पांते विलयः प्रसिद्धस्तत्कार्याणां च भौतिकानां विलयदर्शनात्स्यापि विलयस्वभावतानुमानुं शक्यते एवं मूलकार
णे मनसि विलयस्वभावतानिश्चये तत्तुल्यस्वभावतया अस्मदादिमनःस्वपि सा संभावयितुं शक्यत इत्याशयेनाह तत्रेदं प्रथमेत्यादि
ना इदं प्रथमया आद्ययादेही चतुर्मुखाकारदेहवानहमिति या ब्रह्मरूपिणी धातस्वरूपा कल्पना सा तदेव पश्यति सत्यसंकल्पत्वादित्य
र्थः अस्मदादिजन्ममरणादिसंसारोपि तद्रूपकल्पनेवेत्याह तत्रेति कल्पेषु चतुर्युगसहस्रमितेषु स्वाहस्सु ततद्रूपकुलरचनाभिः रचिता
नां देवासुरादीनां बहुभिर्मेयरंगुरुतरं यथास्यात्तथा स्थित्वा भोगिपर्यंकशायिनि विष्णौ स्वयं चालीयते आतपगता हिमकणिका यथा
स्वकारणे तेजसि लीयते तद्वत्पुनः सृष्टिकाले उदितः भगवान्नाभिपद्मादाविर्भूतस्तत्पुनः अन्यतया कल्पांतरसंगीतरूपेयासा ब्रह्मलोके
ल्पना जायते सा पुनः कल्पांते विलीयते पुनरुदेति इति यावदधिकारप्रारब्धं तावत्संसरतीनन्त्वयं स्वतः सिद्धात्मबोधात् द्विपरार्धावसाने स

हठयोगेन निर्धूय राजयोगेन संशोध्य निर्विकल्पसमाधिना विलीनतां नीत्वा विवेकेन तत्त्वसाक्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षं प्राप्स्यसि विचि त्रकं विविधचित्ररचनाप्रतिकृतिभूतं परिदृश्यजालमिव वासनारूपं तद्दृश्यात्मविकल्पनं विगतकल्पनं कुरु तिमिरापहरणं भविष्यती ति शेषः ननु स्वचित्तत्वेऽपि स्वाविद्याकार्यत्वेऽपि वा स्वादृष्टार्जितस्य स्वाविद्याकार्यस्यैव निवृत्तिः स्यान्न सर्वदृश्याविद्याकार्यस्य स्वचित्तादेस्तत्का रणत्वादित्याशंक्य सर्वं सर्वदृश्यकार्यं सर्वोपभोग्यं चेति सर्वविद्याकार्यं सर्वात्मकस्वात्मदर्शनात् सर्वं दृश्यं भवति सर्वमयात्मीकृतं भव ति सर्वमपि त्यक्तं भवति सर्वममि मारितं भवतीति नात्र संभावना युक्तेत्याशयेनाह न तदस्तीति तत्कुतस्तत्राह यन्नात्मीयमिति यतः

तदेवं निर्धूय संशोध्य चित्तरत्नमिह हिमकणमिवातपेन विलीनतां विवेकेन नीत्वा परं श्रेयः प्राप्स्यसि चित्रमेव सकल भूताडम्बरकारिणी साविद्या विद्धि - साविचित्रकेंद्रजालवशादिदमुत्पादयति अविद्याच्छिन्नजीवबुद्धिशरद्घनाभ्रे दोना शिनं तनरूपाद्ध्यारिव इति ज्ञात्वा चित्तमेव विकल्पनं कुरु अभ्युदिते चित्तवैमल्यार्कबिंबे सकलं कविकल्पात्मदोष तिमिरापहरणं न तदस्ति राघव यन्न त्वया प्रपंचे तयन्नात्मीनि यत्र यत्र परित्यज्यते यन्न म्रियते यत्नात्मीयं न परकीयं सर्वं सर्वदा सर्वो भवतीति परमार्थः भावराशिस्तथा बोध सर्वो यात्येकपिंडतां विचित्रमण्डांडगणो यथापङ्को जले स्थितः

सर्वमात्मीयं सर्वं परकीयं यस्मात्सर्वः सर्वदा सर्वो भवतीति परमार्थस्थितिरित्यर्थः तथा च मधुब्राह्मणश्रुतिः इयं पृथिवी सर्वेषां भूता नाम् मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मध्वित्याद्या प्रसिद्धेत्याशयः अतः समाधिपरिपाकजन्यबोधेन मनस्तत्कार्यप्रपंचयोरविद्या यास्यैकरसब्रह्मात्मभावः परिशिष्यत इति यत्नेनाय संहरति भावराशिरिति भावराशिः दृश्यपदार्थसमूहस्तथा तद्विषयकविचि त्रवृत्तिभेदरूपो बोधस्तदुपहितः सर्वो जीवश्चैकपिंडतां चैकरसतां याति यथाम्भःपङ्क इति शेषः ९ श्रीरामाय नमः ॥ ॥

वा॰टी॰
उ॰ प्र॰
२०८

नयोक्तार्थसारं यद्येनोत्कोपसंहरं स्मादृशेषसुयोगभूमिकामात्यनिक्रमनेनाशोपायभूता सव नारयितितादृशीति तादृक्साधनांतरोप
चितोपाविवेकस्तइति विलसत्त्वमयी अयजातीवे सत्त्वाश्रुतमज्ञातिर्यस्यसत्ताहंशोहमिति संकलितः स्वीकृतोऽभिमानो येन तस्मि
न्नधिकारिपुंसि स्थिते अचलेसति शिवायपरमपुरुषार्थयस्य समाप्तसाप्तविधात्मिका चलमः प्रकाशनज्ञानेनमिज्वलनं तत्त
रणशीलायोगभूमिः क्रमसः चिंतापरमतस्य क्रमेण अवतरिवस्यमाण लक्षणो राविर्भवतीत्यर्थः ॥३४॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥११६॥ ज्ञानभूमिप्रभेदज्ञानामुपायोज्ञानेन वर्ण्यते अज्ञानभूमिका सप्तविधाय स्वप्र
संगतः समासेनसंग्रहेण ऽलिशाश्चोलक्षणप्रभेदानां नदुपयोगार्थतेलक्षणान्च प्रश्नस्य श्लोलनोय २ तत्रइतिशास्त्रपञ्चलानभूमिका

नाऽहमिविवेकवति संकलिताभिमाने पुंसि स्थिते विमलसत्त्वमयान्यज्ञालो सप्तात्मिकावतरतिक्रमशः शिवायचेतः प्र
काशनकरीननुयोगभूमिः ॥३४॥ मोक्षोपायसाधकसम्भावनानाम सर्गः ॥११६॥ श्रीरामउवाच ॥ कीदृश्यो भगवन्योगभूमिकाः सप्तसिद्धिदाः समासेनेतिमेब्रूहि सर्वतत्त्वविदांवर ॥१॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अज्ञानभूः सप्तपदा ज्ञभूः सप्त
पदैव हि पदांतराण्यसंख्यानि भवंत्यन्यान्यथैतयोः २ स्वयत्नसाधकत्वान्महासत्त्वाभेरान्वितैः एते प्रतिपदं वद्धमूलेसं
फलतः फलं ३ तत्र सत्यप्रकारां त्वमज्ञानस्य शृणु ततः सप्तप्रकारां त्वं श्रोष्यसि ज्ञानभूमिकां ४ स्वरूपावस्थि
तिर्मुक्तिस्तद्भ्रंशोहंत्ववेदनं एतत्संक्षेपतः प्रोक्तं तज्ज्ञत्वाज्ञत्वलक्षणं ५ राम कृष्ण राम कृष्ण राम कृष्ण ॥

भेदं प्रथमं वक्तुकामो वसिष्ठो ज्ञानाज्ञानभूमिके विभज्यदर्शयति अज्ञानेति २ स्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणः पुरुषप्रलोभोगरागदार्ढ्यल
क्षणो रसावेशश्च ज्ञानभूप्रतिष्ठायाम साधारणहेतुः शास्त्रीयसाधनचतुष्टयविशिष्टः श्रवणादिप्रयत्नो मनुष्यो दार्ढ्यलक्षणरसा
वेशश्च ज्ञानभूप्रतिष्ठायां अधिष्ठानब्रह्मसत्तात्मकबोधीनस्वसत्तालाभस्तूभयत्रसाधारणो हेतु एतेभ्यो हेतुभ्य एते भूमिके प्रतिप
दं स्वस्वविषये वद्धमूलेसत्यौ स्वस्वोचितेसंसारस्थितिदुःखलक्षणनमुक्तिनिरतिशयानंदावाप्तिलक्षणं च फले संफलतः यथा
अधोभुवनभुवः सप्तपदाउत्तरोत्तरं रजस्तमोदुःखबहुलानरकांताः ऊर्ध्वभुवनभूतरोत्तरं सत्त्वसुखज्ञानबहुलाः सत्यलोकांताः क्रम
मुक्तिफलाश्चतद्वदिति अर्थाज्जृम्भ्यते ३ तत्रतयोर्भूमिकयोर्मध्ये ४ तत्रभूमिद्वयस्य प्रत्येकफलतः सामान्यलक्षणमाह स्वरूपेति ५

303

राम:
२०८

एवमन्येष्वपि हिरण्यगर्भमनःसु नश्वरस्वभावता प्रमाणसिद्धेत्याह इत्थमित्यादिना अस्मिन्ब्रह्मांडेपि प्रति परमाणुब्रह्मांडकोटिकल्पनास्तीति श
गुरुकरीत्याबोध्यं यथासमधि मनांसि पुरुषयत्नसाध्यैर्बोधाभ्यासज्ञानैः क्षपयीयंते शाम्यंति चैवं व्यष्टिजीवमनांस्यपि जन्ममरणबीजकामकर्म
वासनासंकल्पैः क्षपयीयंते निरोधज्ञानाभ्यासप्रकर्षैः शाम्यंतीति नाशं भावनीयो मनोनाश इत्याशयेन स्वस्वमीति कालादारभ्य मोक्षकल्पनं
तां जीवसंसृतिं संक्षेपविस्ताराभ्यां प्रपंचयति एवमस्यामित्यादिना अस्यां प्राग्युक्तायां समष्टिकल्पनायां तादृशि परमात्मनि वर्तमानायां
त्यां जीवो व्यष्टिजीवः जीवति जीवतीति पदविकरणं यत्यपक्षांदसः संक्षेपेण सूचितमर्थं विविरीषुकामः प्रथममीश्वरागत्यं पंचविधमिति
मनःशक्तिरिति प्रलयेऽव्याधिविलयाद्व्याकृतत्वानानाजीवानां संस्कारमात्रेणापरिशिष्टमनःशक्तिः प्रथमव्याकृतात्शब्दतन्मात्रा
त्मकाकाशशक्त्याविर्भाव सतिसतिपुरःस्थिता प्रथमोमन्त्रानामवलं व्यस्वयमथभ्युदिता सती पवनशक्त्यात्मकस्पर्शतन्मात्रोन्मत्तो तत्र

इत्थमनंतावृत्तकोट्यो ऽस्मिन्ब्रह्मांडे ऽन्येषु च समतीताभविष्यंतीति संति चेतराश्चानंतायां संख्यापि न विद्यते एवमस्यां ताद्दृशी
वर्तमानायामीश्वरादजगज्जीवो यथाजीवतेत्त्वृणु क्रमेण मनःशक्तिरभ्युदितापुरःस्थिता काशशक्तिमवलंब्यतत्र
स्थपवनतामुपातिनी घनसंकल्पत्वं गच्छति ततः पुरः प्राप्तभूततन्मात्रपंचकनामेत्यांतः करणतां नीत्वासात्वस्वरूपमुक्ता
निभूत्वाशगजनपवनसंकल्पान्मालेयरूपतामुपेत्यणास्यो यथधिं विशंती प्राणिनां गर्भतां च गच्छति जायते तस्मात्ततः पुर
षः संपद्यते तेन पुरुषेण जातमात्रेणैव बाल्यात्मभृति विद्याग्रहणं कर्तव्यं गुरवो मुगंतव्याः ततः क्रमात्स्वसत्त्वेव वचनक्र
निजायते स्वच्छरूपा चित्तसत्त्वः पुरुषस्यादेयोपादेयविचारउत्पद्यते ॥ ॥ श्रीरामकृष्णायनमः ॥ ॥ रामायनमः ॥

स्यपवनतामुपातिमीईषच्चलनयोग्यताल्लक्षणं घनसंकल्पत्वं गच्छति ततः पुरःप्राप्तरूपरसगंधात्मकतन्मात्रक्रमेण पंचकतां अपंची
कृतपंचभूतात्मकतामित्यर्थः अंतःकरणतां मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमिति चतुष्टयं हारवीजजीवोपाधितां नीत्वा प्राप्य साप्राग्युक्तमनःशक्तिरस्य
न्मात्रयचिह्ना पंचीकृतस्थूलप्रकृतिभूत्वा पंचीकृत गगनपवनतेजोरूपतासंकल्पात्क्रमेण प्रालेयरूपतां नीहारतुषारादि जलरूपतामुपे
त्य सालिगोधूमादोषधिसस्यविशंती अन्नभूता पुरुषैर्भुक्ता रेतो भावं प्राप्य स्त्रीयोनौ निषिक्ता कललबुद्बुदादि क्रमेण प्राणिनां गर्भतां च
गच्छति तस्माज्जायते प्रसूयते ततो जन्मनः कदाचित्सुकृतादिवशात्कर्मे तानाधिकृतः पुरुषः संपद्यते इत्यर्थः तेनेत्यादि निगदव्याख्यातं
तवेवच मनक्रांतिर्विवेकवैराग्यादिसाधनसंपत्तिर्जायते स्वच्छरूपा चित्तवृत्तेः पुरुषस्य संसारानर्थोहेयः मोक्षोपायउपादेय इति विचारउत्पद्यते ॥

तथा हि ब्राह्मणत्वादिजन्मसाधारण्येऽपि जन्मान्तराभ्यासात्केषांचित् ब्राह्मणो ऽहमित्यादिभिः निवेशः प्राक्कालिकः प्रत्यक्षदृश्येतेन स
र्वेषांत थाचेहिका मास्मि नाहं सत्याभ्यासपाठवादुपचिताभिनिवेशो जाग्रत्प्रत्ययो महाजाग्रदित्यर्थः जाग्रत्स्वप्नं लक्षयति अरूढमिति
अरूढमनभ्यासेयेल रूढसम्भ्यासदृढं यथालवणस्य १७ द्विचंद्रशुक्तिरूप्यादि भ्रांतयो ऽपि जाग्रत्स्वप्नभेदा एवेत्याह द्विचंद्रेति १८ स्वप्नं
लक्षयति अल्पकालमिति निद्रांते निद्रामध्ये निद्रावशाने वा प्रतीयत इति प्रत्ययः यः प्रत्ययोऽनुसंधीयते सः स्वप्नः कथितः इत्यर्थः तस्य
अज्ञत्यस्य च महाजाग्रत्स्थितेर्महाजाग्रदंतर्गतस्थूलशरीरस्य हृदिकंठादिहृदयांतनाडीप्रदेशो भवतीत्यर्थः १९ २० उक्तलक्षणोऽपि स्व
प्नः स्वप्नमेव पुनर्विशिनष्टि चिरसंदर्शनाभावादिति स्वप्नजाग्रतो लक्षणमाह स्वप्नो जाग्रत्त्वेयेति रूढदृढाभिनिवेशाच्चिरकालस्थायित्व

पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन् अरूढमथवा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकं १७ जाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्नः स
उच्यते द्विचंद्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः १८ अभ्यासात्प्राप्य जाग्रत्त्वं स्वप्नो नेकविधो भवेत् अल्पकाले मया दृ
ष्टमेवं नो सत्यमित्यपि १९ निद्राकालानुभूतेऽर्थे निद्रांते प्रत्ययो हि यः स स्वप्नः कथितस्तस्य महाजाग्रत्स्थितेर्हृदि २०
चिरसंदर्शनाभावादप्रफुल्लबृहद्वपुः स्वप्नो जाग्रत्तयारूढो महाजाग्रत्पदं गतः २१ अक्षते वा क्षते देहे स्वप्नजाग्रन्मतं हि
तत् षडवस्थापरित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः २२ भविष्यद्दुःखबोधाढ्या सौषुप्ती सोच्यते गतिः एते तस्यामवस्थायां तृ
णलोष्टशिलादयः २३ पदार्थाः संस्थिताः सर्वे परमाणुप्रमाणिनः सप्तावस्था इति प्रोक्ता मया ऽज्ञानस्य राघव २४ ॥ ॥

कल्पनाद्युपचितः यथा तेरिं खंडस्य द्वादशवर्षात्मकः महाजाग्रत्पदं महाजाग्रत्सामंगतः संश्चित्यर्थः २१ स चायं देवादिदेहनाशेऽपि तयेवा
नुवृत्तेर्वर्ततइति स्वप्नवनाय क्षते देहे इत्युक्ते सुषुप्तिं लक्षयति षडवस्थेति पूर्वाः षडवस्थाः कर्मफलभोगभूमित्वात्कर्मजाः सुषुप्तिस्तु प
र्यंतकर्मणा भोगस्य उपरमान्निद्राबलेन दत्राय घायथायथ सर्वं सूक्ष्मस्थूलप्रपंचं विलीयेतदीज्ञान मात्रपरिशेषात्तद्रूप
तिलिमात्रपरिशेषस्वरूपतया शयनाहजडाजीवस्यया स्थितिरिति २२ भविष्यद्दुःखानि बाधयति अनुभावयतीति भविष्यद्दुःखबोधाति
वासना कर्माणि तैराढ्यासंपन्नासुषुप्तिरिव सौषुप्ती सुषुप्त्याकारणे विलीनस्य जगतः संस्कारात्मना सः स्वमेव नाम तत्पुनरुद्भवाभावप्रसं
गादित्याशयेनाह एते इति २३ उपसंहरति सप्तावस्था इति २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥रामायणे ॥

304

तत्राद्यलक्षणं स्फुटयति शुद्धेति ६ द्वितीयं स्फुटयति यदिति ७ आद्यस्याप्रसिद्धिं वारयति अर्थादिति पूर्वविषयात् ज्ञानस्य विषयांत
रगमनात्प्राक् निरस्तमननोऽस्वरूपावस्थितिः प्रसिद्धेत्यर्थः ८ मूर्छासुषुप्त्यावारणाय विशिनष्टि जाड्यनिर्मुक्तेति ९ अंतरहंतांशेब
हिर्भेदेउभयत्र निस्पंदतां गते अजडा स्वप्रकाशात्या चिदितिशेषः १० तत्रतस्यां प्रत्यग्भित्ति आरोपितं अनादितयाऽलं ११ पदं
तराण्यसंख्यानीति यदुक्तं तदुपपादयति पुनरेव परस्परं श्लिष्ट इति अस्य सप्तविधस्य मोहस्य प्रत्येकं लक्षणं शृणु इत्यर्थः बीजजा
ग्रल्लक्षणमाह प्रथममिति चितः मायाशबलचैतन्यात्सकाशात् सर्गादौ जागरादौ वा प्रथमं चेतनं चिदाभाससंवलितरूपं यत्

शुद्धसन्मात्रसंवित्तेः स्वरूपान्न चलंति ये रागद्वेषादयो भावास्तेषां नाज्ञत्वसंभवः ६ यत्स्वरूपपरिभ्रंशश्चेत्यार्थे चितिम
ज्जनं एतस्मात्परो मोहो न भूतो न भविष्यति ७ अर्थादर्थांतरं चित्ते याति मध्ये हि या स्थितिः निरस्तमनना याऽसौ स्व
रूपस्थितिरुच्यते ८ संशांतसर्वसंकल्पा या शिलांतरिवस्थितिः जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता
९ अहंतांशे क्षते शांते भेदनिस्पंदतां गते अजडा या प्रकचति तत्स्वरूपमिति स्थितं १० तत्रारोपितमज्ञानं तस्य भू
मीरिमाः शृणु बीजजाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च ११ जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकं इति सप्तवि
धो मोहः पुनरेव परस्परं १२ श्लिष्टो भवत्यनेकाख्यः शृणु लक्षणमस्य च प्रथमं चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चि
तः १३ भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनं बीजरूपं स्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते १४ एषा ज्ञप्तेर्नवावस्था त्वं
जाग्रत्संस्थितिं शृणु नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं मम १५ इति यः प्रत्ययः स्वस्थस्तज्जाग्रत्प्रागभावनात् अयं सोऽह

[illegible] ४

स्यात्तस्याः प्राग्धारणादिक्रियोपाधिनाम भविष्यज्जीवादिनामशब्दानां तदर्थानां च भाजनं वक्ष्यमाणजाग्रद्बीजभूतं बीजजाग्रदितिपरे
णान्वयः १३ जाग्रल्लक्षणं भावयति त्वमिति नवप्रसूतस्य बीजजाग्रतः परात्परतः अयं स्थूलदेहोऽहं इदं देहभोग्यजातं मम इति यः
प्रत्ययः स जाग्रदित्यर्थः १५ अयं सोऽहमिदं तन्म इत्युक्तलक्षणस्य जाग्रतः पुनः यस्य जन्मांतरं उदितः नरकारलोपश्छांदसः अथ
वा सजातीयपूर्वपूर्वजन्मसंस्कारोद्बोधेन १६ प्रोदितः अत एव पीवरः अभ्यासादुपचितः १६ श्रीरामजी सहाय ॥ ॥

वा.टी.
उ.प्र.
३०५

तथा च पूर्वापरावस्थाकल्पिततावांतरप्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य मिथ्याभूतस्यापाये अवबोधमात्रपदयो रेकार्थमात्रनिष्ठत्वात्पर्यायतामापन्नीतायपत्तस्मात् शोकाभिवानंभूयः प्ररोहतीत्यनभूयः ईदृशपर्यायतोत्यादित्या प्रयोजनाह सत्यासंबोध इति ४ उद्देशः स्पष्टः ५ उद्देशानोक्तक्रमेण इतरेतु प्रतिज्ञानीतिरता सामिति प्रेत्यप्रेत्यसुखः दुःखभावश्च हदुःसः शास्त्रविचारितवेदांतादिवाक्यैः सज्जनैर्गुरुभिश्च वैराग्यपूर्वं साधनचतुष्टयोपलक्षणं तथा च निवृद्धवृजिनानिष्कामयज्ञदानादिचकुशलानप्रयुक्ता सत्यासाधनचतुष्टयसंपत्तिसहितात्स्वरणादिप्रवृत्तिफलोपहिताना सात्साक्षात्कारात्मकोरेच्छैव प्रथमाभूमिकेत्यर्थः ८ गुरुजनसमाभिन्नासनसेवादिप्रति धर्मपालनस

मणो३

[सत्वापत्तिरुदाहृता ११]

सत्यावबोधोमोक्षस्त्वेवेति पर्यायनामनी सत्यावबोधात्जीवोयं नेहभूयः प्ररोहति ४ ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमासमुदाहृता विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ५ सत्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनीषष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ६ आसामन्ते स्थिता मुक्तिस्तस्यां भूयो न शोच्यते एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ७ स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्ष्येहं शास्त्रसज्जनैः वैरा[illegible]ग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ८ शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ९ विचारणाशुभेच्छाभ्यामिंद्रियार्थेष्वसक्तता यात्र सा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा १० भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थे विरतेर्वशात् [सत्वात्मनि स्थितो मुने] [illegible]

हितेश्रवणमनने एवात्र सदाचारः अन्यस्य चित्तशुद्धिमात्रहेतुत्वेन प्रागेव सिद्धत्वात् ९ अभ्यर्हितत्वाद्विचारणाशब्दस्य पूर्वनिपातः भावसंभावोनिदिध्यासनं तस्मात् तथा च साधनचतुष्टयसंपत्त्यादिपूर्वकश्रवणमननाभ्यासहिता निदिध्यासनात्प्राप्तमनसः इंद्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु असक्तता अग्रहणपर्यंतातनुता सविकल्पसमाधिरूपा सा स्मृता सा तनुमानसाख्या भूमिका प्रोक्ता तनुसूक्ष्मतमं मानसं यस्यामिति व्युत्पत्तिरित्यर्थः अणोरप्यणीयसे तत्वान्तरः एतद्याचेत्ति योगशास्त्रे श्रोत्रादिकरणैर्यावच्छब्दादिविषयग्रहः तावद्ध्यानमिति प्रोक्तं समाधिः स्यात्ततः परमिति १० अर्थे बाह्यार्थविषये संस्कारोरूढतदंतःकी चित्ते या विरतिलक्षणा तस्यैर्यात्तु ह्मायाल्कार्याद्व स्यात्तयाच्छुद्धोधितसर्वाधिष्ठानसन्मात्रस्य आत्मनि तत्रीरोदकवत्त्रिपुटीविलयेन साक्षात्कार पर्यंततया स्थितिर्निर्विकल्प[क समाधिरूपा सा सत्वापत्तिर्मनसः परमात्मसत्वात्मनैवापत्त्यादित्यर्थः अयमत्र सौ ब्रह्मविदित्युच्यते ११]

उ.प्र.
३०५

305

नास्त्येवैकांतरम्योन्यादिर्भावासरस्परं संवलनाच्चानं नेदाः संभवंतीत्याह एकैकेति जाग्रतां वेव गच्छति मिलति २५ अस्यां ज्ञायद्
वापन्नायां जाग्रत्स्वप्नदशायां उदरे अंतर्महाजाग्रद्वालक्षणाः दृशः प्रत्ययाः दृशः सान्त्विन्नो महाजाग्रद्दृशः संतीति पृथक्पदच्छेदः।
वालोकोजनः जीवतीति यावत् २६ नयंतः याति जलावर्त्तैनो रिव भ्रमं धावति गच्छति २७ दीर्घदीर्घकालं स्वप्नजाग्रदिति ज्ञातावेके
वचनं २८ वर्णितामज्ञानभूमिकामुपसंहरं स्तदुत्तरलोध्यायमाह अज्ञानभूमिरिति नानाविकारैर्जगदंतर्भेदैर्बहीनासि घाअ
वश्यंहेतियावत् इति उक्तवक्ष्यमाणप्रकाराभिः चारुविचारणाभिः प्रबोधविमले स्वयं प्रत्यक्छोत्रेकरसे आत्मनिक्षेपसति अस्याः।

भे

एकैकाशतशाखात्र नानाविभवरूपिणी जाग्रत्स्वप्नस्थिरं स्वैजाग्रतां वेव गच्छति २५ नानापदार्थभेदेन सविकासं
विजृंभते अस्यामगुदरे संति महाजा– ग्रद्दृशः २६ तासामथांतरे लोको मोहान्मोहांतरं व्रजेत् अंतः पाति जलावर्ते
स्वधावति नो भ्रमं २७ कश्चित्संस्तनयो दीर्घस्वप्नमाग्रन्नया स्थिताः कश्चित्तुनः स्वप्नजाग्रज्जाग्रत्स्वप्नास्तथेतरा २८
अज्ञानभूमिरिति सप्तपदा मयोज्ञ नानाविकारजगदंतरभेदहीना अस्याः समुत्तरसि चारुविचारणाभिरीक्षे प्रबोधविम
ले स्वयमात्मनीति ॥ २९ ॥ मोक्षोपाये अज्ञानभूमिकावर्णनं सर्गः ॥ ११७ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इमां सप्तपदां ज्ञानभूमि
माकर्णयानघ नानया ज्ञातया भूयो मोहपंके निमज्जसि १ वदंति बहुभेदेन वादिनो योगभूमिकाः मम त्वभिमतानून
मिमा एव शुभप्रदाः २ अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं सप्तभूमिकं मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्ता भूमिकासप्तकात्परं ३ राघवनमः ॥

अविद्याभूमेः सकाशात् समुत्तरसि निर्गत एवासीत्यर्थः स्वयमुत्तरसीति वा संबंधः ॥ २९ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे स
प्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ इहसप्तपदां ज्ञानभूमिकां लक्षणैः सर्वैः आदक्षलक्षितैवबोधोदिता साधुवर्ण्यते ज्ञातया अभ्यासक्रमे
णानुभूतया ननु योगशास्त्रेषु यमनियमाद्यष्टांगभेदभिन्ना योगभूमिकाः प्रसिद्धा एव किं नायं वेताः नेत्याह १ वदंतीति वादिनो योगसा
स्त्रवादिन अभ्यासक्रमे भूमिकास्तु क्वसिद्धि फलाद्युपायाभिमताः मम तु इमा ज्ञानभूमिकाः एवाभिमताः यतः परमपुरुषार्थलक्ष
णशुभप्रदा इत्यर्थः २ किं तद्धं यं किंवा ज्ञानं यद्भूमयो वर्ण्यते तत्राह अवबोधमिति अखंडैकाकारवृत्त्यारूढं ब्रह्म अज्ञाननिव।

[illegible]

किंचित्कुर्वंति षष्ठभूमिकायांनवाकुर्वंति सप्तभूमिकायामित्याशयः १८ कुर्वंतिवानवेत्युक्ते यथेष्टाचारपरत्वाशंकांवारयन्स्वासुयंप्रक
टयति पार्श्वस्थैरिति सर्वेषांनृणांदाश्रमनिष्ठानामाचारक्रमेणागतंआचारं सदाचारमेवाचरंति आचरंत्येवेतिद्विविधोऽपिनियमोत्र
विवक्षितः अनुत्तमंआसंगेनादूषितं अनुत्तमाइतिपाठेफलासक्तिलक्षणत्वतरहिताइत्यर्थः तथाचनयथेष्टाचरणप्रसक्तिरिति
भावः तथाचाहुः विदितब्रह्मतत्वस्य यथेष्टाचरणंयदि शुनांतत्वविदांचैवकोभेदोऽशुचिभक्षणइति १९ अनासंगव्यवहारेणसु
खदुःखानुदयंसदृष्टांतमाह आत्मारामतयेति जगत्क्रियाः व्यवहाराः तान्जीवन्मुक्तान्नसुखयंति यथासुसंसुप्तान्वक्रा क्रियाइत्य

जीवन्मुक्तानसज्जंति सुखदुःखरसस्थितौ प्रकृतेनार्थकार्याणि किंचित्कुर्वंतिवानवा १८ पार्श्वस्थबोधिताःसंतः
सर्वाचारक्रमागतं आचारमाचारंत्येवसुप्तबुद्धवदुत्तमं १९ आत्मारामतयातांस्तुसुखयंतिनकश्चन जगत्क्रि
याःसुसंसुप्तान्रूपालोकस्त्रियोयथा २० भूमिकासप्तकंचैतद्धीमतामेवगोचरं नपशुस्थावरादीनांनचम्लेच्छा
दिचेतसा २१ प्राप्ताज्ञानदशामेतांपशुम्लेच्छादयोपिये सदेहावाप्यदेहावातेमुक्तानात्रसंशयः २२ ज्ञप्तिर्हि
ग्रंथिविच्छेदस्तस्मिन्सतिहिमुक्तता मृगतृष्णांबुबुध्यादिशांतिमात्रात्मकस्त्वसौ २३ रामचंद्रायनद्धः

ग२

णसौंदर्यातिशयेन आलोकंतदर्शनं रूपालोकाः नसुखयंति नद्दृश्यंतीत्यर्थः तगत्क्रियासुसंसुप्तानिति पाठेतुपस्यांजाग्रतिभूतानि
सानिशायस्यांजाग्रतिभूतानि सानिशापश्यतोमुनेरितिभर्वदुक्तदिशाजगद्व्यापारेषुस्वप्नवन्मिथ्यात्वदर्शनात्सुप्तप्रायास्तान् ब्रह्मादिसंपदोपिनसुखयं
तितथास्त्रीरूपालोकाऽन्याःस्त्रियोनसुखयंतितत्ररागाभावात्तद्वदित्यर्थः २० म्लेच्छादिवत्चेतोदेहात्मबुद्धिर्येषांतेषांम्ना
तुष्यादीनांचेत्यर्थः २१ पशवोबाहवुमनुष्यभतयः म्लेच्छाधर्मव्याधादयः आदिपदादसुराः प्रह्लादककटीप्रभृतयश्चगृह्यंते
२२ मृगतृष्णांबुबुद्धरादिपदाच्छुक्तिरूप्यबुद्ध्यायाशांतिर्बाधःसैवमात्रातुलायस्यतदात्मक तत्तुल्यइतियावत् २३ ॥

असंसंगश्चित्तस्य बाह्याभ्यंतराकारैस्तत्संस्कारैश्चास्पर्शस्तल्लक्षणेन समाधिपरिपाकफलेन च हेतुना रूढः उपचितः स्थिरो निरतिश
यानंदनिष्यंदितत्त्वबोधात्मभावसाक्षात्कारलक्षणश्चमत्कारो यस्यां सा यद्यप्युक्तसमाधिकारिणां द्वितीयभूमिकायामपि साक्षात्कारः
शास्त्रपरोक्ष्यात्प्रसिद्धस्तथापि पंचमभूमिकायामसंसक्तिकैरेव तत्संस्कारोद्रेकदृढप्रयुक्तोत्कर्षो निशायस्य नंदमस्य माधिकारिणामपि
चतुर्थभूमिकां तावत्तत्साक्षात्कारस्य पंचम्यां निरूढत्वरस्तोपपन्नश्च सत्त्वचमत्कारः रूढस्तेन च मत्कारविशेषणं अतएव हि चतुर्थभूमिकां
नेत्वक्षचित्तपंचमी भूमिकां नेक्षुश्चित्तपंचमीभूमिकाप्राप्तो ब्रह्मविद्वर इत्युच्यते न विद्यते अविद्यात्कार्यसंसक्तिः सर्वथा यस्यामिति
सुषुप्त्यात्मसंसक्तिनामिका १२ अस्या एव परिपाकोत्कर्षोद्भूतेर्द्वे भूमिके भवत इत्याशयेनाह भूमिकापंचकेति विवक्षया माणेनाम

दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसंगफलेन च रूढसत्त्वचमत्काराप्रोक्ताः संसक्तिनामिका १२ भूमिकापंचकाभ्यासात्स्वा
त्मारामतया दृढं आभ्यंतराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनात् १३ परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनार्थभावनात् पदार्थाभा
वनानाम्नी षष्ठी संजायते गतिः १४ भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलंभतः यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा ग
तिः १५ एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते विदेहमुक्तिविषयः तुर्यातीतमतः परं १६ ये हि राम महाभागाः सप्तमीं
भूमिकां गताः आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः १७ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री

अत्यर्थतया निर्वर्त्तिका आभ्यंतराणामिति १३ तर्हि कथं देहयात्रासिद्धिस्तत्राह परप्रयुक्तेनेति अस्यां च भूमिकायां ब्रह्मविद्वरीयानित्याख्या
यते १४ सप्तमीं भूमिकामाह भूमिषट्केति परप्रयत्नेनापि भेदस्यानुपलंभत इत्यर्थाद्गम्यते तुर्यं जाग्रदाद्यवस्थात्रयनिर्मुक्तं शिवमद्वैतं च
तुर्यं मन्यंत इति श्रुत्या तादृशाविद्वदनुभवसिद्धत्वेन प्रतिपादितं ब्रह्म गच्छति आत्मतयाऽनुभवति स्वविष्ठितयस्यामवस्थायां सा तुर्यगा तां
तु प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते सर्वब्रह्मविदुत्तमत्वात् तुरीयं तं गच्छतीति तुर्यगा इह अस्मिन्नेव देहे विद्यते अतः स्याः अवस्थायाः १५ परं
विदेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतं ब्रह्मैवेति न भूमिका त्वगुणपत इत्यर्थः १७ राम॥ ॥राम॥ ॥राम॥ ॥राम॥ ॥राम॥

निरस्यमानायिकं रूपं सन्मात्रैकत्वदर्शनं भूमिकासु स्थिरीकर्तुं युक्तिरत्र प्रयंच्यते तदर्थं परमात्मनः सहजस्वपूर्णानंदस्वप्रकाशभावविस्मारणमात्रयिकजीवजगद्भावारोपेण नानाविधदुःखशोकादिप्रापकोचरस्थानमाह ऊर्मिकेति यथा हेमस्वतः सर्वतः कालत्रयेपि स्वैकस्वभावपरमार्थतोलेशतोथस्वर्णशून्यमपि स्वात्मन्यवकल्पितया ऊर्मिकासंविदा अंगुलीयकज्ञानात्स्वात्मतादेवैकरसतो विस्मृत्य स्वरक्षार्थाय मलपंकप्रयुक्तकोस्मादिभावकल्पवयाविरोतिरोदिति अचेतनस्यरोदनायोगात्कांस्योर्मिकादिशब्दाभिलापस्तत्स्वामिरोदनेवालदैर्घ्यरोदनतेनोपचर्यते तथा आत्मा अहंतया रोदिति तीत्यर्थः १ यथा शब्दोऽपिकथमित्यत ...... अनूपीतथाव आत्मनः अहंतावकथमुतिरः सातेदर्शीति कचयथावदुपपत्तिभिः ब्रूहि वर्णयेत्यर्थः २ आगमापायो उत्पत्तिनाशौ

307

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ऊर्मिकासंविदा हेम यथा विस्मृत्य हेमतां विरौति नाहं हेमेति तथात्माहंतया नया ॥ २ ॥ श्रीरामउवाच ॥
ऊर्मिकासंविदुदयः कथं हेम्नो यथामुने अहंता चात्मनस्तद्वद्यथावद्ब्रूहि मे प्रभो ॥ २ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ सत एवागमापायो ग्रस्तयो नामतः सता अहंत्वभूमिकात्वं च सतीतु न कदाचन ३ हेम हेम्न्यूर्मिकात्वं च गृहाणोन्मुदितेयदि यद्दीयते सोर्मिकेन तत्तदस्ति न संशयः ॥ ४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ एवं चेत्तत्प्रभो किं स्याद्भूर्मिकात्वं तु कीदृशं अन्येयवार्थनिश्चितात्मा

सता स्वतः सिद्धेन तद्ग्रासात्तुच्छशब्दो अततस्तादृशावेव प्रसिद्धौ तवयेत्यर्थः अयं भावः वस्तु स्वभावविकारेषु मध्यमाश्च त्वारः सत एव प्रसिद्धाः नासनस्तस्तु उत्पत्तिनाशायि वसत एव वा ज्ञानघासन्तु उत्पत्तिक्रियां कर्तुं नाशक्रियाधारीभवितु वा शक्नोति यद्यसत्कुत्रचिदुत्पद्येत नश्येद्वा तर्हि सद्धर्मातुत्पत्तिनाशावथ सतोस्यातां नहि तौ तदा तुच्छशब्दो सतोः सद्भिः संबंधाभावान्नस्मात्सदेव हेमब्रह्मवा ऊर्मिकाहं नादिवेषणोसद्यतेरति ३ हानोपानादिक्रियासंबंधोपि सत एव दृष्टो नासतस्थात हेमेति महाणमूल्येन कौणीहि इति मूल्यदःपितेसोर्मिकारणविक्रेयायं तत्हेमवहुमूल्येन दीयते तदस्ति सत्यं न यान्य ब्रह्मैव सर्वव्यवहारगोचरो नामरूपमात्रमयित दन्य व्यवहारेयितं रूपयितुं शक्यमितिभावः ४ यदि हेमैव क्रयादिसर्वव्यवहारगोचरस्तर्हि तदनुभातस्योर्मिकाद्याकारस्य हेमस्वरूपातिरिक्तं किंस्वरूपं स्यात्कीदृशं किं प्रकारं वा यद्भूर्मिकादिशब्दैरभिलप्यत इति प्रश्नार्थः ५ रामायनमः ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ १

यद्यपि द्वितीयादिभूमिषु चतुर्थभूमौ वाज्ञानोदयेनानावरणभंगात् मोहात्समुत्तीर्णा एव तथापि प्रबलप्रारब्धप्रयुक्तविक्षेपाभा
वेन आत्यंतिकमनोनाशापत्तिविनिरतिशयानंदपूर्णतालक्षणं विदेहकैवल्यं न प्राप्ता इत्यर्थः २४ एकस्मिन्नेव जन्मनि क्रमा
त्सर्वभूमिगताः एवं सर्वत्र सप्तैकभूमिकाः सनकादयः २५ भचतुस्थपगाः केचिदिन्यतदन्यस्य पूर्वोक्तस्यैव गतानुवादः प्रपंचार्थः २६
भूम्यंशाः पादमप्यर्द्धभूम्यादिः २७ इति उक्तप्रकारासु भूमिषु चरंतः संतः कृशाभूमात्मकृशा गच्छंतीति गृहाः गृहाश्रित्य हारवाः सां
तर्बाह्यकरणं तद्विषयो आयतनं तदाधारभूतशरीरं च तन्नायुक्तस्य तापस्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नस्य आवेशयुक्तेषु बलत्वेष्ठ।
त्मातः प्रवेशनेषु संस्थिताः उद्युक्ताः सतीत्यर्थः २८ संद्रियमनोजय एव सर्वशत्रुजयादुत्कृष्टः स्वात्मसाम्राज्यमेव सर्वोत्कृष्टराजता

येनु मोहात्समुत्तीर्णा न प्राप्ताः पावनं पदं आस्थिता भूमिकास्त्वासु स्वात्मलाभपरायणाः २४ सर्वभूमिगताः केचित्के
चिद्द्वैकभूमिकाः भूमिषट्कगताः केचिके चित्सैकभूमिका २५ भूमित्रयगताः केचित्केचिद्द्व्यांभुवंगताः भू
चतुस्थपगाः केचित्केचिद्भूमिद्वये स्थिता २६ भूम्यंशभाज गाः केचिकेचित्सार्द्धत्रिभूमिकाः केचित्सार्द्धचतुर्भूगाः सा
र्द्धषड्भूमिकाः पर २७ विचेरिति नानरा लोके चरंतः इति भूमिषु गृहायतननायस्य दृशावेशेषु संस्थिता २८ ते हि धीराः
सुराज्ञानो दशास्त्वासु जयंतिये तत्क्षणायेंद्रियद्विड्वतिघटाभटपराजयः २९ एतासु भूमिषु जयंति हि ये महांतो वंद्यास्त एव
हि जितेंद्रियशात्रवस्ते सम्राड्विराडपि च यत्तैवेतस्मात्परं जगति तेसमवाप्नुवंति ॥ ३० ॥ इति मोक्षोपायज्ञानभूमिकोपदेशः सर्गः ॥ १२८ ॥

नान्ये स्याद्धते हीति शोभनाः सर्वोत्कृष्टराजानः नपूर्वेजनाद्विति नटच्च अत्र अस्यार्थे हिंद्र्वतिघटासहितानां सर्वशत्रुभटानां पराजयः तस्य
युक्तः सम्राडीपराज्यं च तत्क्षणमेव तेजस्वी भवतीत्यर्थः २९ उक्तमेवार्थं स्तुवन्नुपसंहरति एतास्विति येनेन्द्रराज सैषन यश्लोकः सर्वभूमंड
लाधिपतिरन्येषां राज्ञां शासिता समस्तमानुष्यकभोगैः संपन्नः मानुषानंदकृष्णेवलिष्टः यस्येयं सर्वा पृथिवी वित्तस्य पूर्णा स्या
त्स एको मानुष्य आनंद इति श्रुत्युक्तलक्षणमानुषानंदसंपन्न इत्यर्थः विराड्ब्रह्मशरीरः प्रजापतिर्देवानंदपरमावधिरपि पत्र सप्तम
भूमौ तत्त्वाय तेन तस्मात्परं विदेहकैवल्यसुखं जगति इहैव यतनं तत्सम वाप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति ० उत्पत्ति ० प्र ० श्रु ० ११८ ॥ राम

अवस्तुत्वप्रसक्ति रिक्तस्य सर्वप्रधानत्वाद् योनित्वेनेति सत्यत्वेतितत्वात्मानं तद्ब्रह्मपूर्वमन परमेनेम रमेवाहुनेह नानास्तिकिंचन
यत्रनान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सभूमा इत्याद्युपवादकश्रुतिसहस्रसिद्धमित्याशयेनाह नसनातनेत्यादिना
सर्वकालसंबंधः सनातनता साच कालतीतेनास्ति सुता ब्रह्मस्तन्वः प्रजायतयत्यादिना १८ १९ २० भावारागस्तत्कार्यरंजना
२१ सर्वंजगत्वंजगतः पारमार्थिकंरूपंशांतमधिष्ठानसन्मात्रमित्यर्थः २२ सतउत्पत्त्याद्यभावविकारवत् असतनाशाख्यभव
विकारवत् मध्यांतप्रांतरालिकभावविकारवत् अथवा सन्नन्ह असन्नस्थितं अनयोर्मध्ये उत्पत्तिनाशौ अतो अवधीयस्य

नसनातनताकाचिन्नचकाचिद्विरंचिता नचबुद्धांतताकाचिन्नचककाचित्सुतादिता २८ नलोकांतरताकाचिन्न
चस्वर्गादिताक्वचित् नेमरुत्तानासुरता नमनस्त्वं नदेहता २९ नमहाभूतताकाचिन्नकारणताक्वचित् नचत्रिकाल
कलनानभावाभाववस्तुता २० त्व अहंतात्मतान्यतासन्नासतानकाचन नकाचिद्वृत्कलनानभावानचरं
जना २१ सर्वंशांतंनिरालंबंजगत्वंशाश्वतंशिवं अनामयमनाभासमनामकमकारणं २२ नसन्नासन्नसध्या
तंनसर्वंसर्वमेवच मनोवचोभिरग्राह्यंशून्याच्छून्यंसुखात्सुखं २३ ॥श्रीरामउवाच॥ अवबुद्धं समं ब्रह्म सर्वमे
वमयाधुना तथापिभूयः कथयसर्गः किमिवलोकितं २४ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ परंशांतंपरंनामस्थितमित्य
मिदंतया नेहसर्गोनसर्गाख्याकाचिदस्तिकदाचन २५ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥राधाकृष्णायनमः॥ ॥

तथाभूतं ३३ इत्थनिष्प्रपंचेपरमार्थेकरसेब्रह्मणिबोधितः पितत्वचित्तचित्तवृत्तिस्थिरीकरणाशंकः परावृत्तपुनर्विपरीत
भावनाकातरो रामः पृच्छति अवबुद्धमिति किमिवलोकितं इतिज्ञनेनाज्ञानेन दृष्टं तन्मूलं जगतोपि बाधात्पुनर्मानमनुपपन्न
मितिभावः २४ यदित्वयात्वं यांतत्वबुद्धं तर्हि पुनर्जगज्ज्ञानं भ्रमभानमेव तत्रसर्गइदस्य तदाख्यायाश्च निमित्ताया योरत्वत्र
सत्वादित्याशयेनवसिष्ठः परिहरति परंतत्वं परंशांतंस्वस्वभावएवस्थितमनततः प्रत्युत्तंइत्थंपूर्णात्मभावात्सर्गस्तदाख्या
च इदंतया इह ब्रह्मणि नास्ति किंतु तत्स्वभावेनैवास्तीत्यर्थः कदाचनेमुक्तिसादृश्यस्थितेः कदाचित्केत्वाभावउक्तः २५ राम

अविचारितरमणीयं तत् विचारितेनु नाकिंचिदित्याशयेनोत्तरमाह रूपमिति ६ यद्यवश्यं रूपं वाच्यं तर्हि विचारकालमात्रस्थितिक
त्वं मायाया: रूपमित्याशयेनाह रूपमिति प्रेक्षिता विचार्यं दृश्यमानैव नश्यतीत्यर्थः तेनु रमणी भवतीति यत्तत्प्रसिद्धं मतं तदेवास्या रूपमित्यर्थ: ७
तथा प्रसिद्धमेवान्यत्रापि मायिकं दर्शयति भ्रगतत्स्नेत्यादिना ८ ९ १० अप्रेक्ष्यमाणं नास्तित्वं स्फुरति रज्जतादिभावेनेति शेषः ११
नन्वसतः सत्कार्यकारिता स्थिरता च कथं तत्राह बालानामिति भ्रांतिप्रयुक्तः संभ्रमो भयरोदनादिः १२ १३ नवस्तु सत्ता अर्थ

।श्रीवसिष्ठ उवाच॥ रूपं राघव नीरूपमसन्नस्थं निरूप्यते तदं ध्यानतया कारगुणं त्वं समुदाहर ६ ऊर्मिकात्वं मु
धाभ्रांतिर्मायैषा मनतवरूपिणी रूपं तदेतदेवास्याः प्रेक्षिता यन्न दृश्यते ७ भ्रगत्स्नेभसिद्धेदावहेतारूपकादिषु २
एतावदेव रूपं यत्प्रेक्ष्यमाणं न लभ्यते ८ यः शुक्तौ रजताकारः प्रत्यये रजतस्य सः न संप्राप्नोत्यणुमपि कणमपि
क्वचित् ९ अपर्यालोचनेनैव सदिवासद्विराजते यथा शुक्तौ रजतता जलं मरुमरीचिषु १० यन्नास्ति तस्य नास्ति
त्वं प्रेक्ष्यमाणं प्रकाशते अप्रेक्ष्यमाणं स्फुरति भ्रगतत्स्नास्ति किं बुधौ ११ असदेव चमत्कार्यकरं भवति चास्थिरं बाला
नां मरणायैव वेतालभ्रांतिसंभ्रमः १२ हेमता वर्जयित्वैका विद्यते हेम्नि नेतरत् ऊर्मिकाकटकादित्वं तत्नादि सिक
तास्विव १३ नेहास्ति सत्यता भिथ्या यद्यथा प्रतिभाव्यते तत्र यार्थक्रियाकारिता लयत्वविकारवत् १४ सद्भव
त्वसद्वापि सकृद्दृश्यहिपत् ततर्थक्रियाकारि विभ्रमस्य वा भ्रमतः क्रिया १५ परमेश्वेवसाविद्यामायेयासस्र्नितरा
सो असतानिः प्रतिश्रस्य परं हेतस्य भावनं १६ हेम्नि सितनोर्मिकादित्वमहंता यास्ति नात्मनि अहंताः भावबस्त्वेव

क्रियाव्यवस्थाहेतुः किं त्वारोपे अधिष्ठानसत्ताप्रतिभासएवेत्याशयेनाह नेहेति सत्यमेवार्थक्रियाकारि मिथ्याभूतमेव चा अ
र्थक्रियाकारीति नियमो नास्तीत्यर्थः १४ इदं च प्राग्गुरुप्राउत्तमेवेति स्मारयति सदिति १५ दृष्टांतः शुक्त्यारायदाहृतिकेयितत्साम्य
महापरमेश्वेवेत्यादिना १६ अभाववस्तु असदेव वस्तु अभाववस्तु न परमार्थवस्त्वित्यर्थः १७ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥

तेषां पारमार्थिकरूपेण तु इदं जगत्पूर्णं ब्रह्मैवावतिष्ठते इति श्रुत्यर्थमाह । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादा
य पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतिमर्थतो दर्शयति इदमिति अनारंभमतुल्यांके अनंतं नाशरहितं अत एव विकारांतरदोषरहित
मुदरं मध्यं यस्य न यथाभूतं पदं पूर्णस्यैव परमात्मन आपूरैः सर्वतो व्याप्तिभिः पूर्णमतः शर्वं सत्पूर्णमेवावतिष्ठते नाणुमात्रमपि
पूर्णतां यातीत्यर्थः ३५ नेदं बृंहि कारायपुनरत्र पदमिति सामान्येन नपुंसकं ३६ इयं ब्रह्मणि तस्य दूरत्वस्य अतस्य सामीप्यस्य
वाक्रमः परिपाटीत्यर्थः ३७ सर्वं च सलिल एवास्ति स्वाकारेण भानात्सत्त्वं इत्यासदेवामुदितं अतत्त्वदृष्ट्या असदेवामुदितं यतो भे
दप्रतिभासात्तस्य तदाभासं असंदेहदर्शनत्वात्सन्मयमित्यर्थः ३८ ३९ ऐंद्रजालिकैः परमोहनायाभिमंत्रितमोषधचूर्णं माया।

309

इदं पूर्णमनारंभमनंतमनघोदरं पूर्णे पूर्णं परापूरैः पूर्णमेवावतिष्ठते ३५ यदयं नत्स्वेन सर्गस्तद्ब्रह्मब्रह्मणि स्थितं नभो
नभसि विश्रांतं शांतं शांते शिवे शिवं ३६ मुकुरप्रतिबिंबस्थनगरे नवयोजने यथा दूरमदूरं च तथैवात्र जगत्क्रमः ३७
असदप्युदितं विश्वं सदप्यमुदितं सदा प्रतिभासात्सदाभासमवस्तुत्वादसन्मयं ३८ आदर्शनगराकारं जगत्स्फो
तुभास्वरं द्विचंद्रविभ्रमाभासं सर्गोस्मिन्केवसत्यता ३९ मायाचूर्णपरिक्षेपाद्यथा व्योम्नि पुरभ्रमः तथासंविदिदं
सारः सारो सारस्य भासते ४० यावद्विचारदहनेन समूलमाहं दग्धा न जर्जरलतेव बलादविद्या शाखाप्रतानगह
नानि वहनि तावन्नाना विधानि सुखदुःखवनानि सन्ते ॥४१॥ मो० चोपाख्येषूपदेशसर्गः ॥११९॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
हेमोर्मिकादिव मिथ्या कथिता याः तयोन्मुखं त्वं महत्त्वमविद्यायाः शृणु राघव कीदृशं २ लवणोसौ महीपालस्तथा

चरणं सारः सत्यः असारोऽसत्यः ४० सवासनाः विद्यानाशो यावत्सप्तमभूमिकाधिरोहणपर्यंतो न संपन्नः तावद्द्वितेपदुःखवनत्वतो
नामपि भासत एव अतो जीवन्मुक्तिसुखार्थिभिः भूमिकाभ्यासः कार्य इत्याशयेनोपसंहरति यावदिति ॥४१॥ इति श्रीवासि० उ०
एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥११९॥ लवणेन पुनर्गत्वा प्राग्दृष्टं विंध्यपत्तनं चांडालीश्वश्रूसंवादः कृतोत्र प्रतियायते हेमोर्मि
कानिदर्शनेन वर्णितं विश्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वं तत्परीक्षितं तत्र लवणस्यानुभवसिद्धमिति त्वयापि विमृश्य द्रष्टव्यमित्याशयेना
ह हेमोर्मिकेति मिथ्याख्याता यद्वा आहार्यविमर्शमात्रेण तयोन्मुखं महत्त्वमाश्चर्यं मत त्वं १ असौ प्राग्दर्शितो लवणः तामैंद्रजाल

किमिव लोक्यते इति किं दृष्टांतस्य प्रसूतन्न निमित्तस्य आद्यवा धातुस्तो भूतनामरूपस्यव्रह्मस्वरूपे स्थितो दृष्टांतस्त्राक्षाम्यलतो विनोपा
ननमाह जलमिति २६ तस्यास्य प्रकाशत्वे दृष्टांतमुक्त्वा तत्रापि पूर्ववद्विशेषमाह भातिभाः स्वयं दिव्योतिः क्व लिदीप्यते कचनं दीप्ति
क्रियाभासां सूर्यादीनां तत्वं स्वभावः अकचनं निष्क्रियं २७ २८ द्वितीयार्धं ईषदिति ईषदिदं अपरिपक्वं बोधस्य तव चेतनामिव
गच्छतीत्यस्य विशदीकरणं बुध्यते सर्ग इत्येवमिति सच सर्गो ज्ञानपरिपाके प्राग्वत् ब्रह्मस्वरूपं प्रतिष्ठास्यति २९ एतत्तदात्र्यं अह
ङ्कोनानाभेदः अत्यंतं नास्ति यथा अंब वस्याकाशत्वावरमाकाशांतरं नान्यनवस्थायानादतन्तथा परमार्थांतराभावात्सर्गेश

महार्णवांभसीवांबुसंस्थिता परमेश्वरे जलं द्रवत्वात्स्पंदी च निस्पंदं परमं पदं २६ भाः स्वात्मनी वकचतिन कचत्येवत
त्यदं भासां नत्वे हि कचनं पदं त्व कचनं विदुः २७ स्वधः उर्ध्वं च ज्ञप्तिः त्वा यथा अस्तदरेयः स्फुरत्येवं परं चिन्नादिदं नोव
त ३ त्स्यरं २८ ईषदिदं स्वयं चिन्मात्र्यनामिव पश्यति बुध्यते सर्ग इत्येव समास्थास्यति शाश्वतं २९ सर्गस्तु परमात्मैव
संज्ञेत्येवं विनिश्चयः न नास्ति नायमत्यंतं अंबरस्य यथांबरे ३० चिन्मात्र सर्गसमापत्तिं तां सर्ग संज्ञय परे परमसं शांते
हेम्नीव कटकभ्रमः ३१ सन्नेव सर्गो सत्यत्वमेति चिन्मात्रोदये असत्सतामवाप्नोति स्वतः संवेदनोदये ३२ संवेदनमहं
तावत्सर्गसंभ्रमसंभ्रमः असंवेदनमाशांतं परं विद्धि न तज्जडं ३३ नानैव सर्गो नानायं तस्यैकात्मशिवात्मकः पुंस्त्वकर्मेवि

ष्वेव सर्गा एव संज्ञानि विद्धि निश्चय इत्यर्थः ३० नयाचात्यंतिक चिन्मात्र विनाशाभावएवत पुनः सर्गलोकने हेतुरित्याशयेनाह चि
न्मादिति ३१ संवेदनं चिन्मात्रस्योदये ३२ अहंतावत् अभिमानपुंसंवेदनं चिन्मात्रमेव सर्गभ्रमण भाति ३३ ज्ञानिनामपि व्युत्थानद
शायां चिन्मात्राभासादयं कथं सर्गभानं न दाह नानेवेति तत्व दृष्ट्या नानात्व तोपि सर्गः प्रतिभासिको नातत्र भासते इति शेषः यथा शिल्पि
नां पुंस्त्वं पुरुषचातुरी तत्कर्मजा क्रियाजिता नियम्याखिलाविधा मन्मथी सैनात्र लुता मदपि से नैव भासते तद्वदित्यर्थः अयमाभ
यी पुरुषा या कारा से नापुंस्त्व कर्मक्रिया मुद्रादि पुरुषार्थ कारिणी व भातितद्वदित्यर्थः ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदानीं राज्ञः कुटुंबमरणाय कृतमात्रसकृत्यमत्याह तालीति अंकुरवद्वृन्ते अर्थेतालवृन्तमात्रफलं येहोत्ता अत्र तत्क्षणकालेकरद्रय
स्यापिव्याप्तत्वात्फलधारणाशक्तैर्दत्तां तरस्थारं तावपृष्ठे अरंगसत परपक्वफलं यस्य तथाविधस्य अ तरव पुरस्थेमुद्र्यानत्कालो
पस्थितेवेषेक अमरं मरणावर्जितं तन्मतं हासिनः हसितु शीलस्य तेतवेदेवास्सवल्लनेनतालीदलस्य सेति हितनालां तरशाखा यः आ
लंवनं साद्दसंतेकालेवनमितिपाठं तत्र लेमूलं आलंवनमवलंवनं साहसं स्मरामीत्यर्थः २५ कंदवजंबीर वृत्तोलवंगगुंजावल्लीनां च
कुञ्जस्यान्तरतः प्रदेशानि लोपचरतस्तरसा आघ्रातानि भेदस्य भयं कराणि भयजनकानि पुत्रप्य पुत्रप्रियतमस्य आमातुः उत्पतिता
उद्धर्षेन वालतानितद्धार्थगमनानि १६ इदानीं स्वपुत्रासकामस्यतस्य तस्य मुखसोभास्मत्वा वर्णयति नतानीति पानादिकाले

तालीदलालंवनमंवुदोऽरंतीतरस्थात्क्षणसक्कलस्य स्मरामिगुंजाफलदामभर्तुः पुरस्थमुद्रामरहासिनस्ते २५ कंदवजंबीर
लवंगगुंजाकुञ्जांतरंतरसुचरन्नरन्द्रोः पश्यांपुत्रस्य कदानु भूयो भयंकराण्युत्पतितवल्गितानि २६ नतानि कामस्य विलासिनो
दृग्मुखपिशोभा लसितानि सेति तमालनीलेचिबुकैकदेशे सुतस्य चान्यास्य गतामिषस्य २७ सुतापतीता सहतेन भर्त्रा य
मेन यस्याय मुना समाना तमालवल्ली सहपुष्पगुच्छा समीरणेनेव वनेवनेऽरण्ये २८ हा पुत्रि गुंजाफलदाम हारे सतुन्नताभार
पयोधरांगि वातोल्लसत्कज्जललोलवर्णे पर्णैर्वरैर्वाद्दरजंवुदंते २९ हा राजपुत्रेंदुसमानकांते संत्यज्य सुद्यातविलासिनी
स्ताः रतिं प्रयातासि समान्मजायां न सापि तेसुस्थिरतां मुयेता ३० संसारनद्यास्तुतरंगभंगैः क्रियाविलासैर्विहितोपहा
सेः किंनाम तुच्छं न कृतं नयेशोऽयं योजितः पुल्कसकन्यकायां ३१ श्रीरामचंद्रायनमः श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अन्यस्याः स्वप्रियस्याः आस्यालिंगनं प्राप्याप्राप्य आमिषमांसशाकलं येन तथाविधस्य सतस्य अनुकंपयस्य तेन त्वं र्वरणकालेन मालस
सदृशश्मश्रुभिर्नीले चिबुके कदेशयानिशोभायुक्तानि लसितानि विलासाः संतितानि इह जगति विलासिनि कामस्य जन्म यस्य तु
स्वसंपूर्णापि नसंती त्यर्थः वरेण वलीयसा २८ पर्णान्येव अंवरादि वस्त्रवत्परिधाना दीनि यस्याः वद्दराणि वद्दरवीजानि जंवूनि तद्वी
जानी वद्वाद्दंतायस्या ३० विहितउचितः उपहासायेभ्यस्तथाविधैः क्रियाविलासैः कर्मपरिपाकैः सुतरंगभंगैरिति व्यस्तरूपकं किंनो
मनुच्छंति यफलं न कृतं तद्विवाह स्येपा इति ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥

विन्ध्ये महीधरे पिप्पलादतो विंध्यादितिल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे वा पंचमी विंध्यं प्राप्य विंध्ये गत्वा वेत्यर्थः ३ ४ उत्सङ्गः सर्पः ५ अरण्यानी
महारण्यं अरण्यान्महत्त्वे आनुक् ६ तान् तान् प्रागनुभूतानित्यर्थः ७ संभ्रमी कुतूहली ८ ९ कुटीरकाः अल्पाः कुटयः शमी शुण्डा भारः स्वार्थे
कन् १० अकाण्डे अभिन्नपरिच्छिन्नानद्भुतदृष्टाक्रान्तान् अनुव्रजान् बंधुवर्जितान् ११ तत्संस्थानं तं वर्णयति अन्यासामित्यादिना हृद्धा अस्य
आस्यः आर्द्रानां सबंधूनामार्त्तिभिर्युक्ताः स्वन्यासु हृद्धासु स्वरवीसु अकालदुःखेन लिकानारे सुविशीर्णानां स्वबंधूनां दुःखानि वर्णयंती

यत्र दृष्टं मया दुःखमरण्यानी स्मरामि तां चिन्ताद्दर्शगतां विंध्यान्कदाचिल्लम्पतेहिंसा ३ इति निश्चित्य सचिवैः अयचोदति
णायथं पुनर्दिग्विजयायैव प्राप्य विंध्यमहीधरं ४ पूर्वदक्षिणया ख्यात्यमहार्णवतटस्थलां वभ्राम कौतुकात्सर्वां व्योमवी
थीमिवांशुमान् अथैकस्मिन्प्रदेशान्तातितामिव पुरोगतां ददर्शाग्रामरण्यानीं परलोकमहीमिव ६ स तत्र विहरंस्तांस्तान्
दृष्ट्वा नानासकलानथ दृष्टपूर्वांस्तदा अवज्ञातवान्स विसिष्मिये ७ तान्यरिताल वांश्चासीत्साधानुल्कसत्त्वान् पुनः विस्मया
कुलया बुध्या भूयो वभाम संभ्रमी ८ अथ प्राप्य महारण्यपर्यन्ते धूमधूसरे तमेव ग्राममकं यस्मिन् सोऽभवत्पुरुषोऽक्षसः ९ तत्रा
पश्यद्बलिनां तां लतकाः स्त्रियस्ताः कुटीरकाः नानाकारान्जनाधारांस्तांस्तांश्च वसुधातटान् १० तांश्चाकाण्डपरिम्लानान्नू
तांस्तांस्तदनुव्रजान् तांस्तथैव समुद्दृष्टांस्तान् व्याधाकुलान्नुतान् ११ अन्यासु हृद्धासु सवाष्पनेत्रास्वार्त्तिभियुक्तासु च वर्णयं
तीः अकालकान्तारविशीर्णबंधुदुःखान्यसंख्यानि सखीमुहूर्तम् १२ दृष्टाः प्रज्ज्वलनेत्र वा व्याकरूंवताश्च कुचाकेशाग्री
अवग्रहोद्घाशानिरुद्धोद्देशान्तरे ते नापदो रिरोदितीरं १३ हा पुत्रि पुत्रान्नन्त्रसर्वगात्रे दिनत्रया भोजनजर्जरांगि कृत्वासिना।
अ० ४
दृष्ट्वत्समानप्रकारं परिरोदितीति पूर्वेणान्वयः १२ ताभिर्वलिशिनारिक्षेकेदृतिशत्रपुत्रहृदयोपेन्तयाप्रकर्षेण दृष्टान्युज्ज्वलानि नेत्रवाष्पाणि यस्या
स्याः अवग्रहो नावृष्टिस्तदन्तरेणेनोद्याशानिनादरूपं प्राणीदेशे १३ रोदनप्रकारमेवाह हा पुत्रीत्यादिना वर्गस्य स्वकोशे प्रवेशनेव प्रवेशं
कृत्वा भवतास्थितेन राज्ञा अतएव प्राणप्रियास्ते सुपदुर्भिरक्षतीर्णदेहाः कथंमुक्ताः आवां मुक्ता इति पुत्रैः सह वद्धत्वात्स्त्रियः अथवा पूर्ववद्
क्लिन्ना भवता राज्ञा जीर्णदेहा जर्जरशरीरा अवैः स्वप्राणाः कथमुक्ताः कृपणाः इत्यर्थः निर्विसर्गपाठे पाठे तु जीर्णदेहा त्वं कथमुक्ता अस

स

वा॰टी॰
उ॰ प्र॰
३१५

तुंबीलताश्चलावृवली ॥३०॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२०॥ तच्छ्रुत्वा विस्मितस्या
ल्पवर्णस्य गतोऽस्मि विनिर्गत्योव शिष्टान्नृपा रामस्याथ प्रकीर्त्यते. अत्र कि प्रयुक्त दुर्भिक्षदुःखभग्नाः मानवायनेतत १ पंचत्वम
रणं २ तेनवंधुरत्नेनत्र भिक्षोऽच सद्धाष्य सवाष्पं आचांते यैवसवत्याइ तेण धारया अस्त्रधारया सद्बाष्पाः इति पाठे वयमित्यस्य

सा तेन सार्द्धं सुचिरं सुखानि भुक्त्वा प्रसूतातनयाः सुलोला गंगागता कानन कोटरेऽस्मिन् तुंबीलता पादपसंश्रितेव ॥३०॥ मोक्षो
पाये चंडाली शोचनं नाम सर्गः ॥१२०॥ चांडाल्युवाच ॥ केनचित्त्वथ कालेन ग्रामे कस्मिन्जनेश्वर अवृष्टिर्दुःखम
भवद्भीषणं भग्नमानवं १ महता तेन दुःखेन सर्वे ते ग्रामकाजनाः विनिर्गत्य गता दूरं सर्वे पंचत्वमागताः २ तेन मां दुःख
भागिन्यः शून्या वयमिह प्रभो सोम्यशोचामसद्बाष्पमाचांत तरणे धारया ३ इत्याकर्ण्य गतावत्र उज्जाविस्मयमागते
मंत्रिणां मुखमालोक्य चित्रार्पित इवाभवत् ४ भूयो विचारयामास तदाश्चर्यमनुत्तमं भूयो भूयो यप्रत्य वस्तवाश्चर्य
वानिति ५ तेषां समुचितैर्दानसन्मानैर्दुःखसंक्षयं कृत्वा करुणयाविष्टो ह्यलोकपरावरः ६ स्थित्वा तत्र चिरं का
लं विमर्श्य नियतेर्गतीः आजगाम गृहं पौरैर्वंदितः प्रविवेश ह ७ प्रातस्तत्र सभास्थाने मामपृच्छदसौ नृपः कथमेव
मुने स्वप्नः प्रत्यक्षमिति विस्मितः ८ यथावस्तु तया तस्य तत्र उक्तं सता दृशाः स प्राप्याहृदयोऽन्तुनो वातेन वाचुरोऽदिव
९ इत्येवं राघवाविद्या महती भ्रमदायिनी असत्सन्नांनयत्याशु सच्चासन्नांनयत्यलं ॥१०॥ श्रीराम उवाच ॥ कथमेवंवद
ब्रह्मन्स्वप्नसत्यत्वमागतः भ्रमोदारैर्वैबोधैर्न मे गलति चेतसि ११ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ सर्वमेतदविद्यायां संभव
त्येव राघव घटेष्वपटता दृष्टा स्वप्नसंभ्रमितादिषु १२ रामरुक्सायनम्. श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥ ॥ ॥

६ ५॥

विशेषणं ३ ४ इति शरः प्रश्नप्रकारमाह त्वयोतक: ५ तेषां ग्रामजनानां ६ नियतेर्दैवस्य ७ प्रत्यक्षं स्वप्न इति शेषः ८ सता दृशाः प्र
स्नः मया यथावस्तु याथार्थ्यं तद्भावनतृप्तः समाहितः दिवक्षेतदिद्यात ९ १० सत्यत्वं प्राप्तः कालाञ्च भवयोग्यतां भ्रमोदारैर्वैबोधैरितिपा
ठे न मे गलतीत्येतदुत्तरं संशयः प्रध्याहार्यः प्रसंगे भगवन् सोऽयमिति पाठे तु स्पष्टं ११ संभवमेवोपपादयति घटे स्विस्यादिना १२ ॥ ॥ राम
३१५

322

एकपदेन युगपत् यथा मे देहाविह मनोरथयुक्ता आशा अर्थेन धनेन सह नाशं गच्छति भाग्यविपर्ययेन तद्वदित्यर्थः २२ इदानीं स्वात्मा-
नमनुशोचत्याह मन्ये इति अत्र अस्ति नितान्तमज्ञा मत्तस्य पुत्री दुर्गता दरिद्रा अस्मिन्महति आपदे विषमस्थाने। अस्मि किंच मे सदृशः
सा तादृगमेवाहमस्मि महापदि वा मत्सदृशी न्यतिशयद्योतनाभेदरोगः २३ विनाथा अहं नीचावमानप्रभवस्य मन्योः कोपस्य क्षु-
धया प्रपन्नस्य कलत्रकस्य योषावर्गस्य क्षुत्राः आहारविषये अनिवार्यक्षेत्रः शोकस्य चेसाधनेके वा आयतनं गृहं नारीरूपं धात्रा नि-
र्मितास्मीति शेषः २४ इदानीं स्वस्य सदृशं जनमन्यमपि निंदत्याह देवेति महत्या आधिर्मानसदुःखं तत्र त्वरणया भूमौ रूढस्य था

सात्रस्तसारंगसमाननेत्रा सद्यः प्रशार्दूलसमानवीर्यः उभौ गतावेकपदेन नाशमाशा सहार्थेन यथा मदेहा २२ मतेय
राज्यस्त निजात्मतास्मि दुर्दैवघाताता स्मि चतुर्गनास्मि दुर्ज्ञातिजालास्मि महापदेऽस्मि सा तादृगं यो ऽस्मि महापदस्मि २
३ नीचावमानप्रभवस्य मन्योः क्षुधाप्रपन्नस्य कलत्रकस्य शोकस्य कृत्वा वनिवार्यवृत्तेर्नार्यस्मि नैकापतनं विनाथा
२४ देवोपतप्तस्य निबंधवस्य भूरुत्थरूढस्य महाधिभूमौ यत्पालनं यन्मरणं महापदस्यात्म निजीवितमुत्तमं तत्
२५ जनैर्विहीनस्य कुदेशवृत्तेर्दुःखान्यनंतानि समुत्थसंति सहस्रशाखारससंकुलानि तस्याननिवर्यास्विवपर्वतस्य चकार
२६ एवं लपंती स्वकलत्रमद्य दासीभिराश्वास्य नपल्लियंती यथा किं कृतमिहैव काले सुतांकशसुतस्त्वेति २७ उवा
च सा बाष्पविलोचना यथा मत्स्ययं पुत्रकसयोगनामाद्य भवतु सकः पतिर्मे भूवतस्येंदुसमा सुते का २८
सा देवयोगात्सत्ति सिंदुल्यमिहागतदैववशान्भूपं अथ विशीर्णं मधुकुंभमायवनै वराकी करभीययेका २९ ॥ ॥

दुर्गतस्य यस्य जनस्य यत् आत्मनं जीवनं यन्मरणं या च महापतनं तत्ततः आत्मनिजीवितस्त्वेत्ताजीवशून्यं पापाणाति उत्तमं श्रेष्ठमित्य-
र्थः २५ जनैः स्वजनैर्विहीनस्य कुदेशवृत्तिः स्थितिर्यस्य तथाविधस्य पुंसः वि शेषणे पुंस्य पर्वतसाधारणे २६ लपंती विलपंती स्व-
कलत्रं वृद्धायुक्तसीमंतस्वयोषित् यद्वा अस्मद्दासीभिराश्वास्य तिमा तादसंभाव्यत्वेन तताय २७ २८ दैवयोगाद्भाग्यवशात् दैवव-
शेन उरहस्य वशान्नर्थयं सुभावहं विधि प्राप्येति शेषः विशीर्णं ध्वस्तं मुखं पिधानं मधुकुंभं करभी गर्दभी उष्ट्री वा अयं प्राप्नवती २९

प्रतिभाभेदकल्पनमपि नयाएक एव नानाघा एवोभयत्र भानसंभवादित्याशयेनाह लावण्येति लवणस्येयं लावण्यी उभयत्र आह्लेतीदं द्वः
२७ प्रतिभात द्विप्रयोः संवादेहृष्टांतमाह यथेति बहूनां कवीनां मानसोत्प्रेक्षितार्थकाव्यार्थप्रतिपादकं वचनं कदाचित्सदृशं सुदृष्टं तोऽर्थ
समसंवादि भवति तथा लवणपुत्र सभ्रांतिरूपस्वप्नेऽपि भवतीत्यर्थः २८ तर्हि किं सा व्यवहारगतिरस्त्वंतासतीत्याह व्यवहारेति अर्थक्रिया
न चित्सैवेवंसर्वं वस्तु सन्नानत्वात्संवेदनेत्याह सतेति २९ इवार्थे वाशब्दः संवेदनवासनैव भूतभव्यभविष्यत्प्रपंचगतोसती संवेदनादित
देव भाति जलवीचिरिव बीजे तरुरिवेत्यर्थः ३० सत्याः संवेदनेतरमन्नायाः सत्वदृशा संवेदनात्सलंतया असंविन्नेत्वसन्मयमितिनत्स
तासंत्र भ्रांतिसंवेदनो धीनेइत्यर्थः ३१ भ्रांतिगोचरस्याविद्यामात्रत्वादसत्वमेव कल्पितमित्याशयेनाह नेति यद्वस्तु स्यात्किं नेत्यर्थः ३२॥

लावण्यी प्रतिभा रूढा विंध्यपुत्रस्य चेतसि विंध्यपुत्रस्य संसिद्धा रूढा पार्थिवचेतसि २७ यथा बहूनां सदृशं वचनं नाम मानसं तथा
स्वप्नेऽपि भवति कालो देशः क्रियापि च २८ व्यवहारगते तस्याः सता स्तिप्रतिभासतः सन्नासर्वे पदार्थानां नान्यासंवेदनादृते
२९ संवेदनेतरा भाति वीचिर्वा जलसंगतिः भूतभव्यभविष्यत्स्था तरुर्बीजे तरुर्यथा ३० तस्याः सत्वमसत्वं च न सन्नासदिति
स्थितं सत्सदेव हि संवित्तिरसंवित्तिरसन्मयं ३१ नाविद्या विद्यते किंचित्तैलादि सिकतास्विव हेम्नः किं कटकादन्यत्तदस्या हेम
तां विना ३२ अविद्यात्मनतत्वस्य संबंधो नोपपद्यते संबंधः सदृशानां च यः स्फुरः स्वानुभूतितः ३३ जतुकाष्ठासि संबंधोयः
समासमयोगतः नान्योन्यानुभवाद्यासौ तदेकस्य दमात्रकम् ३४ परमार्थमयं सर्वं यथा तेनापलायदय चिद्घासमभिचेत्यंते
संबंधवसतःसमाः ३५ यदा चिन्मात्र सन्मात्रमयाः सर्वे जगद्गताः भावास्तदा विभांत्येते मिथः स्वानुभवास्थितेः ३६ न संभव
तिसंबंधो विषमाणां निरंतरः न परस्परसंबंधाद्विनानुभवनं मिथः ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वस्तुसंबंधाह स्वकुतो न स्यात्तत्राह अविद्ययेति ३३ पार्थिवत्वद्रवत्वाभ्यां समासमयोगतः यो जतुकाष्ठादिसंबंध असौ असदृशयोरन्योन्य
योः संबंधो दाहरणाय तु योग्यः यत्तत्तदुभयतः तस्या अविद्याया एकस्या एवस्पंदोविलासस्तन्मात्रमित्यर्थः ३४ यदि तु जगच्चिन्मयमेवा
भ्युपगम्यते तर्हि समैस्तैश्चितः संबंध उपपद्यत इत्याह परमार्थमयमिति यथा येन प्रकारेण परमार्थतया तेन हेतुना चिन्नाः समा इति संबंधव
शतश्चेत्यंते चिनाप्रकाश्यंते तद्भूति भवेदित्यर्थः ३५ तस्मिन्पक्षेपि दोषमाह यदेति तथा स्वानुभवस्थितेः स्वप्रकाशतावलादेव विभांतिन वि
र्यंतरसंबंधवलात् यस्य स्वप्रथायां दीपांतरसंबंधापेक्षाभावादित्यर्थः ३६ उक्तमेव कल्पद्वयं श्लोकद्वयेन स्फुटं पुनराह नसंभवतीति ३७

३२२

अप्रागसुखनिद्राप्रख्या तामयामिनी रात्रिरिव २३ सुस्थितं स्थिरं भ्रमे भ्रमतो चित्तशैवे न दृश्यं पल्लसते २५ अनंतता अस्य संवेदो यता २६ आत्मानं
स्वनं स्व एव केमेयं १९ २० तथा च कल्पितत्वाविशेषेपि संवादाभ्यां भवलोके सत्यमिथ्यात्वव्यवहारो न परमार्थविशेषेनेत्याशयेनाह काक
तालीयवदिति २१ तर्हि लवणव्यवहारे कथारीत्यासंवादस्तमाह तन्निमिति २२ पक्कणप्राकस्य चिह्नं तं चांडाली विवाहादितत्त लवणस्य म

॥

श्री यो. नि. उ. दूरं निकटवज्ज्ञाति मुकरे नरिवाचलः चिरं शीघ्रत्वमायाति पुनःश्चैव यामिनी २३ असंभवच्च भवति स्वप्ने स्वमरणं यथा असं
सत्संभवो दितिस्वप्ने स्थितवनभोगतिः २४ सुस्थितं सुकृच्चलति भ्रमे भूपरिवर्त्तवत् अचलं चलतामेति मदविघूर्णचित्तवत् २५
वासनावलितं चेतो यद्यथा भावयत्यले तत्तथानुभवत्याशु नंदति न वाप्यसत् २६ यदेवाभ्युदितावियात्वहंत्वादिमयी सुधा तेदे
वानादिमध्यांता भ्रमस्यानंततो दिता २७ प्रतिभासवशादेव सर्वो विपरिवर्त्तते क्षणः कल्पत्वमायाति कल्पश्च भवति क्षणः २८ ॥
विपर्यस्तमतिर्जंतुः पश्यत्यात्मानमेडकं बिभर्त्ति सिंहतामेडो वासनावशतः स्वयं २९ विषमभ्रमदाविद्यामोहाहंतादयः समाः
सर्वे चित्तविपर्यासफलसंपत्तिहेतवः ३० काकतालीयवद्भूतो वासनावशतः स्वतः संवदंति महारंभा व्यवहाराः परस्परं ३१ ॥
तत्र प्राकर्चक्रेणराज्ञः कस्यचिल्लवणस्य यत् प्रतिभानं नदेतस्य सद्य मनोगतं ३२ विस्मरत्यपि विस्तीर्णं कृताचेतः क्रियं यथा
तथाकृतामथ कृतामिति स्मरति निश्चितं ३३ तथानभुक्तवान स्मि भुक्तवानिति चेतसि स्वप्ने देशांतरगमे शक्रतोयथ वबुध्यते ३४
विंध्यपृष्ठे स सुभ्रामे व्यवहारोपमीदृशः प्रतिभासागतत्वस्य स्वप्नपूर्वं कथंयथा ३५ अथवा नवरेनाम्न इहायः स्वप्नविभ्रमः ॥

नोगतं प्रतिभात इति संवादभ्रम इत्यर्थः अनुभूतं विस्मरतिवदननुभूतं स्मरति रपिनदोषायेनाह विस्मरतीति यद्यपि लवणस्य भ्रांतावनुभव
एव न स्मृतिस्तथाप्यनुभवस्मृत्यादिवात्तेरेवेत्स तु एव मपि कल्पनामात्रत्वान्न विमर्शोत्त्रेति सूचनायेस्य मुक्तं ३३ प्रतिभास संवाद
योः पूर्वापरीभावो पि कल्पनामात्रत्वान्नव्यवस्थित इत्याशयेनाह विंध्येति भ्रांतस्य लवणस्य ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

असन्नात्यागो मिथ्यात्वाग्रहणं सरस इव चिच्चमत्कारः ४८ कटकादिहेम्नि भ्रमो मिथ्यैव यत तत हेमदेशादिव देशं हेम भवनादिव भवं सतां चल
मेतद् इति शेषः ४९ कटकादिमहाभेदो हेम्नि यथा भेददृक् दर्शनपरित्यागपूर्वकं हेमैव तद्धित्यर्थः ५० बोधस्य स्वस्यैकत्वात् सदेवाविश्वस्य
सन्नयति असत्त्वं गायादृयति असद्विश्वं वा सन्नयति सदेकरसं प्रापयति ५२ कुम्भाद्यत्र सूतं निष्कृष्टमन्तस्वरूपमिव दृश्यादित्रिपुटीषु अनु
स्यूतं तत्साक्षि चिन्मात्रं त्रिपुटीनिरासेन दर्शयति संबंधे इति तत्प्राग्दर्शितं यत्परं ब्रह्म तदिदं निष्कृष्टप्रत्यक्स्वरूपमेवेत्यखण्डो वाक्या

विश्वं सन्मात्रमेवेतत् विद्धि तत्त्वविदांवर असन्नात्यागो हि येन विश्वं लं तं योऽसमेः ४६ स्फुरितं चिच्चमत्कारो न च किंचन पूरितं ॥
संकल्पनगरारण्यं मिथ्या स्थितिर्यथा ४७ नदेशकालरोधाय तथा सर्वं स्थितिस्थितिः भेदबोधे हि सर्गत्वमहत्वादि
भ्रमोदयः ४८ हेमसंवित्परित्यागो कटकादिभ्रमो यथा कटकादिभ्रमो हेम्नि देशादेशभवाद्भवं ४९ दृग्दर्शनपरित्यागो
नाविद्यास्ति पृथक् सदा कटकादिमहाभेदमेकं हेममयं यथामलं ५० बोधैकत्वादयं सर्गः सदेवासन्नयत्यलं सेनासंमत्स
दाचित्रान्मन्मात्रमिव मन्मयी ५१ जलमेकं तरंगादि दर्वकं शालभंजिका मन्मात्रमेकं कुम्भादि ब्रह्मैवं त्रिजगद्भ्रमः
५२ संबंधे दृश्यदृशीनां मध्ये दृग्हि यद्वपुः दृष्टदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं परं ५३ देशादेशं गते चित्ते मध्ये यत्संवित्सोऽवपुः
अजाड्यसंविन्मननं तन्मयो भव सर्वदा ५४ अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते रूपं सनातनं अचेतनं चाजडं च तन्मयो भव सर्वदा
५५ जडतावर्जयित्वैकां शिलाया हृदयं हि तत् अक्षुब्धो वाथ वा क्षुब्धस्तन्मयो भव सर्वदा ५६ कस्यचित्किंचनापीहनो
देति न विलीयते अक्षुब्धो वाथ वा क्षुब्धः स्वस्थस्तिष्ठ यथा सुखं ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्री॥

313

दृश्यादशितोदृश्यः ५२ तस्य त्रिपुटीशून्यताकदा प्रसिद्धा तत्राह देशादिति प्राग्व्याख्यातं ५४ अचेतनं चिन्नं वृत्तिरहितं तन्मयत्वदे
करसः ५५ शिलाया हृदयं घनं द्वैविदेकघन इति यावत् अक्षुब्धः समाधिस्थः क्षुब्धो व्यवहरन् ५६ ननु क्षुब्धस्य कथं तन्मयता
तिष्ठित्तत्राह कस्यचित् इति व्यवहारयात्रायामपि परमार्थदृष्टिमेवानुवर्तस्वेति भावः ५७ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥ ॥ राम
३२६

द्वितीयकल्पे अणुमात्रस्यापि चिदंशस्य भेदकस्याभावादखंडब्रह्मस्वप्रकाशतैव फलितेत्याशयेन तस्याद्वैतैकतामलमित्युक्तं ३८ यो।
मूढानांचेतस्यचिद्वत्यचितितारूपेण दृश्ययोस्त्रिपुटयाउदितत्वानुभवः सनचिज्जडयोरभेदसंबंधमादायोपपादयितुं शक्य इत्याश
येनाह चिदिति ३९ नापि भेदसंबंधमादायोपपादयितुं शक्य इत्याह चिज्जडाविति एकत्र एकस्मिन्त्रिपुटौ चित्रे नापि चिन्मयानां
चित्रासंबंध इति यत्तमादायाप्युपपादयितुं शक्यत इत्याह चिन्मयत्वादिति साहश्याच्चिदालंभसंभवेपि भेदकाभावाद्द्वैतासिद्ध
नैदृश्यवेदनांशोपपत्तिरित्यर्थः ४० ननुजडत्वेन साम्येपि यथा दारुपाषाणमृदामेकगृहघटकत्वेन योगः यथा वा अर्थत्वेन सा।
जात्येपि जिह्वारसयोर्योगस्तथा चित्वेन साजात्येपि जिह्वारसयोर्योगस्तथा चित्वेन साम्येपि दृशोदृश्ययोर्योगस्तु तत्राह दार्विति दार्वी

सदृशो सदृशो वस्तु सत्याद्वैतैकतामलं दृश्यमास्फारयत्येकमेकत्वादेवनान्यथा ३८ चिद्वत्यामिलिता दृश्यरूपयोरुदितिचेन्नतः
नच चिज्जडयोरैक्यं वैलक्षण्याच्चिडंबवत् ३९ चिज्जडौ चित्र एकत्र नतौ संमिलतः क्वचित् चिन्मयत्वाच्चिदालंभश्चि
दालंभेनेवदनं ४० दारुपाषाणभेदानां ननु घेते चिदात्मकाः पदार्थैहि पदार्थेन परिणाम्यनुभूयते जिह्वयैव रसास्वादः
सजातीयामलोदयः एवं च चिडिसंबंधनाम्नासावसमानयोः ४१ जडचेतनयोस्तेन नोपलादिजडमतं चिदेवोप
लकुड्यादिरूपिणीमिता चिता ४२ एकीभावं गताद्दृश्याद्दिक्कुरुते भ्रमं काष्ठोपलाद्यशेषं हि परमार्थमयं यतः
४४ तदात्मेनातत्संबद्धं दृश्यं चेनोपलभ्यते सर्वं सर्वप्रकाराद्यमनंतमिव यत्ततः ४५ राम शरणं नायनमः॥ ॥

यिजडयदार्थोगृहादिपदार्थभावेन परिणामी अनुभूयते न तु चिदित्यर्थः ४१ सजातीयाभ्यां जिह्वारसाभ्याममलः स्फुटः उदयो यस्य।
तयाविधो रसास्वादः रासनं चित्तवृत्तिरूपः परिणाम्यनुभूयत इत्यनुषंगः किंचिदभिन्नयोरैकीभावोहि संबंधः सच पक्षद्वयेपि दुर्घट इत्या
हैवंचेति ४२ जडचेतनयोरितिपूर्वान्वयि तेनविंफलितं तदाह तेनेति इति मितासती ४३ परमार्थतत्वैकीभावं गता ४४ नहिपर
मार्थचिदात्मनां काष्ठपाषाणादीनां कंपगृहभावेन संबंधो दृश्यते तत्राह तदात्मनेति कल्पितरूपेणैव तेषां संबंधो दृश्यते न वास्तवश्चि
द्रूपेणेत्यर्थः यद्यस्मादनेनः अनेनत्रप्रमेव सर्वप्रकाराद्यं सर्वमिव भातितेनाहेनो विंचसन्मात्रमितिपरेणान्वयः ४५ श्रीरामायनमः

महानुभावः तत्त्वाववोधकुशलः सन् प्रथमं अपगलितमना भव ततस्तत्त्ववोधेनामलात्मा सन् भवपारगतो भव उक्तार्थं द्रढयितुं व
सिष्ठो विचारं विसृष्ट स्वानुभवमाह सुचिरमिति मया सुचिरमपि मनस्तत्त्वलाभाय विचारितं तथापि मलात्म निमानसात्मकं मल
किंचिदपि न लब्धं तस्मात् ज्ञेयं वेवेति मुहुर्मुहुर्कारादपि स्थिरो भवेत्यर्थः ॥७०॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एक
विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२१॥ इहादौ वर्ण्यते पुंसां ज्ञानभूम्युदयक्रमः रामस्य शोकमोहादिनिरासे वोधनं ततः तत्र ज्ञानभूमि

अपगलितमना महानुभावो भव भवपारगो भवामलात्मा सुचिरमपि विचारितं न लब्धं मलं मलात्म निमानसात्म
किंचित् ॥७०॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठे मोक्षोपाये चित्ताभावप्रतिपादने सर्गः ॥१२१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥
प्रथमं जातमात्रेण पुंसा किंचिद्विकसितबुद्धिनैव सत्संगमपरेण भवितव्यं अनवरतप्रवाहपतितानामविद्यानदीनिवहः प ३
शक्तिसज्जनसंपर्कादृते न तरितुं शक्यते तेन विवेकतः पुरुषस्य हेयोपादेयविचार उपजायते ततः सोऽशुभेच्छामिथ्याऽवि
वेकशुभमापतितो भवति ततो विवेकवशतो विचारणया सम्यक् ज्ञानेन संसारवासनां त्यजतः संसारभावनातोऽम
नस्तनुता भवति तेन तनुमानसा नाम विवेकभूमिर्महती भवति यदैव योगिनः सम्यक्ज्ञानोदयस्तदैव सत्त्वापत्तिः
तदृशां दासनामक्तु नागतायदा तदेवासावसंसक्त इत्युच्यते कर्मफलेन न वध्यत इति ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥

काक्रमं गौर्विचत्तु स्वतंत्र गोपाय्य खु प्रथमयी टीकामाह प्रथममिति किंचिद्विकसितबुद्धिना इहजन्मनि जन्मांतरे वानुष्ठितैर्निष्काम कर्म
भिः शुद्धचित्तेनेत्यर्थः सत्संगात्साधनचतुष्टयसंपत्तिसहितोऽध्यात्मशास्त्रसंवंधः सिद्धस्तु सैव प्रथमा भूमिकेत्याशयेनाह अनवरतेत्या
दिना तज्जयात् द्वितीयभूमिकावतारं दर्शयति ततस्त्यादिना तज्जपात् तृतीयभूमिकावतरं इत्याह सम्यग्ज्ञानेनेत्यादिना चतुर्थभूमिका
वतारप्रकारमाह यदैवेति पंचम्यवतारमाह तदृशादिति तन्नाम व्याचष्टे कर्मफलेनेति ॥ रामचंद्रायनमः कृष्णगोपालजी ॥०॥ राम॰ ३१७

सामान्येनोक्तं विध्याहनेति पुमान् आत्मा ५८ यथा अनागते व्यवहारार्थे चित्तस्यानासंगः स्वतः सिद्धस्तथा वर्तमानेपि सिध्यात्व दृष्ट्यासंपा
दनीयत्वात्प्रयेनाह भविष्यदिति ५९ यथा दूरदेशस्थो नरः सन्नप्यसत्समः काष्ठपलन्तु सन्निहितमप्यचेतनत्वादेवासंगाभिमाना
घसमं तथैव चित्तं पश्येत्यर्थः यद्यस्मदात्मनो आत्मस्वरूपेण विविच्य दर्शनेऽचित्रेव अचित्तं तव विदुषामनुभवसिद्धमित्यर्थः छांद
सत्वं दोषः ६० तदेव स्पष्टमाह यथेति ६१ चित्तस्यावस्तुत्वे चित्तकार्याणां सुतरामसत्वमित्याह प्रेक्ष्यमाणमिति ६३ शुद्धस्यात्मनः

नाभिवांछति नोद्वेष्टि देहे किंचित्कचित्पुमान् स्वस्थस्तिष्ठ निराशंके देहवत्त्रिसुखापत ५८ भविष्यज्ञानकस्यान्यकार्यस्य
वसितो यथा चित्तत्त्वं त्रिसुमातिष्ठ तथा सत्यात्मनोगतः ५९ यथा देशान्तरे नरो यथा काष्ठं यथोपलः तथैव पश्य चित्तत्वं म
चित्तैव यदात्मना ६० यथा दृषदिना स्वंबु यथाभस्यनलस्तथा स्वात्मन्येवास्ति नो चित्तं परमात्मनि तत्कुतः ६१ प्रेक्ष्यमाणं
नयत्किंचित्तेन यत्क्रियते क्वचित् कृतं भवति तन्नैतिमत्वा चित्तातिगो भवेत् ६२ अत्यन्तानात्मभूतस्य पश्चित्तस्यानुवर्त
ते पर्यंतवासिनः कस्मान्नम्लेच्छमानुवर्तते ६३ निरन्तरमनादृत्य त्वमाराच्चित्तपुक्कसं स्वस्थमास्व निराशंकं पंकेनेव कृतो
जडः ६४ चित्तं नास्त्येवमेभूतं मत्तमेवाद्य विद्धि वा भव निश्चयवानभूत्वा शिलापुरुषनिश्चलः ६५ प्रेक्षायामस्तिनोवि
त्तं तद्धि हीनोसि तत्त्वतः स किमर्थमनर्थेन तच्छ्रार्थेन कदर्थ्यसे ६६ अस्तुनाचित्तपक्षेण येन धास्ववशीकृताः तेषामपि
त्ववबुद्धीनां चक्रदशानि कल्पिता ६७ चित्तं दूरं परित्यज्य योसि सोसि स्थिरो भव भवभावनया मुक्तो युक्त्या परमयान्वि
तः ६८ असत्येनोपि तद्वर्तने चेतसा सत्यरूपिणा व्योममारणकर्मैकनीत कालान्धिगस्तु तान् ६९ प्रारामायणम:

अस्वच्छचित्तानुवृत्तिरनुचितत्वादपि हेयेत्याशयेनाह असत्येति पर्यंताः अन्त्यंतदेशास्तद्वासास्तद्वासिनः तस्मान्नजनमियानां तत्रिया
नेतानं मत्तु मन्त्रवा यानीति क्रत्या म्लेच्छानुवर्तने विरुद्धत्वादिति भावः ६३ पंकेन मृदा कृतो निर्मितः प्रतिमादिरिव ६४ नास्त्येवेतिमु
ख्यः कल्पः भूतं मृतमेव सत् अवबोधितं मिथ्यापश्यतीति गौणकल्पः ६५ प्रेक्षायां आत्मप्रेक्षायां चित्तं प्रेक्षायां चित्तं प्रेक्षायां च ६६ ॥
मुमुक्षो अस्तानिर्वृत्युताम्भिः ६७ युक्त्या मननेन भावनया ध्यानेन ६८ मृढनिद्रा ग्राधिकारिप्रोत्साहनाय ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰
उ॰ प्र॰
३१८

सिते स्वयंप्रभे स्वच्छे निर्मले १७ बोधेन मरणजन्मादिप्रयुक्तशोकजये पि बांधवसंगजः शोकः कथं तत्र जयस्तत्राह अबंधुरिति १८
बंधुनां देहः शोकार्हः उतात्मानाद्य इत्यादृश्यत इति केवलं भस्मीभूतपरमाणुचयस्तचेतनत्वादेव न शोकार्ह इत्यर्थः नहि द्वितीय इ
त्याह देशेति १९ २० नविनश्यति आत्मेति शेषः २१ ननु तत्र जगत्सत्यभ्रमशालाय इव जगच्छक्तयस्तर्हि यथकेस्युस्तत्राह शक्तय इ
ति २५ नर्यत्वंता सत्ताजगतः प्ररोहे किं बीजमिति चेच्चित्तमेवेति ध्याय ऋमेवेत्याह चित्ताद्धिनि उदिता धातुक्ता त्रिविधेन सात्विकादिना

त्वय्यात्मनि स्थिते स्वस्थे सर्वगे सर्वदोदिते कुतो दुःखसुखे राम कुतो मरणजन्मनी १७ अबंधुरपि कस्मात्त्वं बंधुदुःखानि शो
चसि अद्वितीये स्थिते ह्यस्मिन् बांधवाः क इवात्मनि १८ दृश्यते केवलं देहे परमाणुचयः परः देशकालान्यतापन्ने नान्योऽहे
तीन लीयते १९ अविनाशी पि कस्मात्त्वं विनश्यामीति शोचसि असन्नेव सतो स्वच्छे विनाशः क इवात्मनि २० घटे कथा
लतां याते घटकाशो न नश्यति यथा तथा शरीरेऽस्मिन् नष्टे पि न विनश्यति २१ मृगतृष्णा तरंगिण्यां क्षीणायामातपो यथा।
न नश्यति तथा देहे नष्टे नात्मा विनश्यति २२ वांछेवांछे किलकस्माद्भ्रांतिरंतर्निरर्थिका अद्वितीयो द्वितीयं किं यच्छत्वात्माभि
वांछतु २३ अन्यत्वं पश्यतथा दृश्यं दृश्य ध्यायस्व राघव नकिंचिदस्ति जगति व्यतिरिक्तं यदात्मनः २४ सर्वशक्तौ विभावा
स्मिन् आत्मनेवाखिलाः स्थिताः शक्तयो वितते व्यक्ते आकाश इव शून्यता २५ चित्ताद्राघव दृश्यं त्रिलोकीललनोदिता
त्रिविधेन क्रमेणेह जन्मनाजनितभ्रमा २६ मनः प्रशमनोसिद्धवासनेत्यनामनि कर्मत्वयाभिधानेव मायेयं प्रविनश्य
ति २७ संसारो ग्राम प्रदेस्मिन्नारूढयंत्रवाहिनी रज्जुर्ना वासनामेतां छिंधि राघव यत्नतः २८ श्रीरामचंद्राय नमः ०१

क्रमेण २६ अतएव चित्तस्य प्रालयं इत्याह मन इति कर्मणो क्रियादिशक्तीनां हि निवासस्तदभिधाना २७ आरघट्टे यैश्चकर्मबाध:। त॰१
शिलामध्यशंकावितियावत् आरूढानि यंत्राह घटानि आरोपितान्यत्र नराश्वयंत्रं ऊर्ध्वयैश्चकपाषाणं वहति तच्छीला रज्जुः तथा राम
हि पृथ्वी अधोयंत्रशिलेव मेरुस्तत्कंकुरिव ज्योतिश्चक्रमूर्ध्वशिलायंत्रमिव वासनावरज्जुर्जगद्दृश्यत इति भावः २८ रामकृष्णः ३१८

षष्ठ्यांभूमौ नतावतारमाह अथेति असत्येवाह्यार्थभावनातानवेसैदैवांतर्मुखतयावस्थानेन ब्रह्माहंभाववासनोपचयेन चाभ्यासक्रमेणावि
स्मरणमित्यर्थः कियत्कालेतदभ्यासस्तत्राह यावदिति नकुर्वन्समाधिस्थोपि व्यवहरन्व्युत्थितो वाह्यंस्नानभोजनादि कुर्वन्नपि नपश्यति
अतएव नालंवनेन रूपास्वेदेनाभिध्यायति नस्मरति मूढः सिश्रुरुन्मत्तोवासुप्तः प्रवुद्ध इवकर्तव्यं स्नानभोजनादि परेच्छयाकरोति ननु
भावितमनस्कः सम्यक्तमब्रह्मैकरसीकृतचित्तस्तेनोक्तलक्षणेन योगभूमिकाभावना पदार्थाभवनाख्यामधिरूढो भवतीति शेषः सप्तम
भूमिकावतारक्रममाह इत्यंतर्लीनचित्तइति उक्तप्रकारेणांतर्ब्रह्मणिलीनचित्तः परेच्छयाकार्यमात्रेण कदाचिद्वाह्यपदार्थान्स्नानभोजना
दीनकुर्वन्नपि सर्वथैव तद्भावनात्यजति तुर्यात्मा स्वयमेव भवति षष्ठभूमिकापर्यंतं चित्तस्य ब्रह्माकारतास्थैर्यलेशतोपत्वानुवृत्तिरस्ति

अथतानववशादेते भावनातानवमभ्यस्यति यावत्कुर्वन्नपि व्यवहरन्नप्यसत्येषु संसारवस्तुषु स्थितोपि स्वात्मन्यवतीर्णमनस्त्वा
दभ्यासवशाद्वाह्यं वस्तु कुर्वन्नपि न पश्यति नालंवनेन सेवते नाभिध्यायति तनुवासनत्वाच्च केवलमूढः सुप्तः प्रवुद्ध इवकर्तव्यं क
रोति ननुभावितमनस्कस्तेन योगभूमिकां भावनामधिरूढ इत्यंतर्लीनचित्तः कतिचित्संवत्सरानभ्यस्य सर्वथैव कुर्वन्नपि
वाह्यपदार्थान्भावनां त्यजति तुर्यात्मा भवति [illegible] ततोजीवन्मुक्त इत्युच्यते नाभिनंदति संप्राप्तं नाप्राप्तमभिशोचति
केवलं विगताशंकं संप्राप्तमनुवर्तते २४ त्वयापि राघव ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलांतरं कुरु ते सर्वकार्येभ्यो वासनातनुतांगता २५
शरीरातीतवृत्तिस्त्वं शरीरस्थोपि वाभव मागाः शोकं च हर्षं त्वं त्वमात्माविगतामयः २६ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥श्री॥ ०

सप्तम्यां तु भूमिकायां सर्वथैव तन्निवृत्त्या स्वारसिकी शांतिरेतिविशेष इति भावः स एव जीवन्मुक्त इत्युच्यते यद्यपि प्राक्तनभूमिष्वपि कृतसाक्षा
त्काराजीवन्मुक्ता एव तथापि तेषां कदाचित्प्रवलप्रारब्धोपनीतविषयस्पर्शसत्वान्नसुखंजीवन्मुक्तिसुखं सप्तम्यां तु भूमिकायां
योगपरिपाकजन्यपुण्यातिशयेनात्युत्कटेन तिरस्कृतं प्रारब्धकर्मजीवनव्यवहाराभासमात्रं भवति कृतेनहर्षशोकादिजननाय प्रभव
तीत्याशयेन तल्लक्षणं पदेनाह नाभिनंदतीति २४ ननु अत्यंतमृदुचित्तत्वात् द्वितीयभूमिकायामेव स्वविचारेणैव प्रत्यगात्मतत्वपरि
ज्ञातमित्याशयेनाह त्वयेति २५ शरीरातीतवृत्तिः सदैवसमाधिस्थः शरीरस्थो लोकसंग्रहव्यवहारी २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंचेदहात्मबुद्धीनांमूढानामेव भयविषादादयोयुक्ताः नतुतवे त्याह अदेहस्येवेत्यादिना ३९ ४० असम्यग्दर्शिनोपिननाशइतिय उक्तंनदुपपादयितुं देहाद्यतिरिक्तं चिदात्मानंसत्यमात्वयतियत्नेद्भिति यश्चित्संसारस्तत आत्मेत्यवमायतते अर्कस्यमार्गे निरालवा नेयियत्न ननि रूद्धः गमागमाः संचारायस्यतथाविधंतच्चितमेवपुरिशेतेइतिपुरुषः संसार्यात्मावितेयोनतुशरीरमित्यर्थः ४२ ४३ इदानीमसंसार्यात्मानंदर्शयितुं चित्तमपिदेहकोटावेवनिक्षिप्यदेहस्यैवप्रियाप्रियस्पर्शइत्याहयानीति ४४ परिगलतेनाप्यते ४५

अदेहस्यैवतेरामनिर्विकल्पचिदाकृतेः लज्जाभयविषादेष्यः कुतोमोहःसमुत्थितः ३९ अदेहोदेहजैरेभिर्लज्जादिभि
रनर्थयः किमर्थंमिहवधुर्बुद्धिविकलैरभिभूयसे ४० अखंडचितिरूपस्यदेहेखंडनमागते असम्यग्दर्शिनोप्यस्तिननाशः

किमुसन्मतेः ४१ आयुतैर्कमार्गेपिनानन्दगमागमं चित्तंनामसविज्ञेयः पुरुषोनशरीरकं ४२ शरीरसत्यसतिवायु
मानिवजगत्त्रये तोयत्वोयिस्थितारामनचित्देहेननश्यति ४३ यानिमानिविचित्राणिदुःखानिपरिपश्यसि तानि
देहस्यसर्वाणिनाशयस्यचिदात्मनः ४४ मनोमार्गादतीतत्वाद्यासोप्यन्यमिवस्थिता चित्कथंनामदुःखेवासुखे
वापरिगल्यते ४५ स्वास्यदात्मानमेवासौविनष्टाद्देहपंजरात् अभ्यस्तावासनायातः यद्वद्वःस्वमिवांबुजात् ४६ असं
बेयात्मतत्त्वंतदस्मिंस्तेदेहपंजरे नष्टेकिंनामनष्टंस्याद्रामकेनानुशोचसि ४७ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ७ ०॥

ननुनष्टेदेहेजीवः क्वयातीतत्राह स्वास्यदात्मानमिति असौजीवोविनष्टाद्देहपंजरात् विनष्टेदेहाभिमानेपरित्यज्य प्रथमंस्वास्पदं
स्वप्रतिष्ठाभूतंपरमात्मानमेवयातिमनः प्राणेप्राणस्तेजसितेजः परस्यांदेवतायामितिश्रुतेर्मनः प्राणाद्युपाधिविलङ्घितमूतस्थ
रैकांगच्छतीत्यर्थः ४४ जीर्हिकुतोनमुच्यतेतत्राह अभ्यस्तामिति भेदवासनामूलेछेदित्वानानुदयान्नमुच्यतइतिभावः ४६ ननु
यदिजीवः प्रतिबिंबस्तर्हितस्योपाध्यतिरिक्तसत्तायोगादसत्वमुपाधिनाशेननाशश्चस्यादितिचेत् अस्त्वेवंतथापिनत्वंजीव।

२९ संसारं भुक्त्वा खलीलाभूतयैव ब्रह्म विघ्ययाव्रह्मैव संसृत्य ब्रह्मण्येव विलीयत इत्यन्वयः ३० ३१ वेखाद्यंदं शिराजाले ३२ भावन रूपेवा समावच्छिन्नेव्रह्मणि ३३ तदेकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातमित्याह तस्मिन्निति सजातेति नान्यतोऽस्ति इत्यादिश्रुतेरिति भावः
३४ प्रियाप्रियविषयाणां इंद्रियैः सहदैवान्संयोगः पितृशुभि ध्यात्वा निश्चयाई हर्षामर्षविवर्जिता सेयांश्रोत्तलत्तगाजीवश्रुकानुभू रेवस प्रसिद्ध आत्मानतुभूदैरनुभूयमानः संसारस्वभाव इत्यर्थः ३६ हर्षामर्षविवर्जितेति यदुक्तं तदुपपादनाय हि इदंतस्मिन्निया

४५ अपरिज्ञायमानेयं महामोहप्रदायिनी परिज्ञाता त्वनंतस्या सुखदा ब्रह्मदायिनी २९ आगता ब्रह्मणो भुक्त्वा संसारमिह
ए लीलया पुनर्ब्रह्मैव संसृत्य ब्रह्मण्येव विलीयते ३० शिवाद्यावनीस्याद्यमेयान्निरामयात् सर्वभूतानि जातानि प्र
श्री काशा इव तेजसः ३१ रेखानांदंष्ट्रायथापरंगैवीचिजालं यथा जले कटकादि यथा हेम्नि तथोऽस्मादि पयानले ३२ तदे
श्री तद्भावनारूपेतथेदं भुवनत्रयं तस्मिन्नास्थितं तस्माद्दवतदेवच ३३ स एव सर्वभूतानामात्मा ब्रह्मेति कथ्यते तस्मिन्
ए ज्ञाते जगत्तज्जातं संज्ञाता भुवनत्रये ३४ शास्त्रं व्यवहारार्थं तस्यास्य वितताकृते चिद्रूपात्मेति नामानि कल्पितानि
ए कृतात्मभिः ३५ विषयेंद्रियसंयोगे हर्षामर्षविवर्जिता सेयां शुद्धानुभूतिर्हि सोयमात्मा चिदव्ययः ३६ आकाशात्ति
६० राकाद्य इदं तस्मिन्स्थिरात्मनि स्वाभोग एव हि जगत्प्रत्यक्षमिति विंबति ३७ बुद्ध्यस्त्यतिरेकेणलोभमोहादयो हिता

दिनास्वाभोगस्त्वं तेरनुजगत्प्रत्यक्षवत अन्यादिव प्रतिविंबति तस्य च भुद्रसाक्षिणः प्रियाप्रियभोगेन विवेक्तुमशक्यत्वात्तद्विवेकायत
उभयव्यतिरेकेणांतरालबुद्धिरतः करणं पतिविंबति सैव प्रियविकल्पेनैलोभमोहादयो येभावास्तान्पातिनत्वात्मेत्यर्थः ३७ तेतज
गत्बुद्धितत्प्रयुक्तलोभमोहादय असंतेव व्यतिरेकेण परस्परभेदेन तस्मिन्स्थिरात्मनि प्रतिविंबिता इति परमार्थतस्तदात्मरूपमेव
तेनहि दर्पण व्यतिरेकेण नयंतद्दृश्यमानाः पर्वतवनगादयः संतीत्यर्थः ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चित्तोक्तं प्रकरणार्थं संक्षिप्य दर्शयन्नुपसंहरति पूर्वमिति त्रिभिः यथा शून्येनांबरेणाकाशेन शून्यत्वेपि नीलत्वं सर्वजनानुभवे
नोल्लसितं आ आसमंतात्स्फुरीकृतस्निग्धेंद्रनीलमणिमयमहाकटाहमिव नीलं नभो दृश्यत इति उपमेत्यर्थाद्योत्यतया चारुतरं अ
भिधानं वाग्व्यवहारो यस्य तथाविधं आततं विस्तारितं तथानेन मनसापीदं जगदित्यर्थः ५५ अत एव निमित्तापायेपि नैमित्ति
काया निर्मलात्मपरिशेषसिद्धिरित्याह संकल्पेति मिहिकास्तुषराः शरदि समागतायां खे आकाशमिव स्वच्छं चिन्मात्रं मतः

327 पूर्वं मनः समुदितं परमात्मतत्त्वात्तेनाततं जगदिदं स्वविकल्पजालैः शून्येन शून्यमपि तेन यथांबरेण नीलत्वमुल्लसति
चारुतराभिधानं ५५ संकल्पसंक्षयवशाद्गलिते तु चित्ते संसारमोहमिहिका गलिता भवंति स्वच्छं विभाति शरदीव
खमागतायां चिन्मात्रमेकमजमाद्यमनंतमंतः ५६ कर्मात्मकं प्रथममेव मनोभ्युदेति संकल्पतः कमलजा
प्रकृतीस्तदैत्य नानाविधं जगदिदं हि तनोति बालं देहैर्लतामिव मुग्धबाला ५७ राम॥०॥ राम॥०॥

प्रत्यगात्मस्वभावे ५६ व्यष्टिभ्रमकल्पनाया इव समष्टिकल्पनाया अपि मनोधीनावेवाविर्भावतिरोभावाविति दर्शयति
कर्मात्मकमिति सकलप्राणिकर्मसमष्ट्यात्मके समष्टिक्रियाशक्तिप्रधानं च मनः प्रथममुद्भूयाविर्भवति ततस्तत्र चित्प्रति
बिंबात्कमलजमन्वादिरूपाः प्रकृतीः स्वसृष्टशरीराण्येत्य स्वीकृत्य संकल्पतो नानाविधं जगन्मुधा व्यर्थमेव तनोति सृजतीत्यर्थः ५७॥ राम॰

वस्तुतस्तु प्रतिविंबमेव विंबस्यैवोपाध्यनुप्रवेशाभेदादिकल्पनया प्रतिविंबत्वेन ग्रहणात् जडोपाधिकार्यत्वेन चिदाभासस्य जडत्वायत्तो संसारभावनायोग्यात्तेन त्वं जीवः तदुपाधिपरित्यागेन सत्यं ब्रह्मैवेति भावयस्व भावय मोहं भ्रांति माप्नु प्रसन्नस्वरदेहादिभा

न१ क्षि

सत्यं भावेनेन त्वं मा मोहमनुभावय निरिछस्यात्मनो नेछा काचिदप्यनघाक्षते ४८ साक्षिभूते समे स्वछे निर्विकल्पे चिदा
त्मनि निरिछं प्रतिविंबंति जगंति मुकुरे यथा ४९ साक्षिभूते समे स्वछे निर्विकल्पे चिदात्मनि स्वयं जगंति दृश्यं मे सन्म
णाविव रघुमय: ५० अनिछमपि संबंधो यथा दर्पणविंबयो: तथैवेहात्मजगतोर्भेदो सर्वं व्यवस्थितो ५१ सूर्य सं
निधिमात्रेण यथोदितजगत्क्रिया चित्सत्तामात्रके गेहं जगन्निपिंडगृहे ५२ निरिछोस्याएवं राम जगत्स्थितेः॥ सर्गमोपं
आकाशमेवोसंपन्नं भवतामपि चेतसि ५३ सत्तामात्रेण दीपस्य यथालोक: स्वभावत: चित्तत्वस्य स्वभावात्तु तथेयं ज
॥ ॥ जगती स्थिति: ५४॥ यत्र.४ ॥

वंमानुभावय पूर्णब्रह्मभावात्मत्वादेव निरीछत्वं ४ नहीछां विना तस्य कथं सर्गादिसिद्धिरतत्राह साक्षिभूते इति ४९ ५० ५१॥
५२ पिंडगृहे मूर्त्ताकार: एवं उक्तोपदेशप्रकारेण भवतामिति रिक्तानूआत्मन्यपि युक्ति ५३ आलोक: प्रभा ५४ रामचंद्राय०

वा॰टी॰
उ॰प्र॰
३२१

तस्माद्दृश्यं सर्वं व्यष्टिसमष्टिभेदकल्पितमनोमात्रं मन आसदज्ञानकार्यत्वादित्यसत एवाधिष्ठानसाक्षिसत्तास्फूर्तिबलेन सत्तया स्फुरणमुत्पत्तिस्थितिरीत्या जगज्जन्मादिविवर्तत्रयोपादानत्वं ब्रह्मणः स्थूलस्थूले दृश्यतेनेन निष्प्रपंच सच्चिदानंदैकरसं पूर्णं ब्रह्मैव परमार्थभूतं तत्स्थितमिति सर्वश्रुतिस्मृतीनां तात्पर्यार्थ इति सिद्धमित्याशयेनाह असन्नयमिति असत् अज्ञानतन्मयं तत्परिणामभूतं मनः स्वयमेव चितिस्वाधिष्ठानचैतन्ये विततउपचयेन संस्फुरज्जगद्वपुः पुरः सदिव साक्षिणावलोकितं यथा महार्णवे तत्सत्ता

चैव २

3 28

असन्नयं सदिव पुरो विलस्यते पुनर्भवत्यथ परिलीयते पुनः स्वयं मनश्चितिचितसंस्फुरद्वपुर्महार्णवे जलवलीयथा ॥५८॥

॥इति श्रीवाशिष्ठे आर्षे यरचिते देवदूतोक्तस्वरूपनिरूपणं नाम सर्गः संपूर्णम् ॥१२२॥ ग्रंथसंख्या ॥२४६५०॥ श्रीराम ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरामजीसहायः ॥

मात्रसिद्धपरिच्छिन्नजलवलवलयानां यथात्रिरित्यर्थः तस्माद्दृश्यमात्रस्य वाचारंभणस्यानंतत्वात्प्रत्यगेकरसं पूर्णं ब्रह्मैवाविक्षतमस्तीति सिद्धं ॥५८॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमद्गंगाधरेंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण श्रीमहानंदबोधेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२२॥ उत्पत्तिप्रकरणं संपूर्णम् ॥ संवत् १८१२ शुभे श्रावणमासे कृष्णपक्षे शुभतिथौ पंचम्यां बुधवासरे ॥ इदं पुस्तकं लिखितं रामजसब्राह्मणेन ॥ ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते १ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ राम

३२१

908

1—329

~~Missing folio — 33rd~~

329